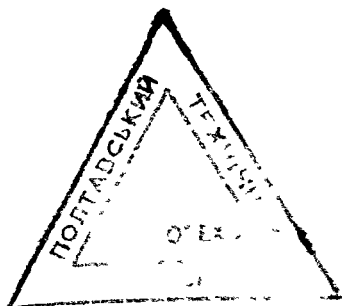

Історія України

Навчальний посібник
Рекомендований
Міністерством освіти України

Київ
Видавничий дім „Альтернативи“
1997

Авторський колектив

В Ф Верстюк, О В Гарань, О І Гуржій, В М Даниленко,
В Б Євтух, Я Д Ісаєвич, Г В Касьянов, М В Коваль,
М Ф Котляр, С В Кульчицький (керівник колективу),
В М Литвин, О П Моця, О В Русина, В Г Сарбей,
Р Г Симоненко, В А Смолій, В Ф Солдатенко,
Ф І Стеблій, В С Степанков, Т В Чухліб, Ю І Шаповал
Під загальною редакцією В А Смоля

*У посібнику подається короткий огляд
вітчизняної історії в загальному контексті розвитку
світової цивілізації. Вчені Інституту історії України
та інших установ НАН України об'єднали
свої творчі зусилля, щоб представити нову концепцію
вітчизняної історії. З сучасних методологічних
позицій осмислюється величезний фактичний
матеріал. Узагальнюються кращі здобутки
історіографії, а також нові факти, запозичені в
таємних архівах після їх відкриття 1991 року.*

Посібник розрахований на учнів старших класів,
вчителів шкіл, гімназій, ліцеїв, а також на студентів
та викладачів середніх спеціальних і вищих
навчальних закладів

Історія України

/ В Ф Верстюк, О В Гарань, О І Гуржій та ін.,
Під ред. В А Смоля — К., Альтернативи, 1997 — 416 с

І 0503020902 Без оголошення
97

ISBN 5-86248-127-3

© Видавничий дім «Альтернативи», 1997

© Макет О В Коваль, В О Козаков, 1997

Стародавня доба

Кам'яний вік

Заселення території сучасної України первісною людиною відбулося ще в епоху палеоліту — початковий і найбільш значний у часовому вимірі період історії людства. Саме цього часу відбулося виділення людини з тваринного світу, були виготовлені перші знаряддя праці, почалося використання вогню й одягу, споруджені перші житла. Цієї ж доби почали складатися основи початкової суспільної організації людських колективів й зароджуватися ідеологічні уявлення. В ранньому палеоліті відбулося початкове розселення людства з Африканського континенту на нові території.

На українських землях первісна людина з'явилася пізніше — у так звану ашельську епоху, що датується часом від 1,5 млн. до 150 тис. років тому. В цей час з'явилися архантропи, об'єм мозку яких коливався від 800 до 1300 см³ (об'єм мозку сучасної людини 1400-2000 см³), а зріст сягав 160-170 см. Первісні люди освоювали нові території, зокрема землі Європи, де й проживали невеликими групами, що утворювали так зване первісне людське стадо.

Склад і технологія виготовлення кам'яних знарядь праці свідчать вже про початок вивільнення виробничої діяльності архантропів від рефлекторної форми, тобто про зародження мислення. А поява однотипних кам'яних знарядь, як-от ручного рубила, виготовлення знарядь із кістки, рогів та деревини свідчать про початок переходу до свідомої виробничої діяльності. За допомогою цих знарядь архантропи добували засоби існування. Основним їх заняттям було полювання на диких тварин, у тому числі великих. Вони збирали також рослинну їжу — плоди, ягоди, коріння

Архантропи широко використовували вогонь. Сліди вогнищ у різних місцях виявлені археологами в печерах і на відкритих стоянках тих часів. Освоєння вогню мало величезне значення для життя стародавнього населення. Адже він забезпечував надійний захист від холоду та звірів, давав можливість освоювати нові райони, котрі раніше були недоступними. Можливо, вже цього часу людина почала використовувати вогонь для приготування їжі.

На сьогодні в різних регіонах України виявлено близько 30 ашельських стоянок. На думку вчених, початок цього процесу відноситься до часу так званого гюнцського похолодання, що сталося близько одного мільйона років тому. Кам'яні знаряддя праці та сліди виробництва цих часів виявлені на глибині 12 м від сучасної поверхні на стоянці Королево, що на березі р. Тиса на Закарпатті. Ймовірно, вже на цьому етапі люди просунулись і далі на схід — у Північне Причорномор'я та Приазов'я. Як свідчить аналіз характерних особливостей ранньоашельських кам'яних індустрій Закарпаття, розселення прадавніх колективів на територію України (принаймні в її західних областях) скоріше всього відбулося цього часу з західної частини Передньої Азії та півдня Центральної Європи (передусім з Балкан).

Та освоєння територій людиною не можна уявляти як одночасовий акт. Це був тривалий процес, що мав, вірогідно, хвилеподібний, перемінний характер. До того ж міграції окремих груп відбувалися з різних територій. Так, дещо пізніші археологічні матеріали, знайдені на стоянках на Житомирщині і в Криму, дають підстави зробити припущення і про імпульси з північних земель сучасної Німеччини та Кавказу. А на Житомирщину первісне населення теж потрапило з півдня. Тож південно-західний і західний шляхи початкового розселення в українському регіоні були основними.

Подальша еволюція людини привела до появи в мустьєрську епоху (150-35 тис. років тому) палеоантропів, або неандертальців. Це був наступний ступінь фізичного та розумового розвитку типу людини, що розширила межі свого проживання. В Україні відомо близько 200 стоянок такої людини. Кам'яні знаряддя неандертальців були досконаліші й різноманітніші, ніж у архантропів. Серед них особливе значення мали гостроконечники, що використовувались як ножі і, мабуть, як наконечники для списів.

Зовні неандерталець був корінної статури, з розвинутою мускулатурою, трохи сутулий. Будову черепа та мозок (об'єм 925-1800 см³) він мав примітивні. Голова у нього була порівняно велика, видовженої

форми, з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Для неандертальця характерні широкий, що іноді досить виступає, ніс, скошене назад підборіддя, асиметричність півкуль мозку, пов'язана з праворукістю, краще, ніж у архантропів, розвинутий руховий центр мозку. Однак лобова частина мозку у нього була розвинута менше, ніж у сучасної людини.

Неандертальці мали почуття родинних зв'язків, робили спроби розібратися у двох станах перебування родичів — життя і смерті. В багатьох печерах знайдені останки похованих — перш соціальні захоронення в історії людства. Це також свідчення зародження релігійних уявлень і вірувань. Так, під час розкопок грота Кук-Коба в Криму були виявлені рештки кісток дорослого неандертальця й дитини 6-8 місяців. Дорослий був похований у могильній ямі і лежав на правому боці з трохи підгнутими ногами. На думку дослідників, тут була захоронена жінка віком близько 35 років і зростом 155-159 см. Вікове співвідношення похованих і те, що їх поклали поряд, дають можливість зробити припущення, що це могила матері та дитини.

Неандертальці — сучасники великого обледеніння з різким похолоданням клімату. Вони проживали в печерах, пристосовуючи їх під житло, де споруджували наземні будівлі на зразок чуму, покриті шкурами тварин. Одна з них була досліджена на стоянці Молодова на Дністрі (Чернівецька обл.). Споруда, очевидно, була овално викладена зі спеціально підібраних великих кісток мамонта. Каркас житла зводили із жердин, а зверху його покривали шкурами, котрі закріплювали також кістками мамонта. В середині збереглися сліди 15 багать і знайдено велику кількість уламків кременю, з якого виготовлялися знаряддя праці.

Боротьба людини за існування була дуже тяжкою. Адже за низького рівня розвитку продуктивних сил способи добування їжі (навіть при набутих навичках полювання), які були відомі тогочасній людині, не завжди могли забезпечити окремі колективи необхідними харчами. Люди часто голодували, серед них була висока смертність. Вивчення решток кісток неандертальців показало, що 55% із них помирали, не досягши навіть 20-річного віку, і майже ніхто не доживав до 50 років.

В епоху, в яку жили неандертальці, відбулося остаточне становлення людини. Близько 35 тис років тому з'явилися їх нащадки, що вже належали до сучасного типу — „*Homo sapiens*“, або „людини розумної“. В Європі їх ще називають кроманьйонцями, за назвою грота Кро-Маньйон (Франція), де

вперше було знайдено п'ять кістяків цього типу разом з кам'яними знаряддями праці та просвердленими раковинами. Фізичною будовою кроманьйонець нічим істотно не відрізнявся від сучасної людини.

Техніка виготовлення знарядь праці й господарство кроманьйонців досягли вищого, ніж у неандертальців, ступеня розвитку. Вони виготовляли різноманітні знаряддя з каменю та кістки, прикраси, статуетки, що нагадують людину, фігури тварин. Основним джерелом добування їжі було полювання на великих тварин — мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Мисливська зброя стала досконалішою — з'явилися дротики, гарпуни, списокидалки.

Кроманьйонці продовжували споруджувати житла на зразок чуму чи яранги, а також землянки і напівземлянки. Як будівельний матеріал використовувалося дерево (жердини), кістки й шкури великих тварин. Так, на будівництво трьох жител та обладнання багаття у поселенні біля Межирич на Середньому Дніпрі (Черкаська обл.) було використано 1753 кістки мамонта. Підраховано, що для спорудження цих жител потрібно було забити 110 мамонтів.

У цю ж епоху склався родовий лад і відбулася плеємна організація суспільства. Виникли давні форми релігійних вірувань: анімізм — культ предків і шанування померлих, магія — віра в те, що заклинаннями та обрядами можна вплинути на хід подій, тотемізм — віра в спільного для конкретного колективу предка із світу тварин чи рослин, фетишизм — поклоніння предметам неживої природи.

Потрібно зазначити, що якраз у цю епоху почався і процес виникнення рас — представників трьох основних типів — європеоїдного, негроїдного та монголоїдного. Давні раси менше відрізнялись одна від одної, ніж сучасні, — вони мали яскраво виражені риси походження від єдиного людського типу.

По закінченні останнього льодовикового періоду (14-12 тис років тому) кліматичні умови Євразійського материка зазнали значних змін. Льодовий покрив танув і поступово відступав у межі своєї первісної появи в північних широтах. У результаті потепління склалися ландшафтно-географічні зони, близькі до сучасних. Змінився рослинний і тваринний світ.

На територіях, де раніше був степ, тундра чи льодовик, виростили ліси. Зникли мамонти, шерстисті носороги й інші тварини, котрі були головним об'єктом полювання та джерелом їжі в попередні часи. Ліси заселили північний олень, лось, кабан, бурий ведмідь, вовк, лисиця, бобр, а степи — бик, кінь, антилопа-сайга й інші сучасні тварини.

Почалася нова епоха, що дістала назву середнього кам'яного віку — мезоліту. Умови життя людей, зокрема добування чими їжі, різко змінились, що стало поштовхом до виготовлення складніших знарядь праці. Були створені вироби для обробки дерева — долото, сокира, тесло, нові знаряддя з кістки та дерева (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Також було зроблене важливе відкриття досить складного для того часу механічного знаряддя — лука.

Великі родові колективи мисливців на мамонтів та бізонів змінились порівняно невеликими групами мисливців. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу самостійність і можливість полювати сама. Поширеним було полювання на північного оленя. З луком і стрілами людина навчилася забивати тварин на відстані, а дичину — на льоту.

Крім мисливства одним із основних занять стає рибальство. В цей час були винайдені різноманітні пристосування для лову риби — гачки, сіть з поплавками, складна система загородок на ріках та озерах, а також човни, видовбані з шельних стовбурів дерев, та весла. Важливого значення набуло збирання річкових і морських черепашок, істотних рослин та ягід. Домашньою твариною став собака — віднині постійний супутник людини.

На відміну від попередніх часів в епоху мезоліту почали ховати померлих вже не серед живих, тобто на території стоянок, а за їх межами — у давніх родових чи племенних могильниках. Так, у Дніпропетровській області досліджено три могильники біля Волоського та Василівки, на яких виявлено близько 90 поховань. Більшість захоронених — чоловічої статі, покладені в могили на боці. Серед останків померлих знайдені стріли і навіть наконечник дротика (причому деякі з них застрягли прямо в кістках), а на деяких черепках є вм'ятини від ударів. Все це свідчить про те, що тут були поховані члени роду чи племені, котрі загинули під час сутичок. Деталі обряду поховання, зокрема орієнтація померлих, вказують на те, що люди епохи мезоліту поклонялися мабуть, небесним світилам і понад усе — сонцю.

Поширення мисливства і збільшення кількості населення зумовили певне порушення екологічного балансу. Внаслідок цього в багатьох регіонах склалася ситуація, названа кризою мисливського господарства. Присвоюючи форми господарювання поступово нищили себе, а тому їм на зміну йшли відтворюючі форми. Це відбулося вже в епоху неоліту, коли стародавнє населення України досягло нового ступеня свого культурно-історичного розвитку.

В неоліті, або новому кам'яному віці (VI-III тис до н.е.), приручаються всі основні види домашніх тварин, виникає примітивне землеробство. Але присвоюючи форми господарювання, особливо в лісовій зоні, ще довго відіграють важливу роль у життєдіяльності тогочасного населення. Лісові племена так званої культури ямково-гребінцевої кераміки аж до кінця неоліту (як і в попередні часи) існували виключно за рахунок мисливства, рибальства та збирання ягід. У поліській зоні особливого значення набуває рибальство, яке стає визначальною формою господарювання. А в південному і південно-західних регіонах, наприклад у населення культури лійно-стрічкової кераміки, основне місце належало вже примітивному землеробству та скотарству.

Відмінності в характері господарювання в різних регіонах України, на думку Д. Телегіна, свідчать про нерівномірність історичного розвитку неолітичного суспільства, що пов'язано з природним оточенням та історичною ситуацією в ті чи інші часи. На півночі сприятливі умови в епоху неоліту зумовлювали подальший розвиток традиційних форм присвоюючого господарювання. А на півдні, в степовій зоні, вже в пізньому мезоліті стало бракувати дичини, що було однією з причин переходу людства до відтворюючого господарювання — скотарства та землеробства (землю почали обробляти за допомогою мотика з рогу та кістки). Перехід племен в епоху неоліту до відтворюючих форм господарювання був важливим етапом в історії людства в цілому і тогочасного населення України зокрема. Іншою цим процесом називають „неолітичну революцію“. Дійсно, в галузі давньої економіки це був своєрідний революційний переворот, котрий розтягся на значний відтинок часу і збігався з темпами соціально-економічного і культурного розвитку цієї епохи.

Одним з важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Як вважають дослідники, глиняний посуд виник шляхом обмазування сирого глиною посуду, сплетеного із лози. Такий посуд випадково потрапляв у вогонь, дерев'яна частина вигорала, а глина обпалювалась, ставала досить твердою та водонепроникною. Посуд швидко набув популярності, і його використовували для різних цілей — приготування їжі, зберігання сирих продуктів тощо. Його форми та орнамент на різних територіях мали свої особливості. По таких масових знахідках археологи визначають ареали проживання окремих людських спільнот (на землях України виділе-

но понад 10 неолітичних археологічних культур)

Епоха неоліту в цілому належить до первіснообщинної формації стародавнього суспільства, в котрій порівняно з попередніми періодами відбуваються лише певні соціальні зміни. Це племінний лад, економічною і соціальною основою якого був матриархат. Колективні могили, відсутність поховань, що виділялися б багатим інвентарем чи особливостями ритуалу, свідчать про соціальну рівність серед тогочасних людей. Лише поява кам'яних булав в окремих похованнях (Маріуполь, Микільське), котрі, мабуть, мали значення символів влади й підпорядкування, вказує на зародження інститутів родової влади.

За характером матеріальної культури та основних видів занять неолітичні культури України розподіляються на дві зони: землеробсько-скотарську та мисливсько-рибальську. Межа між ними пролягає в Європі — від північної частини Франції через північ Центральної Європи, Польщу, Україну, Нижнє Подоння та Нижнє Поволжя до Середньої Азії.

Характерною ознакою культур землеробсько-скотарської зони є переважання плоскодонної кераміки (рідко — круглодонної), прикрашеної здебільшого лінійним, у тому числі спіральним-меандровим, орнаментом. Тут з'являється розписний посуд, використовуються шліфовані кам'яні сокири, складається специфічний поховальний обряд (покладення померлого у скорченому вигляді на боці разом з керамічними виробами). Носіями культур цієї зони були племена середземноморського типу.

Потрібно зазначити, що і носії археологічних культур Полісся зробили перші кроки до відтворюючих форм господарювання, хоча переважали традиційні заняття. На відміну від вищезгаданих культур мисливців і рибалок типовою є наявність гостродонної кераміки, прикрашеної переважно штампованим орнаментом (ямки, гребінцеві вдавлення).

Серед крем'яних виробів важливе місце займали сокири, здебільшого нешліфовані. Тут домінує обряд поховання померлого витягнуто, на спині, без кераміки. Носіями цих культур були переважно племена пізніх кроманьйонців.

Епоха міді — бронзи. Трипільська культура

Ранні форми відтворюючого господарювання, що зародились у цю епоху, набули подальшого розвитку в перехідний період від кам'яного віку до епохи бронзи — в так званому мідному віці, або ж енеоліті (IV-III тис до н е). В цей час люд-

ство оволоділо першим металом — міддю, знайомство з яким відбулося ще раніше в близькосхідному регіоні (V-IV тис до н е).

Важливим досягненням тих часів було зростання продуктивності праці, виникнення передумов для регулярного обміну і появи майнового розшарування суспільства, тобто початку розкладу первіснообщинного ладу. Тоді ж намічається перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства. Із збільшенням кількості тварин у стаді коня пристосовують для верхової їзди. А зміни у виробничій діяльності і розвиток ідеологічних уявлень зумовили зміни й у комплексі вірувань. Це знайшло відображення у монументальній скульптурі, у орнаменті та поховальному обряді.

Найбільш ранніми суспільними утвореннями на території України, що вступили в нову епоху, були землеробсько-скотарські племена трипільської культури та культури Гумельниці. Обидві вони сформувалися на основі культури Боян і, можливо інших неолітичних культур Балкано-Нижньодунайського регіону. Пізніше з'являється ще ряд культур землеробсько-скотарського напрямку, пам'ятки яких відомі також і на захід від сучасних кордонів України (кулястих амфор, воронковидних посудин тощо).

Але все ж таки найяскравішою серед них була трипільська (за назвою поселення поблизу с. Трипіль на Київщині, дослідженого В. Хвойкою). Поширена на території від південно-східного Прикарпаття до Дніпра ця культура розвивалася протягом IV-III тис до н е. Вона є однією з основних давньоземлеробських культур мідного віку. Трипільська культура була складовою частиною великої трипільсько-кукутенської спільноти, що займала переважно територію лісостепової смуги Правобережної України та Молдови.

Особливості трипільської культури та її місце в європейському енеоліті визначаються, на думку І. Чернікова, по-перше, величезною територією поширення (близько 190 тис км²). Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій — на ранньому етапі освоєна площа становила близько 50 тис км², на середньому — 150 тис км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

По-друге, вони характеризуються довготривалим періодом поступового розвитку — протягом 1500 — 2000 років — без значних змін в основних рисах культури.

По-третє, за своїм походженням трипільська

культура хоч і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур. При цьому вплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених общин приводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

По-четверте, трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Навряд чи можна назвати Трипілля „культурою кочуючих землеробів“, та деякою мірою до неї підходить поняття „культура пересувних землеробів“. Цим племенам доводилося в умовах українського лісостепу кожні 30-50 чи 60-80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселятися та освоювати нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити і утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині до 450 га, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.

По-п'яте, ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур „балкано-західноукраїнського“ регіону європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала зв'язки з найбільшим у Стародавньому світі ареалом скотарських культур євразійських степів та неолітичних культур лісостепової й поміської зон Східної Європи.

Однією з причин зникнення багатьох культур, зокрема трипільської, стала навала скотарських племен з Північного Причорномор'я. Носіїв курганних культур українських степів, котрі зруйнували багато осередків ослого населення, іноді навіть називають „вікінгами“ IV-III тис до н. е. А руйнація цих культур пов'язується з „курганізацією“ Європи та Малої Азії, що позначається терміном „індоєвропейізація“, або „розселення індоєвропейців з прабатьківщини“.

Як уже зазначалось, основою життєдіяльності трипільських племен було землеробство, а також скотарство. Надзвичайно високий рівень мали домашнє виробництва й общинні ремесла, особливо гончарство (розписний посуд) та металообробка. Трипільський осередок належав до найдавнішої в Європі, а також найрозвинутішої в енеолітичну добу Балкано-Карпатської металургійної провінції. Через ці землі проходив шлях, по якому торгували металом. Про взаємозв'язки трипільців з іншими групами стародавнього населення свідчать і різні

антропологічні типи, відмічені серед носіїв цієї культури. Отже, Трипілля було сполучною ланкою між Заходом і Сходом.

Основним економічним осередком тогочасного суспільства була велика сім'я, котра складалась із кількох парних сімей. Місцями проживання великосімейної общини були великі будівлі, розділені перегородками на окремі відсіки, кількість яких дорівнювала кількості парних сімей (мала сім'я могла проживати і в окремій будівлі).

Багату інформацію про духовний світ трипільців містить орнамент глиняних виробів. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горщика горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині — сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині — дерева, людей, тварин. Є припущення, що ці три горизонтальні яруси розпису на керамічних виробах відображують поділ світу на верхнє небо із запасами води, звичайне небо (середній ярус), по якому завершує свій біг ясне сонце і через яке на землю (третій ярус) падає дощ, окроплюючи рослини.

Культові обряди та церемонії проводились як у звичайних житлах, так і в спеціальних святилищах. Одна з таких споруд на поселенні Сабатинівка (басейн Південного Бугу) являла собою будинок з коридором. У віддаленій від входу частині приміщення знаходилась піч, біля якої були розставлені зернотерки, глиняні жіночі статуєтки і посуд (в одному з горщиків виявлені кістки бика).

Вздовж стіни був зведений глиняний вівтар, а поряд з ним, в кутку, — масивне глиняне крісло, спинка якого закінчувалась двома роговидними виступами, — так званий „рогатий трон“. На вівтарі виявлено 16 глиняних сидячих жіночих фігурок та мініатюрні моделі кріселець з „рогами“ на кінцях спинки, пофарбованими в червоний чи білий кольори. Поряд стояв великий горщик із рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей, котрий, вірогідно, призначався для води. Мабуть, це святилище було своєрідним жіночим будинком, в якому випікали ритуальний хліб.

Сприятливі природні умови і розвиток різних галузей натурального господарства зумовлювали значне збільшення населення. Якщо наприкінці першого етапу існування трипільської культури населення становило близько 30 тис. чоловік, то наприкінці середнього воно сягало вже 410 тис. Далі спостерігається певний спад: 330 тис. у середині і близько

100-120 тис. чол. наприкінці пізнього етапу. Поселення були різних розмірів, а найбільші з них зосереджувались у межиріччя Південного Бугу та Дніпра — тут відомо близько 30 пам'яток площею понад 50 га.

Найголовнішим елементом у плануванні таких „протоміст“ було створення кількох овалів забудови, діаметр яких сягав 1-3,5 км, з двоповерховими чи одноповерховими спорудами. Вони утворювали вулиці та квартали в центральній частині поселення. На найбільших з них (Майданецьке, Тальянки та ін.) налічувалось від 1600 до 2700 будівель різних типів. Крім житлових досліджені також споруди, що могли використовуватися для громадських потреб.

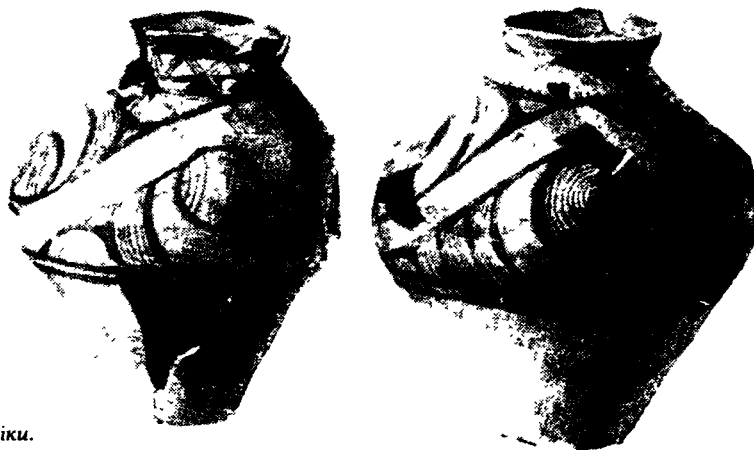
Розвиток відтворюючих форм господарювання викликав корінні зміни й у мисленні людини, ставленні її до природи. Поступово давні символи та обряди значно змінилися, трансформувалися у нові, передусім у символи добробуту. Зокрема, з культом родючості пов'язано багато жіночих статуєток, в яких насамперед підкреслюються ознаки жіночої статі. Пізніше їх змінюють зображення молодих дівчат з плавними лініями тіла. Такі статуєтки передають образ жіночого божества, широко відомого в усіх ранньоземлеробських племен і тісно пов'язаного з увяленнями про велику богиню-матір, про матір-землю, від якої й залежить родючість. З цим культом пов'язані також скульптурні зображення домашніх тварин — бика, корови, барана, козла, свині, собаки. Ліпні голови їх нерідко прикрашають глиняні горщики, що використовувалися для зберігання їжі.

Але у всякої культури є початок і кінець. Були вони і у Трипіллія. З приводу її поступового зникнення висловлюється кілька гіпотез: це і порушення екологічного балансу, що було пов'язано з екстенсивним

веденням господарства; й певне похолодання клімату; і спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; і внутрішні протиріччя та протистояння трипільських общин західного та східного ареалів; і експансія степовиків (носіїв ямної культури) на північний захід і племен культури кулястих амфор із заходу на схід (тобто на зайняті трипільцями території). Вірогідно, що була не одна, а кілька причин зникнення трипільської культури

Розвиток населення трипільської культури відбувався своїм, суто європейським, неурбаністичним шляхом. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але не змогли зрівнятися з ними внаслідок згаданих причин. Та феномен трипільської культури полягає в тому, що вона своєрідно поєднала господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, перебували на різних рівнях розвитку. Довготривале проживання населення трипільської культури на значній території Східної та Південно-Східної Європи привело на заключному етапі до її сегментації, а згодом і до розчинення у складному конгломераті культур, які засвоїли її основні досягнення у господарстві, культурі, ідеології. Ці надбання збереглись у міфології та культурах протослов'ян, а також інших індоєвропейських народів.

Тоді ж причорноморські степи і Крим займали угруповання з переважанням скотарського способу ведення господарства — носії середньостопівської, ямної та інших археологічних культур. Перші з названих вже приручили коня. Вони, як і їх наступники, маючи специфічний уклад життя, були досить

Зразки трипільської кераміки.

войовничими, про що свідчить багато знахідок бойових молотів, кинджалів, наконечників для стріл. Можливо, побоюючись нападів з півдня, загроза яких постійно нависала над трипільцями, вони й стали будувати поселення-гіганти. Їх концентрація і щільна забудова зовнішніх кварталів дають підстави говорити про оборонні функції цих зон-„супер-центрів“. Але водночас взаємовплив південних сусідів та трипільців-землеробів зумовив зміну способу їх господарювання — на пізньому етапі існування цієї культури стало переважати скотарство.

Племена ямної культури, що селилися на широких степових просторах від Приуралля до Дунаю в III тис. до н.е., також швидко пересувалися на безмежних просторах і були дуже войовничі. У другій половині III тис. до н.е. на місцях колишніх трипільських поселень лісостепового правобережжя споруджуються кургани ямників. Характеристика їх укладу життя яскраво доповнюється матеріалами, одержаними під час розкопок Михайлівського поселення на Нижньому Дніпрі, що функціонувало близько тисячі років. Із невеличкого селища з землянковими житлами воно перетворилося на фортецю, оточену глибокими ровами та кам'яними стінами (збереглися їх залишки висотою 2,5 м).

У цю ж добу, наприкінці IV тис. до н.е., в степах України з'являються кургани, що на віки стають невід'ємним елементом ландшафту цієї зони. Ці кургани являють собою округлі насипи різної висоти. Під ними знаходяться поховання. Та це не просто насипи з ґрунту, бо довкола них збереглися залишки складних архітектурних споруд із землі, дернових вальків, каміння і дерева. Появу курганів з викладеним довкола камінням чи вертикально поставленими плитами дослідники пов'язують з культом сонця. Степовий курган — це ніби трохи підняте над поверхнею землі повторення в меншому масштабі того, що бачить людина навколо себе, це ніби своєрідна модель видимого світу.

В ці часи переважає обряд поховання померлого в скорченому вигляді й посипаного червоною вохрою. Характерно, що поховальну конструкцію робили у формі воза. При цьому справжні дерев'яні дискові колеса від воза знімалися і клалися по кутах могильної ями. Померлий начебто вирушав у подорож з реального світу в інший. Рештки возів у похованнях є найдавнішими свідченнями використання колісного транспорту на нашій території.

Крім того, в ці часи з'являються перші поховальні кам'яні скрині та монументальна скульптура у вигляді різноманітних стел — кам'яних плит прямо-

кутних, трикутних, трапецієвидних контурів. Поряд з простими стелами зустрічаються й антропоморфні, на яких вигравірувані окремі частини тіла та різні предмети. Всі вони, безсумнівно, є культовими пам'ятками, пов'язаними з вшануванням предків, сонця, родючості.

Загалом перші скотарі українських степів різко змінили характер міжплеменних відносин. Вони, зокрема, поклали край віковим культурним впливам на Дніпровському Правобережжі нижньодунайських та балканських племен. У середині IV тис. до н.е. розпочався зворотний процес, в результаті якого було повністю витіснено це чужорідне для території України населення. А у способі господарювання з'явилося степове скотарство, яке поширилося на території від Дніпра до Карпат.

Далі на шляху прогресу стародавнього населення України був історичний період, що тривав близько тисячі років (II тис. до н.е.). Він дістав назву доби бронзи за найменуванням цього сплаву (мідь плюс олово чи рідше — свинець або миш'як). Цей штучний метал був твердіший, ніж мідь, температура його плавлення була також значно нижчою: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза — близько 700-900. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба.

Вважається, що відкриттю цього сплаву могла сприяти наявність у деяких мідних рудах домішок олова (найкраща бронза — 9 частин міді і 1 частина олова). Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. На території нинішнього Донбасу в давнину були шахти для видобування руд, необхідних для виробництва бронзи.

Розвиток металургії бронзи і поява значної кількості металевих знарядь сприяли подальшому розвитку всього господарського комплексу, взаємовпливу між скотарськими та землеробськими племенами, котрі водночас поглиблювали свою спеціалізацію. Якраз на початку епохи бронзи в степах Східної Європи завершився процес виділення скотарських племен з-поміж інших. Це знаменувало початок нагромадження багатства (насамперед худоби та товарів від землеробів) у руках окремих сімейств. Патріархальні родинні відносини остаточно утвердились у тогочасному суспільстві — головна роль переходить до чоловіків.

Доба бронзи характеризується великою кількістю археологічних культур (близько 20): шнурової та багатоваликової кераміки, тшенецько-комарівської,

катакомбної, зрубної тощо, котрі належали до різних груп племен. Це свідчить про зростання певної відособленості господарського і культурного розвитку окремих людських колективів. Проте помітна і певна спільність окремих культур на досить значних просторах України та сусідніх територіях, що свідчить про постійні контакти між ними та розселення носіїв окремих культур у різних напрямках. Порівняно з іншими стародавніми народами Східної Європи племена, котрі населяли територію України, досить рано вступили в епоху бронзи. Але ця територія вже чітко розподілялася на три складові „світи“ — Степ, Лісостеп і Полісся. Культурні й етноісторичні процеси в кожній із цих зон відбувалися різними темпами і в різних руслах.

У цілому тогочасний світ, як уже зазначалося, ділився на землеробський і скотарський. У північних районах протягом усього згаданого періоду добування каменю і виготовлення з нього різноманітних виробів все ще посідало виключно важливе місце, адже крихка бронза не могла повною мірою витіснити традиційну виробничу сировину.

На відносно легких ґрунтах того ж Полісся почало розвиватись і землеробство, про що свідчать знахідки стародавніх дерев'яних рал у Токарях на Сумщині та в Поліссі на Чернігівщині. Ще більшого розвитку досягло землеробство в лісостеповій зоні — найсприятливішій для цього заняття. Тут значно розширюється асортимент культурних рослин: зафіксовані знахідки кількох сортів пшениці, проса, ячменю, льону, конопли, гороху, сочевиці, розвиваються садівництво й городництво (виявлені кісточка вишні, сливи, насіння ріпи, цибулі, часнику, маку).

Зображення плуга на плитах навісу Таш-Аір у Криму та наскельні малюнки биків у ярмі в Кам'яній Могилі в Приазов'ї свідчать про те, що в II тис. до н. е. вже було відоме орне землеробство. В степових же регіонах основним було скотарство. Тут знали всі види домашніх тварин, передусім велику рогату худобу, поступово збільшувалися отари овець та кіз. Але степнякам було відоме вирощування злаків. Розвивалось, як і на північних територіях, общинне ремесло, що сприяло виділенню ремісників різних напрямів, передусім професіоналів-металургів (Причорномор'я), майстрів з виготовлення крем'яних знарядь (Волинь).

Розвиваються й ідеологічні уявлення. Так, з широким використанням у господарстві коня поширюється його культ. Особливе місце він посідає у міфології індоіранських племен (уподібнюється сонцю). В поховальному ритуалі кінь є посередником

між світом живих і царством мертвих.

Самі захоронення дедалі частіше робилися під курганными насипами не тільки в степових районах, а й в інших місцевостях (хоч тут зберігаються й ґрунтові могильники). Під час здійснення цього ритуалу значну роль починають відводити вогню. Здійснювали обряд кремації чи інгумації, але незалежно від способу захоронення культ предків продовжував існувати. Активно вплинути на людське тіло як за життя, так і після смерті намагалися племена катакомбної культури півдня України — найбільш войовниче населення серед племен епохи неоліту — бронзи.

На початку I тис. до н. е. з переходом до виробництва заліза епоха міді — бронзи на території України завершилася. Широке поширення нового металу сприяло подальшому прогресу тогочасного суспільства.

Скіфо-сарматський світ

I тис. до н. е. на сучасних українських землях також відбувалися бурхливі події. З'являються нові етнічні спільноти, про які вже є згадки в письмових джерелах. За своєю активністю з-поміж племен виділяються степовики. Вони вмюють не тільки обробляти залізо та виготовляти міцну зброю, а й мають навички верхової їзди, складний лук „скіфського типу“. У них набуло розквіту кочове скотарство. На зміну осілим скотарям-землеробам, які мешкали в степах у попередню епоху, прийшли численні кочові племена, котрі протягом століть визначали історичний розвиток на значних просторах від Внутрішньої Монголії до берегів Дунаю на заході.

Про перше з цих племен — „людей киммерійських“ — дізнаємося з „Одіссеї“ Гомера. Видатний давньогрецький поет розміщує їх землі поблизу входу до потойбічного світу — царства Аїда. В VIII-VII ст. до н. е. ці войовничі племена проникають на територію Передньої та Малої Азії, громлять війська місцевих зверхників, спустошують їх землі. Історичні пам'ятки цих племен IX — першої половини VII ст. до н. е. знайдено на просторах від Волги до Дунаю. Озброєння киммерійського воїна складалося з лука, кинджала або меча та списа.

Займалися ці племена кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кінями воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування.

Киммерійське мистецтво мало прикладний характер. Типовим було й створення кам'яних антропоморфних статуй, на яких висікались зображення

різноманітної військової амуниції. За мовою вони, вірогідно, були іранцями. Постійний натиск киммерійців відчували й землеробські племена так званої чорнольської культури (XI — VIII ст до н е), що мешкали північніше. У Лісостепу вони створюють перші добре укріплені городища. Подальший розвиток киммерійського суспільства був обірваний навалюю скіфів.

Найдавніші згадки про скіфів (або, як вони себе називали, сколотів), датовані серединою VII ст до н е, містяться в асирійських клинописах. Володарі Ассирії спочатку використовували їх як найманців для боротьби з сусідами, а потім скіфи чверть століття самі панували в Передній Азії. Після того як мідійський цар Киаксар, запросивши ватажків кочівників на банкет, наповів їм та наказав перерізати, пануванню скіфів у цьому регіоні настав кінець. Вони повертаються на місця своїх основних кочовок — на простори Причорномор'я й Північного Кавказу. Надалі вони рухаються в західному напрямку.

Про походження скіфів і їх переселення в причорноморські степи розповідає давньогрецький історик Геродот. У середині V ст до н е він перебував у місті Ольвія на березі Дніпровсько-Бузького лиману і описав всі отримані свідчення про них у „Історіях“. Зокрема, в четвертій книзі Геродот наводить кілька варіантів появи скіфів. Ймовірно, на його думку, „із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдавали їм чимало прикрощів массагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Киммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, за давніх часів була киммерійською). Киммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Скоро вони розділилися і почали битися між собою. Після того киммерійці покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її“.

Перенесення центру скіфів у Нижнє Подніпров'я і степовий Крим відбулося в середині — другій половині VI ст до н е. Вірогідною причиною цієї передислокації, на думку В. Мурзіна, було намагання кочовиків установити контроль над торговельними шляхами, що сполучали античний світ із землеробськими районами Лісостепу. Це відкривало перед скіфською знаттю широкі можливості для збагачення. Встановлення такого контролю сприяло також певній економічній єдності кочового Степу та землеробського населення північних районів. До складу скіфської держави, яка сформувалась наприкінці VI ст до н е, крім іраномовних сколотів входили різні за походженням народи.

Деяко раніше, на початку VI ст до н е скіфським царям довелося пройти через тяжке випробування — навалу військ могутнього перського володаря Дарія. Проте кочовики без значних втрат перемогли персів. Дійшовши до Волги, нападники повинні були повернути назад. Поразка Дарія принесла скіфам славу про їх непереможність.

За свідченням Геродота, Скіфію населяли кочові й осілі племена. Поблизу давньогрецького міста Ольвія жили калліпиди, або, як їх ще називали, елліноскіфи, північніше від них — алазони. Ще далі на північ мешкали скіфи-орачі, на схід від них — скіфи-землероби, котрих ще називали борисфенитами. В степах на схід від Борисфена-Дніпра проживали скіфи-кочовики, а на берегах Меотиди (Азовського моря) та в степовому Криму кочували царські скіфи. Територію довкола населяли й інші народи (елліни, таври, фракійці, агафірси, неври, меланхлени, будини тощо).

Це був багатий світ, у якому народи постійно зазнавали взаємовпливів. Північно-причорноморська Скіфія досягла свого розквіту в IV ст до н е. Багато в чому це було пов'язано з іменем царя Атея, який, зокрема, вів війни з Філіппом II — батьком Олександра Македонського. Останній теж намагався контролювати причорноморські землі. Але його намісник у Фракії — Запріон після невдалої облоги Ольвії був розгромлений військовими кочовиками. Успіхи скіфів у воєнних діях значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї.

Ударною силою у них була кіннота. Головним засобом воєнної скіфа був пандир, хоч використовувались і звичайні шкіряні куртки. Він мав бойовий пояс і щит, його голову захищав шолом. Захищеним був також бойовий кінь (у загонах важкоозброєних вершників). Основною зброєю був невеликий складний лук, що стріляв до 500 м. Використовувались списи, дротики, сокири, кинджали і передусім короткі мечі.

Щоб захиститись від цих небезпечних нападників їх сусіди зводили укріплення. У багатолюдному Лісостепу було чимало величезних на той час городищ — Трахтемирівське (понад 500 га), Мотронинське (понад 200 га), Ходосівське (понад 2000 га), Більське (понад 4000 га), Каратувльське (більше 6000 га) та ін. Вражають не тільки розміри укріплених поселень, а й самі могутні укріплення висотою земляних валів на Більському й Нємирівському городищах і нині сягає 8 м при ширині понад 30 м.

Лісостепові племена займалися орним землероб-

ством (вирощування пшениці, ячменю, жита, вівса, гороху, сочевиці), але розвивалось і скотарство (велика й мала рогата худоба, кінь, свиня). Розвивались садівництво та різні промисли, ремесла, особливо обробка чорного і кольорових металів, а також бронзи. Суспільство в соціальному плані було досить диференційоване.

Розшарування суспільства ще виразніше було помітне у кочовиків південноукраїнських територій. Про це красномовно свідчать численні кургани скіфських володарів, розташовані в районі нижньої течії Дніпра, — Огуз, Чортмлик, Солоха, Гайманова Могила (їх висота сягала 20 м). Про рівень багатства скіфів свідчать хоча б унікальні ювелірні вироби із золота та срібла, знайдені в могилах, здебільшого пограбованих ще в давнину.

Скіфська релігія була політеїстичною. За свідченням Геродота, головною богинею була Табіті — богиня домашнього вогнища. До пантеону богів також входили: Папай — володар неба; його дружина Апі — богиня землі, прародителька цього народу; Гойтосір — бог сонця; Фагіма-сад — бог водяної стихії й покровитель конярства; Агрімаса — богиня родючості; Таргітай — бог — родоначальник скіфів. Усі вони зображувались у вигляді людини. Скіфське образотворче мистецтво мало зооморфний характер (так званий звіриний стиль). Улюбленими були образи оленя, барана, коня, кошачого хижака, фантастичного грифона, гірськокозла. А монументальне мистецтво представлене кам'яними антропоморфними стелами.

У своєму розвитку скіфське суспільство досягло

стадії переходу від варварства до цивілізації. Занепад цієї могутньої держави почався на рубежі IV—III ст. до н.е., а в II ст. до н.е. на більшій частині її території з'являються нові кочові племена. Певний час Мала Скіфія, столицею якої був Неаполь, ще існувала в степах Кримського півострова.

Сармати, що на історичній арені змінили скіфів, як і останні, тривалий час (більш як 600 років) займали широкі простори — від прикаспійських степів до Паннонії. Вони активно впливали на події в античному світі, що поступово відживав, та в ранньослов'янському, що тільки-но народжувався. Тісно контактуючи з землеробськими племенами північно-кавказького регіону, зарубинецьким і пізноскіфським населенням Подніпров'я та Криму, сармати впливали на формування і розвиток їх культур.

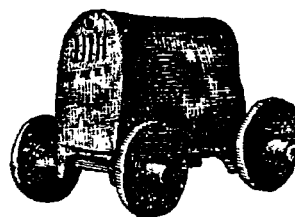
Сформувавшись у заволзьких степах на рубежі III—II ст. до н.е., сарматські племена язигів, роксоланів, аорсів, а трохи пізніше й аланів хвилями просувались на захід у пошуках нових територій, нових пасовищ. Античні автори, згадуючи про них, підкреслювали їх агресивність і войовничість.

Масове переселення сарматських племен на територію Північного Причорномор'я починається з кінця II ст. до н.е. На рубежі нашої ери вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. В середині I ст. н.е. вони намагаються розселитися ще західніше. У сарматському оточенні виявляються пізноскіфські городища Нижнього Дніпра, Криму, античні поліси — Ольвія, Тіра, Ніконій, Боспорське царство. Їх постійні набіги і вимоги сплачувати данину зумовили переселення на нові території ранньо-

Скіфський вершник (реконструкція Є.В.Черненко та М.В.Гореліка).

Реконструкція кінської зброї. За Б.М.Мозолевським.

Глиняна модель скіфського воза з Керчі.

слов'янського зарубинецького населення Середнього Подніпров'я.

Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н.е. Поступово бідніші прошарки кочового населення осідали у Північно-Західному Причорномор'ї. І вже в III ст. н.е. якась їх частина ввійшла до черняхівської культури.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від докласових відносин, а господарство в цілому мало риси їх попередників. У військовій справі сармати відрізнялися від скіфів. Римський історик Тацит писав, що „коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору“. В бою вони користувалися арканами, довгими, ніж у скіфів, мечами, списами.

Античні міста Північного Причорномор'я

Авньогрецькі міста і неукріплені поселення на північних берегах Понта Евксинського та Меотиди (Чорного й Азовського морів) виникли на завершальному етапі „великої грецької колонізації“. Освоєння цього регіону розпочалося в середині VII ст. до н.е., коли були засновані Істрія в Подунав'ї та Борисфен на сучасному острові Березань, поблизу Очакова. Пізніше тут формуються три основних центри: Ольвія на Дніпровсько-Бузькому лимані, місто Боспор Кіммерійський з головним осередком у Пантікапеї (сучасна Керч) та Херсонес (околиці сучасного Севастополя). Розселення вихідців з різних місць, передовсім з Мілета, який за висловом Плінія Старшого, був „родоначальником більш як дев'яноста міст“, зумовлювалося розвитком торгівлі, пошуками нових джерел сировини (зокрема металу), воєнно-політичними конфліктами. Сам процес заселення нових територій відбувався як шляхом цілеспрямованої колонізації, так і стихійно.

Античні рабовласницькі держави на території Північного Причорномор'я існували протягом майже тисячі років. Як вони виникали? Спочатку створювалися невеликі торгові пункти, що називалися емпоріями. Тут були склади товарів, якими обмінювалися з місцевим населенням. Для забезпечення оборони такі факторії засновувалися на берегах морів чи річок або ж навіть на островах. Згодом вони розросталися у великі населені пункти, довкола яких зводилися укріплення. Поступово з'являлися **миселки** і створювалася сільськогосподарська округа — **хора**. Місто-поліс набирало характерних для античного світу рис. У товарообміні з греками були

зацікавлені й місцеві жителі. Збуваючи надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, вони отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

Прикладом грецького міста-поліса є Ольвія, залишки якої збереглися на березі лиману, біля сучасного с. Парутино Миколаївської обл. Засноване в VI ст. до н.е., воно було в останні століття своєї історії під протекторатом Риму. Незатоплена частина (33 га) складається з кількох районів (Верхнє, Терасне, Нижнє міста), що з'єднувалися широкими кам'яними східцями і похилою вулицею. Природний захист (глибокі балки) доповнювався потужною стіною товщиною близько 4 м.

Верхня частина міста була основною. Тут знаходилися громадські споруди, священний гай, скарбниця, проходила головна поздовжня вулиця. У Нижньому місті, поблизу гавані, розміщувалися переважно господарські та ремісничі комплекси, зокрема рибний ринок. Розміщувався ближче до води й театр. Планування Ольвії було переважно прямолінійним. У часи розквіту (кінець IV ст. до н.е.) площа міста сягала максимальних розмірів (55 га), а кількість жителів — 15-20 тис. чоловік. Поблизу укріплень було відкрите поселення та міський некрополь.

Пізніше, в римську епоху, гарнізони направлених з Апенинського півострова легіонерів розміщувалися у місцевих античних поселеннях, і тільки іноді для них створювалися спеціальні табори. Одним з них був Харакс на мисі Ай-Тодор у Криму. Горodiще було недоступним з боку моря, а з суші мис укріплений стіною завширшки 2,2-2,4 м, на яку використані старі оборонні конструкції місцевих таврів. У різний час тут перебували солдати I Італійського, XI Клавдієвого легіонів та інших військових підрозділів. Серед різноманітних споруд були й вівтарі на честь бога Юпітера.

Тут, як і в метрополії, соціально-економічні відносини ґрунтувалися на законах рабовласницької формації. За устроєм північнопричорноморської держави були різними: демократичні (Ольвія, Херсонес) чи аристократичні (Пантікапей до утворення Боспорського царства) республіки або ж монархії (Боспорське царство). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне населення. Раби ж були позбавлені будь-яких прав. До громади також належали жінки та всі не греки.

На першому етапі свого існування (VII — I ст. до н.е.) міста-держави були незалежними утвореннями, а на другому (I ст. до н.е. — III ст. н.е.) — вони підкорялися Риму. А їх занепад внаслідок загальної

кризи рабовласницької формації, виведення римських гарнізонів та наступу варварських племен, що входили до складу готського військового союзу, припадає на рубіж III — IV ст. н.е.

Греки Північного Причорномор'я, крім вирощування зерна (на Боспорі і в Ольвії), займалися виноградарством. Значну роль відігравали у них скотарство, рибний промисел. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки — амфор, покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів посуду. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби, з місцевим лодом вівся і натуральний обмін. Громадські діяння проводились на міській площі — агорі, поблизу якої знаходилися головні культові споруди. На початку I тис.н.е. в Північне Причорномор'я потрапляє римська зброя (короткий меч, залізний панцир, спис з довгою залізною втулкою).

Духовна культура жителів давньогрецьких колоній зазнавала постійних взаємовпливів усього античного світу. На перших етапах існування міст-полісів у Північне Причорномор'я просто були перенесені всі досягнення культури метрополії. Однак у процесі розвитку північнопонтійських міст виникали і посилювалися місцеві особливості, що зумовлювалося їх географічним положенням, соціально-політичним устроєм, етнічним середовищем, з яким вони взаємодіяли. Культура міст-держав Північного Причорномор'я — Боспору, Ольвії, Тіри, Херсонесу — не була однорідною.

У колоніях з самого початку їх створення була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною мовою аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. В Ольвії, зокрема, майже не знайдено латинських написів, їх більше серед матеріалів кримських пам'яток. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина. Значну роль у культурному житті поселенців відігравали театр, музика, література, мистецтво (монументальний живопис, мозаїка, вазопис, скульптура, коропластика — виробництво теракотових статуєток та пам'ятки прикладного мистецтва).

Релігія також була грецькою, в своїй основі політеїстичною, тобто поклонялися багатьом божествам. Природа здавалася давнім грекам живою, населеною надзвичайними істотами. В історії роз-

витку релігійних уявлень у причорноморського населення умовно можна виділити два значних періоди. Для першого (VI-I ст. до н.е.) характерний в основному грецький пантеон божеств із синкретизацією окремих культів, що посилювалися в елліністичний час (у другій половині IV-I ст. до н.е.). Особливо популярним було вшанування Аполлона, Артеміди, Зевса, Афродіти, Діоніса-Вакха. Велике значення мало й шанування героїв — Ахілла і Геракла.

У другому періоді (I-IV ст.н.е.) відбуваються значні зміни: в релігію вищезгаданих осередків проникають і поширюються культи негрецького походження (Кібела, Мітра, Ізіда та ін.), впроваджується культ римських імператорів, посилюється роль локальних культів, синкретизація і абстрагізація окремих божеств. І вже наприкінці цього періоду з'являються перші паростки християнства. Відправлення культів здійснювалось як у громадських місцях, так і вдома.

Взаємовпливи античних північнопричорноморських міст-держав зумовлювали прискорення розпаду родоплемінних відносин у скіфів, сарматів, інших груп населення цього регіону сучасної України. Завдяки давньогрецьким переселенцям місцеві жителі знайомилися з передовим для тих часів грецьким та римським культурним надбанням, що в свою чергу привело не тільки до виникнення тут своєрідного варіанта культури, а й сприяло подальшому розквіту власних стародавніх народів Північного Причорномор'я. Греки і римляни принесли сюди свої технічні досягнення, високу майстерність, особливо в галузях архітектури, ремесел, мистецтва тощо.

Населення України в I тис.н.е.

На тлі причорноморських степів Криму цього часу з'являється Візантія, котра стала спадкоємицею Римської імперії. Їй удалося втримати свої позиції в Криму до середини VII ст.н.е. По цьому тут більш активними стали хозари, які включили ці землі до складу свого каганату. В період раннього середньовіччя Крим населяли крім місцевих таврів ще й тюркути, болгари, готи та представники інших народів. Кочовики мешкали у степовій частині півострова, а родючі гірські долини та прибережні території займали землероби.

В V-VI ст. посилювався тиск на візантійські володіння варварських племен, що змусило Константинополь посилити свої оборонні споруди. В першу чергу укріплювалися старі міські центри. Але

потребували захисту й обширні території передгірського та гірського Криму, де проживали піддані імперії або її союзники-федерати.

Вже в часи правління імператора Юстиніана I (527-565 рр.) у південно-західній частині півострова була зведена система так званих довгих стін, які закривали проходи в гірські долини, заселені готаланами. Це позбавляло кочовиків можливості нападати зненацька. Трохи пізніше поряд із стінами з'являються нові фортеці, де перебували військові гарнізони та в разі небезпеки знаходило притулок мирне населення. Тож, навіть прорвавшись через „довгі стіни“, шанси взяти полон були невеликими. Крім того, на узбережжі піднімається ще один укріплений порт — Сугдея (сучасний Судак).

Поряд з військовим будівництвом візантійська адміністрація проводила широкі акції щодо поширення християнської релігії. Формування нової релігійної ідеології таврійського населення відбувалося під значним впливом і через культурні зв'язки з Херсонесом — місцем шанування багатьох християнських святих. Будівництво культових споруд на території фортець федератів імперії велося за допомогою візантійських майстрів. Але хоч у IV ст. н.е. вже й існували на півострові дві єпархії, нова віра зайняла міцні позиції тільки в другій половині I тис. н.е. Про це свідчить застосування аж до V ст. у Херсонесі кремації — поховального ритуалу проти якого церква боролась.

У VII ст. до складу Хозарського каганату потрапляє частина Східного Криму, що змусило Візантію вступити в контакти з новим сильним суперником. Їх відносини в різний час коливались від дружніх до військового протистояння. А в VII ст. у результаті масової міграції малоазійських греків через іконоборські гоніння на землях півострова з'являється велика кількість поселень та монастирів.

Активному впливу хозар у степовій зоні України передували нові хвилі кочовиків, що, перетинаючи Надчорномор'я, рвалися за добиччю за Дунай, до багатих європейських країн. У 70-х рр. IV ст. н.е. тут з'явилися гуни, що прийшли з приуральських степів. З їх добою, вважається, почалася середньовічна епоха — було покладено край існуванню рабовласницького ладу у Європі, значно змінилась її етнографічна карта.

Римський історик Амміан Марцелін, який служив у східноримській армії, так описує гунів: „Одягаються вони в полотняні сорочки або шкури, харчуються сирим м'ясом та корінням... не мають ані постійних місць помешкання, ані домашнього вогнища,

ані законів, ані сталого способу життя, кочують різними місцинами, ніби вічні втікачі, з кибитками, у яких проходить їхнє життя... Ніхто з них не може відповісти на запитання, де його батьківщина... Знайшовши місцину, рясно вкриту травою, вони розміщують свої кибитки колом і харчуються, як звірі; знищивши увесь корм для худоби, вони знову везуть, так би мовити, свої міста, розміщені на возах... Вони знищують все, що трапляється на їхньому шляху. Воюють гуни виключно на конях, здалеку силлячи на ворогів стріли, і намагаються не братися до рукопашного бою. Озброєні вони мечами, дальнобійним луком та арканом, яким стягують противника з коня“.

Прорвавшись до Центральної Європи, ці кочовики після спустошливих набігів створили свою державу в Паннонії. На її чолі став 445 р. Аттіла. Але вже після його смерті 454 р. ця німецька політична структура розпалась.

У другій половині I тис. н.е. зі сходу на захід продовжували кочувати нові групи номадів — авари, болгари, угри. Два останніх угруповання, перейшовши Дунай і поєднавшись з місцевим населенням, дали поштовх до створення сучасних європейських країн — Болгарії й Угорщини. Доля ж аварів (або, як їх ще називали, обрив) була схожою на долю більшої кочовиків. Про це визначна пам'ятка давньоруської історії „Повість временних літ“ (далі — „Повість“) засвідчує: „Ці обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів (союз племен на Волині), що (теж) були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським: якщо поїхати (треба) було обривові, (то) не давав він запрягати ні коня, ні вола, а велів упрягати три або чотири, або п'ять жінок і везти обрина — і так мучили вони дулібів. Були ті обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрив. І є приказка в Русі й до сьогодні: „Погинули вони, як обри“, бо нема їхнього ні племені, ні потомства“.

Накопичуючи під час військових набігів великі багатства, номади за варварськими звичаями їх і використовували. Про це красномовно промовляють „скарби“ VII-VIII ст., чимало яких виявлено, зокрема, на Полтавщині та біля Дніпровських порогів (Мала Переципина, Нові Санжари, Глодоси, Вознесенка тощо). Крім зотлілих кісток, кінського спорядження та зброї до них входили різноманітні коштовні речі. Очевидно, тут були поховальні чи поминальні комплекси тюркської знаті. Одночасна або близька смерть багатьох кочових звершників свідчить про великі битви в Подніпров'ї цих часів.

Децю іншою була доля Хозарського каганату —

одного з могутніх об'єднань кінця I тис н е, вплив якого певний час поширювався на території від Кавказу до Дунаю. В період своєї могутності Хозарія протистояла Арабському халіфату і Візантії, підкорила чимало народів і племен (у тому числі й частину східнослов'янських — полян, сіверян, в'ятичів, радимичів). Столицею хозар було місто Ітль на Нижній Волзі, а на землях Дніпровського Лівобережжя їх населені пункти, де мешкали й болгари та алани, сягали басейну Сіверського Дніця. Саме тут, на Харківщині біля Верхнього Салтова знаходилися значні за розмірами городище, відкрите поселення та могилиники, котрі були головним осередком Хозарії на прикордонні зі слов'янами.

Крім кочівництва, що було привілеєм вищих прошарків суспільства, хозари займалися землеробством, різноманітними ремеслами, особливо посередництвом у міжнародній торгівлі. На рівні свого часу була й військова справа, розвитку якої сприяла Візантія, зацкавлена в їх боротьбі зі слов'янами. В цілому ж суспільство переступило рубіж докласових відносин. Серед низів були поширені язичницькі вірування, верхівка ж на певних етапах приймала іслам, християнство та іудаїзм. Розвивалися взаємовідносини хозар зі східними слов'янами. Проте після походу київського князя Святослава 965 р. каганат як держава був приречений на зникнення. Його осле населення влилося як складова частина до різноетнічних груп Причорномор'я.

На північних кордонах сучасної України в I тис н е також кипіло життя. Тут північніше басейнів Прип'яті та Десни, мешкали балтські племена. Вони тісно контактували зі слов'янами. Останні виявляли велику активність і вже у I тис н е асимілювали значну частину балтів на землях сучасних Росії та Білорусі.

Інша доля чекала германців, які в першій половині I тис н е із скандинавського регіону через територію Польщі вирушили на південь. Вони досягли земель Волині та Поділля, де мешкали поряд зі слов'янськими та іншими групами населення. Їх рух до берегів Чорного моря не був блискавичним. В результаті їх поступової міграції й осідання сформувалася так звана держава Германаріха — очевидно, тимчасове об'єднання багатьох різноетнічних угруповань під егідою готів. На території Дніпровського Правобережжя готи проіснували, зберігаючи етнічну відособленість, близько 200 років. Після розгрому гуннами германські племена (крім окремих, що ще певний час проживали в Криму і навіть були федератами Візантійської імперії) до кінця IV ст. перейшли далі на захід.

Слов'яни

I тис н е на історичну арену стрімко виходять слов'яни — одна з основних глок давньоєвропейського населення. Про їх походження і місце початкового проживання є кілька версій. Перша з них — дунайська — була висловлена ще Нестором-літописцем у середньовічні часи. Друга пов'язує перший етап існування цього населення з вісло-одерським межиріччям. За третьою, стародавній слов'яни мешкали на території між Дніпром і Віслою. А за четвертою — між Дніпром і Одером.

Та ймовірніше, на думку В. Барана, контури праслов'янського масиву з часів виділення його, принаймні у II тис до н е, з індоєвропейської спільноти і аж до раннього середньовіччя (коли слов'яни були реально зафіксовані в письмових джерелах, а їх існування підтверджено й археологічними матеріалами) певною мірою змінювались. Протягом II-I тис до н е праслов'яни могли займати різні території, переміщуючись, водночас не займаючи весь регіон у цілому. Але хоч нині ще не можна остаточно виділити їх старожитності в культурах бронзового й ранньозалізного періодів, дедалі чіткіше вимальовується картина входження до цього відносно раннього процесу населення поліської та лісостепової зон Правобережжя Дніпра. Починаючи з раннього середньовіччя, ареал слов'янського розселення інтенсивно збільшується, а цей етнос займає чільне місце серед інших утворень цього часу.

Уже в трипільський період Україна набуває певних ознак, що й донині лишаються притаманними етнографічній культурі українського народу. Від трипільських і до наших часів протягом 5 тисяч років існує в Україні хліборобство, й хлібороб плекає волів і мережить ярмо. Так само сивий дим здіймається вгору над хатами, обмазаними глиною. З часів Трип'їлля і досі жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І так само при вході в хату висить зображення вічного дерева в теперішній деформації квітка у вазоні, мотив вишиванок, що проростає з Трип'їлля, коли його позначали малюнком на прясельцях.

Сучасні українці є однією з глок історичного слов'янства. Вперше про слов'ян — венедів (чи венетів) згадують римські автори I-II ст н е. Пліній Старший, Тацит, Птолемей, а з середини I тис (точніше, з VI ст.) про них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан

повідомляє, що вони походять від одного кореня і відомі під трьома назвами — венетів, антів і склавнів. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувались як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала в Європі з германцями, фракійцями, сарматами, балтами, угрофіннами.

Найдавніші знайдені археологічні матеріали належать до зарубинецької культури. Ця спільнота проживала на берегах Середнього Дніпра, Прип'яті і Десни на рубежі III-II ст. до н.е. — I ст. н.е. Її появу не можна вивести лише з якоїсь однієї попередньої культури II-I тис. до н.е. В етногенетичних процесах брали активну участь також носії східних груп так званої пшеворської культури, старожитності якої збереглися на західноукраїнських теренах та в Польщі. Тож далі часом йдуть пізньозарубинецькі пам'ятки та київська культура.

Безпосереднє відношення до формування східно-го слов'янства мало населення північного ареалу поширення черняхівської культури — явища з провінційно римськими впливами, які ніби вуаллю прикривали етнокультурну багатолітність Південно-Східної та Центральної Європи. Матеріальні знахідки свідчать, що крім ранніх слов'ян до черняхівської спільноти входили ще скифо-сарматські, фракійські та германські угруповання. Перші з них в ті часи ще не мали якоїсь окремої культури, а були включені, як і інші етнічні групи, до загальної культурної моделі, створеної під впливом римської цивілізації. Слов'яни, очевидно, були залежні і політично, особливо після приходу у Північне Причорномор'я готів і створення ними військово-політичного союзу.

Основною силою, яка протистояла готам, були анти — слов'янське населення, що входило до складу дніпро-дністровської групи черняхівської культури. Слов'яни зазнали поразки, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоутвердження тривали, що сприяло утворенню в майбутньому могутніх військово-політичних союзів. Вони зайняли місце готського об'єднання у Південно-Східній Європі.

Ці події, що датуються кінцем IV-V ст., можна вважати початком виникнення нової етнокультури і соціально-економічної спільноти, в якій провідні місця зайняли слов'яни. Про це свідчать пам'ятки V, а можливо, й кінця IV ст., знайдені на межі ластової та поліської зон Східної Європи. Тут знайджувалися ранньосередньовічні східнослов'янські культури і звідси в часі Великого переселення народів у середині I тис. н.е. — почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід. Друга половина I тис. — це час, коли загально-

слов'янська спільнота розпадається на три гілки: східну, західну та південну. В нових умовах старі назви (венеди, анти) в процесі розселення поступово зникають, а їх місце займають нові найменування.

Племена полян у минувшину заселяли сучасні Київщину і Канівщину, древлян — Східну Волинь, сіверян — Дніпровське Лівобережжя. Крім них, на теренах України проживали уличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), хорвати (Прикарпаття та Закарпаття), а також волинняни, або, як їх ще називали, бужани (Західна Волинь). В археологічних старожитностях існування східнослов'янських племен другої половини I тис. н.е. фіксується пам'ятками корчакської, пенківської та колочинської культур, пізніше — лука-райковецької та волинцевської-роменської, носії яких уже доживають до часів формування Київської Русі.

Починаючи з VI ст., коли слов'янські племена активно заявляють про свої права на кордонах імперії, на них усе більше звертають увагу візантійські автори. Ось як описує їх життя Прокопій Кесарійський: «Племена ці, склавнів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і тому у них вигідні і не вигідні справи завжди ведуться спільно. Вони вважають, що один із богів — творець блискавок — єдиний володар всього, і йому приносять в жертву биків і всяких жертвних тварин. Доля ж вони не знають і взагалі не визнають, що вона має якийсь значення. Та коли смерть уже в них у ногах, охоплені вони хворобою або виступають на війну, то дають обіт: якщо уникнуть її, зараз же принесуть богу жертву за своє життя, а уникнувши (смерті), жертвують, що пообіцяли, й думають, що цією жертвою купили собі спасіння. Також шанують вони і ріки, і німфи, і деякі інші божества, й приносять жертви також їм усім, і при цих жертвах чинять ворожіння. А живуть вони в жалюгідних хатинах, розміщених далеко одна від одної, і кожний змінює, наскільки це можливо часто, місце проживання».

Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають, деякі не мають (на собі) ні хітона, ні (грубого) плаща, тільки штани. Є в тих і других єдина мова, повністю варварська. Та і зовнішністю вони один від одного нічим не відрізняються. Всі вони і високі, і дуже сильні, тілом же та волоссям не дуже світлі і не руді, зовсім не схиляються і до чорноти, але всі вони трохи червонуваті. Спосіб життя (їх) грубий і невибагливий, як і в масагетів (кочовиків). А втім, вони менше всього підступні».

і каверзні, але й у простоті (своїй) вони зберігають гунський норів Та й ім'я за старих часів у склавинів і антів було одне“

Звичайно, життя слов'ян було відмінним від візантійського, яке наслідувало античні традиції Та й їх характеристика істориком у деяких місцях не позбавлена суб'єктивізму

В слов'янському господарстві переважало землеробство, передусім підсічне (поліська зона), встановлювалось орне (лісостеп) Наприкінці цього тисячоліття перелогова система землекористування, мабуть, почала витіснятися двопллям Серед злаків культивувалися жито, ячмінь, а трохи пізніше і пшениця Розвивалось скотарство, насамперед вирощування великої рогатої худоби і свиней

Поступово удосконалювались ремесла Металобробкою — виготовленням знярядь праці із заліза або прикрас із кольорових металів — займалися уже майстри-професіонали Водночас гончарство, ткацтво, вичинення шкур, обробка каменю і дерева за умов натурального способу життя здебільшого залишалися у родинних межах Підтвердженням цього були ліпний посуд більшості слов'янських культур і гончарні вироби провінційних римських майстерень, які в після черняхівський час вийшли з ужитку, їх замінили місцеві вироби Обмін мав натуральний характер, крім території черняхівської культури, де в різноетнічному середовищі часто використовувались римські срібні денари

Економічною основою східнослов'янського суспільства була родова власність на землю, а кожна група населення входила до складу племені Водночас життя на окремих поселеннях уже організовувалось за новими нормами „первісної сусідської общини“ В ній парна сім'я ще не була економічно незалежною, а господарськими осередками були групи родичів із спільною власністю — так звані осередки відокремленої власності (на відміну від більш ранніх часів, коли всією власністю розпоряджався рід) Мала сім'я найближчих родичів (батьки і діти) стала відігравати провідну роль уже за часів державотворення, хоча протягом другої половини I тис н е фіксується тенденція розвитку процесу саме у цьому напрямі

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян на шляху до цивілізації зумовлював розклад первісних відносин Як і в інших народів, початок непримирених суперечностей із традиціями первіснообщинного ладу був пов'язаний з появою рабства — експлуатації людини людиною Прокопій Кесарійський з цього приводу повідомляє „Склавини завжди вбивали всіх,

хто (ім) зустрічався Але тепер, починаючи з цього моменту, і вони, і ти, з іншого загону, начебто сп'явши від потоків крові, вирішили взяти в полон деяких із тих, хто потрапив їм до рук, і тому всі вони повертались додому, женучи з собою тисячі полонених“

На першому етапі рабство у слов'ян було тимчасовим — через певний час полонені за викуп могли повернутися додому або ж залишитись уже на становищі вільних і брати участь у всіх справах колективу Таке ставлення переможців до переможених зумовлювалося натуральним господарством і низьким рівнем виробничих відносин Праця залежних давала ще мало економічної вигоди Але це були вже нові відносини, зовсім не характерні для стосунків між людьми класичного родового устрою

Воєнні походи у слов'ян, як і в інших народів які перебували на етапі розкладу первіснообщинних відносин, попервах були справою добровільною, в них брали участь усі бажаючі Пізніше починає виділятися дружина, для якої війна стає професійним заняттям У третій чверті I тис н е формуються й союзи племен, в ареалах яких зосереджуються центри інститутів влади цих союзів Крім політико-адміністративних функцій такі пункти виконували ролі культових центрів, що й сприяло швидкій появі також і торговельно-ремісничої функції Часті сутички з сусідами змушували дбати й про створення укріплених поселень

Досить швидко серед гравців почав виділятися Київ (крім нього існували й інші — Зимно на Волині, Пастирське на Черкащині, Чернігів у Подесенні, Битиця на Пслі) Цьому сприяли, як зазначає П Толочко, його мікрогеографічне положення (контроль за багатьма притоками Дніпра — основними торговельними артеріями середньовіччя), вигідне топографічне розташування (наявність природних рубежів) на кордоні кількох союзів племен Контакткування культурних елементів, перейняття передових досягнень слов'янських племен з самого зародження забезпечили Києву високий рівень соціально-економічного розвитку Ранній Київ, ставши політичним центром Полянського союзу, зростав і розвивався за рахунок притоку населення з різних східнослов'янських племен, і вже на ті часи мав міжплемінний характер

У межах союзів племен між їх окремими складовими частинами налагоджувалися тісніші зв'язки, переборювалася вузькоплемінна відокремленість Це засвідчується й пам'ятками матеріальної культури — вони нивелюються, втрачають суто територіальні особливості Слов'янське суспільство переходило

до нових відносин, за яких більшість населення відсто- рюнювалася від управління й розподілу. В утвореннях такого типу, що раніше називались „військовою де- мократією“, а тепер дедалі частіше — „вождизмом“ (або „чіфдом“), вже існувала нерівність, але ще не бу- ло легалізованого апарату примусу. Характерною рисою цього рівня суспільної організації була куму- ляція світської та духовної влади. Продовжувався й процес консолідації східнослов'янських угруповань у „уперсоюзи“ племен. Зокрема, на території Серед- нього Подніпров'я закладались основи Руської землі у вузькому значенні цього поняття — території Київщини, Чернігівщини та Переяславщини.

Давні слов'яни досягли й відносно високого рівня розвитку в ідеологічній сфері. З письмових джерел відомо, що у них були культові споруди — храми, ка- пища і требища кількох типів (стовповидні будівлі під дахом, відкриті й закриті храми). Одне з святилищ було відкрито на Старокиївській горі. В Хвойкою Воно являло собою неправильний кам'яний прямокут- ник із заокругленими кутами та чотирма виступами. Поряд знаходився жертовник.

У таких спорудах або ж просто неба стояли язич- ницькі божества з дерева чи каменю. Кілька їх виявлено в Подністров'ї. Найвідомішим серед них є так званий Збруцький ідол — Род. Зображення бо- жества являло собою високий чотиригранний стовп, на кожній з сторін якого в три яруси нанесені зобра- ження. Очевидно, ці три яруси символізують поширені у давнину поділ Всесвіту на небо — світ богів, землю, населену людьми, та підземний світ, де перебувають ті, хто тримає на собі землю. Такий тричленний поділ світу дстав назву теорії світового дерева. Крім антропоморфних божеств слов'яни вша- новували звірів, дерева, каміння тощо.

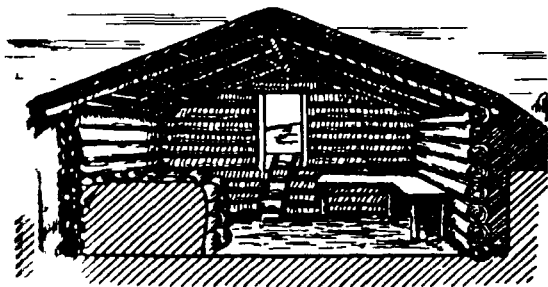
Дохристиянські вірування давніх слов'ян знайш- ли відображення і в деталях поховального обряду та в самому способі його здійснення — кремаці. Мож- на припускати тільки один напрямок переміщення

померлого в просторі — разом з димом поховально- го вогнища (що споруджувалось у вигляді будинку) вгору — на небо. Знатного покійного супроводжу- вали різні речі, зброя, іноді кінь чи наложниця. Прості общинники (яких було переважна більшість) потра- пляли на нове місце перебування часто лише з липним горщиком, а то й навіть без нього. Але над кожним померлим (крім населення найпівденніших спільно- стей) насипався курган. У східних слов'ян, як і в інших індоєвропейцях, вірогідно, панувала циклічна структура часу, коли все йде по заздалегідь, раз і назавжди установленому колу. Тому кожна людина, в якийсь момент перебуваючи в одному з „світів“, че- рез певний час могла переміститись в інший — один з трьох вищеназваних.

Отже, в стародавню добу Україну населяло роз- мaitтя народів і племен, що мешкали на теренах ще 1 млн років тому. Всі вони залишили свій слід в істо- рії населення країни, маючи в давнину власні самоназ- ви та свої (довші чи коротші) історії. Скіфи та сарма- ти, греки і кельти, фракійці, германці та балти, а та- кож раніші народи — всі вони на різних етапах впли- вали на культурні традиції місцевого населення, на певний час або ж назавжди, стаючи його частинами.

Починаючи з епохи бронзи, особливо в лісосте- повій та поліській зонах Дніпровського Право- бережжя, зароджується праслов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях. Основою такої моделі історичного розвитку є автохтонна теорія М. Грушевського. Вона, правда, доповнена і модифікована у зв'язку з новими (особ- ливо археологічними) матеріалами, накопиченими майже за 100 років від часу її створення.

Говорячи ж про проблему етнічних українців, її не потрібно „опускати“ в глибину тисячоліть, удревню- вати — там народу, який би іменував себе так, нема. Наші предки мали свої самоназви, і всі вони справи- ли свій вплив на формування духовної й матеріальної скарбниці українського народу, котрий вийшов на історичну арену дещо пізніше — вже в середньовічні часи. З точки зору всесвітньо-історичного процесу це має свої переваги — адже час існування кожного з етносів не перевищує 1200-1500 років, хоч чимало з них загинуло набагато раніше.

Слов'янська зрубна напівземлянка
Схематична реконструкція

Київська Русь

Вихід на історичну сцену

На світанку 18 червня 860 р. руський флот з 200 лодій раптово вдерся до бухти Константинополя Золотий Ріг. Напад русів виявився настільки несподіваним для візантійців, що берегова сторожа не встигла натягти над поверхнею води велетенський ланцюг, яким звичайно надійно зачиняли кораблям вхід до бухти.

Константинопольський патріарх Фотій у своєму „Окружному посланні“ відобразив масштаб навали русів і жах, що охопив обложених при появі невідомого доти ворога: „Народ вийшов з країни північної... й племена піднялись від країв землі, тримаючи лук і спис, вони жорстокі й немилосердні; голос їхній шумить, мов море“. Візантійському урядові довелося сплатити контрибуцію ватажкові русичів — київському князеві Аскольду, аби він припинив облогу й повернувся додому. Так уперше Київське князівство середини IX ст., попередник Давньоруської держави, сповістило середньовічний світ про своє існування й початок боротьби за першість з Візантією на Чорному морі і, може, в Південно-Східній Європі та Передній Азії.

Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили свою першу державу. Літописи та інші пам'ятки давньоруської літератури називають її Руссю, або Руською землею, вчені-історики —

Київською, або Давньою Руссю. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвинутіших економічно й політично держав середньовіччя. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили витривалі, хоробрі й мужні русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла й промисли, а руські купці були відомі на торгах Багдада і Константинополя, Кракова й Буди Великого Бултара й Ітилю. Могутньою, високорозвинутою й цілісною була матеріальна й духовна культура Київської Русі. Її народ зводив величні кам'яні храми й ошатні дерев'яні житла, створював могутні фортифікаційні споруди своїх великих і малих міст, будував на тисячі верст захисні вали проти кочовиків причорноморських степів, що увійшли до народної пам'яті під поетичним найменням „змійові вали“... На весь світ уславились виробі давньоруських майстрів, наприклад дорогоцінні золоті речі з перегородчастими емальми й більш скромні срібні прикраси: браслети, колти, обручки, сережки тощо. У Києві, а далі в Новгороді та інших містах Русі склалися літописи, в яких описувалося славне минуле й аналізувалося сучасне життя. Давньоруський народ творив свою усну історію у вигляді переказів і легенд, дружинних пісень і билін, інших фольклорних пам'яток.

Київська Русь багато важила в політичному житті Європи і Близького Сходу. З нею змушені були рахуватися візантійські імператори й хозарські хакани. А доньки з київської князівської родини ставали королевами — французькою, угорською, норвезькою, датською, одна з них — Євпраксія Всеволодівна — навіть дружиною германського імператора Генріха IV. Протягом півтисячоліття Давньоруська держава затуляла собою європейський світ і Візантію від кочовиків — спочатку хозар і болгар, далі печенігів, торків, берендеїв, ковуїв та половців. Вона прийняла на себе страшний удар залізного тарана 150-тисячної татаро-монгольської кінноти Батия, ціною життя сотень тисяч своїх воїнів та мирних жителів послабила його і тим врятувала Європу від спалювання й загибелі.

Київська Русь зробила величезний внесок до світової історії IX—XIII ст., тому інтерес до неї не вщухає серед учених сучасного світу. В Америці, багатьох країнах Європи, слов'янських і неслов'янських, навіть у загубленій в океані Австралії й екзотичній Японії плідно працюють над проблемами давньоруської історії десятки вчених.

Джерела

Перед допитливим читачем природно постає запитання: на підставі яких джерел вченими відтворюється історія Київської Русі? Цими джерелами є писемні й речові (археологічні) пам'ятки.

Головними писемними джерелами студіювання історії Київської Русі є літописи: „Повість временних літ“ (початок XII ст., далі — „Повість“), Київський XII, Галицько-Волинський XIII ст., а також Новгородські (їх кілька), Суздальський, Московський, Никонівський та ін. Саме їх свідчення дають ученим можливість відтворити послідовну картину історії східних слов'ян, починаючи з кінця V ст. Чимало цінного додають до їх звісток інші писемні пам'ятки давньоруської доби: кодекси й записи норм світського і церковного права: „Руська правда“ в різних редакціях, князівські устава церкви, „Закон судний людем“ та ін., агіографічні твори (життя руських святих, „Києво-Печерський патерик“), князівські земельні грамоти тощо.

Останніми десятиліттями до науки активно вводяться якісно нові писемні джерела: берестяні грамоти, графіті на стінах давніх соборів і археологічних знахідках, зокрема пряслах і монетах. Вартісним доповненням до свідчень давньоруських писемних пам'яток є розповіді джерел іноземних: візантійських історичних творів і хронік (наприклад, Хроніка Георгія Амартола і його продовжувача широко використовувалася під час написання „Повісті“), праць арабських географів і мандрівників, численних творів західноєвропейської історії та географії XI—XIII ст.

Речові пам'ятки давньоруської минувшини, кількість яких завдяки невтомній праці археологів з кожним роком зростає, несуть у собі не лише доповнення до повідомлень джерел писемних. У багатьох випадках їх відомості додають чимало нового до полотна давньоруської історії, яке ще на початку нашого століття (коли основні писемні джерела, насамперед літописи, були вже відомі й на скільки-небудь значне розширення їх кола сподіватись не доводилося) більшості вчених здавалось хай і неповним, але завершеним.

Лише компаративне вивчення обох груп давньоруських джерел — зіставлення свідчень писемних і археологічних пам'яток, порівняльний аналіз і взаємоперевірка даних обох груп — дає можливість відтворити яскраву й об'ємну картину життя людей київської доби, про яку дослідники ще порівняно недавнього часу, 30—50-х рр. нашого століття, могли тільки здогадуватися.

Передумови утворення східнослов'янської держави

Давньоруські літописи висвітлюють історію східних слов'ян лише з часу, коли вони почали розселятися на величезному обширі Східної Європи, утворюючи союзи племен. У складеній київським ченцем Нестором близько 1111 р. „Повісті временних літ“ намальовано барвисте, вражає історичним розмахом полотно того розселення: „Слов'яни прийшли й сіли по Дніпру і назвалися полянцями, а інші — древлянами, тому що сіли в лісах, а ще інші сіли поміж Прип'яттю й Двіною і назвалися дреговичами (від слова „дрегва“, болото. — Авт.), другі сіли по Двіні й назвалися полочанами, — за річкою, що впадає до Двіни і має назву Полота. Ті ж слов'яни, що сіли біля озера Ільмень, прозвалися своїм ім'ям — словенами... А інші сіли по Десні, і по Семі, і по Сулі й назвалися сіверянами. Ось так розповсюдився слов'янський народ, а за його ім'ям і грамота назвалась слов'янською“. Процес розселення слов'ян почався наприкінці V і в цілому завершився в VIII—IX ст.

Східнослов'янські союзи племен являли собою виразні етнокультурні спільності, які мали певні локальні особливості, що й відбито в літописі Нестора: „Мали бо вони (племінні союзи. — Авт.) звичай власні й закони батьків своїх і сказання, кожний свій нором“. Мовлене літописцем підтверджується пам'ятками археології. Відмінності в культурі й побуті між племінними об'єднаннями так і не були подолані в часи існування Давньоруської держави та її народності (IX—XIII ст.).

Породження родоплемінного ладу — великі й малі союзи племен у перебігу розвитку східнослов'янського суспільства поступово переросли в утворення більш високого соціально-політичного рівня — племінні княжіння. Нестор-літописець розповідає, що після смерті Кия, Щека і Хорива „почав рід їх тримати княжіння у полян“. Далі він повідомляє: „А у древлян своє княжіння, а у дреговичів своє, а у словен своє в Новгороді, а інше — на Полоті, де полочани“. По тому говорить про кривичів, сіверян, весь, мурому, черемісів, мордву, тобто про слов'ян і неслов'ян, що теж мали власні княжіння. Час утворення тих племінних княжінь: на півдні Східної Європи — VIII, а на півночі — IX ст.

Іх створення зумовлене виникненням приватної власності і пов'язаним з нею майновим і соціальним розшаруванням суспільства. Ті княжіння були додержавними об'єднаннями, що заклали фундамент

східнослов'янської державності. Вони передували першій східнослов'янській державі, що склалася навколо Києва в середині IX ст., яку умовно можна назвати Київським князівством Аскольда.

Могутність і влада глав племінних князів ґрунтувалися на розгалуженій системі укріплених поселень-градів, величезну кількість яких (по кілька сотень у кожному князінні) зафіксувало германське джерело другої половини IX ст. — так званий Баварський географ. Частина тих градів, найперше Київ, були протомістами і у VIII-X ст. перетворилися на справжні феодальні міста. Можна припустити наявність примітивного апарату влади у цих племінних князіннях. Але в них ще не існувало соціально обособленої потомственої знаті з князем на чолі.

Своєрідність суспільного поступу східних слов'ян характеризується й тим, що племінні князіння зберігалися ще протягом століття по тому, як виникла Давньоруська держава. „Світлі й великі князі“ угод Олега з Візантією 907 і 911 рр. — не хто інші, як глави князів. Лише Володимир Святославичу в 80-рр. X ст. удалося зламати їх владу й остаточно приєднати землі племінних князів до складу держави.

Київське князівство Аскольда. Інші осередки державності на Русі

Головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві сучасні історики вважають наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним

(а не племінним) принципом і стягання данини для утримання влади. Можна додати до цього як обов'язкову ознаку успадкування влади князем. В умовах Київської Русі X ст. конкретними формами державності були: окняження земель (підкорення влади державного центру територій племінних князів) і поширення на ті землі систем збирання данини, управління (адміністрації) й судочинства.

У літописах свідчення про це з'являються, починаючи з середини 60-х рр. IX ст., тобто з часів князя Аскольда. Першими київськими князями, існування яких зафіксоване літописцями, були Аскольд і Дір. За відомостями арабських джерел, Дір княжив перед Аскольдом, ймовірно, в 30—50-х рр. IX ст., хоча літописці, зміщуючи хронологічну й історичну перспективу, завжди називають їх разом. Одне з найдавніших літописних повідомлень Новгородського літопису сповіщає, що Аскольд і Дір „княжили в Києві і володіли полянами й були ратними (воювали) з древліями й уличами“. Йдеться про спроби підкорити землі племінних князів уличів і древліян, які продовжилися наступниками Аскольда на київському престолі — Олегом, Ігорем та Ольгою. З Никонівського літопису відомо, що Аскольд і Дір прагнули приєднати до Києва ще й князіння пологчан. На користь існування першої східнослов'янської (але ще не Давньоруської) держави на Наддніпрянщині свідчать також грандіозні масштаби походу Русі на Константинополь 860 р., з якого ми почали нашу розповідь. Територія Київського князівства Аскольда була невеликою — воно охоплювало землі навколо Києва, головним чином колишнього племінного князіння полян. Це князівство стало етнокультурним, політичним і соціальним осередком, довкола якого наприкінці IX ст. почала зростати Давньоруська держава.

Останнім часом в історичній науці поживалися дискусії навколо давньої проблеми: звідкіля, з Півночі чи Півдня, „пошла Руская земля“ (держава). Очевидно, вони можуть бути вирішені лише на користь Півдня. Південноруські землі у VIII—IX ст. на століття років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні. Однак і на півночі Східної Європи, в землі льменських словен, у другій половині IX ст. простежується за джерелами існування протодержавного осередку, одним з центрів якого було Городище поблизу Новгороду (останній виник лише в X ст.).

Вирішальний крок на шляху становлення східнослов'янської державності було зроблено наприкінці IX ст. Близько 882 р. Олег, прозваний сучасника-

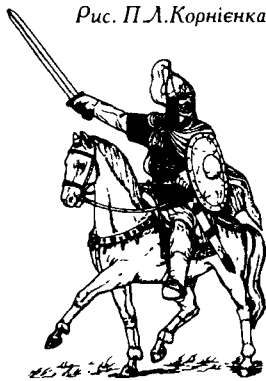
Князь (X ст.).

Реконструкція за матеріалами кургану Чорна Могила.

Рис. П.Л.Корнієнка

Зразки озброєння
русських дружинників.

ми Віщим, здійснив похід з Городища до Києва, де й вокняжився. Утвердження Олега в Києві знаменувало собою початок створення східнослов'янської державності — виникнення вже загальноруської держави. Руська Північ була об'єднана з руським Півднем, Олег оголосив Київ столярним градом новоствореної держави: „Хай буде Київ матір'ю градам руським“. З того часу в джерелах наводяться систематичні відомості про розвиток державності на Русі.

Народження Давньоруської держави наприкінці IX — початку X ст.

Князювання Олега в Києві (882—912) почалося згідно зі свідченнями „Повісті“ зі створення опорних пунктів центральної влади у племінних князівствах міст, зі встановлення попервах приблизного порядку стягання данини на підвладних князівських землях: „Цей же Олег почав міста ставити і встановив данини словенам, кривичам і мері“.

Далі Нестор розповідає про поступове поширення влади Києва на землі незалежних раніше племінних князівств: „Почав Олег воювати древляни і примучив (підкорив) їх, збираючи з них данину по чорній куніці“. По тому до складу держави, що формувалася, увійшла більшість південно-руських (а також радимичів) племінних князівств: спочатку сіверян і радимичів, потім уличів. Давньоруська держава почала складатися на півдні. Землі інкорпорованих до держави князівств одразу ж обкладалися даниною, на них поширювалися системи судочинства й адміністрації. Так утворювалася державна територія Давньої Русі.

Включаючи до складу молоді держави землі племінних князівств, Олег та його наступники на київському столі* опікувалися насамперед збиранням данини й прагнули перешкодити стягнанню її передусім Хозарським каганатом. Уже за Діра й Аскольда поляни припинили сплату данини хозарам. А далі „пішов Олег на сіверян, і переміг сіверян, і наклав на них данину легку, і не дозволив хозарам данину платити“. Так само київський князь учинив і з радимичами. Наполеглива діяльність Олега щодо створення держави дала добрі наслідки: в останні роки його правління у Києві владі князя підкорялися поляни, ільменські словени, сіверяни, кривичі,

радимичі, древляни, уличі, можливо, дуліби й хорвати, а також неслов'янські племінні об'єднання — чудь і меря.

Київська Русь почала складатися й розвивалася як політична держава, її створили руські люди, які були переважно більшістю її населення. Разом з ними в Київській Русі жило понад 20 різних народів. Розселяючись просторами Східної Європи, слов'яни спілкувалися з багатьма етносами, що з давніх-давен жили там: із скіфами, сарматами, фракійцями, згодом болгарами та аланами — на півдні, з балтами — на заході, з угро-фінами — на північному сході й заході. Неслов'янські народи влилися до складу Київської Русі здебільшого мирним шляхом.

Соціальний, культурний та економічний вплив слов'янського світу сприяв суспільному розвитку неслов'ян, що були тоді майже виключно мисливцями і скотарями. Яскравим прикладом співробітництва між етнічно різними народами було створення в середині IX ст. своєрідної конфедерації, що складалася з двох слов'янських (кривичів і словен) і двох неслов'янських (чудь й весі) союзів племен чи, може, навіть племінних князівств. Це протодержавне утворення було попередником північного осередку державності, що сформувався поблизу озера Ільмень у другій половині IX ст.

Давньоруська держава часів Олега залишалася все ж таки не досить консолідованою. Влада київського князя в землях племінних князівств була ще слабкою, часом формальною, а системи управління, стягання данини й судочинства — примітивними й діяли час від часу, коли найжджали князі дружинники з Києва. Та країна була, як на свій час, економічно розвинутою й мала велику військову потугу, про що свідчить сама можливість здійснення грандіозного воєнного походу Русі на Візантію 907 р.

Літопис Нестора під тим роком оповідає: „Пішов Олег на греків на конях і в кораблях, і було кораблів числом 2000. І прийшов до Царгорода (Константинополя), греки ж замкнули Суд*, а місто зачинили... І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі. І з погожим вітром напнули вони вітрила й пішли з боку моря до міста“. Візантійському імператору Михаїлу довелося просити миру.

У створеній на основі народних переказів і дружинних пісень оповіді „Повісті“ про похід Русі на Царгород 907 р. крізь фольклорну, романтичну й напівлегендарну форму проглядає реальна картина

* Давньоруські книжники називають так князівський престол

* Так на Русі іменували константинопільську бухту Золотий Ріг

воєнної операції. Коли величезний руський флот наблизився до Золотого Рогу, грецька сторожа „замкнула“ бухту, натягнувши товстелезний залізний ланцюг між двома кам'яними баштами, що височіли з обох боків затоки (залишки того ланцюга і руїни башт збереглися до нашого часу). За наказом Олега воїни поставили лоді на котки й потягли їх волоком. Звичайно, лише під вітрилами, хай і на колесах, судна не могли рухатися суходолом.

Завдяки переможному походу Русі на Царгород Олег одразу ж підписав вигідний для своєї держави мир з імператором. Візантійському урядові довелося сплатити велику контрибуцію й надати особливі пільги (яких не мала жодна інша країна) руським купцям і послам. Зокрема, греки повинні були протягом шести місяців годувати тих купців, постачати їм вітрила, снасті й інше корабельне спорядження. А 911 р. русько-грецька угода була суттєво доповнена. У ній було окреслено правові норми взаємовідносин, правила розв'язання конфліктів, що виникали між русами і візантійцями. Договори 907 і 911 рр. є першими дипломатичними й правовими актами молодій Давньоруській державі.

Іншим важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Київської держави кінця IX — початку X ст. був східний. Згідно з арабськими джерелами було здійснено кілька походів Русі в землі Арабського халіфату на південно-західному узбережжі Каспійського моря. За свідченням арабського автора аль-Масуді, близько 912 р. 500 руських лодій досягли Волгою південного берега Каспію. Дехто з істориків гадає, що саме в цьому поході наклав головою князь Олег Віщий, обставини смерті якого залишаються загадковими.

Походи Русі на Візантію тривали майже до середини XI ст. Одним з головних їх чинників було прагнення правлячої верхівки Київської держави забезпечити головний тоді ринок збуту для продукції сільського господарства і промислів, що збиралася з підвладного населення у вигляді данини, попервах її найпримітивнішої й насильницької форми — полюддя. Сучасник княгині Ольги візантійський імператор Константин Багрянородний описав стягнення полюддя на Русі: „Коли настане листопад, одразу ж їхні князі виходять з усіма росами з Києва і вирушають у полюддя, що іменується „кружлянням“ а саме — в Славинії (слов'янські землі) древлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що є данниками росів (у даному контексті князя та його дружини. — Авт.). Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці

Дніпро, повертаються до Києва“. Потім руси споряджають лодії-однодеревки і відпливають до Візантії продавати зібране.

Розвиток державності на Русі в першій половині X ст. Ігор

Часи князювання Олега поживався економічний розвиток суспільства. Розбудовувався столий град Київ. Однак східнослов'янська етнокультурна спільність залишалася не досить згуртованою політично. Будівництво держави було продовжено за наступника Олега — Ігоря.

Давньоруські літописи зберегли мало свідчень про внутрішнє життя Київської Русі в першій половині X ст. Більше їх — у східних істориків і географів того часу. Наприклад, перс аль-Істахрі зображує її квітучою й могутньою країною. Він пише, що з усіх країн купці приїждять торгувати до Києва, який значно більший, ніж навіть Булгар Великий на Волзі, одне з головних торжищ тогочасного східного світу.

Просягом першої половини X ст. київські князі наполегливо й послідовно згуртовували у спільній державі племінні князівства східних слов'ян. Справу Олега, за свідченням „Повісті“, 912 р. продовжив його наступник Ігор. Він знову приєднав до держави князівства уличів і древлян, що відпали було після звістки про кончину Олега.

На 40-і рр. X ст. припав новий спалах воєнної активності давньоруської панівної верхівки. Київський князь поширив свою владу на східний Крим і Тамань, де було створене Тмутараканське князівство. Ігор вчинив два великих походи на Візантію, що мали на меті як захист південних рубежів, так і забезпечення вигод для руських торгових людей у Константинополі та інших грецьких містах.

Перший похід 941 р. не приніс йому успіху. Тоді 944 р., одночасно водою й суходолом, величезне руське військо вирушило на південь. Візантійського імператора Романа повідомили: „Ось ідуть русичі, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі“. Тоді імператор послав назустріч Ігореві своїх урядовців з пропозицією миру. Було підписано союзну угоду, що виявилася менш вигідною для Русі, ніж русько-візантійські договори 907 і 911 рр. Мабуть, Візантія добре підготувалася до війни, й Ігор не зважився ризикувати і йти далі на південь. Зате він досяг успіху в поході 943 р. на узбережжя Каспію. Руські воїни заволодали тоді багатими містами Дербентом і Бердаа.

Великі й малі (не відбиті зовсім у джерелах) війни

принесли славу й багатство князям і старшим дружинникам. Водночас вони відривали від мирної праці багато народу, у війнах гинули тисячі людей, що послаблювало економіку держави. Головним же джерелом постачання війська зброєю, харчами, кінними залишалося стягання данини, яку князі прагнули увесь час збільшувати. Особливо жорстоким було збирання полюддя, що в X ст. йшло безпосередньо на утримання військової дружини. Саме під впливом своїх дружинників князь Ігор, зібравши один раз полюддя в землі древлян, повернувся туди, щоб стягти його вдруге, за що був забитий повсталими 944 р. Зі смертю Ігоря закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

Перші спроби регламентації даниний адміністративно-судової системи.

Ольга

Єдиний відомий з літопису син Ігоря — Святослав був ще хлопчиком, і на князівський престол сіла його дружина Ольга. Вона виявила себе розумним, енергійним і далекоглядним державним діячем. Ольга жорстоко придушила повстання древлян навесні 945 р., штурмом здобувши їх головне місто Іскоростень, забивши древлянських князів і багато воїнів. Водночас княгиня, певно, зрозуміла, що настав час встановити розмір данини, насамперед полюддя, із залежного населення, що вона й зробила. „Повість“ розповідає: „І пішла Ольга по Древлянській землі з сином своїм і дружиною, встановлюючи устави й уроки; й існують становища її й ловища“. А далі — „пішла Ольга до Новгороду й встановила по Мсті погости й данини, й по Лузі уроки й данини, ловища її є по всій землі“.

Є підстави розглядати сенс державних нововведень Ольги та її „мужів“ (верхівки дружини, радників) у регламентуванні повинностей залежного населення (запровадження „уроків“), створенні уставів, що їх застосовували княжі дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні й судові функції. Все це було, напевне, пов'язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах — „становищах“. Ольгою були також влаштовані опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширені на всі підвладні Києву землі племінних князів.

В часи Ольги розбудовувався, прикрашався і зміцнювався стольний град Русі. Літописці під 945 р. згадують резиденцію Ольги у Києві: „двір княжий“ і „терем кам'яний“. Археологи розкопали цю велику кам'яну, слід гадати, двоповерхову споруду, прикрашену мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою. З князюванням Ольги можна пов'язувати настання другого етапу в розвитку давньоруської державності.

Він ознаменувався візитом Ольги до Константинополя близько 946 р. Уперше в історії глава Давньоруської держави ішов до Візантії не з флотом і сухопутним військом, а на чолі мирного посольства. Руську княгиню урочисто прийняв візантійський імператор Константин Багрянородний. Було укладено союзу русько-візантійську угоду. Ольгу було охрещено патріархом та імператором у головному храмі Візантійської імперії, грандіозному й пишному Софійському соборі.

Але давньоруське суспільство середини X ст. виявилось не готовим до запровадження християнства як офіційної релігії. Це, зокрема, доводиться розповіддю Нестора про невдає намагання Ольги схилити сина до нової віри: Святослав „не послушав матері, відправляючи язичницькі обряди“, оскільки побоювався, що над ним сміятиметься його військова дружина. Минуло ще більше ста років, аж поки князь Володимир Святославич зважився запровадити християнство на Русі.

Характер і форма Давньоруської держави IX-X ст.

Київська Русь IX-X ст. ще не знала класового устрою. Тому східнослов'янська державність народилася в суспільстві, що залишалося родоплемінним. Можна назвати першу руську державу надплемінною, бо в ній влада не лише відокремилася від маси народу (одна з основних ознак державності), а й піднялася над самою племінною верхівкою, набула індивідуального характеру й стала успадковуватись. Давньоруська держава була організована за територіальною ознакою, чим принципово відрізнялася від передуючих їй протодержавних об'єднань — племінних князів.

Джерела, насамперед угоди Русі з Візантією, характеризують Київську Русь першої половини X ст. як об'єднання жителів основних її земель. У договорі Олега з греками 911 р. ця держава представлена як особня соціально-політична спільність із

своєю верховною владою, власними „законами й поконами“ і як спільність етнокультурна. У преамбулі до цієї угоди посли Олега мовлять від імені „роду руського“. А в договорі Ігоря з Візантією 944 р. наголошено на тому, що посли репрезентують як Ігоря і „всякеє княжьє“, так і „всіх людей Руської землі“. В цьому ж документі „люди всі руські“ названі повноправними учасниками договору з Візантією.

Варто прийняти запропоноване нещодавно О.О. Мельниковою вдале визначення форми Давньоруської держави IX-X ст. як дружинної. Адже панівний прошарок складався з верхівки княжої дружини, що протягом тривалого часу утворювала примітивний адміністративний апарат. Дружина стягала данину й чинила суд на місцях.

Літописці зображують давньоруських володарів кінця IX-X ст. як типових дружинних князів. Справжнім апофеозом дружинності звучать слова Нестора: „Адже Володимир (Святославич. — Авт.) любив дружину і з нею думав про влаштування землі і про раті, і про устав земляний“. Певна річ, радниками князя були лише старші дружинники: вони утворювали й апарат управління, судочинства та збирання данини.

Існування дружинної форми державності завершується на добі Володимира Святославича (978—1015). Проте й його синові Ярославу довелося рахуватися з дружиною, щоправда, вже виключно як з військовою силою. У державних справах князівська дружина перестає брати участь. На перший план висуваються бояри, прошарок яких склався з тих же старших дружинників та вихідців із старої племінної аристократії.

Воєнна активність Русі в 60-х — на початку 70-х рр. X ст. Святослав

Недовге князювання у Києві сина Ольги Святослава (964—972) сповнене майже безперервними походами і битвами. Під час князювання Святослава Давньоруська держава була розширена й зміцнена. Він повернув до складу Київської Русі племінне князіння в'ятичів, що потрапило під владу хозарів. Для цього йому довелося здійснити похід у межиріччя Оки і Волги.

По тому, 968 р., Святослав завдав нищівної поразки Хозарському каганатові, що постійно зазіхав на східнослов'янські землі, перешкоджав торгівлі Русі, перерізаючи шлях її купцям у гирлах Дону і Волги. Потім київський князь звернув погляд на південь,

втрутившись у затяжну війну між Візантією й Болгарією. Походи Святослава 965—968 рр., за виразом академіка Б. Рибаківа, нагадували удар шаблі, що одним махом прокреслив на карті Європи широке півколо від Середнього Поволжя до Каспію й далі Північним Кавказом і Причорномор'ям до балканських земель Візантії. Святослав на чолі величезного на той час війська (що налічувало, за візантійськими джерелами, 60 тис. воїнів) вирушив до Болгарії, розбив під Доростолом сильне болгарське військо й закріпився у Переяславці на Дунаї. Деякі сучасні історики гадають, що так руські літописці називали давню столицю Болгарії — Преслав Великий. Візантійський уряд мав на меті вижити звідти руського князя, що зробив свою справу, але до часу не мав для того сил.

Того ж таки 968 р. печеніги раптово напали на Київ. Вчасно попереджений гінцем з Києва Святослав спішно повернувся до столярного града й відігнав печенігів. Безперервно воюючи п'ять довгих років, він дещо занедбав державні справи й, здається, розумів обгрунтованість закидів киян: „Ти, княже, шукаєш чужої землі й про неї дбаєш, а свою залишив напризволяще“.

Однак було б однобічно й неправильно розглядати Святослава виключно як завойовника, шукача воєнної здобичі. Він таки піклувався на свій лад про Руську землю. Свідченням цього було те, що Святослав провів адміністративну реформу, перед тим як вирушити в другий і останній похід до Болгарії. Старшого сина Ярополка він посадив своїм намісником у Києві, молодшого Олега — в Овручі, столярному граді завойованій його матір'ю Древлянської землі, де, мабуть, ще не вщухли сепаратистські настрої. А позашлюбного сина — Володимира він послав правити від свого імені до Новгороду Великого, боярство якого завжди прагнуло відокремитися від Києва. Цим Святослав продовжив справу Ольги щодо консолідації держави, зміцнення влади київського князя у землях племінних князів.

Другий похід Святослава до Болгарії, що почався 969 р., склався не так успішно, як перший. Князеві довелося воювати не лише з болгарським царем Борисом, а й з новим візантійським імператором Іоанном Цимісхієм, що підступно порушив мирну угоду з прямодушним і чесним руським князем. Імператор з переважаючими силами змусив Святослава зачинитися в болгарському місті Доростолі й обложив його.

Але візантійцям так і не вдалося здобути міста. Руси неодноразово виходили з Доростола й біля його стін билися з ворогом. 971 р. знесилені сторони

розпочали переговори. Було укладено мирний договір. Іоанн Цимісхій зобов'язався випустити військо Святослава із зброєю з Доростола і навіть забезпечити його харчами на зворотний шлях на Русь.

Після підписання миру Святослав з військом попрямував на Русь. Імператор Іоанн, вражений силою й мужністю руських воїнів та полководницьким талантом князя, вирішив позбутися небезпечного суперника в Причорномор'ї. Він змовився з печенігами, аби усунути київського князя. Повертаючись додому, Святославу з військом довелося зазимувати у степу, поблизу дніпровських порогів. Навесні 972 р., коли руси стали повертатися до Києва, на них зненацька напала печенізька орда хана Курі. Святослав загинув у бою.

Між його синами розпочалася запекла боротьба за владу. Олег і Володимир не бажали визнавати верховним князем старшого брата. У свою чергу Ярополк вирішив приборкати братів і стати єдиновладним володарем Русі. З цією метою він 977 р. вирушив із військом на Овруч. Олег програв йому битву й трагічно загинув біля брами міста.

На історичну сцену рішуче виступив Володимир Святославич. Він не став очікувати, поки Ярополк нападе на нього, а попрямував до Скандинавії. Там Володимир набрав військо із варягів, професійних воїнів, що з часів Олега служили руським князям. 978 р. Володимир рушив на Київ. У короткій війні між братами Ярополк загинув, і 11 червня того року за свідченням автора середини XI ст. Іакова Мніха, Володимир вокняжився в Києві.

Розбудова держави за Володимира Святославича

Про утвердження Володимира на київському столі Нестор-літописець урочисто написав: „І почав княжити Володимир у Києві єдиновладно“. Він стає верховним володарем у країні. Історики характеризують державу часів Володимира як ранньофеодальну монархію. Це визначення значною мірою є умовним. Адже перші паростки феодального способу виробництва на Русі проглядають лише в другій половині його князювання. Значення видатної постаті Володимира полягає в тому, що своєю діяльністю він ніби з'єднав дві доби: пізню родоплемінну й ранню феодальну.

Роки князювання Володимира в Києві дехто з істориків називає богатирською добою в історії Київської Русі. Тоді успішно й швидко зводилася велична будова держави, творилася яскрава й само-

бутня культура її народу, а звитяжні успіхи руської зброї прославили країну на увесь середньовічний світ.

Володимир взяв під свою тверду руку Давньоруську державу ще не досить консолідованою. Влада племінних вождів і князів на місцях, у віддаленні від центру на багато днів кінного шляху, була майже безмежною. Вони неохоче виконували накази князя й привласнювали багато данини, що належала йому. Тому він розпочав князювання з того, що посадив намісниками своїх дружинників у багатьох містах Руської землі. А власного дядька Добриню послав правити від свого імені до Новгороду Великого, підкресливши цим намагання міцніше з'єднати руську Північ із Півднем.

Володимир повертає до складу Русі землі племінних князів хорватів і дулібів (981). Протягом 981—984 рр. була відновлена влада Києва над князівствами радимичів і в'ятичів. Назріла необхідність кардинальних змін у територіальній організації держави. Близько 988 р. Володимир провів адміністративну реформу. Про це „Повість“ повідомляє так: „Було у нього синів 12: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Святополк, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвизд, Судислав. І посадив Вишеслава у Новгороді, а Ізяслава — в Полоцьку, а Святополка — в Турові, а Ярослава — в Ростові. Коли старший Вишеслав помер у Новгороді, посадив Володимир Ярослава у Новгороді, а Бориса — в Ростові, а Гліба — в Муромі, Святослава — в землі древлян, Всеволода — у Володимирі (Волинському), Мстислава — у Тмутаракані“. Отож вождів племінних князів замінили в різних містах держави сини Володимира. Було назавжди зламано сепаратизм племінної верхівки. Відтоді Київська Русь стає об'єднаною державою.

В результаті реформи 988 р. значно зміцніла система державної влади на місцях. З того часу в основних містах держави від імені київського князя збирають данину, управляють і чинять суд його намісники (сини й старші дружинники), котрі, в свою чергу, мають у підлеглих урядовців нижчого рангу, що порядкують у тій чи іншій волості. Все це привело до концентрації держави, усталення її рубежів. За Володимира загалом завершився процес складання державної території, визначилися її кордони, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східнослов'янської етнокультурної спільності. На сході Київська Русь сягала межиріччя Оки й Волги, на заході — Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, Західної Двіни, на півночі — Чудського,

Ладозького й Онезького озер, на півдні — Дону, Росі, Сули й Південного Бугу

Протягом кінця IX — першої третини XII ст державне, суспільне, економічне й культурне життя Давньої Русі зосереджувалося в Києві й навколо Києва, в Середній Наддніпрянщині. Тому Київ високо підносилося над іншими містами Русі. З самого початку кийські князі особливо піклувалися про розбудову й прикрашання столярного града. Незабаром по утвердженні в Києві Володимир Святославич розпочав будівництво міської фортеці площею близько 10 га. Цей кийський дитинець відомий під назвою „місто Володимира“. Високі земляні вали з баштами оточили центральну частину Києва, так звану Гору

Головною турботою Володимира першої половини його князювання на Русі були постійні напади степових кочовиків — печенігів з півдня. Князь докладав величезних зусиль до зміцнення рубежів держави. Як свідчить Нестор під 988 р князь „почав ставити міста по Десні й по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів крашчих від словенів, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятчів, ними населяв міста (порубіжні), тому що була війна з печенігами. І воював з ними, і перемагав їх“

Наприкінці X ст була створена величезна за розміром (вали простягалися майже на тисячу км) складна й розгалужена система валів, фортець, укріплених міст, що мала захистити Русь від печенігів. Вали частково збереглися до наших днів. З цими „змієвими“ валами пов'язані прадавні легенди про боротьбу пращурів з величезними зміями (драконами), яких богатирі запрягали у велетенські плуги й проорювали ними гігантські борозни, аби умертвити. Справу батька щодо захисту південних рубежів Русі від степових хижаків — печенігів продовжив Ярослав Мудрий

Володимира можна назвати першим реформатором на Русі. Крім адміністративної він провів і судову реформу. У літописі Нестора читаємо, що Володимир разом з дружинниками дбав про „Устав земляний“, шлося про вироблення „устава“ (закону), що регулював би правові відносини в суспільстві, принаймні про удосконалення існуючого тоді кодексу звичаєвого права — „Закону Руського“ про пристосування його до умов часу. „Устав земляний“ Володимира продовжив політичну лінію, яку намітила своїми „устанами“ й „уроками“ княгиня Ольга. Родоплеменне суспільство стало переростати в ранньофеодальне, і тих змін не могли, здається, не відчувати Володимир і його радники

Релігійні реформи Володимира

Першою за часом реформою Володимира була релігійна. Одразу ж по утвердженні на кийському столі князь „поставив ідолів на горбі над двором теремним (княжим) Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий, і Хорса, Дажьбога, і Стрибога, і Сімаргла, й Мокош“, як свідчить Нестор-літописець. Мова йде про влаштування своєрідного пантеону язичницьких богів, у якому було зібрано слов'янських і неслов'янських богів з богом-громовержцем Перуном на чолі

Однак ще на початку нашого століття історики знайшли в джерелах докази на користь того, що насправді Володимир запровадив на Русі культ самого лише Перуна, а інші боги (ідоли) з'явилися у літописі лише в 70-х рр XI ст. Виходить, князь прагнув до монотеїстичного культу, вважаючи, напевне, що його одноосібній верховній владі має відповідати єдиний для всіх у державі бог. Але реформа була приречена на неуспіх. Стара, віджила язичницька віра не відповідала новим відносинам у суспільстві, що швидко оновлювалося. Отже, природно, що згодом Володимир вирішив запровадити на Русі християнство як державну релігію. Історики, синтезувавши свідчення вітчизняних та зарубіжних джерел, так відтворюють цю подію: 986 р Візантія прогнала війну Болгарії, в країні посилювалася боротьба земельних магнатів проти братів-імператорів Василя II і Константина. Василь II спішно вирішив послати до Києва, щоб просити військової підтримки у руського князя Володимира пообіцяв допомогу, запросивши за неї велику ціну — руку сестри імператора Анни. Василю II після роздумів і зволікань довелося погодитися на цей нечуваний доти шлюб. Анни з князем-язичником. У свою чергу, Володимир зобов'язався охреститися й незабаром виконав свою обіцянку

Велике на той час шеститисячне, добре озброєне й вишколене руське військо допомогло Василю II здолати феодальну опозицію. Імператор зміг перевести дух і підступно порушив головну умову угоди з Володимиром відмовся видати за князя сестру. Щоб таки змусити Василя II додержати слова, кийський володар 989 р обложив місто Херсон, що було опорою візантійського панування у Криму, і влітку того року здобув його. Імператорові довелося спішно прислати Анну до Херсона, де вона урочисто взяла шлюб з Володимиром. Навесні 990 р князь з молодою дружиною повернувся до Києва й заходився

насаджувати християнство „Наказав будувати церкви й ставити їх на тих місцях, де раніше стояли ідоли“, — повідомляє „Повість“ Руські люди неохоче відмовлялися від віри батьків і дідів Тому християнізація Русі розтяглася на кілька століть Але вирішальний крок на тому шляху було зроблено

Запровадження християнства в Київській Русі мало позитивні наслідки Воно зміцнило авторитет і владу князя, сприяло розбудові держави Значний поштовх дала нова ідеологія піднесенню давньоруської культури Лише з часу „хрещення Русі“ у ній поширилися писемність і книжність, руські люди познайомилися з кращими здобутками світової літератури і науки В Києві, а далі повсюдно на Русі почали влаштовувати школи й книгописні майстерні (скрипторії), і незабаром східнослов'янська країна стала однією з найкультурніших у середньовічній Європі Запровадження християнського врівнення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні й плідні взаємовідносини між нею та Візантією, Германією й іншими державами

В часи князювання Володимира Святославича завершується другий етап у складанні державності на Русі Третій, заключний, етап припадає на роки правління в Києві його сина Ярослава (1019—1054)

Завершення формування держави за Ярослава Мудрого

Озбудована за Володимира Святославича Давньоруська держава наприкінці його життя виявилась не такою вже згуртованою, а його влада — зовсім не безмежною Близько 1012 р замислив лихе проти нього пасерб Святополк Ярополчич, що був намисником у Турові Володимир кинув його разом з дружиною, донькою польського князя Болеслава Хороброго, до в'язниці в Києві Та незабаром на Володимира чекало серйозніше випробування Під 1014 р Нестор сповіщає „Ярослав же сидів у Новгороді й данину давав Києву по дві тисячі гривен з року в рік а тисячу в Новгороді воїнам роздавав І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав того не давав до Києва батькові своєму І мовив Володимир „Розчищайте шляхи й мостіть мости“ — хотів бо на Ярослава йти, але розхворівся“

Влітку наступного року, коли Володимир готувався до походу на Новгород, аби приборкати сина, він раптово помер Між його синами Ярославом, Борисом, Глібом, Святославом і Мстиславом, а також пасербом Святополком розгорілася кривава бороть-

ба за київський престол У ній загинули Борис, Гліб і Святослав А Ярослав 1015 р вокняжився в Києві Під час першого князювання (1015—1018) йому довелося відбивати напад на Київ численного військо степовиків 1017 р „прийшли печеніги до Києва й врубалися в Київ, і ледве -надвечір здолав їх Ярослав і переміг печенігів“, як сповіщає „Повість“

1018 р Святополк, котрий утік 1015 р до Польщі, при підтримці тестя Болеслава захопив було Київ Та взимку 1018—1019 рр Ярослав вибив його з міста, і той утік до печенігів Навесні 1019 р Святополк з печенізькою ордою напав на Русь Ярослав з військом вийшов назустріч братові в перших рядах Вирішальна битва сталася на р Альті на Переяславщині й принесла перемогу Ярославу Святополк врятувався втечею і незабаром загинув, а „Ярослав сів у Києві, утерши піт з дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий“ („Повість“) Певно, Ярослав розумів згубність для Русі міжкнязівських чвар Тому він домовився з братом Мстиславом, що вокняжився у Чернігові, про розподіл сфер впливу в Південній Русі, а племінника Брячислава силою змусив до покори, проте залишив тому Полоцьке князівство Ярослав доклав багато зусиль до відновлення централізованої держави, що послабилася під час міжособної війни нащадків Володимира й вторгнень печенігів Він не зупинився перед тим, щоб кинути до в'язниці рідного брата Судислава — псковського князя, котрий прагнув до самостійності Ярослав позбавив влади також свого брата у перших, новгородського посадника Костянтина Добринича, коли той схилився до місцевого боярства, яке прагнуло позбутися залежності від Києва

Першочерговим завданням Ярослава так само, як і його батька Володимира, був захист рідної землі від страшних ворогів — печенігів причорноморських степів Він продовжив діяльність батька щодо фортифікування південних рубежів держави й „почав ставити міста по Росі“ Серед тих міст були Юр'їв, Корсунь, Треполь Але й ця захисна лінія не допомогла 1036 р величезна орда печенігів прорвала її й оточила Київ Тоді Ярослав, як оповідається в „Повісті“, „виступив з міста й вишикував дружину, й поставив варягів (скандинавських найманців — Авт) у центрі, а на правому боці киян, а на лівому крилі новгородців І була січа зла, і ледве здолав їх надвечір Ярослав“ Печеніги були розгромлені й назавжди відігнані від рубежів Руської землі

Ярославу Володимировичу довелося протягом тривалого часу дбати й про захист західних кордонів

Київської держави, відвоювати у польських феодалів землі Вони були загарбані Болеславом Хоробрим 1018 р, коли той повертався з походу на Київ на підтримку зятя Святополка 1030 р Ярослав звільнив від поляків волинське місто Белз, а наступного року разом із братом Мстиславом відвоював у них і возз'єднав з Давньоруською державою всю Червону Русь Продовжуючи зміцнювати західні рубежі країни, він провів кілька успішних походів проти агресивних ятвязьких* (1038) і литовських (1040) племен Поліпшенню оборони західних кордонів сприяло й існування м Ярослава на р Сян У 30—40-х рр військо Ярослава Володимировича успішно звоювало проти угро-фінського племені чуді на півночі Русі та в Прибалтиці, де було збудовано на честь князя** місто Юр'ів

У Ярослава, як і в його попередників, головним напрямком зовнішньої політики був південний Протягом майже всього часу його князювання в Києві русько-візантійські відносини були дружніми Добірні руські дружини воювали разом з візантійськими легионами за тисячі верст від батьківщини Наприклад, 1038—1041 рр Візантія була змушена захищати Сицилію від арабів і змогла втримати острів за собою з допомогою руського союзного корпусу

Та 1043 р спалахнула русько-візантійська війна, спричинена зміною політичного курсу нового імператора Константина IX Мономаха, що недружно повівся з Ярославом, почав чинити перешкоди руським купцям у Константинополі та інших містах імперії Морський похід русів на Царгород був невдалим Тоді Ярослав направив послів до Германії й ряду інших європейських країн, збиваючи коаліцію проти Візантії До того ж переможці самі потребували допомоги в боротьбі проти навали печенігів Тому імператорові довелося шукати шляхів замирення з Руссю Підписана 1046 р русько-візантійська угода була незабаром скріплена шлюбом сина Ярослава Всеволода з дочкою Константина IX Марією

Київська Русь мала жваві дипломатичні відносини з Германською імперією 1030—1031 і 1040—1043 рр сторони обмінювалися посольствами Германський хроніст XI ст, Ламберт під 1043 р розповідає про посольство короля Русі Ярослава до імператора Генріха III Давньоруська держава дивилася на Германію як на кращого з усіх можливих союзників в протиборстві з Візантією, а Генріх III хотів скористатися з війська Русі у зовнішньополітичних акціях

* Ятвяги — споріднені з прусами племена

** Християнське ім'я Ярослава було Георгій (Юрій)

1048 р король Франції Генріх I посватався до дочки Ярослава Анни Шлюб був укладений, ймовірно, 1049 р По смерті чоловіка (1060) Анна відмовилася від регентства при малолітньому Філіппові I, хоча й підписувала разом з ним деякі офіційні документи Інша дочка Ярослава — Єлизавета стала дружиною норвезького короля Гаральда Суворого, а ще одна — Анастасія побралася з угорським королем Андрієм I Київський володар був зв'язаний союзною угодою з польським князем Казимиром, за якого видав сестру Добронігу Київська Русь допомогла Польщі у війні проти об'єднаних сил Мазовії, Помор'я, Пруссії та ятвягів Все це принесло великий міжнародний авторитет Давньоруській державі

Приділяючи чільну увагу зовнішній політиці, Ярослав не забув і про внутрішні справи Князь доклав багато зусиль для створення нових і розбудови існуючих міст, насамперед Києва Нестор-літописець скупом підсумував під 1037 р його будівничу діяльність у столярному граді „Заклав Ярослав місто велике, у якому тепер Золоті ворота, заклав і церкву святої Софії митрополічу, і далі церкву святої Богородиці Благовіщення на Золотих воротах, потім монастир Святого Георгія та Святої Ірини“ У лаконічному описі будівництва в Києві за Ярослава ледве згадана головна фортифікаційна споруда То було „місто Ярослава“, київський дитинець, велетенські земляні вали якого мали довжину 3,5 км, висоту 14 м, а товщину в основі — близько 30 м На них стояли високі дубові стіни У багатьох місцях перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою За своєю досконалістю й могутністю фортифікації „міста Ярослава“ не мали собі рівних на Русі

Головним храмом держави, її найбільш урочистою та високохудожньою спорудою став Софійський собор, збудований у 20—30-х рр XI ст Його архітектура чарує довершеністю, вишуканістю форм і пропорцій, інтер'єр собору щедро прикрашений сяючими мозаїками і поліхромними фресками, що належать до шедеврів світового мистецтва За давньоруським переказом, собор зведено на тому місці, де Ярослав здобув славу перемогу над печенігами

У часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалися державна територія й кордони, вдосконалився державний апарат Полюддя все більше замінювалось м'якшими, передовішими формами данини, що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства 1037 р чи дещо пізніше князь виступив ініціатором проведення кодифікаційних робіт у Києві, завдяки

чому з'явився перший писемний збірник норм давньоруського права „Руська правда“ В роки правління Ярослава інтенсивно розвивалися землеробство і скотарство, ремесла і промисли, значно поживавилася внутрішня й міжнародна торгівля

З ім'ям Ярослава пов'язаний і розквіт давньоруської культури, насамперед книжності Київський літописець з гордістю відзначив, що князь „до книг виявляв охоту, читаючи їх і вночі, і вдень“ За це його прозвали Мудрим Навколо Ярослава склався гурток з представників давньоруської інтелектуальної еліти, до якого входив славетний книжник і філософ, автор першого давньоруського філософського твору „Слово про закон і благодать“ і, можливо, першого літопису Іларіон Ярослав зробив спробу позбутися залежності від Візантії в церковних справах і поставив 1051 р Іларіона загальноруським митрополитом На жаль, дальша доля Іларіона невідома А 1054 р київську митрополічу кафедру, як і раніше, посів грек, присланий патріархом з Константинополя Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р у віці 76 років і був похований у мармуровому саркофазі в Софійському соборі Його останки збереглися до наших днів Дослідження скелета Ярослава дало можливість ученим відтворити зовнішній вигляд князя, зробити висновок про його рішучий характер і бурхливий темперамент

За Ярослава Володимировича Київська Русь сягнула zenіту свого розквіту й могутності, ставши в ряд з головними країнами середньовічного світу Візантією та Германською імперією Та його сини не змогли підтримати державу на тому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда й батька

Становлення феодальних відносин і їх вплив на життя Русі XI ст.

Перш ніж розповісти про зміни в системі князівської влади й структурі держави, що настали по смерті Ярослава Мудрого, варто спинитися на особливостях соціально-економічного поступу давньоруської спільноти середини — другої половини XI ст Його наростання привело до прогресивних змін у характері власності на землю — попервах князівської, що означало дальші кроки суспільства на шляху феодалізації Все це не могло не вплинути на зрушення в політичному житті, але вплив той не був ні прямим, ні миттєвим

Як мовилось, Давньоруська держава виникла в дофеодальну добу й існувала як така аж до князюван-

ня Володимира Святославича Але й у його часи власність на землю продовжувала залишатися колективною Земля належала панівному класові загалом, князеві з дружиною й боярами, переважна більшість яких теж входила до дружини

Індивідуальна земельна власність зародилася в Київській Русі лише в другій половині XI ст Якщо „Руська правда“, складена за Ярослава близько 1037 р, ще не знає такого способу власності, то в „Правді Ярославичів“ 1072 р можна знайти свідчення наявності особистого землеволодіння, поки що князівського Лише у „Поширеній правді“, що оформилася наприкінці XII — на початку XIII ст, зустрічаємо ясні докази наявності боярського землеволодіння й ведення боярами власного господарства В літописах перші звітки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI, а боярське — починаючи з XII ст

Поява в суспільній правосвідомості поняття можливості особистого володіння землями чи (для князів) широкими волостями, перш, на жаль, не відомі науці його прояви в середині XI ст не могли не вплинути на тлумачення синами Ярослава його „ряду“ (заповіту) Наведемо фрагмента цього важливого для історичної долі Київської Русі документа Стаття 1054 р „Повісті“ відкривається словами „Помер великий князь руський Ярослав Ще за життя свого він дав заповіт синам своїм, мовивши їм „Ось я залишаю світ цей, сини мої живіть у любові Ось я доручаю замістити мене на столі моєму в Києві старшому синові моєму, брату вашому Ізяславу, слухайтеся його, як слухались мене, він замінить вам мене, а Святославу даю Чернігів, а Всеволодові — Переяслав, а Ігореві — Володимир (Волинський), а Вячеславу — Смоленськ“

Дехто з істориків вважає, що Ярослав, передавши головний престол Русі Ізяславу, зробив його єдиновладним князем Русі Однак у „ряді“ Ярослава проглядає й інше збереження держави у спільній власності його нащадків По смерті Ярослава, писав один із знавців давньоруської минувшини О В Пресняков, при роздільності володінь бачимо нероздільність спільних дій у захисті Руської землі й у внутрішніх справах трьох старших Ярославичів Брати Ізяслава, як видно, не збиралися визнавати його верховним володарем Руської землі й дивилися на міста із землями, що заповів їм батько, як на особисту спадкову власність — „отчину“

Мабуть, саме тому (а не через брак державної мудрості) Ізяславу довелося укласти союз із двома молодшими братами — Святославом і Всеволодом У

Київській Русі з 1054 р. встановилася незнана раніше форма правління, яку історики назвали тріумвіратом Ярославичів.

Всі державні справи брати вирішували разом: видавали закони („Правда Ярославичів“), ходили в походи на кочовиків, торків і половців, перевели брата Ігоря з Володимира до Смоленська тощо. Але здебільшого тріумвіри дбали про збільшення власних володінь. 1057 р. Ізяслав захопив Волинь, а коли незабаром помер Ігор, тріумвірат поділив між собою Смоленську волость, нічого не залишивши синам покійного. Ізяслав, Святослав і Всеволод 1067 р. заволоділи Полоцькою землею, а її князя Всеслава Брячиславича кинули до київської в'язниці. Новгород привласнив Святослав, Смоленськ — Всеволод. Все це викликало обурення серед молодших Ярославичів і посягло зерна усобиць кінця XI ст.

Після невдалої для Русі битви з половцями на р. Альті тріумвірат дав тріщину й став розпадатися. 1073 р. Святослав звинуватив Ізяслава у змові з недавнім ворогом Всеславом полоцьким, з допомогою Всеволода вибрав старшого брата з Києва і сів на його місце. Так скінчився майже 20-літній тріумвірат Ярославичів. Ізяслав утік до Польщі, далі до Германії, та зміг повернутися до Києва лише по смерті Святослава (наприкінці 1076).

Тим часом обійдені дядьками-тріумвірами й жадаючі багатих волостей-отчин їх небожі Олег Святославич і Борис Вячеславич вигнали з Чернігова, отчини Олега, Всеволода Ярославича, де той сів, коли Святослав утвердився в Києві. Ізяслав прийшов на допомогу братові, й у битві на Нежатиній Ниві поблизу Чернігова 3 жовтня 1078 р. вони розгромили Олега з Борисом. Але Ізяслав сам загинув у тій битві, й у Києві вокняжився Всеволод. На Русі відновилась одноосібна монархія. Та за ступенем централізації й могутністю її було далеко до держави часів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Князювання Всеволода в Києві. Усобиці наприкінці XI ст.

Всеволод Ярославич посадив сина Володимира Мономаха в Чернігові, зневаживши переважні права на це місце синів свого старшого брата Святослава: Романа, Давида, Олега і Ярослава, що стало однією з причин гострого спалаху кривавої війни в Південній Русі наприкінці XI ст.

Всеволод виявився слабким великим князем. Йо-

го реальна влада поширювалася лише на частину держави — Волинська, Турівська, Муромська землі не підкорялись йому. Всеволодові довелося захищатися від небожів — Святославичів, Давида й Святослава Ігоровичів, а також троюрідних онуків — Рюрика, Володаря й Василька Ростиславичів.

Всеволод був освіченою людиною, знав п'ять іноземних мов, проводив час у бесідах з вченими людьми й читанні книжок. Змолоду не любив воювати й ходити в походи, доручивши цю справу синові Володимиру, як тільки тому виповнилося 12 чи 13 років. В роки князювання Всеволода державою правив сімейний дуумвірат, що складався з нього самого й Володимира. Його кончина 13 квітня 1093 р. круто змінила перебіг політичного життя на Русі.

Сталася несподівана подія не лише для сучасників, а й для істориків наших днів, котрі ламають голови, прагнучи розв'язати загадку: чому Володимир Мономах, що й за життя батька був фактичним правителем Русі й мав під своєю рукою найбільшу військову силу, раптом добровільно поступився київським престолом на користь свого брата Святополка? За давніми законами заміщення князівських столів Святополк, який був сином старшого брата Всеволода Ізяслава, мав переважні права на Київ. Гадаємо, що Мономах виявив повагу до тих законів і не бажав розпалювати чвар на Русі. Він ще раз учинив так само, віддавши 1094 р. Чернігів Олегові Святославичу, котрий також був старшим від нього в князівському роду. Володимир перебрався до отчини, що дісталася йому в спадок від Всеволода, — висунутого в південний степ Переяслава, де йому відразу довелося зіткнутися з половцями.

Здобувши батьківський Чернігів, Олег Святославич не вгамувався. Разом з братом Давидом він продовжував підігрівати усобиці, зазіхаючи на волості інших князів. Здавалось, Русь поринає у безодню удільної роздробленості, бо великий князь київський Святополк виявився неспроможним власними силами приборкати бунтівників. Тому він уклав союз із Мономахом, і 1096 р. вони збройно змусили Святославичів утихомириться. В 1096-1113 рр. Руссю править дуумвірат Святополк-Володимир. А 1097 р. в Любечі зібрався з'їзд, де було проголошено об'єднання сил проти половецької загрози й закріплено фактичне володіння волостями, що склалося на той час: „Хай кожен володіє отчиною своєю: Святополк — Києвом, Ізяславою отчиною, Володимир — Всеволодовою, Давид, Олег і Ярослав — Святославою вою...“

Проголосивши принцип отчинної власності,

Святополк з Мономахом сподівались, що це сприятиме припиненню князівських усобиць. Але того самого року волинський князь Давид Ігорович за мовчазного сприяння Святополка київського полонив і осліпив Василька Ростиславича, вимагаючи від свого нещасного бранця віддати Теревовльську волость, закріплену за тим постановою Любецького з'їзду. Цей нелюдський вчинок викликав загальне обурення в суспільстві. Тому Святополкові довелося погодитися з вимогою покарання Давида. Останнього вигнали з Волині, яку, втім, київський князь одразу привласнив. Постанови Любецького та наступних князівських з'їздів: Витичівського 1100 р., на Золотчі 1101 р. й Долобського 1103 р. виявилися безсилими приборкати князівські чвари. Потрібні були дійовіші заходи щодо відновлення єдності Руської землі, особливо в умовах наростаючої з кожним роком загрози наступу Половецького степу.

Боротьба з половецькими ханами

Половців і раніше знали на Русі. Вони у причорноморських степах змінили печенігів, відігнаних Ярославом Мудрим від рубежів держави. Перша велика битва з ними на р. Альті

Руські воїни в озброєнні X-XII ст. Рис. В.Ю.Яцишина.

1068 р. була програна триумвіратом Ярославичів. Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. половецькі хани посилювали натиск на Переяславщину й південну Київщину, а Олег Святославич, за ним й інші князі (переважно чернігівські) почали використовувати степовиків у боротьбі з суперниками на Русі.

Геніальний автор „Слова о полку Ігоревім“ (далі — „Слово“) яскраво зобразив усобиці кінця XI ст.:

Отоді за Олега Гориславовича
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Даждбогові...*

Становище особливо загострилося на початку 90-х рр. XI ст. Майже щороку летюча половецька кіннота вдиралася на Русь, убивала й полонила тисячі людей, палила оселі й міста, витоптувала поля. Навіть об'єднані сили Святополка київського і Володимира Мономаха, в ту пору чернігівського князя, були 1093 р. розбиті половцями біля р. Стугни, на підступах до Києва. Тому з 1094 р. з ініціативи Мономаха руські князі починають об'єднуватися проти половецьких ханів. Цьому сприяли й рішення з'їздів у Любечі, на Золотчі, біля Долобського озера. Під час Долобського з'їзду 1103 р. дружинники Святополка київського почали заперечувати проти походу у степ, мовлячи, що йти навесні означає втратити смердів (селян) та їхніх коней. На це Мономах виголосив промову, що вражає силою, образністю, патріотизмом, турботою про трудовий люд: „Дивуюся я, дружино, що коней шкодуєте, на яких орють! А чому не помислите про те, що ось почне орати смерд, і, приїхавши, половчин застрелить його з лука, а коня його забере, а в село його приїхавши, забере жінку його й дітей його, все майно його?! Так коня вам шкода, а самого смерда хіба не жаль?“ („Повість“). Ці слова присоромили дружинників Святополка, і князі почали готуватися до походу.

Між 1103 і 1116 рр. з ініціативи й під командуванням Володимира Мономаха було проведено п'ять великих і переможних походів Русі в Половецький степ. Літописці захоплювалися звитягою й могутністю руських воїнів.

Після 1116 р. половецькі хани ще чверть століття не намілювалися нападати на Русь. Коли 1120 р. син Мономаха Ярополк пішов з військом на Дон, де звичайно скупчувалися половці, то він не зміг навіть відшукати ворога. Не дивно, що слава про перемоги Русі на чолі з Мономахом над кочовиками ще довго жила в народній пам'яті. Спливло сто років по

* Гориславича, бо ніс горе Руській землі

смерті Мономаха, коли галицький книжник відкриваючи свій літопис похвалою князеві Романові Мстиславичу зазначив, що, перемагаючи половців, той наслідував діда свого Мономаха, котрий „погубив поганих ізмаїлян, що їх звать половцями“

Відновлення централізованої монархії Володимиром Мономахом

Володимир Всеволодич Мономах зробив внесок до давньоруської історії не лише гучними перемогами над половецькими ханами. Захист рідної землі від ворогів завжди вважався на Русі найвищою добродією володаря.

16 квітня 1113 р. помер Святополк Кияни не любив нещирого й скупого князя, котрий благоволив лихварям і сам спекулював сіллю. Його смерть збурила повстання в Києві: городяни рознесли на друзки хорони прислужника Святополка, міського тисяцького Путяти, розграбували садиби лихварів. Віче із заможних городян покликало на престол Володимира Всеволодича, але той не одразу пристав на цю пропозицію. Він був немолодий і вагався, чи варто брати на плечі важку ношу керівництва державою. Тоді до Мономаха надіслали ще одне посольство з словами „Якщо не підеш (до Києва — Авт), то нападуть на невістку твою, і на бояр, і на монастирі“. Володимир вокняжився в Києві й просидів на престолі до смерті (1125).

Мономах був сильним і мудрим правителем. Він відновив єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. Князь визнав за краще не порушувати проголошених за його ініціативою рішень Любецького з'їзду 1097 р. кожен володіє власною отчиною. Але зумів тримати всіх інших князів у покорі. Втихомирився й зійшов із політичної сцени головний призвідник усобиць часів Святополка Олег Святославич. Найменші спроби внести розбрат між князями, вийти з-під влади великого князя швидко й жорстоко придушувались.

Припинення усобиць, централізація держави, розгром половецьких ханів сприяли суспільно-економічному поступові Київської Русі. Розвивалися сільське господарство й ремісничє виробництво, поживалася торгівля, виникали нові й розбудовувалися старі міста. Зріс авторитет Русі в середньовічному світі.

Єдність Давньоруської держави підтримував

син і наступник Володимира на київському столі Мстислав (1125—1132). Він гасив князівські чвари й дбав про консолідацію держави. Мстислав об'єднав сили південноруських князів і здійснив кілька успішних походів на половців, загнавши їх за Дон і Волгу, за що був прозваний літописцями Великим. Він розвинув добрі відносини з сусідами. Одна з його дочок — Малфрід була одружена з норвезьким королем Сігурдом, друга — Інгеборг — з датським королем Кнудом Лавардом, третя — Ірина — з майбутнім імператором Візантії Андроніком Комніним, четверта — Єфросинія — з угорським королем Гейзою II.

Настання доби феодальної роздробленості

Мстислав Великий підтримував стабільну централізовану монархію. Тому для давньоруського суспільства було несподіваним розділення по його смерті держави на півтора десятка князівств, володарі яких, принаймні частина з них, заходилися суперничати з великим князем київським, котрий з 40-х рр. перетворюється лише на формального главу держави.

На Русі розпалюються і не вщухають аж до самої навали орда Батия (1237—1241) великі й малі війни між князями. Автор „Слова“ в образній, схвильовано-емоційній формі відтворив саму суть роздробленості:

Перестали князі невірних (половців — Авт) воювати,
стали один одному казати
„Се моє, а се теж моє, брате!“

Історики минулого називали не одну причину настання роздробленості й феодальних воєн на Русі. Головними вони вважали надмірну кількість нащадків Володимира і Ярослава, яким просто не вистачало князівських престолів, і вони збройно добували їх собі, порушення традиційного порядку заміщення престолів. Якщо до середини XII ст. дотримувалися „лествичного восхождення“ — звичаю, за яким „столи“ переходили найстаршому в роді — від старшого брата до наступного за часом народження, то з того часу сини починають захоплювати престоли батьків, порушуючи „законні“ права своїх дядьків. Прихильники такого погляду посилювали на велику феодальну війну на Русі в 1146—1151 рр., причиною якої вони вважали лише те, що син Мстислава Вели-

кого Ізяслав самочинно вокняжився в Києві, зневаживши права своїх дядьків Вячеслава і Юрія Володимировичів. Однак причини і шість війни, й роздробленості були глибш — вони впливали з самого характеру суспільно-економічного розвитку в Київській Русі XII ст.

Роздробленість, що охопила Русь у XII-XIII ст., дістала назву феодальної, оскільки в її підвалинах була еволюція феодалізму. Протягом другої половини XI — першої половини XII ст. у країні сформувався клас землевласників-феодалів. Вони стають значною економічною, а відтак і політичною силою. Суспільний поступ привів до вирівнювання соціально-економічного розвитку в центрі держави і в її окремих частинах. Якщо раніше політичне, суспільне, економічне й культурне життя Русі зосереджувалось у Наддніпрянщині, навколо Києва, то в XII ст. стрімко розвиваються й підносяться осередки інших земель: Чернігів і Галич, Володимир-на-Клязьмі й Смоленськ, Полоцьк і Рязань тощо. Князі й бояри цих земель починають вважати обтяжливою залежність від Києва, дбають здебільшого про власний добробут і власні володіння, їх дедалі менше цікавлять загальнооруські справи, захист країни від ворогів, насамперед половців.

Проте Давньоруська держава у середині XII ст. зовсім не розпалася, як вважали ледве не всі історики минулого. Змінилася лише форма державного устрою. Відносно єдину й централізовану монархію змінила монархія федеративна. З середини XII ст. Давньоруською державою спільно керує об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, що розв'язували питання внутрішньої й зовнішньої політики на з'їздах. Київ залишався столичним градом Русі й мрією чи не кожного видного члена родини Рюриковичів.

Такий порядок сумісного правління Руссю князями Ярославичами дістав у історичній науці назву „колективного сюзеренітету“. Князі — спільні сюзерени Давньоруської держави — зобов'язувалися захищати її від ворогів, а за це одержували володіння (часом дрібні й швидше символічні, ніж вартісні) у великокнязівському домені — Київській землі, найчастіше — на її південних рубежах, які особливо потребували постійного захисту від вторгнень половецьких ханів.

Роздробленість була історично суперечливим явищем. Одночасно з відцентровими діями, а то й перемагали їх часом сили доцентрові. Мало не всі київські князі обстоювали свій варіант відновлення колишньої єдності держави, звичайно, бачачи себе на

її чолі. Важливим чинником згуртування була половецька загроза. Так, під 1170 р. Київський літопис оповідає: „Вклав Бог у серце Мстиславу Ізяславичу (київському) благу думку про Руську землю. Він скликав братів своїх і почав думати з ними, мовлячи так: „Браття, пожалуйте землю Руську, а свою отчину й дідину Половці кожного року забирають християн (у полон) до своїх веж (кочовищ)“. Мстислав закликав князів до спільних дій. Вони на час забули чвари, об'єднали сили й здійснили успішний похід проти половецьких ханів.

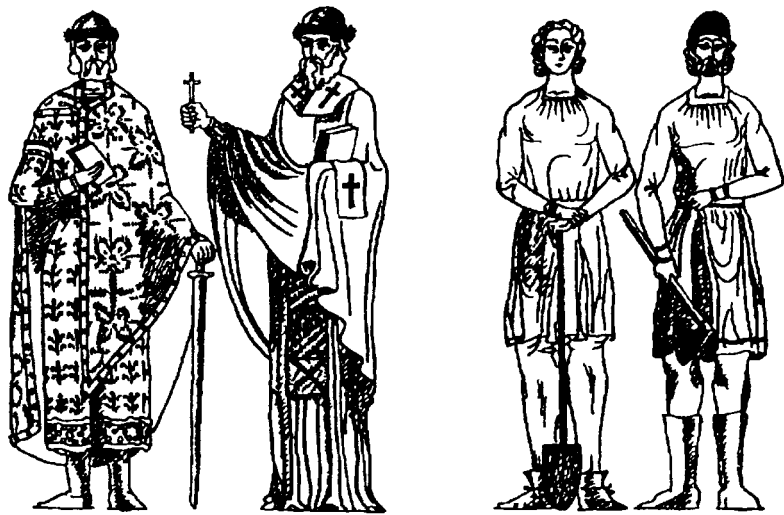
Суперництво Ярославичів за Київ

Однак сепаратизм боярства на місцях і егоїстичні інтереси князів Ярославового дому, звичайно, брали гору над благими намірами тих чи інших київських володарів, їхніми закликами до єднання перед лицем зовнішньої загрози. По смерті Мстислава Володимировича (1132) на київський престол зійшов його брат Ярополк. Він не зміг зберегти єдиновладдя на Русі, зате одверто піклувався про інтереси свого клану — Мстиславичів, що викликало протидію інших членів великої родини Мономаха. Стабільність у країні порушували й претензії на Київ нащадків Олега Святославича—Ольговичів. Ярополк саме збирав сили для опору Ольговичам, коли його застала смерть (1139). Князювання цього володаря можна назвати переднем роздробленості.

Чварами в родині Мономашичів скористався голова Ольговичів Всеволод і захопив Київ. Він спробував відновити єдність держави, — як зазначив київський літописець, „сам хотів землю всю тримати“. Але Всеволод Ольгович наштотхнувся на опір не лише обійдених ним Мономашичів, а й власних братів. З тієї пори перебіг політичного життя Південної Русі значною мірою визначався суперництвом за головний руський престол між двома князівськими кланами: Мономашичами й Ольговичами. Літописці відгукуються на уособищі словами: „І настала смута в усій Руській землі“. З часом у боротьбу за Київ починають дедалі активніше втручатися князі з роду галицьких Ростиславичів: Володимирко Володаревич та його син Ярослав.

Не було згоди й серед самих Мономашичів. Коли 1146 р., усунувши суперника Ігоря Ольговича, в Києві вокняжився онук Мономаха й син Мстисла-

Представники різних прошарків
населення Києва
князь митрополит
селянин ремісник
За П. П. Толочком

ва Ізяслав, у Південній Русі розпочалася справжня громадянська війна, розв'язана його родичами. В цю війну незабаром втягнулися князі й Північної Русі. Обурені тим, що племінник обійшов їх, дядьки Ізяслава Вячеслав і Юрій на прізвисько Довгорукий піднялися проти нього. Далі головне суперництво за Київ звелось до двобою між Ізяславом і Юрієм. Ізяслав став першим київським князем, якого запросили на княжіння місцеві бояри. З того часу боярство на Русі дедалі активніше втручається у міжкнязівські взаємини.

1146—1152 рр. Південну Русь охопила феодальна смута. Ізяслав Мстиславич двічі поступався Києвом Юрію Довгорукому. Щоб надати своєму княжінню законного з погляду суспільства характеру, він зробив своїм співправителем старшого в роді Мономашичів Вячеслава і таки здолав Довгорукого. Провівши кілька вдалих походів проти чернігівських

Ольговичів, Ізяслав змусив їх до покори, посадивши свого посадника в Путивлі. Він поширив свою владу на Волинську, Переяславську й Смоленську землі. Але відновити централізовану державу на Русі не пощастило і цьому енергійному й здібному онукові Мономаха. Надто далеко зайшли відцентрові сили феодальної роздробленості. Історично закономірними були процеси соціально-економічного розвитку суспільства, що вели до піднесення місцевого сепаратизму бояр і загострення міжкнязівських взаємин.

Роздробленість у XIII ст. набула ще гострішого характеру, ніж у XII.

По смерті Ізяслава 1154 р. у Києві утвердився Юрій Довгорукий, що перебрався на південь із Суздаля. Він прагнув об'єднати давньоруські землі, але нагла смерть 1157 р. перервала його державотворчу діяльність. У наступні роки за Київ змагаються глави кланів Мстиславичів, Ростиславичів (теж Мономашичів) і Ольговичів. Подальше відособлення земель і князівств тривалий час стримувалось загрозою з боку половецьких ханів, що змушувала князів триматися разом і прислухатися до думки великого князя київського. Так, 1166 р. Ростислав Ізяславич очолив похід південноруських князів у степ, аби відтиснути половців на південь і забезпечити купцям вільний шлях до Візантії й інших країн Південного Сходу.

Однак глибинні економічні й соціально-політичні процеси, що розвивалися у державі, об'єктивно вели до наростання роздробленості. Першими відособилися Новгородська й Полоцька землі, до яких ніколи не докочувалися хвилі половецьких вторг-

ГНПОМОЗНРА
БОУ СВШЕМОУ
ВАСНАКВН
ГРЪЦЬСКОУ РОМШЗНК
ЖМОУТА

Автограф графіті Володимира Мономаха
у Софійському соборі в Києві

нень Потім стали відносно самостійними теж віддалені від театру чи не безперервних русько-половецьких воєнних дій Владимиро-Суздальська, Галицька та Волинська землі Проте державність на Русі продовжувала зберігатися, хай і у вигляді федерації князівств, а їхні володарі пильнували за тим, щоб мати частку володінь у Київській землі, й прагнули утвердитися в Києві або відстоювати свій варіант об'єднання Руської землі

Коли 1174 р у Києві почав правити Ярослав Ізяславич (із Мономашичів), глава Ольговичів Святослав Всеволодич почав вимагати якесь володіння на Київщині Ярослав відповів йому „Навіщо тобі наша (Мономашичів) отчина? Тобі ця сторона (Дніпра) не потрібна“ Святослав став казати йому „Я не угрин і не лях, а ми одного діда внуки, скільки тобі до неї, стільки й мені“ (Київський літопис) Навіть у цих егоїстичних словах проглядає своєрідна турбота про збереження єдності держави

Нову спробу об'єднати Русь, принаймні Південну, було зроблено у 80—90-х рр XII ст, коли київським князем став глава Ольговичів Святослав Всеволодич (з 1177), а його співправителем у південній Руській землі (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) — глава смоленської гілки Мономашичів-Ростиславичів Рюрик Ростиславич (з 1181) У Південній Русі цей дуумвірат правив 14 років, що сприяло урівноваженню політичних сил і на час припинило криваву й виснажливу боротьбу за Київ між князівськими кланами

Святослав і Рюрик провели низку успішних походів проти половецьких ханів (1183, 1185, 1187), відтиснувши їх далеко на південний схід, до Дону 80—початок 90-х рр ознаменувалися в Південній Русі значним розвитком суспільного, економічного й культурного життя Однак тимчасова стабілізація становища на Півдні не означала ще ослаблення феодальних чвар у Давньоруській державі взагалі

Поліцентризація Київської Русі. Нові спроби об'єднання наприкінці XII ст.

середині — другій половині XII ст в історії Давньої Русі поглибилося відособлення окремих князівств і земель, зумовлене еволюцією економіки, дальшим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі й на місцях Якщо раніше епіцентр соціального, економічного й політичного життя був у Києві, то з того час у підносяться інші міста, осередки князівств і зе-

мель Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Галич, Владимир-на-Клязьмі, Новгород Великий, Володимир-Волинський Проте це зовсім не означало занепаду чи ослаблення Києва І в часи роздробленості стольний град Русі продовжував розвиватися й розбудовуватися Він залишався заповітною мрією для кожної руської людини, для кожного князя, що образно й піднесено відзначив північноруський літописець у середині XII ст „І хто ж бо не полюбить Київського княжіння, адже вся честь, і слава, і велич, і глава всім землям Руським Київ, і від всіх далеких, багатьох царств сходяться різні люди й купці, й різних благих багато від усіх країн буває в ньому“¹

Під тиском народу, громадської думки князі просто змушені були ходити в походи проти половців та інших ворогів, відстоювати в тій чи іншій формі єдність країни Не один впливовий і сильний князь, що, здавалося б, повністю занурився у вир сепаратизму, публічно виступав за припинення чвар, відбиваючи цим загальноруські інтереси Київський літописець вкладає до уст феодальних володарів знаменні слова „То було раніше мир стоїть до раті, а рать стоїть до миру, ми втомилися ратитися (воювати — Авт) доки ж збираємося Руську землю губити“ Князі домовилися заради всієї Руської землі помиритися, „Руську землю берегти, жити між собою, мов брати“

І тоді, коли в 60—70-х рр помітно піднеслися над іншими два осередки, що прагнули об'єднати навколо себе руські землі, південний на чолі з Києвом і північний — з Владимиром-на-Клязьмі, не припиняються змагання за відновлення єдності й консолідацію держави Наприкінці XII ст стабілізується і вдосконалюється система колективного володіння державою Зокрема, князі обирають у своєму середовищі старшого й ревно опікуються збереженням власної частки в Південній Руській землі, беручи цим на себе зобов'язання боронити її від ворога 1195 р Всеволод Юрійович суздальський став вимагати у київського князя Рюрика Ростиславича „часті“ в Руській землі, на півдні Київщини, обґрунтувавши вимогу тим, що всі руські князі обрали його своїм главою Рюрик був змушений, аби забезпечити мир у країні, дати йому володіння з містами Каневом, Корсунем і Богуславом

Однак на початку XIII ст процеси роздробленості знову пожвавлюються, а міжкнязівські відносини загострюються Не в останню чергу це було пов'язано з відчутним посиленням боярства повсюдно на Русі Воно ставило місцеві інтереси вище загальнодержавних

Південна Русь першого сорокаріччя XIII ст.

На межі XII і XIII ст. політична ситуація в Південній Русі особливо погіршилася. По смерті Святослава Всеволодича (1194) порушилася рівновага між кланами Ольговичів і Мономашичів. Рюрику Ростиславичу, що залишився одноосібним київським князем, було дедалі важче стримувати князівські чвари. Після смерті Ярослава Всеволодича (1199) у Чернігові 1201 р. сів Всеволод Святославич Чермний (Рудий), що незабаром заявив претензії на київський великокнязівський стіл. Назрівало нове зіткнення між Мономашичами й Ольговичами за першість у Південній Русі.

1199 р. Роман Мстиславич з родини Мономашичів об'єднав Галичину й Волинь, створивши сильне Галицько-Волинське князівство. На заході Південної Русі виник могутній осередок давньоруської державності. Це докорінно змінило політичну ситуацію в країні. Майже одразу по тому, 1200 чи 1201 р., Рюрик змовився з Ольговичами й вбрався було в похід на Галицько-Волинське князівство. Але Роман випередив його і напав на Київщину.

Союзники Рюрика перебігли до Романа, а кияни відчинили міську браму перед галицько-волинським князем, певно, побоюючись штурму й розграбування свого міста. Рюрику довелося тікати з Києва, де Роман посадив князем свого родича Інгвара лущького. Та коли Роман повернувся до Галича, Рюрик 1203 р. разом з Ольговичами й найнятою за великі гроші половецькою ордою страшенно розграбував Київ, помстившись на городянах за те, що вони впустили до міста галицького князя. Тоді Роман повернувся до Києва, схопив Рюрика й насильно постриг його в ченці, посадивши в місті сина останнього Ростислава.

Роман Мстиславич прагнув об'єднати під своєю рукою всю Південну Русь, а може, й відновити централізовану Давньоруську державу. Однак його загибель під час походу до Польщі влітку 1205 р. призвела до нового вибуху князівських усобиць. Запала система колективного управління Руссю, ще більше відособилися одне від одного князівства. По смерті Романа Рюрик скинув рясу й знову вокняжився в Києві. Проте його кращі часи минули, він не мав сил на те, щоб стабілізувати становище в Південній Русі. Рюрик прагнув захопити Галицьку землю, але безуспішно. 1206 р. Ольговичі схопили його й посадили князем у Києві Всеволода Черного

чернігівського. Потім Рюрик повернув собі Київ, але 1210 р. вимушено виміняв його у Всеволода Черного на Чернігів, де й помер 1212 р. Того самого року зійшов зі світу інший відомий державний діяч Русі, владимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, а його наступники не змогли підтримати силу й велич свого князівства.

1212 р. Всеволод Чермний втратив Київ, де знову сіли Ростиславичі, спочатку Мстислав Романович, забитий монголами на Калці 1223 р., а далі його брат у перших Володимир Рюрикович. Політичне життя Південної Русі 20—30 рр. XIII ст. проходило, як і раніше, у вирі боротьби за Київ між Ростиславичами й Ольговичами. Поступово, на початку 30-х рр., до цієї боротьби втручається син Романа Мстиславича Данило, що на той час об'єднав під своєю владою Волинь і намагався повернутися на галицьке князіння та відновити Галицько-Волинське князівство.

Спочатку Володимир Рюрикович пристав до Ольговичів у намаганнях заволодіти Галицькою землею. Однак коли глава Ольговичів Михайло Всеволодич чернігівський став зазіхати на Київ, Володимир вдався до допомоги Данила. Війна між Володимиром і Данилом, з одного боку, й Михайлом — з другого, проходила з перемінним успіхом. Напередодні навали орд Батия Києвом заволодів Михайло Всеволодич, але побоюючись грізного хана, втік на захід, до недавнього свого ворога Данила. Галицько-волинський князь посадив у Києві свого посадика Дмитра, котрий і очолив оборону міста, коли його облягло військо Батия.

Монголо-татарська навала застала Давньоруську державу роз'єднаною, загрозою в міжкнязівських чварах, у зіткненні егоїстичних інтересів різних князівських кланів. Вона була страшенно ослаблена усобицями, то був апогей роздробленості. Лише Данилові Романовичу вдалося 1238 р. об'єднати Галичину й Волинь у могутнє князівство.

Економічне життя Київської Русі

Політична могутність і військова потуга Давньоруської держави трималися на міцному фундаменті: розвинутій і багатій економіці. Землеробство і скотарство не тільки були спроможні прогодувати населення країни, а й виробляли продукти харчування й сировину на експорт. Промисли, насамперед мисливство й бортництво, забезпечували потреби держави, їх продукція користувалась

постійним попитом у країнах Півдня і Заходу. Міста, особливо великі, були заселені переважно ремісниками, вироби яких користувалися попитом на Русі й за рубежем. Руські купці, що реалізували здебільшого товари вітчизняного виробництва, бували частими гостями на торгах Константинополя й Багдада, Буди й Кракова, Регенсбурга й Парижа... Спустошливі вторгнення кочовиків причорноморських степів, виснажливі, майже безперервні громадянські війни між князями хоч і завдавали шкоди, але не могли підірвати економічного життя Русі. Надто розвиненими були продуктивні сили держави, а її люди відзначалися працьовитістю, витривалістю й були здатні до прогресивних змін у виробництві.

Сільське господарство й промисли

Сільське господарство було провідним у давньоруській економіці і досягло високого для свого часу рівня розвитку. Воно спиралося на прадавні традиції східних слов'ян, що з незапам'ятних часів були землеробами. Основними зерновими культурами в Київській Русі були жито, просо, ячмінь, пшениця й овес. У різних регіонах величезної держави залежно від ґрунтів і кліматичних умов застосовувалися різні системи обробки землі.

У лісовій зоні віддавали перевагу підсічній системі, застосовуючи для обробки землі легку соху. Ліс вирубувався і спалювався, таким чином звільнялися посівні площі й одночасно удобрювався ґрунт. У лісостепових і степових районах найпоширенішою системою землеробства була перелогова, за якої родючість землі відновлювалася природним шляхом. Не пізніше кінця I тис. н. е. тут головне знаряддя обробки землі — соху змінив плуг із залізним наральником, що давало особливо добрі результати при розорюванні важких, цілинних ґрунтів.

У Київській Русі був великий набір ручних землеробських знарядь — заступи, мотики, серпи, коси. Їх досить часто знаходять під час археологічних розкопок. Для обмолоту зерна використовувався ціп. Землеробство на Русі було на такому агротехнічному рівні, який давав можливість забезпечити високі для свого часу врожайність і продуктивність праці.

Іншим важливим видом сільськогосподарської діяльності руських людей було скотарство. У літописах та інших пам'ятках писемності постійно згадуються різні свійські тварини і продукція тварин-

ництва. Великими стадами корів і кіз, табунами коней, отарами овець володіли князі й багаті бояри. Худобу випасали з весни до осені на луках, заплавах, у лісах, на перелогових землях і в степах. На зиму для годівлі тварин запасали сіно, зерно тощо.

Серед сільських промислів особливо розвинутими були мисливство й рибальство. Полювання на лісових і степових тварин і птахів забезпечувало м'ясом, а продаж шкурок куниць, лисиць, бобрів, білок давав добрі доходи. Цінне хутро було однією з головних статей давньоруського експорту, розходився у багато країн Європи і Сходу. Чималу роль серед промислів відігравали бортництво (добування меду диких бджіл) та бджільництво. Мед і віск мали попит на Русі та за її межами. Князі й бояри були особливо зацікавлені в підтриманні сталого рівня виробництва меду й воску, як і у добуванні хутра. Ці товари продавалися на ринках Візантії, країн Близького Сходу й Західної Європи. Натомість вони одержували можливість купувати там прикраси, дорогі тканини й одяг, вино, фрукти, зброю тощо.

Ремесло

начного поширення й високого рівня розвитку досягло на Русі ремісничє виробництво. Чимало не основною його галуззю була металургія, що поряд із землеробством заклала фундамент господарського прогресу Давньоруської держави. Обробка заліза, що добувалося з болотяної руди, велася як у сільських, так і в міських кузнях. Ковалі користувалися великим набором інструментів і володіли значною кількістю технічних прийомів обробки металу, продукуючи речі високої якості й досконалі функціонально, а в кращих зразках — і художньо довершені. Останнє особливо стосується предметів озброєння: мечів, шоломів, наконечників для списів і рогатин тощо.

Надзвичайно високого рівня майстерності досягли руські ювеліри. Неперевершеними досі шедеврами ювелірної справи на Русі є дорогоцінні вироби з перегородчастими емаллями: іконки, хрестики, князівські барми, ковтки тощо. До золотої пластини припаювалися тонкі золоті дротинки, утворюючи складні й вишукані візерунки. А простір між дротинками-перегорідками заповнювали різнокольоровою розтопленою на вогні скловидною масою — емаллю, після чого річ шліфували. Виробництво високохудожніх і коштовних прикрас з емаллю зосереджувалося у Києві, звідки вони розходилися по Русі і за її межі. Слава про руських ювелірів рознеслася середньовічною Європою.

Наймасовішими видами ремесла були виготовлення керамічного (глиняного) посуду, обробка шкіри, дерева й кістки. Ремісники, які займалися цим, звичайно селилися разом, утворюючи у великих містах особні квартали. Так, у Києві про них нагадують назви місцевостей — Гончарі й Кожум'яки. У давньоруські часи багато виробів виготовлялося із скла: браслети, намиста, персні, кубки, пляшки. Дедалі ширшого застосування набувало віконне скло. Поширеними були домашні ремесла; прядіння, ткацтво, виготовлення повсякденного одягу й посуду, а також продуктів харчування, насамперед переробка зерна.

Розвинена обробка дерева й каменю, виготовлення цегли давали можливість руським людям будувати різноманітні житла, зводити церкви й палаци. Найпростішим житлом були напівземлянки, в яких тулилась біднота. У наземних зрубних будинках мешкали представники середніх прошарків населення. Для князів і великих бояр споруджували хорони в два, три й більше поверхів, зображення яких можна побачити на мініатюрах Радзивілівського, Никонівського (ілюмінованого) та інших ілюстрованих літописів.

Окрасою й водночас архітектурними доміантами міст і сіл Русі були численні церкви, переважно дерев'яні (зрубні). У великих містах височили кам'яні храми. В давньоруську добу в Києві було зведено понад 30 кам'яних церков. Багато їх збудовано в Чернігові, Переяславі, Галичі, а також у містах Північної Русі.

Міста

Як відомо, у VI—VIII ст. у східнослов'янському суспільстві виникали протоміста — укріплені поселення, що в зародку мали ознаки майбутніх міст: ремісниче виробництво, осередок влади, культурний центр тощо. Феодальні міста історично образно називають квітами середньовіччя. Протомісто було тим пуп'янком, з якого виростало, розвивалося справжнє місто. Так було всюди в середньовічному світі, так сталося й на Русі.

Однак не кожне протомісто могло перерости в місто: для того мали скластися особливо сприятливі соціальні, політичні й економічні умови. Найдавнішим протомістом Південної Русі був „град Кия“, що виник наприкінці V — в першій половині VI ст. Протягом наступних століть цей град переріс у велике місто, в якому в XI—першій третині XIII ст. налічувалося близько 50 тис. мешканців. Для свого часу то була дуже велика кількість городян.

У давньоруських Чернігові й Галичі їх було по 25 тис., Переяславі й Білоозері — по 10—12 тис.

Міста Південної Русі були зосереджені в Середньому Подніпров'ї, поблизу стольного града Києва. Чимало міст виросло в західному регіоні, в Галицькій і Волинській землях. Найголовніші з них займали велику площу. Укріплена частина Києва (дитинець) сягала 90 га, а разом з ремісничо-торговельними посадами — 380 га; дитинець Галича займав понад 50 га, а площа давнього Чернігова (дитинець, окольний град, перегороддя) перевищувала 200 га.

Соціально-економічне, політичне й культурне життя Київської Русі зосереджувалося у містах. Переважна більшість їх мешканців були ремісниками різних спеціальностей, які об'єднувалися у корпорації на зразок західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Міські ринки являли собою водночас головні площі, на яких вирувало життя. Там збиралися віча городян, що, починаючи з середини XII ст., відігравали значну роль у соціальному й політичному житті свого міста, а то й землі в цілому, як це було в Києві, Галичі, Чернігові, Новгороді Великому, Володимирі-на-Клязьмі тощо.

Давньоруські міста були культурними осередками. У них діяли школи й книгописні майстерні, існували бібліотеки, писалися ікони, виготовлялися твори прикладного мистецтва. У містах, насамперед Києві, Новгороді, Володимирі-на-Клязьмі, складалися літописи, створювалися пам'ятки агіографії (життя святих) та художньої літератури. Без перебільшення можна сказати, що міста визначали культурне обличчя Давньої Русі, вони були носіями суспільного прогресу.

Торгівля

Яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку Давньоруської держави була внутрішня й зовнішня торгівля. На жаль, про внутрішню торгівлю Київської Русі відомо мало. Між різними землями Русі відбувався економічний обмін, що сприяло забезпеченню продуктами харчування, сировиною й ремісничими виробами тих районів, в яких вони не вироблялися. Міста і великі торгові села (погости) мали ринки. У значних міських центрах вони діяли постійно, а в Києві, Новгороді Великому, Чернігові, Галичі, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі та ін. збиралися мало не щодня. Про внутрішню торгівлю письмові джерела згадують мало й неохоче. Основний матеріал для її пізнання дає археологія.

Незрівнянно більше вчені знають про зовнішньо-економічні зв'язки Русі Х — першої половини XIII ст. Літописи й інші давньоруські письмові джерела, а також візантійські, східні та західно-європейські пам'ятки розповідають про жваві торговельні взаємини східнослов'янської держави з багатьма країнами середньовічного світу.

Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний. Грецький шлях вів до Візантії, а Залозний — до країн Кавказу й Арабського Сходу. Велика торгівля провадилася також з країнами Поволжя: Хозарським каганатом і Волзькою Болгарією. Постійними були торговельні контакти Русі з Германією, Угорщиною, Чехією, Польщею. Головним осередком торгівлі з країнами Півдня і Заходу був Київ.

Руська правляча верхівка й багаті купці були особливо зацікавлені в підтриманні сталих економічних взаємовідносин із Візантійською імперією. Звідти на Русь довозили золоті й срібні вироби, посуд, дорогі тканини (шовк, парчу, оксамит), олію, вино, фрукти, різноманітні ремісничі вироби. Русь постачала на ринки своїх близьких і далеких сусідів хутра, мед, віск, шкіряні й металеві (зброя) вироби, прикраси із золота й срібла, а також рабів.

На Русі купці об'єднувалися в корпорації, що зосереджувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими країнами. В Києві, Новгороді, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах були колонії іноземних купців, для них будували торговельні двори.

Головними платіжними засобами внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі IX—XI ст. були іноземні монети — переважно арабські срібні куфічні дирхеми, численні скарби яких, знайдені в Східній Європі, налічують десятки тисяч прим. Використовувались, хоча й у меншій кількості, візантійські міліарісії, а у Північно-Західній і Північно-Східній Русі з XI ст. — і західноєвропейські денарії.

Кілька разів робилися спроби запровадити в Давньоруській державі власну монету. Близько 990 р. Володимир Святославич викарбував на честь хрещення Русі перші руські монети: златники й срібляники. На початку XI ст. його син Ярослав, що був тоді новгородським намісником, випустив срібляники з своїм ім'ям, а 1018 р. Святополк Ярополчич під час свого недовгого князювання в Києві запровадив до обігу срібляники, на яких було вміщено його християнське ім'я Петро. Але карбування давньоруських монет мало дуже скромний обсяг, вони призначалися не стільки для торгівлі, скільки правили за своєрідні

візитні картки названих вище князів, пропагуючи Давньоруську християнську державу та її володарів. Златники й срібляники не справили помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі та сусідніх країн.

Культура Давньої Русі. Фольклор

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних та речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина того, що залишив нам час. Але й її досить, аби скласти цілісне уявлення про багату культуру Київської Русі. Захоплюючі твори фольклору: биліни, дружинні пісні, перекази, легенди, казки сповнені світоглядної глибини, роздумів про минуле й сучасне свого народу, високохудожні історичні твори — літописи; величні собори Києва й Чернігова, Володимира й Галича, вишукані вироби ювелірів... Всі ці й безліч інших прекрасних творів давньоруського минулого дають підстави стверджувати, що культура Київської Русі була могутньою, яскравою, високохудожньою, різноманітною, сягала крашних зразків світової культури свого часу.

Багата усна народна творчість доби Київської Русі бере витоки в далекому минулому східних слов'ян ще доісторичних часів. До нас дійшли здебільшого зафіксовані давніми пам'ятками писемності перекази й легенди, дружинні, святкові, весільні пісні, биліни, колядки, прислів'я й приповідки, магичні заклинання й замовляння.

Одним із найстаріших фольклорних жанрів, що зберігся до нашого часу у складі „Повісті“ та інших літописів, є народні перекази. Спочатку виникали родоплемінні, етногенетичні перекази, в яких міфи про божественних і тотемних пращурів поєднувалися з реальними спогадами про родоначальників і племінних вождів, про переселення родів і племен та створення їх союзів. Такі родові перекази східних слов'ян можна датувати кінцем V — першою половиною IX ст. Яскравим зразком родового переказу є історія про Кия, Щека і Хорива та сестру їх Либідь і заснування ними Києва. У другій половині IX—X ст. складалась історичні перекази. У них виступали вже не рід і плем'я, а народність і держава. Міфічні або напівміфічні герої у них поступаються місцем реальним історичним особам.

Природно, що у державі дружинного типу, якою була Київська Русь аж до часів Володимира Свято-

славича, існував дружинний епос Воїни-дружинники оспівували свого вождя-князя, його звитягу й турботу про них. Взірцем такого князя був Святослав Ігорович, образ якого в „Повісті“ немовби зітканий з дружинних пісень. Ось як розповідає Нестор, переказуючи одну з дружинних пісень про початок князювання цього володаря: „Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати багатьох воїнів хоробрих. І легко ходив у походах, мов барс, і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вугллі, так їв. Не мав він і намету, але спав, підславши підник з сідлом у головах. І посилав до інших земель із словами „Хочу на вас іти!“

Чудовими пам'ятками давньоруської творчості є биліни, що дожили в усній традиції до ХХ ст. „Художнім літописом“ боротьби східних слов'ян проти ворогів Київської Русі (насамперед степових кочовиків) називають биліни фольклористи. Одними з найдавніших, найбільших за обсягом і найвартісніших у художньому та історичному планах є биліни Київського, або Володимирового, циклу.

Сюжети, образи й історичне тло цих билін пов'язані із стоїльним градом Києвом і його князем Володимиром „Красне Сонечко“. Биліни київського циклу склалися у Х—ХІ ст., по свіжих слідах оспіваних у них подій.

Є також пізніші цикли билін галицькі, новгородські та ін. У них так само, як і в київських, майже не відбилися ні конкретні історичні події, ні реальні історичні персонажі. Адже князь Володимир Святославич і його дядько Добриня у билінах є швидше символами, ніж живими людьми. У билінах ми не зустрінемо ні Аскольда з Діром, ні Ігоря з Ольгою, ні навіть Святослава неначе самою природою створеного для оспівування в билінному епосі.

І все ж такі биліни можна вважати якоюсь мірою джерелом, хоча й дуже своєрідним. Гіперболічні перебільшення, ірреальність персонажів, легендарність оповідей та інші риси художнього вимислу не варто вважати підставою для заперечення зв'язку билін з історичною дійсністю. Головна особливість і цінність билін полягає у тому, що вони відбивають саму сутність історичних подій і явищ, їх оцінку і тлумачення народом. У билінному епосі закріплювалася пам'ять про історичні події й цілі епохи східнослов'янської історії, особливо важливі з погляду народного розуміння.

Література

Усна історія — перекази, легенди, дружинні пісні та інші види фольклорної творчості — у всіх народів була попередницею історії писемної, яку в Київській Русі започаткувало літописання. Літописи є також пам'ятками художньої літератури. Слов'янська писемність з'явилася на Русі на межі ІХ і Х ст., про що свідчать, зокрема, знахідки знарядь для письма (писал) в археологічних шарах того часу. До „Повісті“ вписані слов'янські переклади угод Русі з Візантією 907 і 911 рр. Тому дехто з учених, припускав, що літописання в Київській Русі виникло в Х ст., у часи Олега та Ігоря, а перші записи, як-то літописні, були зроблені в середині ІХ ст., у часи Аскольда.

Однак сама по собі наявність писемності ще не могла автоматично породити літописання на Русі. Воно виникло в ХІ ст., на певному етапі розвитку давньоруського суспільства, із зростанням етнічної самосвідомості в процесі завершення будівництва держави.

Академик О. О. Шахматов встановив, що перший вітчизняний літопис, названий ним „Найдавнішим“, було створено в Києві 1037—1039 рр., ймовірно, в Софійському монастирі. Вчений спробував реконструювати цей літописний звід на основі „Повісті“ і одного з Новгородських літописів — так званого „Першого молодшого ізводу“. Найдавніший літопис був коротким, у кілька разів поступався за обсягом тій же „Повісті“. Дехто з вчених виступив з припущенням, що одним із складачів „Найдавнішого“ літопису, а можливо, й головним був славетний філософ, письменник і церковний діяч, митрополит київський Іларіон. Таке припущення виглядає вірогідним, бо ґрунтується на текстологічній та ідейній близькості основного твору Іларіона „Слово про закон і благодать“ і „Найдавнішого“ ізводу.

Другим на Русі за часом створення є Новгородський літопис, складений близько 1050 р. Сліди його також простежуються у Новгородському першому літописі молодшого ізводу. Справу давньоруського літописання продовжив високовчений чернець Києво-Печерського монастиря Никон, створивши в 1073 р. перший Печерський звід. А 1093—1095 рр. у тому ж монастирі складено другий Печерський звід, названий Шахматовим „Початковим“.

Та всі згадані вище літописи не збереглися до нашого часу. Першим літописним ізводом, що дійшов до нас, є „Повість временних літ“, ім'я складача якої, мудрого ченця Печерського монастиря Несто-

ра, названо в Хлебниковському спискові цієї пам'ятки Нестор розгорнув історію східних слов'ян на тлі всесвітньої історії, він використав як джерела давньоруські фольклорні пам'ятки, твори грецьких істориків та хроністів, тексти договорів руських князів із Візантією тощо

„Повість“ є загальноруським літописом, що відбиває минуле східних слов'ян на всьому просторі їх розселення. Вона пройнята духом високого патріотизму, містить заклики до об'єднання руських князів перед загрозою навали кочовиків. „Повість“ сповнена гордості за свій народ, віри в його славне майбутнє. Завдяки глибоким філософським роздумам та узагальненням, високим літературно-художнім якостям „Повість“ стала вершиною літератури Київської Русі початку XII ст. Вона дійшла до нас у третій редакції, виконаній у київському Видубицькому монастирі невідомим нам книжником близько 1118 р.

Гідним продовженням „Повісті“ став створений також у Києві Київський літопис XII ст., що завершується на останніх роках того століття. За своїми художніми достоїнствами він не поступається твору Нестора, але перевершує його докладністю й насиченістю розповіді, намаганням зрозуміти сенс минулого й тенденції сучасного літописцеві політичного життя. Київський літопис містить яскраві й колоритні характеристики політичних діячів свого часу. До нього включені численні художні повісті, найбільш відомою серед яких є повість про невдалий похід Ігоря Святославича у Половецький степ 1185 р. Починаючи з 30-х рр. XII ст. розповідь Київського літопису стає дедалі докладнішою, зосередившись на боротьбі за Київ князівських кланів Мономашичів і Ольговичів. Загальноруські події у ньому поступово відходять на другий план. Складачі й редактори цього ізводу постійно закликають руських князів до єднання перед половецькою загрозою, відновлення єдності Давньоруської держави.

В усіх відомих на сьогодні давньоруських ізводах, де міститься Київський літопис, його продовжує літопис Галицько-Волинський, доведений до 90-х рр. XIII ст. Він не є традиційним літописним ізводом, а являє собою низку повістей про Данила й Василька Романовичів, котрі по смерті батька Романа Мстиславича (1205) протягом сорока років наполегливо й послідовно відновлювали створене ним Галицько-Волинське князівство. Остання частина джерела присвячена нащадкам Данила і Василька, які не спромоглися зберегти єдність Галицько-Волинської Русі по смерті Данила. Галицько-Волинський літопис є надзвичайно цінним джерелом з історії

Південної Русі XIII ст., високохудожньою літературною пам'яткою.

Ми приділили чималу увагу літописам тому, що вони є основними й в абсолютній більшості випадків єдиними джерелами з історії Київської Русі IX—XIII ст., зокрема її південних земель. Поряд з ними створювались й інші пам'ятки давньоруської літератури. На жаль, до нашого часу дійшла лише мала їх частка. Серед них можна виділити видатний філософський твір Іларіона „Слово про закон і благодать“ (30—40-і рр. XI ст.), сповнений роздумів про героїчне минуле й пророкувань славного майбутнього руського народу, „Повчання дітям“ Володимира Мономаха (початок XII ст.), в якому життєпис князя поєднується з викладом історії Русі другої половини XI — початку XII ст., розумінням сенсу її подій, явищ і персонажів, розповідями про власний досвід керування державою, закликами до наступників берегти її єдність.

Особливе місце серед творів красного письменства посідає єдина серед збережених часом поетична пам'ятка давньоруських часів „Слово о полку Ігоревім“ (кінець XII ст.). Невідомий автор „Слова“ закликає князів забути чвари, об'єднатися і захистити рідну землю від страшного ворога — половецьких ханів. Він ставить ім у приклад великого князя київського Святослава Всеволодича

*Був же він грозою для ворога,
Приборкав його полками сильними,
Ще й мечами булатними*

Високолітературними й глибоко філософськими творами Київської Русі є пам'ятки агіографічного мистецтва — життя руських святих. Серед південноруських пам'яток цього жанру найбільш відомими є створені в другій половині XI ст. „Життя Бориса і Гліба“ та „Життя Феодосія Печерського“. Останнє належить перу літописця Нестора.

Школи. Бібліотеки

Розвиток літератури й взагалі письменства неможливий без піднесення й поширення освіти, книжності й збирання бібліотек. Уже за Володимира Святославича започаткували перші школи в Києві й, можливо, в інших великих містах Русі. А Ярослав Мудрий організував школу в Новгороді, де навчалось триста дітей. Крім початкової освіти було й „навчання книжне“, що передбачало вивчення богослов'я, філософії, риторики, граматики —

праобраз майбутньої вищої школи.

При Софійському соборі, інших храмах та монастирях накопичувались бібліотеки, що склалися головним чином з творів іноземних авторів, перекладених на давньоруську мову. Однією з кращих бібліотек свого часу володів Ярослав Мудрий. Найбільш популярними у давньоруські часи були візантійські історичні хроніки Георгія Амартола й Синкелла, а також „Життя Василя Нового“, „Історія Іудейської війни“ Йосифа Флавія, „Александрія“, „Християнська топографія“ Козьми Індикоплова та ін. З часом дедалі більше місця в бібліотеках посідають твори давньоруської літератури.

Справжній гімн книзі, книжності й освіченості в цілому містить „Повість“ під 1037 р., розповідаючи про любов Ярослава Мудрого до літератури: „Адже великою буває користь від навчання книжного: книги наставляють і навчають нас шляхові каяття, бо мудрість осягаємо і поміркованість у словах книжних. Це — ріки, що напоюють всесвіт, це — джерела мудрості, у книжках же незмірна глибина...“

Архітектура. Образотворче мистецтво

Житло у східних слов'ян на всьому просторі їх проживання було двох типів: напівземлянки і наземні зрубні будівлі. У складених з дерев'яних колод і часом прикрашених різьбленням будинках жили представники заможних і середніх верств населення, у напівземлянках тулилась біднота. Бояри зводили собі пишні хорони з дерева, а князі будували розкішні палаци, здебільшого з каменю й цегли. Найдавніший такий палац, відомий під назвою „палац княгині Ольги“ (згаданий у літописі під 945 р.), відкрито археологами на Старокиївській горі. Поблизу цієї споруди дослідниками знайдено залишки ще чотирьох князівських палаців.

Головною окрасою міст і сіл Київської Русі були церкви. Більшість їх будувалась із дерева, а храми великих міст були кам'яними. Перший оздоблений мозаїками і фресками храм Богородиці збудував у Києві Володимир Святославич 989—996 рр. Його прозвали Десятинним, бо на його утримання (разом із всією церковною організацією Київської держави) князь віддавав десяту частину своїх прибутків. Крім величного Софійського собору в Києві, збудовано го за Ярослава Мудрого, прекрасні храми зводилися і в інших містах Південної Русі. Деякі з них (Успенські собори в Чернігові й Володимирі-Волинському, церк-

ва св. Пантелеймона в Галичі й Кирилівська в Києві та ін.) збереглися до нашого часу.

Наймонументальнішими спорудами Київської Русі були укріплення міст. Навіть порівняно невеликі міста являли собою справжні фортеці з могутніми земляними валами, на яких стояли дубові стіни з численними баштами. Відомому „місту Ярослава“ в Києві мало чим поступалися фортифікаційні захисні споруди інших великих міст Південної Русі: Чернігова й Переяслава, Галича й Володимира, Кременця і Холма.

У Києві, Чернігові, Галичі та інших містах існували іконописні майстерні, їхніми витворами прикрашались храми. На жаль, від давньоруського часу вони майже не збереглись. Києво-Печерський патерик XIII ст. зберіг розповідь про видатного руського живописця Алімпія. Вважається, що ним написана близько 1114 р. знаменита ікона „Богоматір велика Панагія“. Мабуть, Алімпій брав участь у створенні ескізів чудових мозаїк собору Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, що збереглися до наших днів.

Окрасою монументальних кам'яних церков був фресковий живопис. Найкраще зберігся він у київському Софійському соборі. Високохудожні фрески цього та інших (наприклад Кирилівської церкви в Києві, Софійського собору в Новгороді) храмів є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту, одягу наших далеких предків. Мозаїчні картини створювалися лише в найбільших храмах Києва: Десятинній церкві й соборах святої Софії, Успенському Печерського монастиря й Михайлівському Золотоверхому Михайлівського монастиря.

Прикладне мистецтво

Воно досягло у Київській Русі дуже високого рівня. Його масова продукція: недорогі вироби із срібла й міді, скляні намиста й браслети набули великого поширення на Русі й за її межами. Особливо ушавились у середньовічному світі вишукані срібні й золоті творіння київських, чернігівських, галицьких майстрів. Давньоруські ювеліри досконало володіли різними способами обробки дорогоцінних металів: сканню, зерню, черню, інкрустацією, чеканкою, художнім литвом. У середньовічній Європі давньоруських ювелірів вважали неперевершеними майстрами своєї справи. Дорогоцінні золоті вироби з перегородчастими емалями (діадеми, князівські барми, іконки, ковтки, хрестики тощо) та срібні кар-

бовані браслети з черню київського виробництва належать до найвитонченіших зразків мистецтва середньовічного світу.

Вироби прикладного мистецтва з дитинства оточували руську людину. То були дерев'яні різьблені миски, відра, ложки, вирізані з кістки гудзики, гребінці, ручки для ножів, керамічний посуд з художнім орнаментом, недорогі прикраси тощо.

За всієї великої різноманітності явищ і виробів, зрозуміло з огляду на величезну територію розселення давньоруської народності, її матеріальна й духовна культура відзначалася значною цілісністю, що не виключало місцевих, часом відчутних особливостей. Так було й у добу відносно єдиної Київської монархії (кінець X — перша третина XII ст.), і в часи феодальної роздробленості, коли, незважаючи на ослаблення політичної єдності держави, культура одержала нові імпульси зростання. Піднесення суспільного, зокрема міського, життя, наростання економічних і культурних зв'язків, поглиблення етнічної свідомості народу зумовили дальший розквіт культури Київської Русі другої половини XII — першої третини XIII ст.

Зародження передумов складання української народності

оба феодальної роздробленості настала, як мовилося, завдяки соціально-економічному поступові Давньоруської держави та її народності й пов'язаній з ним політичній відособленості різних земель і князівств. У XII ст. складаються земельні території, що стало одним з чинників виникнення української, так само як російської й білоруської, народності. Не варто перебільшувати етнокультурної єдності давньоруської народності — місцеві розбіжності в побуті, звичаях, мовних діалектах, фольклорі в часи її існування (IX—XIII ст.) так і не були подолані. Але залишається безсумнівним науковим фактом походження українців, росіян і білорусів від народу Київської Русі, як би його не називати: давньоруською народністю чи східнослов'янською етнокультурною спільністю.

У середині — другій половині XII ст. у державних рамках Давньої Русі виділилося півтора десятка князівств і земель, які незабаром по тому почали об'єднуватися в групи. Це історично об'єктивно заклало підвалини формування територій трьох східнослов'янських народностей, яке почалося з XIII ст. Утворенню територій окремих земель і

князівств були притаманні налагодження й еволюція соціально-економічних, політичних і культурних взаємовідносин між сусідами. У Південній Русі то були Галицька й Волинська землі, що після їх об'єднання тяжіли до землі Київської. У Північно-Східній Русі особливо тісні зв'язки встановилися між Владимиро-Суздальською та Муромо-Рязанською землями. Ці процеси розвивалися далі наприкінці XII — на початку XIII ст.

Піднесення економічного життя як в центрі, так і на окраїнах, що було основною причиною настання доби роздробленості, продовжувалось і в часи її політичного поглиблення. Ставали тіснішими економічні зв'язки між регіонами. Людність різних давньоруських земель дедалі жвавіше налагоджувала товарообмін. Пам'ятки писемності й археологічні знахідки свідчать про наростання інтенсивних економічних взаємовідносин між різними землями Київської Русі.

Красномовним свідченням цього є вже сам характер поширення монетних гривен, що були основним засобом купівлі-продажу у великих торгових операціях на давньоруських землях у часи роздробленості (XII-XIII ст.). Ці масивні зливки срібла вагою від 160 до 200 з чимось грамів діляться на типи за формою та вагою: київські, новгородські, північноруські. Здавалось би, київські чи новгородські гривні, виробництво яких засереджувалось відповідно у двох центрах Русі, південному й північному, мали правити за місцеві знаряддя купівлі-продажу. Однак їх знаходять практично на всій території Русі, зокрема новгородські в Києві, а київські в Новгороді, куди їх занесли ріки економічного обміну. Те ж саме можна сказати про певні види ремісничої продукції. Наприклад, необхідні при тканні (а ним на Русі займались майже в кожній родині) прясла з рожевого шиферу, виготовлення яких зосереджувалося в Києві та невеликому місті Овручі в древлянській землі (поблизу якого є поклади цього каменю), археологи постійно знаходять у всіх давньоруських землях. Вченими помічено, що регіон знахідок шиферних прясел загалом збігається з етнічною територією Київської Русі.

Посилення торговельних та інших зв'язків між різними регіонами Давньоруської держави логічно зумовило утворення в другій половині XII — на початку XIII ст. кількох груп земель. Між ними зав'язались особливо тісні соціально-економічні відносини. Це, як визначив академік Л. В. Черепнін, такі чотири групи земель: Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська; Владимиро-Суздальська,

Рязанська, Устюзька та Муромська, Київська, Чернігівська та Сіверська, Галицька й Волинська. Вже тут проглядається виділення територій російської, української й менш виразно білоруської народностей. Розвиток процесів соціально-економічної концентрації сприяв тому, що, починаючи з XIII ст. на основі цих груп земель (які з часом могли міняти й склад, і територіальні межі) формуються території російської, української та білоруської народностей. Крім економічних зв'язків між цими землями і князівствами поживляювались культурні взаємини. Вони простежуються, зокрема, в архітектурі кам'яних храмів, у прикладному мистецтві, фольклорі (поширення билин) тощо.

Складання перелічених вище груп земель само по собі не вело до послаблення, тим більше до розриву економічних і культурних взаємовідносин між ними. Як і раніше, в часи централізованої монархії Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, всі давньоруські землі були об'єднані спільними економічними, соціальними і культурними процесами та явищами. І хто знає, як би склалася дальша доля давньоруської етнокультурної спільності, якби не вторгнення на Русь полчищ кочовиків з-за Волги — монголів.

Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина і Закарпаття стали тією територіальною основою, на якій склалася й розвивалася українська народність. А на Середній Наддніпрянщині, в Київській землі, утворилося етнічне осердя українського етносу, навколо якого поступово згуртувалося населення інших південноруських земель. Видатною є роль Києва у цьому процесі. За середньою Наддніпрянщиною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва „Україна“, якою пізніше, з XVII ст., стали позначати етнічну територію українського народу.

Навала орд Батия на Русь

Наприкінці XII — на початку XIII ст. у степах Монголії склалася сильна протодержава, яка за своєю соціальною сутністю була родоплеменною. Велике й могутнє об'єднання монгольських союзів племен очолив Темучин, що 1206 р. був обраний Чингіс-ханом (великим ханом). Майже одразу монгольська верхівка розпочала завойовницькі війни проти сусідів, загарбавши країни

Середньої Азії 1223 р. у битві на р. Калці, недалеко від пониззя Дніпра, 25-тисячне монгольське військо на чолі з Джебе й Субудеем розгромило дружини південноруських князів, що навіть перед лицем грізної небезпеки не змогли переступити через власні егоїстичні інтереси й спільно вдарити на ворога. То була лише розвідка боєм. А через півтора десятиліття онук Чингіс-хана Батий, якому дід заповів похід на Захід і „подарував“ ще не завойовану монголами Європу, розпочав вторгнення за Волгу.

Наприкінці 1237 р. величезне військо під проводом Батия (від 150 до 200 тис. воїнів) вдерлося на руські землі. Князі знали, що монголи готуються до походу, але, поглинені власними чварами, нічого не вдіяли, щоб об'єднати сили. А під рукою Батия була не лише неймовірно численна, а й добре вишколена кіннота. Нечисленні дружини руських князів, навіть за підтримки погано озброєного й наспіх зібраного миського ополчення, були не в змозі стримувати натиск ворога, що мав перевагу в кількості, а то й у десятки разів. Руські люди доблесно билися з страшним ворогом, завдаючи йому значних втрат.

Спочатку, протягом кінця 1237 — зими й весни 1238 рр., монголи завойовували Північно-Східну Русь. Були здобуті штурмом, розграбовані й спалені Рязань, Владимир-на-Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста. Майже всі їх мешканці були винищені завойовниками.

Майже рік потому (до весни 1239 р.) монгольські полчища пробули в південноруських степах, відпочивши й підгодувавши коней. Далі вони вторглися на Південну Русь, захопили зненацька Переяслав і спалили його. Потім ворог здобув Чернігів, оборону якого очолював князь Мстислав Глібович „Переможений“ був Мстислав, і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив вогнем“, — з грізною зазначив південноруський книжник. Далі Батий намірився захопити Київ. На вимогу одного з його воевод — Менгу-хана кияни відмовилися здати місто. Менгу не наважився на штурм. Минув рік, і головні сили Батия облягли столярний град Руської землі. Це сталося восени 1240 р.

У Галицько-Волинському літописі збереглися враження очевидця облоги Києва незліченним монгольським військом. За скрипінням возів, ревінням верблюдів, іржанням коней ворога не було чути людських голосів. Єдиний раз для штурму руського міста Батиеві довелося зосередити всі свої сили. Як оповідає Псковський літопис, облога Києва тривала 10 тижнів і 4 дні. А інший північноруський літопис

— Лаврентіївський — називає день здобуття монголами давньоруської столиці 6 грудня 1240 р

Головний удар Батий завдав з півдня, він припав на Лядські ворота. Не зупиняючись ні вдень, ні вночі, монгольські тарани бухали в браму і стіни цієї фортеці, аж поки завойовники не змогли вдертися до міста Ярослава. „Того ж року, — з сумом свідчить Лаврентіївський літопис, — здобули Київ татари* і святу Софію розграбували, і монастирі всі, й ікони, й хрести, і все узороччя церковне взяли, а людей від малого до великого всіх убили мечем“. Дуже мало киян залишилося серед живих, та вони з часом зуміли відродити своє прекрасне місто.

По здобутті Києва орди Батия ринули на захід. Вони заволоділи Галицькою і Волинською землями й у середині 1241 р вторглися до Польщі та Угорщини, спустошивши їх. Але для завоювання Європи у Батия сил вже не вистачило надто великих втрат зазнало його військо на Русі.

1242 р Батий припинив похід на захід і, вогнем і мечем знову пройшовши руськими землями, привів свої орди у Пониззя Волги. Там монголи заснували свою державу — Орду (в історичній літературі вона виступає звичайно під назвою Золотої Орди). Давньоруська держава перестала існувати. На Русі встановилося важке й принизливе вороже панування. Мине більше двох століть, аж поки Південна Русь звільниться від ординського панування, щоб потрапити під владу інших чужинців: польських королів і литовських князів.

* У давньоруських пам'ятках писемності монголи фігурують під північним їх найменуванням — татар.

Київська Русь у світовій історії

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX-XIII ст. Її внесок до середньовічного політичного, економічного, суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим.

Вийшовши на історичну сцену з походам Аскольда на Константинополь і нажахавши середньовічний світ середини IX ст., Київська Русь поступово перейшла від воєнних сутичок з сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Руські володарі уклали мирні й союзні угоди з Візантією й Германською імперією, Польщею й Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, що було нормою міжнародних відносин середньовіччя, династичними шлюбами. Київська Русь відграла вагомую роль у міждержавних відносинах, її втручання в той чи інший конфлікт було досить, щоб стримати його.

Великий міжнародний авторитет і військова міць Давньоруської держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Високопродуктивними були землеробство і скотарство, ремесла і промисли, а енергійні й багаті руські купці були відомі мало не в усьому тогочасному світі. Руські люди створили багату духовну й матеріальну культуру.

Навала орд Батия завдала непоправної шкоди Русі. Перестала існувати держава, загинули сотні тисяч людей, у вогні пожеж були знищені міста і села, палаци і храми, книги й ікони. Та руський народ зумів вистояти й відродити життя. Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів, здобувши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян і білорусів.

Галицько-Волинське князівство

Наприкінці X — в першій половині XI ст. адміністративним осередком земель Волині і Підкарпаття був Володимир — місто, що його заснував і назвав своїм ім'ям князь Володимир Святославич. Він передав управління цим краєм Всеволодові, який був сином Володимира і Рогніди Рогволодівни. Місто Володимир стало осередком єпископства і самим головним центром розвитку культури у регіоні.

Після смерті Ярослава Мудрого влада на Волині часто переходила з рук в руки. Окрему князівську династію на Волині започаткував внук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі протягом 1136-1142 і 1146-1154 рр. Він, а пізніше його син Мстислав Ізяславич, спиралися на свої волинські володіння, ведучи боротьбу за утвердження на київському престолі. Боротьба за зміцнення Волинського князівства була нелегкою, і воно в окремі періоди своєї історії перетворювалось у своєрідну федерацію менших удільних князівств. Князі, які нерідко намагалися вести самостійну політику, були в Луцьку, Пересопниці, Дорогичині, а в окремі періоди - також у Бузьку, Червені та інших містах. Після смерті в 1170 р. Мстислава Ізяславича Волинь була поділена між його синами: Роман став князувати у Володимирі, Володимир у Бересті, Святослав у Червені, Всеволод у Белзі. Лише наполегливою об'єднавчою політикою Романа Мстиславича було забезпечено єдність Волинської землі.

Трохи по-іншому склалась доля Прикарпаття. Тут вже в 1084 р. утворилися три князівства, в яких панували брати Ростиславичі, правнуки Ярослава

Мудрого. Найстарший брат Рюрик Ростиславич володарював у Перемишльському князівстві, куди входили землі над Сяном і Верхнім Дністром приблизно до р. Стрий. Василькові Ростиславичу належало Тербовельське князівство, що включало Поділля, Буковину, східну частину Українських Карпат. На північ від Тербовельського князівства лежало Звенигородське. Воно припало третьому братові, Володареві, який після смерті Рюрика став князем і у Перемишлі. 1099 року він, спільно з Васильком тербовельським, переміг військо угорського короля в битві під Перемишлем і це на деякий час припинило напади Угорського королівства на Підкарпаття.

Син Володаря Володимир (якого літопис називає Володимирком) об'єднав Перемишльську, Тербовельську, Звенигородську землі у складі одного князівства. У 1144 р. він зробив своїм столичним містом Галич над Дністром. Лише у Звенигородському князівстві деякий час правив його племінник Іван Ростиславич (Іван Берладник). У 1145 р. відбулося повстання містичів Галича, які „ввели у місто“ Звенигородського князя. Проте внаслідок кровопролитної боротьби Володимиркові вдалося не тільки витіснити Івана Ростиславича з Галича, а й приєднати до своїх володінь Звенигород.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часу правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла, батька зспіваної у „Слові о полку Ігоревім“ Ярославни. Його володіння сягали вздовж Дністра досить далеко на південь; навіть землі в нижній течії Пруту й Дунаю опинились у певній залежності від Галича. Зростало значення Дністра у міжнародній торгівлі, що, в свою чергу, сприяло розвитку міст князівства.

Галицький князь користувався авторитетом на міжнародній арені, підтримував дипломатичні взаємини не лише з сусідами, а й із Візантією, Священною Римською імперією. З щирим подивом говориться про Ярослава у „Слові о полку Ігоревім“:

Галицький Осмомисле Ярославе!

Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підпер гори Угорські своїми залізними полками...

Об'єднання Волині і Галичини

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська і Галицька земля здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні взаємини. Ці взаємини стали передумо-

вою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві. Незабаром після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславович на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там утвердитися. Лише в 1199 р., після смерті Володимира Ярославовича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу вдалось домогтись сполучення під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство. Незадовго до смерті Роман утвердився і в Києві. Князи охоче перейшли на бік Романа і відчинили йому Подільські ворота Києва.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави було подією великої історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, „царем на Русі“, „самодержцем всея Русі“, причому слово „самодержець“ вперше в літописі застосовано саме щодо нього. Цей титул, перекладений з грецького титулу візантійських імператорів - автократор, засвідчив зміцнення позиції великого князя, підпорядкування ним непокірних боярських угруповань. Саме у Романа Мстиславича шукав притулку імператор Візантії Олексій III Ангел після захоплення Константинополя хрестоносцями.

Із захопленням пише автор літопису про те, що великий князь Роман „одолів усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся на поганих як той лев, сердитий же був як та рись, ...переходив землю їх як той орел, а хоробрий був як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха...“

Роман здобув собі авторитет сміливими і успішними походами на половців та литовців. Згодом він втрутився в боротьбу між гвельфами (прихильниками пап) та гібелінами (прибічниками імператорської династії Гогенштауфенів), виступивши на боці Філіппа Швабського Гогенштауфена, який боровся за владу в імперії з Оттоном IV Саксонським, союзником пап. На шляху до Саксонії Роман Мстиславич загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі (1205 р.).

Данило Галицький

Смертю Романа скористались галицькі боярські угруповання, які не допустили до влади Романової вдови та його малолітніх синів Данила і Василька. Як тільки княжичі підросли, вони розпочали з боярством тривалу і запеклу боротьбу за престол Волині, а пізніше і Галичини.

Могутність великих бояр у Галицькій землі пояс-

Перший галицько-волинський король Данило

нюється не тільки різпоманітністю їхніх прибутків (розвинуте сільське господарство, солеварні промисли, торгівля), а й тим, що в ході боротьби за утвердження своєї династії на Прикарпатті Ростиславичі мусили залучити на свій бік місцевого боярську верхівку. Для цього був один шлях - надання їм посад і, головне, маєтків, які стали базою зростання впливу боярських родів, дали їм потім змогу протидіяти спробам зміцнення князівської влади. На жаль, нерідко найбагатші бояри вважали більш вигідним для себе іноземне покровительство. Вони виходили з того, що правителям-чужинцям важче, ніж своїм, домогтись підтримки широких кіл населення, і це спонукатиме їх давати привілеї боярам, як головній своїй опорі.

Втягнення іноземних покровителів-угорців, а пізніше і поляків у внутрішні конфлікти боярства з князями вело до зміцнення позицій бояр і до небаченого в інших князівствах загострення їх боротьби з князівською владою. Ось що трапилось, скажімо, під час короткого правління в Галичині трьох синів Ігоря Святославича, внуків по матері Ярослава Осмомисла. Бояри самі запросили їх, сподіваючись, що князі з Сіверської землі стануть слухняним знаряддям у їхніх руках. Коли ж Ігоровичі стали домагатись реальної влади, розгорілась боротьба не на життя, а на смерть. Ігоровичі влаштували роз-

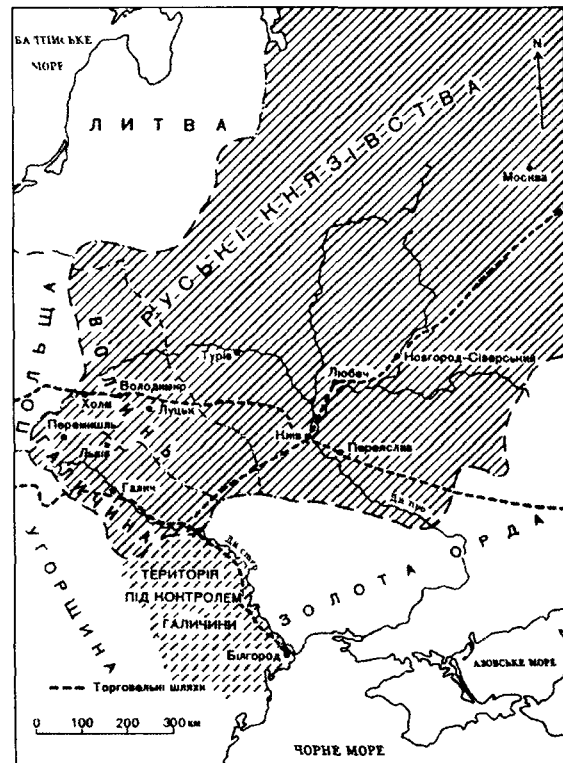
праву над великими боярами, і „вбито їх було числом 500, а решта розбіглися“ В 1211 р бояри, запросивши на допомогу угорське військо, захопили двох Ігоровичів і „повісили задля помсти“ Через два роки провідник боярства Володислав Кормилічч насмілювався сісти на князівському престолі — це був єдиний випадок титулування князем людини з-поза династії Рюриковичів Ще 1214 р, з допомогою частини бояр угорці, які вступили в союз з Краківським князівством, захопили Галич і проголосили „королем королівства Галицького“ п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), якого одружили з дворічною польською княжною Саломеєю Від цієї, по суті військової, окупації визволив галичан новгородський князь Мстислав Удатний, який разом з Данилом Романовичем (одруженим з його дочкою) успішно відбив наступ угорського і польського військ Однак пізніше Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичеві Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава Врешті, після наполегливих зусиль Данилові вдалося утвердитися на Волині, звідкля він повів наступ на Галицьку землю 1230 р Данило Романович витіснив угорців із Галича, але не зміг втриматися в місті Це повторилося 1233 р

Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули до захоплення Галичини й Волині, боротьба Данила і Василька Романовичів проти бояр, за об'єднання галицько-волинських земель набиравала характеру визвольної війни за державну незалежність Романовичі спирались на широкі кола населення і на ту частину бояр, що розраховувала на покровительство князів, їх підтримали містичко-міські купці і ремісники, в тому числі іноземні поселенці у деяких найбільших містах (вірмени, німці та інші) Вони були прихильниками не боярського свавілля, а міцної князівської влади (лише пізніше, коли держава ослабла, міські колонії католиків стали орієнтуватися на своїх одновітців - іноземних агресорів) Для перемоги Романовичів мала істотне значення і позиція селян-общинників, які входили до княжого пішого війська Зміцнення боярства не відчувало смердам нічого доброго, а ілюзії про „доброту князя“ уже в той час були поширені в народі Союз князівської влади, боярства, що їй служило, і міської верхівки був спрямований на встановлення такого варіанту державного ладу, який значно більше відповідав потребам економічного і культурного розвитку, ніж боярська олігархія

Князь намагався створити центральний апарат

управління з вірних собі бояр У ньому найпомітнішою фігурою, своєрідним заступником князя у військових, адміністративних і судових справах став двірський Вдосконалюючи державний апарат, прямуючи до спеціалізації його ланок, князі спирались і на досвід інших країн

В результаті тривалої боротьби Данилові Галицькому вдалося подолати угруповання галицьких і перемишльських бояр, які орієнтувались на підтримку Угорського королівства У 1237-1238 рр Данило остаточно укріпився в Галичі Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом 1238 р Данило розгромив тевтонських рицарів Добжинського ордену, що захопили місто Дорогичин, і взяв у полон магістра ордену Бруна За словами літопису, Данило напередодні проголосив „Не личить держати нашу батьківщину крижевникам (хрестоносцям)“ Незадовго до зруйнування Києва Батием Данило укріпився в Києві і посадив там тисяцького Дмитра, досвідченого і хороброго воеводу, якому і довелося керувати обороною міста

Галицько-Волинське князівство

Столицею свого князівства Данило Романович обрав нову резиденцію Холм, де побудував оборонні споруди, церкви, заклав гарний парк Літописець показує планомірний, цілеспрямований характер містобудівельної діяльності Данила і його брата Василька Романовича. З їх наказу були споруджені міста-замки Данилів, Крем'янець, Угровеск та інші. До міст Данило запрошував „сідлярів, і лучників, і тульників, і ковалів заліза, й міді, і срібла, і життя наповнювало двори навколо замку, поля і села“ Ці слова у літописі наводяться при описі заснування Холма, але вони стосуються й інших новозбудованих міст.

Фортифікаційна і будівельна діяльність Романовичів була дуже своєчасною. Подолавши впертий опір на лінії укріплень вздовж Верхнього Тетерева, Горині й Случі, Батий на початку 1241 р. рушив на Волинь. Як вказує літописець, хан, побачивши, що не зможе взяти Крем'янець і Данилів, відступив. Очевидно, героїчна оборона цих укріплених фортець спричинилась до того, що орда вирішила не затримувати свого походу до головного міста Волині - Володимир. Боротьба за володимирський дитинець була кривавою. Дружинники і озброєні містичі боролись до кінця, до останнього воїна. Bastionami опору стали муровані церкви, які після відходу орди залишились заповнені трупами. Так само самовіддано, як свідчать дані археології, захищалися інші міста та феодальні замки. Данило, який в той час повертався з Угорщини, зупинився в Синевідському монастирі (в сучасному Сколівському районі), тут він дізнався про навалу і був змушений повернутись до Угорщини, „бо мало з ним було дружини“. Ймовірно, шлях орди проходив з Прикарпаття на Верещинський і через Буковину на Роднянський перевали. Коли в Угорщині стало відомо про наближення орд Батия, був посланий палатин Григорій з дорученням перекрити карпатські „ворота“. Але він здав їх без опору. Не затримуючись в Карпатах, орда Батия рушила в Угорщину, де об'єдналась з іншою частиною орди, яка поверталась з Польщі і Чехії. Зруйнування міст і сіл, величезні людські втрати — все це завдало не виправданого удару економіці і культурі краю.

Все ж Галицько-Волинська земля потерпіла порівняно менше, ніж східні князівства. Це дозволило відразу ж після відходу орди приступити не тільки до відбудови зруйнованих міст, а й до спорудження нових. Зокрема було зведено могутні укріплення Холма, збудовано Львів, який названо за ім'ям Данилового старшого сина Лева. Одночасно і далі доводилось воювати з непокірними боярами, які

робили ставку на Ростислава Михайловича Чернігівського та його союзників.

В 1245 р. військо Данила Галицького здобуло блискучу перемогу в битві з військом угорського короля та його союзниками коло м. Ярослава на Сянї. Ярославська битва, в якій Данило підтвердив славу хороброго воїна і здібного полководця, надовго зупинила агресію угорських феодалів на північ від Карпат. Близько 1250 р. між Данилом і угорським королем Белою налагодились дружні стосунки, які були закріплені шлюбом сина Данила Льва з дочкою Бели Констанцією.

Але спроба організувати достатньо сильний союз проти ординців не вдалася. Не маючи змоги виставити достатньо надійний опір переважаючим силам Золотої Орди, Данило був змушений поїхати на переговори до хана Батия в його столицю Сарай (поблизу гирла Волги). Хан прийняв Данила з пошестями, але сучасники розуміли, що ця поїздка означала визнання залежності від орди. „О, грша будь-якого зла честь татарська!“ — написав з цього приводу літописець. Подальша діяльність Данила засвідчує, що він тільки в крайніх обставинах йшов на підпорядкування орди, щоб тим самим отримати передишку і зібрати сили для вирішальної боротьби. Саме з цією метою було споруджено низку укріплених міст, які мали, за словами літопису, бути опорою „проти безбожних татар“. Поступово, спершу дуже обережно, Данило знову починає шукати союзників для боротьби з ординцями. В 1254-1255 рр. війська Данила, його брата Василька і сина Лева здобули міста, що піддалися татарам (Болохівські міста в районі Случі і Тетерева), а коли загони хана Куремси перейшли в контрнаступ, вони були відтиснені в свої кочовища. Однак після приходу 1258 р. величезного війська Бурундая Данило і Василько були змушені розібрати укріплення найбільших фортець на доказ того, що вони „мирники“ орди. Лише столичний Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

Данило проводив активну зовнішню політику. Після смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і з допомогою угорського короля спробував оволодіти герцогським престолом Австрії. Ця спроба була невдалою (в результаті тривалої боротьби з 1282 р. тут укріпилась династія Габсбургів).

Міжнародному авторитетові Данила сприяло вінчання його в 1253 році отриманою від папи Інокентія IV королівською короною. Місцем коронації він обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкресли-

ти свої права, на це місто, де свого часу розгромив тевтонських лицарів. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації, тому, надсилаючи в подарунок Данилові корону, папа рахувався з реальними фактами. Взаємини холмського двора з Римом мали політичний характер

Галицько-Волинське князівство в кінці XIII — на початку XIV ст.

Після смерті Данила Галицького (1264 р.) його син Шварно Данилович на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Лев Данилович (помер 1301 р.), який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна — Холм і Галич значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблинську землю і частину Закарпаття з м. Мукачевим. У Володимирі правив у цей час Володимир Василькович (1270-1288), у Луцьку Мстислав Данилович (з 1289 р. також у Володимирі).

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя — Юрія I Львовича, внука Данила Галицького.

Скориставшись з внутрішніх заколотів в Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Буга. Показником могутності Юрія I було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимирії (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, до якої входило кілька епархій — володимирська, луцька, перемишльська, турівсько-пінська (перед тим вся Русь входила до складу однієї митрополії — київської). Утворення Галицької митрополії сприяло розвитку традиційної культури і допомагало захищати політичну незалежність об'єданого князівства. До речі, перший галицький митрополит Петро пізніше став першим московським митрополитом.

У 1308-1323 рр. в Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія — Лев II і Андрій. З їх іменами пов'язана важлива сторінка історії Закарпаття. В 1315 р. тут почалося повстання місцевих феодалів проти короля Угорщини Карла-Роберта, основоположника нової династії — Анжуйської. Ряд істориків припускають, що в повстанні взяли участь

і селяни Закарпаття. На чолі повстанців стали наджупан Землинського і Ужанського комітатів Петро, син Петра Петуни, а також палатин Копас. Близько 1315 р. Петро їздив до Галицької землі, щоб запросити на угорський престол одного з Галицько-Волинських князів — Андрія або Лева Юрійовича. Повстання охопило значну частину Закарпаття, але, не отримавши достатньої підтримки, потерпіло поразку. В 1320 р. на заклик наджупана Петра повстання розгорлось знову, але бл. 1322 р. було придушене. Мабуть, саме тоді Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеве і прилеглу округу.

На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство за Андрія і Лева Юрійовичів орієнтувалось на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що все більш відчутним був натиск Литви на північні окраїни князівства. Збереглась грамота Андрія і Лева 1316 року про підтвердження союзу з Орденом, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Отже, хоч галицько-волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Золотої Орди, фактично воно вело самостійну зовнішню політику. Польський король Владислав Локетко називав своїх східних сусідів князів Андрія і Лева „непоборним щитом проти жорстокого племені татар“. Виснажлива боротьба із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів з боярами і війни князів між собою ослаблювали сили Галицько-Волинського князівства, і цим скористувалися сусідні держави. Після смерті останнього Галицько-Волинського князя Юрія II польський король Казимир III напав на Львів, пограбував княжий палац на Високому Замку (звідки вивіз „дві корони величезної вартості, оздоблені дорогими каміннями і перлами, а також мантію і трон“), але скоро був змушений відступити. Правителем Галицької землі став боярин Дмитро Детько, натомість на Волині укріпився князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедимінович, який прийняв мову і звичаї місцевого населення.

В боротьбі за галицькі землі, яка йшла із змінним успіхом, симпатії більшості галичан були на боці Любарта. Все ж сили були надто нерівними. В 1349 р. Польща знову захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а король польський Казимир проголосив себе „правителем Королівства Русі“, тобто Галичини. Великий князь литовський Альбрехт (Ольгерд Гедимінович) у 60-х рр. XIV ст. підпорядкував собі інші українські землі — Поділля, Київщину, Переяславщину. Галицьке князівство з

1370 р опинилось під владою Угорського королівства, причому в 1372-1378 і 1385-1387 рр тут правив як васал угорського короля онімечений князь із Сілезії Володислав Опольський Він прагнув незалежності від Угорщини і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім'ям Однак 1387 року Галицька земля і західна частина давньої Волині (Холмщина) були надовго захоплені Польським королівством Належні раніше до Галицько-Волинського князівства землі між Дністром і Прутом, в тому числі територія сучасної Буковини, опинились у складі Молдавського князівства, яке сформувалось саме в цей час Поряд з румунською більшістю, значну частину населення цього князівства становили українці, а деякі волості були цілком українськими В устрої і правовій системі Молдавського князівства було чимало рис, які сформувались у Галицько-Волинському князівстві навіть грамоти господарів (князів) Молдаві протягом тривалого часу укладались українською мовою

У культурному житті Галицько-Волинської землі, як і всюди у той час, велику роль відігравали церковні установи — монастирі, єпископи, парафії Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок з життя іконописця Петра, згодом митрополита, волинця родом Його, коли досяг семи років „віддали батьки книг учитись“ Освчені люди, знавці іноземних мов працювали в князівських і єпископських

Галицько-волинський король Юрій II

канцеляриях Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування Збереглись, зокрема латиномовні грамоти галицько-волинських князів і скріплені печаткою лист ради м Володимира ради м Штральзунда (Німеччина) з вимогою повернути володимирським купцям сукно з розбитого корабля У Галицькій області створена найдавніша східнослов'янська редакція тексту Нового Заповіту, яка помітно відрізняється від першої редакції, запозиченої від південних слов'ян Ряд давніх пам'яток (Христинопольський апостол XII ст, Бучацьке євангеліє XII-XIII ст та інші) збереглись у монастирі південноволинського села Городище (поблизу сучасного Червонограда), що був в XIII-XIV ст великим культурним центром В Холмі за Льва Даниловича переписано два Євангелія, в яких типово народні українські мовні риси чітко проступають крізь церковнослов'янську основу тексту літургійних книг

Велика книгописна майстерня була при дворі князя Володимира Васильковича Він „був книжник і філософ, якого не було у всій землі, і опісля нього не буде“ Як розповідає літопис, князь зробив щедрі пожертви церквам у своїх містах (Володимир, Бересття, Більськ, Кам'янець, Любомль) і єпископським кафедральним і інших князівств — Луцькій, Перемишльській, Чернігівській Серед дарів літописець описує 36 книг Шкіряна оправа найдорожчих книг оздоблювалась золототканими тканинами (оловір), металевими накладками із зображенням в техніці пергородчатої емалі (фініштом) Всі ці розкішні оправи виготовлялись місцевими ремісниками Деякі книги прикрашались чудовими мініатюрами

Літописання в Галицькій землі з'явилося рано „Повість про осліплення Василька“, яка ввійшла в „Повість временних літ“, — винятково талановитий твір Простота і безпосередність викладу вміло поєднується з реалістичними штрихами

Першу (життєпис Данила Галицького) написано високоосвіченим книжником у Холмі, в основному з метою звеличення політики Данила — спадкоємця і продовжувача справи давніх володарів Києва Він — „князь добрий, хоробрий і мудрий“, його славу можна зрівняти лише зі славою Святослава Ігоревича та святого Володимира Великого На повний голос звучить у літописі патріотичний заклик „Краще на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славним бути“

Волинська частина літопису починається 1261 роком В основі вона писалася при дворі володимирського князя Володимира Васильковича в останні роки його життя Можливе місце перебу-

вання літописця — містечко Любомль, де любив бувати володимирський князь. З приводу смерті князя в текст включено написану іншою особою похвалу Володимирові, значна частина якої — переробка „Слова о законі і благодаті“ митрополита київського Іларіона. Якщо холмський літописець писав з точки зору вірних князю бояр, то волинський більше враховує опору князівської влади і на „простих людей“ — „містичів“, селян. Описуючи подвиг одного з воїнів, автор літопису підкреслює, що то був „не боярин, ані знатного роду, а простий муж“. Відзначено, що Володимир Василькович „світвся правдолюбством“ також і „щодо простих людей“, те саме повторено і про Мстислава Даниловича. У мові волинського літописця порівняно багато елементів, які ставали характерними для тодішньої української народно-розмовної мови.

У літописі згадані і частково переказані окремі „слави“ — величальні пісні, з якими мають спільність обрядово-величальні колядки, що становлять один з найдавніших пластів української народно-поетичної творчості. Напевне подібні пісні співав славетний перемишльський співець Митуса, покараний за непокору князю.

Яскравий вияв високого рівня культури — архітектура краю. Будували переважно з дерева, кам'яними спершу були лише храми, рідше князівські палати. Збережений (в реконструкції) володимирський Успенський собор, будівництво якого було завершено 1160 р., повторює план Успенського собору Києво-Печерської лаври. У містах Галичини — Перемишлі, Звенигороді, Василеві, Галичі започатковано білокам'яне будівництво церков. У одному лише Галичі відомо розташування не менше 30 мурованих монументальних споруд, однак лише частина їх вивчена археологами. Спорудження найбільшого в Галичині храму — Успенського собору пов'язують із створенням тут єпископії в 1157 р. Це — яскравий зразок галицької архітектури. Про чудові храми Данила Галицького в Холмі ми знаємо з літописної розповіді. Особливою красою відзначалась церква Івана. Різьба на них настільки вразила літописця, що він повідомив ім'я скульптора — „хитреця“ Авдія. На головних дверях „був зроблений Спас, а на північних святій Іван, так що всі, хто дивився, дивувалися...“ За князя Василька і його сина Володимира Васильковича працював видатний

спеціаліст в галузі містобудування „муж хитр“ Олекса, який спорудив низку дерев'яних міських фортифікацій. Яскравим виявом майстерності галицьких будівничих була п'ятиповерхова дерев'яна наскельна фортеця IX-XIV ст. Тустань поблизу села Урїч у Карпатах.

Місцевий іконопис розвивався в Галицько-Волинській землі під впливом київського. З робіт художників високого професійного рівня збереглась ікона богоматері-Одигітрії кінця XIII-XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька (нині у Київському державному музеї українського мистецтва). Галицьке образотворче мистецтво гідно представляє відома ікона святого Юрія-змєборця на чорному коні (зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва). Ряд українських ікон залишаються в руслі художніх традицій Галицько-Волинської землі. Їм, попри індивідуальні манери окремих майстрів, властиві лаконізм і цілісність композиції, стриманість колориту і одночасно вміння користуватись контрастами барв, емоційна насиченість образу-символа. Ці особливості, органічно зливаючись в ході подальшого розвитку з новими рисами, стали в майбутньому одним з компонентів національної своєрідності українського образотворчого мистецтва. Також у багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) справедливо вбачають використання і дальший розвиток мотивів, які існували ще в середньовіччі.

У культурі галицько-волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. Князівству належить почесне місце в формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів. Протягом століть у важкі часи панування іноземних держав українські діячі літератури, мистецтва, освіти звертались до спадщини минулих епох, в тому числі і до доби Галицько-Волинського князівства. Спогад про його колишню велич підтримував дух визвольної боротьби українців. Державницькі традиції доби Київської Русі і Галицько-Волинського князівства мали велике значення для збереження і зміцнення історичної самосвідомості українського народу.

Українські землі у складі Литви та Польщі

Доба, що тривала від 40-х рр. XIV ст. до 40-х рр. XVII ст. — це триста років, оповитих серпанком забуття, сповнених таємниць та парадоксів — і не лише для аматорів, а й для фахівців, серед яких не вщухають дискусії з найпринциповіших, проблем цього відтинку української історії. Він ніби випав з суспільної пам'яті: у свідомості наших сучасників між Батієвою навалою та Хмельниччиною, як правило, зяє промовиста порожнеча, хоча подія, що відбувались у цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі. Саме тоді, за слушним спостереженням Михайла Грушевського „пройшли персони важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів“. І справді, маючи цілісне й повне уявлення про давньоруську добу, ми, на жаль, деколи, ледь орієнтуємось у подіях пізнішого, ближчого до нас, часу — особливо в подіях загадкового XIV ст., що іноді практично не піддаються реконструкції.

Причини цього слід шукати в реаліях постмонгольської епохи — руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків із тими східнослов'янськими регіонами, де ця традиція збереглася. Саме тому в наявних джерелах немає докладної інформації про життя українських земель* — більше того, навіть певних відомостей про їх приєднання до Литви.

* Потрібно мати на увазі, що використання термінів „Україна“, „український“ у контексті XIV-XVII ст. є суто умовним. Загальновідомо, що тогочасне населення нинішніх українських земель усвідомлювало себе як „руське“. Тож цілком правомірним та коректним для означення цих територій є термини „Південна Русь“ і „Південно-Західна Русь“, хоч і вони не вповні конвенційні.

Входження до складу Литовської держави

Початок доби литовської політичної зверхності над Південною Руссю був покладений 1340 р., коли син Гедиміна Любарт за князював на Волині й у Галичині. Остання після 40-річної запеклої воєнно-політичної боротьби відійшла до Польщі. Таким чином, Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях. Потім упродовж одного-двох десятиліть під контроль Вільна перейшли також Київщина, Сіверщина та Поділля, внаслідок чого майже вдвічі зросла державна територія Литовського князівства. Таке стрімке приєднання величезних земельних обширів було, безперечно, явищем парадоксальним — як, власне, й самі темпи розвитку цієї держави.

У „Повісті временних літ“ литовські племена згадуються як північні народи, які є данниками Русі. Збереглися й поодинокі відомості про воєнні виправи руських князів проти литовців. У ті часи місцеві племена ще не мали якоїсь політичної організації. Разючі зміни відбулись у XIII ст., коли у Поніманні склалося нове державне утворення — Литовське князівство, першим правителем якого став Міндовг, названий у Галицько-Волинському літописі „самодержцем у всій землі Литовській“.

Консолідацію місцевих племен прискорив потужний тиск іззовні, з боку німецьких рицарів, котрі проголошували своєю метою християнізацію язичників-литовців. Водночас піднесення Литви було зумовлене занепадом давньоруських земель, що його спричинило монголо-татарське нашествя. З Батієвою навалою назавжди канули у минуле часи, коли, за висловом автора „Слова про загибель Руської землі“ (XIII ст.), „Литва з болота на світ не показувалася“. Йому вторить літописець XVII ст., зазначаючи, що саме тоді „Литва почала ярмо руське з себе скидати і з лісів виходити“. Це ж, власне, стверджують і так звані білорусько-литовські (чи західноруські) літописи XVI ст. Згідно з їх версією просування литовців на Русь почалося тоді, коли „повстав цар Батий і пішов на Руську землю, і всю землю Руську звоював, і князів руських багатьох постинав, а інших у полон повів, і столицю всієї Руської землі город Київ спалив“. Дізнавшись, що „Руська земля опустіла й князі руські розігнані“, литовці вирушили на Русь і „в чотирьох милях від ріки Німан нагорі... вчинили (заснували) город і назвали його Новгородок. І вчинив собі князь великий у ньому сто-

лець, і назвався князем великим новгородським“

У цьому літописному переказі відбився, хоч і в легендарній формі, цілком реальний історичний факт від самого початку Литовська держава не була етнічно однорідною — вже за часів Миндовга вона включала в себе так звану Чорну Русь, найзначніше місто якої, Новгород-Литовський (сучасний Новогрудок), певний час навіть правило за столицю Литовському князівству. В другій половині XIII — на початку XV ст ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали саму Литву як за площею, так і за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку. Наслідком цього стало „зрушення“ литовської правлячої династії й усього устрою молоді держави, яка ввійшла в історію як Велике князівство Литовське, Руське та Жомойтське.

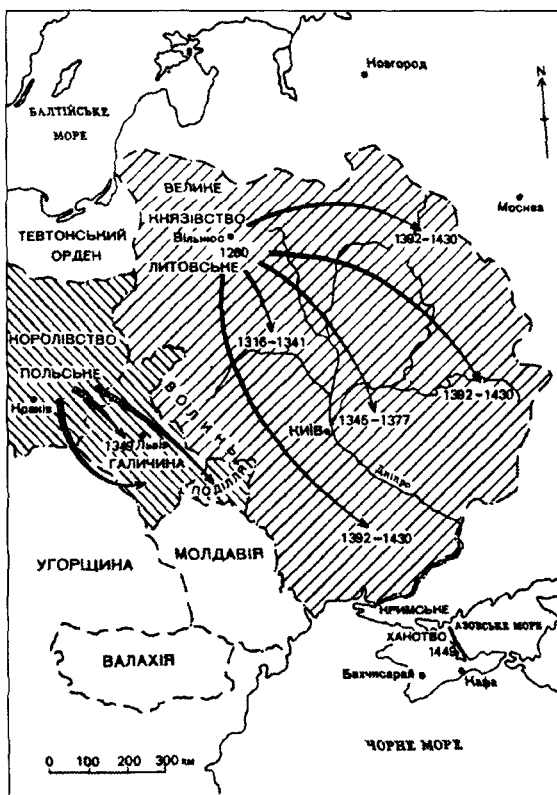
Більшість українських земель було приєднано до Литви за часів співправління князів Ольгерда й Кейстута. Щоправда, існує літописний переказ XVI ст про виправу на Русь їх батька і попередника Ге-

диміна (князував у Литві протягом 1316—1341 рр), під час якої він нібито завоював Волинську та Київську землі. Ця оповідь тривалий час не викликала сумнівів у істориків. Нині ж цілком очевидно, що вона не відбиває реальних обставин переходу Волині та Київщини під владу Литви. Щодо першої, то її включення до сфери політичних впливів Вільна було забезпечено родинними зв'язками Любарта Гедиміновича, а не військовою активністю Литви. Легендарною є й київська частина літописного оповідання жодне з джерел XIV—XV ст не містить відомостей про контроль Гедиміна над Києвом, який у той час, попри руйнацію та політичний занепад, вважався „головним містом усієї Русі“ (1380 р, послання патріарха Нила), „матір'ю і главою усім градам руським“ (1419 р, „Ходіння“ до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими), „главою усіх руських земель“ (1427 р, лист великого князя литовського Вітовта), „славним великим градом, матір'ю градам“ (1483 р, Волинський короткий літопис).

Реальною у цьому переказі є лише більшість персоналії, що й не дивно, бо майже всі вони запозичені невідомим нам автором із Галицько-Волинського літопису (XIII ст).

Втім, у пам'ятках білорусько-литовського літописання містяться і більш вартісні історичні відомості щодо приєднання до Литви південноруських земель. Це стосується літописів короткої редакції, складених у середині XV ст. Серед інших переказів вони містять так звану „Повість про Поділля“, де йдеться про справжні події — битву на Синій Воді (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) та утвердження на Подільській землі синів литовського князя Михайла-Коріата Гедиміновича. У пізньому, XVII ст, Густинському літописі з Синьоводською битвою хронологічно ув'язується й підкорення литовцями Київщини. Під 1362 р тут зазначено „У цей рік Ольгерд переміг трьох царків татарських із ордами їх і відтоді з Поділля вигнав владу татарську. Цей Ольгерд й інші руські держави під владу свою прийняв, і Київ під Феодором-князем узяв, і посадив у ньому Володимира, сина свого“. Синхронні писемні джерела дають підстави віднести утвердження Ольгерда у цьому регіоні до 1357-1358 рр. Тоді ж почалося просування литовців на сіверські землі, котрі у 1370-1380-х рр перетворилися на конгломерат удільних князівств на чолі з Гедиміновичами.

Вважається, що успіху литовської експансії значно сприяли феодальні усобиці в Орді, відомі як „велика зам'ятня“ 1360-1370-х рр, початок яким поклала загибель хана Бірдібека (1359). Протягом

Польсько-литовська експансія

1359—1361 рр у Сараї, столиці Золотої Орди, змінилося сім ханів, а 1362 р внаслідок дій беклярбека Мамаї монгольська держава розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Наступні два десятиріччя — аж до приходу до влади Тохтамиша (1380) — були сповнені напруженої боротьби між сарайськими правителями й маріонетковими ханами Волзького Правобережжя. Однак не варто перебільшувати масштабів ослаблення Орди. Мамай, фактичний правитель її правобережної частини, протягом 60—70-х рр XIV ст зумів утримати під своїм контролем землі на захід від Волги, придушивши сепаратистські виступи місцевих феодалів. Тож, очевидно, й взаємини між правобережною Ордою та Литвою будувались у цей період не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій, договірній, основі, що дало змогу литовським володарям, попри постійні, чи не щорічні напади німецьких рицарів, поширити свій політичний контроль на всю Південно-Західну Русь.

Необхідно зазначити, що дані джерел про воєнно-політичну взаємодію татар і литовців сягають 40—50-х рр XIV ст — періоду напруженої боротьби Литви та Польщі за галицько-волинську спадщину. Однак у той час шлося лише про спільні акції литовських князів і окремих татарських угруповань (можливо, тільки подільських татар). Що ж до спроби налагодження політичних контактів із правлячими колами Золотої Орди, здійсненої Ольгердом 1349 р, то вона не тільки не мала позитивних наслідків, а й закінчилась ув'язненням литовських послів. Однак ця спроба не стала останньою, і саме за Ольгердового князювання було досягнуто політичного компромісу між Литвою й Ордою. Певне свідчення цього маємо у словах великого князя литовського та польського короля Сигізмунда I, котрий на початку XVI ст, нагадуючи кримському хану Менглі-Гірею про традиційну литовсько-татарську „приятельність“, посилався на історичну традицію часів Ольгерда й Вітовта. В літературі висловлено гіпотезу про можливість укладення якоїсь компромісної угоди у середині 60-х рр XIV ст. Не заперечуючи цієї точки зору, треба, однак, зауважити, що немає підстав розцінювати попередню зовнішньополітичну діяльність литовських князів як антиординську, ігноруючи ті протиріччя, котрі існували в Орді.

Очевидно, просування литовців на землі Південно-Західної Русі у 50-х рр XIV ст було узгоджене з Сараєм, і, таким чином, їх інкорпорацію здійснено на договірних засадах — у формі кондомініуму, що

передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар. Про наявність такої залежності з певністю свідчить ярлик хана Тохтамиша 1393 р, де він вимагає від литовсько-польського володаря „З підвладних нам волостей зібравши виходи (данину), віддай послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу“.

Ця залежність тривала до кінця 90-х рр XIV ст, коли той самий Тохтамиш своїм ярликом відступив українські землі великому князю литовському. Однак і після цього правлячі кола Литви змушені були відкуплятися від татар регулярними „упоминками“. Навіть через 100 років, на межі XV—XVI ст, великий князь литовський Олександр, намагаючись покращити взаємини із Кримським ханством, погоджувався на фактичне відновлення щорічного „виходу“, обіцяючи Менглі-Гірею „зі своїх людей і з князівських, і з панських, і з боярських у землі Київській, і Волинській, і Подільській з кожної голови по три гроші давати щороку“. Це є яскравим свідченням того, якою тривкою була в тогочасній свідомості пам'ять про залежність окресленого регіону від татарських ханів.

Саме визнання цієї залежності дало можливість Ольгерду дуже швидко досягти вражаючого успіху — підпорядкувати собі Київщину, Сіверщину та Поділля. Цей успіх є тим показовим, що на напрямках його зовнішньополітичної активності реальні здобутки були менш ніж скромними: тільки смоленські князі знову визнали зверхність Литви. Боротьба ж за політичні впливи в Новгороді, Пскові та Твері була програна.

Тож не випадково один із руських літописців, відзначивши, що Ольгерд „багато земель і країн звоював, і гради, і княжиння узяв собі і збільшилось княжиння його більше всіх“, вбачав розгадку цього історичного феномена у тому, що володар Литви „не стільки силою, скільки мудрістю воював“.

Кревська унія

Попри збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їх приєднання до Великого князівства Литовського було важливим успіхом Ольгерда у боротьбі за загально-русський політичний пріоритет, на який у цей період претендувало й Московське князівство. Однак Ольгерду не вдалося істотно послабити впливи Москви. Більше того, наприкінці 70-х рр XIV ст намітилося її зближення з окремими литовськими князями.

Причиною цього стали події, що розгорнулися у Литві після смерті Ольгерда (1377), коли великокнязівський віленський стіл успадкував, всупереч принципам родового старшинства, його молодший син Ягайло (від другого шлюбу з тверською княжною Уляною). Це викликало обурення старших Ольгердовичів. Деякі з них навіть відмовилися визнавати Ягайла своїм сюзереном і перейшли на службу до короля Людовика Угорського та московського князя Дмитра Івановича (відомого як Донський). Не було миру й у взаєминах між Ягайлом та Кейстутом. Режим їхнього співправління, успадкований від попередніх часів, тривав лише кілька років. Невдовзі між ними спалахнула відкрита боротьба, що закінчилася загибеллю Кейстута, таємно задуманого за наказом племінника (1382) Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстутович, котрий вдався до допомоги Ордену.

У цій ситуації Ягайло змушений був шукати союзників як у середині держави, так і поза її межами. Щоб зміцнити своє становище, він, додержуючись традиції співправління, наблизив до себе брата Скиргайла, котрий, отримавши Троцьке князівство, зайняв при ньому те ж місце, що мав при Ольгерді Кейстут. Незабаром сприятливо склалися й зовнішньополітичні обставини: малопольські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Цей союз мав посилити позиції обох держав у боротьбі зі спільним ворогом — Ордену.

Ягайло прийняв пропозицію. Наслідком цього стало укладення Кревської унії (1385), якою передбачалися інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польської держави й перехід у католицизм Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестився, взявши ім'я Владислав, одружився з Ядвігою і став польським королем. Було охрещено й Литву — останню язичницьку країну в Європі (за винятком Жемайтії, яку окатоличено лише 1430 р.). Однак Ягайлу так і не вдалося повністю вплинути на укладення в Крево угоди й згідно з нею „навік приєднати всі свої землі, литовські та руські, до Корони Польської“, бо в особі Вітовта владно заявила про себе тенденція до збереження політичної самостійності Великого князівства Литовського. Початок державному відродженню Литви був покладений Острівською угодою, за якою Ягайло мав повернути Вітовту всі батьківські землі (передусім Троцьке князівство) й зробити його своїм намісником у Литві (1392). А вже за кілька років, литовсько-руські князі та бояри проголосили Вітовта королем (1398).

Українські землі за князювання Вітовта (1392—1430)

Зростання могутності Вітовта було тісно пов'язане з тими змінами, які відбувалися протягом останнього десятиліття XIV ст. у внутрішньому устрої підвладної йому держави. В цей період найвизначніші з-поміж литовських князів, які мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь, де вони досі почувалися як самостійні правителі. Іхня залежність від великого князя литовського обмежувалася сплатою щорічної данини та „послушством“.

Саме в цьому „послушстві“ 1393 р. відмовив Вітовту (як раніше його батькові Кейстуту) новгород-сіверський князь Дмитро-Корибут Ольгердович, що й призвело до воєнної конфронтації. Зазнавши поразки від Вітовтових військ під Докудовим, Дмитро-Корибут марно шукав порятунку на Сіверщині й врешті-решт мусив капітулювати. Його землі були конфісковані та передані князю Федору Любартовичу, у якого відібрали Волинь.

Того ж року втратив Поділля Федір Коріатович, котрий, за літописним переказом, володів ним після смерті своїх трьох братів. Згідно з тим же переказом, за його князювання „Подільська земля не хотіла слухняною бути (владі) князя великого Вітовта і Литовської землі, як і до того слухняною не була і князь великий пішов з усіма силами литовськими до Поділля і в усіх містах засів“ Федір Коріатович знайшов притулок в Угорщині.

Дійшла черга й до Київської землі, яку Вітовт пообіцяв передати Скиргайлу як компенсацію за втрачене ним Троцьке князівство. Усунення з уділу Володимира Ольгердовича сталося 1394 р. Київський стіл зайняв Скиргайло Ольгердович, але ненадовго. За літописним оповіданням, цей „чудовий і добрий князь“ був невдовзі отруєний намісником митрополита Фомою. З його загибеллю у Києві утвердився князь Іван Гольшанський, котрий передав свою владу у спадок синам.

Хоча в результаті цих подій удільний устрій південноруських земель так і не був ліквідований, місцеві можновладці зазнали нищівного удару, а позиції Вітовта значно зміцнили.

Катастрофа спіткала його несподівано — у серпні 1399 р., коли в битві на Ворсклі полягли кращі сили Литви та Русі. Масштаби цієї трагедії мимоволі викликають у пам'яті битву на Калці, в якій загинули тисячі руських воїнів (1223). Ця аналогія не є щляком

довільною в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі обстоювали інтереси половецького хана Котяна. На Ворсклі ж війська під проводом Вітовта стали на захист золотоординського хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту з Тимуром (Тамерланом) і змушеного шукати собі притулку в Південній Русі.

Втім це, безперечно, не означає, що Вітовт не дбав про власні політичні інтереси. Користуючись ситуацією, він спромігся отримати від колишнього правителя Орди ярлик на підвладні Литві українські землі, на вагу котрого у татарсько-литовських взаєминах указують його численні підтвердження у XV—XVI ст. Очевидно, плани Вітовта сягали ще далі. Принаймні, так стверджує один з літописців, оповідаючи, що перед битвою „радився Вітовт з Тохтамишем, кажучи „Я посаджу тебе в Орді на царство, а ти мене посади на Москві, на великому княжінні на всій Руській землі“. Тож поразка на Ворсклі була не просто військовою катастрофою. Тут, за словами відомого польського історика Л. Колянковського, „у потоках крові потонули мрії Ягайла та Вітовта про об'єднання в межах литовської державності всієї Русі, всієї Східної Європи“.

Не випадково невдовзі було відновлено унію з Короною Польською. Угодою, укладеною у Вільно на початку 1401 р., Вітовт визнався довічним правителем Литви. Після смерті ж усі підвладні йому землі, за винятком тих, що залишалися його вдові та братові Сипзмунду, поверталися до складу Польщі, й саме тоді мала відбутися повна інкорпорація Великого князівства Литовського, передбачена Кривською унією.

Та з бігом часу Вітовт зумів повернути собі втрачені політичні позиції. Особливо зріс його авторитет після битви при Грюнвальді (1410), де були вщент розбиті рицарі-тевтони. Наслідком цього стало укладення Городельської унії (1413), якою фактично визнавалося право на існування політично самостійного Великого князівства Литовського після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого — князя литовського, кандидатура якого погоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні.

Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта, яка планувалася на вересень 1430 р. На коронаційний з'їзд до великого князя литовського прибули король Ягайло, лівонський та пруський магистри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці та псковичі, а також

візантійський, ординський, волоський послі. Однак внаслідок протидії з боку Ягайла Вітовт так і не був коронований. Він помер у жовтні 1430 р. „у великій честі та славі“, залишивши по собі довгу пам'ять. На Вітовта у своїй політичній практиці орієнтувалися інші литовські володарі, а порядки, що існували за його часів, розглядалися у Литовській державі як нормативні.

Політичне життя українських земель у другій третині — наприкінці XV ст.

Наступником Вітовта став молодший Ольгердович — Свидригайло. Людина примхливої та неспокійної вдачі, він протягом кількох десятиліть завдавав чимало клопоту як великому князю литовському, так і своєму братові Ягайлу. Той тільки під тиском обставин погодився на його кандидатуру, що користувалася особливою популярністю серед руських князів та бояр.

Князювання Свидригайла розпочалося з воєнних дій на пограниччі Польщі та Литви. Яблуком розбрату стало західне Поділля, яке з 1395 р. належало Спиткові з Мельштина. Після загибелі Спитка у битві на Ворсклі воно повернулося до Ягайла, котрий 1411 р. передав його Вітовту в довічне володіння. Втім польські шляхтичі, яких було чимало на Поділлі, неохоче присягали на вірність новому володарю і продовжували вважати свої землі коронними, що цілком відповідало намірам краківського двору приєднати Поділля до Польщі по смерті Вітовта. Тож не дивно, що на звістку про неї поляки захопили кілька замків на західному Поділлі. Це викликало обурення Свидригайла, який у відповідь затримав у Литві Ягайла. Останній пообіцяв повернути Поділля, та не додержав свого слова, і на польсько-литовському прикордонні спалахнула війна, котра, щоправда, спиралася не на ініціативу Свидригайла, а на рух місцевих сил.

Поштовхом до початку воєнних дій між королем і великим князем литовським стала образа, завдана Свидригайлом Ягайловому послу Роздратованій поведінкою брата король у червні 1431 р. вирушив на Волинь, де 31 липня зіткнувся із Свидригайловим військом. По битві, яка відбулася під Луцьком, литовський володар був змушений відступити. Місто ж опинилося в облозі, що затяглося на кілька тижнів. Пасивність, виявлена Свидригайлом у ході цієї кампанії, певною мірою компенсувалася його

го зусиллями з мобілізації своїх союзників — німців, волохів і татар. Це й змусило польського короля у серпні 1431 р. піти на дворічне перемир'я із Свидригайлом на умовах збереження статус-кво. Однак справу так і не було доведено до кінця. Через рік, у серпні 1432 р., Свидригайло втратив великокнязівський стіл, який узурпував молодший брат Вітовта — Сигізмунд Кейстутович.

Ця узурпація була незабаром визнана Польщею, правлячі кола якої сподівалися на поступки Сигізмунда у спірних питаннях — зокрема, щодо Поділля. Сподівання виправдались — того ж 1432 р. Сигізмунд своїм актом відступив Польській Короні Поділля і території на волинському пограниччі. Одночасно він визнав зверхність Ягайла як польського короля. До нього чи до його наступника повинно було відійти Литовське князівство по смерті Сигізмунда. Подальша доля Литви вирішувалася обома сторонами, які мали спільно обрати нового великого князя литовського.

Свидригайло, скинутий Сигізмундом, не склав зброї. Протистояння цих двох князів стало стрижнем, навколо якого оберталися історичні події у Литовській державі до кінця 30-х рр. XV ст. Їх боротьба мала національне забарвлення, бо Свидригайло тримався силою руських земель, котрі відмовилися визнати своїм зверхником Сигізмунда і, за висловом літописця, „посадили князя Швитригайла на велике князівство Руське“. Водночас серед його прихильників було чимало литовських князів та панів, тобто представників суспільної еліти, яка була його основною опорою і на Русі. На противагу Свидригайлу, котрий обстоював, головню, інтереси аристократії, Сигізмунд намагався заручитися підтримкою дрібної шляхти.

Можливо, чутки ці виникли в колах, які готували замах на Сигізмунда. Його організаторами джерела називають віленського й троцького воевод та князів Чорторийських, а вбивцею — „дворянина, родом княнина, на ім'я Скобейко“. Змовники сподівалися, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу знов очолить Свидригайло. Але наступником Сигізмунда, вбитого у березні 1440 р., став 13-річний син Ягайла Казимир.

Невдовзі, 1444 р., у битві під Варною безвісти пропав його брат, король Владислав, і Казимир отримав польську корону (1447). Після його смерті (1492) персональну унію Польщі з Литвою було розірвано. Великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем — його брат Ян-Альбрехт. Та вже 1501 р., по кончині останнього, обидві держави знов об'єдналися у руках

Олександра. Ця ситуація відтворилася і за його наступників — Сигізмунда I (1506—1548) та Сигізмунда-Августа (1548—1572). Однак і за єдиного володаря аж до самої Люблінської унії (1569) зберігалася державна окремішність Литви та Корони Польської, які залишалися двома самостійними політичними організаціями.

Казимир відновив удільність Київського князівства, яке протягом 20—30-х рр. XV ст. перебувало під владою воеводи Михайла Гольшанського. Сюди, у своє родове гніздо, повернувся нащадки Володимира Ольгердовича. 1440 р. у Києві утвердився його син — Олександр (Оелько) Володимирович. Згодом його заступив Семен Оелькович (1455—1470), що залишив по собі добру пам'ять, відновивши Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, „розорену і в запустінні суццю від нашествия злочестивого Батия“. Він обдарував її „златом і сріблом, і сосудами церковними“ та „в ній же й сам був похований у гробниці, яку сам створив“. Власне, як зазначено в його епітафії, сама церква Успіння стала величним надгробком князю Семену, після якого „на

Польський король Ян-Казимир.

Києві князі перестали бути, а замість князів воєводи настали“.

Такою була воля Казимира, котрий на звістку про смерть Семена Олельковича прислав до Києва свого намісника — Мартіна Гаштольда, брата дружини покійного князя. Однак Семен мав прямих спадкоємців — сина Василя та брата Михайла, який у той час перебував у Новгороді. Саме його кандидатура найбільше імпонувала киянам, котрі рішуче відмовилися прийняти Гаштольда як людину не-князівського походження. За свідченням польського історіографа XV ст. Яна Длугоша, вони двічі не пускали Гаштольда до міста, заявляючи, що або всі накладуть головами, або, якщо Казимир не поставить їм князем Михайла Олельковича, добудуть собі іншого — як не православного, то хоч католика. Це виразно засвідчує відданість киян традиції князівського правління. Та 1471 р. їй, однак, був покладений край — Київ під загрозою сили визнав владу Гаштольда. Так Казимир домігся свого і „царственный град Київ і княжіння його у воєводство перемінив“.

Однак намагання правлячих кіл Литви твердо стати на місцевому ґрунті спровокувало бурхливу реакцію не тільки й киян, а й Олельковичів, фактично відтиснутих від широкої політичної влади, попри високий родинний авторитет. Відомо, що як Олелько Володимирович, так і Семен Олелькович неодноразово висувалися кандидатами на великокнязівський стіл — адже вони походили зі старшої лінії Ольгердовичів і формально мали на нього більші права, ніж Казимир та інші нащадки Ягайла, сина Ольгерда від другого шлюбу. Про болючість цього питання для київських князів свідчить лист одного з далеких нащадків Володимира Ольгердовича Сигізмунду-Августу. У ньому він майже через 200 років після приходу до влади Ягайла дорікав його правнуку: „Нашою батьківщиною було Велике князівство Литовське, оскільки прапрадід наш, князь Володимир — син великого князя Ольгерда, і як князь великий Ольгерд узяв собі другу дружину, тверянку (Уляну, дочку князя Олександра Тверського), і задля тієї другої своєї дружини прадіда нашого відставив, а дав той столець, Велике князівство Литовське, другої своєї дружини дітям, сину Ягайлу“.

Так писав князь Іван Бельський з Москви до Литви 1567 р. А майже за сто років до цього, на початку 80-х рр. XV ст., втрата обох князівських „отчин“ — Києва й Вільна — спонукала нащадків Володимира Ольгердовича до активної боротьби. Ідеться про так звану „змову князів“ 1481 р., її ор-

ганізаторами були Михайло Олелькович і Федір Іванович Бельський (обидва — онуки Володимира Ольгердовича), а також Іван Юрійович Гольшанський (правнук Володимира Ольгердовича по матері). Змову викрили (ймовірно, не без допомоги київського воєводи Івана Ходкевича). Бельському пощастило втекти до Москви, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський наклали головами. Їх наміри, очевидно, залишилися таємницею для сучасників. Принаймні на таке припущення наштотує літописна згадка про події 1481 р.: „Місяця серпня 30 король польський і литовський Казимир звелів стратити князя Михайла Олельковича і князя Івана Юрійовича, вина яких Богу одному відома“.

За свідченнями деяких джерел, змовники мали за мету детронізацію (а можливо, й убивство) Казимира Ягайловича і возведення на великокнязівський стіл Михайла Олельковича. Це передбачалося вчинити чи то під час королівського полювання, чи то на весіллі Федора Бельського, на яке був запрошений Казимир. У будь-якому разі лише щасливий збіг обставин нібито урятував його від смерті. Неясно, наскільки вірогідною є й літописна версія, за якою організатори змови хотіли відірвати від Великого князівства Литовського землі до р. Березини та піддатися з ними Москві. Однак не виключено, що вони сподівалися на підтримку московського князя, з яким їх зв'язувала родинна традиція: Олелько був одружений з дочкою Василя I Анастасією, а сам Володимир Ольгердович зажив слави тим, що „бігав на Москву й тим пробігав отчину свою Київ“. Як би там не було, всім цим планам не судилося збутися. Відлунням тієї далекої трагедії дійшов до нас запис у Києво-Печерському пом'янику: „Пом'яни, Господи, убієнних: князя Михайла Олександровича, князя Іоанна Юрійовича“.

Та хоч традиція князівського правління у Києві назавжди перервалася, у свідомості тогочасної людності він залишався „столицею славетного колись князівства Київського“ (так характеризував його наприкінці XVI ст. київський єпископ Йосиф Верещинський), „першим з-поміж усіх інших міст“ (близько 1550 р., Михалон Литвин). Водночас мандрівники із сумом зазначали, що Київ, „одне з найгарніших і найбагатших міст“, „пограбований і спустошений до краю жорстокістю й несамовитістю татар“ (1524 р., Альберто Кампензе). Сусідство з ними завжди чаїло в собі небезпеку. Але якщо 1399 р. Темір-Кутлуй після поразки литовсько-руського війська на Ворсклі обмежився лише значним грошовим викупом, а 1416 р. татари пограбували і

спалили Печерський монастир, то 1482 р. місто було майже повністю знищене.

Річ у тому, що у Східній Європі відбулася зовнішньополітична переорієнтація, сутність якої полягала в оформленні на початку 70-х рр. XV ст. московсько-кримського союзу, спрямованого проти Польщі, Литви і Великої (Заволзької) Орди. „Наїзд“ кримців на Київ був здійснений за прямою вказівкою Івана III, посол якого ще навесні 1482 р. вимагав від хана Менглі-Гірея напасти на Поділля або на Київщину. Татари з'явилися біля Києва 1 вересня 1482 р., у Семенів день, з якого в ті часи розпочинався відлік нового року. Київський воевода Іван Ходкевич надто пізно одержав звістку про наближення ворога і не зміг належним чином організувати оборону міста. Воно було спалене. На знак своєї перемоги кримський хан відправив у дар Івану III золоті потир і дискос зі сплюндрованої татарами Святої Софії.

Московські змагання за українські землі

Розграбування Києва було проявом агресивної політики Московського князівства, яке протягом другої половини XV ст. перетворилося на могутню державу. 1478 р. до її складу ввійшла Новгородська земля, а 1485 р. — Тверське князівство, один з найголовніших суперників Москви. В результаті під владою Івана III був об'єднаний основний масив великоруських земель.

Успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського відбилися на його титулатурі. Від середини 80-х рр. XV ст. він почав називати себе „государем і великим князем усієї Русі“, що не тільки підбивало підсумки об'єднаним змаганням, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усіма східнослов'янськими землями, значна частина яких перебувала у складі Литовської та Польської держав. Це цілком усвідомлювали їх правлячі кола, про що свідчить дипломатична документація початку 90-х рр. XV ст.

Саме тоді у переговорах між великим князем литовським і послами Івана III останній уперше у практиці московсько-литовських відносин був названий „государем усієї Русі“ (січень 1493 р.). Це, зрозуміло, викликало у Вільні рішучий протест. Роз'яснення надійшли лише через півроку: „Государ наш у своєму листі до вашого государя... нового нічого не вставив: чим його Бог подарував, з да-

прадіда, від початку є вродженим государем усієї Русі“. Таким чином, претензії московського князя на всі руські землі були підкріплені посиланням на історичну традицію. Спираючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, Іван III став на шлях відтворення своєї загальноруської «отчини».

Важливу роль у формуванні зовнішньополітичного курсу Московської держави наприкінці XV ст. відігравали суто економічні мотиви, й передусім інтереси торгівлі. З переходом під владу Москви Новгород та Твері було частково вирішено історичне завдання виходу до північних і західних торгових шляхів. Що ж до південного напрямку, то тут принципове значення мав дніпровський шлях, який вів у Крим і далі, у країни Сходу.

Однак умови для торгівлі тут були досить несприятливими. Дипломатичне листування 80—90-х рр. XV ст. рясніє численними скаргами московських купців на утиски з боку представників литовської адміністрації. Російські послани активно обстоювали у Литві економічні інтереси своєї держави, вимагаючи гарантій безперешкодної торгівлі. Однак існували й інші, суто військові, засоби розв'язання проблем. Вперше їх було застосовано наприкінці 80-х рр. XV ст. Точніше датувати початок війни між Московщиною та Литвою неможливо: формально її так і не було оголошено, хоч конфлікти на московсько-литовському порубіжжі не вщухали протягом усього передостаннього десятиріччя XV ст., що й дало підстави відомому історикові О.О. Зіміну назвати ці події «дивною війною». Особливо погіршилася ситуація на прикордонні після смерті Казимира (7 червня 1492 р.), з якою істотно зросла воєнна активність Москви.

Новий литовський князь Олександр Казимирович, не маючи необхідного політичного і воєнного досвіду для відкритої боротьби, намагався уникнути конфронтації з Московщиною. Він сподівався на мирне поладження спірних питань через шлюб з дочкою Івана III — 18-річною княжною Оленою.

Ідея династичного союзу не була новиною для московсько-литовських взаємин. Свого часу розроблялися плани шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Івановича Донського; двоюрідний брат останнього Володимир Андрійович був одружений з Оленою Ольгердівною, син Василь — з донькою Вітовта Софїєю. Що ж до шлюбу Олени Іванівни та Олександра, то, укладаючи його, литовський князь явно помилюся у своїх політичних розрахунках: він не лише не усунув напруженості у міждержавних відно-

синах, а й зав'язав новий вузол суперечностей між Москвою та Вільно.

Іван III звинуватив зятя у тому, що він всупереч передшлюбним обіцянкам, «неволить» Олену в католицизм. Під тим же приводом — утисків православних — перейшли на службу до Івана III нащадки тих московських князів, які за півстоліття до цього знайшли притулок на території Литовської держави, де їм було надано величезні володіння на Сіверщині. Це й спровокувало московсько-литовську війну, яка тривала протягом 1500—1503 рр.

Олена вважала себе винуватницею усіх цих подій. Однак, зрозуміло, причини війни полягали не в обставинах її життя у Литві. Укладаючи мир з Олександром 1494 р., Іван III не збирався відмовлятися від своїх претензій на всі руські землі. Що ж до поголосу про насильне покатоличення руських земель, то його фальшивість цілком очевидна, як і спроби копіювання ситуації 1500 р. через вісім років, під час повстання Михайла Глинського, котрий також поширював аналогічні чутки.

Католик за віросповіданням, європейськи освічена людина, Михайло Львович Глинський (що походив з незначного князівського роду, який дістав своє прізвище від Глинська на Сулі) зробив блискучу кар'єру при дворі Олександра, обійнявши уряд маршалка двору і отримавши великі маєтності. Після смерті Олександра (19 серпня 1506 р.), якого заступив брат Сигізмунд, становище Глинського помітно похитнулося. Поразка ж ініційованих ним у лютому 1508 р. авантюра змусила його шукати підтримки московського князя, котрий обіцяв передати йому всі волості та міста, які він «придобуде» у Литві. Де б не з'являлися загони Глинського, вони, за його власними словами, «вогнь пускали й шкоди чинили», беручи чисельний полон. Певну воєнну підтримку надав йому московський володар, який ще раніше, порушивши укладене 1503 р. на шість років перемир'я, розгорнув бойові дії проти Литви. Та ця допомога виявилася явно недостатньою, що за умов, коли повстання не мало глибоких соціальних коренів, прирвало його на поразку.

У пізнішій традиції Глинський змальовується як оборонець національних інтересів руських земель Литовської держави, виразник настроїв місцевої православної аристократії. Насправді ж, на думку сучасних дослідників, він був лише талановитим авантюристом, здатним перетворити епізод придворної боротьби на подію східноєвропейського масштабу.

У жовтні 1508 р. закінчилася московсько-

литовська війна, Литва була змушена формально визнати втрату на користь Москви сіверських земель, яка фактично відбулась 1500 р. Глинський, емігрувавши до Московщини, не полишав спроб налагодити стосунки із Сигізмундом. Красномовним свідченням цього є його лист громаді м. Гданська, де він, бідкаючись на своє життя, висловлював бажання повернутися до Литви за умов отримання колишніх урядів та маєтностей (1509). Однак ці його плани не реалізувалися, й надалі Глинський мав обстоювати московські інтереси. Зокрема, з його іменем хроністи пов'язують втрату Литвою Смоленська (1514), мешканці якого піддалися Василю III нібито за намовою цього бунтівливого князя.

У контексті смоленських подій згадується й інший український князь (який, до речі, після втечі Глинського отримав його резиденцію Турів) — гетьман Костянтин Іванович Острозький. Він завдав нищівної поразки московському війську в битві під Оршею (8 вересня 1514 р.). Літописне оповідання про цю подію є справжнім гімном «славному й великоумному» князеві, котрого анонімний автор порівнює із славетними полководцями минушини — Тиграном, Антіохом, Пором, Олександром Македонським; наприкінці ж висловлено побажання, „аби так само бив сильну рать татарську, проливаючи кров їх бусурманську». Це й не випадково — адже на той час напади кримчаків перетворилися на постійний чинник життя українських земель, який істотно впливав на демографічні, економічні та соціальні процеси у регіоні.

Демографічні те етнокультурні процеси XIV-першої половини XVI ст.

“Татарський фактор» активно формував демографічну ситуацію в Україні, особливо у Середньому Подніпров'ї, яке, за висловом М. Грушевського, «в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи», а в середині XIII — середині XVI ст. «стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка».

Ще у XIII ст. частину населення тут було винищено, частина ж (хай і незначна — верхівка духовенства, дрібні князі та бояри з їх почтами) мігрувала, тяжіючи до міцної князівської влади й, як зазначено в одному з документів XIV ст., до

«постійних і надійних джерел прибутків» У Києві на кілька століть осередком миського життя став Поділ Верхнє ж місто залишилося німим свідком колишньої величі «матері руських міст» Поступово вилюдили Південна Київщина та Переяславщина, створивши так звану «буферну зону» між Золотою Ордою і володіннями руських князів, яка, за висловом італійського мандрівника XIII ст. П'єтро Карпіні, перебувала «під безпосередньою владою татар» Аналогічні зони виникли у Галицькому Пониззі (Бакота) та у верхів'ях Південного Бугу (Болохівська земля) Сам факт існування певних груп населення, «сидячих за татарами» з власної волі, вказує на те, що тодішні русько-татарські відносини не можна осмислювати лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму Очевидно, що протягом другої половини XIII-XIV ст. вироблялися й певні форми співіснування двох етносів Тривалий час цілком толерантним було й ставлення правлячої верхівки Литви до тюркського населення Південної Русі, що виразно засвідчує значна кількість татарських родин у складі місцевої шляхти в XV—XVI ст.

Зі зміною традиційного щодо Криму зовнішньополітичного курсу великих литовських князів наприкінці XV ст. і їхньою переорієнтацією на Заволзьку Орду ситуація в регіоні різко погіршилася Вище вже йшлося про погром Києва 1482 р. Відбудова миських укріплень після цього Менглі-Гірєєвого походу стала загальнодержавною справою, в якій взяли участь близько 60 тис. чоловік, однак киявський замок так і не був належно «зароблений і поставлений» Власне, у Вільні та Кракові покладалися не стільки на обороноздатність «українних» замків, скільки на можливість полагодження стосунків із Кримом Досить лише пригадати широковідомий лист Казимира до хана, в якому він розцінює розорення Києва як Божий гнів і зазначає з цього приводу «Хоча б і ти, царю, тому помічником не був, однак (все одно) було тому городу горіти і тим людям загинути, коли на них Божий гнів прийшов, а з Божої ласки у нас є градів і волостей досить» Така позиція не могла не стимулювати подальших татарських набігів, внаслідок яких запустили обширні території на півдні України На них практично не поширювався державний контроль Литви Тож не дивно, що у XVI ст. московські «сторожі» вільно почувалися на теренах Переяславщини, а вихідці з Сіверщини (яка залишалась у складі Московщини до Деулінської угоди 1618 р.) становили значну частину місцевої промислової людності — так званих «уходників» Крім цих промисловиків, які жили тут «на м'яси,

на риби, на меду», в ревізіях середини XVI ст. згадуються хіба що «копачі», котрі в пошуках скарбів розривали давні кургани

Значно відчутнішим демографічним наслідком татарських нападів на Україну були величезні втрати населення Сучасник задавав риторичне запитання «Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч наших братів взяли татари у той чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи у нас і збільшуючи кількість нашого народу?» Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає» І справді, визначити цю цифру досить не просто, за попередніми підрахунками вона дорівнює, як мінімум, — 2,5 млн убитих і полонених

Татарські напади впливали й на темпи урбанізаційних процесів, значно уповільнюючи їх розвиток на Наддніпрянщині та Подоллі Так, на Брацлавщині (Східному Подоллі) у середині XVI ст. було лише два міста й чотири містечка, тоді як на Волині ці показники становили відповідно 32 та 89 Безперечно, багатомісний контакт з татарами, безвідносно до їх характеру, не могли не позначитися на ментальності, побуті й звичаях населення українських земель Та попри ці та інші іноетнічні впливи, збереглося усвідомлення його національної ідентичності — „руськості“, що сприймалась як категорія не тільки етнічна, а й конфесійна*

Щоправда, досить відчутним був і тогочасний регіональний партикуляризм, адміністративно-правове відчуження поодиноких земель Джерела XV—XVI ст. вирізняють окремі територіальні групи місцевого населення киян, волинян, подолян тощо Згадуються і так звані сіверюки — нащадки літописних сіверян, що зберегли свою етнографічну самобутність до XVI ст., коли почалась інтенсивна колонізація Сіверської землі Московщиною Інша хвиля міграційних рухів була пов'язана з енергійним просуванням волинських князів на Київщину та Брацлавщину в другій половині XVI ст. Спричинене цим переміщення населення, підриваючи основи регіоналізму, разом із іншими чинниками сприяло формуванню нового типу етнічної самосвідомості Його ознакою стало використання в літературній традиції початку XVII ст. терміна „Мала Русь“, який вирізняв Україну з-поміж інших руських земель

* Зокрема охрещення за православним обрядом розцінювалось як перетворення на „руссина“

Економічне життя XIV—першої половини XVI ст.

Основою економіки України у XIV—XVI ст. стали землеробство й традиційні промисли мисливство, бортництво, рибальство, причому останні переважали у господарській діяльності значної частини населення.

Це й не дивно, далися взнаки монгольська навала і небезпечне сусідство з „Татарією“ (на кордоні з якою наприкінці XV ст. розміщував Київ італієць Амброджіо Контаріні). Занепала аграрна культура. Величезні обшири східноукраїнських земель, що їх родючість і напрочуд багатий рослинний та тваринний світ дивували сучасників-іноземців, обезлюднівши, перетворилися на суцільні мисливські й бортні „уходи“ (угіддя). Вони стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного „уходництва“. Ним займалися прихідні — і серед них не тільки промисловики-професіонали, а й місцян та селяни. Характерно, що у XIV—XV ст. значна частина останніх, як і за давніх-давен, платила данину „медом і скорою (шкурками хутрових звірів — куниць, білок, бобрів, лисиць тощо)“. Бортні землі становили самостійні господарські об'єкти — предметом пожалувань литовських князів. Аналогічна картина спостерігалася й на тих землях, які у XVI ст. опинилися у складі Московської держави військово-служилому люду при розміщенні на території (шверщини найчастіше роздавали „за пашню“ бортні угіддя).

Промислова діяльність, яку живив стабільний попит на продукти мисливства, бортництва та рибальства, перетворюючись на постійне заняття, значно обмежувала господарську ініціативу населення. Це породжувало залежність Полісся й Середнього Подніпров'я від довозу зерна, зокрема із західноукраїнських земель, де аграрні відносини набули більш зрілих форм і звідки, починаючи з середини XVI ст., хліб експортувався у Західну Європу.

Виродовж XIV—XVI ст. українські землі, попри економічну стагнацію, були одним з важливих чинників системи європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, обслуговуючи, головним чином, транзитну „московсько-ординську“ торгівлю, тобто з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевалу до низин Дніпра торгові каравани йшли „землею або водою“, тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкас і Канів до Києва. Тут відкривалися річковий та

сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вгору Десною, на Новгород-Сіверський та Брянськ, звідки через Воронинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці доставалися до Москви.

Окрім цієї „стародавньої й загальновідомої в усіх своїх звивинах дороги“ з Криму до Московщини був ще один шлях — „подем“, повз державні митниці. Починаючись біля Перекопу, він шов степом до витоків р. Коломак, де повертав на Путивль. Звідси купецькі каравани прямували до Москви через Новгород-Сіверський або Новосиль.

Цими торговими шляхами через Подніпров'я курсували різноманітні східні товари: тканини, одяг, килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, мускус, мило, зброя. Навзустріч їм з півночі йшли предмети московського експорту: хутра, шуби, шкіра і шкіряні вироби тощо. Частина цього краму реалізовувалася на українських ринках, зокрема у Києві, який, за описом середини XVI ст., що належить Михалону Литвіну, був „наповнений чужоземними товарами“. Він же твердив, що завдяки цій торгівлі „київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржились“. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках (втім, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою) з'являються дорожчі шовки, коштовності, соболіни та інші хутра і прянощі у такій кількості, що я й сам, будьте, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль“.

Чимало торгових шляхів пролягало теренами Галичини, Волині та Поділля. Ними у Західну Європу рухалися як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства: виск, мед, зерно, шкіра, худоба, солоноріба, сіль, деревина тощо. Натомість ввозилися західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. Протягом XV—XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку, який з плином часу потребував дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства. Інтенсифікація останнього досягалася за рахунок організації фільварків, зростання панщини й обезземелення селянства, що безпосередньо впливало на соціальні відносини у регіоні.

Суспільна стратифікація

Особливістю середньовічних соціумів було переважання селянства в структурі населення. У XIV—XVI ст. частина селян відбувала повинності безпосередньо на користь великих литовських князів та польських королів, частина ж (яка постійно збільшувалася за рахунок роздачі доменіальних маєтностей) сиділа на приватно-власницьких землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

Межа між групами селянства була досить умовною. Зокрема, слуги, крім несення військової, „пушої“ чи „ординської“ служби, платили різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблю тощо. До категорії слуг могли перевести тяглового селянина і т. ін.

Таким же відносним був і поділ селян на „похожих“ (особисто вільних) і „непохожих“ (прикріплених до свого наділу). „Непохожий“ міг покинути свого володаря, маючи когось, хто б заступив його й ніс відповідну службу, або ж продавши свій ґрунт. У свою чергу, „похожий“ селянин, відсидівши десять років на чий-небудь землі й не застерігши собі права виходу, міг бути його позбавлений.

Зазначимо, що за рахунок селянських виходів і втеч значною мірою формувалося населення середньовічних міст. Та й за характером занять міщани, особливо у невеликих містах та містечках, мало чим відрізнялися від селян. Однак з розвитком міст на перший план висувалася ремісничя й торгова діяльність їх мешканців. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих — близько 80. На корінних українських землях від кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком, об'єднувалися у цехи. У регіонах, що входили до складу Литви, цехова організація не набула значного поширення. До того ж тут не існувало жорсткої регламентації, притаманної ремісничим корпораціям Західної Європи.

Конкурентом міщанства у сфері торгівлі виступала шляхта, котра, втягуючись у товарно-грошові відносини, здобула право безмитного провозу продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхти лише частково характеризувало її суспільний статус, юридично оформлений законодавством XIV — другої третини XVI ст. Ним їй було надано значні політичні права, особисті свободи та майнові гарантії, що у сукупності й визначило специфіку

шляхти як привілейованої, панівної верстви.

Щоправда, за її монолітним фасадом крилися різні прошарки. Найближчою до суспільних низів, як за походженням, так і за способом життя, була дрібна шляхта, чи то зем'яни — здебільшого нащадки тих слуг, які несли військову (боярську) службу, являючи собою проміжну ланку між селянством і військово-служилою верствою. Цю ланку було розірвано у XVI ст., коли ті з слуг, які спадково, з діда-прадіда, відбували дану службу, отримали чи „вивели“ собі шляхетство, а решта поступово злилася з селянством і козацтвом.

Вищим за зем'ян прошарком, за шляхетською ієрархією, вважалися так звані пани; верхній щабель займала титулована знать — князі, що їх цариною до середини XVI ст. була Волинь і які в останній третині цього століття посунули ка Київщину та Брацлавщину, створивши тут величезні латифундії.

У XV—XVI ст. паралельно з кристалізацією шляхти відбувалося формування принципово нової соціальної групи — козацтва, яке пізніше, у XVII—XVIII ст., перетворилося на визначальний чинник суспільного життя. Колискою козацтва стала Південна Україна, що відігравала роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення.

Природні багатства цього краю вабили до себе людинність. Для тих, хто прийшов сюди на промисел, ухорництво часто ставало засобом існування. „Життя по уходах, — писав М. Грушевський, — захоплювало їх своїми відмінними прикметами та відводило від повсякчасної селянської чи міщанської праці. Таким нудно було в звичайних умовах життя села чи міста. Їх знову й знову тягнуло на степові річки, де ловили рибу, на дніпрові луки, на степові простори“. Однак тут на випадок татарських „наїздів“ доводилося завжди бути напоготові. Тож з плином часу члени промислових „ватаг“ набували необхідного досвіду і, при звичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч татарам, а й самі починали громити їхні улуси. Багата здобич, вільне життя мали особливу привабливість для тих, хто, за висловом королівського секретаря Р. Гейденштейна, „терпів тяжкі злидні чи був засуджений за карні злочини“, кого гнали з насиджених місць „обставини або закони“. „Козакування“ перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею.

Так на окраїні суспільного життя з рухливих, неконформних елементів поступово сформувався цей маргінальний прошарок населення — козацтво, що по-

чинає згадуватись у документах з кінця XV ст. (1489, 1491 та інші роки). Завдячуючи своєю появою сусідству з „Татарією“, воно органічно увібрало у себе чимало тюркських елементів — у назвах,* побуті, звичаях.

Правлячі кола Польщі й Литви розглядали козацтво як дестабілізуючий фактор внутрішньої зовнішньополітичних відносин. Прагнучи приборкати козацтво, вони водночас вважали за можливе спрямовувати його енергію у річище загальнодержавних інтересів, тобто, за висловом Сигізмунда I, використати прикордонних відчайдухів для „послуги й оборони“. Саме цей литовсько-польський володар першим висловив ідею організації козацького війська, яке могло б успішно охороняти від татар дніпровські переправи. Однак за його життя цей проект залишився нереалізованим. Лише в останній третині XVI ст. козацтво набрало певних організаційних форм і водночас було інкорпоровано до тогочасної станової структури.

Остання, згідно з традиційними уявленнями, була трискладовою. Поряд з тими, хто працює та воює, вона включала тих, хто молиться, — духовенство. Особливістю цієї станової групи була її незамкненість — адже ряди духовенства постійно поповнювали представники усіх інших суспільних прошарків.

Церковні та міжконфесійні відносини XIV — другої третини XVI ст.

Українські землі під литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті, передусім через толерантність, яку виявляли володарі Литви щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом. Уже її засновник князь Міндовг, не маючи достатніх сил для боротьби з Лівонським орденом, котрий вів наступ на Литву під гаслом боротьби з язичництвом, охрестився за католицьким обрядом і мусив заснувати єпископію (1251). Та це хрещення, хоч і принесло йому королівську корону, за висловом літописця, „льстиво було“. 1260 р. Міндовг розірвав угоду з Орденом і папою та зрікся християнства, керуючись власними політичними розрахунками. Суто прагматичними міркуваннями керувався згодом і Гедимін, котрий, намагаючись встановити торговельні контакти з містами Ганзи, у

своїх посланнях давав згоду хреститись і будувати церкви, а потім, зі зміною обставин, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицизм.

Уже в XIV ст. виразно проявились „руські“ впливи у Литві: православ'я прийняли сини Гедиміна Любарт, Коріат, Наримунт, Явнут, Ольгерд і майже всі діти останнього. Досить поширеними були й родинні зв'язки литовських князів із православними династіями Північно-Східної Русі. Важко судити, наскільки далекосяжними могли б бути наслідки шлюбу Ягайла з дочкою Дмитра Донського (адже, за попередньою угодою, литовський князь мав стати православним). Проте історія розпорядилась інакше. Саме Ягайло, одружившись на королеві Ядвізі, рішуче зв'язав долю своєї країни з католицькою Польщею. За умовами Кревської унії язичників-литовців було охрещено за католицьким обрядом, а бояр-католиків зрівняно у правах з польською шляхтою; крім того, за Городельським привілеєм 1413 р. вони отримали виключне право займати посади каштелянів і воєвод та брати участь у роботі державної ради. Згодом, з ускладненням внутрішньополітичної ситуації у Великому князівстві Литовському, привілеями 1432 і 1434 рр. ці права були поширені на руських князів та бояр, щоб стабілізувати становище в країні та „уникнути на майбутнє розколу між народами“ Литовської держави. Однак майже через сторіччя, 1529 р., чинність Городельського привілею було підтверджено, чому передував протест литовських панів проти призначення троцьким воєводою православного князя Костянтина Острозького (1522).

Характерною рисою політики правлячих кіл Литви щодо православної церкви було їх намагання позбутися залежності від Москви (куди у 20-х рр. XIV ст. переїхав митрополит) — адже з політичним відчуженням східнослов'янських земель існування єдиної митрополії, цього релікта давньоруської доби, перестало відповідати реаліям часу. Литовські володарі прагнули мати у межах своєї країни самостійну церковну організацію. Паралельно докладалося чимало зусиль до відновлення єдності католицької та православної церков. Відомо, що, для переговорів, про їх унію на Констанцький собор (1414—1418) Вітовт відрядив литовського митрополита Григорія Цамблака. Проте укладення унії відбулося пізніше, 1439 р., на Флорентійському соборі, де були остаточно з'ясовані всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище тощо. Митрополит Ісидор, який представляв на соборі єдину на той

* Зокрема, тюркськими за походженням є такі слова, як „козак“, „итаман“, „кіш“, „куринь“ тощо

час митрополію Київську та всієї Русі, був висвячений папою на кардинала. Повертаючись з Італії до Москви, він розіслав по підвладних йому єпархіях папську буллу, де повідомлялось про укладення унії.

Однак володар Московщини Василь II виступив проти укладеної у Флоренції унії, й Ісидор мусив шукати порятунку в Римі. У 1451 р. Казимир Ягеллончик передав „митрополіч столець“ московському митрополиту Іоні*, хоч і ненадовго після призначення в Римі на київську митрополію учня Ісидора, Григорія Болгарина (1458), йому всупереч опору з боку Іони й великого князя московського, були підпорядковані всі православні литовські єпархії, чим остаточно ліквідовано єдність загальноруської митрополії. За словами сучасника, „відтоді стало два митрополіти на Русі — один у Москві а другий у Києві“.

Новостворена митрополія, спочатку перебуваючи під зверхністю римського папи, згодом знов опинилася під контролем Константинополя, де унія була соборно засуджена 1451 р. Царгородський патріарх затвердив на митрополічій кафедрі Григорія Болгарина (1467). З благословіння Константинополя ставали митрополітами і його наступники, що їх обирали на сан у Литві.

Таким чином, на території Великого князівства Литовського церковну унію так і не було втілено у життя. Як писав наприкінці XVI ст. єпископ Іпатій Потій, „з'єднання грецької церкви з римською мало не півтора століття по соборі Флорентійському отлогом лежало“, причому чого він убачав у недбалості вищих церковних ієрархів. Втім, пояснення цього слід скоріше шукати у тогочасній боротьбі за давньоруську політичну спадщину, в якій володарі Московщини охоче використовували гасло захисту православних від наступу католицизму. Тож не дарма Сигізмунд I, на правління котрого припало три литовсько-московські війни, „Русь любительсько миловав“.

Деяко інша ситуація склалася на руських землях Корони, де позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоч і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку, ознакою чого було оподаткування православного духовенства, обмеження окремих культових відправ, церковного будівництва та ін. Релігійна політика останнього

Ягеллона — польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа — не відзначалася послідовністю. Двічі (1547 і 1551) підтвердивши чинність Городельського привілею, він 1563 р. скасував його, зрівнявши у правах шляхту католицького і православного віросповідань, чим заразом задовольнялися станомі інтереси останньої та закладалися підвалини унії 1569 р.

Люблінська унія

Об'єднання Польщі та Литви в „єдину спільну Річ Посполиту“, здійснене на сеймі в Любліні, що тривав з 10 січня до 12 серпня 1569 р., увінчало собою унійні змагання, започатковані у Крево 1385 р. Відтоді було укладено чимало державних угод, але обидві сторони, маючи в досталь „шкір і печаток (скріплених печатками пергаментних документів), усе-таки не мали унії“, — точніше, на середину XVI ст. вона була лише персональною. Така ситуація не влаштувала польську шляхту, яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їй тим ціннішими, чим вищим був попит на сільсько-господарські та лісові товари на зовнішньому ринку. Однак литовці ревно обстоювали свою державну самостійність. Змінити ставлення до об'єднанчих проектів їх змусила так звана Лівонська війна з Московщиною (1558—1583), яка виснажила матеріальні ресурси країни та помітно позначилася на позиціях шляхти, котра стала вбачати вихід із скрутного становища в унії з Польщею. До того ж їй імпонували широкі права, якими користувалася шляхта Корони. Аналогічними були й настрої на литовсько-польському порубіжжі, — хоч і з інших причин населення Волині та Підляшшя сподівалося, що унія покладе край постійним прикордонним конфліктам. Неприхильно ставилася до унії верхівка Литви, яку відлякувала перспектива втрати свого політичного всевладдя. Її настрої виразно засвідчила поведінка литовської депутації, котра після місячних переговорів з поляками в ніч на 1 березня потайки покинула Люблін.

Цей вчинок не спантеличив польську сторону, яка вжила рішучих заходів, реалізуючи свою програму-мінімум — привласнення Волині та Підляшшя. Сейм зажадав від короля „повернення“ останніх Польщі, заочного, з огляду на відсутність литовців, вирішення питання про унію, а в разі необхідності — розгортання воєнних дій. Тож, як зауважив М. Грушевський, „супроти рішучого відпору литовських сенаторів (було) кинуто в кут всі фрази про

* Іона був висвячений у митрополіти собором єпископів 1448 р. без санкції Константинополя і таким чином став першим виборним митрополітом в історії Московської Русі: церква якої фактично перетворилася на автокефальну.

обопільний інтерес, про стародавню приязнь і братерство Польща звернулася до насильства й ладилася війною змусити литовських панів, аби піддалися добродійствам унії¹

5 березня королівською грамотою Підляшшя й Волинь були приєднані до Корони Представники цих земель мали прийти до Любліна і, присягнувши Польщі, взяти участь у роботі сейму. А оскільки вони з цим не поспішали, їм пригрозили конфіскувати їхні маєтки, чим і було залагоджено справу.

Цікаво, що на сеймових засіданнях волиняни енергійно підтримали ідею приєднання до Польщі Київської землі — певно, прагнучи зберегти традиційну систему зв'язків із своїми сусідами. Легкість, з якою вирішилася доля Волині й Підляшшя, спонукала поляків до дій. Незабаром було знайдено „докази“ того, що Київ належить Короні, а разом — і Брацлавщина. Так було побудовано цілу теорію, згідно з якою вся Русь здавна підлягала польським королям — внаслідок добровільного визнання їхньої влади, завоювання або успадкування. Ці твердження перегукувались із загальноруськими претензіями московських володарів, які продовжували простягати руки до українських земель — передусім до Києва. На цьому і наголошували польські політики*, обстоюючи необхідність їх інкорпорації до Корони Брацлавщину та Київщину було „возз'єднано“ з Польщею на початку червня. Тож коли на сейм прибула литовська депутація (6 червня 1569 р.), всі українські землі опинилися поза межами Литви**.

У такому „урізаному“ вигляді Литовська держава й уклала угоду про унію з Польщею. Згідно з актом від 1 липня 1569 р. вони залишилися воедино й надалі мали управлятися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, водночас втративши й будь-яке політичне значення, хоча й не припинила свого державного існування (ознакою чого були окремі адміністративна та фінансова системи, армія, законодавство, уряди).

На подальших засіданнях сейму литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель. Однак наслідком цього було лише внесення пункту про їх „повернення“ Польщі у додатковий, по твердний, акт унії від 11 серпня 1569 р. Таким чином,

Волинь, Брацлавщина та Київщина, чюю долю було вирішено „в антракті“ унійних переговорів, остаточно злилися з Корonoю. Анемічні спроби литовців повернутися до цього питання після смерті Сигізмунда-Августа (червень 1572) не увінчалися успіхом.

Вимоги, висунуті шляхтою, на Люблінському сеймі, були мінімальними (збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, руської мови в офіційному діловодстві), а їх реалізація вичерпала політичний потенціал української еліти. До того ж, як слушно зазначив американський дослідник Я. Пеленський, у 60—70-х рр. XVI ст. вона практично не мала можливостей для маневрування. „Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту. Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI — на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави“.

Берестейська церковна унія

Принцип свободи віросповідання мав особливе значення для Речі Посполитої — і не лише з огляду на приєднання населених „схизматиками“ українських земель, а й через бурхливе поширення тут протестантизму. Цей принцип прокламували наступники Сигізмунда-Августа — Генріх Валуа, Стефан Баторій, Сигізмунд III. Проте водночас у країні розгорталася діяльність ордену єзуїтів, котрі спрямовували зусилля на боротьбу з Реформацією. Паралельно вони активно обстоювали ідею церковної унії. Ії, зокрема, було присвячено працю єзуїтського проповідника Петра Скарги „Про єдність церкви Божої“ (1577), адресовану князю Василю-Костянтину Острозькому*. На нього, як і на ін-

* „Московський (цар) наполегливо прагне заволодіти Києвом як колишньою столицею Русі — занотовано у щоденнику сейму“.

** Нагадаємо, що в цей період Сіверщина залишалася у складі Московської держави. Втім вона також вважалася „істинно польською“ і як така була приєднана до Корони після Доулінської угоди.

* Острозький Василь (1526–1608) — молодший син князя Костянтина Івановича Острозького (на честь якого його також звано Костянтином), найвпливовіший з поміж тогочасних українських магнатів загальноєвропейської „начальник у православ'ї“ меценат, засновник слов'яно-греко-латинської школи вищого типу в Острозі.

ших сучасників, цей твір справив помітне враження. Успіху католицької пропаганди сприяло безладдя, яке на той час панувало в житті православної церкви. За умов існування практики „подання“, церковні уряди нерідко розглядалися лише як джерело прибутків. Ті ж, хто обіймав їх у гонитві за „достатком мирським“ та „власительством“, часто не тільки не являли собою взірць християнських чеснот, а й порушували найелементарніші моральні норми — були, за висловом сучасника, не святителями, а „сквернителлями“.

За цих обставин на захист авторитету православ'я виступили міщанські організації — братства, які створювалися при парафіяльних церквах. Пріоритет у цій справі належав львівському Успенському братству, що за статутм, ухваленим 1586 р. антохійським патріархом Йоакимом, узяло на себе функції контролю за діяльністю духовенства. Це призвело до конфлікту між братством і місцевою єпархіальною владою в особі владика Гедеона Балабана. В боротьбі з ним братчики сперлися на підтримку Константинопольського патріарха Ієремі. Останній під час свого перебування у Речі Посполитій зробив низку рішучих, але не досить продуманих кроків, то суворо додержуючись канонічної практики, то йдучи за існуючою традицією — передусім, позбавив сану митрополита Онисифора, призначивши на його місце Михайла Рогозу, і запровадив уряд патріаршого намісника з титулом екзарха, надавши його луцькому єпископу Кирилові Терлецькому (1589).

Енергійне втручання патріархії у справи місцевої церкви та виразне протегування Константинополем братського руху викликали невдоволення серед вищого духовенства, яке стало замислюватися „над способом утечі від того всього галасу й неспокою, який підняли домашні реформатори й грецькі ієрархи“ (М. Грушевський). Унія гарантувала їм повне визволення з „неволи константинопольських патріархів“, і саме тому ідея переходу під супрематію римського папи почала поступово оволодівати умами православних владик.

Ініціатива в цій справі належала Гедеонові Балабану, якого на з'їзді у Белзі підтримали луцький, турово-пінський і холмський єпископи, письмово засвідчивши свою прихильність до унії (1590). Їх наміри були схвалені Сигізмундом III. До змовників приєдналися нововисвячені єпископи перемишльський (Михайло Копистенський) та володимирський (Іпатій Потій), а згодом — і митрополит Михайло Рогоза. У середині 1595 р. умови укладення унії були погоджені з палським нунцієм і королем. Водночас

позначилася протидія об'єднаним задумам у вигляді протестів української шляхти й віденського духовенства. Унійна авантюра була різко засуджена у посланні Василя-Костянтина Острозького, який закликав до рішучого опору діячів владик, котрі ігнорували волю православного загалу. Серйозність власних намірів він підтвердив заявою про готовність виставити в разі необхідності 15—20 тис. чоловік на захист „благочестя“. За таких обставин навіть Гедеон Балабан почав заперечувати свою причетність до унійного заміру.

Однак події вже набрали необоротного характеру: король своїм універсалом підтримав унію, а Потій і Терлецький відбули до Рима, де 23 грудня 1595 р. були прийняті папою й склали йому присягу. Заключний акт укладення унії мав відбутися на соборі в Бересті (нині м. Брест), призначеному на 6 жовтня 1596 р. Але прибули на собор одразу розділилися на два ворожих табори. Перший, офіційний, репрезентували митрополит, п'ять владик-уніатів і католицьке духовенство. Їм протистояли захисники ортодоксії — представники патріархату, єпископи Балабан і Копистенський, більшість православного клеру, князь Острозький із сином, шляхта, міщанські депутати. Після невдалих спроб порозумітися обидві сторони прокляли одна одну. Так унія глибоко розколола тогочасне суспільство замість того, щоб, за словами Сигізмундового універсалу, „зберегти й укріпити“ єдність Речі Посполитої.

Суспільні рухи кінця XVI — 30-х рр. XVII ст.

У літературі XV і XVI ст. нерідко розглядаються як часи занепаду чи, власне, як „переходові до того культурного і суспільного національного українського руху, що розпочався при кінці XVI віку“ (М. Грушевський). Ця точка зору хвибує на недооцінку тих процесів, котрі відбувались упродовж двох століть, сповнених напруженої історичної роботи. Хоч, безперечно, неквапливий плін тогочасного життя різко контрастує з тим вибухом суспільної енергії, який відбувся на межі XVI—XVII ст.

Передусім значний громадський резонанс дістала Берестейська унія. Спалахнула бурхлива літературна полеміка між православними та уніатами, в якій обидві сторони гаряче обстоювали власне бачення подій 1596 р. Ця полеміка, що тривала кілька десятиліть, не тільки не пом'якшила гостроту міжкон-

фесійних суперечностей, а й поглибила спричинену ними суспільну конфронтацію

Офіційні кола Речі Посполитої категорично відмовляли православній церкві у праві на існування, що за умов тотожності православ'я та „руськості“ сприймалося широким загалом як політика, спрямована на те, „аби Русі не було в Русі“ Зусилля шляхти поліпшити ситуацію шляхом висунення відповідних вимог на сеймових засіданнях не мали помітного успіху З часом опозиційність шляхти стала слабшати На захист православ'я виступило козацтво, що вже наприкінці XVI ст. заявило про себе як про помітну соціальну силу

Це було наслідком як кількісного збільшення рядів козацтва, що поповнювались за рахунок селянських втеч, так і набуття ним певних організаційних форм Передусім, поза межами Речі Посполитої, у пониззі Дніпра, за порогами, сформувався укріплений центр козацтва — Січ, життя якої будувалося на засадах військової демократії Паралельно козацтво здобуло правове визнання у польських офіційних колах, котрі з початку 70-х рр. XVI ст. почали використовувати його для несення пограничної служби Для козаків було встановлено власний „присуд“, тобто, вилучено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано „старшому і судді над усіма низовими козаками“ Цей судовий імунітет поширювався не тільки на тих козаків, які перебували на королівській службі, одержуючи відповідну платню (їх кількість у 70-х рр. XVI ст. коливалась у межах 300—500 чоловік)*, а й на тих, що виходили з Низу „на волость“ (державну територію Речі Посполитої) Так абстрактна ідея козацької „вільності“ сповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а козацтво в адміністративно-правовому відношенні було відділене від решти населення Речі Посполитої та почало оформлятися в окрему стану групу, яка інтенсивно зростала внаслідок „покозачення“ селянства й міщан

У свою чергу козацтво прагнуло поширити свій вплив на якомога більші території Це виявилось вже під час першого значного козацького повстання, очоленого Криштофом Косинським (1591—1593), учасники якого примушували населення присягати їм у „послушенстві“ Козаки захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав З Київщини повстання перекинулося на Волинь та Брацлавщину і не припинилося навіть після смерті Косинського, підступно вбитого

* І півніше їх було названо реєстровими, оскільки вони фіксувались у спеціальному списку реєстри

в Черкасах у травні 1593 р., а в 1594—1596 рр. увесь цей регіон став ареною дій козацьких загонів під проводом Лободи, Шаули та Наливайка Останній у своєму листі до Сигізмунда III висунув власний проєкт улаштування козацтва, що передбачав передачу йому земель між Бугом і Дністром, південніше Брацлава, де під його началом мало перебувати 2 тис. чоловік, при цьому під єдиною козацькою юрисдикцією опинялася територія від Дніпра до Дністра Цей план, зрозуміло, так і залишився на папері, а його автор у квітні 1597 р. після тортур був скараний на горло й четвертований Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої Після його придушення вони взяли курс на ліквідацію козацького імунітету Тільки гостра потреба у козацтві як військовій силі змусила уряд частково задовольнити його вимоги щодо повернення втрачених привілеїв (1601) І хоча право на власну юрисдикцію було визнане лише за реєстровцями, під козацьким „присудом“ опинялися дедалі нові групи населення, а то й цілі міста

Зміцнювалися зв'язки козацтва з православним духовенством Завдяки цьому 1620 р., за гетьманування Петра Сагайдачного, який задекларував свою позицію включенням усього Запорозького війська до складу Київського братства, було повністю відновлено вищу церковну ієрархію, фактично втрачену 1596 р. Козаки взяли під свою охорону єрусалимського патріарха Феофана, котрий, маючи відповідні повноваження від константинопольського патріарха, таємно висвятив на сан київського митрополита (ним став Іов Борецький), п'ятьох єпископів і архієпископа полоцького Це дало новий привід для літературної полеміки й посилило напруженість у міжконфесійних відносинах

Найбільшого напруження боротьба за визнання прав православної церкви досягла на початку 30-х рр. XVII ст., коли смерть ревного католика Сигізмунда III пробудила сподівання на відродження свободи віросповідання у Речі Посполитій За цих умов чи не найршучіше висловилося козацтво, натякаючи в своїх петиціях на можливість повстання, якщо сейм і майбутній король нехтуватимуть інтересами православних

Широкий суспільний рух змусив сина Сигізмунда III королевича Владислава, схильного до виро-терпимості, створити незалежну комісію, яка виробила „Статті для заспокоєння руського народу“, затверджені на коронаційному сеймі 1633 р. Цим актом було легалізовано існування православної церкви та повернено їй частину маєтностей Оновилася

ієрархія. Митрополитом на сеймі був обраний визначний церковно-культурний діяч Петро Могила. І хоч не всі суперечності відійшли у минуле, а полеміка між православними та уніатами так і не вщухала, релігійне питання втратило після цього свою гостроту.

Однак неухильно поглиблювався антагонізм між польсько-шляхетським режимом і козацтвом. Зростання сили останнього та його суспільних і політичних амбіцій викликало занепокоєння в офіційних колах Речі Посполитої. Охопе використовуючи козаків у численних військових кампаніях, у мирний час вони прагнули зменшити їхню чисельність до кількох тисяч чоловік, занесених до реєстру, та максимально обмежити політичну ініціативу прикордонних „свавільників“. Особливе занепокоєння польського уряду викликало втручання козаків у внутрішні справи Кримського ханства, де вони підтримали антитурецьку партію, та кілька зухвалих походів низовців на Константинополь. Тож 1625 р. на Україну було вираджено війська під проводом гетьмана Конєцпольського. Гетьману реєстровців Жмайлу не вдалося швидко мобілізувати необхідні сили. Та й за цих умов поляки не змогли завдати козакам рішучої поразки. На Куруковому озері було укладено угоду, за якою кількість реєстровців обмежувалася 6 тис. чоловік (тобто подвоювалася порівняно з 1619 р.). Крім того, козакам заборонялося провадити самостійну політику щодо Криму й Туреччини та втручатись у релігійну боротьбу.

Після цього в Україні кілька років панував відносний спокій. Та вже на початку 1630 р. Подніпров'я охопило повстання, очолене Тарасом Федоровичем (Трасилом), якого запорожці обрали своїм старшим, відмовившись коритися реєстровому гетьману Григорію Чорному, котрий займав угодівську стосовно поляків позицію. Повстанці вирушили із Запорожжя „на волость“, стратили Чорного, заволоділи низкою населених пунктів і зупинились у Переяславі, куди невдовзі підійшли польські війська під проводом Конєцпольського. Тут поляки зазнали таких значних втрат, що коронний гетьман мусив піти на переговори з козаками. За укладеною між ними угодою реєстр зростав до 8 тис. чоловік; водночас вдвічі, до 2 тис. чоловік, збільшувалася залога з реєстровців, яка мала постійно дислокуватися на Запорожжі.

Та поляки не дуже поклалися на цю залогу, і саме тому 1635 р. було прийняте сеймове рішення про будівництво фортеці на нижньому Дніпрі. Розташований тут гарнізон мав узяти під свій контроль шляхи на Запорожжя. Замок було споруджено біля першо-

го, Кодацького, порога. Та тільки-но закінчилося будівництво, як його захопив козацький загін на чолі з гетьманом запорожців Іваном Сулимою. Ця подія могла стати сигналом до нового козацького повстання. Однак Сулима був підступно виданий реєстровцями та невдовзі страчений.

Із ще більшою силою виявилися суперечності між запорозьким і реєстровим козацтвом 1637 р., під час повстання Павла Бута (Павлюка), коли було страчено гетьмана реєстровців та частину старшини. Повстанці діяли під гаслами боротьби з „ляхами“, закликаючи до неї всіх, хто сповідує православ'я. Їхні універсали спричинили масове „покозачення“ селянства Наддніпрянщини. І хоч після поразки у битві під Кумейками (6 грудня 1637 р.) козацько-селянське військо капітулювало, вже навесні наступного року боротьба спалахнула з новою силою, очолювана Яковом Острянином (Остряницею), а потім — Дмитром Гунею. Але перевага була не на боці повстанців, і в липні 1638 р. вони склали зброю.

На скликаній 30 серпня козацькій раді у Києві було оголошено ухвалену сеймом „Ординацію Запорозького реєстрового війська“, спрямовану на скасування його привілеїв. Ліквідовувалося козацьке судочинство і виборність старшини. Гетьмана мав заступити обраний сеймом комісар, котрий зосереджував у своїх руках усю повноту влади над реєстровцями, кількість яких обмежувалася 6 тис. чоловік. 24 листопада на раді в урочищі Маслів Став козаки прийняли ці продиктовані їм умови разом із новопризначеною старшиною. Під жорстким військово-адміністративним контролем опинилася не тільки „волость“, а й Запорожжя, де дислокувався постійний гарнізон. Запобігати втечам на Низ (що прирівнювалися до злочину) мала відбудована 1639 р. Кодацька фортеця. Усі ці заходи на певний час поклали край козацькому „свавілью“, і наступне десятиріччя ввійшло в історіографію як період „золотого спокою“.

Україна у переддень Хмельниччини

Цей спокій, однак, був відносним, і не тільки через спорадичні (хай і незначні за своїми масштабами) селянські та міщанські виступи, ніби шар попелу жевріючі вуглини вкривав ті суперечності, що, врешті-решт, вибухнули грандіозною Визвольною війною. Саме на зламі 30-40-х рр. XVII ст. уповні виразними стали наслідки

політики правлячих кіл Корони, в межах якої було об'єднано практично увесь масив українських земель.

За 70 з лишком років, на очах двох-трьох поколінь, відбулися глибокі зрушення у соціальному, економічному, духовному житті, яке енергійно перебудовувалося на польський взірець. Провідником цих змін стала рухлива польська шляхта, котра активно просувалася на Східну Україну. За даними подимних тарифів, наприкінці 20-х — початку 40-х рр. XVII ст. в її руках опинилося вже близько 30% приватновласницького земельного фонду Волині, Київщини та Брацлавщини, причому це були здебільшого великі латифундії, що формувалися з королівських роздач, купівлі, шлюбів з місцевою знаттю. Дещо іншою була ситуація на „рекуперованій“ („поверненій“ Польщі) Сіверщині. Спустошена численними війнами, вона являла собою невичерпне джерело земельних пожалувань для дрібної й середньої шляхти.

Залучення цих обширів (як і земель Південної України) до господарського обігу було, безперечно, явищем позитивним. Однак водночас поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що значно збільшувало відбутковий тягар. Сучасник зазначав: „Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана... та виконувати тисячі інших повинностей, яких би їм не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть... Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі)“.

Ця влучна характеристика, що нині вже стала хрестоматійною, належить перу розумної та спостережливої людини — французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який упродовж 17 років ніс службу в коронному війську на Україні, покинувши її перед самою Визвольною війною. У своєму „Описі України“, створеному на основі власних вражень і вперше опублікованому 1651 р., Боплан лише побіжно згадує про закладення ним Кодацького замку, невдовзі зруйнованого „якимсь Сулимою“, участь у битві під Кумейками, осадження слобід на півдні України, „що стали наче-то колоніями, з яких за короткий час утворилося понад тисячу сіл“. Пером Боплана водила не надія на

винагороду від польського короля, посланням якому відкривається „Опис України“, а жвавий інтерес до „цієї гарної й рідкісної країни“, її народу, звичаїв, історії. Це й обумовлює цінність „Опису“ як історичного джерела, примушує прислухатися до свідчень французького дворянина, котрий вів суворе трудове життя, „перекопуючи землю, відливаючи гармати і палячи порох“. Він зауважив, що „польська шляхта досить покійна і послужлива перед вищими..., люб'язна і привітна з рівними собі співвітчизниками, але дуже зверхня і нетерпима по відношенню до нижчих за себе“. Ще дошкульнішою є характеристика української („руської“) шляхти, яка „наслідують польській і, схоже, соромиться того, що належить до іншої, аніж римська, віри, щоденно переходячи до неї, хоча вся знать і всі ті, що титулюються князями, вийшли з грецької віри“ („яку по-своєму називають руською“).

За цими словами — розкол „українного“ суспільства, спричинений появою культурно-релігійної альтернативи, нестримний потяг знаті до нового, західноєвропейського, стилю життя, відмова від „руської“ віри, а відтак — і від „руськості“, розщеплення етнічної свідомості за формулою: „русин за походженням, поляк за національністю“.

Чимало сучасників сприймало це як національну трагедію. Згадаймо хоча б Мелетія Смотрицького, котрий 1610 р. у своєму „Треносі“ гірко оплакав відступництво від православ'я української аристократії, — передусім, славетного роду Острозьких, що був, за словами автора, безцінним каменем у короні православної церкви, перевершуючи всі інші блиском своєї старожитної віри. І справді, є щось символічне в долі „острозької спадщини“: онука Василя-Костянтина Острозького Анна-Алоїза Ходкевич заснувала на місці Острозької школи єзуїтський колегіум (1624) і перехрестила кістки батька, Олександра Острозького, перетворивши цю процедуру на своєрідне театралізоване дійство. За свідченням місцевого літописця, „загробний“ голос князя просив, щоб його було обернено на католика, бо „віра ліпша римська“. Однак не менш символічно й те, що сам „Тренос“ написано польською мовою (втім, як і багато інших антиуніатських творів), а його автор, син ректора Острозької школи Герасима Смотрицького, здобув освіту в єзуїтському колегіумі та кількох західноєвропейських університетах.

Нова українська культура, що формувалася в опозиції до наступу католицизму, була відкритою для Заходу. Проповідь національної ізоляції, „культ-

турного старовірства“, з якою виступив наприкінці XVI ст. пристрасний полеміст, афонський чернець Іван Вишенський, практично не знайшла своїх адептів. Традиційному церковно-схоластичному вихованню, яке обстоював Вишенський, було протиставлено викладання „семи вільних мистецтв“*, запроваджене, за європейським взірцем, спочатку в Острозі, а потім — у братських школах.

Наступним кроком стало створення Петром Могилою 1632 р. на основі школи Київського Богоявленського братства колегіуму (занятого як Києво-Могилянський), де традиційну для братських шкіл грецьку мову потіснила латинь, котра у Речі Посполитій мала не лише освітнє, а, передусім, практичне значення — як мова судочинства, діловодства тощо. З виникненням колегіуму (який сучасники, за свідченням Боплана, вважали „університетом або академією“) за Києвом остаточно закріпилася роль провідного осередку національної культури, де гуртувалися найкращі інтелектуальні сили суспільства.

Наступ католицизму на „руську“ віру активізував національну свідомість тогочасної людної, викликавши своєрідну „захисну реакцію“ — пошуки своїх етнічних коренів, інтерес до минулого. Водночас саме тут виразно далася взнаки духовна стагнація попередніх століть — коли той же Боплан захотів „дослідити історію русів, щоб дещо довідатися про давні часи цих місцевостей“, то, „розпитавши

кількох найученіших з-поміж них“, почув лише нарікання на „великі й тривалі війни, які спустошували їхню землю з краю до краю“ та призвели до загибелі бібліотек. Не дивно, що пошук свого історичного „я“, врешті-решт, привів українську духовну еліту до активного використання здобутків польської та частково московської історичної думки, які й були покладені в основу національної історіографії.

Найсприятливіші умови для поширення московських ідеологем склалися у 20-х рр. XVII ст., коли окремі церковні ієрархи (до митрополита включно), монастирі та братства через нестатки були змушені звертатися до царя і патріарха за допомогою („милостинєю“), наголошуючи на спільності віри й походження. Як серед вищого духовенства, так і серед козацтва дедалі популярнішою ставала ідея переходу „під государеву руку“. Та з прийняттям „Статей для заспокоєння руського народу“ і опануванням митрополичої кафедри Петром Могилою ситуація докорінно змінилася: контакти з царським урядом перервалися, а політичний альянс православної ієрархії та козацтва розпався. Духовенство втратило свій войовничий запал, і місія виразника національних інтересів узяло на себе козацтво, виступивши фундатором нової України.

* Тобто граматики, риторики, диалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії (що їх Вишенський розглядав як „поганські хитроці“)

Українське національне відродження. Створення козацької держави

Причини революції

На середину XVII ст. у різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності з існуючим статусом України в складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, з усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин. В чому вони проявлялися?

I. У політичній сфері:

Організувавши в ході укладення Люблінської унії 1569 р. інкорпорацію українських земель, польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою вони проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу. Таким чином, український народ не лише позбавлявся історії незалежного державного розвитку, але й перспектив у майбутньому, бо терени його проживання проголошувалися споконвічними польськими землями. На середину XVII ст. польська політика привела до денационалізації української еліти (князів, магнатів, шляхти), що консолідувалася з польською на платформі польської державної ідеї.

Із перебранням козацтвом на себе функції виразника національних інтересів, воно починає, особливо в 20—30-х рр., набувати функції “носія української державності”. Тому не випадково відіграє провідну роль у формуванні в козацькому регіоні зародків українських державних інституцій, які прагнула ліквідувати Польща. Виступаючи новою елітою (“політичним народом”), воно все наполегливіше виступає у захист “прав і вольностей руського народу” й започатковує розвиток державної ідеї у формі надання певного політичного статусу Південному регіону. Інтереси політичного розвитку України приходили у непримиренну суперечність з інтересами Речі Посполитої.

II. У національно-релігійній сфері:

На середину XVII ст. колоніальна політика національно-релігійного упослідження православних українців (абсолютної більшості населення) окреслилася (особливо в Західному регіоні) досить виразно. По-перше, послідовно проводився курс на їх усунення від участі в міському самоуправлінні, яке в найбільших містах починає зосереджуватися в руках поляків; православним єпископам заборонялося засідати в сенаті. По-друге, чинилися перешкоди при вступі до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, внаслідок чого в економічному житті великих міст провідну роль починають відігравати поляки й представники інших національностей. Ця політика таїла загрозу усунення українців від магістрального поступу нової цивілізації (в якій провідну роль відіграло місто) та їх замкнення у сфері середньовічного села, а відтак перетворення у “селянську націю”. По-третє, проводилася політика на ліквідацію православної віри й впровадження католицизму та уніатства (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження костельів і кляшторів, знущення над релігійними почуттями православних, насильницьке обернення в католицизм чи уніатство тощо). По-четверте, дискримінація у сфері мови та освіти. По-п'яте, в умовах загострення національно-визвольної боротьби каральні органи вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців тому, що вони були українцями). Вважаємо слушним міркування канадського вченого Ф. Сисина, що якби “не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві”.

В умовах швидкого розвитку національної свідомості викристалізуються національні інтереси,

осмислення їх значимості у житті суспільства. Утверджується переконання, що поляки прагнуть “руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити”, а відтак зміцнюється рішучість знищити “панування ляхів”.

III. У соціально-економічній сфері:

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів, все ж на цей час вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва. Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Нідерландів і Німеччини, не в промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства — за суттю фермерського. І протиріччя між ним і наступаючим фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина, стає одним із головних причин вибуху 1648 р. По-друге, козацтво виробило такі принципи соціальної організації, які докорінно різнилися від існуючих середньовічних суспільних відносин й вступили в антагоністичну суперечність з ними. Курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати його збройного спротиву. По-третє, відбувалися надзвичайно швидкі темпи як зростання соціально-економічного визиску селян і міщан, так і закріпачення ще відносно вільного населення Південного й Східного регіонів.

IV. У психологічній сфері:

Відомий соціолог П.Сорокін встановив: придушення базових інстинктів породжує “революційні відхилення у поведінці людей”. До них належать голод і травний інстинкт; інстинкти власності, самозбереження, свободи, успадкованих здібностей тощо. Протягом 1647—1648 рр. голод охоплював великі райони країни; протягом 20—40-х рр. відбувався процес втрати селянами, козаками, міщанами, дрібною шляхтою власності; постійні напади татар і репресії з боку державних структур придушували інстинкти як індивідуального, так і групового самозбереження, самовираження успадкованих здібностей, а закріпачення вело до втрати свободи.

Отже, на 1648 р. в Україні зав’язався складний вузол різних суперечностей, що міцно перепліталися і розв’язати який правлячі кола Польщі виявилися неспроможними.

Підготовка і початок повстання. Перші перемоги. Зародження ідеї автономізму

Політика уряду на ліквідацію козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання і здириства з боку місцевої адміністрації та орендарів вже в середині 40-х рр. викликали гостре невдоволення серед козацтва. Є підстави вважати, що починаючи з 1646 р., група козаків, очолювана чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, розпочала підготовку повстання. Протягом 1646—1647 рр. до керівного центру входили сотники Ф.Вешняк, К.Бурлай, Д.Гиря, Б.Топага, колишні полковники М.Нестеренко і Я.Клиша, М.Кривоніс, брати Нечаї тощо. Для реалізації задуму Б.Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Портою. У серпні-вересні 1647 р. проводяться таємні ради для обговорення планів повстання. Приймається рішення розпочати його в листопаді, коли коронний хорунжий А.Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар.

Однак раптова поява Очаківської орди та зрада з боку чигиринського осавула Р.Пешти зірвали виступ. Б.Хмельницький ув’язнюється. Вирвавшись за сприяння друзів на волю, він (очевидно, в третій декаді грудня) з кількома десятками осіб (серед них перебував і 20-річний Петро Дорошенко) негайно подався на Запорозжя. Зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о.Томаківка (Буцький), де відразу ж розпочав формування збройних сил й встановив зв’язки із запорожцями. Заручившись підтримкою останніх, 4 лютого 1648 р. оволодів Січчю, а 9 лютого завдав поразки черкаському й чигиринському полковникам, котрі готувалися до наступу на повстанців. Очевидно, через кілька днів на козацькій раді в Січі Б.Хмельницький обирається гетьманом Війська Запорозького. Саме ці події й ознаменували початок Національної революції.

На перших порах керівник повстання розгорнув діяльність відразу ж у кількох напрямках: підготовки відступу на “волості”, залучення на свій бік 6 тис. реєстрових козаків, уникнення передчасних воєнних дій з польською армією, укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством. Так, у південні райони направляються досвідчені козаки з листами гетьмана до їх мешканців готувати зброю й підніматися на боротьбу. Цей заклик знайшов у них

підтримку. Лише український князь І.Вишневецький вилучив у підданих своїх маєтків кілька десятків тисяч самопалів. За визнанням коронного гетьмана М.Потоцького, "не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя й майно своїх панів і орендарів". Активна організаційна робота проводилася і серед реєстрових козаків.

До середини березня українському гетьману вдалося завершити переговори з Кримським ханством. Згідно з досягнутою домовленістю воно зобов'язувалося надати допомогу проти поляків, причому, татари не повинні були шкодити українцям, не палити міст і сіл. Із свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських виправ. На допомогу повстанцям хан направив 3—4 тис. осіб на чолі з комендантом Ферал-Керману Тугай-беєм.

На цьому етапі революції Б.Хмельницький та його прибічники висували лише ідею автономії для козацького регіону. Під час переговорів з послами М.Потоцького (близько середини березня) поставили вимоги: вивести польське військо з цих земель, ліквідувати на них "управління Речі Посполитої", надати їм права укладати договори із зарубіжними володарями. Вважаючи їх неприйнятними, коронний гетьман пришвидшив підготовку походу. Маючи у розпорядженні близько 15 тис. жовнірів (разом з реєстровими козаками), вирішив завдати удару по табору повстанців. З цією метою 26 квітня направив Дніпром 4 полки реєстрових козаків і частину драгунів (4,5 тис. осіб), а сухоходом 21 квітня — 2 полки реєстровців і жовнірів (5 — 5,5 тис. осіб) під проводом сина Стефана.

Одержавши від розвідників інформацію про час і напрямок виступу С.Потоцького, Б.Хмельницький на чолі 4 — 5 тис. українців і татар Тугай-бей вирушив Микитинським шляхом назустріч полякам. Застосувавши тактику використання передового загону татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття головних сил при їх виході у район битви, він оточив 29 квітня противника біля р. Жовті Води. Під час боїв, що набрали затяжного характеру, гетьман зумів заручитися підтримкою реєстрових козаків (12 травня на його бік перейшли полки, що пливли Дніпром, а наступного дня — ті, котрі перебували при С.Потоцькому). У вирішальному бою 16 травня польське військо при виході з урочища Княжі Байраки було повністю розгромлене.

Не гаючи часу, Б.Хмельницький виступив проти головних сил противника, щоб не допустити відступу у центральні райони України й об'єднання

з 6-тисячним військом І.Вишневецького. 26 травня полки М.Потоцького потрапили неподалік від Корсуня у задалегідь підготовану пастку в урочищі Горохова Діброва й зазнали нищівної поразки. Коронний і польний гетьмани потрапили до полону.

Добившись блискучих перемог, Б.Хмельницький мав намір продовжити наступ у центральні райони, тому, рухаючись до Білої Церкви, розслав універсали до населення з закликами братися за зброю. Через Тугай-бей передав М.Потоцькому програму вимог, що передбачала створення до Білої Церкви та Умані удільної, з визначеними кордонами, держави. Так було вперше сформульовано ідею створення національної держави.

Через відмову хана Іслам-Гірея (прибув до українського табору під Білою Церквою 2 червня)

BOHDAN CHMIELNICKY Exercitus S R M^{ta} Capitanus
 S R M^{ta} Capitanus
 Exercitus S R M^{ta} Capitanus
 S R M^{ta} Capitanus

Bohdan Khmelnycki
 Hetman Nowy Zaporozhyi

Б.Хмельницький.
 Гравюра Вауманса і Мейсенса.

взяти участь у подальшому наступі, прагнення більшості козацтва замиритися з польським урядом, а також загрозу вторгнення московського війська як союзника поляків у боротьбі з татарами, Б Хмельницький змушений був припинити похід. Скликана козацька рада вирішила направити посольство до Варшави і добиватися задоволення соціально-економічних вимог козацтва та повернення православному уряді міст захоплених уніатами церков. Питання автономії для козацької України в інструкції обходилося мовчанкою.

Рушійні сили і характер революції. Проблема її типології, хронологічних меж та періодизації

Довдавшись про розгром польського війська, селяни і міщани масово бралися за зброю і восени 1648 р боротьба охопила всі етнукраїнські землі Речі Посполитої. З поміж соціальних верств найважливішу роль в революції відгравало козацтво, котре міцно тримало у своїх руках провід і винесло на плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно становило кістяк армії, основу нової політичної еліти, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, незважаючи на те, хто виступав її рушієм: старшина, панство, польський чи російський уряд.

Дуже активну участь у революційних подіях взяло селянство, особливо протягом 1648—1652, 1658—1659, 1664—1666, 1668 рр. Поголовно “покозачившись” у 1648 р, воно в наступні роки відчайдушно боролось за збереження “козацьких прав і вільностей”. На жаль, обезкровлене селянство Західного регіону, починаючи з осені 1649 р (залишившись за межами Української держави), відходить від активної боротьби й знову потрапляє у феодальну залежність до панів. Масового характеру набрала у 1648 р участь у боротьбі міщан. Саме за їх сприянням загонам повстанців вдалося опанувати найміцніші міста-фортеці, а в окремих регіонах вони відігравали провідну роль в організації боротьби (Західне Поділля, Житомирщина, Луцький повіт, Галичина).

З самого початку боротьба охопила “всю Русь” й спрямовувалася проти національно-релігійного гноблення з боку Польщі. Українці прагнули звільнитися від “ляхів” “Руську землю” й домогтися

“відокремлення Русі від Корони”. З кінця 50-х рр народні маси розпочали також боротьбу проти колоніальної політики Росії, уряд якої намагався звести наніведь суверенітет козацької України, вони також чинили спротив спробам Кримського ханства й Порту підпорядкувати її своїм інтересам.

Невід’ємною складовою революції була соціальна боротьба. Незважаючи на виразно окреслені жорстокість та розбійницький й грабіжницький аспекти, основний її зміст полягав у ліквідації всіх різновидностей феодальної залежності й існуючих форм експлуатації, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю. Влітку 1652 р селяни і міщани де-факто добилися визнання з боку українського уряду головніших соціально-економічних завоювань.

Отже, боротьба носила національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її головніші завдання полягали в тому, щоб добитися створення незалежної соборної держави і ліквідувати існуючу феодальну модель соціально-економічних відносин й утвердити нову, в основі якої лежала б дрібна власність фермерського типу. Визначальним було виборення незалежності, бо лише вона відкривала перспективу розвитку нових відносин й могла б запобігти процесу феодалізації суспільства.

В історичній науці залишаються відкритими питання типології, хронологічних меж і періодизації боротьби, що розпочалася в 1648 р. Набрали поширення такі її терміни як “повстання” (козацьке, народне, українське, селянське і т ін), “війна” (козацька, селянська, громадянська, польсько-козацька, визвольна, національно-визвольна, та ін), “революція” (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна, українська та ін). Зрозуміло кожне з названих понять розкриває зміст соціально-політичних подій, які мають спільні риси, а за певних обставин можуть розвиватися з однієї в іншу. І все ж, такі події як “повстання”, “війна” і “революція” різняться між собою і вимагають вживання для означення своєї сутності відповідних дефініцій.

Вважаємо, що за своїми масштабами, змістом, формами, характером і метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися у політичному, соціально-економічному і духовному житті суспільства подія, що розпочалася у 1648 р, становила собою не “повстання” чи “війну”, а “Українську національну революцію” близьку до Нідерландської революції 1566—1609 рр. Помилковим є вживання термінів “козацьке повстання”, “козацька війна” і т ін, бо вони ігнорують національно-визвольну боротьбу української

нації за створення незалежної держави й зводять зміст події до внутрішнього соціального конфлікту у Польщі (таку оцінку їй давали польські історики другої половини XVII ст.)

Залишається нез'ясованим питання хронологічних меж революції. В радянській історіографії 50—80-х рр панував погляд, що Визвольна війна тривала протягом 1648—1657 рр. На нашу думку, зі смертю великого гетьмана в серпні 1657 р боротьба народу за розв'язання головніших завдань не припинилася, хоча тепер точилася у значно складніших внутрішніх і геополітичних умовах. Не випадково сучасники подій 60—70-х рр вбачали в них продовження боротьби, що спалахнула у 1648 р. Лише ліквідація державних інституцій у Правобережній Україні й зречення від влади П. Дорошенка у вересні 1676 р ознаменували завершення революції поразкою.

В її розвитку виділяємо такі періоди:

Перший (лютий 1648 — червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби. Витворена Українська держава де-факто виборює незалежність, а Селянська війна завершується ліквідацією дореволюційної системи феодалських відносин на селі.

Другий (червень 1652 — серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави усіх етноукраїнських земель. У політичному розвитку намітилася яскрава тенденція щодо утвердження монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату.

Третій (вересень 1657 — червень 1663 рр.) охоплює час різкого загострення соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й розколола Українську державу на два гетьманства.

Четвертий (липень 1663 — червень 1668 рр.) ознаменувався намаганнями польського і російського урядів поділити Українську державу та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за збереження її єдності.

П'ятий (липень 1668 — вересень 1676 рр.) припадає на нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України, ліквідацію державних інституцій у Правобережжя та поразку революції.

Розгортання національно-визвольної і соціальної боротьби. Пилявецька битва

БХмельницький вжив заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади. З цією метою розіслав у різні регіони підрозділи, очолювані досвідченими старшинами. Особливо швидко розгорталася повстання у Лівобережній Україні. Тому І. Вишневецький поспішно залишив Переяслав і в районі Любеча переправився на Правобережжя. Протягом червня загони повстанців і козацькі сотні зайняли Лубни, Переяслав, Прилуки, Мелу, Сосницю й інші міста. До середини липня, за винятком Чернігова й Стародуба, вся територія Лівобережжя була звільнена від польського панування. Наприкінці липня впав Стародуб, а на початку серпня повстанці оволоділи Чернігівським замком, який захищало близько 2-х тис. осіб.

У значно складніших умовах розгорталася боротьба у Правобережній Україні та західноукраїнських землях, де знаходилося багато міст-фортець з сильними залогами. Похід козацьких підрозділів у першій половині червня до Києва та його захоплення сприяли розвитку повстанського руху у центральній частині Київського і в Житомирському повітах, які до середини липня звільнилися від польської влади. Розгортання боротьби на терені Поділля й півдня Волині пов'язане з діяльністю черкаського полковника, наказного гетьмана М. Кривоноса. Вступивши на початку червня на чолі 400 козаків у межі Брацлавщини, він до середини липня створив щонайменше 20-тисячне військо. Під час походу було не лише звільнено десятки міст (серед них такі великі як Погребище, Немирів, Брацлав, Вінниця, Полонне, Заслав, Острог та інші), а й у боях 26—28 липня під Старокостянтиновом завдано поразки 10—12-тисячному війську під проводом І. Вишневецького. Ця перемога створила сприятливі умови для розвитку повстання на території Волинського, Подільського і Руського воеводств. І хоча М. Кривоноса було відкликано до табору українського війська, повстання продовжувало швидко поширюватися.

Великим успіхом подолян стало взяття ними 10 серпня резиденції коронних гетьманів в м. Бар. У Подністров'ї розгорнувся рух опришків (левенців), загонами яких керували Коломеда, Вовк, Чуйко, І. Александренко, С. Мрозовицький та інші ватажки.

З другої половини серпня вони взяли в облогу Кам'янець-Подільський, що тривала до початку грудня. Масового характеру набрала боротьба у Луцькому повіті Волинського воєводства та Овруцькому повіті Київського воєводства. Спалахують виступи у Теревовельщині й Галицькій землі Руського воєводства. На середину вересня були звільнені Брацлавське, Київське, Чернігівське, Подільське воєводства, південна й центральна частина Волинського.

В чому полягали суть і найістотніші особливості боротьби? Насамперед вона мала яскраво виражений національно-визвольний й релігійний характер. У другій половині серпня теревовельський підстароста підкреслював: на Поділлі "ні шляхтича, ні ксьондза, ані жида не знайдете". Захоплені до полону під стінами Кам'янця-Подільського опришки повідомили, що добровільно, не стерпівши польського панування, взяли до зброї. Необхідно відзначити жорстокий характер боротьби з обох сторін, внаслідок якої гинули тисячі осіб.

Влітку починає визрівати ідея необхідності розгрому Речі Посполитої й створення власної держави на території, що явно виходила за межі козацького регіону. У середині липня один з полонених козаків заявив кам'янецькому старості П.Потоцькому, що вже "держави від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків" і кордон має проходити по р. Горинь. Повстанці повідомляли про наміри дійти "до Вісли", "вдарити по Речі Посполитій", а на визволеній території створювали органи влади ("заводять своїх урядників, — писав князь В.Д.Заславський, — окрему республіку собі вчинивши"). Польські урядовці засвідчували існування в українців намірів домогтися "відокремлення Русі від Корони".

Провідну роль у надзвичайно інтенсивному процесі руйнування польських і становлення українських державних інституцій — центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури, адміністративно-територіального устрою — відіграло козацтво. Саме у цей час почалося формування державної еліти. Виразно простежується прагнення повсталих до створення єдиного державно-адміністративного устрою. І до кінця року закладаються підвалини унітарної, республіканської за формою правління, національної держави. В її політичному розвитку окреслилася боротьба двох тенденцій — демократично-охлократичної та монархічної (гетьманської).

Однією з найважливіших особливостей революції було тісне поєднання визвольної й релігійної бороть-

би з соціальною. Сотні загонів селян і міщан громили маєтки, знищували шляхту (незалежно від її етнічного походження й конфесійної приналежності), орендарів, корчмарів, урядників. Пани відразу ж звернули увагу на те, що повстанці "вогню і мечу" піддавали "лише шляхетський стан", намагаючись "повністю його знищити". Тому не без підстав брацлавський воєвода А.Кисіль одним з перших побачив у ній "жахливу селянську війну". Генератором соціальної активності селянських мас виступав козацький ідеал. У їх самосвідомості зафіксувалося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (за винятком військового) і котра користується особливим імунітетом (особиста воля, право володіння землею, своя юрисдикція тощо). Саме тому, що боротьба за здобуття козацького імунітету стала загальноукраїнським явищем, селяни і міщани масово покочувалися ("хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло") й запроваджували "козацькі порядки". Вони, по суті, означали не що інше, як створення органів місцевого самоуправління, що стали основою адміністративних структур Української держави.

На початок серпня соціальна боротьба вийшла за межі звичайного повстання. Вперше в історії України вона охопила більшу частину її території. Зміст боротьби полягав у знищенні існуючої системи соціально-економічних відносин, виборенні особистої свободи, права власності на землю та сільськогосподарські угіддя. З огляду на це можна стверджувати, що протягом липня вона переросла у Селянську війну, що тривала до червня 1652 р.

Яку позицію зайняла польська еліта щодо розв'язання українського питання? Вона була на диво одностайною у несприйнятті навіть у зародковому стані ідеї української державної автономії. Тому під час розробки інструкції посольству для переговорів з Б.Хмельницьким промовці наголошували на неприпустимості поступок, якщо козаки захочуть "відірвати від королівства якусь частину землі". Тому до її змісту вноситься застереження комісарам — ні в якому разі не дозволяти створення "особливого уділу з володінь Речі Посполитої".

За обставин, коли, з одного боку, проти мирних переговорів виступали маси селян і міщан, підтримувані радикальним угрупованням старшини (очолював М.Кривоніс), а з другого — більшість шляхти, переговори заходять у безвихідь. Стає реальною загроза відновлення воєнних дій. Тому Б.Хмельницький проводить майстерне маневрування силами 100—110-тисячної армії між Старокостянтиновим і Пиляв-

цями й обирає місцевість майбутнього бою, де можливо було б використати кінноту.

На початку вересня українці розташувалися неподалік Пилявець: на правому березі р. Ікви головні сили армії, а на лівому — полки М.Кривоноса. Їх з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили шанцями та гарматами. Зумівши за допомогою розвідки дезінформувати польське командування, гетьман заманив сюди 80—90-тисячне вороже військо, котре 19 вересня розташувалося табором на пагорбах і в заболочених долинах. Реально оцінивши співвідношення сил, він вдався до тактики активної оборони табору з наступним завданням потужного контрудару. Битва розпочалася 21 вересня. Незважаючи на втрату у цей день переправи, Б.Хмельницький наступного дня провів добре скоординовану широкомасштабну наступальну операцію з обох таборів й розгромив противника. Ця перемога дозволила українському командуванню перебрати ініціативу у веденні воєнних дій, створила сприятливі умови для визволення Західного регіону.

Західний похід армії. Укладення українсько-польського перемир'я

Хмельницький вирушає на захід, узявши спочатку в облогу Львів (8—26 жовтня), а згодом Замостя (6—21 листопада). Для організації боротьби населення Белзького, Волинського і Руського воєводств розіслав у різні райони свої полки. До середини листопада вони разом із загонами місцевих повстанців звільнили увесь західноукраїнський регіон. Тут розпочалося формування державних інституцій, зокрема полково-сотенного територіально-адміністративного устрою. Вперше з часів княжої Русі реальною стала можливість об'єднання українських земель у межах національної держави.

Чи усвідомлювало важливість цього історичного моменту українське керівництво? У гетьманській програмі вперше з'являються думки про необхідність звільнення західноукраїнських земель. Б.Хмельницький вважав підвладною собі Галичину, заявляв про готовність у разі потреби продовжити наступ у центральні райони Польщі ("нас Вісла з Божою поміччю ласкаво через себе перенесе"). Однак національна державна ідея ще не сформувалася і не стала наріжним каменем політичної програми молоді еліти, що залишалася в полоні автономізму. Осіння кампанія проводилася не стільки з метою включення Західного регіону до складу держави, скільки для рефор-

мування державного устрою Речі Посполитої: запровадження абсолютизму й визнання за Україною (щонайменше в складі Київського, Брацлавського, Чернігівського, Подільського і Волинського воєводств, де "козаків багато") таких же прав, які мала Литва (схоже, саме у зв'язку з цим в оточенні гетьмана точилися розмови про утворення Руського князівства). Ці сподівання пов'язувалися з обранням на трон короля (Владислав IV помер у травні) спочатку московського царя, пізніше — трансільванського князя, а коли ці надії стали примарними — королевича Яна Казимира, котрий начебто обіцяв бути "руським королем".

Саме тому Б.Хмельницький та його прибічники припустилися великої політичної помилки, якої згодом так і не вдалося виправити: замість того, щоб укріпитися на західних кордонах (як це радили М.Кривоніс і П.Головацький), вони пішли 21 листопада на укладення перемир'я з Яном Казиміром, за яким передбачалося повернення армії "на Україну". Перемир'я справді потрібно було укладати, бо армія втрачала боєздатність й була неспроможною проводити взимку наступальні операції на терені Польщі, але в жодному разі не можна було відводити полки від західних рубежів. Адже український уряд втрачав велику територію з високорозвинутим виробництвом, а Польща отримувала напрочуд вигідний стратегічний плацдарм для зосередження й утримання за рахунок українського населення своєї армії, готової у сприятливий момент розпочати наступ. Окрім всього іншого, в разі поновлення воєнних дій вони велися б виключно на українських землях, що прирікало останні на спустошення й руйнацію продуктивних сил.

Уже під час відходу гетьмана від Замостя почали виявлятися серйозні розходження між його планами та можливими поступками з боку новообраного короля. Б.Хмельницький наполягав, щоб польське військо не просувалося далі Старокостянтинова й заборонив магнатам з'являтися до маєтків розташованих південніше Білої Церкви та у Лівобережній Україні. В універсалі від 22 грудня до шляхти повідомив її про своє право виступати в разі необхідності у захист населення Західного регіону. Розпорядився також залишати залоги в містах на схід від лінії р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський. Зі свого боку Ян Казимір домагався від нього розпуску по домівках селян і міщан, а також направив у залишені українським військом райони підрозділи коронної армії.

Наступ жовнірів, повернення до маєтків панів із

загонами озброєних слуг нашттовхнулися на сильний спротив з боку селян і міщан. Все ж, зломивши його, до лютого 1649 р. полякам вдалося окупувати територію по лінії м. Бар — м. Меджибіж — межиріччя Горині і Случі.

Їх спроби проникнути далі від неї на схід і південь зазнали невдачі.

Розробка Б.Хмельницьким наріжних принципів української державної ідеї. Початок становлення українського монархізму

За таких обставин 20 лютого 1649 р. у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Надалі вони були розвинуті під час його квітневих переговорів з московським посольством Г.Унковського.

По-перше, у розмовах з королівськими комісарами було чітко засвідчене право українського народу на створення держави в етнічних межах проживання. В реалізації цього гетьман відтепер убачав основну мету своєї діяльності ("виб'ю з лядської неволи народ весь руський... А ставши на Віслу, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи").

По-друге, було висловлено ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля. Як підкреслював Б.Хмельницький у розмові з Г.Унковським, "а нас Бог від них увільнив — короля ми не обирали і не коронували, і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали, і ми волею Божою цим від них стали вільні".

По-третє, сформульовано положення про соборність Української держави. В переговорах з поляками гетьман неодноразово наголошував на намірі "відірвати від ляхів всю Русь і Україну".

По-четверте, утворена Українська держава розглядалася як спадкоємниця Київської Русі. Б.Хмельницький повідомив Г.Унковському про можливість замирення з Річчю Посполитою лише за умови визнання її урядом незалежності козацької України в тих кордонах, що "володіли благочестиві великі князі".

Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни і в самосвідомості українців: пришвидшується розви-

ток ідей Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільної мети й ідентичності. Польський історик другої половини XVII ст. В.Коховський засвідчує, що під час переговорів в Переяславі полковник Ф.Джеджалій заявив польським послам: "Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить". Український посол С.Мужилівський, розмовляючи в Москві з російськими сановниками, підкреслив: нині Україна "стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська". За визнанням польських посланців, котрі в травні побували в козацькій Україні, там "немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким" і "хлопство всієї України" покладає надії на Б.Хмельницького, що він "їх з підданства Речі Посполитій зможе звільнити".

У політичному житті відбувається заміна функціонування "генеральної" (чорної) ради старшинською, зміцнення гетьманської влади. Окреслюється процес відродження ідеї українського монархізму, становлення монархічної форми правління. Б.Хмельницький вперше прямо чи опосередковано починає висловлювати думку про свою владу не як владу виборного гетьмана, а самодержавну владу володаря України. 22 лютого він заявив польським послам: "Правда то єсть: жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержавцем руським". Відомо, що єрусалимський патріарх Паїсій надав йому титул "князя Русі і прирівняв його до Костянтина Великого" (тобто римського імператора Костянтина I Великого). Польський анонімний автор праці про королювання Яна Казимира (кінець XVII ст.) наводить дані, що під час переговорів з трансільванським посольством, Б.Хмельницький обіцяв князеві допомогти захопити польську корону за умови визнання його, гетьмана, незалежним "князем всієї Руської землі" з столицею в Києві. У листі до короля від 8 березня члени польського посольства підкреслювали: "йому (Б.Хмельницькому — Авт.) вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя Руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скритно".

Нова політична програма висувала як першорядне завдання включення до складу держави Західного регіону. З огляду на це насамперед потрібно було закріпити за собою контрольовану територію. І за умовами укладеного 25 лютого з польським посольством перемир'я, гетьман добився визнання де-факто автономії козацької України. Кордон між нею і Річчю Посполитою мав проходити по ріках Горинь,

Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський, через який заборонялося переходити польським підрозділам, урядовцям і шляхті.

Збаразько-Зборівська кампанія.

Укладення Зборівської угоди

Весною почала стрімко наростати хвиля національно-визвольної і соціальної боротьби на терені Подільського воєводства, межиріччя Случі й Стіру, Овруччині. За визнанням уже київського воєводи А.Кисля, "тут, від Дніпра до Стіру, все повністю покозачилося". За умов небажання польського уряду йти на серйозні політичні поступки, сподівання на продовження діалогу стають примарними. Б.Хмельницький розпочав мобілізацію. За словами українського літописця Самовидця, "так усе, що живо, піднялося в козацтво". Польща також завершує підготовку до воєнних дій. І 31 травня 10—12-тисячне військо вторгнулося у південно-східну Волинь. Відбулися бої в околицях Заслава, у Сульжинцях, Зв'ягелі, Острополі та в інших містах. Десятки поселень були повністю знищені жовнірами; край сплив кров'ю. Основні сили поляків на чолі з польним гетьманом А.Фірлеєм спинилися під Старокостянтинівом.

Довідавшись про наступ ворога, Б.Хмельницький вирушив у похід, маючи на меті звільнити українські землі від Перемишля до кордону з Московією. Його раптова поява під Пилявцями викликала паніку серед жовнірів, котрі поспішно відступили до Збаража. До початку липня їх чисельність тут зросла до 15 тис. осіб. Тим часом, отримавши відомості про наміри короля силами литовської армії Я.Радзівілла завдати удару у напрямку Києва з подальшим виходом у тил українцям, гетьман направив проти нього київського полковника С.М.Кричевського з наказом будь-що зірвати плани ворога. Відчайдушна атака українцями литовських підрозділів 31 липня під Лоївом, незважаючи на завдану їм поразку і смерть полковника, настільки знекровила ворога, що литовський гетьман змушений був відмовитися від виконання королівського наказу.

Маючи у розпорядженні до 100 тис. вояків, Б.Хмельницький, об'єднавшись, ймовірно, 8—9 липня з військом Іслам-Гірея (близько 30—40 тис. осіб), вирішив наступати на противника. Ранком 10 липня українсько-кримська кіннота з'явилася під Збаражем. Так розпочалася Збаразька облога. Протягом липня — початку серпня гетьман провів

7 великих приступів: 13, 17, 19, 20, 21, 31, липня, 6 серпня. Для повної блокади поляків з 20 липня розпочалися роботи щодо зведення навколо ворожих позицій високих валів і копання глибоких ровів. На початку серпня становище жовнірів стає безнадійним: лютував страшний голод, гостро відчувалася нестача води.

Дізнавшись 7 серпня про наближення королівської армії, Б.Хмельницький вирішив атакувати її на марші. Взявши із собою близько 40 тис. українців і 20—30 тис. татар, разом з ханом, очевидно, вночі з 13 на 14 серпня вирушив назустріч Яну Казиміру. За допомогою місцевого населення основні сили вдалося заховати в лісах біля Озерної та Зборова, інше угруповання (мало вийти в тил полякам) — неподалік Млинівців. Тим часом 20-тисячне польське військо, прибувши 13 серпня в околиці Зборова, готувалося до переправи через болотисту Стіру. Туманного й дощового ранку 15 серпня вона розпочалася. Б.Хмельницький завдає противнику одночасного удару з фронту і з тилу, де події розгорталися особливо успішно. Українці й татари розгромили жовнірів і погнали їх до обозу під Зборів. За свідченням одного з учасників битви, трупи встелили дорогу "на велику милю" (бл. 8—10 км.). Дуже сильним був удар і з фронту. Зім'явши короги князя С.Корецького, атакуючі зробили вигляд, що наступатимуть на праве крило, але потім блискавично змінили напрям просування й обрушилися на ліве крило. Поляки не витримали й почали втікати, намагаючись заховатися в коноплях, не дбаючи "ні про вітчизну, ні про короля". Лише мужність короля й стійкість німців дозволили жовнірам оговтатися й повернутися на поле бою. Увечері він затих.

Становище польської армії було катастрофічним. Вона втратила бл. 7 тис. осіб, у т.ч. понад 3 тис. убитими. Командування розуміло, що не має підстав сподіватися ні на перемогу "у відкритому бою", ні на те, щоб витримати облогу. У пошуках виходу із критичного становища король звернувся з листом до хана, пропонуючи розпочати переговори. Останній погодився, оскільки був принциповим противником розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної Української держави. У боротьбі України з Польщею вирішив проводити політику "рівноваги сил", що вела до їх взаємного виснаження й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

Наступного дня битва відновилася. Якщо татари "легко наступали" на польський табір, то українці розпочали відчайдушний штурм Зборова. Опівдні

українці послали натиск на табір і двчі проривалися у нього, але, наштотуючись на сильний спротив, відступали. Вночі в обозі розпочалася паніка, яку з великими труднощами королю вдалося вгамувати. 17 серпня воєнні дії припинилися. Переговори хана з королем завершилися укладенням договору, що передбачав установа "вічної приязні" й надання взаємної допомоги проти ворогів. Польща згодилась також на передачу Криму щорічних упоминок, виплату 200 тис. талерів, визнання 40 тис. козацького реєстру. Після гострих дискусій Ян Казимір погодився на таємну 6 статтю, в якій татарам дозволялося "вільно спустошувати край, повертаючись назад" (іншими словами — грабувати й брати ясир на українських землях).

За таких умов Б.Хмельницький намагався зберегти якомога більшу автономію для козацької України. До її складу мали ввійти Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств. Проте довелося піти на серйозні поступки. Згідно з укладеним 18 серпня договором територію держави складала лише Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства. Втрачалася територія Барського, Зв'ягельського, Любартівського, Миропільського, Остропільського й Подністровського полків. Чисельність козацького реєстру встановлювалася в 40 тис. осіб. Шляхта отримала право повернутися до маєтків; селяни і міщани повинні були виконувати дореволюційні повинності. А питання скасування унії відкладалося до рішення сейму. 24 серпня було знято облогу Збаража. Воєнна кампанія завершилася. Таким чином, спроба створення соборної незалежної держави зазнала невдачі. Гетьман змушений був задовольнитися одержанням козацькою Україною автономії у межах Речі Посполитої.

Внутрішня і зовнішня політика українського уряду. Формування державних інституцій

Одним з перших трагічних наслідків договору стало жакливе пограбування татарами земель Волині, Галичини й особливо Поділля. Було спустошено Острог, Заслав, Сатанів, Бар, Меджибіж й багато інших міст (всього близько 70). Згідно зі свідченням автора "Рифмованої хроніки", Поділля настільки збезлюділо, що не було кому не лише рятувати дітей-сиріт, а й мертвих ховати.

Умови договору висунули перед українським урядом комплекс питань політичного й суспільно-економічного характеру, від вирішення яких залежала доля держави. Серед них чи не найскладнішим було — запобігти соціальному вибухові селян і міщан, оскільки передбачалося відновлення старої моделі соціально-економічних відносин і вилучення з козацького стану десятків тисяч осіб з їх наступним поверненням до "підданства". Вже у вересні розпочався рух селян і міщан, котрі хотіли бути "собі вільними" й не мати "над собою дідичних панів". Особливої сили він набирає на початку 1650 р., коли після затвердження сеймом Зборівського договору розпочалося масове повернення панів до маєтків.

За таких обставин Б.Хмельницький проводив гнучку соціальну політику. З одного боку, він розсилав універсали для "втихомирення" населення, з другого — домагався від А.Кисля "скромного" поводження шляхти з підданими, відмовився залучати панів до складання реєстру, дозволив залишатися у війську багатьом виписаним з реєстру, хто мав виконувати обозну службу. Наприкінці лютого — на

Запорозька Січ в половині XVII ст.

початку березня у Києві зібралася старшинська рада, рішення якої засвідчили прагнення Б.Хмельницького не допустити відновлення найгрубших форм експлуатації трудящих, національно-релігійних утисків. Рішення ради зафіксували також намагання старшини перетворити козацтво на привілейований стан українського суспільства, змусити селян визнати своє підлегле шляхті й гетьманській владі становище. Місцеві органи влади одержують розпорядження "жорстко страчувати" учасників соціальних виступів тощо.

І все ж з березня стрімко наростає хвиля антифеодалної боротьби. Селяни і міщани йшли до "козаків джурами" або переселялися за Дніпро й створювали слободи. Посилюються виступи населення на окупованих поляками землях. За свідченням одного з магнатів, "хлопи від Львова, від Стрию, від Устя йдуть таборами між Прутом і Дністром через Волоську землю до Могилева, в Україну... йдуть щодня... Не думають нам хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві панів залишатися". Влітку соціальна боротьба набрала особливо гострого характеру на Брацлавщині та Лівобережній Україні. Не без сприяння органів влади на початку 1651 р. у Брацлавщині спалахує антишляхетське повстання. Кам'янецький каштелян С.Ляницький підкреслював прагнення подолян "знищити ляхцьке ім'я".

Важливе місце у політиці гетьмана посідала проблема реорганізації адміністративно-територіального устрою України та зміцнення державних інституцій. На початок 1650 р. було сформовано 16 полків, які становили територіальне ядро (180—200 тис. кв. км.) держави, де проживало у цей час близько 1,4—1,6 млн. осіб. У цілому завершується також творення державних інституцій козацької України. Старшинська рада перетворилася (замість генеральної ради) в головний орган державної влади, що вирішувала політичні, економічні, військові й інші справи й ухвали якої були обов'язковими для гетьмана. Останній очолював уряд й державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою. Б.Хмельницький неухильно проводив курс на зосередження в своїх руках всієї повноти влади. За словами ротмістра С.Чарнецького (майбутнього талановитого польського полководця), "всі (його) шанують як Бога; у воеводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині". Він рішуче добивався

виконання органами влади прийнятих рішень; без його відому полковники не мали права розв'язувати важливі справи державного життя. Гетьман розглядав свою залежність від польської Корони як чисто формальну й з літа 1650 р. почав замислюватися над питанням про встановлення династичного зв'язку з молдавським господарем В.Лупу.

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина. На території полків влада перебувала у руках полковників, сотників, отаманів. На місці станово-шляхетської системи земських і підкоморських судів виросла мережа нових козацьких судів. Замість ліквідованого доменіального (за винятком монастирського) судівництва виникали сільські суди. Незмінним залишалася міське судівництво. Побутувала практика поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялася Литовськими статутами. Налагоджується функціонування державних органів у сфері стягнення податків з населення. Серйозна увага приділялася будівництву храмів, розвитку освіти, захисту найбільш обездоленних (у кожному місті й селі будувалися для бідняків і сиріт спеціальні притулки), боротьбі з кримінальними злочинцями.

Вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища держави, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Гадаємо, що саме у другій половині 1650 р. укладається угода з Портою про надання українським купцям права вільно плавати Чорним морем, безмитної торгівлі у портах імперії та перебування в Стамбулі українського резидента. Влітку 1650 р. Б.Хмельницький погодився прийняти турецьку протекцію і наприкінці року султан взяв його "під крила і протекцію неосязної Порти". Справа тепер залишалася за відповідною ухвалою старшинської чи генеральної ради. Вдалося уникнути загострення відносин з Росією й домовитися з Трансільванією про координацію дій проти Польщі. Гетьман змусив господаря Молдавії відмовитися від проведення антиукраїнської політики; підтримував дружні відносини з Валахією; налагодив стосунки з Венецією; розпочав пошук шляхів порозуміння з Швецією.

І все ж таки проблема нейтралізації негативних наслідків кримсько-польського договору залишалася нерозв'язаною. Кримська верхівка домогалася створення антимосковської коаліції (із залученням до неї козацької України) з метою проведення війни, щоб прилучити землі Астраханського і Казанського ханств. А загострення українсько-польських відносин наприкінці 1650 р. загрожувало зірвати ці наміри

й утягти ханство у воєнні дії. Намагаючись уникнути участі в них, Іслам-Гірей тривалий час відмовляв Б Хмельницькому у допомозі і лише під тиском султана направив наприкінці лютого 1651 р. 5—6 тис татар з нурадин-султаном Казі-Гіреем з наказом ухилитися від боїв з поляками.

Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком. Укладення Білоцерківського договору

Польський уряд вирішив не допустити зміцнення Української держави і 19 лютого 1651 р. 12—14-тисячна польська армія на чолі з польним гетьманом М Калиновським перейшла у наступ. Наступного дня вона атакувала м Красне, де з основними силами брацлавського полку перебував полковник Д Нечай. У запеклому бою майже всі козаки полягли (в т ч і Д Нечай), хоча й ворог втратив до 1 тис жовнірів. Продовжуючи наступ, поляки захопили Мурафу, Шаргород, Чернівці, Ямпіль. Завдяки добре організованій кальницьким полковником І Богуном обороні вінницького монастиря (11—20 березня) наступ М Калиновського загальмувався. З підходом сюди 20 березня українських полків, польська армія відступила спочатку до Бара, а потім Кам'янець-Подільського. За місяць боїв вона втратила близько 6 тис вояків.

Український гетьман переходить у наступ. Однак вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія проведенню українцями наступальних операцій позбавили Б Хмельницького ініціативи й прирекли на пасивність (близько місяця 100—110-тисячна армія тупцювала на місці у районі Тернополя-Збаража). Це дозволило Яну Казимиру завершити мобілізацію величезної армії (десь 200 тис жовнірів, шляхти й озброєних слуг) і привести її 19 червня під Берестечко. В цей час Казі-Гірей вступає в переговори з правлячими колами Польщі щодо можливості замирення з ханом.

Після зустрічі приблизно 20—21 червня з 30—40-тисячною ордою Б Хмельницький подався до Берестечка, де 28 червня розпочалися бої. Їх перший день скінчився невдачею для кримсько-української кінноти (до речі, українців було небагато), яка змушена була відступити. 29 червня вона атакувала противника вже значно більшими силами. Тепер половину кінноти складали українці. В жорстокому

бою польська кіннота зазнала серйозної поразки (лише шляхтичів загинуло близько 200) й відійшла до табору. Проте хан хотів домовитися про мир і, за свідченням окремих джерел, вступив у переговори з королем. Чим завершилися вони, нам не відомо, але є підстави гадати, що Іслам-Гірей вирішив не брати участі у майбутній битві. Джерела зафіксували пасивність дій орди 30 червня, котра лише опівдні зайняла позиції на схилах пагорба, звідки хан приглядався, за визнанням одного з шляхтичів, "готуючись до втечі". І чи не тому основні сили орди знову були відведені на пагорб? Сам він з кількома сотнями вершників спостерігав за розвитком битви, що розпочалася приблизно о 16-й годині атакою польських полків лівого флангу під проводом І Вишневецького українських позицій. Разом з окремими підрозділами татар їм вдалося затримати просування ворога.

Бездіяльність хана дозволила королю перехопити ініціативу й розпочати наступ силами центру й правого флангу. Від гарматного пострілу по його ставці Іслам-Гірей стрімко кинувся за пагорб, і, наче за сигналом, вся орда почала швидко відступати у напрямку м Лешнева. Українська армія одразу ж потрапила у катострафічне становище. Крім цього, хан затримав при собі гетьмана (котрий прибув до нього, щоб переконати у необхідності повернутися назад) до кінця першої декади липня, що вкрай негативно позначилося на боєздатності українського війська. Проте 10 липня воно все ж зуміло, хоча й з великими втратами, вирватися з оточення. Отже, можна сказати, що трагедія під Берестечком стала законним результатом зовнішньополітичного курсу Криму.

Герб війська Запорозького

Польська і литовська армії до початку вересня окупували північні, центральні й західні райони козацької України. Впав Київ. Народні маси розгорнули партизанську боротьбу, що набрала особливо великого розмаху у Поділлі й Чернігівщині. Завдяки організаторській діяльності Б Хмельницького вдалося відновити боєздатність армії, зупинити під Білою Церквою просування противника й змусити М Потоцького погодитися на переговори. Все ж укладений 28 вересня Білоцерківський договір зводив нанівець автономію держави. Її територія обмежувалася Київським воєводством, кількість козаків зменшувалася до 20 тис., пани одержали право повертатися до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана тощо.

Батогська битва і виборення козацькою Україною незалежності. Наслідки Селянської війни

Зрозуміло, що такі наслідки боротьби не могли задовольнити ні український уряд, ні населення козацької України. І відразу ж проти відновлення дореволюційних порядків виступили широкі кола народних мас, підтримувані радикальним угрупованням старшини. Незважаючи на заходи гетьманської влади, вкрай напруженою склалася ситуація на теренах Чернігівського і Брацлавського воєводств. Під час складання нового реєстру спалахнуло повстання козаків Корсунського полку на чолі з колишнім полковником Л Мозирею. Хоча воно наприкінці 1651 р. було придушене, а Л Мозирю страчено, у Лівобережній Україні з'явилися самозвані гетьмани Вдовиченко, Бугай, Боданко, Дедюля. Внутрішньополітичну ситуацію ускладнювала також опозиція гетьманові з боку полковників І Богуна С Пободайла, М Гладкого.

Намагання Б Хмельницького стабілізувати становище (виключення з реєстру 8 тис. козаків, надіслання таємних універсалів мешканцям Брацлавщини з проханням терпляче "зносити підданство панам" й обцянкаю "зняти з них це ярмо" весною та ін.) успіху не мали. Поява на початку березня 1652 р. на Лівобережжі підрозділів польської армії викликала тут новий спалах боротьби. Розпочалося масове переселення мешканців Чернігівського воєводства на територію Миргородщини, Полтавщини, Гадяччини тощо. Серед радикального угруповання старшини визріває задум зміщення Б Хмельницько-

го. Хоча він був викритий і за рішенням ради у середині травня було страчено групу полковників і сотників, розвиток подій виходив з-під контролю уряду. Виникла загроза вибуху громадянської війни (за словами Б Хмельницького, "Русі з Руссю"), що могла знищити молоду державу.

Гетьман вчасно зрозумів цю страшну небезпеку. Тому з кінця квітня розпочав мобілізацію полків для наступу проти 16—20-тисячного ворожого війська, яке стояло табором під Батогом. На початку другої декади травня Б Хмельницький вирушив у похід, заручившись підтримкою Криму, невдоволеного політикою Варшави. 1 червня авангард українсько-кримського війська під проводом гетьманського сина Тимоша розпочав бої з противником. Наступного дня підійшов Б Хмельницький. Оглянувши величезний табір поляків, він зрозумів, що у М Калиновського замало сил для його одночасного захисту по всьому периметру. Тому вирішив завдати удару з усіх боків. У другій половині дня розпочалася стрімка атака. Не минуло й години бою, як польська кіннота заметушилася й розпочала готуватися до втечі. Помітивши це, М Калиновський наказав німецьким піхотинцям відкрити вогонь по утікачах. У цей критичний момент українські розвідники запалили у ворожому таборі солому й сіно. Жовнірів охопила паніка, що полегшило українсько-кримським підрозділам прорив у середину табору. Оволодивши ним, українці пішли на штурм редутів, де закрилися німці, й до заходу сонця захопили їх. Перемога була повною. За всю свою середньовічну історію Польща не зазнавала такого страшного розгрому. Загибло щонайменше 8 тис. жовнірів, у т.ч. половина всіх гусар Речі Посполитої.

Поразка поляків викликала масове повстання населення козацької України проти шляхти, і до початку липня на всій її території відновлюється функціонування національних органів влади. Українська держава виборолла фактичну незалежність, що створювала сприятливі умови для реалізації національної ідеї. У джерелах знаходимо згадку про карбування восени 1652 р. власної української монети. Гетьман почав міркувати над створенням 50-тисячної регулярної армії. Зміцнювалася його влада.

Б Хмельницький де-факто визнав соціально-економічні наслідки Селянської війни, що знаменувало її завершення. Нова модель соціально-економічних відносин мала свої особливості. Були ліквідовані, за невеликим винятком, велике й середнє землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання й кріпацтво. Більшість земельного фонду про-

гнаних феодалів, королівщини й католицької церкви перейшла у власність державного скарбу. Зросло землеволодіння православних монастирів. Започатковується складання гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується процес утвердження козацької земельної власності. Значна частина земель переходить до рук селян, котрі виступали її співвласниками нарівні з державою.

Відбулися істотні зміни у соціальній структурі суспільства. Було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників, різко зменшилася кількість дрібної шляхти, але зросла її роль у політичному житті. Провідна роль у суспільстві перейшла до козацького стану. Істотно поліпшилося становище селянства, котре здобуло особисту свободу, власницькі права на землю, право вступу до козацького стану. Зміцнився статус православного духовенства. Провідна роль у житті міст перейшла до рук українців. Пришвидчився процес формування нової еліти суспільства.

Щоб уникнути продовження воєнних дій, Б.Хмельницький намагався схилити уряд Речі Посполитої до визнання незалежності козацької України, що дозволило б, за його словами, "і нам, і Речі Посполитій жити у спокої". Однак польська еліта виявилася неспроможною відмовитися від імперської ідеї відновлення свого панування. Тому точиться гостра дипломатична боротьба. Польський агент ксьондз С.Щитницький у листі до канцлера підкреслював, що метою діяльності Б.Хмельницького є "абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати, і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра й далі до московських кордонів...".

Погіршення геополітичного становища. Жванецька кампанія

У квітні 1652 р. Річ Посполита пришвидшує підготовку до нового наступу. У лютому 1653 р. її підрозділи атакували Погребище, Прилуки й інші міста Брацлавщини. Через місяць почалося вторгнення 8-тисячної армії, яка, прямуючи до Умані, знищила десятки міст і сіл. Лише після поразки під Монастирищем, вона відступила з території Української держави.

Весною 1653 р. почало ускладнюватися міжнародне становище козацької України. Справа в тому, що гетьман, намагаючись прилучити Молдавію до антипольського союзу, домігся одруження (серпень 1652 р.) сина Тимофія з донькою В.Лулу Розандою, не пе-

редбачивши при цьому негативних наслідків цієї акції. Османська імперія виступила проти включення Молдавії в сферу політичних інтересів України. Крім того, українсько-молдавський союз насторожив володарів Валахії і Трансільванії, які пішли на зближення з Річчю Посполитою. А внаслідок нерозважливих дій Т.Хмельницького у Молдавії у травні, розпочалося оформлення антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Валахії й Трансільванії, до якої згодом приєдналася (після державного перевороту) і Молдавія.

На цей час почали проявлятися й негативні наслідки тривалої боротьби за незалежність. Внаслідок воєнних дій сильного спустошення зазнало Правобережжя (було знищено понад 100 міст і містечок). Вони разом з голодівками й епідеміями чуми й холери (1650—1652 рр.) зумовили важкі втрати серед населення (обезлюдніли цілі райони). Розорення козацтва унеможливлювало значній його частині виконувати військову повинність. Не можна ігнорувати й того факту, що напрута боротьби породжувала серед частини населення зневіру й розчарування у неможливості виборення перемоги, посилювала серед нього промосковські настрої.

Саме ці фактори у поєднанні з невдоволенням, грабежами татар і невдачами Тимофія у Молдавії викликали приблизно 20 червня масовий виступ воїнів у таборі під Городком (Поділля) проти політики Б.Хмельницького. Внаслідок цього йому довелося відмовитися від продовження походу у Галичину й повернутися до Білої Церкви. Влітку він припускається нової помилки у молдавській політиці, внаслідок якої близько 18—19 серпня 6—8-тисячне українське військо під проводом Тимофія було оточене у Сочаві молдавсько-валасько-трансільвансько-польськими підрозділами. Вона призвела також до погіршення відносин з Кримом і Портою.

22 серпня польське військо на чолі з Яном Казиміром виступило з-під Глинян у похід проти козацької України. На початку жовтня назустріч вирушив Б.Хмельницький. Об'єднавшись у дорозі з татарами, направив до Сочави значні сили, не знаючи про смерть сина (помер від рани у середині вересня). Вони незабаром повернулися, бо обложені українці домоглися почесної капітуляції й залишили Сочаву. Отримавши трагічну звістку про загибель Тимофія, гетьман подався до Кам'янця, щоб перехопити на марші поляків. Тим часом король після двотижневого перепочинку під Кам'янцем 29 вересня виступив до Бара, плануючи подальший наступ до Білої Церкви. Однак, дізнавшись біля с. Зеленче про об'єднан-

ня українсько-кримського війська, вирішив повернутися й зупинитися табором біля м. Жванець, сподіваючись на підхід союзників. 8 жовтня близько 49 тис. жовнірів зайняли позиції під замком між ріками Дністер і Жванчик. 21 жовтня розпочалися воєнні дії.

Б.Хмельницький спочатку перебував під Шаргородом, а потім підійшов до Бара. Маючи дані про важке становище противника (голод, епідемія, дезертиство), він вирішив відмовитися від проведення битви й досягти капітуляції поляків шляхом їх облоги. І вже на початку листопада вони опиняються майже у повному оточенні. Для активізації воєнних дій і посилення блокади переніс свою ставку до Гусятини. До середини грудня становище жовнірів стає катастрофічним: від голоду й холоду померло близько 10 тис. вояків і слуг.

За таких обставин король пішов на переговори з ханом (в яких українській стороні відводилася роль статистів), які 15 грудня завершуються укладенням (в усній формі) Кам'янецької угоди, за якою воєнні дії припинялися. Польща зобов'язувалася виплатити упоминки, а питання ясиру обходилося мовчанкою, що практично розв'язувало татарам руки для захоплення бранців на українських землях. Відносно козацької України вона передбачала відновлення не умов Зборівського договору (як це часто стверджується в історіографії), а лише передбачених ним прав і вільностей козацтва. Всі ж інші аспекти договору ігнорувалися. Тому не випадково Крим погодився на негайну окупацію козацької України польськими підрозділами, повернення туди панів, відновлення дореволюційних повинностей селян і міщан. Таким чином, політичні наслідки Жванецької кампанії виявилися катастрофічними: вони не передбачали навіть автономії для Української держави в складі Речі Посполитої. Воєнно-політичний союз з ханством ставав фатальним для реалізації державної ідеї.

Переяславська рада. Укладення українсько- російського договору та його значення

цій ситуації перед гетьманом гостро постає проблема пошуку військово-політичної допомоги зовні. У реальному житті її можна було одержати від Порту чи Московії. Адже, як справедливо зауважував Я.Дашкевич, трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одно-

го з сусідів; не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду. Більшість старшини надавала перевагу московському варіанту. Зумовлювалося це дією кількох чинників: приналежністю до православного віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів княжої Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови й культури, військово-політичною слабкістю Росії у порівнянні з Османською імперією, що давало надію на збереження Україною повнішої державної самостійності.

В результаті тривалих переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорозьке "під свою государеву високу руку" й розпочати війну проти Речі Посполитої. 29 жовтня посольство В.Бутурліна виїхало в Україну для юридичного оформлення цього акту з боку гетьмана й старшини. У такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі її поразки.

Хоча скликана 18 січня Переяславська рада ухвалила рішення про прийняття протекції царя, подальші переговори ледь не зірвалися через відмову посольства В.Бутурліна присягнути від імені царя в тому, що той не віддасть українців польському королеві й не порушить їхніх прав та вільностей. Лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору. Адже в разі відмови від неї знесилена Українська держава залишалася сам на сам з Річчю Посполитою, яка відповідно до Кам'янецької угоди, заручилася підтримкою ханства на проведення її негайної окупації. Поділяємо міркування І.Лисяк-Рудницького, що гетьман "гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як і Бісмарка, переслідував "кошмар коаліцій". Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти.

Не торкаючись перебігу подальших переговорів (вони добре з'ясовані в історіографії), обмежимося констатацією факту укладення наприкінці березня в Москві договору. Він передбачав цілковите збереження за козацькою Україною витворених форм правління й устрою інституцій політичної влади, території, суду і судочинства, армії (в 60 тис. реєстрових козаків),

фінансової системи, територіально-адміністративно-го поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Важливе значення мала реалізація Б. Хмельницьким ідеї позитивного гетьманства. Суверенітет України частково обмежувався в царині зовнішньополітичної діяльності (відносини з Річчю Посполитою і Портою), а також обов'язком виплачувати данину до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір нагадував акт про встановлення відносин номінальної протекції, але за змістом найімовірніше передбачав створення під верховенством корони Романових конфедеративного союзу, спрямованого проти зовнішнього ворога.

Як оцінити значення цього договору, який проіснував лише до вересня 1658 р. (часу укладення українсько-польського Гадяцького договору)? Поділяємо міркування О. Апанович, що він не був "для України ні трагедією, ні ганьбою". Його значення полягало в наступному:

— по-перше, в царині міжнародних відносин він засвідчував юридичну форму відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої,

— по-друге, він служив правовим визнанням Росією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканості існуючих державних інституцій і витвореної системи соціально-економічних відносин,

— по-третє, він відкривав перспективу в союзі з Московією довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави,

— по-четверте, він виступав у свідомості національно-патриотичної еліти наступних поколінь, за визнанням П. Орлика, "найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України".

Осінньо-зимові кампанії 1654—1655 рр. а її трагічні наслідки для козацької України

Тепер на чільне місце висуваються завдання, спрямовані на відрив від Речі Посполитої придунайських країн, запобігання вкрай небезпечному для України зближенню Польщі з Кримом та координації дій української та московської армій проти ворога. Однак, незважаючи на зусилля української дипломатії, розвиток міжна-

родних відносин складався несприятливо. Володарі придунайських держав волли залишитися у сфері інтересів Польщі. Порта вирішила підтримати антиросійську позицію Криму. Влітку 1654 р. між Кримом і Річчю Посполитою укладається "Вічний договір" про взаємну допомогу, який був ратифікований 22 листопада новим ханом Мегмед-Гіреєм.

Усвідомлюючи жакливу небезпеку удару 30—40-тисячного польського війська із заходу та 30—40-тисячної орди з півдня, гетьман прагнув добитися від Росії допомоги і перегляду нею плану дій, що відводив основну роль боротьбі за оволодіння Смоленськом і Білорусією. Однак, зазнав невдачі, бо бюрократичний апарат Московії виявився неспроможним реально оцінити військово-політичну ситуацію й вчасно переорієнтуватися та надіслати військові сили. Тому Б. Хмельницький втратив кілька місяців часу, сприятливого для наступу проти ворога. Цим скористалося польське командування, і в листопаді 30-тисячна армія вторглася у Брацлавщину. На початок 1655 р. 50 міст Подільського краю були повністю зруйновані, десятки тисяч подолан загинули у боротьбі.

Після об'єднання на початку 1655 р. з татарами польське командування продовжило наступ до Умані. Лише дочекавшись нарешті 23 січня підходу 10—12 тис. московських вояків, Б. Хмельницький виступив у похід. Увечері 29 січня неподалік Охматова несподівано для себе він був атакований ворогом, якому вдалося увірватися до табору й захопити 16 гармат. Битва набрала запятого характеру. Поляки були витиснуті з табору і до ранку 30 січня українцями й росіянами зводяться неприступні укріплення (здебільшого з возів і саней, снігу й трупів).

Гетьман не втрачав надії вирватися із страшної пастки (армія була оточена в лютий мороз, не маючи ні палива, ні води). З одного боку, готував полки для прориву під захистом табору, з другого — вступив у переговори з кримськими мурзами, аби нейтралізувати їх під час виходу з оточення. 30 січня відбувалася гарматна перестрілка, а українська піхота вела влучний вогонь по жовнірах, завдаючи їм великих втрат. Дійшовши згоди з татарами, ранком 1 лютого український табір почав просуватися до Охматова. Всі спроби польської армії розірвати його чи спинити не мали успіху. Українці і росіяни, відбивши всі приступи, пройшли через околиці Охматова й подалися до Букова. Отже, кровопролитна битва не виявила переможця, жодна з сторін не могла проводити наступальних операцій.

Польсько-кримське військо відійшло на терени Брацлавщини, де С Потоцький дозволив союзникам як винагороду брати ясир. До кінця березня край перетворився на руїну. За допомогою жовнірів татарами було зруйновано близько 270 міст і сіл й 1 тис церков, вбито не менше 10 тис немовлят і взято в неволю близько 200 тис осіб. Цей жадливий фінал кампанії став важким ударом для гетьмана, котрий починає втрачати надії на можливість одержання від Московії ефективної допомоги. Довдавшись про відхід на початку квітня татар до Криму, він послав у Брацлавщину полки І Богуна та М Зеленського, які до середини травня звільнили її від поляків.

Боротьба уряду за возз'єднання Західного регіону. Встановлення спадкоємного гетьманату

Дочекавшись підходу московського війська І Бутурліна, 11 липня Б Хмельницький виступив у похід, прямуючи до Галичини. У середині серпня українсько-московське військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський, під стінами якого гетьман прийняв шведського посла й погодився на спільні дії із шведами проти поляків. Не гаючи часу, він вирушив до Львова і після розгрому 29 вересня коронного війська під Городком розпочав облогу міста. На початку жовтня Б Хмельницький направив до західних кордонів України корпус Д Виговського і П Потьомкіна, щоб таким чином поширити свою владу на весь західноукраїнський регіон. Не випадково під час переговорів з посольством львівського магистрату 10 жовтня він підкреслив, що став володарем всієї Руської землі.

Здавалося, плани Б Хмельницького про возз'єднання українських земель сповнилися. Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Шведський король Карл X і його радник колишній польський підканцлер Г Радзейовський вирішили не допустити (кожен із своїх інтересів) входження Західного регіону до складу козацької України й висунули гетьманові вимогу залишити Галичину. Крім того хан, поспішаючи на допомогу королю, вторгнувся в українські землі. За таких умов Б Хмельницький змушений був відмовитися від реалізації програми возз'єднання й на початку листопада залишив околиці Львова.

Перед відходом він прийняв королівського посла С Лубовицького, якому повідомив про можливість замирення з Польщею лише за умови відмови її уря-

ду від претензій "до всього Руського князівства" і визнання його за козаками по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль. Дорогою українсько-московське військо двічі — під Заложцями (14—15 листопада) і Озерною (20—21 листопада) — було атаковане татарами Проте, зазнавши невдачі, хан пішов 22 листопада на укладення договору, що передбачав нейтралітет Криму у війні України і Московії проти Речі Посполитої.

З кінця 1655 р визначився ще один згубний для реалізації української державної ідеї фактор Московія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою і в кінці травня наступного року оголосила війну Швеції. Б Хмельницький намагався переконати царя у помилковості цього курсу й направив для захисту українських інтересів на російсько-польські переговори у Вільно своє посольство, яке, однак, не було допущене до участі в них. Укладене на початку листопада Віленське перемир'я зафіксувало згоду російської сторони після обрання царя на польський трон на залишення козацької України в складі Речі Посполитої.

Виходячи із ситуації, гетьман розпочав пошук шляхів до створення з Швецією і Трансильванією антипольської коаліції. При цьому пильнував, щоб їх володарі у текстах відповідних договорів зафіксували визнання західноукраїнського регіону складовою частиною Української держави. Тому, дізнавшись на початку 1657 р від шведського посла Г Веллінга про визнання Карлом X незалежності України лише в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств, старшинська рада відхилила пропозицію укласти угоду. Вона вирішила "не вступати з королем ні в які переговори, поки він не визнає за ними права на всю Україну, або Роксоланню, де є грецька вірата існує їхня мова, аж до Вісли". Під час переговорів з послами Трансильванії та Швеції влітку 1657 р Б Хмельницький знову засвідчив твердий намір "отримати всю Україну між Віслою і тутешніми місцями", яку вони нікому не віддадуть.

Певні надії український уряд покладав на успіх походу у Польщу трансильванського князя Д'єрдя II Ракоці, котрому на допомогу було послано наприкінці 1656 р корпус А Ждановича. Хоча союзники взяли Краків і Варшаву, через прорахунки князя й залишення Польщі Карлом X, похід закінчився повним провалом. Тому потрібен був пошук нових політичних комбінацій.

Якими ж були напрями політичного розвитку козацької України в 1654—1657 рр? Насамперед відзначимо інтенсивний процес утвердження спадко-

вого гетьманату, як форми управління Б Хмельницький добився великих успіхів в утвердженні своєї влади. Вже влітку 1654 р київський митрополит С Косов в листі до московського уряду характеризував його, як "іх країни начальника і володаря". Подібну думку висловив у цей же час у Москві український посол полковник П Тетеря Б Хмельницький "володів усім один, що накаже, те і всім військом роблять". Однак, він розумів необхідність дотримання традиційних атрибутів у прийнятті рішень, тому проводив їх через схвалення старшинських рад, що надавало їм в очах козацтва легтимності. Зазнає змін і його титулування, яке виглядало по-монаршому "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких".

Цей курс увінчався реалізацією ідеї спадковості гетьманської влади. Квітневі 1657 р Корсунська рада обрала його сина Юрія гетьманом, що відкривало шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких. Нова форма правління не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в суспільстві, вона трималася в основному на титанічній постаті Великого гетьмана та вузького кола його одноподумців. І справа не в тому, що їй не прийняли козацько-селянські маси, в перспективі вони могли б стати соціальною опорою спадкового гетьманства. Потрібен був час. Інша справа — позиція політичної еліти, яка у своїй масі не поділяла монархічної ідеї й прагнула домогтися утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Незважаючи на обрання спадкоємця булави, з кінця травня (в умовах різкого погіршення стану здоров'я Б Хмельницького) розгорілася прихована боротьба за владу. Є дані, наче гетьман, дізнавшись про ці зазіхання з боку генерального писаря І Виговського та полковника Г Лесницького, ледь не позбавив їх життя. Вважаємо, що політика Б Хмельницького на утвердження в козацькій Україні спадкового гетьманства носила прогресивний характер, оскільки сприяла консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, відкривала шлях для запобігання гострій міжособистій боротьбі за булаву.

Смерть Б.Хмельницького та історичне значення його діяльності

Після важкої виснажливої хвороби в понеділок 6 серпня 1657 р помер творець Української держави. Його похорони відбулися ймовірно всього 2 вересня в Суботіві в Іллінській

церкві. Значення його постаті в українській історії вбачаємо в наступному

— Б Хмельницький зумів об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення,

— спрямував енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності,

— першим виробив наріжні принципи національної державної ідеї, яка стала визначальною у визвольних змаганнях нації наступних сторіч,

— гнучкість соціально-економічної політики дозволила провести державний корабель повз небезпечні "соціальні рифи", запобіг вибуху громадянської війни, що неминуче привело б державу до руйнації,

— приборкав анархічну стихію охлократії й отаманства старшини, взяв курс на встановлення спадкового гетьманства,

— проявив себе блискучим полководцем, створив боєздатну й добре організовану національну армію, прийняв військовий статут "Статті про устрій Війська Запорозького", збагатив українське військово-мистецтво,

— відіграв вирішальну роль у процесі становлення розвідки й контррозвідки Української держави,

— створив дипломатичну службу, що забезпечила прорив на шляху до визнання козацької України урядами інших країн як суб'єкта міжнародних відносин, виявив себе тонким і дуже вправним дипломатом

Ліквідація спадкового гетьманату. Основні напрями політики уряду І.Виговського

Після смерті Б Хмельницького загострилася боротьба за владу. Першим зробив спробу відібрати булаву у Юрія гетьман Г Лесницький, але зазнав невдачі. Успішніше діяв І Виговський, зібрана в Суботіві секретна нарада частини полковників, як встановив Ю Мицик, вирішила, щоб він до часу повноліття Юрія виконував гетьманські функції. На початку вересня старшинська рада обрала його гетьманом — "поки зможуть" Юрій А в другій половині жовтня Корсунська розширена старшинська рада підтвердила це рішення, знявши згадане обмеження. 27 жовтня чернігівський єпископ Л Баранович освятив булаву, бунчук і шаблю, які раніше належали Б Хмельницькому, й вручив їх І Виговському.

Так було усунуто династію Хмельницьких від влади й скасовано попередню форму правління, тобто, по суті, здійснено легтимним шляхом державний

переворот, який зруйнував єдину перепону розгортанню боротьби за владу Аджі, попри свою юність і відсутність визначних здібностей, Ю Хмельницький, як спадкоємець величезних заслуг засновника династії, в очах різних прошарків населення міг відігравати роль символа соборності України, легітимного носія верховної ради. Тепер же, коли принцип спадковості гетьманства виявився порушеним, для багатьох старшин з'явилася спокуса поборотися за булаву, що й стало однією з причин руйни Української держави.

Безсумнівно, прихід до влади І Виговського припав на час загострення соціальних суперечностей та ускладнення геополітичного становища країни. Можна було очікувати, що такий досвідчений політик спроможе вчасно вжити необхідних заходів, щоб запобігти спалаху громадянської війни. На жаль, цього не сталося. Лиховісну роль тут зіграли два фактори. Перший — І Виговський виявився нездатним зрозуміти значимість й незворотність перевороту, що стався в ході революції в сфері соціально-економічних відносин й вважав за можливе відновлення їх дореволюційної моделі. Другий — новий гетьман став на шлях ігнорування провідної політичної ролі в державі козацтва (висуваючи на неї шляхетство), а також його традиційних принципів соціальної організації.

Їх негативні наслідки виразно окреслилися уже наприкінці 1657 р. Рішуче придушивши заворушення у війську, уряд почав відверто нехтувати традиційними "свободами і вільностями" городового й запорозького козацтва, зокрема змістив кошового, заборонив ловити рибу в річках і продавати вино, поширив практику оренд і збільшення поборів. Здійснюється необачна спроба відновити шляхетське землеволодіння на терені Полтавського і Миргородського полків.

Воднораз серед запорожців і городових козаків шириться невдоволення тим фактом, що вибори нового гетьмана сталися не на чорній раді, тобто без їх участі. Окрім цього, чимало козаків і старшин не приховувало антипатії до постаті І Виговського. За визнанням козака І Петрова, його "наша братія" не любить і "найбільше потерплять ще років три чи чотири, а тоді де оберуть Хмельниченка". Всі ці чинники й зумовили вибух опозиційного руху, який до кінця 1657 р. набрав загрозливого характеру. Його центрами стали Запорожжя і Полтавський полк. Виходячи із амбітних інтересів, ним вирішили скористатися кошовий Я Барабаш і полтавський полковник М Пушкар, котрі, як встановила російська дослідни-

ця Т Яковлева, не належали до "промосковського" угруповання старшини.

Зіткнувшись із серйозним спротивом, І Виговський обрав згубну для держави тактику дій. Замість того, щоб рішучими діями (мав у розпорядженні 40—60-тисячне військо) придушити виступ, або шляхом поступок залагодити конфлікт, почав схилити до його розв'язання (всупереч договору 1654 р.) російський уряд. До такого ж кроку вдається керівництво опозиції. Внаслідок цього обидві сторони несуть відповідальність за створення сприятливих умов для реалізації Московією планів обмеження суверенітету козацької України та її перетворення в автономну частину імперії.

В зовнішній політиці до початку 1658 р. проводився курс, спрямований на захист національних інтересів. Було зроблено кроки для відновлення союзницьких відносин з Кримом й порозуміння з Портою, 16 жовтня укладено договір із Швецією, що передбачав утворення військово-політичного союзу й визнання її урядом незалежності України. Серйозна увага придлялася врегулюванню взаємин з Річчю Посполитою і в жовтні укладається угода не розпочинати воєнних дій й дотримуватися кордону по р. Горинь. Правда, з листопада гетьман та Ю Немирич повертаються до ідеї можливості входження на певних умовах козацької України до складу Речі Посполитої. На початку січня 1658 р. І Виговський

Іван Виговський

передав Яну Казиміру згоду на визнання його сюзеренітету й укладання відповідного договору. Ці кроки не були реалізацією заздалегідь продуманого плану на з'єднання з Польщею й не варто перебільшувати пропольських симпатій гетьмана.

Протягом лютого—березня 1658 р. І.Виговський веде складну й в окремих аспектах важкозрозумілу зовнішньополітичну діяльність. Визначальними були два напрями. З одного боку, він проводив курс на зближення на антиросійській платформі з Річчю Посполитою і Кримом, з другого — робилися такі поступки Москві, про які російський уряд міг лише мріяти (погодився на прибуття воевод до “знатних міст” й передачу їм адміністративної влади; уступку Бихова, Чаусів й інших білоруських міст; пропонував взяти на себе функції “вмиротворення” Запорозжя й Полтавського полку; пропонував надіслати до міст воевод з комісарами для складання козацького реєстру й перепису міщан, млинів, оренд тощо).

Початок громадянської війни. Полтавська трагедія

Московія майстерно розігруючи карту примирення сторін, по суті провокувала загострення боротьби між ними, формуючи з козацтва, старшин і духовенства угруповання своїх прихильників. Тим часом М.Пушкар і його прибічники, відмовляючись визнавати владу гетьмана, збільшували військо. У миргородському полку козаки обрали полковником однодумця полтавського полковника С.Довгала. Починаючи з березня в соціальний рух втяглися десятки тисяч селян, міщан і козаків, котрі громили маєтки шляхти й старшин, розправлялися з їх власниками, орендарями, збирачами податків. Боротьба переросла в громадянську війну. Серед повстанців визріває план походу на Чигирин. У ролі політичного керівника виступало Запорозжя, яке під прапором захисту козацьких прав і вільностей від „ляха” гетьмана, домагалось скликання чорної ради. Вперше з літа 1648 р. Січ знову перетворилася на серйозну політичну силу.

Яких же заходів вживав І.Виговський? Після невдалої спроби на початку лютого розгромити М.Пушкаря він не йшов ні на компроміси, ні на рішучі дії. Лише дочекавшись у першій половині квітня підходу татар, гетьман вирішив розпочати активні операції проти повстанців. Він проводить мобілізацію армії. Водночас направив посла до поль-

ського сановника С.К.Беньовського з повідомленням, що тепер найліпший час для переговорів про повернення козацької України до складу королівства. У першій половині травня українсько-кримська армія розпочала переправу через Дніпро, а в середині місяця І.Виговський залишив Чигирин.

Гетьманське військо, безжалісно спустошуючи околиці, оточило Полтаву. На початку червня І.Виговський через посольство Ф.Лободи надіслав ультиматум: визнати його владу і взяти участь у военній кампанії проти Московії. М.Пушкар засвідчив готовність скласти зброю, але за умови надіслання назад до Криму орди і відмови гетьмана від московського походу. Тоді І.Виговський пригрозив узяти Полтаву штурмом і всіх знищити. У запеклому бою 10 червня в околицях міста повстанці зазнали поразки (полягло, за одними даними, 15 тис., за іншими — 30 тис. осіб). М.Пушкар потрапив до полону і був страчений (за свідченням інших джерел, його було вбито в бою, а голову принесено гетьману).

Частина захоплених до полону повстанців було страчено, інших — віддано татарам. Наступного дня І.Виговський увійшов до Полтави і “козаків велів усіх вирубати, а жінок і дітей і міщан і мужиків всіх віддав татарам”, а саме місто дощенту зруйнував. Він дозволив союзникам грабувати міста й села аж до м. Лубни і р.Сули. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Цей терор, за словами оверуцького полковника В.Виговського, “в людей учинив страх великий”. Усього ж внаслідок цієї каральної експедиції загинуло щонайменше 50 тис. осіб. Оскільки постраждало переважно населення Лівобережної України, окреслилася вкрай негативна тенденція його протистояння до Правобережжя.

Зближення з Річчю Посполитою. Укладення Гадяцького договору

Повернувшись до Чигириня, І.Виговський очікував вістей про хід переговорів з Польщею П.Тетері, котрого відправив, ймовірно, наприкінці травня з табору під Полтавою. Вони завершилися схваленням 5 липня проекту угоди, статті якої пізніше стали основою Гадяцького договору. Як промовляють джерела, він прагнув домогтися входження козацької України до Речі Посполитої як суб'єкта рівноправної федерації, що викликало невдоволення в правлячих колах Польщі. Познанський

воєвода Я.Лещинський в листі до короля на початку вересня нарікав на І.Виговського, котрий вимагає не лише окремого статусу на зразок Литви, але взагалі складається враження, що "вони (українські політики — Авт.) хотіли б (бути) скоріше незалежними союзниками, ніж з'єднання з Річчю Посполитою тісним громадянством".

Залишивши частину полків для блокування московської залози в Києві, гетьман 21 серпня подався у Лівобережжя й на початку вересня зупинився табором неподалік Гадяча. Сюди ж 9 вересня з'явилося польське посольство С.К.Беньовського. а наступного дня — російське В.Кікіна. Розпочався надзвичайно складний процес переговорів, бо значна частина старшин виступила проти розриву договору з Московією. На зібраній 16 вересня козацькій раді українська сторона наполягала на створенні удільного Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського Подільського, Руського, Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литовського князівства (тобто, по суті, в етнічних межах України); скасування унії й повернення православній церкві відібраних храмів тощо. Польська — погоджувалася на визнання Руського князівства у межах виключно козацької України (Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств). Нарешті українці пішли на поступки і договір було укладено. Він характеризувався відсутністю чіткої фіксації волевиявлення обох сторін (існує кілька автентичних екземплярів трактату, що різняться змістом окремих статей і на яких стоїть чомусь лише підпис І.Виговського).

За ним козацька Україна в особі Руського князівства (у тексті немає терміну "Велике") входила на права формально рівноправного суб'єкта федерації — "єдиної і неподільної Речі Посполитої". Його очолював гетьман, котрий виступав київським воєводою і першим сенатором. Його влада — пожиттєва, а після смерті українські стани обирали 4 претендентів, з-поміж яких король призначав гетьмана. За польським зразком утворювалися органи влади; відновлювався дореволюційний адміністративно-територіальний устрій. Руське князівство позбавилося права на міжнародні відносини; його збройні сили мали складатися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У сфері соціально-економічних відносин передбачалося повернення до становища, яке існувало на 1648 р. Лише козакам підтверджувалися всі права і вільності, а по 100 осіб з кожного полку могли отримати шляхетство. Визнавалася свобода релігійного віросповідання (католицького чи православного), га-

рантувалися права православної церкви на терені всієї етнічної України. В одному з примірників договору передбачалося збереження унії, в іншому — її знищення. Дозволялося відкриття 2-х академій і без обмежень шкіл і друкарень.

Отже, Гадяцький договір істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій й судову систему козацької України; засвідчував відмову від реалізації ідеї соборності України та її незалежності, ліквідував витворену в ході революції модель соціально-економічних відносин й відновлював стару, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби.

Українсько-московська війна. Конотопська перемога

Відіславши 18 вересня комісарів і своїх послів до Варшави, гетьман продовжив похід до московського кордону. Але козаки й частина старшини виступали проти війни з Росією, через що він змушений був припинити наступ і розпустити військо. Цим скористався Г.Ромодановський, котрий на початку листопада вступив з армією в Україну. Так розпочалася українсько-московська війна, що зумовила поглиблення розколу серед еліти й спровокувала новий спалах політичної боротьби. Після невдалої спроби українців захопити Київ І.Виговський, зважаючи на рішення старшинської ради, змушений був надіслати посольство до київського воєводи й царя, засвідчуючи свою доброзичливість.

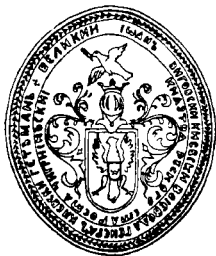
Лише після прибуття 4—5 тис. жовнірів на чолі з обозним коронним А.Потоцьким й одержання звістки про наближення татар наприкінці грудня, він вирушив на Лівобережжя, щоб відновити свою владу. По дорозі вдавався до репресивних заходів: дозволив татарам брати у ясир населення міст і сіл, вороже настроєних до нього, розпорядився також розпочати переселення у Правобережжя мешканців Полтавського і Миргородського полків. Вони посилювали ненависть населення до гетьмана й штовхали його в обійми Московії, уряд якої дуже вміло використовував у своїх цілях соціальну й політичну боротьбу.

Ймовірно, у середині березня І.Виговський проводить старшинську раду для обрання посольства на сейм для затвердження укладеної угоди. Вона вилася за розширення прав козацької України в складі Речі Посполитої, зокрема відновлення ідеї її соборності, а також запровадження Б.Хмельницьким спадкового гетьманства. Тому до Варшави

направляється посольство з "новими пунктами", що передбачали прилучення до Великого князівства Волинського, Подільського і Руського воєводств, скасування наданих без згоди гетьмана володінь і урядів, обмеження прав князів, встановлення козацького реєстру в 60 тис осіб, негайне скасування уні, заборону діяльності єзуїтів у Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах, запровадження спадкоємності гетьманської влади

Після ради І Виговський відправив на чолі 4-полків ГГуляницького до Конотопа, а сам повернувся до Чигириня. Не виключено, що саме в цей час, підозрюючи польський уряд у нещирості, він направив посольство до Стамбула, засвідчуючи готовність прийняти підданство Порти. Як і слід було чекати, польський уряд рішуче відхилив ці "пункти". Гетьман пішов на поступки, і 22 травня уточнений текст Гадяцького договору у найневигоднішому для України варіанті був ратифікований сеймом. Зокрема, територія князівства обмежувалася лише Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами, кількість козаків становила 30 тис осіб, унія залишалася. Щоб якось згладити неприємне враження, було зроблено подарунки старшині (одержали маєтки і шляхетство).

Тим часом політична ситуація в Україні продовжувала загострюватися. На початку квітня російське військо, очолюване князем А.Трубецьким, перейшло в наступ. Заручившись підтримкою наказного гетьмана І.Безпалого й інших старшин, князь 20 квітня вирушив до Конотопа і 30 квітня взяв його в облогу. Українські полки ГГуляницького та місцями захищалися з великою хоробрістю й відбивали всі приступи ворогів. У середині червня на допомогу обложеним виступив І.Виговський. Під Говтвою він розгромив полк Сілки і кілька московських підрозділів. А затим подався до Конотопа 7 липня біля с. Соснівки відбулися сутички авангарду українсько-кримської армії з росіянами. Щоб зупинити просування противника А.Трубецької перекинув у район Соснівської переправи основні сили армії (15 тис вояків) 9 липня тут спалахнув жорстокий бій.

Печатка І Виговського

І Виговський скориставшись тим, що росіяни не зміцнили другої переправи в районі болот, наказав захопити її і вийти в тил ворога. Цей

маневр було проведено блискуче. Атака українців з боку с. Попівки стала повною несподіванкою для московського командування. Не в змозі стримати атакуючих, росіяни почали втікати до Конотопа. Їх переслідували 12 км. Загинула майже вся армія. До полону потрапили князі С.Пожарський, С.Львов, Бутурліни, багато офіцерів. Ввечері українські і татарські підрозділи з'явилися під Конотопом і розпочали наступ на ворожий табір. Водночас ГГуляницький зробив вдачу вилазку. Росіяни почали відступати до переправи. У нічному бою українці прорвалися до табору, але закріпити успіх (через нестачу піхоти) не зуміли. А.Трубецької спромігся організувати переправу залишків війська й відірватися від переслідувачів. До 20 липня росіяни дісталися до Путивля.

Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення війни з Московією й припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові не вдалося. По-перше, невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією, внаслідок чого воєнні дії велися дуже мляво, по-друге, замість пошуку порозуміння з опозицією, І.Виговський знову вдався до терору, який посилював до нього ненависть з боку значної частини населення Лівобережжя й штовхав його шукати захисту в Росії, по-третє, татари, набравши здобичі, повернулися до Криму, а без них воювати гетьман не наважувався. Внаслідок чого, після невдалої облоги Гадяча, він в середині серпня розпускає військо і повертається до Чигириня.

Прихід до влади Ю.Хмельницького. Укладення Переяславського договору. Чуднівська кампанія

Тим часом у Лівобережжі посилюється антигетьманський рух. Повстанці розгромили урядові залоги, вбили Ю.Немирича та інших однодумців І.Виговського. Набрали поширення промосковські настрої. До кінця вересня на вірність царю присягнула більшість лівобережних полковників. Скориставшись сприятливою обстановкою, А.Трубецької перейшов у наступ і на початку жовтня увійшов до Переяслава.

Водночас різко погіршується становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю.Хмельницького. За свідченням деяких джерел, провідну роль в їх орга-

низці відіграли І Богун, І Ковалевський, П Дорошенко та І Сірко. На середину вересня у таборі Ю Хмельницького під Германівкою вже перебувало близько 10 тис. осіб. Щоб урятувати ситуацію, І Виговський прибув під Германівку й скликав чорну раду. За його дорученням П Верещака та Сулима зробили спробу ознайомити присутніх із змістом Гадяцького договору. Але козаки не захотіли їх вислухати до кінця й почали звинувачувати гетьмана в ігноруванні інтересів козацької України. Рятуючи життя, він поспішно залишив табір і вирушив до А Потоцького. Козаки домагалися його зречення від влади, й після тривалих переговорів він змушений був повернути клейноди. Близько 24 вересня неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю Хмельницького.

Отже, дворічне гетьманування І Виговського позначилося різким загостренням соціально-політичної боротьби, що переросла в громадянську війну. Трагедія цього досвідченого, не позбавленого таланту державного діяча полягала в тому, що він не бачив перспективи розвитку України як суверенної держави і як справедливо відзначав І Крип'якевич знехтував здобутками Національної революції й намагався „створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі“.

Перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання: припинити громадянську війну, пом'якшити соціальне напруження, покласти край як охлократичним поривам „черні“, так і олігархічній сваволі старшин. І, що найголовніше, запобігти загрози територіального розпаду України на Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя, поліпшити функціонування центральних і місцевих органів влади, домогтися повного суверенітету та об'єднання етнічно-українських земель у межах держави.

Досить складною була й зовнішньополітична ситуація. Так, у Лівобережжі перебували московські війська, які користувалися підтримкою значної частини населення, тому продовження війни з Московією означало подальший розвиток громадянської війни. Слід було шукати порозуміння. Водночас розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед чіткою потребою відновлення воєнних дій з нею та Кримським ханством. Тому уряд прийняв таке рішення: дяти обережно, граючи на суперечностях між Московією й Річчю Посполитою.

Ю Хмельницький вирішив укласти новий договір з Московією. На скликаній у Жердовій Долині раді виробляються статті, спрямовані на збереження суверенітету козацької України в її конфедератив-

ному зв'язку з Росією. Вони передбачали включення до її складу північної Чернігівщини й частини Білору-сії, заборону перебування на її теренах московського війська і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана, право на зовнішньополітичну діяльність, відкриття шкіл, присяги царя на умовах договору тощо.

Однак, А Трубецькой, вдаввшись до військового шантажу, відхилив ці статті і домігся на скликаній 27 жовтня ради ухвалення нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. (українська сторона їх на цей час втратила) та додаткових статей. Його зміст переносив характер українсько-московських відносин із сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України в складі Росії. Відповідно до нього козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана. На обох берегах Дніпра мали перебувати по одному судді, осавулу й писарю. Гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Заборонялися зносини з іншими країнами. Російські воєводи отримали право прибути разом з залогами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху та ін.

Зрозуміло, що такий характер стосунків з Московією не міг не викликати глибокого розчарування й обурення серед козаків і старшин, особливо Правобережжя. Тим більше, що в роботі ради не брали участі 7 правобережних полковників. Звичайно, це не було простою випадковістю, а засвідчувало певну політичну позицію правобережної старшини, а саме недовіру до Москви. Укладений договір відбивав промосковську орієнтацію лівобережної старшини й був великою помилкою гетьманського уряду, що привела до розколу державну еліту за територіальною ознакою. Щоб пом'якшити її негативні наслідки, Чигиринська старшинська рада у листопаді направила до Москви посольство під проводом полковників П Дорошенка та А Одинця з тим, щоб домогтися скасування неприйнятних для України статей. Проте ця місія зазнала невдачі.

Ситуація вимагала внесення серйозних змін до політичного курсу. Однак це виявилось далеко не простою справою. Юний Ю Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів вибороти для неї незалежність, не допустити розколу козацької України. Вживав заходів, щоб повернути до складу держави втрачені землі у Поділлі та Волині. Тому українські

підрозділи восени 1659 р перейшли у наступ і наприкінці листопада розгромили під Хмельником А Потоцького та І Виговського. Було взято в облогу Бар і Меджибіж. Ю Хмельницький наполягав, щоб московський уряд у переговорах з Річчю Посполитою у Борисові (куди хотів направити посольство) домагався проходження кордону України по ріках Прип'яті й Горині, містах Острог, Заслав, Гоща, Меджибіж, Вінниця, Бар, Зінків, Студениця, вільного сповідання православної віри на території Речі Посполитої, підпорядкування київському митрополиту львівського, володимирського, перемишльського і холмського єпископів, дозволу польським і литовським купцям торгувати з Україною тощо.

Однак добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно нерівноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань (інше питання, коли б він виступав представником правлячої династії Хмельницьких). Тому, усвідомлюючи свою слабкість володаря, він уже в лютому 1660 р почав висловлювати міркування про небажання обіймати гетьманську посаду. Проте не був замислений, що привело до вкрай негативних політичних наслідків.

Тим часом становище України швидко погіршувалося. У середині лютого 1660 р 10-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом С Потоцьким вторглося у Брацлавщину, намагаючись захопити Могилів. Потерпівши поразку, воно зробило спроби оволодіти Брацлавом, Ладижином та Уманню, але теж безуспішно. Зазнавши великих втрат С Потоцький відступив. Уклавши мирний договір з Швецією (перша половина травня) і заручившись підтримкою хана Магмед-Грея, польський уряд пішов на зрив переговорів з Московією й почав підготовку до наступу.

Призначений російським урядом командуючим військами в Україні київський воєвода В Шереметьєв скликав 17 липня раду з участю гетьмана й старшин, яка ухвалила ризикований план дій. Ним передбачалося виступити з московським військом і лівобережними полками наказного гетьмана Т Цицюри проти польської армії, а Ю Хмельницького з правобережними полками залишити для боротьби з татарами, аби не допустити їх об'єднання з поляками (кидається у вічі територіальний принцип розподілу української армії, що засвідчував наявність

протистояння між старшинами обох частин України). Київський воєвода, затягнувши час виступу (аж до початку вересня), на чолі 40-тисячного московсько-українського війська вирушив назустріч 70-тисячній польсько-кримській армії, що зайняла позиції під Старокостянтиновом.

Рішучими діями польське військо 14 вересня оточило московсько-українську полку неподалік Любара, а після їх відходу до Чуднова — заблокувало. Тим часом Ю Хмельницький (на чолі 20 тис вояків) діяв повільно й нерішуче, що зумовлювалося настроями значної частини старшини розпочати переговори з поляками. Лише на початку жовтня українське військо прибуло до Слободищ, що в 20 км східніше Чуднова. Щоб не допустити об'єднання Ю Хмельницького з В Шереметьєвим, проти нього 7 жовтня на чолі 24—29-тисячного польсько-татарського війська вирушив талановитий полководець маршалок коронний Є Любомирський. У другій половині дня відбулася кровопролитна битва, яка не принесла успіху жодній з сторін. Проте група старшини (Г Лесницький, Т Носач, П Тетеря та ін.), всупереч настроям основної маси вояків, домоглася від гетьмана згоди на переговори з Є Любомирським. Чим вони скінчилися, з'ясувати важко, але відомо, що маршалок коронний з частиною армії повернувся під Чуднів, залишивши для облоги українців решту полків. Старшина вирішила зачекати тут на підхід армії київського воєводи, хоча, ймовірно, мала досить сил, щоб пробитися йому на допомогу.

Відчайдушна спроба московсько-українського війська 14 жовтня вирватися з оточення зазнала невдачі. Дізнавшись про це, старшина змусила Ю Хмельницького пришвидшити переговори з поляками. 15 жовтня до С Потоцького прибуло українське посольство. Після дискусій 17 жовтня було укладено Чуднівський договір, який передбачав відновлення умов Гадяцького договору (щоправда, без статті про створення Руського князівства). За таких обставин становище В Шереметьєва ставало катастрофічним. 21 жовтня його табір залишила частина українських полків. В результаті переговорів він змушений був капітулювати. Однак поляки порушили умови домовленості й дозволили татарам учинити 4 листопада погром обезброєному московському війську.

Нова політична ситуація приховувала серйозну небезпеку загострення соціально-політичної боротьби. По-перше, більшість лівобережного козацтва й старшини одразу ж виступили проти укладеного договору й почала відмовлятися визнавати владу Ю Хмель-

ницького По-друге, розташування у Правобережній Україні на постій жовнірів, котрі безжалісно грабували населення, а також повернення до маєтків вигнаних панів викликали тут масове невдоволення політикою гетьманського уряду Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю Хмельницький зробив спробу покласти булаву на Корсунській раді (21 листопада), але безуспішно Тоді у переговорах з Польщею гетьман намагався обстоювати права козацької України та релігійні інтереси всього українського населення Речі Посполитої В середині липня 1661 р сейм затвердив Чуднівський договір, відхиливши вимоги щодо ліквідації уни та права козаків брати участь у виборах короля

Розвиток громадянської війни в 1661—1663 рр. та її політичні наслідки

Тим часом відбувається загострення громадянської війни, що вела до розколу Українську державу за територіальною ознакою У політичній самосвідомості еліти неухильно зміцнюється небезпечна тенденція, по-перше, відмови від реалізації національної державної ідеї й висунення на чільне місце регіональних політичних інтересів і, по-друге, при розв'язанні внутрішньополітичних проблем все більше покладатися на уряди іноземних країн (в залежності від орієнтації тих чи інших угруповань) *Все реальнішою стає загроза розколу козацької України на два гетьманства, оскільки лівобережна старшина, при підтримці Московії, взяла курс на відокремлення від Правобережжя*

Так, у квітні 1661 р наказний гетьман Я Сомко зробив першу, щоправда невдалу, спробу домогтися на скликаній неподалік Ніжина ради обрання себе гетьманом Восени І Брюховецький домогся проголошення себе запорозьким гетьманом й також активно включився у боротьбу за булаву Особливої гостроти вона набрала після чергової невдачі Ю Хмельницького наприкінці 1661 р відновити на Лівобережжі владу Основними претендентами виступали Я Сомко, І Брюховецький і ніжинський полковник В Золотаренко Далеко не конструктивну роль у цих подіях відігравали представники вищого православного духовенства, котрі часто розпалювали міжусобну боротьбу й виступали провідниками московської політики в Україні

Водночас загострюється й соціальна боротьба Старшина займалася величезними зловживаннями, внаслідок чого становище селянства й незаможного

козацтва помітно погіршувалося (виразно окреслюється процес феодалізації соціально-економічних відносин) Очевидно, не без підстав І Сірко у листі до Я Сомка (березень 1662 р) дорікав йому та іншій старшині за те, що бігають за шляхетством „чортівським ляцьким”

Невдоволення широких кіл незаможного козацтва вмало використовував у політичній боротьбі І Брюховецький Він створював собі на Запорозжжі авторитет найрешучішого борця за козацькі права й вільності Принагідно зазначимо, що на відміну від Я Сомка, котрий плакав надію звільнитися від московської залежності („з холопства визволитися і жити за своїми звичаями“), запорозький гетьман був палким прихильником московської орієнтації, часто висловлюючись за ліквідацію гетьманату й створення князівства на чолі з царевичем Федором

У Правобережжі швидко зростало невдоволення реанімацією польсько-шляхетських порядків, свавіллям жовнірів, нехтуванням Варшавою умов Чуднівської угоди З огляду на це, наприкінці 1661 — на початку 1662 рр Ю Хмельницький розпорядився усунути з маєтків державців, старост і підстарост Проте в лютому 1662 р сейм скасував отримані раніше права козаків на шляхетські володіння й повернув їх шляхті У середині квітня гетьман змушений був на вимогу короля дозволити урядовцям і панству повертатися до маєтків

Непевність його становища, наміри зректися булави сприяли розвитку погано прихованої боротьби за владу В числі найреальніших претендентів був також І Виговський, котрий, як стало відомо польським властям, виношував плани перетворення козацької України в удільну державу під протекторатом Турки Нагадаємо, що в екс-гетьмана відбувся болісний процес переходу з платформи федералізму до ідеї української незалежності Тому не випадково польський уряд всіляко прагнув перешкодити реалізації його намірів Зазнавши влітку 1662 р серйозної поразки під час нового походу в Лівобережну Україну, Ю Хмельницький остаточно вирішує скласти повноваження гетьмана Серед претендентів на булаву виступали досвідчені полковники Г Гуляницький, М Ханенко та П Дорошенко В першій половині січня 1663 р на скликаній у Чигирині козацькій раді основна боротьба розгорілася між Г Гуляницьким і П Тетерею Завдяки підтримці татар, переміг П Тетеря

У Лівобережжі в квітні 1662 р Я Сомко на скликаній у Козельці старшинській раді домогся проголошення себе „повним гетьманом” Проте побув ним

лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції, шукаючи собі надійнішого васала. Характерно, що російський уряд, намагаючись якомога швидше замиритися з Річчю Посполитою, починає у цей час, з одного боку, висловлювати готовність уступити їй не лише Правобережжю, а й Лівобережжю України, а з другого — намагався зміцнити свої позиції у Лівобережжі. У зв'язку з цим Москва дала згоду на скликання чорної ради й відправила для організації її проведення князя Д. Велико-Гагіна з 7—8 тис. ратних людей. І на нараді 27—28 червня під Ніжином більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а згодом страчені.

Так завершилася в козацькій Україні громадянська війна 1658—1663 рр. Її наслідки були трагічними. По-перше, було породжено проблему територіальної цілісності держави. По-друге, витворено причину перманентної політичної боротьби. По-третє, створено сприятливі умови для реалізації планів Московії і Речі Посполитої поділити між собою козацьку Україну.

Боротьба народних мас козацької України проти відновлення польського панування. Прихід до влади у Правобережжі П. Дорошенка

Складається враження, що прийшовши до влади, П. Тетеря мав продуманий план дій, спрямований на виведення держави з глибокої політичної кризи. Його серцевину, за словами Я. Дашкевича, становила ідея соборності козацької України. Її реалізацію він вбачав у розв'язанні двох завдань: досягнення взаєморозуміння з найвпливовішою старшиною Лівобережжя і віднайденням союзника за межами України при нейтралізації потенційних недругів Української держави.

Перші дипломатичні кроки гетьмана не засвідчують його безумовної вірності й покірності Польщі. Через посольства до хана дав зрозуміти йому, що „від царя й короля не чекає нічого доброго“ й прохав допомоги проти можливої агресії Московії. Водночас робляться кроки у справі порозуміння з урядом останньої. Особливе місце у планах гетьмана займали стосунки з Річчю Посполитою. Як промовляє аналіз інструкції посла до Варшави від 22 січня 1663 р., П. Тетеря прагнув зрівняння у правах православної церкви з римо-католицькою й повернення їй захоплених уніатами храмів, залишення Війська

Запорозького при усіх вільностях, домагався він також права на самостійні дипломатичні відносини з Молдавією і Валахією та укладання угод з Кримським ханством. Гетьман багато зробив для згуртування навколо себе найвпливовіших представників еліти, а також зміцнення гетьманської влади. На жаль, поза його увагою залишався комплекс соціально-економічних проблем, нерозв'язання яких вело до загострення суперечностей. В полках посилюється рух козацьких низів. І в кінці місяця спалахнуло повстання в Павлочці та його околицях на чолі з колишнім полковником І. Попенком. За визнанням гетьмана, „лише на волосині висло саме моє життя“. Лише в другій декаді червня урядові підрозділи придушили його.

За таких обставин П. Тетеря підтримав наміри Яна Казимира розпочати воєнні дії проти Московії, сподіваючись за допомогою Польщі домогтися возз'єднання козацької України. З прибуттям у другій половині вересня 22-тисячного польського війська під проводом короля, він намагається заручитися підтримкою з боку Запорозжя та населення Лівобережжя. Однак, його становище залишалося складним. По-перше, прибуття польських підрозділів, а з ними шляхти, супроводжувалося безчинствами жовнірів, збором з населення податків і примусом виконувати різні повинності. Побоюючись повстання, польське командування залишило на Правобережжі, крім жовнірів, Київський, Чигиринський, Брацлавський і Канівський полки. По-друге, більшість мешканців Лівобережжя не влаштувала перспектива відновлення польсько-шляхетського панування, тому сподіватися на їхню допомогу в боротьбі проти росіян не доводилося. По-третє, серед еліти Правобережжя, очевидно, з ініціативи І. Виговського, почало формуватися угруповання (наказний гетьман І. Богун, Ю. Хмельницький, Г. Гуляницький, київський митрополит Й. Тукальський й ін.), яке планувало усунути П. Тетерю й порвати з Польщею.

На початку листопада Ян Казимір переправився у Лівобережжю України. Польсько-українські полки, при підтримці татар, діяли в північному і південно-східному напрямках й до кінця грудня захопили десятки міст. Оскільки на початку січня 1664 р. король довідався про наміри виступу у Правобережжі, то направив туди П. Тетерю, створив комісію для розслідування справи. Сам же він рухався на з'єднання з литовським військом спочатку до Новгород-Сіверська, а згодом до Севська. Мужний опір полякам вчинили мешканці Салтикової Дівиці й Мени. Три дні захищався Короп. 23 січня авангард

польського війська з явився під Глуховом, залогую якого очолювали полковник В Дворецький і російський офіцер А Лопухін Розпочалася двотижнева героїчна оборона міста Велику допомогу його захисникам надав І Богун, котрий повідомляв про плани польського командування Ян Казимір, втративши тут близько 4 тис жовнірів, у т ч 350 офіцерів, 8 лютого зняв облогу і вирушив до Севська, де 17 лютого об'єднався з литовцями

Звідси польсько-литовське військо виступило до Новгород-Сіверського, де 27 лютого зайняло позиції Цього ж дня королю стала відома антипольська діяльність І Богуна Ймовірно, при спробі заарештувати його на раді, він вчинив опір і був убитий На початку березня в околицях міста сталися бої з підрозділами московського війська Г Ромодановського та українськими полками І Брюховецького Переконавшись у неможливості добитися перемоги, Ян Казимір відмовився від намірів відновити польську владу над Лівобережжям, відправив частину війська у Правобережжя, де вирувало повстання, а сам повернувся до Польщі

Тим часом, у третій декаді лютого, розпочалося повстання у Правобережжі в районі Торговиці під проводом Д Сулимки, С Височана й інших ватажків Їхні загони захопили Лисянку й взяли в облогу Білу Церкву 12 березня підрозділи С Маховського та П Тетері розгромили повстанців й незабаром оволоділи Лисянкою Встановивши факт причетності І Виговського до вибуху повстання, П Тетеря вирішив усунути серйозного супротивника З цих міркувань не заперечив проти брутального порушення С Маховським законності — винесення екс-гетьману смертного вироку, котрого було розстріляно 27 березня під стінами Вільховця І власне з цього часу П Тетеря уже повів боротьбу не за возз'єднання козацької України, а за утримання гетьманської булави

Тим часом повстання швидко набирало силу й незабаром охопило всю Брацлавщину Цьому сприяв похід запорожців на чолі з І Сірком Значними загонами керували В Варениця і Мельник, котрий наприкінці квітня зробив невдалу спробу зайняти Бар На їхню сторону перейшов брацлавський полковник О Гоголь До рук повстанців потрапили Умань, Вінниця, Меджибіж, Могилів та інші великі міста І Сірко вирішив зайняти Чигирин і пішов назустріч загонам запорожців наказного кошового С Турівця та росян Г Касогова (Косагова), з якими об'єднався в середині квітня у Крилові Проте у Бужині їх обложив на чолі 15-тисячного польського війська київський воєвода С Чарнецький Лише після розгрому двома

козацькими полками, направленими на Правобережжя І Брюховецьким, корогв Пясочинського біля Суботова С Чарнецький відступив до Чигирина, а І Сірко та Г Касогов подалися до Сміли

Дочекавшись пдходу орди Селім-Грея, київський воєвода обложив Смілу Почалися бої І Брюховецький під Сокирною переправив близько 10 тис вояків у Правобережжя й розпочав наступальні дії Першим серйозним успіхом стало захоплення Черкас Отримавши відомості про появу лівобережних полків, С Чарнецький на початку червня відійшов до Городища Однак лівобережний гетьман дє невдало під Чигирином і з великими труднощами пробивається до Канева 1 червня сюди підходить польсько-татарське військо і відбуваються жорстокі бої Зазнавши відчутних втрат, київський воєвода відмовляється від блокади Канева й відводить полки до Стеблева Але І Брюховецький не скористався сприятливою ситуацією для контрнаступу й дозволив ворогу зміцнити залоги у Павлоччі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищах С Чарнецький вдається до полтики масових репресій, що мали елементи етнічних чисток — повністю вирізалися непокірні міста й села, були ув'язнені в середині червня І Тукальський, а через кілька місяців — Г Гуляницький (Ю Хмельницький був арештований ще раніше)

Розправи жовнірів викликали нове піднесення національно-визвольної боротьби У першій декаді червня полковник С Височан зайняв Капустяну Долину, полковники П Стрла та М Шульга — Лисянку Міщани Стеблева зробили спробу заручитися підтримкою І Брюховецького, внаслідок чого татари повністю його знищили (за свідченнями одного з джерел, „немовлята копитами кінськими стерп“) Ще наприкінці квітня спалахнула боротьба у Полссі, яку очолив овруцький полковник В Децик На початку липня повстали міщани Ставищ, котрі знищили польську залогую Оточені С Чарнецьким, вони героїчно захищалися до початку жовтня, коли змушені були капітулювати За час боїв ворог втратив під стінами міста кілька тисяч жовнірів

Відмовившись від наступальних дій, І Брюховецький направив 30 червня до Умані підрозділи під проводом І Сірка та Г Касогова Вони розгромили татарські чамбули у Капустяній Долині та під Уманню Однак з невідомих причин (ймовірноше всього через боротьбу за владу) І Сірко та О Гоголь не порозумілися і кошовий, залишивши Брацлавщину, подався за здобиччю до улусів білгородських і ногайських татар Під час повернення назад у Сараджинському лісі (неподалік Чечельника) ук-

раїнци та калмики, які були разом з ними, зазнали поразки.

С.Чарнецький з підходом з Криму нових підрозділів вдався до проведення диверсійних акцій у Лівобережжі, що остаточно позбавили І.Брюховецького ініціативи. А без підтримки лівобережних полків повстанці Правобережжя знекровлювалися у жорстокій боротьбі і їх спротив восени 1664 р. помітно слабшає. На початку вересня на бік поляків з полком перейшов О.Гоголь. Здалися Ладижин, Немирів, Бершадь і Тростянець. Після капітуляції Ставищ склали зброю захисники Боярки, Маньківки, Шавулихи й інших міст і містечок. Продовжували захищатися Лисянка і Медвин, у Поліссі діяли загони В.Децика. До кінця року основні вогнища народного повстання були пригашені, а територія Правобережжя перетворена в згарища й руїни щедро облиті кров'ю захисників міст і сіл. За дуже приблизними підрахунками загинуло близько 100—120 тис. осіб й десятки тисяч пішли в кримську неволю. 23 серпня С.Чарнецький в одному з листів повідомляв: „Сміливо пишу, що 100 000 хлопства вже тут загинуло протягом цього року“.

І все ж з лютого 1665 р. піднімається нова хвиля національно-визвольної боротьби. Одними з перших повстали мешканці непокірного Ставища, котрі незабаром були знищені жовнірами С.Чарнецького. Активізує дії полковник І.Сербин, котрий укріпився в Умані. В Поліссі В.Децик розгромив корогви Павлюковського. Наприкінці лютого — у березні у Брацлавщині успішно діяли загони повстанців О.Гоголя, В.Дрозденка, І.Кияшка та Овдїєнка. Їм вдалося захопити основні міста-фортеці Східного Поділля.

Польські підрозділи, втративши талановитого полководця (С.Чарнецький помер у середині лютого), виявилися неспроможними виправити ситуацію. 30 березня вони зазнали поразки під Торговицею. Невдалими для них виявилися також бої під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою. 13 квітня послані І.Брюховецьким полки зайняли Корсунь. Наступного дня В.Дрозденко розгромив вірні П.Тетері підрозділи у Брацлавщині. Запеклі бої відбувалися в околицях Умані, під час яких загинув І.Сербин. Наприкінці травня під Білою Церквою українці розбили польські корогви С.Яблоновського. 9 червня сюди вирушив І.Брюховецький, однак його спроби взяти місто не увінчалися успіхом. Дізнавшись про наближення орди, він 24 червня відступив. У цей же час П.Тетеря залишає козацьку Україну й виїжджає до Польщі, прихопивши клейноди, корогви й залишки

архіву. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Аналізуючи розвиток національно-визвольної боротьби 1664 — першої половини 1665 рр. можна стверджувати, що її сильні сторони полягали у масовому характері, самовідданості й героїзмі повстанців, прагненні домогтися єдності козацької України. Водночас було чимало й негативного: згасання державної ідеї; неспроможність створити керівний центр та єдину армію; неучасть у боротьбі значної частини козацтва й старшини; міжусобиці та свавілля ватажків.

Незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі державної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні фактори. Ще не була втрачена перспектива об'єднання. Яскравим представником ідеї сильної, самостійної, соборної України виступав обраний у серпні 1665 р. гетьманом П.Дорошенко. Як він повідомляв в кінці листопада королю: „мене не мурзи на цей щоденний тягар (себто на гетьманський уряд) обрали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь“.

Перші заходи П.Дорошенка на царині возз'єднання українських земель. Підгаєцька кампанія та її невдача

Іняльність нового гетьмана розпочиналася у дуже несприятливій внутрішній і геополітичній обстановці. Крім того, що держава була розчленована на два гетьманства із своїми урядами, вона, як зазначалося, виявилася надзвичайно спустошеною. За далеко неповними підрахунками, на середину 60-х рр. Правобережна Україна втратила щонайменше 65—70% свого населення.

Складалася сприятлива ситуація для поділу Української держави між Московією і Річчю Посполитою. Російський уряд висловлював готовність встановити кордон по р.Дніпро. Тому відмовився від надання істотної допомоги повстанцям Правобережжя й повів курс на інкорпорацію Лівобережжя. Восени 1665 р. І.Брюховецькому було нав'язано укладення нового договору. Відповідно „Московських статей“ передбачалося перебування воєвод і московських залог в усіх великих містах; передати збір податків до рук воєвод; проводити вибори гетьмана лише в присутності царського представника; заборонити

нити гетьману зовнішньополітичну діяльність тощо. У березні 1666 р. І. Брюховецький отримав наказ „без затримки“ передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення й збір податків до московської скарбниці.

Реально оцінюючи обстановку, П. Дорошенко вважав за першочергове завдання домогтися зміцнення влади у Правобережжі, щоб згодом приступити до возз'єднання козацької України (при цьому сподівався отримати допомогу з боку польського уряду). Скликана на початку березня 1666 р. розширена старшинська рада підтвердила його гетьманські повноваження і ухвалила направити до короля посольство, аби домагатися виведення польських залог, замирення з Лівобережною Україною, ліквідації унії, повернення православній церкві захоплених храмів і майна, відновлення усіх прав і свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій та ін. Однак, як і слід було очікувати, найважливіші з них Ян Казимір відхилив. П. Дорошенко налагоджує добрі стосунки з новим ханом Аділь-Гіреєм. А в липні-серпні, коли у Лівобережжі спалахнуло велике повстання на терені Переяславського полку проти московської політики та влади І. Брюховецького (було вбито полковника Д. Єрмоленка й інших старшин), зробив першу спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Оскільки повстання було придушене, вона зазнала невдачі.

Восени 1666 р. гетьман приходить до висновку, що об'єднання України під верховенством польської Корони не підтримується більшістю населення. Річ Посполита не надасть дієвої допомоги у реалізації плану возз'єднання Української держави. Не виключено, що він отримав відомості про зміст московсько-польських переговорів в Андрусові й зрозумів, що обидві сторони домовляться про розподіл козацької України. Виходячи з цього, вирішив не допустити розташування у Брацлавщині 6-тисячного польського війська С. Маховського і в бою 19 грудня під Браїловом розгромив його. Після чого повернувся до Чигирини й розпочав облогу польської залоги. Ці кроки засвідчили розрив П. Дорошенка з Польщею. Водночас він іде на зближення з Портою, володар якої запропонував йому прийняти його протекцію на умовах визнання удільності Української держави та згоди надати військову допомогу.

На початку 1667 р. істотно змінюється міжнародне становище Української держави. Укладається московсько-польський Андрусівський договір, що передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я,

закріплення за Росією Сіверщини й Лівобережної України та на 2 роки Києва, а за Річчю Посполитою — земель Білорусії та Правобережної України. Запорозжя потрапляло у спільне володіння обох країн. Отже, договір засвідчив досягнення компромісу між двома імперіями за рахунок розподілу Української держави, що обернулося трагедією для української нації. А вже склалися, по суті, незборимі перешкоди на шляху до збереження витвореної держави та возз'єднання у її межах етноукраїнських земель. 11 березня П. Дорошенко звернувся з універсалом до козаків України, повідомляючи про укладений договір і загрозу можливого наступу поляків.

В його діяльності провідними стають два напрями. По-перше, щоб уникнути кровопролитної міжособної боротьби, запропонував козакам всієї України (включаючи Лівобережжя й Запорозжя) зібрати чорну раду на Росаві з метою обрання єдиного гетьмана, засвідчуючи готовність покласти свою булаву й визнати гетьманом того, кого вона обере. Цей крок знайшов розуміння й підтримку з боку козацтва, однак І. Брюховецький та більшість лівобережної старшини відмовилися з'явитися на раду й цей захід П. Дорошенка не був реалізований.

По-друге, він розпочав підготовку до визвольного походу у Західноукраїнський регіон, щоб прилучити його до складу держави. У травні на допомогу гетьманові підійшли татари, котрих він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Це було його великим прорахунком. Грабежі татар відштовхнули від нього мешканців Західного регіону, чим вдало скористався талановитий польський полководець гетьман Ян Собеський (майбутній король Польщі), схиливши на свій бік частину селян і міщан. З підходом орди калги-султана Крим-Гірея, П. Дорошенко на початку вересня вирушив у похід. Основні сили українців прямували на Старокостянтинів, а допоміжний удар з боку Подністрів'я наносив О. Гоголь. Я. Собеський поспішно залишив Кам'янець-Подільський і відступив до Підгайців. 6 жовтня тут з'явився П. Дорошенко. Враховуючи дуже вдале розташування противника, вирішив вдатися до облоги, слушно вважаючи, що її тривалий час жовніри не витримають.

Безсумнівно, ця тактика в підсумку принесла б успіх, але фортуна усміхнулася Я. Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а в середині вересня їх великий загін (близько 8 тис. осіб) на чолі з І. Сірком (на той час харківським полковником) і кошовим І. Рогом прорвався через Перекоп і дуже спустошив Крим. Дізнавшись про це, у се-

редині жовтня Крим-Гірей пішов на укладення угоди з польним гетьманом. П.Дорошенко, поставлений у скрутне становище, змушений був також підписати 19 жовтня договір, що передбачав визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до маєтків та ін. Отже, близорука політика згаданих старшин зірвала реалізацію програми П.Дорошенка. Можна лише собі уявити, яким важким ударом для нього став такий фінал старанно підготовленої кампанії.

Возз'єднання козацької України та обрання П.Дорошенка її гетьманом

Дії запорожців помітно ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше, що в середині листопада І.Сірко на чолі 6 тис. козаків вчинив новий похід на Крим. Внаслідок цього посла П.Дорошенка, які в грудні прибули до Аділь-Гірея, потрапили під арешт. Водночас кримська верхівка з прихильністю зустріла польське посольство. Щоб забезпечити себе від можливого підступного кроку з боку хана, гетьман спорядив посольство до султана.

Чимало уваги наприкінці 1667 — на початку 1668 рр. П.Дорошенко приділив переговорам з Росією. Переговори він вів разом із своїм соратником, палким патріотом України Й.Тукальським. Вони відхилили вимогу Росії порвати з Кримом, тому що, по-перше, ворожу політику щодо України проводить Річ Посполита, а по-друге, в такому випадку татари вчинять велике спустошення. Торкнувшись відносин з Московією, гетьман і митрополит визначили бажання, щоб під протекцією царя була „у возз'єднанні Україна вся“. При цьому П.Дорошенко підкреслював, що має відбутися об'єднання не лише Правобережної України з Лівобережною, а всіх етнічних земель України (всієї території в минулому княжої Русі, включаючи Перемишль, Ярослав, Львів, Галич і Володимир).

Гетьман погоджувався прийняти царську протекцію лише за низки умов, а саме: у містах і містечках не буде російських воевод та інших урядників; з міщан і селян не збиратимуться податки; не порушуватимуться козацькі права і вільності; гетьманом обох боків Дніпра стане П.Дорошенко, а І.Брюховецький задовольниться боярством і маєтками. Оскільки московська сторона не погодилася з ними, переговори зазнали невдачі.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорожжям та І.Брюховецьким. Важливо відзначити, що протягом 1665—1667 рр. в лівобережного гетьмана відбувалася еволюція політичних поглядів (згодом подібний шлях пройшов І.Мазепа): з гарячого прихильника московської орієнтації він стає її противником. Окрім того він проводить курс на зміцнення прерогатив гетьманської влади, а також усвідомлює згубність для „України вітчизни нашої милої“ міжособної боротьби та розколу. Тому прихильно зустрів пропозицію П.Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських залог, з тим, щоб розірвати Московський договір 1665 р. й прийняти протекцію Порти. На початку 1668 р. лівобережний гетьман зібрав таємну раду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись її підтримкою, направив посольства до султана й хана. Наприкінці січня — на початку лютого П.Дорошенко скликає старшинську раду, в роботі якої взяли представники І.Брюховецького та Ю.Хмельницький, котрий повернувся до політичної діяльності. За даними шляхтича Сеножацького, вона вирішила, що „з обох сторін Дніпра жителям бути у возз'єднанні і давати данину турському цареві та кримському ханові, так як волохський князь платить, а щоб під рукою великого государя і королівської величності в жодному разі не бути“.

На початку лютого в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. І.Брюховецький розіслав листи до мешканців міст і козаків, повідомляючи про розрив з Росією, яка разом із Польщею задумала до кінця згубити український народ і „Україну вітчизну нашу.“ До середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду. Тим часом стають рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І.Брюховецького, уряд Порти погодився взяти під протекцію і Лівобережну Україну, якщо на її теренах не буде російських залог.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П.Дорошенко вирішив усунути І.Брюховецького й об'єднати козацьку Україну. На початку червня він переправився з військом через Дніпро й повз Говтву й Решетилівку попрямував назустріч лівобережному гетьману, котрий стояв табором на Сербовому полі. За свідченням джерел, 17 червня П.Дорошенко на-

правив до І. Брюховецького 10 сотників із вимогою віддати клейноди, однак той відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору супротивника, козаки, які ненавиділи І. Брюховецького, схопили його й привели до П. Дорошенка. Останній почав докоряти, чому, мовляв, не хотів здати гетьманство. Вражений перебігом подій, І. Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулися на І. Брюховецького і за мить забили його. Козацька рада обирає П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної козацької України.

Здавалося, заповітна мрія цього визначного державного діяча здійснилася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму.

Петро Дорошенко.

Загострення політичної боротьби. Внутрішня і зовнішня політика уряду П. Дорошенка (липень 1668 – липень 1671 рр.)

Однак, розвиток подій пішов іншим шляхом. Уряди Московії, Речі Посполитої й Криму рішуче виступили проти акту возз'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала боротьбу за владу.

Довідавшись про вторгнення польських королів у Брацлавщину, гетьман 18 липня залишив Лівобережжя й повернувся у Правобережжя. Тим часом на булаву заявив претензії запорозький писар П. Суховій, підтримуваний Запорожжям та Кримом. Трагізм політичної колізії, що зав'язувалася й згодом вилилася в кровопролитну міжусобну боротьбу, полягав у тому, що новий претендент на гетьманування також виступав з патріотичних позицій. А в Лівобережній Україні, внаслідок наступу московського війська, наказний гетьман Д. Многогрішний і більшість старшин переходять на бік Росії. В березні наступного року при підтримці росіян він обирається гетьманом Лівобережної України. Українська держава знову розпалася на два гетьманства.

В умовах спалаху політичної боротьби П. Дорошенко в серпні 1668 р. направив посольство до Стамбулу, щоб з'ясувати можливість турецького протекторату. Після його повернення й прибуття турецького посольства на початку третьої декади березня 1669 р. гетьман скликає у Корсуні генеральну старшинську раду, у роботі якої взяли участь представники Лівобережжя, Запорожжя, колишній гетьман Ю. Хмельницький. Вона підтвердила пожиттєвий характер гетьманства П. Дорошенка, схвалила прийняття турецької протекції, відхиливши можливість московської, проте відмовила в принесенні присяги султану („піддалися по словам, а не на письмі“). На яких умовах українська сторона погодилася на протекцію? Із проекту договору 1668 р. можна зробити висновок, що гетьман добивався возз'єднання в кордонах держави всіх етноукраїнських земель від р. Вісли й міст Перемишля та Самбора на Заході до Севська і Путивля на Сході („всі суть козаки“). Далі: гетьман мав обиратися довічно; населення України звільнялося від сплати податків і данини; православна церква отримувала автономію під царгородським патріархом; турки й татари, прибуваю-

чи в Україну, не мали права споруджувати мечетей, брати ясир, руйнувати міста й села; султан і хан не могли без відома українського гетьмана укладати договори з Московією і Річчю Посполитою та ін.

Відомо, що П.Дорошенко намагався порозумітися з Д.Многогрішним, схилиючи його до проведення спільної козацької ради для розв'язання питання про владу, а також переконував не йти на проголошення у Лівобережжі окремого гетьманства. Однак, дарма. Скликана у березні 1669 р. в Глухові рада обрала Д.Многогрішного гетьманом і схвалила новий договір — „Глухівські статті“. Вони стали кроком вперед порівняно з „Московськими статтями“ І.Брюховецького, але все ж істотно обмежували права Української держави (в межах Лівобережжя). Умови статей передбачали залишення воєвод лише в 5 містах, котрі не мали права втручатися у місцеве управління й очолювали тільки залоги; закріплювали збір податків до російської скарбниці за українською адміністрацією; встановлювали чисельність козацького реєстру в 30 тис. осіб; забороняли гетьманському урядові проводити зовнішню політику тощо.

Водночас П.Дорошенку доводилося вести жорстоку боротьбу із П.Суховієм, котрого підтримували Крим, частина полковників, особливо уманський М.Ханенко, а також Ю.Хмельницький. Лише 29 жовтня 1669 р. гетьман завдав вирішальної поразки своїм противникам. П.Суховій та М.Ханенко втекли, а Ю.Хмельницький потрапив у полон до бігородських татар і згодом був відсланий до Стамбула.

Добившись перемоги, гетьман намагався уникнути воєнних дій з Річчю Посполитою і Московією, а також порозумітися з Д.Многогрішним. Помітно погравлюються його переговори з польським урядом. У листі до короля М.Вишневецького від 29 жовтня 1669 р. підкреслював, що пішов на прийняття турецької протекції лише тому, щоб „зберегти цілісність занепадаючої України...“. Внаслідок обміну посольствами, було вирішено провести зустріч комісій в Острозі з метою вироблення статей українсько-польського договору. Український уряд розробив наказ посла, пункти якого, по суті, передбачали встановлення конфедеративного зв'язку Української держави з Річчю Посполитою, а також розширення її території за рахунок частини Подільського воєводства, Волині й Полісся (кордон мав проходити по р.Горинь); знищення унії й підтвердження прав православної церкви; збереження за козаками всіх прав і вільностей у т.ч. права на проживання у шляхетських маєтках, заборону польському війську перебувати на українській території; відкриття двох академій, шкіл, друкарень

тощо. Оскільки Варшава не хотіла визнавати існування Української держави, а гетьман зайняв принципову позицію, то поляки зробили ставку на значно поступливішого М.Ханенка. На початку вересня 1670 р. в Острозі з представниками останнього укладається угода, в якій відсутній будь-який натяк на українську державну автономію, оскільки фактично відновлювалось становище, що існувало напередодні революції.

П.Дорошенко продовжував послідовно захищати національні інтереси козацької України. Вивчення джерел дозволяє з'ясувати основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики його уряду. Насамперед відзначимо курс на всебічне зміцнення ролі гетьманської влади, хоча, як і свого часу Б.Хмельницький, для надання більшої легітимності рішенням проводив їх через ухвали старшинських рад. Як і його великий попередник, прагнув відновити принцип її спадковості. Львівський єпископ Й.Шумлянський, котрий побував у Чигирині взимку 1671 р. свідчив: П.Дорошенко „абсолютно (в них) панує і користується у всього народу любов'ю...“. Як визнавав Д.Многогрішний, гетьман виношував плани „стати удільним князем.“ Подібне твердження висловлював і польський підканцлер А.Ольшевський: мав прагнення до „незалежної ні від кого монархічної влади“.

Звертає увагу на себе гнучкість соціально-економічної політики, а саме: проводив заходи на утвердження в державі козацького типу господарства й недопущення до маєтків панів і урядовців. Надіслане восени 1670 р. посольство до М.Вишневецького домагалось, щоб на територію козацької України шляхта не поверталася, бо козаки „в жодному випадку не можуть перебувати у підданстві й послушенстві панів“.

Анонімний представник польської еліти у трактаті „Думка певної особи“ (бл. 1669—1670 рр.) з цього приводу писав, що в козацьких місцях „жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає“. Як він підкреслював: „Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше — два (податки) на тих, котрі не ходять на війну...і то не перевищить цей податок десятка з лишком злотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком“.

П.Дорошенко підтримував також заходи Й.Тукальського у справі створення окремого Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності козацької

України. Не випадково польський уряд найбільше непокоїв його курс на виборення незалежності для держави в етнічних межах України. Один із сенаторів на початку квітня 1670 р. відзначав той факт, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як ширму для виборення незалежності від Речі Посполитої й створення удільної держави на зразок Молдавської, Валахської чи Трансільванської. В середині квітня А.Ольшевський у листі до люблінського воєводи звертав його увагу на наміри П.Дорошенка „вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм (у розумінні держави)“. В 1672 р. гетьман Я.Собеський в листі до сейму підкреслював прагнення українського гетьмана „(визначити) краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські“. Саме з цих міркувань П.Дорошенко не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського.

Смертельно побоюючись утвердження незалежності Української держави, правлячі кола Речі Посполитої прагнули будь-що послабити позиції П.Дорошенка, запобігти консолідації національно-патріотичних сил. Виходячи з цього, докладали максимуму зусиль для розпалювання міжособної боротьби (як це, до речі, робили й московські політики) серед старшини й козацтва. Як визнавав один з високоповажних сановників, було б „непоправною втраатою для Р (ечі) П (посполитої), коли б Ханенко з Дорошенком порозумілися“, бо ця незгода „між ними є порятунком для Республіки“. П.Дорошенко рішуче протидіяв заходам польського уряду, спрямованим на розкол козацтва, протиставлення запорожців городовому козацтву тощо. В листі від 24 червня 1670 р. він дорікав Я.Собеському за спроби підбурювання „свавільників низових“ грошима, привілеями, гетьманськими клейнодами проти городових козаків, на скликання ними „чорних рад“, бо у такий спосіб „не лише Україну, але й увесь народ вигубити стараються“.

Протягом першої половини 1671 р. гетьман намагався зміцнити міжнародне становище козацької України, зокрема, встановити політичні контакти з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, поліпшити відносини з Московією. Не залишав спроб порозумітися з Д.Многгрішним. Зокрема, пропонував йому укласти братерську приязнь, щоб разом захищати „суспільне добро і цілісність“. Цілком можливо, що їм вдалося досягти певного взаєморозуміння. Принагідно зазначимо, що лівобережний гетьман зробив чимало для зміцнення своєї влади (намагався запровадити її спадковість); рішуче при-

душував прояви свавілля й непослуху з боку старшин і козацтва; домігся прилучення до Лівобережжя Києва з округою; хотів приєднати до України Мстиславське воєводство; домагався проходження кордону з Литвою по р.Сож; не приховував обурення діями Москви у справі її зближення з Польщею. Невдоволені його діями старшини у березні 1672 р. змістили лівобережного гетьмана і в червні ним обирається І.Самойлович.

Криза і поразка революції (серпень 1671 – вересень 1676 рр.)

Польський уряд, стурбований зміцненням влади П.Дорошенка, вирішив розпочати воєнні дії. У середині серпня 1671 р. польська армія перейшла у наступ. Незважаючи на серйозний спротив козаків і міщан Брацлава, Вінниці, Могилева, Райгорода, Кальника й інших міст, до кінця жовтня Я.Собеському вдалося відновити польське панування майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана М. Ханенка, І.Сірка, М.Зеленського й інших старшин з частиною козаків. Зібрана 27 жовтня козацька рада (взяло участь близько 1 тис. осіб) обрала М.Ханенка гетьманом. Розташували на постій залоги в містах Брацлавщини, Я.Собеський повернувся до Львова.

На початку грудня до П.Дорошенка прибули татари і незабаром розпочалися бої з польськими корогвами під Ладжином, Уманню, Тростянцем. Королівські підрозділи залишають південні й центральні райони Брацлавщини. Стала реальною загроза вступу у війну Порти. Я.Собеський, враховуючи її, радив сейму й королю піти на поступки П.Дорошенку, а також відзначав корисність союзу з українцями у майбутній боротьбі з турками. Але ці застереження були проігноровані, як і ультиматум султана відмовитися від претензій на Україну.

На початку червня 100—120-тисячна турецька армія, очолювана Мегмедом IV, вирушила у похід. Вона рухалася повільно, бо турецький уряд не втрачав надії на мирне врегулювання конфлікту. Але цього не сталося й розпочалася польсько-турецька війна. П.Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, теж переходить у наступ. 18 липня 1672 р. неподалік Четвертинівки він розгромив польське військо К.Лужецького й козаків М.Ханенка. Після прибуття хана Селім-Гірея вирушив до Кам'янець-Подільського. Після штурму Кам'янца через боягузтво керівників його оборони 28 серпня місто капітулювало. Звідси П.Дорошенко та Селім-Гірей

пішли до Львова. Під час облоги міста гетьман по-турбувався про те, щоб воно не було захоплене й пограбоване турками й татарами.

Поразки Речі Посполитої змусили М Вишневецького розпочати переговори з турками у Бучачі. Представники П Дорошенка переконували керівника турецької делегації домагатися від Польщі встановлення кордонів України по ріках Горинь і Лабунь, знищення унії, визнання митрополитом Й Тукальського. Однак добитися цього їм не вдалося. За укладенням 18 жовтня договором Подільське воеводство відходило до Туреччини, передбачалося визнання Польщею Української держави (така назва козацької України в офіційних документах зустрічається вперше) у давніх кордонах. З її території виводилися всі польські залоги. Козаки М Ханенка одержали право або виїхати за межі козацької України, або залишитися за умови „статечної поведінки“.

Підписання Бучацького договору й визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави істотно зміняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від Правобережної України, то Московія могла тепер вважати, що має підстави, не порушуючи угоди з Річчю Посполитою, відновити боротьбу за повернення Правобережжя під свою протекцію. І російський уряд на початку 1673 р доручив І Самойловичу розпочати відповідні переговори з П Дорошенком. Варто зауважити, що лівобережний гетьман також розглядав козацьку Україну як єдину політичну структуру. Добре освічений він проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави. Рішуче протидівав спробам Запорозжя здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не спускав очей також із Західного регіону. Пізніше (у 80-х рр.) він неодноразово звертав увагу урядів Росії та Польщі на той факт, що Правобережжя та західноукраїнські землі разом з Лівобережною Україною мають бути єдиним державним організмом.

Тим часом зростають невдоволення й розчарування у П Дорошенка українською політикою Порту. Адже її уряд, по суті, проігнорував умови договору 1669 р. Є дані, що тепер він почав домагатися зруйнування фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. За таких обставин гетьман погодився на переговори з Росією, домагаючись від неї возз'єднання козацької України на чолі з єдиним гетьманом, збереження всіх прав і вільностей Війська Запорозького, на яких цар повинен присягнути,

встановлення кордону між Річчю Посполитою та Україною, виведення з Києва залоги, направлення на допомогу українцям для боротьби з турками сильної армії. Оскільки Москва відхилила його пропозиції, вони припиняються.

На початку 1674 р І Самойлович вирішив реалізувати свої наміри. У П Дорошенка не було сил протистояти наступу Г Ромодановського та лівобережного гетьмана, й до початку березня їх війська оволоділи основними містами Правобережжя. 25 березня до Переяслава з'явилася старшина правобережних полків, і на раді 27 березня гетьманом козацької України „обох сторін Дніпра“ обирається І Самойлович. Тут же М Ханенко, котрий порвав з Річчю Посполитою, склав свої гетьманські клейноди.

Що становив собою цей політичний акт Росії та лівобережного гетьмана? Можливо, він був би виправданим лише у разі серйозної підготовки сил до неминучої війни з Портою, яку вони розпочали проти неї вторгненням військ у Правобережжя. Інакше був безвідповідальною політичною авантюрою з усіма трагічними наслідками для місцевого населення, про що неодноразово попереджав П Дорошенко російський уряд.

Справді, турецький уряд, урахувавши, що через суперечності Московія і Річчю Посполита не зможуть об'єднати армії, вирішив завдати поразки Росії. У середині липня кримська орда перейшла Дністер і розпочала жакливе спустошення краю між Дністром і Південним Бугом. Штурмом були захоплені Вінниця, Стіна, Косниця та інші міста.

Г Ромодановський та І Самойлович, дізнавшись про вступ на терени Брацлавщини турецького війська на чолі з султаном, замість того, щоб виступити проти ворога, втекли на Лівобережжя. Населення Правобережжя залишилося на поталу ворогові. Героїчний опір туркам і татарам вчили залоги й мешканці Ладжигина та Умані. Кількість спроможних битися з противником у Ладжигині налічувала близько 5 тис осіб. Бої розпочалися десь 12—13 серпня. Протягом тижня обложени відбили 9 великих приступів. Коли ситуація стала безнадійною, ймовірно 21—22 серпня, склали зброю. Усіх дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а саме місто зруйнували дощенту.

Звідси Мегмед IV відправив на чолі 20-тисячного війська з 30 гарматами каймакана до Умані. Розпочався штурм міста, але наповнивши яничарським „трупом всі рови“, каймакан повідомив султана про свою невдачу. Підійшли нові турецькі підрозділи й приступи відновилися. Сильний гарматний вогонь

руйнував укріплення, а внаслідок вибухів мін у них утворилися проломи. Тоді захисники міста вирішили пробитися і після запеклого бою незначній їх частині вдалося прорватися до Торговиці. Інші ж захищали кожен будинок Умані. За словами Самовидця, „юже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а інших по льохах, соломі понаволкавши, турки подушили“. Одне з найбільших міст держави перестало існувати. Втрати турків, за даними джерел, були величезні — близько 10 тис. осіб.

Розлючені опором населення й значними втратами, підрозділи турецько-татарських військ знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти страшній катастрофі Правобережжя. Лише у середині вересня ворог розпочав відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи П. Дорошенка, вдалися до масового переселення на Лівобережжя. Скориставшись цим, обраний королем Я. Собеський наприкінці жовтня перейшов у наступ на Брацлавщину. До середини листопада жовніри зайняли Печери, Немирів, Жорнище, Кальник й інші міста.

Наприкінці грудня король вислав посольство Й. Шумлянського до П. Дорошенка, обіцяючи визнати права Війська Запорозького. Хід переговорів показав, що П. Дорошенко продовжував боротися за національні інтереси України, добиваючись для неї в складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації. Від „всього народу Руського“ висунув вимоги її обов'язкового відокремлення в удільну дежавно-політичну одиницю, взаємної військової допомоги України і Польщі в боротьбі з ворогами, підтвердження всіх прав і вільностей Війську Запорозькому, заборони державцям і старостам прибувати до міст, ліквідації унії, відновлення прав православної церкви на всій території, де „перебуває Руський народ та (поширена його) мова“, допуску православних до участі в роботі магістратів, відновлення вживання української мови на теренах Польщі й Литви та ін. Оскільки король відмовився схвалити головні з них, переговори зазнали невдачі.

Складається враження, що, починаючи з глибокої осені, в Я. Собеського визріває ідея про необхідність пошуку серед старшин гідного опонента непокірному П. Дорошенку, щоб відірвати від нього козацтво й зміцнити свій вплив в Україні. З цією метою 22 листопада 1674 р. він видає моголівському полковнику О. Гоголю привілей, що передбачав надання йому титулу довільного подільського полковника, а також звільнення козаків Подільського полку

від виконання різних повинностей і виплати всіх податків. На початку квітня наступного року козакам правобережних полків надається дозвіл на скликання генеральної ради, рішення якої король обіцяв затвердити. Водночас наказним гетьманом польський правитель назначав О. Гоголя, котрому мали підлягати Моголівський, Кальницький і Уманський полки з усіма населеними пунктами, що „здавна до них належали“, а також „охотні полки“.

Влітку 1673 р. становище П. Дорошенка стає критичним. Не припинявся потік біженців у Лівобережжя, його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть близького друга й порадника Й. Тукальського. Правда, відбувається запізнале порозуміння з кошовим І. Сірком. Їм вдалося домовитися про скликання весною 1676 р. козацької ради для обрання гетьмана України, бо запорожці не брали участі у виборах І. Самойловича. Але ця спроба виявилася невдалою. Московський уряд відмовився визнати законність акту його зречення від турецької протекції й присяги цареві, що відбувся 22 жовтня 1675 р. в Чигирині перед І. Сірком як представником Запорозжя. Врешті-решт П. Дорошенко змушений був каптулювати. Коли в другій половині вересня 1676 р. під стінами Чигирини з'явилися російські підрозділи, він засвідчив готовність скласти зброю і присягнути Росії. В кінці місяця здав гетьманські клейноди. Ця подія стала останнім політичним актом Національної революції, що завершилася поразкою, головними причинами якої були

— відсутність досвіду державного будівництва в еліті, котра очолила боротьбу, незавершеність процесу її становлення, існування гострої політичної боротьби між окремими угрупованнями, переважання в ментальності значної частини старшин особистих, групових інтересів над національними, державними,

— зрада національним інтересам з боку панівного стану українського суспільства, переважна більшість якого відразу ж перейшла на бік Речі Посполитої і взяла найактивнішу участь у боротьбі проти власного народу,

— перебування у зародковому стані на початок революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва у 1648 р., і привело до залишення ворогу Західного регіону, породивши таким чином проблему соборності Української держави,

— ліквідація встановленого Б. Хмельницьким спадкового гетьманату й утвердження республіканської-олігархічної форми правління, що зумовило

слабкість центральної влади, міжусобну боротьбу за булаву й всевладдя старшин на місцях;

— прорахунки (після смерті Б.Хмельницького) у внутрішній політиці урядів, які провокували загострення соціально-політичної боротьби, що набирала форм громадянської війни;

— постійна агресія (у різних формах) з боку інших країн, що була спрямована на ліквідацію самостійності Української держави.

Особливості революції та її значення

Українська революція мала ряд своїх особливостей. Відзначимо головніші з них:

— боротьба точилася не лише проти Речі Посполитої (як це традиційно зображується в історичній літературі), але й інших ворогів української незалежності — Московії, Криму й Порту;

— тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної, релігійної й соціальної боротьби;

— переростання соціальної боротьби в Селянську війну 1648—1652 рр., що завершилася утвердженням у козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин;

— довготривалість, нерівномірність й суперечливість розвитку революції, який супроводжувався злетами й спадами, спалахами соціально-політичної боротьби, яка інколи переростала в громадянську війну;

— відхід з 1649 р. від боротьби мешканців Західного регіону, котрі в жорстоких реаліях боротьби часто ставали заложниками і жертвами у воєнних діях української, польської, кримської, московської та турецької армій;

— провідна роль у розвитку революції козацтва — стану дрібних землевласників фермерського типу;

— зрада національним інтересам з боку частини панівного стану українського суспільства — князів і шляхти, котрі разом з поляками й литовцями придушували визвольну боротьбу України за незалежність і соборність;

— слабкий позитивний вплив на розвиток революції міського патриціату, інтелігенції, вищого й середнього духівництва;

— домінування збройних форм боротьби, яка час від часу набирала надзвичайно жорстокого характеру й супроводжувалася проявами етнічних чисток;

— вкрай негативна роль геополітичного фактору, оскільки уряди найбільших сусідніх держав всіляко протидіяли виборенню Українською державою незалежності.

Наслідки революції виявилися для української нації катастрофічними: не вдалося ні створити держави в етнічних межах України, ні відстояти незалежності козацькій Україні, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну — втрати (від воєнних дій, голодівок, епідемій, захоплення в ясир, переселень) становили близько 65—70% усіх українців (2,6 (3,2) — 3 (3,5) млн. осіб від близько 5 млн. мешканців етноукраїнських земель Речі Посполитої), а в Правобережній Україні близько 85—90% жителів регіону; зазнали руйнувань майже всі міста України.

Значення революції в історії України:

— привела до витворення національної держави, частина якої на теренах Лівобережжя (Гетьманщина) на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;

— під час її розвитку формується національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність;

— відіграла роль могутнього імпульсу для розвитку національної самосвідомості;

— сформувала нову політичну еліту, що захищала національні інтереси;

— зумовила закріплення за витвореною державою назви "Україна" й започаткувала зміну назви „Руський народ“ на „Український народ“;

— істотно збагатила й зміцнила традиції боротьби як проти національно-релігійного, так і соціального гноблення; пробудила волю народу до самоутвердження й самовираження у формі національної держави;

— протягом тривалого часу після її завершення козаки, селяни й міщани продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань в роки революції;

— сприяла розвитку усної народної творчості, історичної науки (у формі літописання), художньої літератури тощо.

Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI—XVII ст.

У вітчизняній історіографії склалася негативна традиція зображувати події Національної революції у відриві від розвитку європейського революційного руху. Разом з тим є підстави розглядати її причини як складову визрівання процесу соціальної і визвольної боротьби, що охопила ряд

європейських країн у 40—70-х рр. XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії, що тривала до 1660 р.; в цьому ж році спалахнуло повстання португальців проти іспанських поневолювачів і „війна женців“ в Каталонії за збереження автономії. Високою була соціально-політична напруга в Данії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії; в наступному році розпочалися Фронда (антиабсолютистський рух) у Франції, повстання міщан і селян у Московії, Австрії, Білорусії. Ці та інші події засвідчували посилення кризи середньовічної цивілізації в Європі, що супроводжувалася зародженням і розвитком нового ладу.

Тому не випадково Українська революція мала чимало спільного з Німецькою, Нідерландською та Англійською революціями XVI—XVII ст. Типологічно найближче вона стояла до Нідерландської революції (1566—1609 рр.), що розв'язувала завдання виборення національної незалежності й встановлення буржуазних відносин. В їх розвитку можна виділити такі спільні риси:

— довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність розвитку, імпульсивність, чергування злетів і спадів;

— складність і суперечливість боротьби, під час якої, в силу багатьох обставин, народні маси нерідко потрапляли по різні боки барикад;

— переплетення національно-визвольної, релігійної та соціальної боротьби;

— велика різноманітність форм боротьби: від найпасивніших до найактивніших, включаючи військові сили армій, політичну і дипломатичну боротьбу; прояви протистояння сторонами нетерпимості, жорстокості й терору;

— Українська й Нідерландська держави утворились не в межах етнічних територій, а лише в окремих їхніх частинах, внаслідок чого кордони проходили не за національно-мовними, а за географічними рубежами;

— важлива роль релігійного фактору; при чому в обох країнах боротьба велася проти католицизму;

— відсутність єдності серед політичної еліти, що негативно позначилося на ході й результатах боротьби;

— негативна роль геополітичного фактору.

Вивчення змісту й мети боротьби українських селян і феодално залежних мешканців міст і містечок дозволяє стверджувати, що вона нічим не відрізнялася від боротьби селян під час європейських революцій XVI—XVII ст.: спрямовувалася на

ліквідацію всіх різновидностей особистої залежності й існуючих форм експлуатації, у виборенні особистої свободи і вільної власності на землю.

Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революції дозволяє виявити однотипну тенденцію — зміцнення особистої влади їх керівників (відповідно Б.Хмельницького та О.Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні в 1657 р. запроваджується спадкове гетьманство, а в Англії в 1653 р. — протекторат Кромвеля). І хоча в Україні після приходу до влади І.Виговського утверджується республіка (в Англії в 1660 р. цей процес завершився реставрацією монархії), все ж пізніше і він, і майже всі наступні гетьмани рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання рис самодержавності, запровадження її спадковості. Навіть П.Дорошенко, котрого відомий історик Д.Дорошенко назвав „найбільш конституційним гетьманом, який додержувався старих козацьких традицій“, не лише прагнув „вічного гетьманства“ й передачі влади після його смерті „синові й онукові його неодмінно“, а й виношував плани „стати удільним князем“, „володарем всієї України“.

Таким чином, Українська революція 1648—1676 рр. типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI—XVII ст. Вона становила важливу складову ланку процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин. На відміну від Англійської та Нідерландської революцій, що завершилися перемогою, вона зазнала поразки, як, до речі, і Німецька. Все ж в зовнішньополітичному аспекті революція викликала серйозну зміну співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі (яка, на жаль, також виявилася несприятливою для України). Вона різко послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до зміцнення ролі Російської імперії, Швеції й Бранденбургу (у 1657 р. Польща відмовилася від ленних прав на Східну Прусію). Революція вплинула на загострення соціальної боротьби в Польщі, Московії, Молдавії; національно-визвольної боротьби — в Білорусії, Валахії, Сербії, Болгарії. Не випадково вона викликала в Європі широкий резонанс і систематично висвітлювалася на сторінках брошур, „летючих листків“, наукових праць і шпальтах французьких газет „Газетт де Франс“ і „Еспійон де Кур Де Пренс Кретьєн“, англійських „Меркюр Англе“ і „Модеріт Інтелідженсер“, німецької „Франкфуртер Пост-Цайтунг“ та інших.

Ліквідація козацької державності

Україна за гетьманування І.Мазепи та І.Скоропадського

Після завершення Визвольної війни Україна потрапила у скрутне соціально-економічне і політичне становище. Лівобережжя та Слобожанщина перебували у складі Російської держави, Правобережжя — Речі Посполитої й частково під протекторатом Туреччини. Південь, що тільки-но почав освоюватися, відчував близькість володінь і влади кримського хана. Пошматована на окремі частини, вона зазнала значних матеріальних і людських втрат. Десятки великих міст і містечок, сотні сіл були зруйновані, а їх мешканці загинули чи змушені були залишити рідні місця під тиском ворога. Сучасник тих подій, арабський мандрівник П.Алеппський (Халебський, близько 1627-1669 рр.) так записав про Україну в своєму нотатнику: «Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони не знали, але в ці роки вона з'явилась у них, забравши з них сотні тисяч у сади блаженства».

Проте дух козацький, волелюбність українців залишились нездоланими. Поступово в них дедалі яскравіше проявлялось національне самоусвідомлення. Найчисленніша група населення (розкріпачене селянство Гетьманщини порівняно з кріпаками Росії, з її консервативним монархічним правлінням) мала більше можливостей для суспільного розвитку та визрівання самобутніх етнічних рис у галузі художнього життя, побуту та звичаїв. Порівнюючи свої

враження від перебування в Москві, а потім у Києві, П. Алеппський зазначав: «Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Росії) ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виростили... Зате Козацька країна була для нас начебто рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі». Цар Петро I 1698 р. зазначив у розмові з патріархом: «Священники у нас грамоти мало знають... Якби їх... у науку послати до Києва у школи...» Зрозуміло, що загальний рівень освіти простого люду Росії був ще нижчим.

Що ж являли собою наприкінці XVII ст. українські землі, котрі відійшли до Російської держави? Згідно з Андрусівською угодою 1667 р. між урядами Росії й Польщі, за якою повністю ігнорувалися інтереси власне України, територія на правому березі Дніпра опинилася під владою польської корони. Тільки Київ з навколишньою місцевістю (декілька верст навкруги) передавалися на два роки під московський скіпетр. Польща повертала також Сіверську землю та офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави.

Лівобережна частина Гетьманщини у військово-адміністративному відношенні, як і в попередні роки, продовжувала поділятися на полки. На той час їх налічувалося 10: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Всі вони були поділені на сотні: від 7 до 20 у кожному. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав і деякі інші міста мали власне самоврядування, користувались Магдебурзьким правом, наданим їм ще до Визвольної війни. Після Б.Хмельницького гетьмана обирали на військовій раді з наступним затвердженням царя. При ньому дорадчим органом залишалася генеральна старшина /генеральні обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий, підскарбій і бунчужний/.

Запорозька Січ законодавчо підпорядковувалась адміністрації обох країн (воля гетьмана тими не бралася до уваги). Певною мірою визначався західний кордон між Річчю Посполитою і Російською державою по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії р. Сож. Від неї по межі Річицького повіту (охоплював „кут“ південно-східного району, пізніше Мінської губернії на берегах Дніпра, Прип'яті та Березані) й частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і дуже ламено окреслювала східний кордон, вста-

новлений ще Поляновським трактатом 1634 р.

Отже, фактично більшість здобутків українського народу, завойованих протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера було принесено в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі. Оцінюючи цей факт, літописець Самійло Величко зазначив, що „всім козакам не корисний Андрусівський торг“ „Страшним ударом для Української держави“ назвав його відомий історик Омелян Терлецький. Одрразу після підписання Андрусівської угоди шляхта почала „вогнем і мечем“ приводити населення Правобережжя до покори.

Договір про „Вічний мир“ від 26 квітня (6 травня) 1686 р. між Росією і Польщею знову підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в категоричнішій формі. Він остаточно не тільки юридично, а й фактично закріпив за Московією право на володіння Гетьманщиною. За ним по р. Орель окреслено південну межу краю, а Польща відмовилося від протекторату над Запорозькою Січчю. Північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького і Речі Посполитої пройшов від Січі вгору по Дніпру та гірлу р. Тясмин, а звідти до Чигирини і далі до Чорного лісу.

Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападниками. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під владою Туреччини.

Росія продовжувала чинити диктат на українських землях. Петро I (1672-1725) з самого початку свого правління (1682) розгорнув активну (то приховану, то явну) боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові. Він настоює стежив за всіма міжнародними контактами Запорожжя, представників старшинської адміністрації Гетьманщини та Слобожанщини, суворо забороняв їм вести будь-які самостійні переговори з іноземними послами. Законодавчо це ще раз затверджували „Коломацькі статті“ — договірні умови між старшинами і урядом Росії, прийняті на козацькій раді в Коломаку 25 липня 1687 р. під час скинення з гетьманства Івана Самойловича й обрання на цей ранг (посаду) одного з найвпливовіших діячів Лівобережжя генерального осавула Івана Мазепи (1687-1708).

Ці статті, порівняно з попередніми, містили кілька принципово нових пунктів, згідно з якими посилювалася влада царату на українських землях, що входили до складу єдиної Російської держави. На-

приклад, Гетьманові Лівобережної України заборонялось позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на це царя, а старшинам не дозволялось обирати гетьмана. Завдяки політичному хисту І.Мазепи низка шкідливих для України ухвал Коломацької угоди залишилися нечинною.]

З початком нового століття після проголошення війни Швеції 1700 р. Петро I перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) фактично на свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (1697-1706, 1709-1723) про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697-1718), він, нехтуючи інтересами Української держави, обіцяє уступити Речі Посполитій кілька міст на Правобережжі й деякі села Стародубського полку. А вже після цього відправляє до Мазепи (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайлова з „таємними“ статтями. В них, зокрема, йшлося про можливість відриву від України та повернення у володіння Речі Посполитої задніпровських містечок Трахтемирова, Стайок і Трипілля; заселення Чигирини та деяких прикордонних районів, що за „Вічним миром“ мали залишатись без осілої людності; передачі найближчих до Польщі сіл на Стародубщині.

Гетьман добре розумів тактику і загальну політику щодо України царського двору. В цій справі для нього майже не існувало секретів. Тому Мазепа як досвідчений дипломат, щоб не йти на конфронтацію з Петром I, вирішив повністю не відмовляти посланцю і після дворазової зустрічі з ним таємно наодинці погодився Трахтемирів, Стайки і Трипілля віддати полякам. Але зажадав, враховуючи попередній досвід і непостійність поляків, зафіксувати цю угоду в конституції на сеймі, а зміст її офіційно опублікувати. Очевидно, так він хотів уберегти Українську державу від подальших зазіхань і королівської, і царської влади.

На всі інші пропозиції гетьман не пристав. Він тактовно, але принципово заявив: „... Польській стороні уступати ніяк не можна з таких причин: якщо ті міста уступати, то на тому боці залишаться у державі його царської величності один Київ, і буде велика небезпека, оскільки у ті Чигиринські місця й інші міста* переселяться з того боку Дніпра... і оволодіють берегом того боку річки Дніпро й стануть називати його своїм... а тому, гетьману, якщо послушенство, яке і вчинять, то хіба що невільно, й від того будуть як від

* Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов

мешканців з того боку Дніпра, так і від запорожців труднощі й непорозуміння значні, і все піде на сторону царської величності неспокійно і до втрати великої". І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: „Стародубський полк від поляків відділила ріка Сож, і за тією рікою, на польському боці його, гетьманського володіння, ніякого немає, а за річку в Стародубський полк полякам вселятися непристойно ж...“.

Отже, цілком очевидним є, по-перше, гостре небажання гетьмана ще більшого „звуження“ його влади на правому березі Дніпра* та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного „аргументу“ чи тиску (до певної міри, звичайно) на російську сторону можливого вибуху протесту запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання Мазепою того незаперечного факту, що Гетьманщина, в тому числі й Київ, перебувають у складі „держави його царської величності“, а також є „гетьманським володінням“.

Через різні політичні чинники, а також народно-господарські умови регіони України були населені нерівномірно. Так, на середину XVII ст. тільки на Київщині мешкало близько 1 млн. 400 тис. чоловік, а в межах Слобожанщини — 50 тис. На території Київського і Чернігівського воєводств на 1 кв. км у середньому припадало 10—12 чоловік. У межах країни проживали тоді представники 21 народності. Найчисленнішими серед них (крім українців) були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи. Більшість з них осіла на родючих землях Наддніпрянщини. Значно менше тут проживало вихідців з Молдови і Волощини, Литви, Угорщини та Німеччини. Протягом другої половини століття кількість населення зростала порівняно швидко. Зокрема, 1657 р. на Слобожанщині було 64 міста й села, в яких мешкало до 100 тис. чоловік, а лише через неповних 30 років налічувалося вже 232 населених пункти з 250 тис. жителів. Тобто, кількість міст і сіл збільшилася в 3,6, а людність — в 2,5 раза. Власне українці становили близько 98%.

В цей час у Російській державі проводилися значні реформи, що не могло не вплинути на суспільно-політичне, економічне та культурне життя українців. Цар Петро I особисто кілька разів відвідав Україну, зустрічався з гетьманами І.Мазепою та

* Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під своєю булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом "Війська Запорозького обох боків Дніпра"

І. Скоропадським, представниками місцевої еліти. Реформи в Росії об'єктивно, певною мірою, сприяли і розвиткові господарства та виробничих відносин „окраїнних областей“. Зокрема, деякі царські укази та заходи передбачали в сільському господарстві України значне поширення окремих технічних культур, культивування нових овочів і фруктів, збільшення виробництва полотна і канатів, розвиток скотарства і т.ін.

Іменний указ від 31 грудня 1719 р. про рудокопні „заводи“, згідно з яким майстрових рудокопних підприємств звільняли від державних повинностей і податків, виконання військової служби, викликав значне переселення працездатних людей з Правобережжя на Лівобережжя, а також зумовив прибуття з Польщі фахівців цієї галузі. Указ 18 січня 1721 р. деякою мірою сприяв збільшенню кількості місцевих заводів. На початку 20-х рр. утворюється спеціальна контора для нагляду за хліборобством і забезпеченням корінних мешканців хлібом під час неврожаїв і стихійних лих. Імператор особисто вимагав надсилати відомості про кількість зібраного хліба, поліпшення обробітку землі й збільшення освоєних земель.

Водночас величезним тягарем реформаторські державницькі дії Петра I лягали на Україну, котру він цілком намагався підпорядкувати Російській державі. Відвертий деспот і кріпосник, прибічник абсолютистської влади, він писав закони, за висловом О.Пушкіна, батою, жорстокий й примхливий, що ніби вирвалися у нетерпеливого, самовладного поміщика.

Зміцнення позицій царату в Україні і ще більше послаблення гетьманської влади сталося після подій, пов'язаних з Північною війною 1700-1721 рр., а конкретно — з переходом до табору Карла XII частини козаків на чолі з І.Мазепою, який хотів звільнитись від диктату Москви і здобути ширшої автономії для Гетьманщини. Взимку 1708—1709 рр. армія Росії активізувала свої дії на кордонах Північної України. Карл XII вторгся в межі Слобожанщини, де під Красним Кутом дав великий бій спільним російсько-українським військам. Після його завершення перемогу приписали собі обидві сторони. Проте шведи незабаром відступили і отаборилися на території від р. Десна до Полтави, яка перекривала їм прямий шлях на Москву.

І.Мазепа спробував підняти повстання проти засилля московського уряду й відірвати Україну від Росії. Але в цьому гетьмана мало хто підтримав — головним чином „низовики“ під керівництвом кошо-

вого отамана Костя Гордієнка та порівняно невелика кількість старшини і козаків Гетьманщини. Цар проголосив І.Мазепу та його прибічників зрадниками: наказав ганьбити їх всілякими способами в церквах і перед народом усєї Російської держави. Ранком 27 червня (8 липня) 1709 р. під Полтавою стався вирішальний кривавий бій між військами Петра I і Карла XII внаслідок якого шведський король і гетьман з рештками розгромленої армії втекли в межі володінь турецького султана.

З 1708 р. практично призначений царем (хоча формально й обраний на старшинській раді в Глухові) новий гетьман Іван Скоропадський одразу підпав під особливий нагляд довіреної особи Петра I — боярина Андрія Ізмайлова, котрому таємно наказувалось при будь-якому „народному невдоволенні“ або „чий-небудь зраді“ застосовувати „великоросійські полки“. 1722 р. сюзерен видав особливий указ про створення на Україні так званої Першої малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень по управлінню краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території регіону ще більше зміцнили позиції російських сановників.

Такого політичного удару престарілий І.Скоропадський не зміг пережити і незабаром після виходу царського указу від хвилювання занедужав і помер. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру I в здійсненні його великодержавницьких планів.

Портрет І.Мазепи.

сненні його великодержавницьких планів. Навпаки — він взагалі заборонив вибори наступного гетьмана. Наказним (у сучасному розумінні слова: виконуючим обов'язки) гетьманом призначили Павла Полуботка (1722—1723), котрий дуже швидко за свої порівняно незалежні погляди потрапив до Петропавлівської фортеці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер (1724). Імператор фактично придушив спробу утворення козацької старшини обстоювати свої політичні й соціальні права.

Взагалі репресії й нехтування людським життям були характерними для російського самодержжтя, що весь час відчували на собі особливо ті, хто пробував вести самостійну незалежну політику. Так після переходу І.Мазепи на бік Карла XII цар наказав покарати багато людей, причому постраждали не тільки прихильники гетьмана, а й зовсім невинні. Значну кількість старшини він позбавив маєтків і урядових посад, їх місця позаймали „вірні“ чиновники з росіян, а також іноземці або ж космополіти. У жорстокості стосовно українців не відставали від сюзерена і його „васали“, такі, наприклад, як Олександр Меншиков. Саме він наказав жорстоко винищити не тільки залогу, а й все населення Батурина — від малого до старого — за те, що мешканці міста виступили на боці І.Мазепи. Гетьманська столиця була варварськи спалена.

Неймовірно тяжким випробуванням стали примусові каналні роботи, спорудження фортифікаційних споруд, воєнні „низові“ походи тощо. Козаків і посполитих нерідко „ганяли“ до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Українців змушували воювати в Білорусії, Литві, Лівонії й Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, як правило, залучались найбільш фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани. З них додому поверталось усього від 30 до 60%, а інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв і т.ін.

Така внутрішня політика царату фактично вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей). Правда, до нижчих верств власне російського населення він ставився нічим не краще. В одному з документів того часу — описі полковником Іваном Черняком праці козаків на Ладозькому каналі 1722 р. — так йдеться про це: „... Велика кількість козаків хворих і померлих перебуває, і дедалі множаться тяжкі хвороби — найбільше вкорінилася гарячка і набряк ніг, і мруть з того. Однак приставні офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтєва... б'ють їх при роботі пал-

ками, — хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні й святкові відправляють* — без спочинку...“ Далі полковник зазначив: „Боюся я, отже, щоб козаків тут не погубити, як торік — що їх хіба третя частина в минулім році додому повернулася...”

Нетерпимість царя до українського народу наочно виявилась у ліквідації в травні 1709 р. Запорозької (Старої) Січі. Але й перед цим запорожці неодноразово скаржилися, що при Петрі I потерпають у вільностях, здобичі й промислах. Наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. поширились деякі обмеження царського уряду в сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялось займатися торгівлею з закордоном. Вводилась державна монополія на багато товарів. Широко практикувалось перекуповування різноманітних товарів лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначались торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де саме могли торгувати українці.

В зв'язку з цим особливою гостроти на той час набуло питання торгівлі з Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. За порушення такого роду указів жорстоко карали і засилали до Сибіру. Так, 9 червня 1721 р. гетьману І. Скоропадському царський уряд надіслав „грамоту“ про покарання „кнутом“ і заслання до Сибіру полтавців С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволена торгівля на Запорожжі. Крім того, незважаючи на те, що імператор, як правило, позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни за сіллю, рибою та звіром. Отже, російський царат в особі Петра I фактично скасував вільну українську торгівлю. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було збування на території українських земель „лихих“ мідних грошей, щоб срібні й золоті залишались по можливості в обігу в Росії і зосереджувались у державній казні.

Українську економіку дуже підривали постійне перебування в Україні великої кількості російських військ (часом понад 10 тис. чоловік), які утримувались здебільшого за рахунок простого люду, а також швидке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя в царську скарбницю 1722 р. надійшло 45,5 тис. крб, 1723 р. — 85,9 тис., а вже 1724 р. — 241,3 тис. крб.

Проте, попри всі ці та деякі інші негаразди (нев-

рожаї, стихійні лиха, епідемії тощо) народне господарство розвивалося. В другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило значне розширення оброблених площ, відбулося поглиблення спеціалізації окремих районів. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв зростанню посівів технічних культур, зокрема тютюну, льону, коноплі. Сталися зрушення в системах обробітку ґрунту. Нові явища особливо виразно проявились у мануфактурному виробництві, яке розвинулось на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Саме поява та функціонування мануфактур активно впливали на руйнацію старих відносин і заміну їх більш прогресивними — буржуазними.

Розвивалася також і національна культура, хоча з 1690 р. значна частина книг, видрукованих чи написаних у „Малоросії“, була визнана єретичною, а місцеві вчені викликали в Москві дедалі більшу недовіру. Наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови (особливо в офіційних установах, великих містах і т. д.), скоротився видрук українських книг, здобуття освіти було взято під нагляд дуже підозрілої, неприязної до „інородців“ державної цензури. Одночасно йшла „викачка інтелектуального потенціалу українців у Росію“. Українська церква підпала під значний вплив Московської патріархії*, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки серед місцевого духовенства, а й широких кіл простих селян. 1721 р. навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з московських книжок.

Антиукраїнській політиці Петра I фактично постійно то приховано, то явно протистояла опозиція представників різних суспільних кіл. Одним з найбільш відомих серед них був прибічник І. Мазепи, генеральний писар у 1702-1708 рр. Пилип Орлик (1672-1742), якого 1710 р. в еміграції група козаків і старшин обрала гетьманом. У його оточенні 16 квітня того ж року були складені так звані Пакти та Конституція прав і вільностей Війська Запорозького. За ними українська православна церква мала перейти у підпорядкування від московської патріархії до візантійської; відновлювався попередній кордон Української козацької держави по р. Случ; Запорожжю поверталися Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі біля р. Ворскли; неабияк зростала влада і самостійність гетьмана, генеральної

* Праця в неділю та святкові дні для християн є великим гріхом.

* З середини 80-х років XVII ст. відбулося підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові.

старшини, полковників і значущість козацьких рад; обмежувались податки і повинності козаків та посполитих тощо. І хоча ці плани не набули реально-го втілення в життя, вони відіграли тоді важливе значення, бо у свідомості багатьох українців формували ідею, яким саме шляхом за інших обставин міг би піти державотворчий процес в Україні.

Розвиткові національної суспільної думки сприяло функціонування першої вищої школи у Російській державі — Києво-Могилянської академії (з 1701 р.). Виникнувши 1632 р. в результаті об'єднання школи Києво-Печерської лаври з Київською братською школою, вона аж до 1755 р. (до відкриття Московського університету) відіграла провідну роль у справі освіти. В ній у різний час навчалися згодом відомі в усьому цивілізованому світі українські діячі: Феофан Прокопович (1681-1736), Григорій Кониський (1717-1795), Григорій Сковорода (1722-1794), Яків Козельський (1729 — близько 1795 рр.) та багато інших, а також вихідці з Росії, Білорусії тощо.

Народні маси обох країн не завжди безоглядно слідували політиці своїх правителів. Повсякденне життя часто-густо саме визначало характер взаємин між представниками російського та українського етносів. Та і Петро I, як відомо, нерідко віддавав перевагу суспільним діячам, ученим, духовним особам з України, а всіх, хто стояв в опозиції до його реформ в Росії, — не любив і переслідував. Тоді, як писав професор Іван Огієнко у книзі „Українська культура“, український вплив, хотіли того в Москві чи ні, позначився в Росії „на всьому житті“, конкретно „одбився на будівництві, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові“.

Військова печатка часів І.Мазепи

Під скіпетром спадкоємців Петра I

На нове обрання гетьмана пішов 1727 р. уряд російського імператора Петра II (1727-1730) — онука Петра I, сина царевича Олексія Петровича і принцеси Софії Шарлотти Вольфенбюттельської. Онук, після падіння і заслання Олександра Меншикова, проголосив себе руйнівником дідових перетворень. Гетьманом став досить відомий на Лівобережжі на той час миргородський полковник Данило Апостол. Укладені „традиційні“ статті-угоди (гетьманські „Нужди малоросійські“ й царські „Рішучі резолюції“ на них) між обома державами юридично вже не визнавали Гетьманщини як самостійної сторони, а національні органи влади фактично позбавлялись номінальних функцій, бо майже повністю підмінялися російськими установами чи окремими сановниками.

Надалі процес інкорпорації Української держави Росією пішов прискореними темпами.

Козацька старшина була постійно невдоволена політикою царського уряду щодо України, і щодо Січі зокрема. Наприкінці 40 — на початку 50-х рр. ускладнення міжнародного становища спонукало імператрицю Єлизавету Петрівну (1741-1762), дочку Петра I і Катерини I, задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема щодо „обрання“ (фактично призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегією іноземних справ, це доручалось здійснити графові Гендрикову. Можливо, стався збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано „донесення“ військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського. У ньому висловлювалось прохання від „усієї“ низової старшини змінити порядок „виборів“ кошового отамана і надалі призначати його царицею, щоб позбавити „чернь“ можливості обирати „її потрібного отамана“ (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.).

При доборі кандидатури гетьмана вибір упав на К.Г.Розумовського (1728—1803). Цікаво, що в дитинстві він випасав батьківську худобу, а після „випадку“ з старшим братом О.Г.Розумовським, некоронованим чоловіком цариці, став графом (з 1744 р.). Після затвердження указом 5 червня 1750 р. гетьманом України Кирило Григорович переселився в Глухів, де, оточивши себе „двором“ і охоронцями, зажив, мов „царьок“. Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома були повер-

нуті всі рангові маєтності „на булаву“, відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники з старшинської адміністрації, генерального суду, комісії економії тощо, а також скасована канцелярія міністерського правління.

24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до Канцелярії К.Г.Розумовського. Цими заходами практично скасовувалася більшість Адміністративних „реформувань“ Петра I, Петра II та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який вона мала на період обрання гетьманом І. Скоропадського.

Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом Росії не було укладено ніяких „статей“ — угод чи договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський „суд по формі“ тощо). К.Г.Розумовський одразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалось також питання розмежування земель низовиків і мешканців Лівобережжя. Так, 1752 р. він видав „ордер“ Кошу про необхідність прислати з Січі „депутатів“ з приводу суперечки за так звані старосамарські землі. У 50-х рр. гетьман розгорнув

Гетьман Іван Скоропадський.

боротьбу за підпорядкування собі Києва, який і на той час багато в чому продовжував зберігати середньовічне самоврядування.

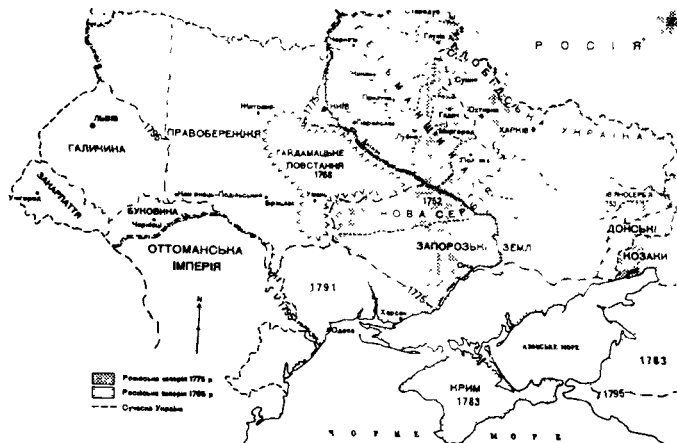
1753-1754 рр. уряди України, Росії й Польщі продовжували уточнювати кордон. Зокрема, тоді було зроблено „Опис на карті Російської імперії з Польською областю кордонів...“, а також виготовлена „Карта спеціальна Російської імперії з Польською областю Стародубського полку спірних ґрунтів різних власників...“. На них маємо дуже детальну демаркаційну лінію між одним з найбільших Лівобережних полків — Стародубським і Річчю Посполитою з нанесеними понад 40 „внутрішніми“ форпостами. Кордон місцями не відзначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи по весні могли переноситись (через повінь, кригу тощо).

Проте саме тоді, 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Г.Розумовського царський уряд завдає кілька „ударів“ по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавче ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на українських землях загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядались, головним чином, як позитивні: в контексті поліпшення економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Проте цим скасовувалась одна із важливих ознак української автономії.

З початком 60-х рр. загострюється питання про Запорозьку Січ, про землі, які належали низовикам. У цьому бере участь і царський уряд, і гетьманське правління. Так, 1760 р. К.Г.Розумовський надсилає до Сенату, а той приймає до розгляду „рішення“ гетьмана щодо перенесення Січі на нове місце. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм „рапортом“ сповіщає гетьмана про отримання ним „ордера“ про прийняття у „відомство“ Війська Запорозького старосамарських земель з поселенцями, за які точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку не один рік.

Того ж року К. Розумовський знову порушує перед Сенатом і Кошем питання щодо перенесення Січі в урочище Микитне. Не байдужими залишались до запорозьких володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, в одному з документів 1762 р. згадується про те, що „земля вся, якою запорожці володіють, уже обіцяна (Росією) була через прусського короля хану кримському для приєднання до Криму“. Але вступ на престол Катерини II

Російська експансія
на Україну наприкінці XVIII ст.

(1762-1796) завадив здійсненню цих намірів.

В цей період відбувається також поступова ліквідація більшості соціальних здобутків Визвольної війни і перетворення значної кількості в недалекому минулому порівняно незалежних в економічному та правовому відношенні груп населення фактично на кріпаків. Все це супроводжувалося поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузились функціональна діяльність та вплив сільських громад, відчутно змінився характер заселення слобід, що зумовлювалось здебільшого згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна адміністративна одиниця набирала господарської сили хутір. Поволі, але невпинно змінювалася сама соціальна свідомість простого люду: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у Визвольній війні, приходили покоління посполитих, в умах яких старі традиції та наслідки боротьби за економічну та юридичну незалежність трансформувались під обтяжливим впливом нових умов життя.

Деякі верстви населення дедалі активніше втягувались в буржуазні відносини, які визрівали в надрах старої натуральної системи господарства й які, природно, формувались у територіальних межах усіх українських регіонів, що входили до складу імперії. В соціальному аспекті про це може свідчити конкретний перехід окремих посполитих у статус таких груп населення, які кинули займатися сільським господарством, власними ремеслами чи промислами, а „бавилися купецьким промислом“, наймитували або поповнили ряди робітних людей. Одним із наслідків динаміки економічних процесів стало даліше відокремлення промисловості від землеробства. Відхід від останнього, а також праця у наймах на підприємстві чи підробітки „в людах“, перетворювали найбіднішу

частину населення у спроторизовану масу. Цей процес не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення вже на середину XVIII ст. суворих станових меж. Часто порушувались і законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували соціальні права трудового люду.

В другій половині 20-х — на початку 60-х рр. XVIII ст. особливо наполегливо панівна верхівка суспільства Лівобережної й Слобідської України виступала проти переселення селян з місця на місце, з маєтності одного землевласника до іншого, з губернії в губернію. В питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, обстоюючи інтереси можновладців, 1727 р. постановила: після „ушедших“ підданих у власності державців мали залишатися тих „грунти, двори, куплені і некуплені“. Цей законодавчий акт значною мірою сприяв обмеженню селянських переходів.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній приховувати в своїх маєтках посполитих і козаків, які переходили з Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього указу і на територію Лівобережжя, надавши йому сили загального розпорядження про заборону переходів. Тим самим можновладці одержали юридичне обґрунтування й „законні“ підстави для повернення своїх селян-втікачів на старі місця.

В матеріалах ревізій, переписів тощо Слобожанщини вже досить широко великі „дідичі“ називаються не лише „власниками“, а й „поміщиками“, які були пожалувані помісною землею. Про це, зокрема, йдеться в переписі населення Харківського полку 1732 р., постановах, відомостях і донесеннях харківської пол-

кової канцелярії 40-х рр. В цьому простежувалася спроба ототожнити на практиці місцеву старшину з російськими сановниками-дворянами. Це пояснювалось кількома обставинами. По-перше, Слобідська Україна раніше і глибше, ніж Лівобережжя, підпала під вплив російських суспільних процесів. По-друге, наявність на території Слобідського регіону певної кількості російських кріпосних селян і дворян позначилась (а можливо, стала навіть прикладом для наслідування) і на ставленні тамтешніх державців до власних посполитих. По-третє, тут слабкіше відчувались соціальні наслідки Визвольної війни українського народу.

Остаточне скасування української державності

З середини 60-х рр. XVIII ст. процес суцільного знищення царатом усіх автономних чинників України пішов особливо швидкими темпами. У часі він збігся з завершальним етапом феодалізації суспільних відносин і юридичним закріпаченням великої маси відносно вільних посполитих. Змінювалося співвідношення між підневільною та найманою працею (на користь останньої), поглиблювалося станове розшарування і майнова нерівність, активізувалась товаризація господарства.

Зокрема, найбільшого поширення наймана праця набула в купецьких мануфактурах. У другій половині XVIII ст. у Ніжині та Києві шовкові й шкіряні заводи купців Іванова, Алісова, Смородіна, полотняну мануфактуру Єгорова в Климівчях, підприємства у с.Клинці обслуговували тільки наймані робітники. Великі суми грошей зосередились у руках старшинських і дворянських родин Апостолів, Галаганів, Скоропадських, Маркевичів — на Лівобережжі; Кондратьєвих, Квіток, Ковалевських та інших на Слобожанщині.

В січні 1764 р. Катерина II наказала К.Розумовському прибути до Петербурга й під загрозою кари за „зраду“ примусила його зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Румянцевим. А указом від 17 листопада призначила „головним малоросійським командиром“ генерал-губернатора. Маніфестом від 28 липня 1765 р. Катерина II ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині, позбавивши місцевих козаків їх прав і привілеїв (їх перевели на статус звичайних „військових обивателів“).

З серпня 1775 р. набув чинності „Маніфест про знищення Запорозької Січі й про причислення оної до Новоросійської губернії“. На початку 80-х рр. на Лівобережжі також скасовувався полковий устрій, а замість нього створювались Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва. 1782 р. відповідно до указів цариці й Сенату виходить розпорядження Намісницького правління, в якому ще раз проголошувалась необхідність остаточного скасування внутрішніх „малоросійських“ митниць і „застав“ на кордонах білоруських, Псковської та Смоленської губерній, перенесення їх „по кордоні імперії...“. Указом 1783 р. розформувалось українське козацьке військо й зливалось з російською армією. 1796 р. на території колишньої Гетьманщини утворено Малоросійську губернію.

Фактично і законодавчо ліквідувавши автономію, царський уряд у другій половині XVIII ст., правда, ще не раз порушував питання про уточнення кордонів між „Великоросією“, „Малоросією“ та Слобожанщиною; Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. Але мова вже йшла про Україну (чи її регіони) не як державу, а, головним чином, як одну з „областей“, що входили до складу єдиної імперії. Досить характерно в цьому аспекті є доповідь членів Сенату імператриці 1775 р. про Новоросійську і Азовську губернії, де всі землі між Бугом і Дніпром вже розглядались здебільшого як російські. В ній також зазначалось, що кордон Новоросійської губернії, а отже, і Російської імперії з Польщею на ділянці від гирла Тясмину до гирла Синюхи тоді збігався з межею Єлизаветградської провінції. Далі він пролягав униз Бугом до його гирла і Дністра, за ним до фортеці Кінбурн „з її округом“ (таку офіційну думку від імені Сенату висловив граф Григорій Потьомкін).

Досить детальний опис цієї демаркаційної лінії знаходимо в „Акті розмежування Новоросійської губернії і Польської України, укладеному уповноваженими її імператорської величності і короля Республіки польськими комісарами в 5-й день січня 1781 року“. При цьому мета з обох боків була така: „Назавжди запобігти й відвернути колишні між жителями донині суперечки й чвари“. Ще раз уточнюється вона в „Описі кордону між Новоросійською губернією і Польською Україною“ від 16 січня того ж року. Кордон в обох випадках визначався по річках Тясмин, Ірклій, Вись, Синюха (або Синя Вода), Буг (Бог), Турія, Дніпро, а також суходолом між ними.

Що ж конкретно до кількості населення, так 1782 р. у Київському, Новгород-Сіверському та

Чернігівському намісництвях налічувалось усього 8217 населених пунктів, серед яких — 33 міста, 89 містечок, 8149 сіл, слобід і хуторів з 1 144 015 душ чоловічої статі (крім дворян). На Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. налічувалося 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2,1 тис. хуторів, де мешкало близько 1 млн. чоловік. Коли порівняємо наведену кількість жителів Слобожанщини з кількістю її мешканців наприкінці XVII ст. (232 міста і села з 250 тис. чол.), то побачимо: фактично за 100 років людність кількісно зросла в 4 рази. На Лівобережжі лише з 30-х рр.* по 1782 р. кількість мешканців зросла приблизно в 1,5 раза.

Більшість населення, зрозуміло, становили селяни. Так, за матеріалами ревізії 1763-1764 рр. на Лівобережній Україні вони становили 58% від усього населення, козаки — близько 31, інші — 11%. Порівняно з даними перепису 1782 р. співвідношення помітно не змінилося (селяни — 59%, козаки — 33, інші — 8%). Відсоток „малоросійського“ міщанства та купецтва сягав 3%. Причому тут тільки 2% населення звільнялося від сплати податків. Потрібно зазначити, що загалом по Росії на той час (IV ревізія) приватні й державні селяни (без „вільних поселенців“ — 6%) становили 88%, а міщани і купці — 3%.

Про етнічний склад чоловічого населення Південної України (конкретно Новоросії) 1763—1764 рр. маємо такі дані: серед загальної кількості 67 730 (100%) душ українці становили 50 672 (74,8%), росіяни — 8164 (12%), волохи — 6227 (9,2%), серби — 1410 (2%), поляки — 564 (1%) тощо. Варто наголосити на тому, що загалом у 60-х рр. XVIII ст. на території Російської імперії українці становили близько 15% від усього її населення. Збільшення питомої ваги українців щодо всього населення держави помітно зумовлювалось активною колонізацією Новоросії та зростанням їх природного приросту. За матеріалами четвертої ревізії (1782 р.), українців тут (тобто без Правобережної і Західної України) налічувалось понад 2 млн. 150 тис. душ чоловічої статі, або 16,5% від усього населення. А вже 1795 р. ця цифра зросла до 2 389 890 душ чоловічої статі або 17% населення.

1774—1783 рр. заселення та освоєння нових земель півдня України відбувалося в умовах напруженої боротьби за Крим, який, згідно з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. між Росією і Туреччиною, вважався незалежним, але

фактично перебував під впливом то російської, то турецької зовнішньої політики. Це позначалося не лише на темпах колонізації, розвитку сільського господарства та промислів краю, а й на торгівлі у чорноморській зоні, яка в зв'язку з цим була дуже обмежена. Напередодні приєднання півострова до Російської держави 1783 р. там налічувалося близько 1400 населених пунктів, більшість з яких були невеликими за розмірами (5-7 дворів у кожному). Загальна ж кількість населення Криму на початку 80-х рр. становила до 130 тис. чоловік, з них 15 тис. — мешканці міст.

Приєднання до складу імперії Кримського ханства, що фактично означало ліквідацію цілої держави, обумовило не тільки включення нових районів з багатими природними ресурсами. Безпосереднім наслідком цієї політичної акції стало те, що землі створеного згодом Катеринославського намісництва перестали бути окраїною країни, зникла загроза спустошливих ординських нападів. А це відкрило широкі можливості для інтенсивного заселення краю.

Загроза перебуванню Півдня в складі Російської держави знову нависла у 1787—1791 рр. в зв'язку з російсько-турецькою війною. На боротьбу з ворогом було мобілізовано значну кількість нових переселенців, знизилась темпи господарського розвитку. Результатом війни стало те, що до Росії відійшла Очаківська область. У зазначений історичний період інтенсивно відбувався подальший наступ на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що виявлялось насамперед у їх прикріпленні до землі й обмеженні (пізніше — скасуванні) вільних переходів. При цьому дедалі частіше згадувались юридичні норми Литовського статуту. Ще 1752 р., генеральні старшини С.Кочубей, М. Скоропадський, А. Безбородько, М. Ханенко та деякі інші звертались до гетьмана К. Розумовського з „донесенням“, в якому посилаючись на розділи 3, 9, 12 „малоросійських прав книги Статуту“, просили заборонити підданим „відходити від своїх власників до інших на життя і таких збіглих повертати у попереднє володіння узаконено“. Причому тих, хто переховував втікачів, вимагали штрафувати.

Таке прохання старшини виражало позицію гетьманського управління і було досить типовим для подібних випадків (втеч приватних селян). „А нині у Малій Росії багато... посполитих підданих, — зазначалось далі в документі, — бігають з місць своїх з дружинами, дітьми і пожитками, а другі власники таких чужого володіння підданих приймають до себе в підданство зі скасуванням права, та ті ж збігли

* Тоді в Гетьманщині мешкало трохи більше 700 тис. душ чоловічої статі

посполиті, не маючи постійного і твердого житла, ухляють від належних власникам повинностей і від податей народних... а решта обивателів, що на своїх місцях залишились, і за тих збіглих зносять все вкрай тяжко, також вагаючись переходити, бігти, вишукуючи способи такими втечами наблизитися до кордонів, бігають таємно і в чужі держави, як-от: в Польську і Турецьку близькі і прикордонні області зі збитком народному стану, а особливо в глиб Росії в різні міста біжать, як-от: у слобідські полки і у нові у Великій Росії слободи, притому і на землі запорозьких козаків, де вони, запорозькі козаки, населяли і населяють малоросійськими людьми слободи немалою кількістю дворів, і від таких втеч і нетвердого життя у Малій Росії обивателів у містах, селах малоросійського народу велике зменшення стало і з часом дедалі стає“.

Як бачимо, джерело в черговий раз зафіксувало масовість переходів чи втеч селян на Лівобережжі в середині століття. Вони переселялися на Правобережжя, Слобожанщину, південь України, в центральні райони Росії. Міграційні рухи справляли негативний вплив на розвиток місцевого господарства. До речі, останній аспект, як правило, випадав з поля зору радянських дослідників і подавався здебільшого позитивно: як активізація класової боротьби і загострення соціальних антагонізмів.

Як конкретно і коли відповів гетьман К. Розумовський на „донесення“ верхівки панівної верстви, невідомо. Але 22 квітня 1760 р. він видав спеціальний універсал, де наказувалося, щоб посполиті, переходячи з однієї маєтності в іншу, не забирали з собою майна, нажитого на землі „свого“ власника. „Чужим“ господарям заборонялось приймати до себе таких селян під загрозою сплати значного штрафу. Змінювати місце проживання їм дозволялось лише за письмової згоди державця, від якого вони були в залежності. Правда, в універсалі передбачалося право посполитих в разі „упертості“ чи небажання можновладців віддавати відповідні письмові дозволи звертатися за ними в місцеві органи влади. В тому ж таки році Розумовський видав ще один „ордер“ про заборону переходів селян з Лівобережної України в Нову Сербію і повернення втікачів на попереднє місце проживання.

Тенденція щодо обмеження особистої незалежності безпосередніх виробників спостерігалась і в діях царського уряду Росії, що мали прямий вплив на соціальну політику в межах приєднаних українських регіонів. Так, у 60-і рр. були законодавче закріплені права великих землевласників відправ-

ляти залежних селян „за предрозности“ (без суду і слідства) на каторжні роботи у Сибір на поселення, віддавати на свій розсуд і у будь-який час у рекрути.

1764 р., остаточно ліквідувавши інститут гетьманства на Україні,* Катерина II передала новопризначеному генерал-губернатору П.О.Румянцеву „секретну“ інструкцію щодо управління краєм. В ній, зокрема, пропонувалося припинити переходи селян в будь-який спосіб, розмежувати функції „переплутаного і мішаного там правління військового з цивільним“, пильно наглядати за економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Для успішного виконання всіх тих завдань генерал-губернатору радилося „вміло вивертатися“ та „мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст“.

В цілому ж, ще раз наголосимо на цьому, у ставленні Катерини II до суспільно-політичного устрою в Україні виявлялась її великодержавна, колоніальна політика, спрямована на поступову, але, потрібно додати, обережну русифікацію корінного населення. Вона хотіла, щоб місцеві жителі „обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки в ліс“. Скасувавши ж уряд гетьманства, вона прагнула одного: щоб цей час і сама назва „гетьман“ назавжди б зникли. Цікаво, що син останнього гетьмана — сенатор О. К. Розумовський (1748—1822) також був прихильником русифікації національних регіонів Російської держави.

1772 р. вже Малоросійська колегія в указі Переяславській полковій канцелярії знову порушує питання про вжиття заходів против втеч селян із Лівобережжя на територію Запорозької Січі й Новоросії. Конкретно урядовці з Малоросійської колегії вимагали: „... Щоб ніхто відтепер як з посполитого народу, так і з козаків (!), згідно з вищеописаними указами, втеч не чинив. Для чого від полкової канцелярії, зробивши скрізь по заставах суворе повеління, щоб таких збіглих віднині не було пропущено і наглядати за цим пильно самим полковим канцеляріям, сотенним правлінням“.

Як бачимо, дуже важливий документ для повного розуміння всієї системи заборони переходів і переслідування не тільки збіглих селян і козаків, а й тих, хто підбивав їх на це. При цьому передбачались різні форми суворого покарання: від грошо-

* Формальним приводом (крім політичної причини) цьому послужила подача К.Г. Розумовським від імені українського „шляхетства“ безпосередньо імператриці „просіння“ про спадковість гетьманського титулу в його роду. Цей учинок страшенно налякав Катерину II, тому вона примусила брата кошицького фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитися від гетьманського „уряду“.

вого штрафу до тимчасового тюремного ув'язнення. 1775 р. царський уряд видає новий указ, який стосувався як взагалі збіглих селян, так і конкретно різних груп державних посполитих. „Усім взагалі збіглим, — говорилось у ньому, — як державним, чи двірцевим, чи економічним, чи приписаним до заводів селянам і з міст будь-якого звання людям, які відлучилися самовільно з своїх місць або жител, оголошуємо всемілостивіше прощення, тільки б з'явилися до тих місць чи поселень, до яких кожен належить, протягом 1775 і майбутнього 1776 років“.

Отже, незважаючи на всі раніше прийняті постанови про заборону (чи обмеження) переходів, збіглих посполитих ще раз „всемілостивіше“ прощали, прагнули „напоумити“ протягом двох років повернутися в маєтки своїх землевласників. Фактично це були останні „реверанси“ освіченої імператриці в бік підданого простого люду. Наближався 1783 р. — рік остаточної заборони переходів селян з місця на місце і юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині. Указом від 3 квітня Катерина II законодавче затвердила поділ усього українського населення на стани так, як його зафіксувала перед цим ревізія 1782 р.

А указом від 21 квітня 1785 р. українська старшина одержала права російського дворянства. На неї поширювалася чинність „Грамоти на права, вільності й переваги благородного російського дворянства“. Одночасно міські жителі також ставилися у привілейованіше становище, ніж сільські (головним чином це стосувалося патриціату і частково міщанства). Згідно з „Грамотою на права і вигоди містам Російської імперії“ (21 квітня 1785 р.), за тими, хто мешкав у містах, закріплювалися і охоронялись законом „власність і володіння, що кому по справедливості й законно належить, як рухоме, так і нерухоме“. Селяни такого права вже не мали.

У другій половині XVIII ст. самодержавство, проводячи в загальноімперських масштабах політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, секуляризувало монастирські маєтки на Лівобережжі, Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилася на державну власність чи опинилась у руках світських можновладців.

Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії стала поступова заміна натуральних податків грошовими, причому помітна була тенденція до швидкого зростання останніх на користь казни. Так, ще до 1765 р. не було чітко регламентованого державного

податку. Консистентські збори, що стягувались як натурою, так і грішми, то збільшувалися, то зменшувалися (відповідно до умов і господарських можливостей самих посполитих). 1765 р. було запроваджено „рубльовий оклад“, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсудки.

За указом 1783 р. обкладалося вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани платили по 70 коп., казенні, замість робіт, і монастирські — по 1 крб. на рік, а козаки „на утримання військової їх служби, замість колишніх нерівних поборів, що залежали від волі начальства“, — по 1 крб. 20 коп. „...У поміщицьких селах, — зазначалося далі в указі, — докладну розкладку встановлених з селян їх податей залишити в розпорядженні поміщиків на кращий і господарський розсуд“.

Результати такої „реформи“ перевершили всі сподівання царських сановників: лише з населення Лівобережної України казна після 1783 р. почала збирати за рік втричі більше. З 1797 р. згідно з урядовим розпорядженням у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також замінявся на грошовий.

Усі вищезазначені як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники з кінця XVII і протягом усього XVIII ст. зумовлювали зміни суспільного характеру. Зокрема, колись порівняно єдина соціальна еліта поступово перетворилася з активної політичної сили на інертну. Становий егоїзм панівної верхівки перманентно перемагав і фактично витіснив загальнодержавницькі національні інтереси. Міщанство відійшло від прогресивних у минулому устремлінь українських братств і вже виявляло мало інтересу до широких самотутніх культурних програм, а зосереджувало головну увагу на своїй: участі в торгівлі чи промисловості. Духовенство, яке за часів Визвольної війни не боялося прямо виступати проти засилля Москви в церковних справах, чимдалі брало участь у суспільних процесах, остерігаючись ризикувати власним майном, коштами, привілейованим становищем. У середині XVIII ст. втратила свою значущість Києво-Могилянська академія, яка за інших політичних обставин могла б стати могутнім двигуном розвитку культурного життя в Україні.

Такими були найголовніші тенденції соціально-політичного та економічного розвитку тогочасного українського суспільства на території регіонів, що волею долі опинилися під скіпетром російських монархів і пильним оком двоглавого орла.

Правобережні і західноукраїнські землі в другій половині XVII—XVIII ст.

Правобережна Україна

„Правобережна Україна“ — саме така назва виникла у наукових колах щодо земель Волині, Київщини та Поділля, де на захід від Дніпра споконвік проживали українці. Однойменні з цими землями воєводства існували протягом XV-XVI ст у складі Великого князівства Литовського, згодом, після утворення Речі Посполитої (1569), вони перейшли під владу Польської Корони.

У результаті відомих революційних подій середини XVII ст територія Правобережної України стала серцевиною молоді Української держави. Після її політичного розколу у 60-х рр землі, які відійшли під управління правобережного гетьмана, стали називатися в тогочасних документах „тогочасною“, „чигиринською“, а трохи згодом — „польською“ Україною. За міжнародними договорами останньої чверті XVII — початку XVIII ст правовий статус Правобережжя постійно змінювався.

Розділивши новостворену козацьку республіку, кожна з сусідніх країн — Річ Посполита, Московська держава та Османська імперія — намагались вирішити проблему її „спадщини“ на свою користь. Однак власне українська державність проіснувала, з невеликою перервою, на теренах Київщини, окремих частинах Поділля і Волині до 1714 р. З цього часу тут знову встановилася польська влада, яка протрималася до кінця XVIII ст, коли Річ Посполита була сама розподілена між сильнішими європейськими

країнами, а землі Правобережної України потрапили до складу Російської імперії.

Кордони Правобережжя склалися історично у XVII ст воно межувало на півдні — з Молдавським князівством, турецько-татарськими володіннями і землями, що належали Запорозькій Січі, на заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської, на півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського, на сході кордон спочатку був суто географічним — р Дніпро, а згодом — з Лівобережною Україною (Гетьманщиною), яка підпорядковувалася російським царям. Саме невдале геополітичне становище України та її правобережної частини спричинило постійні втручання іноземних держав у її внутрішні справи. „Сухі“ цифри обчислюють загальну довжину кордонів Правобережної України XVIII ст у 3116 км, її площу — 160 тис кв км, кількість населення, яка весь час змінювалась, за переписом 1795 р — 3 421 935.

Звичайно, етнічний склад населення відзначався перевагою українців, хоч безперервні війни, які викликали економічний занепад краю, перешкождали їх природньому відтворенню. На середину 70-х рр XVII ст Правобережна Україна втратила близько 70% всієї людності. В результаті колонізації та міграційних хвиль кількість українців наприкінці XVIII ст становила тут близько трьох мільйонів. Соціальна структура правобережного українства протягом значного проміжку часу була неповною. Внаслідок примусового виселення 1711-1714 рр народ втратив свою еліту — козацьку старшину. Стара українська шляхта була знищена або покозачилась і перейшла на Лівобережну Україну, решта прийняла католицьку віру. Незначний відсоток православного духовенства також не завжди міг протистояти польській державній релігії — католицизму. Міщан-українців було замало для того, щоб впливати на політичний розвиток міст. Найбільша соціальна верства — селяни — була переважно вільною, але процеси так званого „другого закріпачення“ дедалі обмежували їхні права.

Другою за кількістю етнічною групою були поляки, яких налічувалося близько 270 тис. Вони разом з євреями (приблизно 200 тис чоловік) у XVIII ст зайняли провідні позиції у політичному та економічному житті Правобережжя. До нечисленних етносів, що населяли українські землі, належали громади волохів, молдаван, татар, вірменів, караїмів, греків. Національний склад населення Правобережної України впливав на форму-

вання її загальноетнічної соціальної структури шляхта становила 7,7% від усієї кількості, духовенство — 1,5, купці — 0,14, міщани-християни — 1,7, міщани-євреї — 3,5, селяни — 78,7%

Особливості розвитку правобережних земель як частини України зумовлювалися характером історичного розвитку окремих регіонів, своєрідними природно-географічними умовами. Багато іноземних мандрівників, подорожуючи землями Правобережжя, описували неповторну чарівність і красу її природи. Вона значною мірою збереглася до нинішніх часів. Отже ареал Київщини загалом збігається з басейном Дніпра. Його північна частина, яка дістала назву Полісся, — це зона мішаних лісів, розташована в Поліській низовині. Землі, що йдуть на південь, належать до лісостепової зони, власне її Дніпровсько-Дністровської частини з Північною і Центрально-Придніпровською височинами та Київським плато. Це — Наддніпрянина.

Брацлавщина займає басейн Бугу і частково Росі, правої притоки Дніпра, й майже вся належить до лісостепової зони Волинь, яка охоплює територію на південь від Прип'яті й до верхів'їв Західного Бугу, більшою частиною належить до зони мішаних лісів. Менша, північна, частина входить до лісостепу, який накладається на Волинську та Поліську височини, і є дуже мальовничим краєм Поділля — „край долин“ — повністю збігається з Подільською височиною, заохлоплюючи області лісостепу.

Велика родючість ґрунтів Правобережної України пояснювалася значним вмістом у них гумусу. Економічний ефект господарювання на масних, достатньо зволжених чорноземах лісостепу був вражаючий. Якщо на більшій частині Волині середній урожай зернових становив 30-50 пудів з десятини, то на землях Київщини він доходив до 70-80 пудів.

Природне середовище впливало на формування народної ментальності. На Правобережжі переважав тип хлібороба-воїна, який найбільше цінював власну свободу. Водночас вигідні умови життя українців поміж яшували загальнонаціональні риси характеру, відкриваючи їх для чужоземних впливів.

Краєм, де „течуть молочні ріки в медових берегах“, називали Правобережну Україну в середньовічну добу історії. Сприятливе географічне розташування її території, багата чорноземом земля та чудові природні умови зробили її тим „ласим шматочком“, який упродовж століть притягував до себе дедалі більше охочих. Руїною назвав період політичного відокремлення Правобережжя від України козацький

літописець С Величко, який попереджав „Впаде, впаде красна козацька Україна тогобічна, як отой стародавній Вавилон, місто велике“. Якщо лівобережна Гетьманщина змогла вижити як державне утворення, то Правобережна Україна попри відчайдушну визвольну боротьбу її населення в останній чверті XVII-XVIII ст не втрималась під тиском зовнішніх чинників й перетворилася на руїну стремління українського народу до незалежності.

Між „чотирьох вогнів“

В останню чверть XVII — на початку XVIII ст відбувалися досить великі перетворення у співвідношенні сил між державами Східної та Південно-Східної Європи, які значно вплинули на політичний статус Правобережної України. Українське територіальне питання набуло міжнародного значення, адже кожна з „високих сторін“ (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство), як і раніше, прагнула не допустити створення на геополітичній європейській карті самостійної і незалежної козацької України.

Зважаючи на відносну рівність експансіоністських можливостей урядів цих чотирьох країн, державне життя на правобережних землях, що були під час Визвольної війни 1648-1676 рр ядром українського політико-адміністративного устрою, майже занепадає. Внаслідок польсько-турецької війни 1673-1676 рр територія Правобережної України була захоплена і розподілена між королем і султаном Кордони, які відмежовували від Корони Польської Подільське воеводство (турки, виходячи з умов Журавницького миру, ще мали право володіти південною Київщиною та Брацлавщиною), було встановлено 1680 р.

Війна 1676-1681 рр, у якій проти Туреччини і Кримського ханства виступали об'єднані військові сили Московської держави та Лівобережної України (Гетьманщини), призвела до повного виснаження економічних і людських ресурсів на Правобережжі. За компромісним рішенням ворогуючих сторін, Бахчисарайський мир 1681 р встановив, що на території Середнього Подніпров'я, від Дніпра до Бугу, українцям не дозволялося „ніякого поселення робити“. Таким чином, міждержавні угоди узаконювали загарбницькі дії урядів Москви, Варшави, Константинополя та Бахчисараю щодо Правобережної України й тим самим, за висловом історика Д Дорошенка, „санкціонували пустелю в самому серці багатого краю“.

Єдиною політичною силою, яка мала право на

повернення даної території під свою владу, була Гетьманщина „Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить“, — неодноразово заявляли полякам лівобережні гетьмани, намагаючись виступати з самостійними зовнішньополітичними намірами у вирішенні долі втрачених земель. Однак європейська дипломатія, зважаючи на залежність українських правителів від московських царів, досить вміло переграла їх у складній дипломатичній грі. Спротив І Самойловича не завадив королю Яну III Собеському та малолітнім царям Петру й Івану укласти „Вічний мир“ (1686), що на чверть віку залишав територію лівобережної України у сфері впливу польського монарха, а подніпровські козацькі землі знову оголошував пустою.

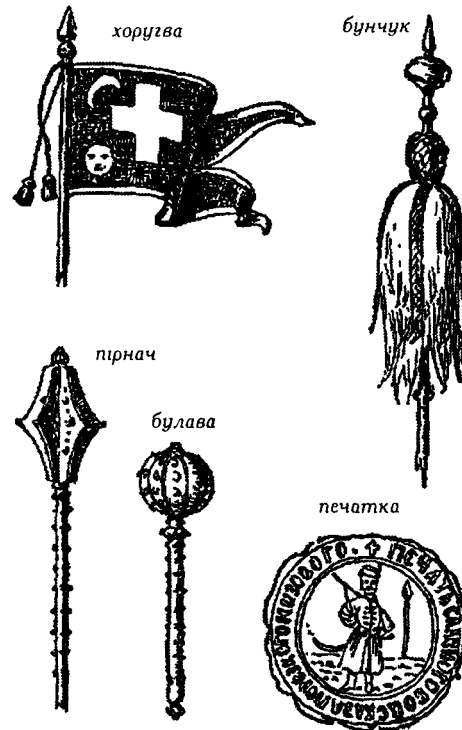
Звичайно, кожен з „претендентів“ мав політичну доктрину, яка обґрунтовувала прагнення оволодіти сплюндрованим краєм. Польща і Московія висували тезу про „ділчичі“ польські чи „споконвічні“ російські землі. Крім того царський уряд аргументував свої наміри, що „Хмельницькому по Случі і Горині на кілька десятків миль від Києва землі були видані і після смерті Хмельницького і до цього часу (1684) під королівським володінням ніколи ці місечка не були“. Польський король відповідав, що за попередніми трактатами Правобережна Україна має належати козакам, які присягнули йому на вірність, а „при кому козаки, при тому й залишається Україна“. Туреччина обґрунтовувала своє бажання заволодіти українськими землями укладенням у попередні роки договору з гетьманом П. Дорошенком. Традиційна кримська політика щодо Правобережжя ґрунтувалася на суперечностях між московським і варшавським зовнішньополітичними відомствами і не спиралася на „історичне право“.

Представники багатьох держав з'їхалися на Карловицький конгрес (1698-1699), який мирним шляхом мав вирішити питання приналежності спірних територій. За принципом „*uti possidetis*“ („після завоювання“) Польща відбирала у турків втрачені землі Правобережної України. З огляду на усунення турецької загрози варшавський сейм 1699 р. постановив знищити правобережний козацький устрій, що незабаром викликало повстання серед українського населення.

Цей виступ був жорстко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, і чи не вперше у практиці міжнародних відносин один з пунктів Нарвського договору 1704 р. „присвячувався“ одному з керівників визвольного руху. Виходячи з домовленостей між обома державами, полковник

С. Палій „або добрим, або злим способом мав повернути фортеці і міста, які в нещодавньому українським замшанні взяв“, до володінь Польської Корони. Однак до 1708 р. Київщина та окремі частини Волині й Поділля перебували під правлінням лівобережного гетьмана І. Мазепи.

Система міждержавних договорів 1711-1714 рр. остаточно визначила правовий статус українського Правобережжя. Петро I „віднімав царську руку від тогочасної України“. Натомість султан, який знову вирішив втрутитись в українські справи, видав її під владу гетьмана П. Орлика, що був наступником Мазепи. Згодом Ахмед III відмовився від планів створення „буферної“ української держави і за угодою з російським царем дозволив польському коронному війську зайняти козацькі землі від Случі до Дніпра. Перед тим на Лівобережжя виселили мешканців усіх правобережних полків Півострої боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Гетьманщини за право володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля, хоча втручання Туреччини і Криму в життя українських земель Польщі продовжувалось протягом усього XVIII

Козацькі клейноди

ст. Особливо дошкульними ставали татарські набіги

Широкого міжнародного звучання набула визвольна боротьба українців, що розгорнулася на Правобережжі у 20-80-х рр. Так, навіть під час спроби у 1734 р. домогтися тіснішого політичного зближення з Портою, польські дипломати вимагали повернення українських „свавільників“, які втекли на турецький бік 1753 р. кримський хан дозволив надвірній міліції магната Любомирського переслідувати повстанські загони на підвладній йому території.

Незабаром вже Росія і Річ Посполита знову демонструють зовнішньополітичну єдність в українському питанні. За угодою між урядами обох країн спільними військовими діями придушується найбільше селянське повстання — Колишчина (1768). Події Колишчини стали одним з повстатків до початку російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Крім того в усі договори, які були укладені в XVIII ст. між Туреччиною і Росією, обов'язково включалися в тій чи іншій формі пункти про Україну, її населення та кордони.

Міжнародна ситуація другої половини XVII-XVIII ст. не сприяла становленню української державності на правобережних землях. Країни східноєвропейського регіону робили все можливе для того, щоб територіально розколоти Україну. Лише в результаті імперської політики Росії наприкінці XVIII ст. землі Київщини, Волині та Поділля об'єдналися з Лівобережжям. Саме таким шляхом зміг з'єднатися багатостраждальний український народ, який понад століття перебував поміж „чотирьох вогнів“. Але вже в „єдиній і неподільній“ імперії російських самодержців

Економічне життя

Сьогодні ця країна (Правобережна Україна) геть зруйнована. Війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля, — саме так описував економічне становище правобережних земель французький двоєнин де Божо, який перебував тут у 70-х рр. XVII ст. За таких обставин головне місце у відновленні господарського життя в регіоні належало народній колонізації. Протягом кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та південно-східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців з Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та власне польських воєводств. Процес відбудови місцевої еко-

номіки розтягся на багато десятиліть. Серйозний дестабілізуючий вплив на її розвиток справляло непевне політичне становище Правобережжя.

Основний земельний фонд Правобережної України належав польським магнатам і шляхті, де переважало велике поміщицьке землеволодіння. На початку XVIII ст. магнати Київщини володіли 75% всіх дворів і відповідною кількістю земельної площі, тоді як дрібна шляхта — лише 1%. Приблизно так само розподілялась власність на землю і в інших правобережних регіонах. Поряд з магнатсько-шляхетськими володіннями і королівщинами були землі понад Дніпром, від Києва до Чигирини, які за умовами „Вічного миру“ мали залишатися незаселеною нейтральною територією. Незважаючи на заборону, тут засновувались козацькі хутори, розвивалось селянське господарство. Частина земельного фонду Правобережної України стала також здобутком українського селянства та козацтва, які освоювали відвойовані у шляхти райони. Джерела свідчать, що тут селяни вільно продавали і дарували свої „дідичні“ поля, луки, ліси, сади, ставки та хутори іншим селянам та міщанам.

Після довгих років „козацьких війн“ польська шляхта поверталася до своїх родових маєтків. Тут поміщики були змушені оголошувати так звані слободи, за якими селяни, що оселялися на панській землі, на певний час звільнялися від усяких повинностей. В інструкції вїтам Канівського староства за 1766 р. говорилося: „Від всляких повинностей, як замкових, орендних, так і громадських, звільнити до 6 років“.

Запровадження слобід стало оптимальним рішенням у відродженні економіки краю.

Розвиток світового капіталістичного ринку в добу пізнього середньовіччя втягував у свою сферу й господарства країн Східної Європи, зокрема земельні латифунди Правобережної України. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Жевуські, експортуючи продукти фільваркового виробництва через порти балтійського узбережжя до Західної Європи, користувалися монопольним правом на продаж власних товарів для підкорення внутрішнього ринку. Крім того, магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно впливало на розвиток товарно-грошових відносин. Але не всі поміщицькі господарства однаковою мірою були втягнені у сферу цих відносин, тому що на всій території Правобережної України протягом XVIII ст. склалися і співіснували три види помість: у першому переважали слободи, грошова

рента (чинш) і продуктовий податок; у другому — поряд з чиншем запроваджувалася відробіткова рента (панщина); у третьому — переважала панщина.

В економічному житті більшості земель Правобережжя, як і раніше, основну роль відігравало землеробство, досить розвинутим було тваринництво. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон та коноплю, розводили корів, волів, свиней, овець і коней. Заможні селяни Правобережної України, незважаючи на різні перешкоди, вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Так, 1741 р. з 41 села Подніпров'я через митні кордони в Київ та інші міста Гетьманщини було вивезено три тисячі пудів збіжжя.

На території Правобережжя велась також транзитна торгівля. Купці з Росії, Лівобережної і Слобідської України відвідували ринки країн Західної Європи та Балкан. Важливе значення мали торговельні зв'язки правобережних господарств з країнами Сходу. У другій половині XVIII ст. з ряду економічних та політичних причин падають обсяги вивезення хліба через головний балтійський порт — Гданськ. Пошуки нових шляхів вивезення хліба, зокрема через порти Чорного моря, тривалий час спричиняли економічну невпевність краю.

Наприкінці XVIII ст. виникають мануфактури у Тульчині, Немирові, Чуднові, Махновці, Корці, Таращі, Корсуні та інших містах і містечках. На Немирівській ткацькій мануфактурі у 80-90-х рр. працювало близько 300 чоловік. 1795 р. на Волині налічувалося 18 мануфактур по виробництву поташу, де було зайнято понад 700 чоловік. Правобережжя славилось виробництвом сукна, зброї, скла, порцелянових та шкіряних виробів тощо. Виникнення і кількісне збільшення мануфактур зумовило розклад традиційних феодальних засад поміщицьких господарств.

Після вікопомних подій Визвольної війни протягом останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст. на Правобережжі не могло утвердитись кріпосництво. Українські селяни, які відстоювали особисту свободу, намагались зберегти економічну самостійність власного господарства.

Під іноземною владою

Правобережна Україна з 70-х рр. XVII ст. поступово втрачала свій державотворчий потенціал. Іноземні держави, захоплюючи правобережні землі, впроваджували тут власний адміністративно-територіальний устрій. Уряди Польщі

і Туреччини за будь-яку ціну намагались утримати їх під своєю владою.

Ще 1672 р. Османська імперія, відвоювавши у поляків Поділля, включила його до свого складу. Кам'янецький еялет, який охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського й Уманського полків козацької України, проіснував під султанським управлінням до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, що призначався султаном і мав всю повноту влади на підлеглий території. Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці — санджаки, яким підпорядковувалися менші округи — нахії. Згідно з традиційною османською процедурою, сформованою ще у XVI ст., першим етапом організації завойованої території був перепис місцевого населення. На Поділлі він проводився турецькими чиновниками одразу після закінчення Буцацького договору.

Вирішення економічних питань було другим етапом „подільської“ політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбейів і представників військово-службової еліти. Трохи згодом підраховувались очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників — дефтерів. На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі скінчився. Але в наступні роки (1683-1699) влада бейлербея головним чином обмежувалася невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який облягали й блокували поляки та українські козаки.

Війська Речі Посполитої, щоб викликати голод серед кам'янецької залоги, почали систематичні акції щодо виселення подільських селян до сусідніх воєводств. У листопаді 1684 р. єпископ С.Воєнський повідомляв до Варшави: „Ми спустошили решту країни навколо Кам'янця... виселили в інші сторони мешканців усіх ближніх сіл і містечок“. Наприкінці XVII ст. Польщі все ж таки вдалося, не без підтримки країн „Священної ліги“, повернути цю частину Правобережної України під свою владу.

Відновлення та функціонування польського державно-політичного устрою на правобережних землях (остання чверть XVII-XVIII ст.) відзначалися значними складнощами. Викликані внутрішніми негараздами та причинами зовнішньополітичного характеру, вони не давали змоги уряду Речі Посполитої повністю підкорити „свавільний“ край. Поразка українського народу у Визвольній війні призвела до поступового відновлення на Правобережній Україні

воєводсько-повітового поділу у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств.

Найвищими за рангом урядовцями тут були воєводи. Адміністративні обов'язки щодо управління краєм покладались на сеймики, які періодично збирали магнати й шляхта кожного з воєводств. На них вирішувались усі важливі економічні, військові, судові та інші питання. Київська шляхта збиралася у Житомирі, волинська — у Луцьку, подільська — у Кам'янці-Подільському (під час турецького панування — у Львові), брацлавська — у Володимирі. Сеймики обирали послів до головного (вального) сейму країни. Депутати повинні були там обстоювати вимоги місцевої шляхти, що оформлялися у спеціальних письмових інструкціях. Поряд з обговоренням регіональних проблем на засіданнях сеймиків розглядалися й питання загальнодержавного характеру.

Першочерговим завданням у формуванні власної політики щодо Правобережної України панівні кола Речі Посполитої та Османської імперії вважали вирішення козацького питання. Територія наддніпрянського Правобережжя, південно-східна частина Київщини та Брацлавщина розглядалися турецьким урядом як козацькі землі, де під протекторатом султана мав управляти український гетьман.

Уманський сотник Іван Гонта.

Однак спротив, з одного боку, Московської держави і лівобережної Гетьманщини, а з другого — польського короля, перешкодив Порті здійснити плани щодо утвердження тут свого впливу.

Натомість верхівка Речі Посполитої вважала територію Правобережжя історичними польськими землями, які в результаті „козацького свавілля“ лише на певний час вийшли з-під її влади. Але, щоб колонізувати й захистити відроджені східні воєводства від турецької загрози, король Ян III Собеський знову звертається за допомогою до козацтва. Надаючи 1685 р. козакам „прадавні привілеї й вольності“, уряд Польщі цілком усвідомлено намагався повернутися до тих правових норм у польсько-козацьких відносинах, які існували напередодні 1648 р. Боязнь поширення влади лівобережних гетьманів на Правобережну Україну змусила короля дозволити козакам заселяти територію колишньої козацької республіки, створювати органи власного самоврядування.

Невдовзі козацтво, з точки зору польських урядовців, виконало свою місію. Проте знищення за домовленістю з російським царем правобережного козацького устрою не дало панівним колам Речі Посполитої бажаних результатів. Слабка державно-адміністративна влада не могла забезпечити ефективності управління Правобережною Україною у XVIII ст. Кількість відділів коронного війська, яке базувалося у Київському, Брацлавському, Волинському та Подільському воєводствах, не перевищувала 4-6 тис. чоловік. Водночас надвірна міліція з місцевих магнатів складалася з 2-3 тис. осіб. Децентралізаторські тенденції в середині країни призвели до того, що саме велике магнатство стало визначати політику щодо населення Правобережжя, яка у багатьох випадках не сприяла нормалізації польсько-українських взаємовідносин. Польська еліта протягом усього століття так і не могла вирішити „українського питання“, що стало однією з причин занепаду колись наймогутнішої держави Східної Європи.

Згідно з другим поділом Речі Посполитої (1793) землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині ввійшли до складу Російської імперії. Правобережна Україна поділялась на Ізяславську і Брацлавську губернії, що входили до Ізяславського намісництва (генерал-губернаторства). Через два роки відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному устрої — тут утворювалися Брацлавська, Волинська й Подільська губернії, які незабаром перетворилися у намісництва. Здійснюваний російським урядом адміністративний поділ Правобережжя не враховував специфічних особливостей окремих його регіонів,

а тому 1797 р. за наказом царя Павла I було утворено Київську, Подільську й Волинську губернії. Російська влада над Правобережною Україною, так само як і польська чи турецька, була іноземною для корінного населення і не забезпечувала його повнокровного розвитку.

Козацький устрій та визвольні рухи

Хоча за міжнародними договорами другої половини XVII ст. Правобережна Україна й потрапила під сферу впливу польського короля і турецького султана, влада кожного з монархів була спочатку суто номінальною. Незважаючи на те, що спроби українців до утвердження власної держави отримали відносну поразку на теренах Правобережжя, стереотипи визвольних змагань продовжували жити у свідомості еліти. У 80-х рр. тут почав відроджуватися головний чинник української державності нової доби всесвітньої історії — полково-сотенний устрій. Також дістав новий поштовх інститут гетьманства.

Підкоряючись одному з монархів, українські гетьмани тим самим намагалися надати законності своїй владі й легітимізувати її в очах всього населення Правобережної України. Крім того, погоджуючись на протекторат, гетьмани бажали зберегти чи відновити козацькі полки як основу національної адміністрації. Однак проект створення Українського князівства (1677-1681) під зверхністю Османської імперії не мав політичної перспективи з огляду на перманентні військові дії, що велися на його території та непродуману політику „князя й вождя Русі-України“ Ю.Хмельницького. Його наступнику, молдавському господарю Г.Дуці (роки правління 1681-1683) теж не вдалося скористатися значними адміністративними правами для управління регіоном. Та й взагалі, діяльність таких „турецьких“ і „татарських“ козацьких гетьманів, як Т.Сулимка, І.Самченко, С.Лозинський (Стецик), П.Іваненко (Петрик), І.Багатий, в останній чверті XVII ст. не відзначалася конструктивними державотворчими тенденціями. Лише 1711-1713 рр. гетьману П.Орлику шляхом складних дипломатичних комбінацій удалося отримати „з рук“ султана Ахмеда III владу над козацьким Правобережжям, яка, проте, не була довготривалою.

Роки гетьманування „від імені його королівської милости“ Є.Поголя (1675-1679) та С.Куницького (1683-1684) відзначалися переважно участю козацьких відділів у воєнних операціях проти армії

турецького султана та його васалів. Це не давало можливості хоча б якоюсь мірою стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні. Не змогли застосувати певні військово-адміністративні права для створення повноцінних державних органів інші „польські“ гетьмани — А.Могила (1684-1689), Г.Гришко (1689-1692) та С.Самусь (1694-1699).

Однак була особа, яка все ж таки добилася цілком незалежного управління над територією від Дніпра до Случі. Цією людиною був полковник новоствореного Фастівського (Білоцерківського) полку С.Палій. Під його керівництвом значна частина Правобережної України в останньому десятилітті XVII — на початку XVIII ст. фактично звільнилась з-під польської влади, на ній встановлювалась політична й економічна влада козацької старшини. Для утримання своєї адміністрації українські полковники накладали повинності на шляхетські маєтки, збирали з населення різні податки: „борошно“, комірне, медову данину тощо. Селянство звільнялось від економічного визиску польських магнатів.

Протягом 90-х рр. XVII ст. неухильно продовжувався процес відродження державного ладу на Правобережжі. Якщо спочатку тут існували лише Фастівський (Білоцерківський), Брацлавський, Богуславський і Корсунський полки, то згодом до них приєдналися відроджені з попелу Чигиринський, Уманський та Могилівський полки. В містечках і селах створювалися органи козацького самоврядування, які на чолі з отаманами вирішували всі питання повсякденного життя сільських громад. На всій території, підвладній старшині, діяли козацькі суди. Ф.Потоцький не без підстав порівнював С.Палія з бранденбурзьким курфюрстом і зазначав, що той мав „собі в голові удільну державу“. Без сумніву, риси правобережної української державності були аналогічними устроєві Лівобережної України. Водночас полкова адміністрація козацького Правобережжя перебувала у складних воєнно-політичних умовах і не могла перетендувати на досконалість своїх інститутів.

С.Палій та його однодумці А.Абазин, С.Волошин, З.Іскра, С.Самусь, А.Танський упродовж тридцяти років вважали територію Київщини, Брацлавщини, Центрального Поділля і Східної Волині частиною гетьманської України, що практично була непідвладна польським урядовцям. Правобережна Гетьманщина, спираючись на свій військовий потенціал, підтримувала дипломатичні відносини з литовськими князями, молдавськими царями та кримськими ханами. Звичайно, особливі відносини бу-

ли з лівобережними гетьманами, які постійно домагалися реальної влади над Правобережжям.

Складність внутрішньополітичної ситуації полягала в тому, що утвердження українцями власної незалежності на Правобережжі відбувалося на фоні постійної боротьби з поневолювачами. Визвольний рух останньої чверті XVII — початку XVIII ст., як і раніше, спирався на військову організацію і мав за мету національне, соціальне та релігійне звільнення від польського панування, об'єднання з Лівобережною Україною. Саме тому повстання 1702-1704 рр. характеризувались сучасниками як „нова Хмельниччина“, адже воно повторювало гасла попередніх років. За короткий проміжок часу майже вся територія Київщини та Брацлавщини була позбавлена присутності коронних військ, успішно діяли повстанські загони на волинських та подільських землях. Лише втручання російських військ допомогло Речі Посполитій локалізувати поширення визвольного руху.

У наступні роки шляхта знайшла собі нового противника — на Правобережжі поширився рух гайдамаків. Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, зростаюча експлуатація селян, що поєднувалася з релігійним фанатизмом польської шляхти, довгий час жили гайдамацький рух.

Спочатку гайдамацькі загони були невеликими і вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки і фізично знищуючи своїх гнобителів. Виступи ці були стихійними і не мали виважених політичних цілей, що зумовлювало формування у свідомості певних кіл стереотипу українця-„різуна“. Але згодом виступи гайдамаків переросли у масовий визвольний та антикріпосницький рух українського народу.

Перший значний прояв народного гніву на Правобережжі спалахнув 1734 р. Повстання дуже швидко охопило територію Київщини, Брацлавщини, Волині, Поділля, окремих районів Галичини. Провідники повстанських загонів Верлан, Скорич, Грива, Моторний, вміло керуючи своїми підрозділами, захопили Паволоч, Погребище, Таращу і навіть Броди, що знаходились у руському воєводстві. 1750 р. гайдамацькі загони вчинили напади на Білу Церкву та Мошни, оволоділи Корсунем, Уманню, Фастовом, Вінницею та іншими правобережними містами. Однак це повстання, як і попереднє, було жорстоко придушене польськими військами.

Великою організацією відзначалось повстання 1768 р., що увійшло в історичні аннали під назвою Коліївщини. Під керівництвом М.Залізняка та І.Гонти воно продовжило традиції попередніх визвольних

змагань. У звільнених містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Один з ватажків С.Неживий так визначав завдання „коліїв“: „Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська ...більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу“.

За короткий проміжок часу (травень-червень) підрозділи „коліїв“, очолювані А.Журбою, М.Швачкою, І.Бондаренком, М.Москаленком та іншими ватажками, оволоділи майже усіма правобережними землями. Захопивши після кровопролитних боїв у червні 1768 р. Умань, полковник М.Залізняк розсилає свої універсали по всій Україні. Проповіді ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського знаходять відгук серед населення, пробуджуючи релігійну та національну свідомість правобережних українців. Ідея об'єднання українських земель, розподілених чужоземними державами, дедалі оволодівала повсталими. Брак політичної культури, віра в „доброго царя“, складність геополітичної ситуації поряд з іншими чинниками призвели до поразки народних прагнень. Коліївщина була розгромлена спільними діями польських і російських військ, а її ватажки після неймовірних допитів і тортур скарані.

Традиції державотворення та визвольної боротьби жили й серед наступних поколінь українців. Відгомоном козацько-селянських війн XVII ст. та

Запорожець Максим Залізняк.

гайдамацьких рухів XVIII ст стали поді 1855 р, коли на Київщині селяни знову намагались організуватись у козацькі полки

Трагедія поділу України

Ї може бути щось жахливіше для подальшої еволюції народу, який до того був об'єднаний спільною історією, мовою, культурою і територією, ніж поступове відмирання однієї з його частин! Розкряний навпів, на Правобережжя й Лівобережжя, вільнолюбивий український народ був відкинутий на багато років назад від цивілізаційного поступу європейських країн

Ще 1671 р один з вітчизняних церковних діячів висловив таку думку, що „коли б яку сторону (Дніпра), уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна із сторін не витримала і мусила б Україна згинутися“ Політична еліта козацької держави не змогла об'єднатися для утвердження власних завоювань і вже була неспроможною втриматись під тиском іноземних держав Розподіл України між двома могутніми монархіями Східної Європи мав трагічні наслідки, особливо для Правобережжя Виникли великі труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у Гетьманській державі Важкого удару було завдано їхньому економічному розвитку, розірвано традиційні торговельні зв'язки, що робило неможливим складання єдиного національного ринку у нову добу світової історії Гальмівного впливу зазнали також етносоціальні процеси

Аналізуючи причини „вічної відсталості“ української нації, І Франко зазначав, що до негативних економічних результатів безперервних війн за Україну XVII-XVIII ст потрібно додати „аналогічні духовні і літературні наслідки“ Адже, за його словами, величезне зменшення населення на правому березі Дніпра, знищення багатьох сіл і міст, спалення дворів і храмів спричиняло також знищення такої ж кількості осередків культури та освіти Разом з церквами, хатами і замками гинули також книги, рукописи, документи і цілі архіви, розвивалися з попелом картини, іншими словами, марнувався весь духовний фонд, створений багатьма поколіннями

Занепадають такі центри культурного життя Правобережної України як Луцьк, Острогож, Могилів, Овруч, Бар Водночас постійний опір спробам денационалізації та покатоличення українського населення зумовив митців звернутися до тих традицій духовної і матеріальної культури, які б утверджували його національну самобутність На

землях України, розділених іноземними кордонами, з'являлися твори, що ввібрали в себе багаті народні уявлення та художні традиції

Складність політичної ситуації впливала на становище освіти і шкільництва на Правобережній Україні, яке зазнавало постійного тиску з боку польської влади Православні школи збереглися тільки у селах, у містах і містечках поширювалися навчальні осередки ченців ордену святого Василя, які не завжди виступали провідниками культурного розвитку „руського“ народу Водночас духовній культурі українців Правобережжя були притаманні впливи ренесансних і гуманістичних ідей, які, хоч і запізні, але приходили із Західної та Центральної Європи Не перериваючи зв'язку з давньоруськими культурно-філософськими традиціями, національна культура стверджувалась в умовах взаємного проникнення з білоруською, литовською, польською, а згодом і російською духовними культурами

Об'єднаним фактором для українців „обох сторін Дніпра“ залишилась також спільна релігія, однак з кожним роком церковна атмосфера на правобережних землях ставала напруженішою Поляки ненавиділи „схизматиків“, які були вірними православу Адже, за їх уявленням, вони спричинили всі українські „ребелі“, втрату Річчю Посполитою не лише Лівобережної України, а й зовнішньополітичної переваги у східноєвропейському регіоні Саме релігійне питання впродовж віків не могло примирити два слов'янських народи „Доки у вас унія буде і єзуїти, доти козакові при королі польському не бути“, — заявляв волинський шляхтич М Чорнолуцький полякам 1686 р

Проблема захисту православних на Правобережжі весь час поставала з ініціативи українського лівобережного гетьманату на переговорах між Московією і Варшавою у 70-80-х рр XVII ст Саме тому у наступному столітті виникло „дисидентське“ питання, бо за „Вічним миром“ усі православні парафи і монастирі в Польщі мали підлягати митрополитові, який, у свою чергу, підпорядковувався московському патріархові, а з 1720 р — російському синоду

Окрім того, православна церква у ці роки переживала період внутрішньої кризи і не могла витримати суперництва з краще організованим греко-католицьким (уніатським) духовенством Майже всі великі центри православ'я на Правобережжі поступово переходять у лоно іншої української церкви 1721 р стала уніатською головна святиня Волині — Почаївський монастир, 1728 р — Крем'янецький, ще в перше десятиліття XVIII ст після напруженої бо-

ротьби здало свої позиції львівське Ставропігійське братство, яке мало великий культурно-просвітній вплив на правобережні землі

Процес переходу православних в „уніати“ був неоднозначним. Такі відомі церковні діячі, як Й. Шумлянський, В. Шептицький, Д. Жабокритський, поступаючись попереднім обрядам, виправдовували свої дії намаганням зберегти національні права українців. Але через шалену протидію панівних класів Польщі — ні греко-католицька, ні православна церкви не могли домогтися рівноправного становища з римсько-католицькою конфесією. 1717 р. невідомий автор запропонував навіть проект шоківитого знищення „руської“ віри на Правобережжі, який виражав бажання більшої частини польської верхівки. Паралельно поглиблювалась колонізація — у XVIII ст. польська мова стала урядовою на Київщині й Волині.

Панування поляків-католиків, які на Правобережній Україні представляли, головним чином, шляхетський стан, над українцями-православними, що штучно стали „селянською“ нацією, викликало серед останніх значні соціально-релігійні рухи. Коліївщина, яка була найвищим проявом цього невдоволення у XVIII ст., стала одним з найбільших у Східній Європі виступом пригнобленого народу за свої втрачені права. Водночас руйнівні елементи, які притаманні будь-якій боротьбі, не давали можливості для більш високої самоорганізації українців, хоча їхні довготривалі визвольні змагання лише підтверджували природну міцність народного характеру.

Друга половина XVII ст. й майже все XVIII ст. минули у безперервній боротьбі народу Правобережної України за возз'єднання з Лівобережжям Єдину „власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну“ закликали відстоювати „правобережних“ і „лівобережних“ українців їхні ватажки. Але реальність життя була зовсім іншою. Розколота як з внутрішніх, так і зовнішніх причин Українська держава до кінця XVIII ст. поступово перетворилася на провінційні частини інших країн. Однак попри її руйнацію ідея незалежної України продовжувала жити серед наступних поколінь і відродилась через багато років уже за зовсім інших історичних обставин.

Західноукраїнські землі

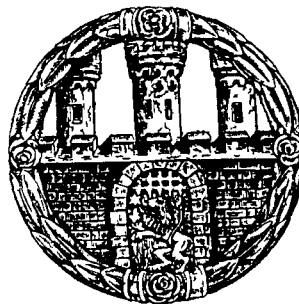
Традиційно до складу Західної України входили такі історико-географічні та етнографічні землі як Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Західне Поділля, Покуття, Передкарпаття, Надсяння, Бойківщина, Гуцульщина,

частини Холмщини, Підляшшя, Лемківщини. Крім того, до західноукраїнських земель належать такі мальовничі гірські регіони як Північна та Південна Буковина, а також Закарпаття.

Складною була доля цих українських земель, які у другій половині XVII-XVIII ст. перебували під владою могутніх сусідніх держав — Речі Посполитої, Османської імперії, Угорщини, Австрії. Разом з тим, незважаючи на економічну відсталість, політичну роздробленість і підпорядкування урядам різних іноземних країн, населення Західної України не стояло осторонь події загально-національного характеру, якою на той час стала Визвольна війна українського народу.

При перших звістках про перемоги козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким вся Галичина піднімається на боротьбу проти польської влади. У Городку, Сокалі, Тернополі, Заболотіві, Товмачі, Якові, Яворові, Рогатині, Калуші та їхніх околицях створюються повстанські загони, які очолює місцева українська шляхта та міщанська старшина. Поступово на території Західної України встановлюється козацький устрій.

Похід полків Б. Хмельницького на Львів та його облога восени 1648 р. лише підтвердили наміри козацької верхівки про об'єднання всіх етнічноукраїнських земель. Боротьба за Червону Русь (так називали у тогочасних джерелах Галичину) велася протягом всіх років Визвольної війни. Так, у жовтні 1656 р. Україна ратифікувала договір з Трансільванією, згідно якого „міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст Війська Запорозького“. Джерела переконливо свідчать про те, що й наступні українські гетьмани, зокрема П. Дорошенко, „жадали всієї Червоної Русі до Вісли“.

Герб Львова

Однак проблеми внутрішнього характеру, а також міжнародний та геополітичний фактори не дали змоги Українській козацькій державі поширити свої інститути на західноукраїнські землі

Карпатський регіон виробив власні форми соціальної і національної боротьби проти поневолювачів - у другій половині XVII ст і, особливо, у XVIII ст тут поширився рух опришків (від лат "opressor" — порушник знищувач)

В історичній літературі збереглися такі імена ватажків закарпатських опришків під час революційних подій Хмельниччини Це — І Сивохап, П Варга, О Руснак, П Орос, С Форгач, О Клішнович Особливого звучання опришківство набуло у 30-40-х рр XVIII ст коли на його чолі став Олекса Довбуш (1700-1745) Загони народного ватажка діяли переважно на Коломиїщині, однак ім'я Довбуша було добре відомим у сусідніх країнах - Польщі, Румунії, Угорщині, Болгарії Під час піднесення гайдамацького руху на Правобережній Україні у 1768-1769 рр опришки допомагали своїм побратимам боротися проти засилля польської влади

Починаючи з половини XVII ст Західна Україна у верхніх прошарках свого населення розпочала дуже швидко і сильно ополячуватися, а представники української нації залишалися головним чином селянська маса У цей період національна самосвідомість притупляється і на перший план виступає релігійна свідомість Перехід з православ'я у католицизм вважається відреченням від своєї національності Одночасно в останній чверті XVII ст на західноукраїнські землі з новою силою насувається унія Її роль в історії України є неоднозначною, але не підлягає сумніву той факт, що прийнявши унію, галичани вперто трималися свого східного обряду й не давали себе латинізувати

У 1676 р сейм Речі Посполитої видає закон, який під страхом смерті забороняє православним виїжджати за кордон і приїжджати з-за кордону, підтримувати відносини з своїми патріархами Разом з тим, поступово обмежувались права православних братств, які вже не могли боротися супроти силоміць нав'язуваної церковної унії 1699 р сейм узаконює положення, яке дозволяє займати виборні міські посади лише уніатам, але не православним Таким чином шлеспрямована політика польського уряду приводить до того, що, наприклад, у 1761 р в Перемишльській єпархії вже не було жодної православної церкви

Культурне життя західноукраїнського регіону

у цей період репрезентували письменники і поети Г.Бутович, А.Желборський, С.Климовський, М.Андрула, М.Ольшовський, майстри живопису І.Руткович та І.Кондзалевиц, автори історичних літописів М.Гунашевський, С.Коростенський, Я.Юзефович, І.Базилевич та інші

Протягом кількох століть населення Буковини (у складі Молдавського князівства) й Закарпаття (під владою Угорщини) зазнавало тяжкого гніту османських завойовників, лише наприкінці XVIII ст вони перейшли під владу Австрії Адміністративний устрій західноукраїнських земель встановлювався залежно від державотворчих традицій тих країн, під владою яких вони перебували У другій половині XVIII ст Буковина поділялася на три шнуги — Чернівецький, Сучавський і Кіполунгський (підпорядковувалися Молдаві), та милітаризовану Хотинську райю, яка управлялася з Стамбула Закарпатська Україна належала до Пожонського (Братиславського) намісницького управління й поділялася на чотири жупи (комітати) — Ужанську, Березьку, Угочанську та Мараморську

Найбільш міста Західної України — Львів, Ужгород, Чернівці, Мукачеве, Хуст та інші — знаходилися на важливих торгових шляхах і відігравали роль транзитних пунктів торгівлі між європейськими та азіатськими країнами Великим центром ремесел і промислу був Львів У середині XVII ст тут налічувалося понад 120 ремісничих спеціальностей, з яких більше 50 об'єднувались в 33 ремісничих цехи Крім того, у місті існував ряд нецехових підприємств — близько 30 млинів, багато броварень (пивоварень, медоварень і гуралень) До речі, власниками останніх могли бути тільки міщани-католики

Після 1772 року значна кількість західноукраїнських міст втратила свої колишні міські привілеї До рук австрійської влади Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перейшли у стані великого економічного занепаду Міжнародні війни, окупація іноземними військами, боротьба магнатів і шляхти між собою, занепад зовнішньої торгівлі, соціальний та національний гніт — ці та інші причини довели цей мальовничий край до великого зубожіння Особливо важким було становище української людності, яка, попри всі негаразди, зберігала свою мову, культуру, побут і звичаї Саме міцність народного характеру давала змогу з надією дивитися у наступне XIX століття

Під владою Російської і Австрійської імперій

У ризний час приєднані до Московського царства (пізніше — Російської імперії) українські землі історико-етнографічних та географічних регіонів — Слобожанщини, Лівобережжя, Правобережжя, Півдня — у XIX — на початку XX ст являли собою єдину територіальну цілісність. Усю цю територію, що займала 9/10 від загальної площі України, називали Наддніпрянщиною, або Наддніпрянською Україною. В історичному розвитку українського народу вона, як і раніше, відіграла визначальну роль. Наддніпрянщину своїм історичним, політичним та культурним центром вважало і українське населення Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття, підвладне Австрійській (пізніше — Австро-Угорській) імперії. Процеси утвердження капіталістичних відносин у народному господарстві, формування мови посилювали об'єктивні тенденції до возз'єднання всіх українських земель, насильницьки розмежованих державними кордонами загарбницьких монархій Романових і Габсбургів. Об'єктивний процес формування нації відбувався на всій території споконвічного проживання українського етносу.

Під владою Російської імперії

Свою колонізаторську політику стосовно українського народу російські власті здійснювали адміністративними методами. На місці автономно-самоврядних українських регіонів — Слобожанщини й Лівобережжя — було засновано Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії. Внаслідок свавільного визначення їх кордонів до сусідніх з Україною російських губерній включили й місцевості, де більшість населення становили українці з традиціями українського козацького самоврядування. Так само поділили Правобережну Україну та Волинь. Тут утворили Київську, Подільську і Волинську губернії, які за категоричним наказом царя мали бути приведені у повну відповідність з великоруськими губерніями “в усіх галузях життя”. Так само російський царизм чинив і на відібраних у Війська Запорозького степових просторах Північного Причорномор'я і Приазов'я. На початку XIX ст їх поділили на три губернії: Херсонську, Таврійську, Катеринославську. Після російсько-турецької війни 1806-1812 рр до Російської імперії відійшла заселена переважно молдаванами територія між ріками Дністер і Прут. Тут утворили Бессарабську область, до якої включили і нові повіти — ізмаїльський, Акерманський і Хотинський, населені здебільшого українцями.

У губерніях державну владу здійснювали губернатори, яких призначав і увільняв цар. Губернії склалися з повітів, де хазяїнували царські справники. В свою чергу, й повіти мали поділи на стани, які очолювали поліцейські пристави. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона видала збиранням з населення різноманітних державних податків, які йшли на зміцнення царського режиму.

Весь губернський адміністративно-управлінський апарат був покликаний охороняти владу царизму. Губернатори, проголошені спеціальним царським указом повновладними “хазяями” губерній, мали право контролю над діяльністю будь-якої установи чи підприємства. Практикувалося призначення на посади губернаторів не цивільних, а військових осіб, як правило, генералів, яким у такому разі підпорядковувалися не тільки місцева адміністрація й поліція, а й розквартировані на території губернії війська.

Запровадивши на таких національних окраїнах Російської імперії як Польща, Фінляндія, Прибалтика, Кавказ особливі, ще жорстокіші форми державного управління у вигляді намисництв і гене-

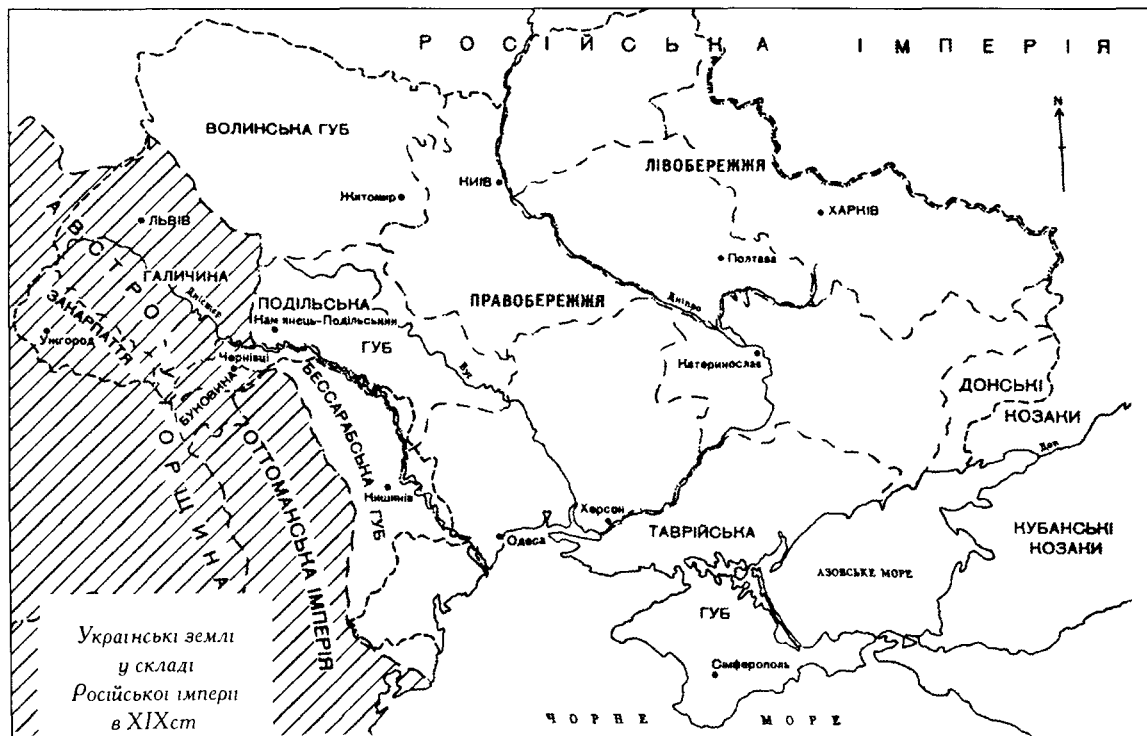
рал-губернаторств, царизм ввів їх і в українських землях. На середину XIX ст з 10 генерал-губернаторів Російської імперії 3 припадало на Україну. Отже, всі 9 її губерній, а саме Харківська, Чернігівська і Полтавська, Київська, Подільська і Волинська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська входили відповідно до Малоросійського, Київського і Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторств. На початку XX ст в усіх губерніях заснували охоронні відділення (так звану охранку) для виявлення і покарання політичних противників царського самодержавства Російської імперії.

Русифікаторська політика царизму

Цементуючою силою української нації об'єктивно була українська мова. Як літературну, вивільнену від регіональних діалектизмів, її розвивали, пропагували усним і друкованим словом учені, письменники, митці. Цих діячів української культури охоронці непорушних підвалин Російської імперії затаврували українофлами, всіляко перешкоджаючи їх культурно-просвітницькій діяльності. Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню

цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою, не допускати в ній переваги любові до батьківщини, тобто до України, "над любов'ю до вітчизни", тобто, до імперії. Політично неблагонадійними уважався всякий, хто виявив інтерес до українських старожитностей, історії, літератури. В Московському університеті знайшлися й професори, які в лекціях і в пресі стали цілком серйозно запевняти, що українська мова є та сама російська, але попсована польською.

Російська шовіністична преса заповзятю пропагувала думку, нібито освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від Російської імперії. До цькування самої ідеї навчання українською мовою учнів навіть початкових народних шкіл підключилися й польські та єврейські шовіністи. Вони називали українців "сепаратистами", що стало підставою для нещадних нагінок на українство офіційних царських властей. Останні, вбачаючи в українстві загрозу "єдиній і неподільній", посилили шлеспрямовану політику русифікації корінного населення України. Українську мову було вигнано з освітніх навчальних закладів і державних установ. Зрештою, майже повсюдно більшість українського панства перейшла на вживання російської мови навіть у

родинному спілкуванні Українську мову стали називати "мужи́чою", бо від неї не відмовились селянські маси

Насамперед русифікувалися міста, куди з російських губерній охоче приїздили в адміністративно-управлінські установи чиновники. Тут вони почували себе як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани, духовенство, також здебільшого зракалися своєю рідною мовою, свідомо відкидали багаті виковічні надбання української духовної культури.

Проте і серед української освіченої еліти були патріотично настроєні люди, які не сприймали колонізаторсько-русифікаторської політики царизму. В їх пам'яті жили культурницькі та державницькі традиції українського народу з його національно-політичним ідеалом, який ще не мав чіткої орієнтації й схилявся чи то до певної державної самостійності, чи до автономії у державних системах Росії або Польщі, чи навіть до федеративної спллки з якоюсь із цих держав.

Значне занепокоєння царських властей викликав поданий тоді ж на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений Ф. Морачевським. Спеціально утворена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис небезпечним і шкідливим лише через мову перекладу. Отже, перша спроба донести слово Боже до українців їх рідною мовою була зустрінута вкрай неприязно як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Одразу ж потому царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг "навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу". Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті хто за це брався, звинувачувалися "у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії".

Слова валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої не було, немає і бути не може, свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду. А він не обмежився цим циркуляром, яким, за висловом видатного діяча та історика культури України Івана Огієнка на українську літературу, науку, культуру накладали важкі пута, а українську інтелігенцію одірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою.

Проте цього було замало царату. В середині 70-

х рр. XX ст. в Петербурзі була створена таємна урядова комісія, що мала виробити ефективні заходи щодо боротьби проти українства. Після майже року роботи ця комісія дійшла висновку, що "допустити окрему літературу простонародним українським наріччям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії".

Доповідну записку разом з проектом відповідного указу негайно відправили Олександрю II 18 травня 1876 р. цар підписав ганебний указ. Ним заборонялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні й перекладні твори (навіть тексти до нот), а й завозити в межі Російської імперії такі книги і брошури, надруковані за кордоном. Також заборонялися українські театральні вистави, концерти національною мовою.

Структура народонаселення України. Національні меншини

І продовж XIX ст. населення України під владою Російської імперії зросло втричі (з 7,7 до 23,4 млн.), щоправда, за рахунок не лише природного приросту, а й міграції сусідніх етносів. Російський царизм також усіяками плягами й привілеями заохочував заселення українських земель представниками інших національностей, передусім сербами, німцями, греками, болгарам тощо. Найбільше ж заохочувалися росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації та почуття нібито історично правомірної їх зверхності над людьми інших національностей — фактично в'язнів царської "тюрми народів", як називали тоді Російську імперію ті, хто боровся за її повалення.

Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. українці тут становили не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6%, навіть у Києві — лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті й у торгівлі тоді працювало тут лише трохи більше 9% українців. А серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше — 0,5%.

Українська нація формувалася й розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р., 84% населення України під владою Російської імперії становили селяни. В їх середовищі інтенсивно відбу-

валосся соціальне розшарування. Вже наприкінці XIX ст. заможні селяни Наддніпрянщини становили близько чверті сільського населення. В їх руках зосереджувалося майже 40% усіх селянських земель, понад 50% робочої та продуктивної худоби. Традиційно селяни в цілому були одвічними охоронцями та найстабільнішими носіями етнічних рис українців у їх мові, духовній та матеріальній культурі, моральності, світогляді.

Значною верствою населення Наддніпрянщини було робітництво. Воно стало досить впливовою суспільною силою завдяки бурхливому промислому розвитку другої половини XIX — початку XX ст. З 1,5 млн робітників, за переписом 1897 р., понад чотири п'ятих були місцевими уроженцями, і більше половини з них вважали своєю рідною мовою українську. 44% усіх робітників України під владою Російської імперії на початку XX ст. працювали на великих підприємствах з числом працевлаштованих понад 500 чоловік на кожному (для порівняння частка таких робітників у США сягала тоді лише 33%).

Помітне місце в соціальній структурі населення Наддніпрянської України посідав і другий з двох найголовніших класів тогочасного суспільства — клас підприємців і торговців (буржуазія). Як свідчать дані вищезгаданого перепису, понад 100 тис. осіб (без членів родин), котрі говорили українською мовою, жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді, кількість таких підприємців була ще більшою, оскільки чимало з них записували своєю рідною мовою російську.

Відживаючим класом феодально-кріпосницької епохи на початку XX ст. був клас дворян — поміщиків, яких разом з членами їх родин на Наддніпрянщині налічувалося близько 275 тис. Переважна більшість з них, розпродавши свої землі, перебиралася на постійне місце проживання до міст, де поповнювала лави чиновництва та інтелігенції (на рубежі XIX–XX ст. 25% її складу все ще становили вихідці з дворян). Питома вага і значення соціально різнорідної інтелігенції дедалі зростали. Найчисленніша частина інтелігенції (вчителі, лікарі, агрономи тощо) жила й працювала переважно за межами великих міст. Безпосередньо і повсякденно контактуючи з широкими народними масами, вона докладала чимало зусиль для поширення масової національної свідомості, чим зробила значний внесок у становлення української нації.

Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів в Україну і з України частка українців на їх рідній

землі зменшилася з 90 до 80%. Значно збільшилася кількість росіян — у цей час їх частка серед населення України становила майже 12%. Найбільше росіян було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Там же вони разом із зрусифікованими українцями становили більшість міського населення.

На Правобережжі найчисленнішою меншиною, як і раніше, були поляки, хоч їх частка серед населення України впала з 10% на початку XIX ст. до 6% наприкінці століття. Правда, вони продовжували переважати (60%) серед дворянства України, хоча кількість польських поміщиків, передусім дрібно-матрькових, зменшилася. Одні опинилися у сибірському засланні за участь у визвольному русі, інші самі розпродавали свої маєтки й перебиралися до міст, поповнюючи ряди чиновників, підприємців, учителів тощо.

Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався у євреїв, що жили тут здавна. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася уся єврейська громада того чи іншого населеного пункту. Традиційною була взаємодопомога у єврейських громадах. Утвердження капіталістичних (ринкових) відносин також сприяло традиційному для єврейського населення підприємництву у сфері торгівлі та промисловості. Багато євреїв поповнило лави робітництва та інтелігенції (лікарі, юристи, журналісти тощо). Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% від усього населення і 33% — міського населення України. Ті ж показники по Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осідлості євреїв (тільки там їм дозволялося селитися на постійне проживання), були ще вищими відповідно 12,5 і 80%. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де повністю панували єврейські громади з своєю культурою, релігією, мовою. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоч там воно переважно русифікувалося. На один з найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Кількість німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар і румунів (чи молдаван). Крім того, на початку XX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгары (200 тис.), греки (140 тис.), вірмени (50 тис.), чехи (38 тис.), слова-

ки (13 тис.) Зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно у містах і промислових селищах, за характером професійних занять вони тяжіли до промисловості й торгівлі.

Сільське ж господарство традиційно залишалося сферою діяльності здебільшого українського населення, якого не приваблювало міське життя. Як споконвічні хлібороби, українці прагнули укорінитися на землі предків. Однак цьому не сприяли масове зубожіння, обезземелення селянства, яким супроводжувався процес утвердження капіталістичних (ринкових) відносин.

Виникла ситуація, за якої майже 70% працездатного населення, передусім сільського, не мало постійної роботи. Водночас посилювалися державні пільгові заохочення до вкорінення і зростання національних меншин на українських землях. Таємні розпорядження царських властей прямо рекомендували державні (казенні) землі на Україні "видавати переселенцям із внутрішніх російських губерній, місцеве ж збідніле населення переселяти в інші частини Росії, на землі призначені для переселенців".

Нестерпний соціально-економічний і політичний гніт, що панував в Україні, разом з міцніючим у масах почуттям особистої громадянської свободи спричинили масову еміграцію українців. Основною її метою були пошуки вільних земель для сільськогосподарського обробітку.

Переселенські рухи українців

Перше масове переселення, а точніше — виселення українців з їх споконвічних земель російським царизмом примусово здійснив ще на рубежі XVIII-XIX ст. Тоді сформоване з колишніх запорозьких козаків, так зване Чорноморське козацьке військо, у повному складі було відправлене на постійну дислокацію у долину ріки Кубань на північному Кавказі. Козаки-чорноморці взялися освоювати безлюдні землі. Свої селища — станиці вони називали іменами колишніх запорозьких куренів, хоча на відміну від побуту Запорозької Січі обзаводилися сім'ями та індивідуальними господарствами. Заснували і свій військово-адміністративний центр — місто Катеринодар (нині Краснодар). Місцеве самоуправління в станицях підпорядковувалося наказному отаману, якого призначав з російських генералів царський уряд.

Уже на початку XIX ст. на відведений урядом для Чорноморського війська території у передгір'ях Кавказу проживало близько 25 тис. козаків, переселених з України. Протягом наступних десятиріч це військо поповнювалося новими поколіннями українських переселенців. Найбільше їх було з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини — регіонів з великим прошарком вільного від кріпацької залежності козацького населення. Царський уряд, зацікавлений у поповненні війська, що протистояло непокірним гірським народам Кавказу, всляк заохочував такі переселення з України. Для закріплення на Кубані Чорноморського козацького війська туди примусовим набором відряджали й дівчат з України. Там вони виходили заміж, а родинні зв'язки найміцніше прив'язували козаків до їх постійного місця проживання.

Остаточна організація Чорноморського козацького війська відбулася у 60-х рр. XIX ст., коли до нього включили й селища російських козаків на Кубані. Тепер воно стало називатися Кубанським козацьким військом. Цією назвою царизм увічнив існування козацького війська, хоча сподівався на інше — остаточно підірвати його національно-етнічні корені. Проте більша частина населення Кубані не відщуралася українських традицій у мові, побуті, звичаях.

Починаючи з другої половини XIX ст., основний як стихійний, так і організований, переселенський потік українців Наддніпрянщини спрямувався на східні й південно-східні окраїни Російської імперії. Переселялися з усіх дев'яти українських губерній, де селянам належало лише від 28 до 60% землі, що оброблялася. У 80-х рр. українські селяни стали масово звертатися до царських властей з проханням дозволити переселитися на вільні землі. Царський уряд заохочував до переселення обіцянками пільгового проїзду до місця поселення, наданням позичок для облаштування господарством, худобою, насінням, речами домашнього вжитку, звільненням на два-три роки від податків та від призову на військову службу.

Щоправда, не всі одержували дозвіл на переселення. Зокрема, в таємних інструкціях вказувалося: "Ті сім'ї, які не мають достатніх коштів і разом з тим обтяжені багатьма малолітніми дітьми, а деякі — родичами похилого віку, не бажані і не корисні". Відмовляли у дозволі на переселення й бунтівливо настроєним і надто убогим селянам.

Та це не спиняло багатьох з них. Бідняки розпродавали убоге майно, щоб мати хоч мінімум грошей на

проїзд і поселення на новому місці, і без усякого офіційного дозволу залишали рідні домівки і пускалися світ за очі, на свій страх і ризик, у пошуках кращого життя. Таких самовільних переселенців у 90-х рр було не менше половини від їх загальної кількості.

У другій половині XIX ст українське населення на Кавказі подволося, досягнувши 1 млн 300 тис чоловік (причому понад 80% сконцентрувалося у його північній частині, тут у загальній кількості населення воно становило 22%) 400 тис українців налічувалося у нижньому Поволжі. Понад 100 тис у Казахстані та Середній Азії, хоча щодо всього населення цих регіонів частка українців лише трохи перевищувала 1%.

Найбільше заохочувалося царським урядом освоєння малозаселених на той час регіонів Сибіру та Далекого Сходу. Діставалися сюди переважно пароплавами, які відправлялися з Одеси і після довготривалої подорожі висаджували переселенців на Тихоокеанському узбережжі у Владивостоці. Потік переселенців з України до Сибіру і Далекого Сходу зріс після введення Транссибірської залізниці. Вони масово селилися вздовж цієї магістралі. Для заселення царський уряд визначив Єнісейську, Іркутську, Тобольську, Томську губернії, Алтайський, Уссурийський і Приморський краї. Наприкінці XIX ст українців тут налічувалося близько 225 тис, причому частка їх у населенні Примор'я та Приамур'я сягала майже 20%.

Компактно заселену вихідцями з України величезну (1 мільйон кв км) територію — від узбережжя Японського і Охотського морів до Забайкалля — вони самі назвали Зеленим Клином. На той час це справді були суцільні зелені масиви субтропічних лісів і тайги. Тут переселенці будували собі селища, викорчувували ліси під земельні ділянки для хліборобства, осушували болота. Землі вистачало. Кожна новоприбула родина одержувала до 100 десятин землі. Вся подальша доля переселенців залежала від них самих. Отже, в освоєння далекосхідних просторів, як і інших окраїнних земель Російської імперії, внесок українців був досить значним.

Масове переселення українського населення селян на початку XX ст проводилося російським царизмом передусім з метою уникнення гострих соціальних конфліктів і запобігання антиімперським визвольним рухам. На основі системи заходів, передбачених так званою Столипінською аграрною реформою, протягом 1906-1912 рр до Сибіру переселився майже один мільйон українських селян. Проте

не маючи достатнього капіталу для обзаведення господарством на нових місцях, багато з них і там змушені були орендувати землю або й просто наймитувати у місцевих заможних землевласників. Через постійні матеріальні нестатки, хронічні голодування, незвичайні кліматичні умови, брак кваліфікованої медичної допомоги, смертність останнього, організованого російським царизмом, контингенту українських переселенців сягла 30-40%. Майже четверта частина їх змушена була повернутися в Україну.

Соціально-економічні реформи

Баючи про збереження "єдиної і неподільної", царський уряд намагався відіграти роль регулятора соціально-економічних процесів. Масове зубожіння, загострення класових суперечностей зумовлювали соціальні конфлікти — від стихійних бунтів до організованих повстань. Вони тєю чи іншою мірою розхитували стабільні основи держави. Звичайно, головним засобом придушення масових соціальних виступів, як і раніше, були нещадні військові каральні експедиції із застосуванням до винних тілесних екзекуцій, ув'язнення, заслання. Проте, виносячи уроки з таких зіткнень, царизм вдався і до реформаторської діяльності.

В 1847-1848 рр на Правобережній Україні царські власті провели так звану інвентарну реформу. Тут кріпосницьке гноблення селян поміщиками було найжорстокішим. Рятуючи феодально-кріпосницькі порядки, царизм зробив спробу законодавчо врегулювати взаємовідносини поміщиків і кріпаків. У кожному поміщицькому маєтку запроваджувалася інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей. Але визначати їх мав сам поміщик, уся земельна власність якого до того ж залишалася недоторканою. Все це сприймалося як прагнення державної влади увічнити кріпосницькі відносини. Тому селяни виступали проти інвентарної реформи. Царським властям довелося запроваджувати її силою.

Однак не минуло й двох десятків років, як царському уряду знову довелося звернутися до проблеми аграрних відносин — цього разу щодо всієї Російської імперії. Спонукали до цього поразка у Кримській війні 1853-1856 рр, могутнє піднесення селянського руху по всій імперії, а найбільше — в Україні, де не забулися ще давні визвольні традиції козацтва.

Як приватновласницьким, так і державним селянам, які не мали ніяких громадянських прав, бракувало

й коштів, щоб замінити рутинні способи ведення господарства. Та й у поміщицьких економіях і промислових мануфактурах кріпацька праця була малопродуктивною. На 1860 р продуктивність праці кріпака в Російській імперії була такою, як у країнах Центральної Європи 1800 р, коли там панували різні форми закріплення.

Царський маніфест і законодавчі акти про звільнення селян з кріпацтва з'явилися навесні 1861 р. На Україні це стосувалося до 5,3 млн осіб. Майже повсюдно їхні земельні наділи були урізані на користь поміщиків, земельні володіння яких в результаті цього збільшилися.

У цілому внаслідок реформи 1861 р українські селяни втратили 1 млн десятин, або понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їх користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи, менш 5 десятин, тобто нижче норми середнього прожиткового мінімуму. А втім і ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупувати у поміщиків за встановлені реформою дуже високі ціни, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р, коли "викупні платежі" припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн крб, тоді як її ринкова вартість становила 128 млн крб. Фактично селяни викупували не тільки землю, а й особисту волю.

І все ж реформи 1861 і 1866 рр відкрили перед тепер уже особисто вільними селянами широкі можливості для активізації господарської діяльності. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для перетворення робочої сили в товар, що свідчило про утвердження капіталістичного товарного виробництва.

Розвиток народного господарства

60—80-х рр XIX ст в Україні під владою Російської імперії в цілому завершився промисловий переворот, тобто перехід від мануфактури до машинної індустрії, найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів. На великих капіталістичних підприємствах — заводах і

фабриках — для підвищення продуктивної праці застосовувалися досягнення науки і техніки. Економічний розвиток визначали насамперед галузі важкої промисловості — вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Швидко розвивався Донецько-Криворізький вугільно-залізорудний басейн, що вже тоді став головною металургійною базою України.

З часу реформи 1861 р видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив 1900 р 691,5 млн пудів (майже 70% усього видобутку Російської імперії), залізної руди відповідно — в 158 разів і 210 млн пудів (більше половини загальноімперського видобутку). Наприкінці 90-х рр Україна давала понад половину загальноімперського виплаки чавуну (92 млн пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн пудів).

У Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиріччя XIX ст виникли 17 великих металургійних заводів. Більшість з них було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських — завод Джона Юза з робітничим селестем Юзівка (тепер Донецьк), бельгійських — Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер — Дніпродзержинськ), французьких — Гданцівський біля Кривого Рогу. Російські капіталісти стали власниками заводів Брянського — поблизу Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського — у Донбасі. Французький, бельгійський, англійський і німецький капіталі зайняли ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На багатьох заводах адміністративно-управлінський персонал, інженерно-технічні працівники, майстри і навіть частина кваліфікованих робітників були іноземцями.

Капіталістам-іноземцям на початок XX ст в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких спливала закордон. Водночас такі об'єднання, поглинаючи дрібні заводи і фабрики, сприяли розвитку великих промислових підприємств. І на початку XX ст тут уже не залишилось жодного металургійного заводу, який би виробляв менш як 1 млн пудів чавуну на рік. А продукція лише п'яти найбільших заводів-гігантів Півдня України (Юзівського, Дніпровського, Олександрівського, Петровського, Донецько-Юр'ївського) становила понад 45%.

Більшу частину вуглевидобутку Донбасу забезпечували великі шахти, що давали на-гора не менше 10 млн пудів кам'яного вугілля щорічно.

Переважно капіталістам-іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які діяли у 1900 р (близько 70 % загальноімперського виробництва сільськогосподарських знарядь — плугів, сівалок, жаток, соломорізок, молотарок тощо). Серед них заводи Гельферіх-Саде і Мельгозе — у Харкові, Фільворта і Дедіни — у Києві, Гена — в Одесі, Ельворті — в Єлисаветграді, Грієвса — у Бердянську та ін.

Значного розвитку набули і традиційні для України галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, передусім цукрова. Завдяки технічному переоснащенню і концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні з початку 60-х до середини 90-х рр зменшилася з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 тис до 78 тис). Виробництво цукру на них зросло в 14 разів з 1,6 млн до 23 млн пудів (84% виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України 1887 р у Києві об'єдналися в цукровий синдикат — перше у Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Вже через 5 років у його підпорядкуванні перебувало понад 90% усіх цукрових заводів України.

Наприкінці XIX ст тут виникають перші великі підприємства транспортного машинобудування Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р вони випустили 233 паровози. На той час довжина залізничної колії в Україні становила 8417 км. Царський уряд, у виданні якого перебувало все залізничне будівництво, у цій справі керувався як економічно-господарськими, так і військово-стратегічними міркуваннями. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило понад три четверти від загальноімперського, обслуговувало всю імперію з її найдовшими у світі залізничними магістралями. Всі головні залізниці спрямовувалися до великих промислових і культурних центрів Росії та Прибалтики.

Фактично однобічний, колоніальний характер мав товарообмін. Лише 15 % українських промислових підприємств виробляли готову продукцію, а решта давали сировину для виготовлення такої продукції у Росії. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, накопичення капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що було вигідніше вивозити продукцію

поза межі України, ніж доставляти її на власній території. До речі, і гужові ґрунтові дороги тут на той час набули слави найгірших у Європі.

Перевезення вантажів водними артеріями було розвинуте слабше. Частка пароплавів серед суден річкового флоту становила не більше однієї шостої. Майже всі несамохідні судна були дерев'яними, а пристані не мали причалів, вантажно-розвантажувальних обладнання. Не краще становище було і з морськими портами. Відомий український антропогеограф С. Рудницький наводив такий різкий приклад: «На початку XX ст відносини на Чорному морі були такі цікаві, що, приміром, перевезення добра від однієї чорноморської пристані до другої коштувало майже стільки, скільки перевезення з такої пристані до Англії».

З кінця XIX ст почали проявлятися породжені індустріалізацією суспільства екологічні проблеми. Природний баланс нерідко порушувався і хижацьким методами освоєння транспортних шляхів традиційних — водних і нових — залізничних. Без гострої потреби винищувалися великі масиви лісів і рік, залізничні колії прокладалися через найродючіші у світі українські чорноземи, а загати і греблі у деяких місцях перетворювали плавні, багаті різномірною живністю луки на смердючі болота.

Тим часом зросла роль України в експорті сільськогосподарської продукції за кордон. Її частка в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. На Україні збирали 43% свіжого врожаю ячменю, 20% — пшениці, 10% — кукурудзи.

Загалом розвиток капіталізму в сільському господарстві пореформеної України в складі Російської імперії відбувався двома шляхами, відомими під назвами пруського й американського. Пруський передбачав повільне пристосування поміщицьких господарств до праці вільнонайманих робітників зі збереженням їхньої напівкріпосницької залежності. Селяни ж, щоб поліпшити своє життя, прагнули повністю позбутися кріпосницьких пут і запровадити фермерські господарства, на основі яких розвивалося сільське господарство у Північній Америці. Отже, в Україні перебудовані на капіталістичний лад поміщицькі латифундії (найбільше їх було на Правобережжі) і новостворені селянські фермерські господарства (переважно на Півдні) здебільшого й виробляли ту сільськогосподарську продукцію, яка вивозилася за кордон.

Заохочувані гарантованими експортними преміями царського уряду, цукрозаводчики-мільйонери Бродські, Терещенки, Харитоненки, Ярошинський,

Бобринський розширили вивезення продукції за кордон за тимчасовими демпінговими (нижчими, ніж витрати виробництва) цінами, що допомагало витримувати конкуренцію на зовнішньому ринку. Збільшив уряд і казенні замовлення підприємствам, насамперед металургійним, в існуванні яких був заінтересований. Навіть було створено урядовий комітет замовлень. Однак економічне становище Російської імперії в цілому, й України зокрема, не могло істотно поліпшитися. Техніко-економічна відсталість найважливіших галузей промисловості стояла на заваді підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на зовнішньому ринку. Злиденне й голодне село, обтяжене напівкріпосницькими пережитками, немогло стати надійною основою для створення стабільного внутрішнього ринку.

Переважна більшість українських селян потерпала від нестатків. За своє майно (хату, землю, худобу) селянин повинен був сплачувати значні податки на користь держави, а поміщикам — викупні платежі за своє особисте звільнення з кріпацтва і за земельний наділ. Малоземелля змушувало більшість селян постійно арендувати у поміщиків землю за виробітки, найматися до заможних односельців або поміщицьких економій. Добра половина господарств мала не більше, ніж по 5 десятин. У середньому на один селянський двір припадало 10 десятин, тоді як на один поміщицький маєток — 507.

Чимало бідняків взагалі кидали рідні домівки і наймалися на фабрики та заводи. Наприкінці XIX ст в Україні налічувалося до двох мільйонів сільськогосподарських робітників. Типовою картиною пореформеного життя тут були юрби заробітчани на дорогах.

Остання аграрна реформа та її наслідки

І Іє минуло й півстоліття з часу проголошення селянської реформи 1861 р, як царський уряд, підштовхуваний масовим селянським рухом, що набрав наймогутнішого розмаху в Україні напередодні і в період демократичної революції 1905—1907 рр, змушений був знову зайнятися проблемами села. Новопризначений глава уряду П. Столипін протягом 1906—1910 рр став запроваджувати нову аграрну реформу, її головною метою було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб підняти продуктивність сільського виробництва.

У результаті цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею у справі перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об'єднання їм належних у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося «відрубом», а то й взагалі виселятися за межі села і створити своє окреме хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав «відрубникам» і «хуторянам» грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше — на Правобережжі й Півдні), мала цілком позитивні наслідки. На хутори й відруби виселилися 226 тис селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості, реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства.

З 1910 до 1913 р посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис дес і загалом становила 22,9 млн дес. 1913 р тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових 1 200 млн пудів. Третина всієї продукції сільського господарства продавалася на внутрішньому й зовнішньому ринках. Частка України в експорті Російської імперії становила понад 25%, а щодо вивозу зернових — і того більше понад 40%, 250-300 млн пудів щорічно. Вона могла б бути ще більшою.

Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною і малотоварною, що обумовлювалося невисокою середньою врожайністю зернових з окремих культур вона коливалася від 9 до 10 ц з га.

Столипінська аграрна реформа не зачепила поміщицьких землеволодільців. Хоча з часу реформи 1861 р українські поміщики й продали, переважно заможним селянам, половину своєї землі, але в їх руках на 1914 р залишалося понад 10 млн дес. Причому близько 5 тис поміщиків володіли в середньому по 1 600 дес. Ясно, що за наявності значного прошарку малоземельних селян, кількість яких з середнім наділом 2 дес 1914 р сягнула 2 млн (з них половина не мала ні коня, ні корови), українське село весь час було у постійному соціальному напруженні.

Початок українського культурного відродження

розвиток народного господарства України супроводжувався значним духовно-культурним піднесенням. Колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві дедалі наростаючу захисну реакцію, що проявилася у цілому комплексі подій і явищ, які свідчили про засвоєння інтелігенцією і поширення у масах національної свідомості, про активізацію українського національного руху в усіх його формах, як культурницьких, так і політичних, про розвиток усіх галузей культурного життя українців.

У сукупності ці процеси дістали назву українського національного відродження XIX — початку XX ст. Першим осередком його стала Слобожанщина, де 1805 р. з ініціативи освіченої міської громади Харкова відкрили університет. Це був на той час єдиний вищий навчальний заклад на всіх підвладних Російській імперії українських землях. Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської і Лівобережної України, а й провідником української культури. При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів.

Ці видання висвітлювали не тільки соціально-економічне й політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самобутність української культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що випускався у Харкові з 1816 до 1819 р., проголосив своїм девізом «Сприятливому всебічному піднесенню науки й літератури». Часопис наполегливо популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював рабопільне схильання багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати українську мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи».

«Украинский вестник» першим започаткував друкування українською мовою. Зокрема, професор (пізніше ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемовський друкував тут українською мовою свої поетичні й літературознавчі твори.

Молоді українські патріоти Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Олександр Корсун та

інші ще студентами створили в 20—40-х рр. літературне об'єднання, яке сучасники, назвали гуртком харківських романтиків. У своїх поетичних творах вони оспівували лицарські подвиги запорозьких козаків як найактивніших самовідданих захисників батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою і соціальної справедливості. «Харківські романтики» були впевнені, що своїми творами, написаними по-українському, рятують «умираючу мову». З цим вони пов'язували сподівання якщо не на повне відновлення автономного суспільно-політичного устрою України, то принаймні на непохитне збереження звичного побуту і давніх традицій духовної культури.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його «Малоросійські повісті», видані в Харкові 1834 р., мали величезний успіх в освіченої публіки, яка назвала їх автора батьком української прози. А прості селяни, багато з яких на Харківщині також були знайомі з творами Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником.

Навколо Квітки-Основ'яненка, авторитет якого як народознавця був дуже високим серед сучасників, гуртувалася передова народолюбна молодь Харкова. Як директор і режисер, він керував роботою стаціонарного професіонального театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматургічними комедіями «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Шельменко-волосний писар». Глядачів захоплювала блискуча гра актора Карпа Соленика у цих та інших виставах Харківського театру. З популярними п'єсами Івана Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» гастролювала у Харкові трупа Полтавського стаціонарного театру.

Під безпосереднім впливом Квітки-Основ'яненка зайнявся літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми й поеми — це художні твори історичної тематики. 1843 р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню української народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України. Ще один талановитий вихованець, згодом професор Харківського університету, Ізмаїл Срезневський започаткував записи з народних уст та наукове вивчення українських народних пісень і дум.

на історичні теми В 30-х рр ХІХ ст у Харкові вийшла в світ трьома випусками його фольклорна збірка “Запорозька старовина” Він же першим виступив 1834 р у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава До справи українського національно-культурницького відродження долучається й Київський університет, заснований 1834 р Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував і видав три збірки українських народних пісень У такій же упорядкованій Платоном Лукашевичем збірці, що побачила світ 1836 р, уперше разом були подані фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і в Західній Україні Українська пісня, дума, казка, переказ так захоплюють молодь, що вона бажає самостійно й з перших уст робити записи українського фольклору і знайомити з ними широку громадськість, публікуючи їх у періодичних виданнях чи окремими книжками Поступово удосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів Від простого записування дослідники переходять до глибокого наукового аналізу кожного окремого твору Тож у традиціях культурних надбань народних має національне відродження в Україні диставало могутній імпульс для подальшого розвитку А це додавало наснаги подвижникам національного духу, які дбали про масове поширення національної самосвідомості Як дівче знаряддя у цій справі їм добре прислужилася видана 1840 р в Петербурзі збірка поезій “Кобзар” тоді ще невідомого широкому загалу читачів автора — Тараса Шевченка Книга стала явищем українського національного відродження

Історична наука

Поширення історичних знань про минуле України було чи не найзначнішим чинником утвердження масової національної самосвідомості Воно єднало людей усвідомленням спільності їх історичної долі, викликало почуття любові до Батьківщини, до славного й водночас тяжкого минулого, відроджувало в пам'яті образи історичних діячів Знайомство з історичним минулим показувало, що український народ має давні традиції визвольної боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість Знання з історії України черпалися з козацьких літописів ХVІІ—ХVІІІ ст — Самовидця, Величка, Грабянки, “Історії Русів” Рукописи цих творів переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості 1822 р у світ вийшла перша узагальнююча, багато документована

чотиритомна праця з історії України Дмитра Бантиш-Каменського Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування Ще більше оригіналів документів (правда, у тому числі й недостовірних) уміщено у п'ятитомній праці з історії України Миколи Маркевича, що вийшла у світ 1842—1843 рр У ній широко використано відомості козацьких літописців ХVІІ—ХVІІІ ст На відміну від поміркованого монархіста Бантиш-Каменського Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, і його праця ршучіше і виразніше обстоювала правомірність державної незалежності України Саме за цю працю Маркевича розкритикував відомий російський критик Віссаріон Бєлінський У своїй рецензії, опублікованій у часописі «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії Однак ні ця критика, ні те, що обидві праці — Бантиш-Каменського і Маркевича було надруковано поза межами України — в Москві, не завадило їм набути досить широкої популярності серед української інтелігенції Вони сприяли утвердженню у сучасників самосвідомості належності до окремого народу з славним та героїчним історичним минулим Зі зростанням у широкого громадського загалу інтересу до української минувшини розгорнув активну діяльність щодо видання рукописних пам'яток Осип Бодяньський Сам українець, родом з Полтавщини, він став слов'янознавцем за освітою і фахом, професором Московського університету У 1846-1848 рр він очолював часопис “Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете” На його сторінках завдяки Осипу Бодяньському уперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як “Літопис Самовидця”, літописні праці А Рігельмана, П Симоновського, а серед них і блискучий анонімний за авторством історико-публіцистичний памфлет “Історія русів”, що з демократичних позицій засуджував запровадження кріпацтва і ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині як прямий наслідок колонізаторської політики царизму в Україні Ці публікації були важливим внеском не тільки в історичну науку, а й у формування громадської думки, що зумовлювало утвердження української національної самосвідомості Публікації Бодяньського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу на громадську думку історичних праць, до того відомих тут лише за рукописними списками, проте ця плідна творча діяльність була перервана насильницьким

звільненням Бодянського з усіх посад у Москві за друкування в очолюваному ним часописі записок "Про Московську державу в XVI ст" англійського мандрівника Джона Флетчера. В умовах революційних потрясень 1848 р у країнах Західної Європи, селянських заворушень і пробудження антикріпосницької та національно-визвольної суспільно-політичної думки в Російській імперії, царські власті визнали небезпечною для самодержавного ладу його критику, навіть з глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони подбали, щоб історичну науку в Україні підпорядкувати своїм політичним інтересам. Тому перед Товариством історії і старожитностей російських, створеним 1839 р в Одесі, ставилося передусім політичне завдання обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, офіційно названу Новоросією. Однак на практиці це товариство зробило чимало корисного в історико-краєзнавчому пізнанні даного регіону. Створена 1843 р при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія так само у своїй діяльності вийшла далеко за межі головного завдання, поставленого царськими владами

Микола Костомаров

довести що Правобережна Україна і Волинь, приєднані до Російської імперії наприкінці XVII ст, — "край істинно російський". Однак величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іванишев та ін., засвідчили, що насправді — це край споконвіку український. До широкого громадського загалу ця істина була доведена виданням багатотомних збірників історичних документів. Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування у мас національної самосвідомості, набувала значення першорядного чинника цього об'єктивного процесу.

Кирило-Мефодіївське товариство

Криза кріпосницького господарювання, посилення колонізаторської політики російського царизму в Україні одночасно з іншими чинниками зумовлювали розвиток національного руху. Його найрадикальніших учасників уже не задовольняли лише культурно-просвітницькі заходи щодо видання українських книжок і журналів, публікації фольклорних записів, фахового вивчення та популяризації знань з історії України. На передній край боротьби проти національного гноблення висунулися загальні суспільнополітичні вимоги ліквідації самодержавно-кріпосницького режиму, встановлення демократично-республіканської форми правління, державної незалежності України. На початку 40-х рр XIX ст центром національно-визвольного руху став Київ. Студенти і молоді викладачі університету організували тут таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації та звільненню селян з кріпацтва. Пропаганду своїх ідеалів гуртківці мали вести на основі євангельських заповідей. На своїх засіданнях гуртківці, обговорюючи майбутнє України, залучали положення праць французьких філософів-утопістів — Сен-Сімона, Фур'є, чеських, словацьких пропагандистів ідей панславізму Яна Колара, Павела Шафарика, Вацлава Ганки. Проте вийти за межі свого гуртка у пропагандистській діяльності члени «Київської молоді» так і не змогли. Найактивніші діячі київської молоді вчитель з Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і професор Київського університету Микола Костомаров, умовивши ще

кількох гуртківців, а згодом залучивши й нових членів, створили навесні 1846 р справжню нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (або братство). Воно дістало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітителів, православних святих Кирила і Мефодія. У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко, письменник і педагог, автор «Української граматики» та української абетки, яка увійшла в історію під назвою «кулішівка» і якою й донині друкують книжки Пантелеймон Куліш, полтавський поміщик, педагог і журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, де й сформувався як непохитний прихильник ідеї Великої французької революції, Микола Савич, поет і перекладач Олександр Навроцький, етнограф і фольклорист Панас Маркович, педагог Іван Посяда, поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький, педагог Олександр Тулуб, педагог Дмитро Пильчиков.

За родом фахових занять більшість з них — викладачі або студенти віком від 19 до 30 років. За походженням — переважно діти дрібномаєткових дворян. Згодом імена доброї половини цих братчиків увійшли в історію української культури зірками першої величини.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом за зразком Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки у конфедеративній спільноті, таких же незалежних слов'янських держав. Кожна з цих держав мала б становити окремий штат або ще розподілятися на кілька штатів. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спільноти, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий спільний консультативно-регулюючий міждержавний взаємини орган — собор (або сейм). Для загального захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили, упорядковані постійними місцевими формуваннями. Всі громадяни мали навчатися військовій справі, щоб бути готовими в разі війни стати на захист батьківщини. Щодо громадянських прав населення. Всеслов'янської федерації й України в ній, то передбачалися скасування станів, смертної кари і телесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання, заборона «будь-якої пропаганди як марної при свободі».

Ідеї визволення слов'янських народів з-під інозем-

ного гніту та їх державно-федеративного єднання мали поширюватися шляхом літературно-просвітницької пропаганди. Члени братства виступали за повалення царського самодержавства й ліквідацію кріпацтва в Російській імперії.

Програму товариства викладено в «Книзі буття українського народу», або «Законі Божому». Цей історико-публіцистичний твір братчики склали спільно, обґрунтувавши весь його зміст заповідями Євангелія Христового. Розробили вони і статут організації. В ньому конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської конфедерації і викладалися статутні права й обов'язки членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Громадська діяльність кирило-мефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу і шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок з практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів. Наполегливо обстоював необхідність поширення освіти в народних масах Т. Шевченко, сам брався за складання шкільних підручників. А Шевченкові поетичні твори, передусім ще не надруковані, але вже відомі багатьом з поширюваними рукописними списками, поеми політичної тематики «Сон», «Кавказ», «І мертвим і живим», «Великий льох» та інші, справляли значний вплив на формування національної свідомості народних мас. Ці твори прямо закликали до боротьби проти національного та соціального гніту, який панував тоді в Україні. Та й сам Шевченко багато їздив по Україні й пропагував серед народу визвольно-демократичні ідеї.

Близькою Шевченку була й ідея єднання слов'янських народів. У поемі «Єретик» він висловлював свою найсокровеннішу мрію: «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Цю гоєму Шевченко присвятив Павелу Шафаріку. Свідки розповідали, що Шафарик, одержавши цей рукопис, плакав вдячними сльозами. Так само, коли один з кирило-мефодіївців тимчасово виїздив за кордон, Шевченко і ним передав рукопис своєї поеми «Кавказ» для вручення великому польському поету і революціонеру Адаму Міцкевичу.

Кирило-мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р царські власті заарештували у Києві всіх 12 постійних учасників засідань товариства і під конвоем відправили до Петербурга. Шеф жандармів граф Орлов розіслав у

всі губернії Російської імперії таємного листа, в якому хвалився що ліквідував у Києві небезпечну антиурядову організацію, програмні документи якої містили "революційні і комуністичні правила".

Слідством над кирило-мефодіївцями керував сам Микола I. Він же затверджував вирок кожному. Всіх учасників Кирило-Мефодіївського товариства покарали без усякого суду засланням до різних місць Російської імперії. Найтяжче покарали Шевченка, бо під час арешту в нього знайшли рукописи його антицаристських і антикріпосницьких творів. Поета-революціонера заслали у малозаселені тоді Оренбурзькі степи рядовим солдатом з найсуровішою забороною писати й малювати.

Звичайно, розгром Кирило-Мефодіївського товариства завдав відчутних втрат лавам активних діячів українського національного руху. Однак остаточно його поховати царизм не зміг. В одному з листів, надісланих Шевченку на заслання, говорилося: "Багацько тут таких, що згадують Вас...що Вас не стало, а натомість стало більше людей — аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали..." Отже, підпілля українського національного руху продовжувало діяти.

Михайло Грушевський ознайомившись з матеріалами слідчої справи кирило-мефодіївців, підсумував їх діяльність так: "Це покоління української інтелігенції стояло під впливом роботи сеї київської лабораторії", що "гадки і плани кирило-мефодіївців пішли широко в громадянство". Симон Петлюра наголошував, що український рух "цілком виходить із стадії неясних устремлінь і кристалізується у програмі першої політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства". А Сергій Єфремов навіть почув у діяльності кирило-мефодіївців "перший голосний крик збудженої до життя української нації", яка їх устами проголосила своє прагнення до здійснення політичних ідеалів державності, народоправства, фєдералізму.

Громадівський рух

Повернувшись наприкінці 50-х рр. із заслання, провідники Кирило-Мефодіївського товариства оселилися на постійне мешкання в столиці Російської імперії — Санкт-Петербурзі. Тут вони продовжили національно-визвольну пропагандистську діяльність, але вже не в політичному конспіративному, а в культурно-просвітницькому легальному руслі. Пантелеймон Куліш заснував друкарню для видання українських книжок. Василь

Білозерський узявся за видання публіцистичного та літературно-художнього українознавчого часопису "Основа" українською та російською мовами. Микола Костомаров зайнявся написанням монографічних досліджень та упорядкуванням збірників документальних джерел з історії України. Генератором визвольних ідей у петербурзькій українській земляцькій громаді був непримиренний Тарас Шевченко, але 1861 р. він помер (спочатку його поховали там же — у Петербурзі, а через кілька місяців перепоховали в Україні понад Дніпром на Чернечій горі біля Канева).

Наступного року через матеріальні нестатки і неприхильне ставлення урядових кіл та більшості столичної російської громадськості, в переддень сумнозвісного валуєвського циркуляра 1863 р. припинилося видання часопису "Основа". Однак на той час журнал уже значною мірою виконав благородну місію пробуджувача української національної свідомості. В Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі ліберальна і демократична інтелігенція почала гуртуватися у самодіяльні напів-чи цілком нелегальні організації, названі громадами.

Тарас Григорович Шевченко

Певних програм і статутів, як правило, громади не мали. Всіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі і українського народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурноосвітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали українські підручники, збирали і публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-освітницька діяльність громад насторожувала російський царизм. З України в Петербург йшли доноси охранки, що громадівці прагнуть "здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії" і, навчаючи простий народ грамоти, намагаються "по поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії і переваги свободи". Всіх громадців об'єднувала єдина мета: домогтися повалення Російської імперії, покінчити з будь-яким національним гнобленням і демократизувати політичний режим в Україні. Світоглядні позиції громадців так характеризував активний учасник цього руху, пізніше видатний учений-мовознавець Павло Житецький: "Ми вже добре знали, що однієї свободи мало — без науки, без європейської освіти... Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства".

Громадівський рух у результаті нагінок царського самодержавства на мову і культуру українського народу не тільки не згорнувся, а й пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. З найактивніших, найдосвідченіших діячів громадівського руху з'їзди громадців Києва, Полтави, Одеси обрали раду — центральний керівний орган "федеративного об'єднання громад" усєї України. До складу ради увійшли видатні діячі науки й культури, зокрема історик, професор Київського університету, неперевершений знавець середньовічної історії України Володимир Антонович; засновник української статистичної науки, Олександр Русов; етнограф Павло Чубинський. Його вірш "Ще не вмерла Україна", покладений на музику Михайлом Вербицьким, став гімном борців за національне визволення України.

Серед найактивніших діячів громадівського руху були композитор Микола Лисенко — творець репертуару української оперної класики з такими шедеврами, як "Тарас Бульба" та "Наталка Полтавка"; письменник і драматург Михайло Старицький, який уславив своє ім'я і як один з фундаторів першого українського професійного театру, відкритого

1882 р. у Єлисаветграді; Олександр Кониський — автор першого фундаментального життєпису генія українського народу — Тараса Шевченка; Володимир Самійленко — неперевершений в українській літературі майстер поетичної політичної сатири; Панас Рудченко, що під псевдонимом Панаса Мирного, рятуючись від царської цензури, лише за кордоном зміг опублікувати свій високохудожній реалістичний твір "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Цей перший в українській літературі роман соціальної тематики побачив світ у Женеві (Швейцарія), де громадівці, професійні вчені історик Михайло Драгоманов і соціолог Сергій Подолинський, разом з українським галицьким письменником Михайлом Павликом організували емігрантську вільну українську пресу, яка публікувала те, що не могло вийти у світ на пригнобленій Російською імперією Україні.

У пошуках соціального ідеалу

За кордоном Драгоманов і Подолинський опинилися не з своєї волі. Вони змушені були емігрувати внаслідок поширення репресій царського режиму проти українського національного руху в середині 70-х рр., коли готувався і запроваджувався ганебної пам'яті Емський акт. Щоб завдати дошкульнішого удару громадівцям, царські влади почали обвинувачуючи не просто в "українофільстві", тобто у патріотичних почуттях до України, а й у "малоросійському сепаратизмі" й пропагуванні соціалістичних ідей.

Уже у "Передньому слові" до "Громади" 1878 р. було сформульовано кредо "Громадівського соціалізму": насамперед підкреслювалося, що "український соціалізм не партія, а громада", висувалося першочергове завдання українських громадців — працювати в масах над тим, щоб Україна "якнайкращіше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств, робітників українського громадства, котрі були б товаришами і в мужицьких громадах". Отже, майбутній соціально-економічний і політичний лад України уявлявся прихильникам "громадівського соціалізму" федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності і колективній праці їх учасників. Неможна не помітити тут впливу ідей кооперації, які незмінно обстоював і популяризував Зібер. А втілював їх у життя вже у 80—90-х рр. Микола Левитський — син сільського священника з Херсонщини.

Левитський, розчарувавшись в ідеях російських

народників, які поділяв у юнацькі роки, не сприймав також і досить популярного серед багатьох своїх освічених сучасників соціалістичного вчення марксизму. Після закінчення юридичного факультету Харківського університету він повернувся до рідної Таври, щоб пропагувати серед селян запровадження різних форм виробничої та споживчої кооперації — добровільного об'єднання людей для спільної господарської діяльності.

Авторський виклад цих принципів - "умов" — було видано окремою брошурою у Львові. Львівські часописи "Народ", "Життя і слово" та особисто їх редактор, відомий український письменник, учений і громадський діяч Іван Франко, широко популяризували кооперативні ідеї Левитського, рекомендували запроваджувати їх в практику. На той час сотні артілей діяли в селах і містах більшості губерній України.

Кооперативний рух посів важливе місце у масовій боротьбі проти національного гноблення. Адже за своєю природою він мав спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність, був наочним запереченням державного колонізаторського централізму, на якому трималася Російська імперія. Отже, цілком природно, що український національний рух був прямо пов'язаний з кооперативним.

Сам же Левитський казав: "Кооперація, заснована на великій, по-справжньому демократичній ідеї братерського єднання і на народній самодіяльності, є певною провідною зорею до економічного і духовного відродження рідного краю й народу". Тож не випадково царські власті чинили всілякі перепони кооперативному рухові: переслідували ватажків, залякували рядових учасників, під постійним політичним наглядом тримали його ініціатора, намагалися обмежити відкриття нових артілей, під різними причепками закривали наявні.

Не склав рук і Драгоманов. Він сам під власним прізвищем чи псевдонімами продовжував активну діяльність як за кордоном, так і на батьківщині. З-під його пера вийшло чимало творів: "Про українських козаків, татар і турків", "Шевченко, українофіли і соціалізм", "Чудацькі думки про українську національну справу", "Листи на Наддніпрянську Україну", "Історична Польща і великоруська демократія", "Лібералізм і земство в Росії" тощо. В них він виступав проти соціального і національного поневолення народів російським царизмом і австро-угорською монархією, обстоював право українського народу на національне самовизначення,

популяризував культурні надбання українського народу, засуджував будь-який централізм як загалом несумісний з демократизмом.

Драгоманов на сторінках емігрантської російської газети "Вольное слово", яку сам і редагував, розгорнув критику внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії. Останні роки свого життя він провів у Болгарії на посаді професора Софійського університету.

Найпоміркованіші старі громадівці у 80—90-х рр згуртувалися навколо редакції часопису "Киевская старина", що з 1882 р видавався в Києві. Тут та в інших містах України вони продовжували займатися культурно-освітньою діяльністю. А коли на початку ХХ ст почали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці стали вступати до їх лав.

Українські політичні партії та громадські організації

Поява українських національних політичних партій і громадських організацій була прискорена соціальним напруженням початку ХХ ст, яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольний рух інтелгенції і зрештою завершилося 1905 р вибухом демократичної революції. Новостворювані партії так чи інакше прагнули привернути на свій бік ці рухи, спрямувати їхню могутню нищівну силу для здійснення своїх партійно-програмних вимог. Так, створена 1900 р з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (сина відомого історика-старогромадівця) та Михайла Русова — разом з представниками таких же громад Києва, Полтави, Чернігова Революційна українська партія (РУП), ще не маючи ні статуту, ні програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації.

Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети "Селянин" і журналу "Гасло".

У рупівській агітації охоронці царського режиму вбачали чи не головну причину антипоміщицьких селянських виступів 1902 р на Полтавщині і Харківщині. Тоді цей рух охопив 337 сіл з населенням понад 150 тис чоловік. Селяни відмовлялися працювати на поміщиків, удавалися до бойкотів і страйків, не допускали нікого, хто приходив найматися до поміщицьких маєтків.

Один з лідерів рупівців харківський юрист Микола Міхновський у програмній праці партії "Самостійна Україна" висунув гасло "Україна для українців". Через різні погляди щодо цього питання серед рупівців стався розкол. Міхновського підтримала незначна група однодумців, яка, вийшовши 1902 р з РУП, заснувала відверто шовіністичну Народну українську партію (НУП). 1903 р з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б Ярошевським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Як НУП, так і УСП були нечисленими і, не маючи скільки-небудь масової опори у суспільстві, скоро занепали.

Живучим виявилось рупівське угруповання, очолюване студентами Маркіяном Меленевським, Баском і Олександром Скоропис-Йолтуховським. Воно, вийшовши з РУП, 1904 р проголосило себе Українською Соціал-демократичною Спілкою (скорочена назва Спілка). Наступного року Спілка на правах автономної секції влилася до очолюваної Георгієм Плехановим та Юлієм Мартовим (Цедербаумом) меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

1904 р у Києві було створено ще дві українські національні партії: Українську демократичну партію (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком та Сергієм Єфремовим. Обидві партії — зовсім нечисленні за складом — стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Вже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р відбулася її реорганізація залишків РУП, яка після цього прийняла назву — Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Її провідники — мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко (його прозові й драматичні твори стали класикою української літератури ХХ ст.), журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш.

Численнішою (близько 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста і села розгорнути страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби вона не схвалювала. Земельне питання вона пропонувала розв'язати демократичним шляхом постановою спеціально для цього скликаної всенародної конституційної ради. Найактивніше спілківці

співпрацювали з бундівцями — членами "Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії" (скорочено — "Бунд", що у перекладі з європейської означає — "союз"). Спілківська газета "Правда" друкувалася у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки "Спілки" користувалися серед робітників-залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах неослабного переслідування царськими властями українська соціал-демократія в особі УСДРП і Спілки не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності та спілкування з іншими партіями і громадськими організаціями. 1909 р Спілка розпалася, а свій друкований орган — "Правду" передавала Львову Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов з РСДРП і створив власну фракційно-центристську соціал-демократичну політичну групу. Керівники ж УСДРП Симон Петлюра і Валентин Садовський стали шукати союзника у новоорганізованому 1908 р міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, яка самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУП), яке обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за "українську справу".

Провідники ТУП Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко на той час уже мали певний парламентський досвід. Формально вони не були депутатами ні першої, ні другої, ні третьої Державних дум Російської імперії, що змінювали одна одну протягом короткого періоду — 1906-1907 рр. Проте вони керували діяльністю створеного за їх ініціативою петербурзького припарламентського політичного клубу — "Українська думська громада". На його засіданнях, в яких добровільно брали участь думські депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених і майбутніх промов. Спілкування в "Українській думській громаді" національно свідомої освіченої української інтелігенції з нерідко малописьменними селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни стали виголошувати промови як проти соціального, так і проти національного гноблення українського народу в Російській імперії, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р, про "українське питання" заговорили й депутати від

робітництва України. А коли 1914 р. царський уряд заборонив повсюдно святкувати 100-річчя з дня народження Тараса Шевченка, це викликало одностайний протест більшості депутатів Державної думи від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст — потомок славнозвісної шляхетської династії українських патріотів, публічно заявив, що заборона Шевченківського ювілею є образою для всієї України.

“Українське питання” — в центрі суспільного життя

агалом “Українське питання” було в центрі суспільного життя Наддніпрянської України перших десятиріч ХХ ст. Українська громадкість, виступаючи за ліквідацію усіх форм гноблення, водночас засуджувала й національний гніт, домагалася безплатного загального навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, в державних установах. У цьому український народ знайшов підтримку учених Російської академії наук — академики Федір Корш, Олексій Шахматов та ін. — склали ґрунтовну письмову доповідь, винесли її на розгляд загальних зборів академії і, коли одержали їх підтримку, надіслали до уряду.

Доповідь академиків категорично вимагала дозволити українському народові говорити публічно й друкувати книги рідною мовою. Водночас прогресивна російська преса розгорнула широку кампанію за скасування драконівських урядових розпоряджень 1863 і 1876 рр. щодо української мови. У газетах публікувалися довгі списки осіб, у тому числі *робітників і селян, які вимагали свободи українському слову*. Остаточне ж питання було розв’язане в результаті масових революційних дій трудящих страйків, демонстрацій, мітингів. З огляду на ці події з’явився царський маніфест 17 жовтня 1905 р. У ньому обіцялося запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова.

Невдовзі потому стала виходити періодична преса українською мовою: 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з’явилося 18 українських газет і журналів. *Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал “Киевская старина”*. Він почав видаватися під назвою “Україна”, проте проіснував недовго — лише до кінця

1907 р. У міру спаду і відступу революції царизм, знову набираючи сили, під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905-1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — “просвіти”. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі “просвіт” брали навидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко, у Чернігові — Михайло Коцюбинський, у Полтаві — Панас Руденко (Панас Мирний), у Катеринославі — Дмитро Яворницький, в Одесі — Михайло Комаков, у Миколаєві — Микола Аркас та ін. “Просвіти” влаштували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави та концерти самодіяльних акторів.

Власть всяляко перешкоджала діяльності “просвіт”. Вони побоювалися проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії. “Просвіти” проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас “просвіти” не обмежувалися вузько-національними питаннями, вони встановлювали ділові зв’язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західно-українських землях під владою Австро-Угорської імперії. Представники галицьких українців взяли участь в урочистостях 1903 р. у Полтаві з нагоди відкриття пам’ятника класику української літератури Івану Котляревському. Відбулося справжнє свято єднання українців, яких розмежував російсько-австрійський кордон.

Українці у загальноросійському і польському визвольних рухах

Українці не стояли осторонь загальноросійського та польського визвольного рухів, поді яких не обминали України впродовж усього ХІХ — початку ХХ ст. Пануючий тут, за висловом сучасників, “явний дух опозиції”, як і в Росії, спершу

проявився у діяльності таємних масонських організацій, котрі за прикладом західноєвропейських країн виникли 1817 - 1819 рр у Києві, Одесі, Полтаві, Житомирі, Кам'янці-Подільському

Один з масонських діячів, предводитель дворянства Переяславського повіту Василь Лукашевич ініціював створення значно радикальнішого за програмними вимогами і прямо пов'язаного з процесом українського національного відродження — так званого Малоросійського товариства Воно ставило за мету будь-яким чином добиватися державної незалежності України, а для цього насамперед піклуватися про піднесення масової української національної самосвідомості шляхом пропаганди славного козацького минулого, державницьких традицій українського народу У складеному В Лукашевичем "Катехізисі автономіста" можна було прочитати таке запитання "Де сходить сонце?" і таку відповідь "У Чигирині" / майже всі в Україні розуміли, що йдеться про гетьманську столицю Української держави часів Богдана Хмельницького /

Навички конспіративної роботи в масонських організаціях послуговували організаторам таємних антисамодержавних офіцерських товариств В їхніх планах державного перевороту Україна посідала важливе місце, оскільки була чи не головним в Російській імперії регіоном розташування її збройних сил Тут вздовж російсько-австрійського кордону стояла 160-тисячна армія Вона мала страхати не тільки зовнішніх, а й внутрішніх ворогів імперії на такій вкрай неспокійній території, як Україна У повній бойовій готовності приборкати будь-яке посягання на цілісність імперії були також готові військові гарнізони губернських міст і окремих спеціальних військових поселень

Але ці ж самі війська, як сподівалися опозиційно настроєні щодо царського самодержавства офіцери, можна було використати й для його повалення Певною мірою вони розраховували й на українські визвольні традиції, що, зокрема, засвідчено поетичною творчістю Кіндрата Рилєєва Він закликав йти "смело, дружно за Мазепой на мечи и на огонь" Українсько-польський поет Тимко Падуро — учасник Польського патріотичного товариства, втаємниченого у плани російських змовників, також сподівався на те, що, об'єднавшись, "вольні внуки" переможуть і "верне власть й славу дасть, вільне Запороже!"

Здійснення державного перевороту було намічено на весну 1826 р, коли до Києва мав прихити цар Олександр І оглянути війська, дислоковані в Україні

Проте його раптова смерть у листопаді 1825 р порушила вироблені плани змовників Зосереджене у Петербурзі так зване Північне товариство без будь-якого узгодження своїх дій з Південним товариством вирішило самостійно підняти повстання у Петербурзі, скориставшись церемонією присягання військ столичного гарнізону на вірність новому царю Миколі І 14 грудня 1825 р Однак переважна більшість військ гарнізону не підтримала їх, а картечний вогонь з гармат за наказом царя довершив справу придушення повстання

Рішуче діяло Південне товариство Його керівникам удалося повести за собою цілий полк, що значився під назвою Чернігівського 29 грудня 1825 — 2 січня 1826 р він збройною демонстрацією пройшов селами і містечками Кивщини, прямуючи на Волинь, щоб і там підняти війська на повстання Однак дорогу йому перетнула вірна царю дивізія, яка так само, як це було й у Петербурзі, нещадно застосувала проти повсталих артилерію

Цар Микола І особисто керував слідством і покаранням учасників повстання За його наказом п'ятеро керівників (серед них троє — члени Південного товариства Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол, Михайло Бестужев-Рюмін) загинули на шибениці Всіх учасників повстання Чернігівського полку, як офіцерів, так і солдатів, царський суд покарав засланням на каторгу в Сибір або в днючу армію на Кавказ, де точилася війна з горцями

Подвиг декабристів вплинув на зміцнення революційного українсько-польського єднання Вже на другий рік після повстання декабристів почали обговорювати питання визволення Польщі й України з-під влади Російської імперії та об'єднання їх у республіку Повстання, яке підняла 1830 р польська шляхта проти російського царизму, наступного року під гаслом "За нашу і вашу свободу!", зверненням до українців і росіян, перекинулось і на Правобережну Україну Однак воно не стало масовим, оскільки шляхтичів не підтримали феодално залежні від них українські селяни-кріпаки Гонориста шляхта не зробила належних висновків з своєї поразки у повстанні 1830 — 1831 рр і пізніше, коли у розкиданих по всій Правобережній Україні підпільних організаціях "Співдружності польського народу", розгорнула підготовку до нового антицаристського збройного виступу Порожнім звуком залишилися загальнодемократичні девізи "Співдружності" "Через народ — для народу" й "Свобода, рівність, братерство", оскільки вони не стосувалися ні селян-кріпаків, ні

самої території Правобережної України Українських селян і саму Україну шляхтичі розглядали як невід'ємну належність майбутньої Польської держави.

Царизм після перемоги над повстанцями посилив колонізаторську політику на Правобережній Україні. Зразу ж примусово там була закрита переважна більшість католицьких монастирів. Затим настала черга двох мільйонів уніатів, котрі проживали в Україні та Білорусі. 1839 р. всі вони були оголошені церковними і світськими властями Російської імперії — православними, їхні храми перейшли у відання Руської православної церкви, а тих, хто не погоджувався приймати нову віру, вивозили в інші місцевості імперії.

Ідеї учасників польського визвольного руху, спрямованого проти царського самодержавства, були близькі серцям українських революційних демократів 60-х рр., членів заснованої Миколою Чернишевським всеросійської революційної організації "Земля і воля". Один з них — Андрій Потебня, уродженець Сумщини, виходець з потомственої військово-офіцерської родини, молодший брат видатного вченого-мовознавця Олександра Потебни. Під час польського повстання 1863 — 1864 рр. 24-річний підпоручик Потебня очолив повстанський загін і загинув смертю хоробрих у бою з царськими військами. На території Польщі біля містечка Люблін діяв великий партизанський загін на чолі з Іваном Нечаєм. У ньому було понад 400 чоловік, здебільшого українців.

На Правобережній Україні, де також діяли польські повстанці, члени організації "Земля і воля" розповсюджували серед населення і царських військ листівки на підтримку визвольної боротьби, зокрема написану О. Слєпцовим та А. Потебнею прокламацію "Летється польська кров, летється російська кров". Та ігнорування соціальних, насамперед аграрних, потреб селянства керівниками польського визвольного руху, як і проголошений ними курс на відновлення Польщі в кордонах 1772 р. (тобто з включенням земель Правобережної України) разом із загальною відсталістю політичного світогляду більшості українських селян зумовили їх байдуже, а іноді й просто вороже ставлення до польського повстання 1863 — 1864 рр. Не здобувши опори в народних масах в Україні, польські повстанці змушені були тут, як і в інших місцях, скласти зброю. 1864 р. повстання було придушене царськими військами.

Естафету визвольної боротьби революційних демократів 60-х рр. підхопили у 70-х рр. революційні народники. Народницькі гуртки, які виникли і діяли

тоді як у російських, так і в українських губерніях (зокрема, у Києві, Одесі, Чернігові), підтримували між собою зв'язки і були підпорядковані єдиному централізованому керівництву в Петербурзі.

Народники, щоб посилити активність селян, проводили бесіди про необхідність встановлення ладу, який би дав свободу і рівність всім трудящим. Вони селились на постійне мешкання у селах, влаштовуючись там на роботу писарями, вчителями, фельдшерами, шевцями, ковалями. Свої погляди вони поширювали під гаслами "Земля і воля народів!", роз'яснюючи, що це означає перехід усіх земель у власність селян і запровадження на місцях селянського самоврядування.

На багатих підприємців, їх прислужників, царських урядовців і самого царя народники вчиняли терористичні акти. 1 березня 1881 р. під час одного з таких терактів загинув цар Олександр II. Новий цар Олександр III відправив на шибеницю учасників замаху, серед них українців — Андрія Желябова, Софію Перовську (правнучку гетьмана Кирила Розумовського), Миколу Кибальчича (автора першого в світі обґрунтованого математичними розрахунками креслення проекту реактивного космічного корабля).

На шибениці за вироком царського суду також скінчилося життя Дмитра Лизогуба — нащадка старовинного українського козацько-старшинського роду Батько Дмитра — Андрій Лизогуб — дружив з Тарасом Шевченком і не полишив його і на заслання своєю моральною й матеріальною підтримкою. Дмитро ж на "справу революції" пожертвував усі свої гроші, одержані від продажу багатой родинної спадщини. У товаришів по спільній нелегальній діяльності Дмитро викликав щире захоплення своїми високоморальними рисами: доброзичливістю, порядністю, чесністю. Вони називали його "святим революції".

Разом із Лизогубом за терористичні дії проти царських урядовців повісили і його товариша — Володимира Малинку, також сина заможного українського поміщика з козацько-старшинського роду. За збройний опір царським властям під час арешту народницьких угруповань в Одесі і в Києві засуджено до розстрілу Івана Ковальського і Валер'яна Осинського.

У лавах першої політичної організації — "Південно-російського союзу робітників", що виник на початку 1875 р. в Одесі, об'єдналися близько 250 осіб (українців, росіян, молдаван, поляків та ін.).

На відміну від народників члени "Союзу" на пер-

ше місце у революційній боротьбі висували вимоги політичних свобод. Статут “Союзу” пропагував ідею “визволення робітників з-під гніту капіталізму і привілейованих класів”, встановлення справедливо-го порядку, “який знищить усякі привілеї і переваги та поставить працю основою особистого суспільного добробуту”. Члени “Союзу” керували страйками на заводах Одеси, поширювали свої прокламації у Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Керчі А у Ростові-на Дону та у Кишиневі діяли філіали “Союзу”, які мали забезпечувати своєчасну і систематичну підтримку всіх революційних заходів, здійснюваних одеськими робітниками під керівництвом “Союзу”. Та не проіснувавши й року, “Союз” був розгромлений жандармсько-полицейськими охоронцями царизму.

1897 р у Києві і Катеринославі інтелігенти-марксистичні, залучивши й освічених робітників, організували “Союзи боротьби за визволення робітничого класу”. Їх учасники самі писали, нелегально друкували і розповсюджували на заводах і фабриках агітаційні прокламації проти неймовірної експлуатації робітників і сваволі над ними антинародного царського режиму, брали активну участь в організації страйків. Київський “Союз боротьби” видавав всеросійську “Рабочую газету”, з якою пов’язував підготовку першого з’їзду соціал-демократів Росії. Такий з’їзд відбувся 1898 р у Мінську. Серед дев’яти його делегатів чотири прибули з України, а саме від “Союзу боротьби” Києва — П Тучапський, Катеринослава — К Петрусевиц, від київської “Рабочей газети” — Б Ейдельман і Н Вигдорчик. З’їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

Загальноросійський визвольний рух і Україна

Самовідданими борцями не тільки за українську справу показало себе багато представників інтелігенції України XIX ст. Епізодично вони допомагали також полякам виборювати незалежність їхньої батьківщини, незважаючи на те, що вона мислилась ними з включенням земель Правобережної України. Загалом же така шовіністична позиція польських революціонерів не могла сприяти їх єднанню з діячами українського національного руху, хоч ті й другі прагнули повалення Російської імперії. Неоднозначною виявилася й роль загальноросійського визвольного руху в історії України тих часів. З одно-

го боку, він, розхитуючи політичний режим царського самодержавства і згуртовуючи маси на боротьбу за соціальні перетворення, тим самим підривав устої Російської імперії. А в цьому, звичайно, були зацікавлені усі, хто виступав за ліквідацію національного гноблення в Україні. З другого боку — нехтування українською справою, яке відверто виявили загальноросійські революційні організації (від народницьких до соціал-демократичних), що діяли в Україні, відвертало від них учасників українського національного руху.

Неодноразові спроби Михайла Драгоманова порозумітися з російськими революціонерами, переконати, що для їх же користі потрібно брати до уваги українську справу, вести в народі українською мовою агітацію за свої суспільно-політичні ідеали, як правило, не знаходили підтримки.

На словах це обгрунтовувалося тим, що, мовляв, інтернаціональне у суспільному житті має бути вище національного, на практиці повне ігнорування національних потреб українського народу російськими революціонерами повністю збігалось з русифікаторською політикою царського самодержавства щодо України. Отже, Драгоманов мав усі підстави заявити на сторінках своєї славнозвісної праці “Історична Польща і великоруська демократія” (Женева, 1881 р) “Дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу Інтернаціоналу “Пролетарі всіх країн (нашій), єднайтеся!” у такому вигляді — “Пролетарі всіх країн, підлеглих російській державі, обрусійтеся!”

Та й українську демократичну молодь, значною мірою зрусифіковану навчанням у середніх і вищих навчальних закладах, зросійщену побутом великих міст України, постійним спілкуванням з однодумцями у Росії, вже не лякало обрусіння.

За свого життя Драгоманов, котрий до самої смерті (1895) боровся за політизацію українського національного руху, так і не дочекався створення української політичної партії.

Драгоманов вважав, що не похвали, а жалю заслугувували найсамовідданіші учасники загальноросійського визвольного руху — українці. Для свого рідного народу вони являли собою марну втрату. Такої ж думки, як і Драгоманов, були його видатні послідовники — Іван Франко і Михайло Грушевський, не побоюючись звинувачень у національній обмеженості, з якими обрушувалися на них зашорені імперським мисленням російські революціонери й демократи. Подальший розвиток історичних подій довів правоту провідників українського національного руху. Їх суспільно-політична, культурно-освітня і

науково-творча діяльність єднала спільністю національних інтересів усе українство, незалежно від місця його проживання у тодішній державницькій підлеглих чи то Російської, чи то Австро-Угорської імперії

Українська культура на завершальному етапі національного відродження

Важливими чинниками українського національного відродження стали узагальнюючі праці з історії України Михайла Грушевського, що неодноразово перевидавалися до 1917 р., насамперед фундаментальна багатотомна "Історія України-Руси" і науково-популярні однотомники українською і російською мовами "Украинская жизнь", яка у часи першої світової війни лишилася в Російській імперії єдиним українознавчим журналом, зазначала 1916 р. з нагоди 50-річчя від дня народження Грушевського вся його діяльність має настільки велике суспільне значення, що й її саму можна вважати етапом у розвитку масової української національної самосвідомості

Пожвавлення суспільно-політичного і культурного життя в Україні благотворно впливало на процес зростання масової української національної самосвідомості. Першочергові духовні запити найширших мас найбільше задовольняла популярна література історичної проблематики. Авторами багатьох брошур і книг з історії України, адресованих масовому читачу, виступають вчені-фахівці Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Орест Левицький, Олександра Єфименко, досвідчені популяризатори Андріян Кашенко, Григорій Коваленко, Михайло Комаров. А щодо успіху у найширшого читачького загалу "Історії України-Руси" Миколи Аркаса, то сучасники ставили її в один ряд з "Кобзарем" Тараса Шевченка. Не лише у розвитку наукового українознавства, а й у піднесенні національної масової самосвідомості відігравали першорядну роль чотиритомний "Словарь української мови" Бориса Грінченка, тритомна "Українська граматика" Агатангела Кримського

Піднесення національного руху, посилення соціальної боротьби мас надихали літераторів демократичними ідеями, проймалася поетична творчість Олександра Олеся. За образним висловом великої української поетеси Лесі Українки, її творчість з часів демократичної революції 1905-1907 рр. обривав "суворий багрянець червоних корогів і гомін бурхливої юрби" Колонізаторську політику царизму та його

прислужників нещадною сатирою таврували поети Володимир Самійленко, Микола Черняхівський, Микола Вороний

Михайло Коцюбинський, автор повісті "Фата моргана", яка дістала загальне визнання як справжня епопея життя українського села початку ХХ ст., одним з перших відчув нагальну потребу не обмежуватися лише селянською тематикою, а й звертати увагу "на інші верстви суспільності — на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний і т.п.", закликав колег-письменників до розробки "тем філософських, соціальних, психологічних, історичних та ін." Це побажання значною мірою реалізував Володимир Винниченко в оповіданнях, повістях, романах в яких талановито відображено життя всіх основних верств і прошарків тогочасного українського суспільства

Демократична революція 1905-1907 рр., позбавивши нарешті український театр репертуарних обмежень, дала могутній імпульс піднесенню його громадської ролі. 1907 р. Микола Садовський заснував у Києві перший в Україні український стаціонарний театр, глядачів якого зворушувала і вражала гра геніальної актриси Марії Заньковецької

Підвищували свій загальноосвітній, культурний і політичний рівень, зміцнювали свою національну самосвідомість учасники чисельних хорових і театральних гуртків, народних університетів, вечірніх і недільних шкіл. В свою чергу, народна творчість служила джерелом натхнення і фахового удосконалення для професійних українських діячів літератури і мистецтва

Найвпливовішою силою в національному відродженні була публіцистика, якою займалися всі провідні діячі української культури. В періодичній пресі чи в окремих брошурах порушувалися найактуальніші питання громадського життя, визначалися головні орієнтири і напрямки визвольної боротьби

І тут же прямо проголошувалося право всіх націй, у тому числі, звичайно, й української, на створення й утвердження своєї державності. "Повна самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку і самовизначення будь-якої народності, котра займає певну територію і має достатні задатки й енергію розвитку". В світлі наступних історичних подій ця теза виглядає багатозначною, оскільки належить одному з провідників Української національно-демократичної революції 1917-1918 рр., одному з творців тогочасної української державності, першому президенту Української Народної Республіки

Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської імперії Адміністративно політичний статус. Демократична ситуація

лькаразове перекраювання великими державами карти Східної Європи наприкінці XVII ст внесло історичні зміни в державну належність західноукраїнських земель. Внаслідок першого (1772) поділу Польщі Галичина, а згідно з Константинопольською австро-турецькою конвенцією (1775) Буковина увійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії, під владою якої у складі Угорського королівства ще з XVII ст перебувало Закарпаття. Таким чином Габсбурги стали володарями великої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн. чоловік, більшість якого — близько 2 млн. — становили українці.

Галичина разом з частиною польських земель була виділена в окремий коронний край — “королівство Галиції і Лодомерії (Володимирії)” з центром у Львові. Східний кордон нового австрійського краю проліг по р. Збруч, яка стала більш як на півтора століття символом розчленованості українського народу двома імперіями.

В адміністративному відношенні “королівство” було поділено спочатку на 6 округів, до складу яких входило 59 дистриктів (1777 р. їх кількість зменшено до 19). 1780-1786 рр. запроваджено новий адміністративний поділ, згідно з яким налічувалось уже 18 округів, з них 12 становили українську частину краю — Східну Галичину. Таке становище тривало до середини XIX ст., коли адміністративний поділ краю зазнав кількаразових змін. Нарешті з 1867 р. закріпився поділ Галичини на 74 повіти, який майже не мнявся до 1918 р. 50 повітів (на початку XX ст. — 52) становили Східну Галичину.

Буковина з центром у Чернівцях спочатку була підпорядкована вищим військовим інстанціям (Придворній військовій раді й Генеральному військовому командуванню Галичини), з 1787 по 1849 р. на правах окремого (19-го) округу входила до складу Галичини, а з 1849 по 1918 р. мала статус окремого коронного краю.

Закарпаття, на території якого проживала компактним масивом більшість українців Угорщини, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва, становлячи його чотири

комітати (жупи) Березький, Мarmorоський, Угочанський та Ужанський. Лише на короткий час після “Весни народів” воно було виведене в окремий автономний Ужгородський округ. Отож навіть у межах однієї держави західноукраїнські землі все ж залишались адміністративно розмежованими.

На новоприєднаних до Австрії землях було запроваджено загальноприйняту в державі централізовану систему управління. В Галичині адміністративний апарат краю до 1849 р. очолював губернатор, а пізніше — намісник, на Буковині після 1849 р. — президент крайового управління. Окружну, а потім повітову ланку державної влади очолювали старости. На місцях адміністративні й судово-поліцейські функції виконували дідичі або спеціально утримувані ними, але призначувані старостами мандатори (до 1866 р.), а після — громадські уряди. Містами управляли магістрати, склад яких призначали урядові органи (до 1870 р.), а пізніше — новозапроваджені міські ради як органи самоуправління. Органами крайового самоуправління були Становий сейм (1775-1845) у Галичині й крайові сейми в Галичині та Буковині (1861-1914). На Закарпатті адміністрацію в комітатах очолювали жупани (наджупани), періодично скликались комітатські збори дворянства.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Основну його масу становили українці (у Східній Галичині 1773 р. — 71%, 1910 р. — 62,8, у Північній Буковині 1857 р. — 58,5, 1910 р. — 38,4, у Закарпатті 1857 — 69,7%). Поряд з ними жили чималими етнічними групами поляки (у Східній Галичині 1900 р. — 22,7%), румуни (в Буковині 1900 р. — 31,4%, а 1910 р. — 34,4), угорці (наприкінці XIX ст. — 26%), а також інші етнічні меншини: євреї (у Східній Галичині та Буковині 1900 р. — 13%, у Закарпатті наприкінці XIX ст. — 15%), німці, чехи, словаки, вірмени та ін. Проте внаслідок ряду причин, насамперед асиміляторських зусиль правлячих класів і панівної верхівки, відносна кількість українців у загальній масі населення поступово зменшувалася, натомість зростала питома вага поляків у Східній Галичині, румунів у Північній Буковині, угорців у Закарпатті.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл 3 міста і 4 містечка, в Закарпатті на 1294 села — 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (в Галичині на початку XX ст. — 88,45%, у Закар-

патті наприкінці ХХ ст — 85%) мешкала в селах і лише незначна частина в нечисленних містах (у Закарпатті наприкінці ХІХ ст — 7%)

Таку ж саму картину являла собою професійна структура населення. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (в Галичині у 1900 р — понад 80%, у Буковині — 71,3, у Закарпатті — 85%). Питома вага самодіяльного населення, зайнятого в промисловому виробництві, була мізерною. В Галичині у 1900 р вона становила 5,8%. У Буковині в промисловості й ремеслі тоді було зайнято близько 11% населення, в Закарпатті у промисловості й на транспорті — 10%.

Стосовно українського населення понад 90% його мешкало в селах і було зайнято в сільському господарстві. В містах українці за кількістю перебували здебільшого на третьому місці (після євреїв та поляків у Східній Галичині, євреїв і німців у Буковині, євреїв і угорців у Закарпатті).

Адміністративне поєднання етнічно змішаних територій згодом породило чимало складних проблем у сфері міжетнічних взаємин.

Реформування народного господарства та суспільного устрою

С володіння Габсбургами західноукраїнськими землями спричинило нову ситуацію в їх політичному, соціальному й культурному розвитку. Хронологічно воно збігалось з початком реформ освіченого абсолютизму, здійснюваних Марією Терезою та Йосифом ІІ в 70-80-х рр ХVІІІ ст. Їх головним завданням було пристосування абсолютної монархії до дедалі зростаючих ринкових відносин та нових тенденцій суспільного життя. Досягти цього передбачалося посиленням державної централізації та підпорядкуванням правлячій династії усіх ділянок життя держави і суспільства.

У ході реформ дворянство було усунуте від керівництва місцевою адміністрацією, а натомість запроваджено управління державних чиновників. Упорядковано систему обліку й контролю, проведено перші статистичні переписи земельних володінь і населення, скасовано внутрішні митні кордони і численні збори, запроваджено податок із доходів. У галузі економіки проводилася політика протекціонізму, заохочувався розвиток промисловості й торгівлі, в їзд до країни іноземних спеціалістів. Змінено систему комплектування війська, запроваджено обов'язкову військову повинність (її не підлягали тільки дворя-

ни й особи інтелігентних професій) та централізований набір рекрутів.

З метою підвищення продуктивності землеробства та зростання кількості населення, що, згідно з тогочасними економічними теоріями, вважалось найважливішими передумовами піднесення могутності держави, було реформовано аграрні відносини. Йосиф ІІ патентом від 5 квітня 1782 р скасував особисту залежність селян від дідичів і надав їм елементарні громадянські права: одружуватися без згоди пана, переселитися, обирати професію, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей грамоти у школі або ремесла у місті. Патент від 16 червня 1786 р обмежив панщину до трьох днів на тиждень. Інший патент (9 серпня 1786 р) зобов'язав селян, які відробляли менш як три дні панщини на тиждень, виконувати на панському полі додаткові роботи під час жнив та сінокосу (літні помічні дні) за невелику плату, але в межах узаконеної тижневої норми — не більше трьох днів. 1787 р складено перший земельний кадастр (Йосифинську метрику). Тоді ж землі селянського користування (рустикальні) були відокремлені від панських (домінікальних) і дідичам заборонено самовільно розпоряджатися ними. Селяни одержували право спадкового користування своїми наділами. Неподільну владу дідичів над підданими обмежували урядова заборона бити селян (1788), надання їм права вільного продажу продуктів свого виробництва, права скаржитися на панів (1781), а сільським громадянам — права самоврядування (1784).

Вершиною реформаторської діяльності Йосифа ІІ став "урбаріальний" патент від 10 лютого 1789 р, який проголошував скасування панщини та заміни її чиншем, розмір якого залежав від прибутків селянського господарства. Селянинові мало залишатись 70% його прибутку, 12,2 — йти на державні податки, а 17,8% — на чинш дідичеві. Для Галичини встановлювалася зменшена норма державного податку 8,3% селянського прибутку від землі.

Значні зміни внесено в життя церкви і підпорядковано державі. Дещо послаблено монополію католицької церкви за рахунок усунення обмежень і дискримінації некатоліцьких конфесій (1781). Ліквідовано частину монастирів, з майна яких утворено так звані релігійні фонди для благодійних цілей. Держава взяла на себе підготовку й утримання священнослужителів та відкрила їм широке поле діяльності над моральним вихованням молоді в навчальних закладах. Окремим законом зрівняно в правах євреїв.

Важливі зміни відбулися в системі освіти. Впер-

ше шкільну освіту переведено на державний кошт. Згідно з шкільною реформою 1774 р в містечках і великих селах створювалися початкові школи ("тривіальні"), в окружних центрах — "головні", а в центрах провінцій — "нормальні", в яких велася також підготовка вчителів. Колишні монастирські середні школи перетворено на гімназії. Роботу освітніх закладів нормували державні навчальні програми та обов'язкові підручники.

Усі ці реформаторські заходи відповідали суспільному пргресу. Але централізаторсько-абсолютистські тенденції та бюрократичний спосіб їх проведення спричинили загострення суспільно-політичних суперечностей у країні. Реформи наштовхнулися на опір різних сил, і, врешті-решт, частина з них (насамперед у сфері аграрних відносин, як, наприклад, урбаріальний патент 1789 р) була скасована самим Йосифом II та його наступниками.

Відхід від реформаторського курсу, який почався в країні після смерті Йосифа II, тривав майже до середини XIX ст, коли уряд з метою опанувати внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася на той час, розпочав новий виток реформ 1846 р рядом законодавчих актів внесено часткові зміни в аграрні відносини у Галичині: скасовано літні помічні дні й визницьку повинність селян, децю зменшено панщини, селянам надано право розпоряджатися земельними наділами (продавати, передавати у спадщину, заставляти до 2/3 їх вартості), оскаржувати дії дідичів у адміністративних органах. Радикальніші реформи почалися під час революції 1848 р. Тоді імператорським патентом від 17 квітня 1848 р оголошено звільнення селян від панщини та інших повинностей на користь дідичів у Галичині. З 1 липня 1848 р дію патенту поширено на Буковину. Згідно з ухвалою Угорського сейму (березень 1848 р), підтвердженою згодом імператорським патентом (2 березня 1853 р), стало вільним і селянство Закарпаття. За звільнення селян дідичі згодом одержали великий викуп і, крім того, поступово заволоділи майже всіма лісами і пасовищами. Скасування панщини остаточно ліквідувало юридичну залежність селянина від панського двору. Селяни також стали власниками наявної у їхньому користуванні землі. Завдяки цьому селянство перетворилося на самостійну суспільну силу, а згодом — і на важливого чинника політичного життя.

Революція поклала початок демократичним реформам у суспільному житті. Конституційною грамотою від 25 квітня 1848 р Австрія була проголошена конституційною монархією, в якій законодавчу владу мали виконувати спільно імператор і парла-

мент, декларовано демократичні свободи (свободу особи, совісті і віросповідання, друку, зборів, організацій, гласність суду, відповідальність міністерств перед парламентом тощо), усім народам гарантовано непорушність їх національності й мови. 22 липня 1848 р у Відні був скликаний загальноімперський парламент (рейхстаг), який, переїхавши восени 1848 р до м. Кромержижа, зайнявся підготовкою конституції. Був вироблений й проект, яким передбачалося перетворення Австрійської монархії у федерацію вільних і рівноправних націй. Проте в умовах спаду революції уряд 7 березня 1849 р розпустив парламент, а за кілька днів до того (4 березня) оголосив так звану открийовану (даровану зверху) конституцію від імені нового імператора Франца-Йосифа I. Нею в Австрії відновлено централізовану монархію, щоправда, все-таки декларувавши національну рівноправність. Ця конституція, однак, фактично не набула чинності і 1851 р була скасована.

Почалася дев'ятилітня епоха неоабсолютизму, яка характеризувалась відновленням необмеженої влади імператора та зведенням до мінімуму реформаторської діяльності. Лише частково було підтверджено аграрне законодавство революції 1848 р. 1859 р був виданий закон про свободу промисловості. Громадянські права й свободи обмежувались, було відновлено цензуру. Певне значення мала реформа освіти, спрямована на модернізацію навчальних закладів. Був проголошений принцип загальної початкової освіти для дітей віком від 6 до 12 років. Однак освіта знову підпорядковувалася завданням уніфікації й германізації. В системі освіти перевага надавалась німецькій мові. Навчання національними мовами допускалось тільки в початкових школах.

Новий цикл конституційних реформ почався в Австрії у 60-х рр. У результаті їх проведення було поступово ліквідовано абсолютистський режим і відновлено конституційно-парламентське правління. Початок цьому процесу поклав документ від 20 жовтня 1860 р, відомий під назвою Федеральної конституції, згідно з яким передбачався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхстагом та провідними сеймами. А завершився він австро-угорським компромісом, згідно з яким Австрійська держава перетворилася на дуалістичну (двоістну) Австро-Угорську імперію, і прийняттям грудневої конституції 1867 р, яка на півстоліття визначала політичний статус держави як конституційної монархії.

Конституція декларувала недоторканість особи, життя і власності, свободу слова й друку, право спілкування і зборів, формальну рівність національностей і мов у

школи, установах та громадському житті, надавала обмежену автономію окремим краям. Законодавчу владу представляв двопалатний парламент (рейхстаг), компетенцією якого були загальні питання державного життя, інші — передавались у відання крайових сеймів. Депутати рейхстагу і крайових сеймів обиралися чотирма куріями — великих землевласників, торговпромилових палат, міст і сільських громад — на основі високого майнового цензу. Це майже на 50 років забезпечило перевагу в законодавчих органах, з одного боку, представників великої земельної власності та багатого міщанства, з другого — представників панівних і привілейованих націй. Куріальна система у виборах до рейхстагу була скасована під час виборчої реформи 1907 р., яка, запровадивши загальне, рівне, безпосереднє виборче право при таємному голосуванні, значною мірою сприяла демократизації політичного життя в країні. У виборах до крайових сеймів куріальна система збереглася аж до першої світової війни.

Утвердження ринкових відносин

Побоюючись впливу ідей Великої французької революції, що були відчутні в багатьох країнах Європи, австрійський абсолютизм з кінця XVIII ст. відмовився від будь-яких економічних нововведень у країні, штучно гальмував появу елементів ринкового господарювання і, навпаки, всіляко протегував всевладдю дідичів і поблажливо трактував порушення ними аграрного законодавства.

В західноукраїнському регіоні більшість дідичів удавалася до екстенсивних методів господарювання: розширення своїх володінь за рахунок селянських земель і посилення експлуатації селян (збільшення різних повинностей селян, насамперед панщини, яка практично відбирала більшу частину робочого часу).

Водночас частина великих латифундистів з низинних землеробських районів, втягуючись у процес ринкових перетворень, почала дедалі частіше вдаватися до використання вільнонайманої праці і пристосування сільськогосподарського виробництва до потреб внутрішнього і зовнішнього ринку. Почала поліпшуватися культура землеробства, важливими елементами якої стали збільшення посівів вівса, льону і конопель, розширення площ, відведених під вирощування картоплі, конюшини і частково люцерни, цукрових буряків, а на Буковині і Закарпатті та деяких місцевостях Галичини (на Покутті та Південному Поділлі) — кукурудзи. Із запровадженням цих культур триплля замінялося п'яти-, шестиплін-

ми сівозмінами з повною ліквідацією парових полів. Поліпшувався обробіток землі, поширювалося їх угноєння, подекуди застосовувалося вапнування та меліорація. Все це сприяло підвищенню врожайності сільськогосподарських культур (з 6 ц озимих і 4-5 ц ярих у середньому до 10-11 ц з гектара в кращих господарствах).

Відбувалися зрушення і в тваринництві. В багатих панських дворах займалися розведенням кращих порід худоби. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, яку у значних кількостях (60-70 тис голів щорічно) продавали на ринках Відня й Оломоуца. Набуло поширення тонкорунне вівчарство, і на західноєвропейський ринок значними партіями надходила вовна з Галичини.

Проте раціональні методи ведення землеробства і тваринництва захопили вузький прошанок лише великих землевласників й істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли. Після деякого застою, що мав місце у першій чверті XIX ст., у 30—40-х рр. знову намітилося промислове піднесення на західноукраїнських землях. Тут тоді діяло близько 250 мануфактур, серед них до 40 залізобудівних і металообробних, 10 скляних, 3 керамічних, 20 папірних, 15 друкарень, 10 текстильних, 10 шкіряних, 2 тютюнових, 15 соляних, 7 цукроварень, понад 30 лікерогорілчаних. Та найпоширенішими промисловими галузями стали домашнє виробництво полотна й гуральництво.

Мануфактури виникали переважно в панських і частково в державних маєтках. На них використовувалася здебільшого примусова ручна праця панщинних селян, запроваджувалися водяні колеса і кінні приводи. Характер розкиданих мануфактур мали сільські ремесла і домашня промисловість. Роль міських мануфактур з найманою робочою силою залишалась незначною. Більшість міст і містечок була промислово нерозвинутою, мала аграрний характер. 1849 р. найбільшими містами Галичини були Львів (68 тис населення), Чернівці (18 тис.), Броди (18 тис.), Тернопіль (16 тис.). Найбільші міста Закарпаття — Ужгород, Мукачеве та Мармарош-Сигет — мали по 6-7 тис населення. Міста великого промислового значення не мали. Вони були адміністративними й торгово-ремісничими осередками. Переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмували дискримінаційні заходи уряду (адміністративні обмеження, непомірно високі податки тощо) та всевладдя великих землевласників.

Прогресуюче втягнення, хоча й дещо повільне, панських маєтків і селянських господарств у рин-

кові відносини, зростання мануфактурного виробництва, розвиток міських та сільських ремесел і домашніх промислів, спорудження широкої мережі кам'яних шляхів та сканування різних обмежень щодо діяльності купецтва сприяли пошвавленню торгівлі на західноукраїнських землях та їх включенню до світової системи торговельних відносин. У першій половині XIX ст. основною формою організації торгівлі були ярмарки і щотижневі торги, які відбувалися у 59 містах та 142 інших населених пунктах. Водночас зростало значення щоденної торгівлі, яку вели понад 2 тис. постійно діючих торговельних закладів, у тому числі близько 150 — у Львові.

Посилились економічні зв'язки, насамперед внутрішні, із західними провінціями Австрійської монархії, а також зовнішні — через чорноморські порти — з іншими країнами. Провідну роль у зовнішній торгівлі відіграло купецтво “вільного торгового міста” Бродів, яке зосередило в своїх руках торгівлю між Австрією і Росією, якоюсь мірою взагалі між Заходом і Сходом. Основні позиції у зовнішній торгівлі тримали, як і раніше, купці вірменського, єврейського і грецького походження. Головними статтями експорту були продукти сільського господарства, ліс, сіль і лише невеликою мірою — вироби ремесла і мануфактурної промисловості (здебільшого полотна). Ввозилося переважно промислова продукція, а також худоба, яка після відгодівлі надходила на західні ринки.

Виришальну роль у переведенні народного господарства на рейки ринкових відносин відіграла аграрна реформа 1848 р. Незважаючи на її обмежений характер (скасування панщини за викуп) та збереження значних залишків старого ладу (всесилля великих землевласників, системи відробітків), вона все ж відкрила шлях до вільного підприємництва і формування ринку вільнонайманої робочої сили. Цим самим було створено передумови для зростання товаризації сільського господарства й здійснення промислового перевороту.

Невідворотні зміни відбувалися в сільському господарстві — провідній галузі економіки краю. Великі землевласники (у Східній Галичині їх було 2 тис.) після реформи зберегли за собою понад 40% земельних угідь краю. Проте, зберігши на деякий час свої давні позиції, великі латифунди згодом почали їх втрачати, а їх земельні володіння стали переходити у власність підприємців, різних компаній, банків, багатих селян. Тисячі панських фільварків почали здаватися в оренду власникам торгового і лихварського капіталу.

На селі посилювався процес майнового розшарування селянства. Кількість селянських господарств внаслідок їх дроблення постійно зростала, а їх земельні володіння неухильно зменшувалися. На рубежі XIX — XX ст. у краї було від 4,5 до 5% економічно міцних заможних селянських господарств і близько 90% — малоземельних та безземельних господарств. Вони володіли відповідно понад 27% і близько 40% землі. Значна частина землі дрібних господарств, що розорювались, йшла на продаж.

З метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, насамперед у великих маєтках, а згодом і у селянських господарствах, почалося впровадження в землеробство сільськогосподарських машин та поліпшених знарядь праці (вдосконалених залізних плугів і борін, культиваторів, сівалок, косарок, жниварок, кінних грабелів, молотарок, віялок, січкарень). Вживали заходів також для інтенсифікації виробництва традиційне триплля поступово замінювалося прогресивними системами сівозмін, почали більш-менш систематично вносити в ґрунт органічні, а подекуди й мінеральні добрива, провадилося дренування ґрунтів, меліоративні роботи.

Водночас набула поширення пропаганда агротехнічних знань. З'явилися навчальні заклади сільськогосподарського профілю (наприклад, сільськогосподарська школа в Дублянах). Активізувало свою діяльність створене ще в 40-х рр. у Львові Господарське товариство. Почала видаватися сільськогосподарська література.

Переорієнтація великих господарств на ринок сприяли новозасновані банки. Крайовий банк, Рільничо-кредитний заклад, Буковинський задатковий банк, Дрібновласницький державний іпотечний банк та ін.

Еволюція сільського господарства в напрямі до ринку в панських маєтках відбувалася швидше, ніж у селянських господарствах, які продовжували зберігати переважно напівнатуральний характер. Змінити ситуацію на краще була покликана селянська постачально-збутова кооперація, яка, враховуючи збільшення попиту зростаючого міського населення в усій Європі на м'ясо-молочні продукти, організувала торгівлю ними. У Львові була утворена “Народна торгівля” (1883) з філіалами у різних містах та сотнями крамниць. А напередодні Першої світової війни провідному українському кооперативному об'єднанню Галичини — Крайовому ревізійному союзу у Львові — через спеціалізовані кооперативні союзи було підпорядковано уже близько 600 кооперативів. Крім того, близько 100 кооперативів налічувалося ще в Руському ревізійному союзі. Існувало кількасот ук-

раїнських кооперативів, не об'єднаних у ці союзи. Всього в Галичині (1913) діяло лише українських 1,3 тис кооперативів, близько 200 українських кооперативів на Буковині й кілька на Закарпатті. Крім українських діяли польські та угорські кооперативи. Кооперативні спілки, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію і постачаючи їх добривами, машинами, сортовим насінням, зумовлюючи розклад патріархальної залежності селянських господарств, сприяли прилученню їх, особливо заможніших, до ринкових відносин.

Перебудова організації сільськогосподарського виробництва на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст дала можливість підвищити врожайність зернових на 20—25%. Завдяки цьому та значному розширенню посівних площ за півстоліття майже у 1,5 раза зросла продукція землеробства. Але у зв'язку зі зростанням за цей час у 1,8 раза населення краю її вистачило лише на його харчування. Загалом сільське господарство краю залишалось екстенсивним, низькопродуктивним, втрачало свої експортні можливості. Водночас за рахунок зростання у 2,7—2,9 раза населення, зайнятого в сільському господарстві, знижувалася продуктивність праці у цій галузі. В краї зростало відносно аграрне перенаселення, збільшувалася кількість селянських господарств, які опинялися на межі розорення. Ускладнювало ситуацію процвітання лихварства.

У пошуках кращих умов життя значна частина селян Закарпаття уже з 70-х рр., а Східної Галичини і Буковини — з 90-х рр. XIX ст емігрувала в інші країни (США, Бразилію, Канаду, Аргентину), на Наддніпрянську Україну та на Балкани. До Першої світової війни з цих земель виїхало і поселилося за океаном близько одного мільйона чоловік.

Проте ні постійна, ні сезонна еміграція не змогли істотно поправити ситуацію в західноукраїнському селі. Там зростала армія безробітних, жебраків, бродяг. Сільське населення дедалі пауперизувалось, пролетаризувалось.

Становлення фабрично-заводської промисловості як окремої народногосподарської галузі на західноукраїнських землях відбулося в останні три десятиліття XIX ст. Однак там переважали дрібні підприємства. Великих фабрик і заводів з сотнями робітників були одиниці. Фабричне виробництво охопило лише окремі галузі, переважно ті, які займалися добуванням, первинною переробкою сировини: лісопилінну, нафто- і озокеритодобувну, соледобувну, паперову, тютюнову, цегельну, металообробну. Інші галузі розвивалися слабо.

Наприкінці XIX ст на західноукраїнські землі широким потоком ринув іноземний капітал (австрійський, німецький, англійський, французький та ін.), який створював великі компанії, заволодівав цільними галузями промисловості, оптовою торгівлею, банками.

Входження до системи ринкових відносин зумовлювало зміни в сфері торгівлі. Відпадала потреба в багатолюдних кількадедних ярмарках, щотижневих торгах. Роздрібна й оптова торгівля набувала постійного щоденного характеру. Оптова торгівля дедалі зосереджувалася в руках іноземних компаній. У системі міжнародного поділу праці за західним регіоном України остаточно закріпилася роль постачальника сільськогосподарської сировини та напівфабрикатів і ринку збуту готових фабричних виробів. Напередодні Першої світової війни понад 90% експорту із краю становила сировина і лише кілька відсотків — фабрикати, які вивозилися переважно на Балкани, натомість в імпорті фабрикати становили 80%.

У західні провінції Австро-Угорщини, Німеччину та інші країни й далі вивозилося багато продукції тваринного походження, птахівництва, шкірсировини, масла, жирів, яєць. На рубежі XIX—XX ст поза межі краю експортувалось щорічно близько 50 тис голів рогатої худоби та 300 тис голів свиней. Зросли обсяги фруктів на вивіз. Селяни-бойки із Верхнього Синьовидного скуповували фрукти по всій Галичині й Буковині і продавали їх у Будапешті, Відні, навіть у Парижі. Збільшилося вивезення нафти і нафтопродуктів, озокериту, лісу, пиломатеріалів, харчової і калійної солі. Багато лісу і продукції вивозилося на Наддніпрянську Україну. У взаємній торгівлі західних і східних земель України зростала роль Дністра.

З Наддніпрянської України ввозилася переважно худоба, яка після відгодовування продавалася на ринках західних провінцій імперії, коні, вовна, інша продукція тваринництва, хутро, риба, цукор. Із Заходу імпортувалися промислові вироби, предмети побуту, машини й обладнання, хімікати, мінеральні добрива, цемент, кам'яне вугілля, чорні й кольорові метали.

У процесі утвердження ринкових відносин зростали міста Львів, Дрогобич, Станіслав, Стрий, Коломия, Тернопіль, Чернівці, Мукачеве та ін. Змінювалася й соціальна структура суспільства — формувалися середній клас і клас вільнонайманих робітників.

Суспільно-політична ситуація

Кінець XVIII — початок XX ст стали періодом насиченого суспільно-політичного життя на західно-українських землях, яке, з одного боку, визначалось мінливою політикою центрального уряду, з другого — зазнавало тогочасних філософських і політичних ідей Заходу та визвольних рухів. На початках його активізація була пов'язана з утвердженням толерованих і навіть насаджуваних урядом ідей Просвітництва. В останній чверті XVIII ст осередком просвітницької діяльності став Ужгород, у навчальних закладах якого (так званій нормальній школі, яка згодом почала готувати вчителів для народних шкіл, гімназій, духовних семінарій), підтримуваних греко-католицьким єпископом А. Бачинським, здобуло освіту чимало закарпатських учених і письменників просвітницького напрямку, серед яких — І. Базилевич, І. Фогорашій, В. Довгович, М. Лучкай та ін.

З 80-х рр. XVIII ст. важливим центром просвітницьких ідей став Львів. Професори І. Мартинович, М. Куральт, І. Фесслер, А. Гьлтенбранд, Г. Уліх, П. Лодій виступали з гострою критикою залишків середньовіччя, проти расової та релігійної дискримінації, за ліквідацію нерівності між людьми, вільний розвиток науки, поширення освіти, апелювали до розуму, орієнтували на суспільно корисну діяльність.

З початком 90-х рр. XVIII ст. західноукраїнські землі стали ареною поширення ідей Великої французької революції і визвольного повстання під проводом Т. Костюшка в Польщі. Уряд, наляканий їх відлунням у країні, незабаром посилив реакційний курс і став суворо переслідувати поширення ідей Просвітництва. Піднесення визвольних рухів у Європі 20 — 30-х рр. XIX ст. дало поштовх новій хвилі поширення ідей Просвітництва на західноукраїнських землях, яке тепер почало набувати національних рис.

Проте відмова Габсбургів від реформаторського курсу освіченого абсолютизму, а згодом включення Австрії після розгрому Наполеона в Священний союз визначили поступове перетворення її в польцейсько-бюрократичну державу, заповідник консерватизму. Щодо країн, у тому числі західноукраїнських земель, офіційний Відень послідовно проводив централізаторську внутрішню політику. Уряд князя К. Меттерніха, який понад чверть століття правив країною, запровадив суворий польцейський режим, душив найменші прояви вільної думки,

здійснював курс на нівеляцію національної самобутності й асиміляцію підневільних народів.

Українська мова зазнавала дискримінації, не мала доступу ні в громадсько-культурну сферу, ні в школу. Натомість насаджувалася чужа й незрозуміла народом німецька мова. Водночас, керуючись принципом "подляй і владрой", Габсбурги надавали певні привілеї польській, румунській і угорській верхівці, яка мала служити їхньою опорою в краї. Внаслідок цього паралельно з онімечуванням відбувався швидкоплинний процес полонізації Східної Галичини, румунізації Північної Буковини і мадяризації Закарпаття. Спільними зусиллями абсолютистський уряд і панівний клас — дворянство намагалися приспати етнічну свідомість місцевого населення, обмежити його контакт з Наддніпрящиною, вбачаючи в духовному єднанні українців обабіч Збруча загрозу для свого панування.

Та незабаром меттерніхівський режим став виявляти свою неспроможність, і йому почав протистояти широкий фронт опозиційних сил.

Після поразки збройного повстання 1830 — 1831 рр. у Королівстві Польському з ініціатииви його учасників у Східній Галичині було створено ряд польських таємних політичних організацій, що розгорнули пропаганду антиабсолютистських і республіканських ідей серед різних верств населення. До цього підпального руху включилася значна частина української молоді. В окремих таємних організаціях набула поширення ідея об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. З середини 40-х рр. революційну пропаганду в Східній Галичині проводили польські революціонери Е. Дембовський, Ю. Госляр, М. Мазуркевич та ін. Вони закликали народ до боротьби проти австрійського абсолютизму, за відновлення незалежної Польщі, встановлення влади народу, ліквідацію соціального й національного гноблення. Діяльність демократичного підпілля сприяла тому, що передові ідеї епохи — ідеї свободи, рівності, демократії — проникли у свідомість широких верств населення.

Революція 1848-1849 рр. поклатала край меттерніхівській бюрократично-поліційній системі. Та вистоявши під натиском революційної бурі, правлячі кола Австрії у 50-х рр. пішли на зближення з угорським і польським дворянством. У 60-х рр. цей процес завершився перетворенням Австрії на дуалістичну Австро-Угорську імперію з наданням обмеженої крайової автономії Галичині. Це фактично означало передачу адміністративної влади в краї польській аристократії, спричинило нове ущемлення національ-

них прав українського населення Йому за таких умов декларовану Федеративною конституцією 1860 р рівність національностей довелося обстоювати у тривалій, важкій боротьбі

Національне відродження. “Руська трійця”

Внаслідок реформ та інших урядових заходів наприкінці XVII ст /створення релігійного фонду підтримки сільських священиків, заснування духовної семінарії для унатів у Відні 1774 р, відкриття греко-католицької духовної семінарії у Львові 1873 р, створення при Львівському університеті, відкритому 1784 р, так званого Руського інституту / українська національна інтелігенція, що тоді рекрутувалася майже виключно з середовища греко-католицького духовенства, піднялася до сприйняття нових ідейних віянь Саме з її лав як найбільш освіченої суспільної верстви вийшли перші будителі національної свідомості західних українців

Перша хвиля національного відродження в Галичині була пов'язана з діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередка, що сформувався навколо єпископів Михайла Левицького та Івана Снігурського у 20—30-х рр XIX ст До цього осередка входили Іван Могильницький, Іван Лаврівський, Йосиф Левицький та ін Учасники гуртка виявили великий інтерес до вітчизняної історії, до життя народу, його мови й усної творчості, чимало зробили для піднесення українського шкільництва І Могильницький став автором першої в Галичині “Граматики” української мови (початок 20-х рр) і наукового трактату “Відомість о руськом язичі”, в якому доводив, що українська (“руська”, за його визначенням) мова започаткована ще в Київській Русі

Інтерес до національної історичної спадщини й мови та усної народної творчості почали виявляти й представники духовенства на інших західноукраїнських землях Іоаннікій Базилович, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття — “Короткого нариса фундації Федора Коріатовича” (Кошиці, 1799 — 1805 рр), в якій документально обґрунтував автотонність закарпатських русинів як невід'ємної частини східного слов'янства Згодом (1843) фундаментальну шеститомну “Історію карпатських русинів” створив відомий учений-славист і церковний діяч Михайло Лучкай Він був також автором першої на західноукраїнських землях друкованої порівняльної “Граматики слов'яно-русської мови” (Буда, 1830 р),

в якій подібно до перемишльських діячів висловлювався за церковно-слов'янську мову (в її карпато-українській редакції) як літературну мову закарпатських українців На Буковині першу спробу друкувати українські народні пісні кириличною азбукою зробив Іван Велигорський (1806) Проте наступні діячі на буковинській літературній ниві Гаврило Продан і Василь Фарлеєвич продовжували вживати застарілу книжну мову Перша друкована на Буковині світська книжка “Псалми” В Фарлеєвича (1846) була написана, за висловом Юрія Федьковича, “мовою ченців XII ст”

У 30 — 40 рр центром національного руху стає Львів, де діє громадсько-культурне об'єднання романтиків “Руська трійця” Засновники об'єднання — Маркіян Шашкевич (1811 — 1843), Іван Вагілевич (1811 — 1866) та Яків Головацький (1814 — 1888), у той час студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії Вони глибоко переживали територіальну розчленованість України і щиро вболівали над гіркою долею народу

Засновники об'єднання, вбачаючи своє головне завдання в тому, щоб за допомогою друкованого слова та літературної творчості рідною мовою “підняти дух народний, просвітити народ”, відкрити йому світ, допомогти усвідомити “гідність свою і свою силу” і тим самим підтримати і продовжити на галицькій землі справу, розпочату літературними діячами Наддніпрянської України, підпорядкували вирішенню цього завдання усю свою багатогранну, багато в чому понерську діяльність Вони займалися збирацькою, дослідницькою, видавничою й публіцистичною діяльністю в сфері значного комплексу гуманітарних дисциплін (народознавства, фольклористики, мовознавства, пам'яткознавства, джерелознавства, археографії, історіографії, літературознавства), а також літературно-художньою та перекладацькою діяльністю Новаторським підходом були позначені їхні виступи за утвердження національної літератури живою розмовною мовою і створення цієї мовою шкільних підручників (наприклад, “Читанка” М Шашкевича), проти латинізації письменства (брошура “Азбука і абскадіо” М Шашкевича), спроби впровадження рідної мови в повсякденний ужиток інтелігенції, церковні проповіді, оспівування в літературних творах патріотизму, поезиї героїчних сторінок національної історії

Визвольні мотиви у сконцентрованому вигляді знайшли своє відображення в підготовлених “Русь-

кою трійцею” альманахах Особливо відзначився цим рукопис “Зорі” (1834), який через цензурну заборону не побачив світу Цими ж мотивами, хоч і в децю приглушеному звучанні (з огляду на цензуру), наскрізь пронизана і славнозвісна “Русалка дністрова” (1837) Ця перша народна книга, ластівка нової, демократичної культури на західноукраїнських землях, своєю формою (живою народною мовою, фонетичним правописом, “гражданським ” шрифтом і ще більше своїм змістом), тяжінням до традицій власної державності та політичної незалежності, возвеличенням національно-визвольної боротьби, поетизацією народних героїв (Морозенка, Довбуша, Бойчука, подвигів козацтва, учасників гайдамацького руху) маніфестувала нескореність духу українського народу

Смливий виступ авторів одразу проти усіх авторитетів — політичного, соціального й літературного — дав підставу І Франкові назвати цю книгу “явищем наскрізь революційним” Своім змістом вона щакмо відповідала тій місці, на яку чекав від сподгавів про минуле М Шашкевич допомогти “воскресити в новій силі руську славу, руську власть!” Разом з тим це була перша в Україні книга, яка, за словами І Франка, вказувала “далекій ясний образ свободної всеслов’янської федерації в освіті і спільній роботі політичній” Появу “Русалки Дністрової” прихильно зустріли однодумці “Руської трійці” І втітали визначні національно-культурні діячі України (М Максимович, О Бодяньський, І Срезневський, Т Шевченко, М Костомаров), представники польської, чеської, сербської і хорватської громадськості Незважаючи на цензурну заборону, “Русалка дністрова” поряд із “Кобзарем” Т Шевченка стала духовним орієнтиром національно-патриотичних сил західноукраїнських земель на тривалу перспективу

Підсумком патріотичної діяльності “Руської трійці” стало формальне визначення основних програмних засад українського національного руху в публіцистичній статті Я Головацького “Становище русинів в Галичині”, опублікованої німецькою мовою під псевдонімом Гаврило Русин у німецькомовному “Щорічнику з слов’янської літератури, мистецтва і науки” (Лейпциг, 1846 р) Цими програмними положеннями передбачалось піднесення українців Австрійської імперії до рівня інших національно відроджуваних слов’янських народів звільнення народних мас, передусім селянство, від гніту дідичів, бюрократів і лихварів, насамперед шляхом скасування панщини або заміни її чиншем, підняття середнього

стану, піднесення промисловості, культури і законності шляхом поширення загальнокорисних знань рідною мовою, запровадження шкільної освіти рідною мовою, викладання української мови у вищих школах з метою підготовки кадрів інтелігенції, здатної працювати в українськомовному середовищі, розвитку літератури, культивування історичних традицій, заснування журналів

Першими кроками діяльності в дусі цих програмних засад були видання братами Яковом та Іваном Головацькими альманаху “Вінок русинам на обжинки” (Відень, 1846 — 1847рр), який продовжував традиції “Руської трійці”, поява в середовищі українських міщан Львова проекту заснування товариства “Руська матиця” для видання популярних книг для народу та його періодичного друкованого органу “Галицька пчела” (1847), поживлення праці духовенства над заснуванням українськомовних народних шкіл(1847)

Стаття Я Головацького, як і загалом діяльність “Руської трійці”, знайшла жвавий відгомін не тільки в Галичині, а й поза її межами І знали і схвалювали представники інтелігенції Буковини, серед яких поширювався також альманах “Вінок русинам на обжинки” Знайомство з діяльністю “Руської трійці” сприяло формуванню літературних інтересів та визначенню патріотичного напрямку творчості закарпатського письменника Олександра Духновича (1803 — 1865) Багато спільного має, зокрема, його патріотична поезія “Вручаніє” (“Я русин бил, єсьм і буду”) з віршем М Шашкевича “Руська мати нас родила” Визначною подією в культурному житті Закарпаття став вихід у світ його букваря “Книжица читальная для начинающих” (1847) Це була перша на Закарпатті книга, написана для народу, і народною мовою Вона здобула велику популярність у краї, витримала кілька видань і була важливим засобом протидії політиці мадяризації щодо закарпатських українців

Таким чином, діяльність “Руської трійці” започаткувала еволюцію національного руху на західноукраїнських землях від вирішення наукових і культурно-мовних завдань до постановки завдань політичних і соціально-економічних

Відгомін “Весни народів”

1848—1849 рр у більшості європейських країн відбулися революційні потрясіння, які стали складовою частиною останньої великої революції класичного типу загальноєвропейського

масштабу, котра завершила тут розпочатий у попередні століття процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Завдяки революції майже повсюдно було покинчено з панциною та різними формами середньовічної залежності селян, що зумовило вперше в історії широку участь народних мас у політичному житті і тим самим демократизацію політичного процесу. В європейських країнах розпочалося становлення громадянських суспільств.

Невід'ємною складовою частиною революції стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної і Центральної Європи, боротьба цих народів за здійснення своїх емансипаційних прагнень, за досягнення національної свободи. Звідси пішла назва революції — “Весна народів”.

Основним вогнищем українського національного руху 1848 — 1849 рр. стала Східна Галичина. Його започаткувала група представників греко-католицького духовенства врученням 19 квітня 1848 р. губернатору Ф. Стадіону петиції на ім'я імператора. В ній висловлювалися побажання: запровадження в школах і громадському житті Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння в правах духовенства всіх віросповідань.

Потому, 2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська політична організація — Головна руська (українська) рада, котра взяла на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848 — 1851 рр. Раду, яка складалася із 30 постійних членів — представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовенства, очолив єпископ Григорій Яхимович.

Друкованим органом Головної руської ради стала “Зоря Галицька” — перша у Львові газета українською мовою, що почала виходити з 15 травня 1848 р. У відозві до українського народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявила: “Ми, русини галицькі, належимо до великого руського (українського) народу, котрий одним говорить язиком...” То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські і галицькі українці — одна нація.

За ініціативою Головної руської ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ у дусі програмних засад, сформульованих 1846 р. Я. Головацьким, домагалася забезпечення вільного

національного розвитку українського населення Східної Галичини.

Руські ради стали організаторами боротьби українського населення за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської) та перетворення її в окрему провінцію, тобто, за її національно-територіальну автономію, за демократизацію народної освіти, запровадження навчання в усіх навчальних закладах рідною мовою тощо. Вони виступали з ініціативою створення українських військових і воєнізованих формувань (національної гвардії в містах, селянської самооборони на Прикарпатті, батальйону так званих гірських стрільців), які розглядали як зародок збройної репрезентації українців, здатної стати на захист їх національних прав.

Правлячі кола Австрії, ігноруючи більшість вимог українських народних мас, все ж погодилися на запровадження 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях. На початку 1849 р. відкрито кафедру української мови у Львівському університеті. Її першим професором став Я. Головацький.

Складовою частиною боротьби за демократичні перетворення стало пожвавлення культурно-освітнього руху в краї. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з рішенням з'їзду у Львові було засновано “Галицько-руську матицю” — культурно-освітню організацію, яка мала завданням видання популярних книг для народу.

Активізувалося літературне життя. Послідовники М. Шашкевича — письменники М. Устиянович і А. Могильницький у той час написали свої найкращі літературні твори. Вперше було зроблено спробу перевидати в Галичині кращі твори нової української літератури (твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка). Деякі газети стали вміщувати повідомлення про громадсько-культурне життя в Україні, інформації про створення в Києві Кирило-Мефодіївського братства та революційну діяльність Т. Шевченка. Революція дала поштовх і активному театральному рухові, в якому широко використовувалися культурні надбання Наддніпрянської України — п'єси “Наталка Полтавка” і “Москаль-чарівник” І. Котляревського, “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні (в Коломиї) та заснування 1849 р. з ініціативи Головної руської ради на народні кошти Народного дому у Львові.

Піднесення українського національного руху в Галичині на політичний рівень, створення ним власних національно-політичних і культурно-освітніх структур, висунення і поступова реалізація програми національного самоутвердження українців на території їх компактного проживання — у східній частині Галичини в межах конституційної Австрійської монархії вороже зустріли польські громадські кола. Вони продовжували уявляти себе єдиними повноправними господарями краю і виношували плани відродження польської державності, спочатку хоча б у вигляді крайової автономії для всієї Галичини з її українською частиною включно.

На цьому ґрунті польсько-українські відносини під час революції значно загострилися, набуваючи інколи характеру міжнародного конфлікту. Навколо українського питання виникла гостра полеміка. Позицію української демократії в ній репрезентував священник із с. Ветлини на Лемківщині Василь Подолинський (1815 — 1876). У брошурі “Слово перестороги”, надрукованої влітку 1848 р. у Сяноку, він висунув постулат національної незалежності українців та налагодження українсько-польських відносин на демократичній і рівноправній основі. “Так, ми — українці, — заявляв він, — і віримо твер-

до у воскресіння вільної, незалежної України... Ніщо не зможе здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи... Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами... Хочемо бути народом і будемо ним неодмінно”. Національне визволення він пов’язував з досягненням національної свободи усіма слов’янськими народами і влаштування ними свого буття на федеративних засадах. Сформульований В. Подолинським ідеал національної незалежності українського народу та його бачення шляхів досягнення цього ідеалу засвідчили початок нового етапу в розвитку національно-політичної ідеї в Галичині, що йшла від “Руської трійці”, етапу, який відповідав рівневі національно-політичної думки на Наддніпрянській Україні, репрезентованої концепцією Кирило-Мефодіївського братства.

Революція дала поштовх активізації народних мас Північної Буковини. Поряд із селянським повстанням під проводом Лук’яна Кобилиці там набув поширення рух за збереження адміністративно-політичної єдності Буковини з Галичиною. У відповідь на клопотання дворянської верхівки про відокремлення Буковини від Галичини буковинські селяни-депутати виступали із заявами протесту у Віденському рейхстазі. Проти цього наміру рішуче висловились і представники сіл всієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848 р. Проте уряд, йдучи назустріч панівній верхівці, на початку 1849 р. адміністративно відокремив Буковину від Галичини.

Революція сприяла виникненню українського національно-визвольного руху на Закарпатті. Через ігнорування угорським ліберальним дворянством та його вождями національних інтересів українського населення частина закарпатської інтелігенції на чолі з Олександром Духновичем і Адольфом Добрянським висунула ідею об’єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Її підтримала Головна руська рада у Львові. Однак австрійський уряд не дозволив цього, вбачаючи тут крок до об’єднання цих західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною, а тим самим і загрозу втрати їх для Австрії. Зрештою 1849 р. уряд дозволив адміністративно виділити в окремий заселений українцями Ужгородський округ з правом формувати там місцевий управлінський апарат з представників української інтелігенції. Було також дозволено навчати дітей українською мовою у початкових школах і лише деякі предмети викладати українською мовою в гімназіях.

Отже, національний рух на західноукраїнських землях 1848 — 1849 рр. виробив широку програму національно-політичного і духовного утвердження

Іван Котляревський

українства в межах конституційної австрійської монархії, чимало зробив для втілення цієї програми в життя. Ряд її завдань він спромігся виконати, реалізацію ж інших, складніших, залишив у спадщину патріотичним силам наступних поколінь

Заснування національних інституцій

З розгромом об'єднаними силами Австрії і Росії угорської революційної армії влітку 1849 р в імперії Габсбургів був відновлений абсолютистський режим з його централістично-бюрократичною системою. Новий виток народного руху почався в 60-х рр уже в умовах конституційної ери, крайової автономії та австро-угорського дуалізму.

Однак на той час національно-патріотичний табір значно ослаб. Українську інтелігенцію (переважно духовенство і чиновництво) відтиснула політично і економічно домінуюча польська й угорська верхівка. Більша частина українських патріотів, розчарована крахом своїх надій на одержання політичної переваги в краї у 1848 — 1849 рр за допомогою Габсбургів, не відмовляючись від лояльності щодо Австрії, почала шукати підтримки в Росії. Відходячи поступово від ідеалів національного руху часів "Руської трійці" і "Весни народів", вона дедалі більше схиляється до консерватизму, солідаризується з російськими слов'янофілами в прагненнях до злиття роздроблених частин слов'янства в єдине політичне ціле під главенством царської Росії.

Інтелігенція категорично заперечує реальне існування східнослов'янських націй (російської, української і білоруської) та рішуче обстоює тезу про "єдиний общеруський народ", до якого зараховує і населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, отже, стає на шлях національного самозречення. Представники цього табору, яких стали називати "старорусами", "твердими русинами", а згодом — "москвофілами" або "русофілами". Щедру фінансову підтримку надавали їм офіційні та деякі громадські кола Росії, спрямовуючи їх на протидію українському рухові.

За таких умов носієм національної ідеї і продовжувачем традицій національного руху попередніх десятиліть у Галичині виступило молоде покоління інтелігенції — вчителі, письменники, журналісти, юристи, студенти. Її появі частково сприяла шкільна реформа 60 — 70 рр, згідно з якою шкільництво перейшло у відання світських освітніх органів. Було запроваджено обов'язкове початкове навчання дітей

рідною мовою, завдяки чому в Галичині у 1868/69 навчальному році налічувалося уже 1293 державні початкові школи з українською мовою викладання. А наприкінці XIX ст кількість письменого населення серед українців досягла близько 30%. З'явилися перші українські середні школи-гімназії у Львові (1874 — 1878) та Перемишлі (1888). Відкривалися нові україномовні кафедри у Львівському університеті та була заснована вперше кафедра української мови та літератури в новоствореному Чернівецькому університеті.

Молода інтелігенція 60-х рр започаткувала новий, так званий народовський напрям національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини. Великий стимулюючий вплив на нього справили сповнені демократизму, народолюбства прояви тогочасного національного життя в Наддніпрянській Україні — "Кобзар" Т Шевченка, твори П Куліша, журнал "Основа", інші українські видання. Прагнути наблизитись до українського життя, молодь жадбно ловила полум'яні заклики Т Шевченка, кохалася в пам'ятках козацької слави і навіть одягалася по-козацьки, записувала народні пісні, впроваджувала в літературу і журналістику народну мову та український правопис — так звану кулішівку. Для неї Україна стала обитованою землею, а "Кобзар" — євангелієм. Наслідуючи приклад України, вона намагалася виховувати у своїх співгромадян любов до народу, прищеплювати їм бажання підняти його культурно, економічно і політично.

Першими представниками нового напрямку стали молоді письменники-романтики Володимир Шашкевич (син Маркіяна — засновника "Руської трійці"), Федір Заревич, Євген Згарський, Ксенофонт Климкович, Данило Таянчевич, які на початку 1862 р заснували у Львові першу нелегальну молодіжну організацію — громаду (за зразком "Київської громади"), що зайнялася національним вихованням її учасників. За її почином організувались учнівські громади в Бережанах, Перемишлі, Самборі, Станіславі, Тернополі. Вони стали осередками живого патріотичного руху серед молоді. З їх середовища вийшли визначні діячі національного руху: Іван Франко, Остап Терлецький, Володимир Навроцький, Іван Пулюй, брати Володимир і Олександр Барвінські, Євген Желехівський, Осип Маковей, Андрій Чайковський, брати Заклинські та багато інших.

Організаційною основою молодого руху стали спочатку редакції літературних часописів "Вечорниця"

(1862 — 1863), “Мета” (1863 — 1864), “Нива” (1865), “Русалка” (1866). Згодом він розширився за рахунок новостворюваних товариств “Руська бесіда” (1861), при якому засновано перший професійний український театр (1864), “Просвіта” (1868), яке зайнялося виданням популярної літератури й організацією читалень по селах, Товариство імені Т Шевченка для опіки над письменством (1873) (реорганізоване в наукове 1892 р.), Руське педагогічне товариство (1881), що опікувалося розвитком українських шкіл, музично-хорове товариство “Торбан” (1870), яке популяризувало українські народні пісні, твори українських композиторів.

Зміцнивши свої традиції на культурній ниві, народівський рух почав відтісняти на другий план москвофільство і на рубежі 70-80 рр поширив свою діяльність на політичну ниву. Початок їй поклато заснування політичних часописів “Батьківщина” (1879) для селян і “Діло” (1880) для інтелігенції. Тоді ж почав виходити літературно-науковий журнал “Зоря” (1880), який набув значення всеукраїнського органу. Душею нової організації став визначний публіцист Володимир Барвінський (1850 — 1883) — редактор “Правди”, а потім “Діла”. За його ініціативою у Львові 1880 р було проведено всенародне віче за участю двох тисяч селян, що являло собою першу спробу єднання народівців з народними масами.

1885 р народівці заснували свій керівний політичний орган — Народну раду на чолі з Юліаном Романчуком, редактором “Батьківщини”. Вона оголосила себе спадкоємицею національної програми Головної руської ради з 1848 р і послідовно домагалася автономії для українських територій у межах Австро-Угорщини.

Утверджуючись у Галичині, народівський рух поступово захопив Буковину, започаткувавши національне відродження і на цій українській землі. Важливою ланкою підготовки національно свідомої інтелігенції в краї стала заснована при нововідкритому Чернівецькому університеті (1875) кафедра української філософії, яку очолив народовець Гнат Онишкевич. Засноване в Чернівцях товариство “Руська бесіда” (1869), що перебувало в руках москвофілів, 1884 р опанували народівці і надали йому спрямування галицької “Просвіти”. Друкованим органом народівців стала газета “Буковина” (1885), першим редактором якої був поет Юрій Федькович (1834 — 1888). Плідно працювали на ниві національного відродження Буковини професор Степан Смаль-Стоцький (1859 — 1939) та письменник

і композитор Сидір Воробкевич (1836 — 1903), відомий, зокрема, як укладач (спільно з І Франком) першого в краї альманаху “Руська хата” (1877), до якого ввійшли твори буковинських, галицьких і східноукраїнських письменників. Цей альманах заманіфестував їх прагнення зводити спільну будову національної літератури в дусі заповітів Т Шевченка.

Репрезентований народівцями національний рух у Галичині мав чимале значення для Наддніпрянської України і для всієї загальноукраїнської справи. В умовах бюрократичних репресій проти українства в Росії Галичина, за словами М Грушевського, незважаючи на тяжкі умови власного національного життя, прийняла на себе роль центру українського руху, духовного П'ємонту, свого роду “культурного арсеналу, де створювались і удосконалювались засоби національного, культурного і політико-суспільного відродження українського народу”. Наддніпрянські патріоти, позбавлені можливості друкувати свої літературні твори рідною мовою у себе вдома, багато друкувалися в Галичині.

Тут побачили світ твори кращих літературних сил Наддніпрянської України П Куліша, Марка Вовчка, В Антоновича, О Кониського, І Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін. Водночас наддніпрянці надали фінансову допомогу галичанам у заснуванні всеукраїнського органу — літературно-громадського журналу “Правда” (1867 — 1880), літературного товариства імені Шевченка тощо. Народівські видання, надавши свої сторінки духовній еліті Наддніпрянщини, стали загальноукраїнською трибуною для пропаганди національної ідеї. В свою чергу, моральна і матеріальна підтримка наддніпрянців, їх особистий вплив, участь у галицьких виданнях сприяли зростанню національного руху в краї, виходові його за межі вузького провінціалізму, на всеукраїнські обшари.

Проте з розширенням народівського руху у ньому почали брати гору консервативні елементи. Спрямувати його в демократичне русло, радикалізувати і політизувати, подолати провінціалізм, зорієнтувати на ідеали загальнолюдського поступу, європейської цивілізації намагався М Драгоманов, маючи намір перетворити Галичину в осередок розширення політичного руху на всю Україну. І Франко, підкреслюючи великий авторитет ученого серед галицької громадськості в 70—80 рр, зазначав, що “Драгоманов європейзував галицьких русинів, перетворив доти панівне сентиментальне українофільство в свідоме змагання за здобуття не тільки національ-

них, а й загальнолюдських прав українському народові”.

Під його впливом у Галичині сформувалася ціла генерація молоді інтелігенції, яка в середині 70-х рр. започаткувала радикальну течію в національному (народовському) русі на чолі з Іваном Франком (1856—1916), Михайлом Павлином (1853—1915), Остапом Терлецьким (1850—1902) і прагнула надати цьому рухові модерного європейського характеру. Через свої часописи “Громадський друг”, “Дзвін”, “Молод” (1878), “Світ” (1881—1882), організацію народних віч радикали покликали до політичної діяльності широкі народні маси Галичини і Буковини.

Політизація національного руху

90-х рр. XIX ст. національний рух на західноукраїнських землях вступив у політичну стадію розвитку. У той час на ґрунті наявних суспільно-політичних течій утворилися перші політичні партії, були сформульовані їхні програми та політичні гасла, розраховані на участь в їх реалізації широких суспільних верств. Завдяки цьому національна ідея почала оволодівати народними умами, а національний рух, що набував політичного змісту, став масовим.

У Галичині першою такою партією стала заснована 1890 р. Русько-українська радикальна партія (РУРП) — перша легальна українська політична партія європейського типу і водночас перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. Згодом були створені нові партії: Українська національно-демократична партія — УНДП (1899) — найпотужніша і найвпливовіша в краї, Українська соціал-демократична партія — УСДП (1899) і Католицький русько-народний союз (1896), перетворений 1911 р. в Християнсько-суспільну партію.

Найближчими програмними завданнями РУРП і УНДП поставили змагання за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини з власним сеймом і адміністрацією (у 1918 р. ця вимога стосувалась і Закарпаття), УСДП — за культурно-національну автономію. А кінцевою метою національного руху спочатку РУРП (1895), а за нею УНДП і УСДП сформулювали в своїх програмах здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель. РУРП здійснення своїх ідеалів убачала “лише при повній самостійності політичній русько-українського народу”. Метою УНДП, вказувалось у відозві її керівного ор-

гану — Народного комітету — від 5 січня 1900 р., є “незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу”. УСДП в програмній статті свого органу “Воля” заявляла: “Наша ціль: є вільна держава українського люду — Українська республіка”. Подібних програмних засад дотримувалися Буковинські Національно-демократична партія (1907) та Радикальна партія (1906).

З того часу політична самостійність України стала головним гаслом національного руху в Галичині й на Буковині. Спільна політична платформа була передумовою тісної співпраці провідних українських партій. Після невдалої спроби досягнення політичного компромісу народовської Народної ради з польською сеймовою і крайовою адміністрацією Галичини (так звана політика “нової ери”) та кривавих виборів 1897 р. український рух під політичним проводом УНДП, яка поступово радикалізувалась, при співпраці з нею РУРП і УСДП набуває опозиційного щодо влади характеру, орієнтується на власні сили, на організацію народних мас. Національно свідомі народні маси поступово стають реальною основою руху. Московільство зрештою втрачає свої колишні позиції. Греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким (1865—1944) остаточно стає на національний ґрунт та включається як впливова сила в національний рух. Суспільство, одноставне в своїх національних змаганнях, стає на шлях політичних й культурних здобутків.

Тема української незалежності стала предметом дискусії на сторінках галицької і буковинської преси. В ній узяв участь, підготувавши серію статей, І. Франко, який своїм незаперечним авторитетом підтримував постулат незалежності. Він уважав, що, хоч ідеал національної самостійності України за тодішніх умов міг здаватися поза межами можливого, все ж національно-патріотичним силам належало “вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитись до нього”.

Великих масштабів набув вічевий рух 1905—1906 рр., який проходив під гаслами демократизації виборчої системи. У вічі з вимогами загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, яке відбулося з ініціативи УНДП у Львові 2 лютого 1906 р., узяло участь близько 50 тис. осіб, переважно селян, що засвідчило високу політичну свідомість галицьких українців. У результаті тривалої боротьби під час виборів, проведених після виборчої реформи 1907 р., українцям удалося домогтися обрання 27 представників українських партій (22 — від Галичини і 5 — від Буковини) до Держав-

ної Ради у Відні і 29 — до крайових сеймів (12 — в Галичині і 17 — на Буковині). Завдяки цьому українці дістали можливість обстоювати свої права в парламенті і сеймі.

Активізація політичного життя й зростання незалежницьких настроїв у Галичині і Буковині мали значну притягальну силу для політичного підпілля й політичної еміграції з Наддніпрянщини. Тривалий час там знаходили пристанище і простір для політичної діяльності політемігранти з України Д. Антонович, В. Винниченко, М. Вороний, Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, С. Петлюра, М. Русов, Г. Хоткевич, Б. Ярошевський та ін. Львівський журнал "Правда" першим опублікував реферат з програмними засадами ранніх наддніпрянських самостійників — членів Братерства тарасівців (1893).

Терени Галичини і Буковини стали ареною організаційної діяльності першої на Наддніпрянщині української партії — РУП. У Львові було опубліковано її трактат "Самостійна Україна", підготовлений М. Міхновським. У Львові й Чернівцях 1902-1904 рр. перебували закордонні комітети РУП. Львів став місцем проведення її другого з'їзду (1904). Там знаходилась також партійна друкарня, де випускались у світ партійні видання, політичні органи "Добра новина" (1903), "Селянин" (1903-1905), "Праця" (1904-1905), а також брошури, листівки, відозви. В Чернівцях виходив орган РУП "Гасло" (1902-1903). Згодом аналогічну діяльність проводила у Львові УСДРП (1905-1907). Львів був також місцем заснування Української соціалістичної партії (1900). Таким чином, західноукраїнські землі відіграли роль бази патріотичних сил Наддніпрянської України, їх організаційно-політичної діяльності, спрямованої проти імперського самодержавницького режиму в Росії.

Зрушення на культурному полі

Тривалими зусиллями народовців і представників інтелігенції Наддніпрянщини 1894 р. відкрито кафедру історії України у Львівському університеті, яку зайняв прибулий з Києва український історик Михайло Грушевський (1866-1934). Активно включившись у політичне життя, він разом з І. Франком став незабаром ідейним лідером національного руху і символом його єднання обабіч австро-російського державного кордону.

З приїздом М. Грушевського до Львова активізувалася боротьба за український університет. Хоча

українці й мали підготовлені власні наукові сили, їм удалося до 1914 р. забезпечити собі лише 7 звичайних кафедр та три доцентури у Львівському, а також три кафедри в Чернівецькому університетах. Львівський університет на той час уже значною мірою був полонізований, а заміщенню українських кафедр чинились усілякі перешкоди. Тому українське студентство наприкінці 90-х рр. почало домагатися відкриття у Львові окремого українського університету.

Широкого резонансу набув демонстративний вихід 600 українських студентів з Львівського університету (1901) на знак протесту проти дискримінаційної політики ректорату й професури щодо українців. Питання про український університет жваво обговорювалося на студентських вічах, на всеукраїнському студентському з'їзді (1913), на сторінках преси, в українському сеймі, у Віденському парламенті. Його вирішення домагалися під час демонстрацій, заворушень. Наболіле університетське питання тримало в напруженні ціле суспільство. Питання українського університету не знімалось з порядку денного до 1918 р.

Українці Галичини наполегливо домагалися створення широкої мережі українських середніх шкіл. За 50 років крайової автономії ціною різних поступок їм удалося домогтися від сеймової більшості згоди на заснування у Східній Галичині лише 6 українських державних гімназій (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі, Бережанах і Стрию). Вони були змушені вдатися до заснування приватних українських середніх шкіл. 1908-1911 рр. під егідою Руського педагогічного товариства було засновано 6 приватних гімназій, один ліцей та чотири вчительські семінарії.

На Буковині перед Першою світовою війною українці мали дві українсько-німецькі та дві українські гімназії і одну учительську семінарію. Українських народних шкіл напередодні війни в Галичині налічувалося 2510, Буковині — 216, на Закарпатті ж з наявних 1883 р. 282 українських шкіл до 1914 р. не залишилось жодної. Велике значення для консолідації національних сил мало утвердження в Галичині й Буковині завдяки спільним зусиллям національної еліти усіх частин України єдиної з Наддніпрянщиною літературної мови та запровадження в шкільне навчання (1892.), а згодом у діловодство фонетичного правопису. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові під керівництвом М. Грушевського з 1897 по 1913 р. перетворилось фактично в неофіційну всеукраїнську академію наук. Члени товариства підготували близько 3 тис. томів різних видань з українознавства, в тому

числі 8 томів написаної М.Грушевським монументальної праці "Історія України-Руси" — найвидатнішого твору української наукової історіографії, який дав історичне обґрунтування української державності й справив значний вплив на державницьке виховання цілих поколінь. Поряд з М.Грушевським головними діячами товариства були І.Франко та В.Гнатюк.

Діяла широка мережа культурно-освітніх осередків. Товариство "Просвіта" 1914 р. мало по всьому краю 78 філій, 2944 читальні і 109 950 членів. Своїми бібліотеками, курсами для неписьменних, хорами, театральними виставами, концертами та популярними виданнями "Просвіта" підіймала політичну й національну свідомість мас. Завдяки підтримці митрополита Андрея Шептицького у Львові засновано український національний музей (1913).

Поряд з окрасою української літератури — І.Франком розквітнув талант молодих письменників Василя Стефаника і буковинки Ольги Кобилянської. Редагований М.Грушевським ті І.Франком "Літературно-науковий вісник" (1898-1907) став всеукраїнським літературним органом, на сторінках якого друкувалися найкращі літературні сили України: М.Вороний, М.Коцюбинський, Леся Українка, В.Винниченко, П.Грабовський, Б.Грінченко, А.Кримський, М.Кропивницький, О.Кобилянська, О.Кониський, Б.Лепкий, О.Маковей, І.Нечуй-Левицький, О.Олесь, В.Самійленко, В.Стефаник, М.Старицький, І.Тобілевич та ін. Крайні твори світової і української літератури популяризувала Українсько-руська видавнича спілка, яка 1899-1917 рр. випускала понад 300 видань белетристичної і науково-популярної літератури.

Справі утвердження національної ідеї велику послугу робило театральне мистецтво. Великі заслуги в цьому мав театр "Руської бесіди" у Львові, який 1905-1906 рр. на чолі з його керівником Миколою Садовським та незрівнянною актрисою Марією Заньковецькою здійснив постановку кращих творів української драматургії (п'єс М.Старицького, І.Карпенка-Карого). Загальне визнання здобули заснований відомим українським письменником Гнатом Хоткевичем Гуцульський театр (1910-1912) та Буковинський народний театр (1904-1910).

Упевнено ставало на професійну основу музичне життя краю. 1903 р. у Львові відкрито Вищий музичний інститут, якому 1907 р. присвоєно ім'я М.Лисенка. Його діяльність сприяла вихованню цілої плеяди обдарованих музикантів і композиторів, серед яких виділявся Станіслав Людкевич (1879-1979) — творець знаменитої кантати-симфонії на

слова Т.Шевченка "Кавказ". У розвиток і популяризацію національного хорового мистецтва великий внесок зробило засноване у Львові співоче товариство "Боян" (1891) та аналогічні товариства в інших містах краю. Значну роль у пропаганді української музики відіграли співаки світової слави Олександр Мишуга, Соломія Крушельницька, Модест Менцінський та ін.

Виразних національних рис набуває образотворче мистецтво. Організатором мистецького руху були засновані у Львові Товариство для розвою руської штуки (1889) та Товариство прихильників української літератури, науки і штуки (1905). Організовані ними у Львові виставки (1889, 1900) відкрили нові сторінки в розвитку західноукраїнського мистецтва, а виставка 1905 р. — перша Всеукраїнська мистецька виставка — стала справжньою маніфестацією духовного єднання західноукраїнських і наддніпрянських митців. Душею національного мистецького життя в Галичині був талановитий художник (пейзажист-лірик і портретист) Іван Труш (1869-1914), поряд з яким творили визначні живописці Модест Сосенко, Юліан Панькевич, Ярослав Пестрак, Антон Манастирський, Йосип Курилас, Олекса Новаківський, Олена Кульчицька. Серед буковинських митців набув широкого визнання Микола Івасюк.

Іван Франко

З-поміж українських скульпторів світову славу здобув Михайло Паращук, котрий (разом з Антоном Попелем) створив пам'ятник Адамові Міцкевичу у Львові та скульптурні портрети І.Франка, В.Стефаніка, М.Лисенка і С.Людкевича.

На основі використання традицій і форм українського народного зодчества формується національний стиль в архітектурі. Його зразками є споруджені у Львові за проектами Івана Левичького та інших архітекторів будинки страхового товариства "Дністер" (1905), бурси Українського педагогічного товариства, Академічного дому, "Народної гостиниці", Вищого музичного інституту ім. М.Лисенка, Академічної гімназії та ін.

У народних масах західноукраїнських земель міцніло відчуття власної сили, зростала їх переконаність у можливості здобути національні права наполегливою працею, консолідацією національних сил, організованою боротьбою за свободу.

З усіх західноукраїнських земель у найтяжчому становищі залишалося Закарпаття. Внаслідок асиміляторської політики урядових кіл Угорщини та безініціативності й консервативності місцевої, переважно московської і так званої мадяронської інтелігенції українці на початку ХХ ст. перебували там, за свідченням народознавця В.Гнатюка, "майже на тім становищі, на яким стояли галицькі українці на початку ХІХ ст., так що там народне відродження ще не розпочиналося". Лише невелика група молодих народовців, таких, як Юрій Жаткович та Августин Волошин, намагалася чинити опір мадяризації й тяжіла до національно-патріотичних сил Галичини й Буковини, всієї України. Започатковану ними традицію продовжило і розвинуло покоління 20-х рр. ХХ ст.

Українські емігранти на Американському континенті

Характерні для життя західноукраїнського селянства у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. явища безземелля і малоземелля, безробіття через надлишок робочих рук, тягар нестерпних податків призвели до масової еміграції, переважно спрямованої на Американський континент, де ще тоді було чимало територій, неосвоєних народногосподарською діяльністю людини, і уряди таких країн, як США, Канада, Бразилія, заохочували масове переселення з-за кордону.

Першими українськими переселенцями до США

у 70-х рр. ХІХ ст. були закарпатці. Найбільше їх було серед шахтарів, яким заробітки діставалися найважче через вкрай тяжкі умови праці, постійний ризик підземних аварій з небезпекою для життя, хронічні хвороби легенів тощо.

Духовним життям українських переселенців опікувалися церковні пастирі. З 1884 р. і до кінця 90-х рр. українські поселенці спорудили понад півсотні церков і каплиць. Церковне життя поєднувалося з культурно-просвітнім, що сприяло підтриманню національної самосвідомості переселенців. Для дітей українців при церквах відкривалися школи українознавства. І діти, і дорослі охоче відвідували там же створені українські самодіяльні хорові, музичні, танцювальні й драматичні гуртки. Організовані у багатьох місцях компактних поселень українців їхні громадські об'єднання — так звані "братські союзи" — налагодили видання українських часописів. Заснована 1893 р. священником Григорієм Грушкою як друкований орган Українського народного союзу україномовна газета "Свобода" видається в США й донині.

На кінець ХІХ ст. українська громада в США налічувала більше 200 тис. чоловік. І хоч у масі своїй вона жила тоді ще у нестатках, але, завдяки піклуванню національно свідомих церковних і світських просвітників, зберігала народні традиції і громадський побут, усвідомлювала себе єдиною спільнотою.

Кількісно набагато меншою наприкінці ХІХ ст. була українська громада Канади. За десятиріччя з часу прибуття туди 1891 р. перших переселенців вона зросла до 24 тис. чоловік. Переважну їх більшість становили колишні галичани й буковинці. Земельні ділянки від уряду одержували у безлюдних лісових хащах.

Сяк-так спорудивши землянку для тимчасового мешкання, майбутні фермери вдень і вночі (і то протягом не одного року), щоб мати ділянку поля, корчували ліс. А щоб придбати робочу худобу, плуг, борону, інше сільськогосподарське знаряддя, щороку на кілька місяців залишали свої господарства і наймалися працювати на шахти й заводи, на прокладання шосейних доріг і залізниць, на спорудження міст.

Здебільшого воліли жити селищами з обов'язковою наявністю церкви, школи, пошти тощо. Так само, як це зробили українські першопереселенці у США, їх земляки у Канаді одне з перших своїх селищ, яке виросло на цілих землях за 200 миль від Вінніпега, назвали "Україною". Потім новоутворені селища називали іменами існуючих на Україні міст і сіл, а також видатних синів українського народу —

Б Хмельницького, І Сірка, Т Шевченка та ін Назви селищ — Воля, Свобода, Згода, Мир

Найтяжчими на американському континенті виявилися труднощі, яких зазнали українські першопереселенці у Бразилії та Аргентині. Природні умови тут були зовсім інші, ніж на Батьківщині. Одинаками перші смливиці з Галичини і Буковини прибули сюди ще в 70-80-х рр XIX ст. Далеко не всім в умовах незвичного тропічного клімату серед незаселених пустель, прерій і джунглів удалося здійснити мрію про створення власного фермерського господарства. Хронічні хвороби, великий відсоток смертності через брак елементарної медичної допомоги та антисанітарію, побутових умов призвели до того, що чимало українців повернулося до дому.

І все ж переселення українців на Американський континент продовжувалося і в перше десятиріччя XX ст. Тоді сюди приїхало близько 300 тис чоловік з Галичини і Буковини, а 40 тис — із Закарпаття. Проте не лише у фермерстві та робітництві шукали тепер поселенці шляхів до свого працевлаштування. Серед них з'являються й перші підприємці, щоправда, на той час переважно у сфері обслуговування. Вони відкривали корчми, крамниці, ремісничі майстерні, склади постачання населенню палива, пекарні, які своєю високоякісною продукцією (хлібу, булочки, виробы, печиво, медвники, торти та ін.) набули доброї слави і серед корінного населення.

Алогеем українського національного руху в США стало створення у 1915-1916 рр двох великих край-

ових суспільно-політичних організацій — “Федерації українців у Злучених Державах” і “Української Ради в Америці”.

Розвивалося й громадське життя українців Канади, кількість яких за перше десятиріччя XX ст зросла на 85 тис чоловік. На 1904 р в українських поселеннях Канади налічувалося 40 початкових шкіл, хоча щеї кількості було замало. тисячі українських дітей не мали змоги навчатися грамоти. Загострилася потреба в учителях української мови. Для їх термінової підготовки у штаті Манітоба відкрилися вчительські курси. За період їх роботи з 1905 до 1911 р вони випустили понад 300 учителів. Отже, навчання було двомовним — англійсько-українським. Використовувалися підручники, надіслані з Галичини. В свою чергу, серед українських поселенців збиралися кошти для фінансування українських шкіл у Галичині, приймалися резолюції на підтримку вимоги відкриття українського університету у Львові.

Великого розмаху серед канадських українців набув культурно-просвітницький рух. Відкриті в різних поселеннях Канади українські читальні не тільки популяризували твори класиків української художньої літератури, а й стали місцем вечірнього навчання дорослих, влаштування театральних вистав і концертів. Зростаючий громадський авторитет українців серед корінного населення Канади відкрив їм шлях до загальної суспільно-політичної діяльності. Українців стали обирати до органів міського або провінційного управління.

Україна в роки першої світової війни

„Українська карта“ в передвоєнних міжнародних стосунках

Жодна із війн в світовій історії не обходилась без жертв і розрух. Особливих масштабів вони вщували набути в ході військового зіткнення, до якого з невідворотністю наближались провідні європейські країни, а за ними і держави на інших континентах уже з рубежа XIX і XX століть.

З метою перерозподілу світу оформились два угруповання — Четверний (спочатку троїстий) союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) та Антанта (Англія, Франція, Росія до яких пізніше, вже в ході війни, приєднались Італія, США, Японія та деякі інші держави).

Серед основних суперечностей, що викликали перманентну напругу та конфлікти, були стосунки між Росією та Австро-Угорщиною, Росією та Німеччиною. І вже через своє особливе геополітичне становище Україна з неминучістю потрапляла у сферу першочергових інтересів ворогуючих коаліцій, ставала одним із епіцентрів майбутнього військового протистояння.

На момент вибуху світової війни українські землі продовжували бути поділені між двома найкрупнішими імперіями — Російською та Австро-Угорською. І обидві імперії не приховували своїх давніх задумів — територіального розширення, передусім за рахунок українських земель.

Росія планувала силою зброї довести „спокон-

вчність“ своїх прав на Галичину і Прикарпатську Україну. Австро-Угорщина, природно, не збиралася не лише поступатися жодною із етнічних українських територій — Східна Галичина, Буковина, Закарпаття (Карпатська Русь), але і мріяла про те, щоб захопити всі західноукраїнські землі. Не відходили в минуле висунуті ще наприкінці XIX століття, плани реалізації під зверхністю Німеччини Пангерманського союзу, згідно яких в сферу життєвих інтересів останнього потрапляла Україна. Навіть сили, що лише розраховували на відродження в ході війни польської державності, й ті беззастережно включили до майбутнього утворення галицькі та західноукраїнські землі як „історично польські“.

На приєднання до себе українських земель Бессарабії й частини Буковини за сприятливого розвитку військового конфлікту сподівалася Румунія.

Тонкий аналітик В. Липинський передбачав такі найголовніші гіпотетичні можливості для України в разі військового зіткнення Росії та Австро-Угорщини:

1) Якщо на території України залишиться все як і було й війна закінчиться розширенням Австрії в напрямі Адріатики, то тоді Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з російської та австрійської армій і в результаті виявиться ще більше ослабленою,

2) Якщо ж Росія у війні з Австрією захопить Східну Галичину й Буковину, то це для українського національного руху буде катастрофою,

3) Якщо Австрія окупує частину Правобережної України, то захоплена територія опиниться в такому ж становищі, в якому тоді знаходилась Східна Галичина — тобто неминуче стане об'єктом польської експансії.

Посилена увага до українського питання пояснювалася не лише далекосяжними планами територіальних надбань, але й стратегічними розрахунками на ближчу перспективу — майбутні військові суперники прагнули підірвати потенціал, могутність противної сторони через свідоме провокування у її стані сепаратистських рухів. Зрозуміло, що ідеологічні зусилля тут спирались на досить масштабну державну підтримку, ставали об'єктом докладення зусиль різних спеціальних служб тощо. Наприклад, значну увагу до України напередодні війни виявляли міністерства закордонних справ і преса Англії та Франції. Вони прагнули так „зрежисувати“ прийдешні події, щоб в результаті розгортання українського сепаратистського руху ос-

лаблялася Австро-Угорщина Швеція ж, навпаки, слідом за Німеччиною, чекала на такий результат, але вже щодо Росії

Найбільших і безпосередніх зусиль тут доклали найближчі сусіди України Так, при міністерстві закордонних справ Австро-Угорщини виник спеціальний відділ "Українська агітація" Його мета була цілком конкретною — ідеологічна „обробка“ українців

В Державному історичному архіві Росії в Санкт-Петербурзі у фондах вищих органів управління Російської імперії збереглося багато документів, в яких напередодні і в ході війни фігурувало українське питання У щотижневих і щоденних доповідях цареві Миколі II, Голові кабінету міністрів, міністрам — внутрішніх справ, закордонних справ, військовому та ін — оглядах зарубіжної преси, у доповідях, складених на основі розвідувальних даних, завжди існував розділ „Українське питання“ Нерідко він набував досить значного обсягу, іноді складав окремі папки

Зібрані в тих фондах матеріали свідчать, що напередодні і в ході Першої світової війни у Австро-Угорщині та Німеччині практично щоденно публікувалась маса матеріалів з „українського питання“

В Росії український визвольний рух незмінно вважали плодом австрофільських, германфільських зусиль, а в Австро-Угорщині по ньому наносили постійні удари, інкримінуючи українцям москвофільство

Отже, посилення шовіністичних настроїв як необхідний складовий елемент підготовки і розв'язання Першої світової війни створювали вкрай несприятливі обставини для розвитку українського національного руху, породжували наростаючі репресії проти нього в обох ворогуючих коаліціях

Аналізуючи на основі численних фактів розвиток визвольної боротьби в Україні, М Грушевський доходив висновку, що терор і репресії, в тому числі й такі масовані, яких зазнало суспільство після 1907 р., не зламали волі українців "Навпаки, — стверджує видатний історик, — на загальнім тлі всеросійської реакції й спаду революційної хвилі, в порівнянні з пониженням громадянської енергії, яке давало себе знати в сих роках в громадянстві російським, український рух з його неослабною волею до розвитку і боротьби ставав явищем все більше яскравим і політичним“

З українським рухом, як важливим реальним чинником, почали рахуватись і власті, що вдавались лише до окремих ударів по ньому, не маючи вже

змоги здійснити фронтальну атаку, і загально-російські революційні організації, що намагалися встановити контакт з визвольними тенденціями народів національних окраїн, влити їх потенціал в єдине русло антисамодержавної боротьби На силу й значення українського руху дедалі більшу увагу почала звертати й російська інтелігенція в Україні

Як виявиться врешті-решт, український фактор, українське питання стануть вагомими причинами розвалу в ході війни обох імперій Романівської та Габсбургської, приведуть до логічної появи на геополітичній карті світу української держави Однак, цьому передуватимуть роки неймовірних людських випробувань, незчисленних страждань і бідунів

Війна і політичні сили українства

19 липня (1 серпня) 1914 р державний кордон між Росією і Австро-Угорщиною перетворився на лінію фронту А розкрояна навпіл Україна мала стати не просто одним із плацдармів кровопролитних, спустошливих боїв, але й місцем, де реалізовувались стратегічні напрямки світового конфлікту І так уже судилось долею, що реалізовувались значною мірою за участі українців, які змушені були стріляти один в одного, нищити своїх етнічних братів, їх добро за чужі анексіоністські інтереси Трагізм ситуації примножувався тим, що питома вага українського "граматного м'яса" у російській та австрійській арміях була дуже значною Так в Росії на 1917р із 15,5 млн чоловік, мобілізованих на війну, 4,5 млн склали українці

В австрійській армії відсоток українців був порівняно меншим, зважаючи передусім на питому вагу українського населення у складі габсбургської монархії Однак, тут була і своя специфіка

На підтримку віденського уряду з перших днів війни висловився „Український січовий союз“, заснований ще в 1912 р На початок війни у ньому об'єднувалось 16 тисяч юнаків-добровольців За перші два тижні серпня 1914р виявили бажання приєднатися до них ще близько 14 тисяч Австрійський же уряд дозволив сформувати український легіон, який би не перевищував 5 тисяч чоловік Його командиром було призначено ректора приватної української гімназії в Рогатині М Галу-

шинського. Однак блискавичне захоплення російською армією Галичини на початковому етапі війни зашкодило повномасштабній реалізації починання 2 тисячі легіонерів переїхали в район Стрия-Мукачєвого, де створили перший полк січових стрільців (командир Г Коссак), а також резервний батальйон, які невдовзі влилися у відповідні підрозділи австрійської армії.

Політична еліта українства розбилась на три основних табори.

Більшість діячів українських партій і організацій виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду за 'російську орієнтацію'. Лідери ТУПа ліберали Д Дорошенко, А Вязлов, А Ніковський ввійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського союзу земств і міст. В 1916 р до Союзу вступив С Петлюра і одержав призначення по мічника уповноваженого Союзу на Західному фронті. Так же чинили і деякі інші діячі УСДРП та 'Спільноти'. За оцінкою В Винниченка ці люди орієнтувались на добре широке серце руської демократії на грім перемоги, який зм'ягчить

круте серце царизму аж до народоправства, до парламентаризму й до волі нації, що благоденствено мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах. Це були ті з українців, які корінням свого особистого життя занадто глибоко зрослися з життям руським.

Виявилася орієнтація і на 'німецький штик'. Звичайно, в межах російської України вона знаходилась у латентному стані. Розрахунок тут був на те, що в ході війни буде знищено основу національного гніту — царизм. "А німецький імперіалізм — експлуататор культурний і розумний".

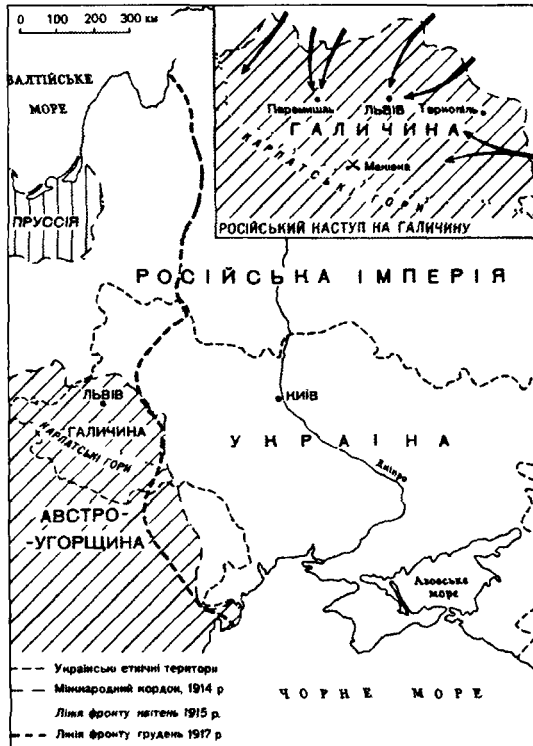
Третій табір політично активного українства дотримувався не російської і не німецької орієнтації, а власної, з опорою на власну націю, на власний народ. За оцінкою В Винниченка, таких поглядів дотримувались переважно соціалістичні течії.

Однак це твердження вірне лише до певної міри. Соціалісти теж переживали складні часи, розділялися внутрішніми суперечностями, наочним прикладом чого була ситуація в УСДРП. Більша її частина пройнялась відверто оборонськими настроями і мала своїм рупором газету 'Українская жизнь', що виходила в Москві.

У спеціальній декларації якою видання відгукнулось на початок війни, містився заклик у виборі між Росією і Австро-Угорщиною стати на сторону Росії більше того „сприяти успішному виконанню російською армією надзвичайно важливого завдання, яке випало на її долю". Там же викривалась нещира політика Відня щодо українців.

Інша ж частина УСДРП на чолі з А Жуком та В Дорошенком, блокуючись із колишніми "спільнотами" М Меленевським (Баском) та О Скоропис-Йолтуховським обрала проницецьку орієнтацію. Разом з Д Донцовим, М Залізником та іншими діячами українського руху вони створили 4 серпня 1914 р у Львові "Союз визволення України" (СВУ) як позапартійне об'єднання. СВУ виступав за перемогу у війні кайзеровської Німеччини. У поширеній Союзом відозві, до українського народу в Росії на Росію покладалася вся відповідальність за розпочату війну, доводилося, що не варто боятись приходу австрійського війська (в ньому сотні тисяч галичан, "Січові стрільці"), яке допоможе стати господарем власної долі, принесе "свободу і волю" і врешті "вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією".

В результаті розгрому Росії СВУ сподівався домогтися "державної самостійності України" у формі конституційної монархії з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатною за-

Україна в першій світовій війні

конодавчою системою, громадянськими мовними і релігійними свободами, самостійною українською церквою Союз не виключав можливості залишення у складі Австро-Угорщини частини етнічних українських територій і в такому разі розраховував на створення осібно автономного краю (коронного краю)

В аналогічних тонах було витримано і Маніфест Головної Української Ради, утвореної з представників усіх політичних партій Галичини 3 серпня 1914р. "Побіда австро-угорської монархії буде нашою перемогою, — наголошувалось у документі — І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України"

Союз визволення України самочинно взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед зарубіжним світом. "Послами" відбули до Берліна — О Скоропис-Йолтуховський, Стамбула — М Меленевський, Софії — Л Ганкевич, Рима — О Семенов, Швеції та Норвегії — О Назарук, Швейцарії — П Чикаленко

Центральні держави розглядалися при цьому як дружні, союзні щодо майбутньої Української держави

СВУ видавав значну кількість літератури, періодики, що поширювалася серед українського населення країн Четверного Союзу, емігрантів та військовополонених. Деякі видання "Союзу", наприклад історичні праці М Грушевського та географічні твори С Рудницького, виходили німецькою мовою. Крім "Вісника Союзу визволення України" виходили журнали у Відні та Лозанні, цілий ряд газет у таборах військовополонених "Розсвіт" (Раштат), "Вільне слово" (Зальцведель), "Громадська думка" (Вецляр), "Розвага" (Фрайштадт), "Наш голос" (Йозефштадт)

Робота серед військовополонених українців була однією з важливіших завдань СВУ. Завдяки їй вдалося уже в перший період війни домогтися деякого покращення умов перебування українців в таборах Німеччини та Австро-Угорщини. З часом вдалося сконцентрувати значні маси українців у окремих таборах Фрайштадт і Дуна-Сердатель (Австро-Угорщина) — близько 30 тисяч, а також Раштат, Зальцведель, Вецляр (Німеччина) — більше 50 тисяч. Туди направлялися вчителі, інструктори з українців, які відкривали і забезпечували функціонування шкіл грамоти, бібліотек, читальень, курсів української історії та літератури, політичної економіки, кооперації, німецької мови, створювали аматорські театри, хори, оркестри. Будувались церкви, засновувались каси взаємодопо-

моги, відкривались кооперативні крамниці та чайні

До діяльності СВУ явно неприхильно поставились лідери національно-визвольного руху у Великій Україні, зокрема М Грушевський. Настороженість, підозра і зневага щодо лідерів СВУ, особливо через їх контакти з деякими керівними колами Німеччини і Австро-Угорщини, збереглися і надалі, відчутно давали себе знати навіть у 1917-1918 рр.

Не виправдалися надії "Союзу" і на серйозну державну підтримку у країнах Четверного Союзу. Відень явно схилився до пропольської орієнтації, дедалі скептичніше ставився до далекосяжних планів "Союзу", волев'язавачи останнього лише власним знаряддям у розв'язанні внутрішніх проблем. Врешті уряд Австро-Угорщини публічно відмежувався від СВУ. Аналогічно вчинив і уряд Німеччини, хоч військові кола, приватні особи обох країн продовжували свої контакти і зв'язки з Союзом.

До всього врешті додавалося ще й те, що уже на початку війни СВУ, інші українські організації змушені були евакуюватись з Галичини до Відня, відірватись від своєї природної основи.

Невеличка група членів УСДРП на чолі з Л Юркевичем з початку імпералістичної війни зайняли осібну (центристську) позицію, спробувавши відмежуватись як від русофілів із "Української життя", так і від германофілів із СВУ. Вони започаткували у Женеві видання газети "Боротьба", на сторінках якої відстоювали погляди на українське питання з позицій "інтернаціонального соціалізму".

Водночас Л Юркевич (псевдонім — Рибалка) втягнувся у затяжну полеміку з В Леніним, викриваючи суперечності в більшовицькій теорії, її свідоме чи несвідоме протиставлення демократичним засадам розв'язання національного питання.

Природно, що все це викликано зворотну реакцію — і Л Юркевича критикували як однопартійця, так і вождь РСДРП.

Спочатку до позицій "Боротьби" схилився і В Винниченко. Але невдовзі він віддав перевагу співробітництву в "Українській життя", що призвело до розриву з соціал-демократами, які групувалися навколо "Боротьби". Взагалі ж, бажання сидіти водночас на двох стільцях, закінчилося невдачею і лише завдало додаткової шкоди загальнопартійним інтересам.

Україна — арена військових дій. Загострення українського питання.

Початок війни на українських теренах виявився вдалим для російської армії. Російські війська зайняли частину Буковини (разом з Чернівцями), захопили Східну Галичину, вступили в Карпати. Після чотирьохмісячної облоги на початку березня було взято фортецю Перемишль.

Уже в процесі відступу з етнічних українських земель австро-угорська влада, командування армії вдалися до масштабних репресій проти місцевих жителів. У пошуках винних за провал кампанії вони охоче схопились за версію польської адміністрації провінції, згідно якої невдачі стали наслідком “зради українців”, які начебто таємно симпатизували й допомагали росіянам.

Русофільв, а відтак і всіх підряд українців, почали заарештовувати, страчувати без суду. Тисячами їх гнали до австрійських концентраційних таборів. Лише у сумнозвісному Талергофі, в Штирії, де в жахливих умовах (особливими звірствами, за свідченнями очевидців, відзначались мадяри) утримувалися більше 30 тисяч українофільв і русофільв. Внаслідок тифу протягом короткого часу загинуло більше тисячі чоловік. І хоч в епидемія пішла на спад, щоденні смерті з різних причин, в тому числі через погане харчування, стали звичним явищем. Незважаючи на запаморочення шовіністичним чадом, навіть австрійський парламент змушений був реагувати на нелюдське ставлення до українців.

Із завойованих російською армією територій Галичини й Буковини було створено чотири губернії (Львівська, Перемишльська, Тернопільська, Чернівецька), які об'єднали у військове генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом О. Бобринським, який заходився “розпеченим залом” викоринювати мазепинство, обертати місцеве населення на “настоящих русских”, а греко-католиків на православних “Восточная Галиция й Лемковщина — іспокон коренная часть единой великой Руси — заявив голова новоствореної адміністрації у Львові, — в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство”.

Сам Микола II демонстрував серйозність російських намірів, особисто прибувши на початку квітня 1915 р до Львова та Перемишля на оглядини новоприєднаних територій.

Спируючись на москвофільські елементи, зокрема створений у Києві „Карпато-русский освободительный комитет“, здійснювалися рішучі заходи щодо явних і удаваних австрофільв, а відтак і українства в цілому. Так, членом згаданого комітету капітаном Наркевичем у видавництві Штабу Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту у липні 1914 р було випущено брошуру „Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ея, в связи с национально-общественными настроениями“. Де власне була записка, підготовлена в стінах російської військової контррозвідки під грифом “Доверительно. Для широкого ознакомления офицеров Действующей армии”.

В брошурі (вона повністю передрукована в праці Д. Солов'я „Винищення українства — основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни“ — Веніпег, 1963 — С 49-70) годі й шукати терміну “українець”. То — „русский элемент“, 1/4 млн якого “страдает во всех отношениях от культурного и политического засилья поляков, а также от экономического засилья евреев”.

Водночас в брошурі акцентується увага на тому, що існує “украинский лагерь” — “своеобразное течение русской национальной жизни в Галичине, известное (под) названием “украинофильства” и получившее кое-где кличку “мазепинства” за измену исконным русским началам”.

Наслідків кампанії з таким ідеологічним забезпеченням чекати довго не довелося. На захоплених землях оперативно почали закривати українські часописи, книгарні, школи, костьоли, установи. Замість них відкривалися російські видання, установи, учбові заклади, навіть православні церкви. Уже в перші дні після захоплення Галичини було вислано 34 греко-католицьких священники, серед них митрополит А. Шептицький. Згодом їх кількість досягла сотень. Почалася масова депортація підозрюваних у будь-яких “гріхах” місцевих жителів. Лише через Київ протягом кількох тижнів “прослідували” на Схід понад 12 тисяч галичан, інших жителів з прифронтової смуги.

Панування росіян в Галичині виявилось нетривалим. В результаті контрнаступу австро-німецьких військ, розпочатого між Горлицею та Тарновим 18

квітня 1915 р., більша частина втраченої у 1914 р. території вже в травні — червні була повернута, а в липні вся Галичина і значна частина Волині перейшла до їх рук

Це стало новим актом трагедії. Відступаючи російські війська взяли заручниками кілька сотень провідних українських діячів. З ними евакуювались в глиб Росії і тисячі русофілів та тих, хто протягом кількох останніх місяців з різних причин співпрацював з російською адміністрацією, і кому могли інкримінувати антиавстрійські настрої і дії.

Узагальнюючи численні конкретні приклади масового терору, що містяться у працях М. Грушевського та Д. Дорошенка, інших істориків, Н. Полонська-Василенко подає таку жахливу картину тих днів: «У зв'язку з відступом російського війська на схід, виселяли людей з Холмищини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустолю. Люди йшли з малими дітьми, із злидненим майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла по дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхком садовили у вагони і днями-тижнями везли за Урал, до Перми тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи. Так у ХХ ст. Україна зазнала того ж лиха, що перенесла у 1670-их роках під час «великого згону». До жаку руїни приєдналися пошестя тифу, червінки, які косили „виселенців“».

Новий прихід в Галичину, інші західноукраїнські землі австрійців, німців, поновлення польської адміністрації, їх прагнення якомога швидше викоренити все, пов'язане із російськими впливами, вилилося у нові репресії проти українства.

Відновлений у травні 1915 р. у Відні представницький орган — Загальна Українська Рада — спробував було декларувати необхідність завоювання незалежності „російською“ Україною і запровадження автономії для Східної Галичини та Буковини. Однак, дедалі відвертіші схиляння офіційного Відня у бік поляків, нові обіцянки розширення влади останніх на українських територіях, змусили Загальну Українську Раду на знак протесту саморозпуститися. Звісно, то був акт відчаю. Надалі західноукраїнські інтереси відстоювала українська парламентська репрезентація (український клуб віденського парламенту) на чолі з Є. Петрушевичем. Постійних нищівних ударів зазнавало українство і в Україні. Ліквідувались будь-які осередки українського культурного життя, українські організації, переслідувались періодичні видання

Незважаючи на те, що київська газета „Рада“ з перших днів війни намагалася демонструвати свою підтримку позиції самодержавства, вона була закрита. Та ж доля спіткала „Українську хату“, тижневик „Село“. Із запровадженням в Україні військово-го стану ситуація ще погіршала. На початку 1915 р. було заборонено видавати журнали „Дзвін“, „Україна“, „Рідний край“, „Літературно-науковий вісник“, „Записи українського наукового товариства“, „Наша кооперація“.

Зважаючи на умови військового часу, царські сановники планували новий наступ на українство. Міністр закордонних справ С. Сазонов доводив: „Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху“. Однак, після відчутних невдач і величезних територіальних втрат саме українських земель у 1915 р. самовпевненість царського уряду дещо згасла.

Поразки російської армії на фронті та невіра у виправлення становища, у можливість стабілізації фронту через катастрофічний розвал економіки і поглиблення політичної кризи тримали у крайній напрузі населення всієї Правобережної України. Паніка особливо поширилася з фактичним початком евакуації з цього району восени 1915 р.

Губернські установи з Кам'янець-Подільського перенесли до Вінниці, Київський університет перебазувався до Саратова, а Політехнікум — до Воронежа. Обговорювалось питання про евакуацію святих Києво-Печерської Лаври. Почалось перевезення на схід державних закладів і установ.

Тим часом нависла нова небезпека над Галичиною. Після брусильського прориву навесні 1916 р., затяжних торгів між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель, колишня територія Королівства Польського була видана у повне розпорядження Пруссії.

Австрійський уряд крок за кроком розширював реальну владу поляків над українцями, не лишаючи, по суті, сумнівів щодо майбутнього українських земель у складі відроджуваної Польщі. Українство Австро-Угорщини, таким чином, зазнавало дедалі нових відчутних ударів і все ясніше розумило безперспективність домогтися своєю відверто австрофільською позицією не те що прихильного ставлення, а хоч мінімальних поступок. Отже, напруга навколо українського питання впродовж всієї імпералістичної війни не вщухала. Навпаки, час від часу вона досягала крайніх меж, об'єктивно примножуючи, розширюючи передумови для прийдешнього вибуху українського руху.

Визрівання передумов української революції

Тогочасна українська еліта групувалася в Товаристві українських поступовців (ТУП) і навколо нього. Вона дедалі гучніше подавала свій голос проти війни, що принесла стільки нещастя українському народу, за корінний перестрій Росії, розв'язання в ній національного питання. "Ми, українські поступовці, — говорилося у декларації Ради ТУП "Наша платформа" (грудень 1916 р), — стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля, державу ми розуміємо як вільну сплку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролось ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступовуватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше."

Подібні погляди поділяли і поширювали шляхом пропаганди й інші українські організації, в першу чергу молодіжні, що змушені були розгортати свою діяльність в підпіллі.

Поряд з ними виникали і осередки, що відстоювали принцип незалежності України. Так, восени 1915 р у Катеринославі виник Ініціативний комітет Українського самостійного союзу.

Національно-визвольний рух в Україні щонайтісніше пов'язувався з іншими проявами суспільного протесту, що неухильно наростали на фоні по-

глиблення економічної кризи, зростання бідуваль народних мас.

Війна суттєво підірвала продуктивні сили. Протягом 1914-1916 рр в Україні закрилися більше 1400 підприємств, було задато 26 доменних печей.

У сільському господарстві виявлявся гострий брак робочої сили, тяглової сили, реманенту. Посівні площі в Україні зменшилися в 1916 р на 1,9 млн десятин, а збір збіжжя впав на 200 млн пудів порівняно з 1913 р. Найбільше потерпіли малоземельні селяни: на 1917 рік з 3 млн 980 тис селянських господарств 640 тис не мали засівів, 1,4 млн не мали коней, а 1 млн 142 тис не мали корів.

З року в рік піднімалася хвиля непокори, заворушень як стихійних, так і організованих різними антиурядовими партіями і організаціями — від ліворадикальних (анархісти, більшовики) до ліберальних (кадети).

Робітники України дедалі активніше включалися в страйкову боротьбу, поступово надаючи їй і політичного характеру. В 1915 р в Україні відбулося 113 страйків, в яких взяло участь 48 тис робітників. В 1916 кількість страйків зросла до 218, а страйкарів — до 193 тис. Наростали й селянські виступи, частішали розгроми і підпали поміщицьких маєтків та економій. Всього за час війни в Україні стався 161 селянський виступ.

Посилювалися антивоєнні, антиурядові настрої і в солдатському середовищі, в тому числі і серед військовослужбовців Південно-Західного та Румунського фронтів і залог, дислокованих в Україні.

Національно-визвольна боротьба, суспільний рух в Україні могутнім потоком вливалися в єдине русло загальноросійської боротьби проти самодержавства. Набираючи дедалі більших масштабів і гостроти в умовах тотальної кризи існуючого ладу, боротьба ця вичувала невідворотні грандіозні потрясіння уже в недалекому майбутньому.

Українська революція

Створення Української Центральної Ради

Наприкінці лютого 1917 р несподіванно для багатьох сучасників, але цілком закономірно відбулася фінальна сцена в історії імператорської (романовської) Росії 24 лютого в Петрограді здійнялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої призупинив цар, стала в опозицію до уряду 27 лютого самодержавство впало, влада зосередилася в руках Тимчасового комітету Державної Думи 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення і сформували новий Тимчасовий уряд країни

Революція перемогла Активну участь у петроградських подіях взяли українці, що становили значну частину особового складу гвардійських полків Підтримавши вимоги страйкуючих робітників, ті стали на бік Державної Думи На початку березня в Петрограді утворився Тимчасовий український революційний комітет, який 2 березня опублікував відозву до українців Петрограда, закликавши їх спрямувати свою енергію „на завоювання власних національно-політичних прав“, наповнити її „свідомістю власних національних інтересів“ Загалом політична діяльність українців у Петрограді 1917 р мала свою складну історію, до якої нам доведеться раз у раз повертатися

Відзначимо ще одну особливість Лютневої революції В ті дні, коли в столиці імперії нуртували

політичні пристрасті, решта території і населення країни перебували в стані політичної летаргії. Чи не найбільшою мірою це стосувалося України

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого

Голова міської думи Ф Бурчак просив Петроград підтвердити достовірність отриманої інформації І лише вранці 3 березня київська преса повідомила своїх читачів про крах самодержавства Коли всі сумніви розвіялись, у Києві стали формуватися нові революційні органи влади Найавторитетнішим серед них була Рада об'єднаних громадських організацій, її виконком очолив відомий лікар, громадський діяч М Страдомський Подібні ради почали діяти у більшості українських міст 3 — 5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, владу перебравли призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій, створення різноманітних громадських організацій Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня виникають ради робітничих і солдатських депутатів Але якщо в російській столиці рада робітничих депутатів становила серйозну політичну силу й мала реальний вплив на Тимчасовий уряд, то в Україні ці ради не відігравали провідної ролі й на владу не претендували, тому про існування тут двовладдя не доводиться говорити Зазначимо, що ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися Тимчасовим урядом

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі Його потенційна енергія, накопичена у народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, тоді як провідники інтелігенції не залишалися бездіяльними в калейдоскоп політичних змін початку березня 1917 р Українці мали кілька своїх представників у Київській раді об'єднаних громадських організацій, а також у раді робітничих депутатів Але цього було не досить для відродження національно-визвольного руху 3 березня в клубі „Родина“ Товариства українських поступовців (ТУП) зібралася понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій Якраз на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради Однак принципи її створення, завдання і програмні гасла викликали гостру полеміку, що не вщухала кілька днів Старше покоління української інтелігенції — С Єфре-

мов, Д Дорошенко, А Ніковський, Л Старицька-Черняхівська — вважало, що саме ТУП, до якого воно належало, має стати центром єднання українських сил Молодше покоління на чолі з Д Антоновичем, сповідуючи соціал-демократичні погляди, наполягало на утворенні принципово нового центру, де були б представлені всі українські організації За цим, власне, принципом 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради Головою УЦР обрали М Грушевського, який на той час ще не повернувся до Києва з Москви, де добував своє заслання Заступниками голови стали Ф Крижановський — представник кооперативних організацій Київщини, Д Дорошенко — від ТУПу і Д Антонович — від українських соціал-демократів Крім того, було обрано секретаря та скарбника Ради 7 березня, очевидно, і слід вважати датою створення Української Центральної Ради

Відразу Центральна Рада відіграла лише роль київської міської організації Не змогла вона одразу сформулювати й політичної платформи своєї діяльності 9 березня Центральна Рада закликала український народ домагатися від Тимчасового уряду „всіх прав, які тобі природно належать“, обмеживши їх, проте, публічним використанням української мови в державних, судових та освітніх установах Не йшлося у відозві 9 березня ні про місце, ні про роль Центральної Ради в цих домаганнях Можна стверджувати що вона в перші тижні свого існування переживала процес організаційного та ідейного становлення

У подібному стані перебував увесь український національно-визвольний рух Надто сильного удару завдано було царизмом упродовж попередніх десятиліть українським організаціям, аби вони спромоглися за лічені дні відновити свою діяльність І все ж успіхи не забарилися Вони були тісно пов'язані з поверненням в Україну чільного політичного і громадського діяча, відомого історика М Грушевського, про високий авторитет якого серед інтелігенції, а відтак і широкого загалу, свідчило хоча б те, що 1917 р не було, либонь, випадку, аби той чи інший з'їзд не засвідчив шанобливого ставлення до голови Центральної Ради Цьому енергійному лідеру судилося відіграти важливу роль в історії України, надто в період розвитку революції

На час його повернення Центральна Рада, як зрештою, і весь український рух, була одним з лівифлангових у громадсько-політичному житті, поступаючись ініціативою російським політичним

партиям і організаціям Грушевський вирішив злати цей статус-кво

Важливим кроком у цьому напрямі стало проведення у Києві 19 березня української маніфестації Стотисячна колона під національними синьо-жовтими прапорами заповнила центральні вулиці міста Віче, що завершило маніфестацію, підтримало резолюції, підготовлені Центральною Радою, і насамперед про автономію України Для чіткого визначення основних політичних гасел М Грушевський наприкінці березня — в першій половині квітня 1917 р виступив із низкою публікацій, починаючи з програмної статті „Велика хвиля“, де, полемізуючи з поміркованим крилом українського руху — членами ТУПу, заявив, що „нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції і подавати їх наново правительству як наш домагання в данім моменті“, й зажадав негайно перейти від культурно-освітніх вимог до політичних

Остаточо викристалізувати політичну програму Центральної Ради і завершити її організацію мав Всеукраїнський національний конгрес Про його скликання Рада оголосила наприкінці березня Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили негайно провести свої партійні з'їзди 25 — 26 березня це зробило Товариство українських поступовців, воно не лише підтримало гасло автономії, а й змінило свою назву на Союз автономістів-федералістів 4 — 6 квітня у Києві одночасно відбулися установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів і конференція Української соціал-демократичної робітничої партії 6 — 7 квітня після багаторічної перерви відновила свою діяльність Українська радикально-демократична партія Тими самими днями в Києві зібралися на з'їзд діячі українського села, які створили Українську селянську спілку

Провідні українські політичні сили продемонстрували однаковість програмної вимоги національно-територіальної автономії України, а також прихильність до ідей соціалізму Консервативна політична течія в українському русі на той час була представлена поодинокими діячами, заклики яких потонули в хорі голосів радикалів і соціалістів Усі ці з'їзди, безпосередньо пов'язані з підготовкою і проведенням Всеукраїнського національного конгресу, надавали йому ваги, політичної заангажованості та резонансу

Конгрес відкрився 6 квітня у Києві в присутності дев'ятисот делегатів від різних українських політичних, громадських, культурно-освітніх і про-

фесійних організацій. На ньому були представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Вся попередня українська історія не знала подібних форумів. Не якась там невеличка групка свідомої української інтелігенції зібралася на таємну сходку, щоб декларувати національні гасла й привернути до них увагу народу, а сам він, пробуджений і розкріпачений революцією, приїхав до Києва викласти свої вимоги. Журналіст „Київської мисли“, вражений масовістю і ентузіазмом учасників конгресу, назвав його „українським патріотичним паломництвом“. Спогади М.Грушевського, В.Винниченка, М.Галагана, М.Ковалевського, С.Русової передають враження епохальності й національної єдності цього конгресу. Ця робота зводилася врешті-решт до двох речей: обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії України і виборів нового складу Ради. Обидва завдання вдалося блискуче вирішити. Ще першого дня делегати одностайно оголосили, що „тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі“. 8 квітня конгрес обрав новий склад Ради. Загалом було обрано 118 осіб, у тому числі М.Грушевського — на голову УЦР і двох його заступників — В.Винниченка та С.Єфремова. Мандати членів Ради отримали добре знані в українському русі діячі: І.Стешенко, Л.Старицька-Черняхівська, С.Русова, Д.Дорошенко, В.Леонтович, В.Прокопович, Є.Чикаленко, Ф.Матушевський, І.Шраг, С.Шелухін, М.Міхновський.

На конгресі висувалися вимоги розширити склад Ради й збільшити представництво окремих організацій. УЦР було надано право кооптувати нових членів, яким вона користувалася, включивши спочатку до свого складу обрані на всеукраїнських з'їздах Всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів, а потім великий загін представників національних меншин (202 дійсних членів і 51 кандидата). Таким чином, у серпні 1917 р. мандатна комісія шостих загальних зборів УЦР зареєструвала 639 дійсних членів і 4 кандидатів. На той час розрахунковий склад Ради становив 798 мандатів.

Повний склад УЦР збирався лише на загальні збори (сесії чи пленум) Ради. Іноді ці збори називалися Великою радою. Таких відбулося 9. Між загальними зборами діяв спочатку Комітет Центральної Ради, а на початку липня його було реор-

ганізовано в Малу раду, яка відіграла ключову роль у діяльності УЦР — формувала її політику, виступала із законодавчими ініціативами. І Велика, і Мала ради формувалися на фракційних (партійних) засадах. Найчисельнішою у Раді була фракція українських есерів; українські соціал-демократи кількісно поступалися їй, але тривалий час (до січня 1918 р.) відігравали у Раді провідну роль.

Якої ми хочемо автономії

Зробивши основною стратегічною метою Центральної Ради гасло національно-територіальної автономії, М.Грушевський доклав чимало зусиль, щоб розкрити його глибинний внутрішній зміст. З цією метою 1917 р. він опублікував кілька брошур, як-от: „Вільна Україна“, „Якої ми хочемо автономії та федерації“, „Хто такі українці і чого вони хочуть“, „Звідки пішло українство і до чого воно йде“. У брошурі „Якої ми хочемо автономії та федерації“ йдеться про національно-територіальну автономію пере-

Портрет М.Грушевського (Львів (?), 1906—1907 рр.)

довсім ях — про територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель. „Ся українська територія, — зазначав Грушевський, — має бути організована на основах широкого демократичного (нецензованого) громадського самоупорядкування, від самого споду („дрібної земської одиниці“) аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд“. Отже, за Грушевським, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути.

Грушевський добре розумів деспотичний, мертвущий для суспільства характер „единой й неделимой“ Росії, несумісність демократії з такою формою російської держави: „Ми всі стомлені й знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкувати без втручання центральної власті“. У федерації він бачив об'єднання в одній союзній (федеративній) державі кількох національних (білоруси, литовці, латиші, ести, грузини та ін.), а до функцій федеративної влади відносив: „справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових, нагляд за поштами, телеграфами (...), надавання певної одностайності карному й цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей у краєвм законодавстві“.

Таким чином, можна говорити, що Грушевський розумів федералізм не як повне заперечення незалежної української державності, а як крок їй назустріч. У квітні 1917 р. йому здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України.

Перші кроки до здійснення національно-територіальній автономії. 1-й Універсал УЦР

Національний конгрес, стимулюючи розгортання українського руху, надав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання. Резолюції конгресу набули широкого розго-

лосу. Найбільшого політичного звучання вимоги національно-територіальній автономії набули в резолюціях 1-го Всеукраїнського військового з'їзду (5 — 8 травня 1917 р.). На нього з'їхалося понад 700 делегатів, що представляли 900 тис. українців-військових армії і тилу.

Резолюції з'їзду були гострими й однозначними: „...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом національно-територіальній автономії України“. Цю вимогу посилював цілий пакет резолюцій із закликами до УЦР чинити активний тиск на Тимчасовий уряд. З'їзд розгорнув кампанію боротьби за українізацію військових частин, обрав Український військовий генеральний комітет. Його у повному складі (18 осіб) було кооптовано до складу УЦР. Все це сприяло зміцненню становища Ради.

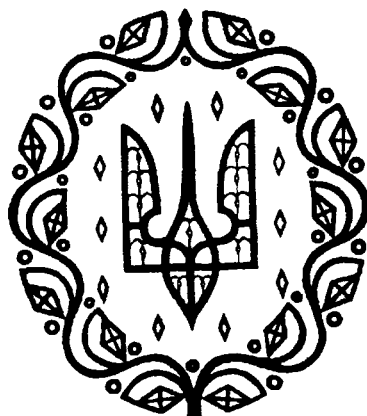
До Всеукраїнського військового з'їзду УЦР виявляла нерішучість у стосунках з Тимчасовим урядом. Назвемо хоча б побіжно кілька основних причин. Якщо в березні 1917 р. російські політичні сили ставилися до Центральної Ради, як і до всього українського руху, без особливої цікавості, то перед Національним конгресом і особливо після нього не упускали нагоди вдатися до випадку проти них.

Холодне ставлення уряду з його прагненням будь-що дистанціюватися від УЦР та активізація російського націоналізму в Україні, особливо чорносотенців, не створювали ґрунту для переговорного процесу. Рада ж не наважувалася на рішучий крок. „Перший Український військовий з'їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень, і обрав для допомоги майбутній делегації Центральної Ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію, поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради“, — писав П.Христюк у „Замітках і матеріалах до історії української революції 1917 — 1920“.

16 травня до Петрограда прибула повноважна представницька делегація УЦР на чолі з заступниками голови Ради В.Винниченком та С.Єфремовим. У портфелі делегації лежали наказ від Центральної Ради і проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України, утворення Крайової ради і Крайового комісаріату. Проекти були підготовлені М.Грушевським на випадок, якщо уряд погодиться на пропозиції УЦР. Головна з них полягала в тому, щоб Тимчасовий уряд висловив

Державний герб
Української Народної Республіки
прийнятий Центральною Радою 22 III 1918

Великий державний герб
Української Народної Республіки,
прийнятий Центральною Радою 22 III 1918

своє позитивне ставлення до автономії України

Не дійшовши порозуміння з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, українська делегація наприкінці травня повернулася до Києва. Однак ця поїздка багато що прояснила й створила умови для переходу в наступ. „Наша екскурсія до Петрограда, — згадував лідер партії українських есерів, член УЦР М Ковалевський, — упевнила нас у тому, що демократичний режим Росії не матиме життя й нові революційні події можуть цілком змінити і політичні умови, в яких перебувала українська справа. Баланс петроградських переговорів виявився цілком негативним. Треба було йти революційним шляхом, шляхом доконаних фактів. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла“

Внаслідок невдалих переговорів у Петрограді в Україні вибухнули політичні пристрасті. До того ж Керенський заборонив проведення 2-го Всеукраїнського військового з'їзду 28 травня відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів з вирішальним і дорадчим голосами. Зал Київського купецького зібрання, де проходив з'їзд, був переповнений. Провідною інтонацією на засіданнях стали вимоги самочинного проголошення автономії. „Діти нам не простять, якщо ми не доб'ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Настав для нас час узяти своє. Просити, кланятись ми не будемо, бо то — наше!“ — так категорично закликав вирішити

справу солдат Білик, селянин з Черкащини. Пролунали на з'їзді й голоси критики УЦР за її нерішучість, але в ухвалених резолюціях домагання Ради щодо автономії України дістали підтримку, а позиції уряду зазнали осуду. Не випадково „Киевская мысль“ 6 червня змушена була визнати, що „минулого тижня хвиля українського народного руху здійнялася високо й круто“. На цій хвилі четверті загальні збори Української Центральної Ради 3 червня вирішили звернутися до українського народу із закликом „організуватися і приступити до негайного закладання підвалин автономного ладу на Україні“. Збори зобов'язали Центральну Раду негайно підготувати універсал.

Робота над ним тривала тиждень 10 травня на засіданні Комітету Центральної Ради в остаточному читанні було ухвалено й того ж дня на 2-му Всеукраїнському військовому з'їзді оприлюднено документ, який дістав назву 1-го Універсалу Української Центральної Ради. 2,5 тис. делегатів з'їзду, які, попри заборону уряду, приїхали до Києва і ще напередодні поклялися, що „не вернуться до своїх частин без автономії матері-України“, в урочистій тиші переповненого залу напружено слухали кожне слово декларованого В Винниченком тексту: „Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні

Українські Збори (Сейм) ( ) І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо однині будемо творити наше життя

Українці зустріли проголошення Універсалу з радістю і захопленням. На адресу УЦР надходили сотні вітальних телеграм від найрізноманітніших організацій, деякі з них склали присягу на вірність Раді. Проголошення Універсалу викликало в Україні друге за силою після повалення царизму піднесення революційного ентузіазму мас. Енергія, з якою вибухнув український рух, змусила російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції і визнати, що відкриту боротьбу з УЦР безпрецедентно прогнано. Безумовно, революційний за формою і змістом акт проголошення Універсалу не сприяв загальному зміцненню політичної ситуації в Росії, ставши, як твердять нині деякі російські історики, причиною дестабілізації. Але рід у тим, що був він наслідком небажання Тимчасового уряду принципово розв'язати проблему державного устрою Росії після повалення самодержавства і зволання з цим до розгляду питання на Всеросійських установчих зборах, що, по суті, означало прагнення російського політичного й державного істеблшменту зберегти Росію централізованою, єдиною і неділюмою. Універсал Центральної Ради став провісником неминучої децентралізації Росії в разі її перетворення на країну демократичну

Українська Центральна Рада і Тимчасовий уряд: від протистояння до компромісу

Бажано довести, що декларовані Універсалом слова „однині будемо творити наше життя“ не пусто порожні. Комітет Центральної Ради 15 червня створив Генеральний секретаріат — виконавчий орган Ради. Першими генеральними секретарями було обрано В. Винниченка (голова), Х. Барановського, С. Єфремова, Б. Мартоса, С. Петлюру, В. Садовського, М. Стасюка, І. Стешенка.

Проголошення Універсалу, створення Генерального секретаріату й активна підтримка цих актів широкими верствами народу та армії справили відповідне враження і на Тимчасовий уряд, і на російську демократію. Це змусило уряд шукати виходу із становища, що склалося не на його користь. 29 червня до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду — О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. Останній, ключова постать урядової де-

легації, тут-таки відверто заявив, що головна тема переговорів — налагодження взаємин з Центральною Радою. Уряд був готовий піти на серйозні поступки, але зберігши своє реноме. Як заявила делегація, він не заперечуватиме проти автономії України, однак просить утриматися від декларування цього принципу й залишити остаточне санкціонування автономії Всеросійським установчим збором. І. Церетелі не приховував нагальної необхідності для Тимчасового уряду відновити єдність з українцями, аби довести країну, а можливо, й усьому світові, що „все тут робиться зі згоди центральної влади і для Установчих зборів“. Центральної Раді пропонувалося укласти угоду з підписанням двома сторонами спеціальних декларацій, які б свідчили про одностайність дій, а також порозумітися з представниками неукраїнської революційної демократії в Україні й надати їй місця у Раді, що сприяло б перетворенню її із суто національного органу на територіально-національний. Уряд наполягав на відкритому осуді Радою методів захоплення влади.

Зі свого боку делегація обіцяла, що уряд, приймаючи Закони стосовно України, узгоджуватиме їх з УЦР. Вона висловилася за створення крайового органу влади, фінансування його з державного бюджету, запровадження при Тимчасовому уряді посади комісара з українських справ. Не викликала категоричного несприйняття, як це було раніше, ідея організації військових частин.

Такий підхід створював ґрунт для порозуміння і конструктивного діалогу, хоч це й вимагало від УЦР певного компромісу і відступу.

2 липня з Петрограда до Києва надійшла телеграма з текстом урядової декларації, де мовилося про визнання Генерального секретаріату як вищого розпорядчого органу України, а також про те, що уряд „прихильно поставиться до опрацювання Українською Радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада вважатиме це суголосним з інтересами краю“. У відповідь Центральна Рада проголосила 2-й Універсал. Там, зокрема, зазначалося „із задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання“. Далі йшлося про поповнення УЦР представниками національних меншин і перетворення її на єдиний найвищий орган революційної демократії України. Рада обіцяла твердо йти „шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією“, підготувати „проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчим збором“.

Українська громадськість сприйняла 2-й Уні-

версал як ще один крок до омріяної автономії, хоч у ньому УЦР вимушена була відмовитися від спроб „самочинного здійснення автономії України“ Переговори з урядом В Винниченка назвав перемогою українства, який „було надано правової сили в юридичних актах державного характеру“ „Порозуміння Української Центральної Ради з Російським центральним урядом, — писав М Грушевський, — відкрило собою нову сторінку в житті України“

„Статус автономії країни“?

Ні.

„Інструкція уряду Генеральному секретаріатові“

І після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР, ретельно дотримуючись узятих на себе зобов'язань, почала втілювати здобуті права

Насамперед вона порозумілася з неукраїнською революційною демократією Це виявилось справою неважливою, бо ще до приїзду міністрів Тимчасового уряду до Києва було зроблено зустрічні кроки 11 липня представники національних меншин уперше взяли участь в роботі Малої ради М Грушевський привітав їх як товаришів-співробітників і висловив сподівання, що спільна праця українців з росіянами, поляками та євреями „виведе Україну на шлях розквіту і повної згоди“ Того дня різних привітань було чимало Складалося враження, що неукраїнська сторона, змінивши своє ставлення до українського руху, визнала його провідну роль Навіть меншовик Таск, котрий напередодні Національного конгресу погрожував розігнати Раду багнетами, заявив „Револуція створила друге чудо Треба бути сліпим, аби не бачити того могутнього національного руху, що охопив всю Україну Разом з тим, зникла й та недовіра у меншостей, яка була на початку револуції І я вітаю цей день щиро як день нашого порозуміння“ Однак подальші події показали, що бажане не стало дійсним

Під час поповнення Ради представниками неукраїнської демократії виникла потреба визначення чисельності українського і неукраїнського представництва Після бурхливих дебатів було вирішено, що останні становитимуть 30% від загальної кількості членів УЦР До складу Малої ради увійшли 18 представників неукраїнських політичних і громадських об'єднань

У зв'язку із зростанням обсягу роботи розши-

рювався і вищий виконавчий орган — Генеральний секретаріат До раніше створених додавалися нові, як-от секретарства шляхів, торгівлі й промисловості, пошт і телеграфів, державного контролю Повний склад Генерального секретаріату був сформований Малою радою 15 липня в такому складі голова — В Винниченко, члени — Б Мартос, Х Барановський, В Садовський, І Штешенко, М Стасюк, С Петлюра, В Голубович, О Шульгін, О Зарубін, М Рафес Представником Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді було запропоновано П Стебницького Того ж 15 липня В Винниченко, в супроводі Х Барановського та М Рафеса, вирушив до Петрограда для затвердження складу Генерального секретаріату Тимчасовим урядом, як того вимагала досягнута в Києві угода У портфелі української делегації лежав підготовлений Центральною Радою Статут вищого управління України, який в остаточному варіанті було названо Статутом Генерального секретаріату В його преамбулі зазначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета — остаточне запровадження автономії України, підготовка Всеукраїнських і Всеросійських установчих зборів Далі у більшості (з 21) статей окреслювалися права й обов'язки Генерального секретаріату За Грушевським, Центральна Рада надавала особливого значення Статутові як першому актові своєї законодавчої діяльності, „дуже уважно і пильно стараючись знайти той спільний ґрунт, який би об'єднав демократію України в спільних змаганнях забезпечення інтересів краю і його людності, їх свободного і успішного розвитку без порушення відносин до демократії російської“

Одностайне схвалення Статуту Малою радою в присутності делегатів національних меншин свідчило, що досягнуто результату, якого прагнула Рада і про який говорив М Грушевський Проти підготовки такого документа не заперечував І Церетелі на переговорах у Києві, а в декларації від 3 липня, згадаймо, наголошувалося, що „прихильно уряд поставиться до опрацювання Українською Радою проекту національно-політичного статусу України в тому розумінні, в якому сама Рада вважатиме це суголосним з інтересами краю“ Тож УЦР не забарила-ся винести Статут на суд петроградського істеблшменту

Тим часом у столиці 2 липня на квартирі прем'єр-міністра кн Львова відбулося засідання Тимчасового уряду, присвячене підсумкам перего-

ворів у Києві Проект декларації уряду, оголошений Керенським, Церетелі й Терещенком, та їхнє попередження, що за домовленістю з Центральною Радою його необхідно прийняти без будь-яких змін, викликали протест міністрів кадетів Шингарьова, Мануйлова, Некрасова, Шаховського, Переверзева, Степанова Незважаючи на це, уряд більшістю голосів ухвалив декларацію Після цього міністри-кадети дружно подали у відставку, що призвело до чергової урядової кризи

Ситуація загострилася через спробу більшовиків 3 — 5 липня підняти повстання в Петрограді й захопити владу 8 липня Тимчасовий уряд визнав за необхідне надати пост прем'єр-міністра О Керенському

Якраз із цим складом уряду, де вже не було і Церетелі — головного ініціатора й прихильника досягнутої у Києві домовленості, довелося мати справу делегації Генерального секретаріату і наче навмисне послали до Петрограда як „хлопчика для биття“ Згадуючи про стосунки з урядом, голова Генерального секретаріату згодом писав, що вони для українців були образливими й огидними Делегація ледве стримувалась, аби не перервати переговори і повернутися до Києва Урядова комісія категорично відкинула Статут Генерального секретаріату як такий, що вийшов за межі досягнутих у Києві домовленостей, і заминула його 4 серпня на „Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові“, яка, по суті, перекреслювала попередні домовленості, ставлячи все з ніг на голову Центральної Рада згадувалася в цій інструкції лише побіжно, наче й не було переговорів з нею у Києві Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто ординарний адміністративний апарат, який майже не відрізнявся від губернського комісаріату Про ознаки Генерального секретаріату як вищого виконавчого органу автономної України в інструкції не було й слова

Його правочинність поширювалася лише на 5 із 9 українських губерній Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську, значно звужувалась компетенція Він втрачав секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, позбавлявся прерогативи призначення на державні посади Уряд залишав за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади України, обміняючи Генеральний секретаріат „Інструкція була не чим іншим, як цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 липня й одвертим ба-

жанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки, — підбивав підсумок своєї петроградської мисі В Винниченко — І, зрозуміло, делегація в жодному пункті своєї згоди не дала“

Тиск Тимчасового уряду на делегацію Генерального секретаріату не обмежувався кулуарними й кабінетними дискусіями з юристами-фахівцями та затвердженням урядової „Інструкції“ 26 липня в Києві донські козаки й кірасирський полк вчинили збройну провокацію проти українського полку ім Б Хмельницького, внаслідок якої 20 богданівців було вбито, а ще більше поранено Наприкінці липня в російській пресі почали з'являтися інсинуації про таємні зносини УЦР з правлячими колами Австро-Угорщини та Німеччини Немов за командою активізувалася діяльність чорносотенних російських шовіністичних організацій, які, протестуючи проти „примусової українізації“, намагалися довести, що політика УЦР є ворожою Росії і суперечить бажанням більшості місцевого населення, а українська мова — штучна, тож її запровадження гальмуватиме розвиток освіти і науки Звичайно, все це, і насамперед урядова позиція, викликало серед українців рішучий опір 6 серпня „Робітничая газета“ в передовій статті „Дрібне шахрайство у великій справі“ так охарактеризувала рішення уряду „Коли правительство мусило сплатити свого векселя, з'ясувалося, що Тимчасовий уряд — не є правительством, гідне великої держави, а є дрібний крутий, який своїми шахрайствами хоче залагодити великі політичні проблеми“

У серпні на адресу УЦР надійшли сотні телеграм з рішеннями й резолюціями зборів і мітингів, які засуджували дії Тимчасового уряду та його „Інструкцію“ Наведемо одну з таких резолюцій, опубліковану в „Робітничій газеті“ за 12 серпня 1917 р. „Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, січі „Хортиця“ й товариства „Просвіта“, обміркувавши інструкцію Временного правительства Генеральному секретаріатові, гостро засуджує політику буржуазних членів правительства в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме Раду в її боротьбі за втілення в життя конституції України, розробленої Центральною Радою“

„Інструкція“ знайшла підтримку лише серед

представників партії кадетів Решта учасників шостих загальних зборів УЦР, засудивши позицію уряду, шукала виходу із становища, що склалося. На той час існували дві тенденції, два різних погляди на розвиток революційної ситуації і в Україні, і в Росії.

Радикально настроєні учасники шостих загальних зборів УЦР, насамперед представники націонал-революціонерів і частина українських есерів, вважаючи, що революція „стоїть напередодні свого поглиблення“, наполягали на розриві стосунків з Тимчасовим урядом і самочинному впровадженні „Статуту Генерального секретаріату“. Для цього були навіть формальні підстави. УЦР могла розцінювати рішення уряду як розрив киявських угод, бо в „Інструкції“ взагалі не згадувалося про автономію України, навіть про те, що це питання розглядатимуть Всеросійські установчі збори. Таким чином, 2-й Універсал втрачав усякий компромісний сенс і його денонсація УЦР загострила б політичну ситуацію. Рада принаймні мала змогу повернути собі авторитет революційного лідера, яким свідомо поступилася задля державотворчої діяльності, хай і не повновартісного, але конкретного закладання підвалин автономної України.

Неважко уявити наслідки відкритої конфронтації з урядом. Мабуть, Центральна Рада зазнала б такої самої долі, як і розгнаний російськими військами сейм Фінляндії. Хтозна, чи це поставило б крапку в історії українського руху 1917 р чи, навпаки, надало б нового імпульсу його подальшому розвитку. В українських сил через їхню слабку організованість було мало шансів стати переможцями у боротьбі, яка б розгорнулася за таким сценарієм. Певно, розуміючи це, більшість у Центральній Раді обрала іншу тактику. Вона полягала в тому, щоб засудити рішення Тимчасового уряду як недемократичне і навіть імперіалістичне, однак не припиняти співробітництва з ним. Загальні збори прийняли резолюцію, запроповану фракцією українських соціал-демократів, яка констатувала порушення Тимчасовим урядом угоди від 3 липня, але обходила мовчанням питання про прийняття чи неприйняття „Інструкції“. Було подано урядові на затвердження 9 (із 14) секретарів Ради, як вимагала „Інструкція“.

Чи не найширше прокоментував ситуацію, пов'язану з рішенням шостих загальних зборів, П. Христюк: „До рішучої боротьби з російською буржуазією і Временним правительством, що перебувало під її впливом, не були належно підготовлені

в той час українські народні маси. Центральна Рада і Генеральний секретаріат перед цим всіх старань докладали до поширення між селянством, робітництвом і солдатами 2-го Універсалу Центральної Ради й декларації Временного правительства — ідеї примирення з правительством і необхідності власти революційний український рух у звужені національні й соціальні рамки. Отже, не можна було так різко й раптово міняти свою попередню позицію“.

Погоджуючись з деякими наведеними П. Христюком аргументами на користь прийнятого рішення, зазначимо, однак, що УЦР, давши втягти себе в коло політичних компромісів угодою від 3 липня, так і не змогла виборотися із цього кола. Державна влада, якої прагнула Україна протягом кількох століть, здавалась близькою і доступною, тож українські діячі, політики-аматори, повірили, що отримують її з рук росіян в обмін на невеликі поступки. Повірили і в те, що, зробивши 1-м Універсалом імпульсивний рух уперед, до автономії, вони налякали Тимчасовий уряд рішучістю, якої від них не чекали. Але ця рішучість, породжена скоріше зовнішніми чинниками, аніж внутрішньою готовністю до практичного державного життя, виявилася несподіванкою і для самої Центральної Ради. Опинившись у незвичному становищі переможців, розгублені провідники Ради вдалися до рефлексії — отих болісних роздумів, притаманних іноді творчій інтелігенції і згубних для політиків.

Виявом згаданої рефлексії був епізод двотижневої „міністерської кризи“ в серпні 1917 р, коли Центральна Рада ніяк не могла визначитись із складом Генерального секретаріату. Його формували то В. Винниченко, то Д. Дорошенко, й лише 21 серпня Мала рада ухвалила запропонований В. Винниченком список Генерального секретаріату, а 1 вересня Тимчасовий уряд затвердив його.

„Інструкція“ формально взяла гору над „Статутом“. Щоправда, конструктивно співпраці між Тимчасовим урядом і Генеральним секретаріатом (за винятком спільної боротьби із заколотом генерала Корнілова), по суті, не було. Офіційний Петроград зволював із наданням відповідних повноважень Генеральному секретаріату, а в жовтні внаслідок заяви УЦР про проведення Українських установчих зборів між ними спалахнув новий конфлікт. Цей акт уряд розцінив як намір УЦР підірвати державну владу. В. Винниченка викликали до Петрограда для пояснень, пригрозивши розпустити Раду. 22 жовтня він виїхав з Києва, однак

давати пояснення урядові не довелося Жовтневе повстання в Петрограді відкрило нову сторінку в історії революції

Жовтневі події 1917 р.

у Києві.

Проголошення Української Народної Республіки

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити до Києва з другої половини дня 25 жовтня Але заклики київських більшовиків на спільному засіданні виконкомів рад робітничих і солдатських депутатів підняти повстання і захопити владу не мали успіху

Того самого дня на вечірньому засіданні Малої ради з участю представників різних політичних і громадських організацій було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні, який підлягав Центральній Раді Йому підпорядковувалися з метою охорони революції всі органи влади означеної території, а також усі сили революційної демократії До комітету поряд з представниками УЦР та українських політичних партій увійшли представники російської та єврейської демократії, зокрема більшовики Г Пятаков, Й Крейсберг, В Затонський

Події у Петрограді й пов'язані з ними місцеві проблеми перебували в центрі київського політичного життя Українська більшість УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків, а відповідалість за те, що діялося в Петрограді, покладала як на уряд, так і на більшовиків

Звичайно, щеї позиції не поділяли проурядові кола Києва, зокрема командування штабу КВО, вороже наставлене до українців Воно засудило створення Крайового комітету охорони революції Присутність у цьому комітеті більшовиків послужила формальною причиною для невизнання його чинності Напруження у стосунках штабу з УЦР чимдалі зростало

Щоб не роздмухувати конфлікт і максимально розширити свою платформу, тобто привернути на свій бік якнайбільше демократичних організацій УЦР 27 жовтня ухвалила резолюцію про владу в країні, де наголошувалося на необхідності переходу влади „до рук усієї революційної демократії“, а не до рад робітничих і солдатських депутатів, які „становлять лише частину революційної демократії“

Висновок був такий „українська ЦР висловлюється проти повстання в Петрограді й енергійно боротиметься з усіма спробами підтримати бунти в Україні“ До Крайового комітету додатково було включено двох представників козачого з'їзду, двох — міської думи й представника військового округу

Проте наслідки виявилися невтішними Штаб округу, знехтувавши резолюцію, відмовився від співробітництва з Крайовим комітетом, а більшовики заявили про свій вихід з Малої ради В ніч на 28 жовтня Крайовий комітет охорони революції прийняв рішення про саморозпуск і виніс це питання на розгляд Малої ради, аргументувавши свою дивну за екстремальних умов акцію, небажанням відповідати за можливий розвиток подій Мала рада, обговоривши на своєму надзвичайному засіданні рішення Крайового комітету, почала шукати виходу із становища, що склалося

28 жовтня до Києва прибула з фронту підтримка штабові КВО козака дивізія та загони чехословаків Командування округу вважало, що в нього достатньо сил, аби перехопити ініціативу і завдати удару найрадикальніше настроєним елементам — більшовикам Оточивши о 18 год Маринський палац, частини штабу КВО заарештували утворений напередодні більшовицький ревком

Контроль над становищем у місті було втрачено, що призвело до збройних інцидентів на Печерську Радянська література зображала їх як героїчний збройний виступ робітників і солдатів на підтримку радянської влади, перемогою якого „підступно скористалася Центральна Рада“ Наш погляд, жовтневі події у Києві ще чекають спеціального неупередженого дослідження

З того, як розгорталася повстання, можна зробити висновок про його цілковиту непередготовленість Не було ні оперативного плану, ні чітко визначеної мети Сутички, що мали локальний характер, точилися, в основному, на Печерську, навколо заводу „Арсенал“ У неділю там налічувалося 200-250 бійців, частину яких становили робітники, а в понеділок — до 700 чоловік Дивує і мізерна кількість військ, задіяних штабом КВО проти повстанців, і їх швидка капітуляція

Події у Києві свідчили про загальну кризу влади, дезорієнтованість суспільства та його політичної верхівки Провінція звикла жити за імперативами центру Коли ж вони несподівано перестали надходити, вона розгубилася, і лише потім постала проблема вибору

28 жовтня Генеральний секретаріат, який кілька

днів залишався в тіні, перебрав функції ліквідованого Крайового комітету охорони революції 29 жовтня В Винниченко інформував сьомі загальні збори УЦР, що Генеральний секретаріат внаслідок політичних подій у Росії вирішив взяти у свої руки справи військові, продовольчі та шляхи сполучення 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М Грушевського про проект конституції України Йшлося в ній про Українську республіку як складову частину федеративної Російської держави Наступного дня загальні збори УЦР поширили владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Таврійську (без Криму), Холмську й частково Курську та Воронежську губернії Тоді ж розпочала свою роботу узгоджувальна комісія, якій доручалося розробити умови, необхідні для припинення воєнних дій у Києві До її складу увійшли всі більш-менш впливові політичні сили міста, в тому числі й більшовики На засіданні комісії було вирішено відновити мир у Києві, вивести з нього викликані штабом війська, розформувати офіцерські й добровольчі загони, а також реорганізувати і демократизувати штаб КВО Рішення засідання повністю спростовує поширену тезу про захоплення влади у Києві Центральною Радою „Повнота влади щодо охорони міста, — зазначалося в цьому рішенні, — покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами селянських та робітничих депутатів“

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командуючого КВО підполковника Павленка Того самого дня припинився страйк робітників Києва Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів вільного козацтва Хоч більшовицький ВРК продовжував існувати, він не претендував на владу 1 листопада Л Пятаков надіслав Раді народних депутатів телеграму, в якій повідомлялося „Дружними зусиллями більшовицьких і українських солдатів та озброєних червоногвардійців штаб змушений здатися“

Можна сказати, що на той час в Україні не існувало політичних сил, впливовіших за Центральну Раду Але питання влади на місцях потребує ретельного й ґрунтовного дослідження, бо воно, поперше, замовчувалося радянською історіографією або грубо фальсифікувалося, а по-друге, вирішувалося не скрізь однаково Так, у Харкові з надходженням повідомлення про повстання в Петрограді виник військово-революційний комітет, а рада робітничих і солдатських депутатів проголосувала

за утворення об'єднаного демократичного уряду країни По кількох днях вона схвалила акт проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки

Однак у загальноукраїнському масштабі альтернативи УЦР не було Київ поступово перетворювався на важливий політичний центр Навколо нього гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських та єврейських революційно-демократичних партій Ця тенденція виразно простежується у виступі М Рафеса 26 жовтня на засіданні Київської міської думи Лідер бундівців під впливом більшовицького перевороту заявив „Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення“

Повалення Тимчасового уряду пришвидшило політичну дезінтеграцію Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень У листопаді Білоруська рада у „Грамоті до білоруського народу“ засудила дві більшовицькі у Петрограді й підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандуючого „Союз об'єднаних горців Кавказу“ започаткував уряд Гірської республіки, а в грудні — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд 29 листопада в Уфі татарські Національні збори заснували Урало-Волзькі штати У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію і обрав партійно-урядовий центр „Алаш-орда“ Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську прийняв рішення про автономію Сибіру Було створено також Кримсько-татарський національний, Військовий Донський, Кубанський крайовий уряди

7 листопада Центральна Рада ухвалила 3-й Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою Як територія УНР ним визначалися „землі, заселені у більшості українцями“, тобто ті, що на них кількома днями раніше було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату Крім того, Універсал декларував програму соціально-економічних і політичних реформ, націоналізацію земель, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканість особи і житла

Проголошення Української Народної Республіки стало визначною історичною подією, яка знаменувала відродження української державності у ХХ ст. Однак, з погляду сьогодення, текст 3-го Універсалу не може не викликати критичних зауважень. Проголошуючи створення Української Народної Республіки з метою захисту українського народу від петроградських заколотників, Центральна Рада водночас прагнула „дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великий і знеможений Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність“. Таким чином, звалюючи на свої плечі основний тягар перетворення Росії на федеративну республіку, УЦР добровільно зобов'язувалася „силами нашими допомогти Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів“. На думку Д. Дорошенка, „це було явно непосильне й непотрібне для України завдання“.

У листопаді 1917 р. Центральна Рада діяла, керуючись власною ідеологією. Навіть 3-й Універсал дався їй не просто. До цього акту її підштовхнули зовнішні чинники — події у Петрограді та захоплення влади більшовиками. Не вірячи в можливість їхньої остаточної перемоги, УЦР зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в „Народній волі“ М. Грушевський закликав рятувати Російську федерацію „Висловивши своїм Універсалом тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити цю волю в дії ( ) Федеративна Росія для нас шнна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами“.

Далі ми побачимо, як багато енергії і часу Центральна Рада витратила, намагаючись витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними. Більше того, вона вступила в конфлікт з більшовиками, змарнувавши час, необхідний для консолідації українських сил.

Українсько-більшовицька війна

Іквідувавши Тимчасовий уряд у Петрограді, більшовики не змогли до кінця року поширити свій вплив за межі Центральної Росії, їм не завжди вдавалося швидко зосередити владу на місцях у руках рад, які до того ж не були готовими виконувати функції державних органів, бо не мали ні відповідних структур, ні досвіду. Чимало з них і більшість регіональних урядів Росії прямо ви-

словлювалися за оформлення однорідного демократичного уряду країни. Великі надії покладалися на Всеросійські установчі збори, вибори до яких відбулися в листопаді—грудні 1917 р. Вони показали, що більшовиків підтримує неповних 25% виборців, тоді як партію есерів — понад 40%. В Україні за більшовиків голосувало заледве 10% виборців, а за українські партії — понад 75%.

Хоч політичне становище в країні, що звикла до централізованих форм управління, скидалося на хаос, справа демократії, принаймні самим демократам, не здавалася безнадійно програною. Однак Росії не вдалося стати на шлях демократії, для України ж він був сповнений гірких випробувань.

Захопивши владу в Петрограді, Ленін точно визначив, що для її збереження контроль над армією куди важливіший за результати виборів до Установчих зборів. Протягом 1917 р. більшовики чи не повністю розклали стару російську армію, вороже до них наставлену, однак з нею та її генералітетом не можна було не рахуватися. Вона повсякчас загрожувала їхньому перебуванню при владі. Це добре розумів Ленін.

9 листопада Раднарком видав наказ про заміну верховного головнокомандуючого генерала Духоніна, який відмовився коритися більшовикам, прапорщиком Криленком. Водночас полковим і дивізійним комітетам надавалося право вести переговори з противником про перемир'я на своїх ділянках оборони. „Братання“ з ворогом швидко поширювалося вздовж лінії фронту. Ленінському ударові не бракувало точності. „З моменту надання такого права полкам і дивізіям, — писав М. Криленко, — і наказу розправлятися з кожним, хто посміє чинити перепони переговорам, справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно“.

Повалення Тимчасового уряду, розклад старої армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом остаточно підірвали соціальні та економічні підвалини, на яких трималася країна, розпочалася ланцюгова руйнівна реакція у всіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Цю реакцію пришвидчила червоногвардійська атака на капітал. Буквально за кілька місяців Росія перетворилася на країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу й безвідповідальних перед законом і моральними нормами. Якраз такими стали мільйони безробітних і демобілізованих. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демокра-

тичним шляхом впливати на владу Кілька років основною формою політичного діалогу в країні була збройна боротьба Недовойована світова війна обернулася на страхітлившу — громадянську

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівницьку політику більшовиків У заяві Генерального секретаріату 30 листопада їх було названо „безвідповідальними людьми, які розуміють революцію як додання всякого організованого життя“ УЦР прагнула припинення війни правовими засобами В 3-у Універсалі наголошувалося на необхідності „примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори“ Це свідчило українці й більшовики по-різному бачать механізм завершення війни За Універсалом до офіційного підписання миру кожен громадянин Республіки України разом з громадянами всіх народів Російської Республіки повинен стояти твердо на своїх позиціях як на Фронті, так і в тилу“ І ще одна суттєва деталь Центральна Рада вважала, що повноважним суб'єктом ведення переговорів від Росії має виступати не Рада народних комісарів, а створений за згодою всіх соціалістичних політичних сил країни центральний уряд 9 листопада Генеральний секретаріат прийняв постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору Ця постанова, як і 3-й Універсал, різко негативно відреагувала на заклик Леніна до солдатів самостійно оголошувати перемир'я, бо це неминуче віддаляло початок організованих переговорів і дезорганізувало армію, що, своєю чергою, відкривало ворогові шлях в Росію і неминуче б призвело до окупації України німцями Цього УЦР у той час не хотіла

Центральна Рада й Генеральний секретаріат з метою стабілізації становища в країні і недопущення анархії в армії закликали регіональні уряди створити однорідний соціалістичний уряд 17 листопада було прийнято рішення взяти ініціативу формування такого уряду в свої руки, а 23 числа ухвалено об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в один — Український

Не всі з цих заходів виявилися ефективними Намагання створити федеральний уряд — далі намірів і балачок справа не просунулася, що, звичайно, було на руку більшовикам, які вбачали у Центральній Раді свого основного суперника в боротьбі за владу Вони спрямували проти неї цілу низку політичних і воєнних ударів Розгорнулася шалена пропагандистська кампанія, в перебігу якої

Центральну Раду змальовували як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію, що веде таємні переговори з генералом Каледніним Це — по-перше По-друге, вживалися заходи для підриву єдності Центральної Ради Важливу роль у цьому мали відіграти ліві елементи у фракціях українських соціал-демократів та есерів По-третє, через більшовицькі організації України проводилась ідея переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді рад шляхом забезпечення на ньому необхідного більшовикам складу делегатів І, по-четверте, чинився силовий тиск 27 листопада в Могилеві при ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради Їх оголосили контрреволюційними

У відповідь на дії червоного Петрограда Генеральний секретаріат наказав розрізненим українським частинам, що перебували за межами України, перебазуватися в УНР, а 30 листопада обеззброїв і вислав з Києва по-більшовицькому настроєні частини міського гарнізону 23 листопада на Українському фронті було укладено перемир'я Врешті, Центральна Рада дала згоду на проведення у Києві з'їзду представників робітництва, воєнства та селянства України (Всеукраїнського з'їзду рад)

Не можна не зауважити, що дії УЦР і Генерального секретаріату стосовно Петрограда мали оборонний характер Більшовики випереджали лідерів УЦР на крок чи два у політичній грі, нав'язуючи їм зручні для себе умови Так, звинувачивши їх в обеззброєнні пробільшовицьких частин у Києві більшовики те саме робили з організованими частинами на Північному та Західному фронтах, блокуючи їхню передислокацію в Україну Криленко чинив всілякі перепони на шляху створення Українського фронту Яскравим виявом агресивності Петрограда щодо України став ультиматум РНК до УЦР від 4 грудня — класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент для розпалювання конфлікту У чому ж звинувачував цей документ Центральну Раду? Насамперед у тому, що вона „веде двозначну буржуазну політику“ Далі цей невизначний аргумент розшифровувався, як небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд рад, що, мовляв, заважало РНК визнати УЦР повноважним представником трудящих мас України Звинувачення було надуманим, бо згаданий з'їзд мав відкритися 4 грудня в Києві, про що, звичайно, не могли не знати в Петрограді

Як бачимо, ультиматум нехтував об'єктивні обставини. Натомість мовилося в ньому про „кроки“ Ради, які унеможливили угоду, бо накази Генерального секретаріату про передислокацію українізованих частин на територію України призвели до дезорганізації фронту. Розмежування між фронтами, зазначалося в ультиматумі, могло бути проведене „лише шляхом організованої угоди урядів обох республік“. Що ж, більшовики, розваливши стару армію, намагалися звинуватити в цьому Центральну Раду. Після преамбули йшлося про те, що найбільше турбувало Смольний обеззброєння Радою пробільшовицьких частин і пропуск на Дон козачих підрозділів. Але якщо на початку ультиматуму РНК визнавав Українську Народну Республіку і навіть її право повністю відділитися від Росії, то останні з його претензій були не чим іншим, як безцеремонним втручанням у внутрішні справи УНР. У завершальній частині цього документа повторювалися ті самі звинувачення й висувалася вимога взяти участь у боротьбі „з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням“. У разі неприйняття означених вимог протягом 48 годин РНК оголошувала Центральну Раду „в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні“.

Прийнята й неприйнята для Центральної Ради форма ультиматуму, очевидно, була необхідною Раднаркомові для збройного втручання у внутрішні справи України. Це засвідчив у „Записках о гражданской войне“ В. Антонов-Овсенко: „Зіткнення з Радою уявлялось абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ( ) ультиматум“.

4 грудня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд рад), в роботі якого взяли участь понад 2,5 тис. делегатів. Більшовики, виявившись у значній меншості, з самого початку з'їзду зрозуміли, що їм не вдасться не лише переобрати склад Центральної Ради, а й внести суттєвий розкол у національний рух. Ультиматум РНК делегати розцінили як замах на УНР. „Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів стверджує, що централістичні заміри теперішнього московського (великоруського) правительства, доводячи до війни між Московщиною і Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія“. Висловивши повну підтримку Центральній Раді, з'їзд вирішив недоцільним переобрати її склад, тим більше, що 9 січня 1918 р. мали відбутися Всеу-

країнські установчі збори, яким УЦР повинна була передати владу. Більшовики-делегати не могли дати жодних пояснень проголошенню ультиматуму, що став для них цілковитою несподіванкою.

Українські більшовики опинилися в складній ситуації. 5 грудня вони та їхні прибічники (загалом 124 делегати) залишили зал Всеукраїнського з'їзду рад у Києві, мотивуючи це рішенням неправочинністю з'їзду. Того самого дня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркомові на його ультиматум, в якій, зокрема, зазначалося, що „неможливо одночасно визнавати право на самовизначення „аж до відокремлення“ і робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася“. Рішуче відкидалася спроба Раднаркому втрутитися у державне й політичне життя УНР. „Претензії народних комісарів на керування українською демократією, — наголошувалось у відповіді, — тим менше можуть мати якесь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україну, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості. Доки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарчі розрухи, доки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала в царизму революція — Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу“. Як бачимо, це не було пошуком компромісу з Петроградом.

Разом з тим Центральна Рада недооцінювала цієї загрози, що виходила від більшовиків. Із грудня на загальних зборах УЦР в Винниченку висловився так: „Ці комісари — люди відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вмють цінити, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Від своєї програми ми ні на крок не відступимо. Можна сподіватись, що прийде ще і такий час, коли нам доведеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнетесь, коли впаде правительство народних комісарів. Тоді в Росії знову може запанувати Микола Другий, і він не схоче терпіти у себе під боком вільного народу. Через те Генеральний секретаріат весь час готується до боротьби з цією небезпекою“.

Насправді ж більшовики виявилися сприятливими практиками, обізнаними з життям. До того ж вони остаточно відкинули моральні принципи в політиці.

Мета виправдовувала будь-які засоби. Хоч їхній ультиматум визнавав право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, це не завадило Раднаркомові послати в Україну свої війська. Перші ешелони під командуванням Ховріна і Сіверса прибули до Харкова 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини „від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців”. З останніми, читаємо в Антонова-Овсієнка, „місцеві більшовики об'єднано працювали у „Ревштабі” й не вважали можливим стати у конфлікт з Центральною Радою”. Однак за наказом Сіверса в ніч на 10 грудня було обеззброєно українізований бронедивізіон. 11 грудня до міста прибув командуючий російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко. Харків став їхнім форпостом. Там було встановлено жорсткий режим. Штаб загону Сіверса перетворився на судилище, В Антонова-Овсієнка є згадка про члена революційного суду матроса Грушина, який „вважав, що кожен білоручка підлягає знищенню”.

В цей час до Харкова приїхала група делегатів, яка залишила київський з'їзд рад. 11—12 грудня під охороною радянських військ нашвидкуруч було інсценізовано альтернативний з'їзд рад. На ньому 200 делегатів представляли лише 89 рад (із понад 300 існуючих в Україні) і військово-революційних комітетів. Незважаючи на це, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. За сценарієм більшовиків цей, так званий, з'їзд схвалив повстання у Петрограді та політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР і обрав Центральний виконавчий комітет рад України, який своєю чергою створив Народний секретаріат — радянський уряд України. ЦВК рад України і Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда й не мали особливого авторитету навіть серед більшовиків Харкова. Зате це була справжня знахідка для Раднаркому, яка дала йому змогу формально залишитися осторонь подій в Україні, представивши їх як внутрішній конфлікт між радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради й Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет боротьби з контрреволюцією. Тим часом з Росії прибули радянські частини під командуванням Єгорова, Сіверса та Сабліна й повели наступ на Донбас і південь України.

Центральна Рада й Генеральний секретаріат уживали заходів для припинення агресії. 15 грудня було створено Особливий комітет оборони України (М.Порш, С.Петлюра, В.Єщенко), а 18 грудня призначено полковника Капкана командуючим всім українським військом для боротьби з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат прийняв постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплати. Але й цього було замало. Не розпустивши харківського „уряду” й не заборонивши більшовицьку партію, що діяла цілком легально, відіграючи роль п'ятої колони, УЦР поставила себе й Українську державу у надзвичайно складне становище. 25 грудня Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти УНР. Першим зазнав більшовицького удару Катеринослав, де заздалегідь було підготовлено повстання робітників. Відтак настала черга Олександрівська (2 січня), потім Полтави (6 січня).

Для Центральної Ради такий поворот справ виявився цілком несподіваним. Не могли змінити становища й відозви Генерального секретаріату до

Симон Петлюра

громадян України та солдатів 2 січня, де йшлося про те, що „Центральна Рада не допустить, аби всякі попіхачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували владу відродженої великої Народної Республіки Української“. На засіданні Малої ради, що відбулося 6 січня у зв'язку з наступом більшовицьких військ, представник Одеси у своїй промові зазначив: „Большевизм росте, як пощест“ і для успішної боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Цю думку підтримали кілька промовців. Власне, з аналогічною пропозицією ще 20 грудня 1917 р. виступав на засіданні Генерального секретаріату М.Шаповал, а 26 грудня її знову висунув М.Ковалевський. Обмірковуючи цю проблему, Мала рада 11 січня ухвалила 4-й Універсал, який проголошував самостійність УНР.

Перш ніж зачитати текст 4-го Універсалу, М.Грушевський у короткому виступі в Малій раді наголосив на двох основних мотивах прийняття рішення: „дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну“.

Історичне значення 4-го Універсалу загальновідоме. Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, він завершив процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який врешті-решт відкинув ідеї автономії та федералізму. Але знову ж таки не можна не побачити, що цей кульмінаційний момент в історії державотворення України не збігається з найвищим піднесенням українського національного руху, більше того, він настав в один з кризових його періодів. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М.Грушевський змушений був констатувати: „Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували й розкрадали військово майно, решту кидали на погібель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалось в дорозі. У села все більше напливало елемента анархічного, що поривав за собою частини селянства й тероризував навіть найбільш відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили“.

14 січня спалахнули інспіровані більшовиками збройні виступи проти влади УЦР в Миколаєві та Одесі. Того самого дня у Києві було запроваджено стан облоги. 16 січня в столиці розпочався збройний виступ окремих частин міського гарнізону і робітників заводу „Арсенал“, спрямований проти

УЦР. Та й у ній самій діяла група лівих українських есерів, яка намагалася підірвати її зсередини. Цих людей вдалося вчасно заарештувати. На такому тлі гідним пошани й пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг кількох киянських студентів і гімназистів, які 16 січня неподалік станції Крути вступили у нерівний бій з переважаючими силами ворога й героїськи загинули за українську ідею.

22 січня війська УНР під командуванням С.Петлюри та Є.Коновальця придушили повстання в Києві, однак ця перемога не мала стратегічного значення. Наступ більшовицьких військ продовжувався. 25 січня члени Малої ради й Ради народних міністрів (таку назву дістав Генеральний секретаріат після проголошення 4-го Універсалу) залишили Київ. Спочатку вони перебралися до Житомира, а потім — до Сарн. Тепер врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

Брестський мирний договір: підготовка й підписання

Січень 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з перших серед воюючих сторін не витримала воєнних випробувань, — їхнім безпосереднім відлунням стали Лютнева й Жовтнева революції. Активно використовуючи гасло негайного припинення війни, більшовики прийшли до влади в Росії.

Боротьба за мир, розгорнута Леніним в кінці 1917 — на початку 1918 р., була добре продуманим засобом боротьби за владу в партії, державі й міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію на переговорах у Бресті як єдино правильну, що уможливила країні здобуття „мирного перепочинку“. У що вилився цей „перепочинок“ для Росії? Рівень життя 1918 р. катастрофічно знизився навіть порівняно з 1917 р., голод став жорстокою реальністю для міського населення, зупинилося промислове виробництво, війна перетворилася із зовнішнього чинника на внутрішній. Втративши союзників на міжнародній арені, Росія на довгі роки опинилася в самоізоляції. Зате вистояла і навіть зміцнила свої позиції влада більшовицької партії та її вождя.

Якщо сепаратний мирний договір і дав перепочинок, то лише країнам Четверного союзу. Ліквідувавши у листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина і Австро-Угорщина перекинули свої війська на

захід, де вперше отримали кількісну перевагу Війна точилася ще майже рік, сяючи руйнування і смерть

Брестський мирний договір вніс значні корективи у розвиток міжнародного революційного руху, переписавши сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, розробленими ще задовго до війни, світова революція мала розпочатися в Німеччині, бо лише там могла здобути перемогу. На початку 1918 р. ця країна, й особливо Австро-Угорщина, стояли на порозі великих соціальних струсів, і якраз на них розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухариним, обстоючи гасло світової революції та революційної війни. Ленін доклав чимало сил до нейтралізації лівих комуністів, знову продемонструвавши свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Внаслідок підписання Брестського миру питання про революцію у Німеччині було відкладене до осені. Таким чином, головним плацдармом світової революції стала Росія, а отже, й незмірно зріс авторитет Леніна. 1918 р. його постать набула планетарного масштабу, відтіснивши на задній план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

9 листопада, коли Ленін запропонував солдатам самочинно на рівні полків і дивізій вести переговори про перемир'я, Українська Центральна Рада, як уже зазначалося, оприлюднила 3-й Універсал, в якому не могло не знайти місця питання миру. В нотах, відозвах, постановках Генерального секретаріату й УЦР засуджувалися дії більшовиків, які виходили за межі загальновизначених норм міжнародного права, нехтуючи зобов'язання, взяті перед союзниками. Українські політики намагалися апелювати до суспільної свідомості громадян Росії та України, але це не вплинуло на Раду народних комісарів.

2 грудня у Брест-Литовському більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського Східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку й підписання найближчим часом мирного договору.

За обставин, що склалися, діячі УЦР почали усвідомлювати, вони не встигають за розвитком подій. Тож постала дилема залишатися на старих позиціях, остаточно втративши вплив на армію, чи змінити тактику.

Про свій намір стати на шлях самостійних міжнародних відносин Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обгово-

рювалась і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори. Зокрема, мир мав бути загальним, забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексії, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення 3-м Універсалом Української Народної Республіки, Генеральний секретаріат обстоював своє право на міжнародні зносини й застерігав, що влада РНК „не протягається на Українську Республіку“, а також, що мир „може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української Народної Республіки“. Заявляючи про свій намір взяти участь у Брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат наполягав на тому, щоб справу миру було остаточно завершено на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Обставини спонукали українців втягнутись у переговорний процес, ініційований більшовиками й представниками Четверного союзу. Зважитися на подібний крок керівникам УНР було нелегко, їхні зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти, до того ж російська громадська думка не раз звинувачувала і Грушевського, і Винниченка в австро- і германофільстві, тож переговори могли викликати нову хвилю нападок. Про намір українців іти своїм шляхом, не спалюючи мостів у стосунках з країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгіна на восьмих загальних зборах УЦР, які відкрилися 12 грудня. „Більшовики хочуть заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир“. Ясна річ, це говорилося з наміром бути почутими у Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не стали офіційними.

Розуміючи, що присутність у Бресті українців — це додатковий важіль впливу на переговорний процес, 13 грудня 1917 р. делегація Німеччини та її союзників висловили згоду на участь у мирних переговорах повноважних представників УНР. Після кількадечного бурхливого обговорення восьми загальних зборів УЦР ухвалили послати до Брест-Литовського делегацію, склад якої визначили центральні комітети УПСР і УСДРП. Її головою було призначено В. Голубовича, а членами — М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р (9 січня 1918 р за н ст) у Брест-Литовському розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних представників країн-учасниць. Хоч українській делегації, одній з наймалочисельніших, ще бракувало досвіду, вона виявляла неабияку активність, завзято захищаючи національні інтереси. Керівник австро-угорської делегації граф О Чернін записав у своєму щоденнику „Українці значно відрізняються від російських делегатів. Вони менш революційні й незмірно більше цікавляться власним краєм, аніж загальним соціалізмом ( ) Іхні змагання спрямовані на те, щоб стати якнайшвидше самостійними. Вони ще не зовсім ясно уявляють, чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видно, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір використати нас як трамплін для наскоку на більшовиків. Вони йшли на те, аби ми визнали їхню самостійність, а тоді виступлять із цим fait accompli (довіреним фактом) перед більшовиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписанні миру“

Як слушно зауважив О Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було утвердити себе повноправною і окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглянула й позитивно вирішила конференція. Від імені держав Четверного союзу О Чернін офіційно заявив „Ми визнаємо українську делегацію самостійним і повноважним представництвом самостійної Української Народної Республіки“. Аналогічну заяву зробив Л Троцький, оголосивши, що „не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах“. Остання, підкреслив нарком іноземних справ РСФСР, „виступає тут як самостійна делегація, і такою визнає її російська делегація“

Декларуючи власну позицію, українська делегація спиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Але однозначно негативне ставлення країн Антанти до переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру. Він мав носити сепаратний характер. Тож і делегацію, і Центральну Раду хвилювало питання, наскільки прийнятним буде цей мир для України.

Українці зажадали забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто „приєднання до України Холмщини та Підляшшя, й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні“

Така позиція скидалася на територіальну претензію до Австро-Угорщини й викликала різке заперечення австрійської делегації. Врешті українці задовольнилися обіцянками створення автономного коронного краю з українських земель Галичини. Характеризуючи перебіг цих загалом успішних для української сторони переговорів, член уряду, міністр УНР М Ткаченко 22 січня на дев'ятих загальних зборах УЦР зазначив „Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселяє. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави ( ) Договір буде сприятливий для нас і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав. Дев'ять загальних зборів 220 голосами „за“ („проти“ — 1, „утрималося“ — 16) надала Раді народних міністрів право підписати договір. Власне, це право за кілька днів до того було деклароване 4-им Універсалом“

В уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов, бо у зв'язку з наступом більшовицьких військ становище в Україні загострилося. В Києві панувала гнітюча атмосфера. „Непевність у завтрашньому дні була такою великою, — згадував О Севрюк, — що Центральна Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір на випадок, коли б вона сама не в стані була цього зробити“

Українська делегація повернулася до Бреста, де розпочався останній, найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли у своєму обозі представників харківського Народного секретаріату й намагалися подати ситуацію так, ніби влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноважними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького українська делегація відкинула. Не знайшли вони розуміння і в представників Четверного союзу. Однак для австрійської сторони це послужило нагодою домагатися зняття з обговорення галицької проблеми як своєї внутрішньої. „Тими днями, — згадував один з керівників німецької делегації генерал Гофман, — я дивувався з молодих українців, які цілком певно знали, що крім евентуаль-

ної допомоги німців вони нічого за собою не мають, і що їхній уряд є поняттям фактивним, а проте рішуче стояли в переговорах з графом Черніним при вимогах, які зголосили, і не відступали від них ані на крок“ Австро-Угорщини, що знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний так само, як і Україні, й Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною Таку угоду про створення з українських земель Галичини й Буковини окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини було укладено 26 січня А наступного дня (точніше ночі) представники країн Четверного союзу і УНР підписали мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що „вони хочуть сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий має не тільки покласти кінець страхіттям війни, а й вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському та умовому“

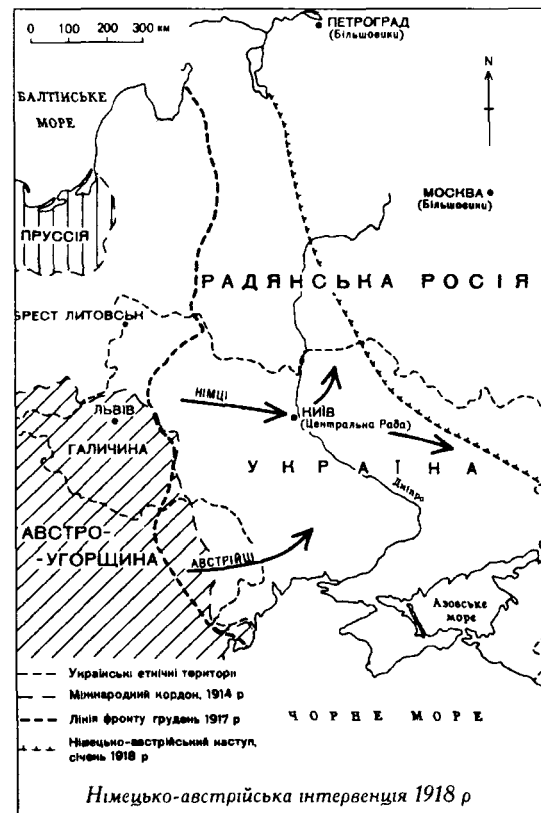
Відповідно до преамбули було укладено й основний текст договору Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами та їхнє бажання жити в мирі й дружбі Не було в ньому жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною збіглися з довоєнними російськими, а в межах передбачуваної Польщі їх мала остаточно визначити спільна комісія на підставі „етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення“ Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, заподіяних війною, домовилися про обмін і військовополоненими й надлишками сільськогосподарських та промислових товарів зобов'язалися відновити взаємні економічні відносини і встановити паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок у золоті прирівнювалися до 462 золотих карбованців УНР)

Підписання Брестського мирного договору свідчило про успіх молоді непрофесійної української дипломатії Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені Але за тодішніх обставин в Україні він сам собою мало що вирішував На той час УЦР і уряд УНР змушені були відступити до Житомира, їхнє важке становище могла поліпшити лише воєнна допомога країн Четверного союзу Це питання 30 січня обговорювала Рада народних міністрів за ініціативою М Порша Сумнів у доцільності такої допомоги висловив М Ткаченко „ мабуть, краще дати більшевизму вмерти влас-

ною смертю, почекати, доки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо“ Однак голосував він за німецьку допомогу, як і чотири з п'яти інших присутніх міністрів

Того самого дня О Севрюк, М Левитський та М Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини й Німеччини з проханням про допомогу Особлива надія покладалася на українців-галичан „Гадаємо, настав час, коли ці наші брати рам'я об рам'я з повертаючими військовополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого волюбного українського народу і принесуть йому сили для будови нової, свіжої потуги Це хочемо сказати у важку годину з надією, що наш голос буде вислуханий“

Для німців і австрійців такий поворот подій не став несподіванкою, адже не з альтруїстичних міркувань підписували вони угоду з делегацією УНР „І для нас Україна була необхідною як сила економічна, і, очевидно, ми не могли відступити її більшовикам, — писав генерал Е Людендорф — Треба було задушити більшовизм на Україні й за-

провадити там такі порядки, які могли б дати нам воєнні користи збіжжя і сировину, з цією метою треба було просунути в глибоку країну". У спільній австро-українській заяві зазначалося „Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснено. Австро-угорські військові частини перемістяться на територію Української Республіки й повернуться назад, як тільки Центральна Рада того зажадає”.

Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

Перше становлення радянської влади в Україні

12 грудня 1917 р в Харкові Україну було проголошено республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради, Генерального секретаріату і про створення радянського уряду України — Народного секретаріату у складі Артем (Ф. Сергєєв), В Ауссем, Є Бош, С Бакинський, В Затонський, Р Люксембург, М Скрипник, Є Терлецький, В Шахрай, Г Лапчинський. Незважаючи на піднесений тон маніфесту, становище уряду залишалося невизначеним.

Прізвиська членів Народного секретаріату були цілком невідомими Україні. Навіть Харківський більшовицький комітет і Харківська рада робітничих депутатів не бажали визнавати цього уряду. Цікаві спогади залишила Є Бош „Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду в Харкові. При іншому ставленні верхівки парт-організації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, бо не довелося б одразу ж після повалення Центральної Ради переїздити до Києва, а згодом перекочувати ЦВК й Народному секретаріату з міста до міста”.

Лише командуючий російськими радянськими військами В Антонов-Овсієнко налагодив зв'язок із ЦВК й допоміг Народному секретаріату з приміщеннями, яке рекувізували у газети „Южный край”. На базі цієї газети почав видаватися „Вестник Народного секретариата”. З якою метою це робилося, ми вже говорили. Створити ілюзію, ніби з Центральною Радою воює не Рада народних комісарів, а Народний секретаріат. До цього прийому більшовики вдаватимуться не раз.

Ми вже згадували, як Троцький намагався використати представників ЦВК й Народного секретаріату на переговорах у Бресті, щоб не допустити підписання українською делегацією окремого договору. Однак з цього нічого не вийшло. Не домогся особливих успіхів Народний секретаріат і в сфері внутрішньої політики. Люди, які входили до нього — революціонери-руйнівники, були не готовими до державотворчої діяльності, до того ж більшість із них не сповідували ідеї української державності. Тож не дивина, що вже у січні 1918 р Україна почала розпадатися на окремі частини. 17 січня в Одесі було проголошено в межах Херсонської і частково Бессарабської губерній Одеську радянську республіку, а 30 січня (другого дня після переїзду Народного секретаріату до Києва) у Харкові — Донецько-Криворізьку радянську республіку. Про самостійну діяльність радянського уряду України, тим паче про національне, принаймні у межах радянської системи, державотворення не доводиться говорити. Тільки й того, що Народний секретаріат і ЦВК репродукували постанови РНК та проводили уніфікаційну політику. Було скасовано всі розпорядження Центральної Ради, ліквідовано українську грошову систему, поширено на територію України постанови та декрети РНК, в тому числі про землю, робітничий контроль, націоналізацію промислових підприємств. Промовистим є той факт, що саме декретом Раднаркому, а не Народного секретаріату було націоналізовано харківський завод „Гельферік-Саде”. І взагалі промисловість України потрапила під п'яту Вищої ради народного господарства, створеної 2 грудня 1917 р в Петрограді.

Зміни політичних режимів призводили до подальшого сповзання України в прірву економічної кризи. Внаслідок неефективного управління знизилися продуктивність сотень заводів і шахт, оголошених націоналізованими, зростало безробіття. Взимку 1918 р зазнала цілковитого розгрому велика сільськогосподарська власність, включно з багатьма рентабельними господарствами з високою культурою сільського виробництва. Відповідно до декрету про землю селяни порозбирали по окремих дворах худобу, реманент, насіння.

Перший період радянської влади в Україні пов'язаний з масовими виявами червоного терору. В радянській Росії ця політика офіційно була запроваджена восени 1918 р, вже після „апробації” її в Україні. У грудні 1917 р в Харкові владу рад утверджували загони В Антонова-Овсієнка за допо-

могою розстрілів. Те саме діялося в Катеринославі й Полтаві. Лише в Києві радянські війська під командуванням М. Муравйова знищили за різними оцінками від 2 до 5 тис. жителів.

Радянський уряд перебував у Києві три тижні. 22 лютого ЦВК рад. України створив Надзвичайний комітет оборони революції від західних імперіалістів. Наступного дня Народний секретаріат закликав робітників і селян дати відсіч полчищам іноземних імперіалістів і бандам буржуазних націоналістів. У відозві йшлося про інтервенцію проти країни рад та спроби залити кров'ю російську революцію. Що ж до українських національно-державних гасел, то про них забули.

Ясна річ, радянська влада не спромоглася організувати народну оборону України від німецького наступу. Під прапори п'ятьох революційних армій більшовики нашкодили заледве 25 тис. бійців, перед якими стояло завдання не стільки воювати з ворогом, скільки забезпечити вивіз з України матеріальних цінностей*.

Описуючи наступ військ УНР на Київ у березні 1918 р., В. Петрів навів таке спостереження у своїх „Споминах“: „Якось дико було дивитися на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходили різні сили, різні озброєні відділи, які один з другим змагаються, із заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється“.

27 лютого Народний секретаріат сквапно перебрався з Києва до Полтави, а звідти 9 березня — до Катеринослава. Тут на одному з його засідань заходами Є. Нероновича було ухвалено припинити воєнні дії і вступити в переговори з Центральною Радою. Однак наступного дня це рішення скасували. 17—19 березня в Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад, а 21 числа новообраний ЦВК рад. України переїхав до Таганрога, що став останнім місцем його перебування на українській землі. 18 квітня на сесії комітету Народний секретаріат реорганізували на Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів, так звану „девятку“. Прийнятий сесією маніфест до робітників і селян із закликом боротися проти окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції поставив останню крапку в історії першого становлення радянської влади в Україні.

* Зв'язана договором з країнами Четверного союзу від 3 березня 1918 р. Рада народних комісарів не наважувалася відкрито допомогти своїм військам, які відступали з України, але таємно з Росії в Україну в березні квітні надішло 165 тис. винтівков, 3 тис. кулеметів, 360 гармат, 28 тис. гранат, 17 млн. набоїв.

Українська Народна Республіка: від Брестського мирного договору до гетьманського перевороту

2 лютого німецькі війська вступили на територію України. 14 числа їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність тих і тих військ становила 450 тис. солдатів і офіцерів. Вони поступово просуваються на схід і південь України, не зустрічаючи значного опору з боку радянських військ. В авангардах німецьких підрозділів шли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армії.

На початку березня до Києва повернулася спершу Рада народних міністрів, а відтак і Центральна Рада. Зустрічали їх у столиці досить стримано. Населення, переживши страхіття більшовицької окупації, розстріли й погроми, вчинені військами Муравйова, не знало, чого чекати від німців і австрійців. За роки світової війни суспільство звикло з тим, що німці й австрійці — вороги. Небажання продовжувати війну не бралося до уваги, тож усю відповідальність за прихід чужинців поклали на УЦР.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів у відозві до населення вперше спробувала пояснити, що завдання іноземних військ — покласти край грабуванню України більшовиками. Для „допомоги українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, — значалося у відозві, — йдуть дивізія українських полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська“. Ці війська, наголошувалося далі, дружні нам, битимуться з ворогами Української Народної Республіки під прапором Польового штабу нашої держави. І взагалі, вони „не мають ніяких ворожих нам намірів“. На початку березня ця тема не раз стояла на порядку денному. Як видно з протоколів засідання Ради народних міністрів, український уряд не знав справжніх намірів німецьких та австрійських „союзників“. На засіданні 9 березня члени уряду намагалися з'ясувати в О. Северюка, до яких, власне, рубежів наступатиме німецьке військо, його чисельність і мету. Але в публічних виступах прихід німців в Україну змальовувався як безкорислива допомога дружній державі. Харак-

терним у цьому відношенні був виступ перед УЦР голови Ради народних міністрів В Голубовича, який стосовно німецьких військ заявив, що з їхнього боку це „діаком дружня допомога й він щойно не зовсім точно висловився, будемо вони найняті Ця допомога, по суті, безвідплатна і, власне кажучи, надається тільки тому, що ми такої допомоги просили Я думаю, ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатись і надалі“ Аналогічні думки висловлювали М Грушевський та інші діячі УЦР

Радянська історіографія зображала все це як умисне намагання Центральної Ради ввести в оману народні маси, бо, мовляв, УЦР і уряд УНР прагнули перейти на службу до окупантів Думається, такий погляд аж ніяк не відповідав дійсності Як свідчить подальший розвиток подій, драматичність ситуації полягала в тому, що Центральна Рада вводила в оману насамперед себе Її позицію можна назвати недалекоюглядною і наивною, але, за документами, провідні діячі УНР справді таки вважали себе господарями становища й розцінювали німецьку військову присутність як суто технічну акцію, з допомогою якої вдалося позбутись більшовиків і яка не матиме якогось помітного впливу принаймні на внутрішню політику УНР Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам „негаймо оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо й непохитно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції“ Два дні згодом УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, де, зокрема, йшлося про незмінність політики, проголошеної 3-ім і 4-им Універсалами, а також про те, що до неї „німці не мшаються і ніякої зміни в тім не мають робити( ) не мають заміру в чім-небудь перемінити наш закон і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки“

Обмірковуючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В Винниченко писав у „Відродженні нації“, що УЦР ставила національно-державну ідею значно вище, ніж соціальну, й це відштовхнуло від неї народні маси „Єдина поміч, — читаємо там же, — єдиний рахунок був не йти всупереч настроям мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади та її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціаль-

ною ідеєю“ Можна з певністю сказати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів самої природи державної влади, покликаної насамперед організувати й спрямовувати стихійний рух мас Якраз у нехтуванні цього важливого чинника полягала слабкість українського державного апарату

У серії газетних статей, виданих пізніше брошурою „На порозі нової України“, стояв на тому, що Українська держава — не кінцева мета, а лише засіб „Боронячи українську державність, будемо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради та її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну кріпостою соціалізму Будемо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!“ Це аж ніяк не пропагандистське штукарство Матеріали, пов'язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, свідчать, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як кровну справу народних мас, і насамперед незаможного селянства 20 березня на засіданні Малої ради М Грушевський завершив урочисту промову з нагоди першої річниці УЦР такими словами „У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас — інтереси трудящих мас“

Ця позиція найчіткіше віддзеркалилась у вирішенні аграрного питання Гострі дебати точилися навколо нього в Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а в січні 1918-го вони вилились у доволі радикальний земельний закон, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі Він не сприяв стабілізації політичного становища в Україні, бо, з одного боку, підживлював ілюзії біднішої частини селянства, розбурхуючи революційні пристрасті, а з іншого — настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян, котрі традиційно, з козацьких часів, володіли землею на правах власності Зрештою, невдоволені були й німці — внаслідок аграрних перетворень забезпечення Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом ставало проблематичним

Декларувавши своє неутручання в українській справі, командування німецьких і австро-угорських військ пильно придивлялося до українського уряду, намагаючись схилити його до акцій, спрямованих на зміцнення державної влади Тодішній міністр земельних справ і харчування в уряді УНР

М Ковалевський пізніше згадував про дві розмови стосовно земельної реформи з німецьким послом в Україні Муммом та його радником Мельхором, які переконували його в необхідності збереження приватної власності на землю і в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їхню думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу, внаслідок чого Українська держава мала б як політичний, так і економічний зиск, стабілізувала б свою фінансову систему й уникла б політичної опозиції з боку землевласників. Ці розмови викликали в М Ковалевського лише подив і роздратування „цинізмом німецьких фінансових радників“.

Тим-то голова Ради народних міністрів В Голубович, оприлюднюючи 24 березня 1918 р урядову декларацію, знову наголосив, що земельна справа вирішуватиметься „на основі Універсалів і законів, виданих свого часу Центральною Радою“ і за допомогою земельних комітетів.

Чого ж досягла Центральна Рада подібною політикою? Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, які могли стати на захист прав землевласників. Як свідчив В Петрів, „чим незаможнішою була група, тим більше виявляла невдоволення з приходом німців, тим більше боялась змін політично-економічних“. Нам не вдалося віднайти якихось певних даних про акції незаможного селянства, спрямованих на активну політичну підтримку УНР 1918 р. Село неначе потонуло в анархії перерозподілу 19 березня на засіданні Малої ради голова комісії у справах виборів до Українських установчих зборів Мороз навів низку невтішних прикладів. Так, у Хабному вибори не відбулися, бо того дня селяни грабували горілчані склади, в іншому селі вони займалися продажем панського сина. Повертаючись на початку березня 1918 р з Генчеська до Києва, М Ковалевський звернув увагу на те, як хитро поводитись селяни не виявляючи своїх переконань, здебільшого дотримувалися відомої приповідки „моя хата скраю“.

Виявляли невдоволення селяни-власники 25 березня в Лубнах з ініціативи Української демократично-хліборобської партії відбувся з'їзд хліборобів. Назвавши аграрну політику УЦР незадовільною, руйнівною і висунувши вимогу відновити приватну власність на землю, встановити гарантований їй мінімум для господарства й надати решту землі в оренду малоземельним, з'їзд зажадав поповнити Центральну Раду представниками хлібо-

робів-демократів. 26 березня до Києва прибули 200 учасників з'їзду хліборобів для консультацій з керівництвом УЦР. Хоч зустріч ця не привела до порозуміння, вона залишила помітний слід у політичному житті столиці. „Поява цих справжніх селян — людей од плуга, які були вкрай обурені заведеними Центральною Радою земельними порядками і які одверто й у дуже різкій формі ще своє невдоволення урядові висловили, зробила в Києві на всіх дуже сильне враження, — згадував П Скоропадський — З одного боку, противники Центральної Ради осмілили й зараз же почали зав'язувати з прибулою селянською опозицією контакт, а з другого — в колах Ради це викликало велике замшання. Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом виявилось, що частина дійсного народу — працівники землі — зовсім не поділяє поглядів Центральної Ради“.

Конфлікт хліборобів з урядом використав П Скоропадський — нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а 1917 р один з активних провідників українізації армії та керівник „вільного козацтва“. Навесні він розгорнув бурхливу політичну діяльність з метою захоплення влади. Створив і очолив політичну організацію „Українська народна громада“, яка увійшла в контакт з Українською демократично-хліборобською партією і „Союзом земельних власників“. Праві сили готувалися до боротьби з УЦР. Якщо ідеї встановлення твердої авторитарної (гетьманської) влади в середині березня сприймалися у Києві як чутки, то тепер вони мали змогу реалізуватися.

Зрештою генеральна лінія Центральної Ради зустріла опір і в самих стінах Педагогічного музею. Критика з боку неукраїнських фракцій була традиційною з 1917 р, але в березні до них долучилася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала формувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Негативно оцінювала діяльність уряду й фракція УПСФ. Її представник Кушнір, опонуючи на засіданні Малої ради 20 березня М Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, а й у соціальній сфері своєї діяльності. Стрижнем його виступу стала теза про необхідність єднання всіх національно-суспільних чинників. „В Україні виростає нова сила — капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ніяка країна не може розвиватися без торгу й промисловості, без

буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України неможливо. І Українська Центральна Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізована, щоб у ній брали участь усі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії — всі повинні спільно керувати життям“

Німецьке і австро-угорське командування досить швидко зрозуміло кволість Центральної Ради й дійшло висновку про безперспективність співробітництва з нею. Наприкінці березня з Києва до Відня повідомили „Досі ми обмежувалися військовою окупацією і тим, що проганяли більшовицькі війська, а управління краєм принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які дали б змогу нам добувати ці продукти шляхом закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспортування продуктів — річ зовсім виключена за браком організації, яка добре працювала б. І це не швидко переміниться, бо Рада не має у своєму розпорядженні ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція), і ми не зможемо зарадити цьому, якщо не покличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації“. Аналогічним чином висловлювались і німці „Надя на те, що уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє організувати міцну владу, досить сумнівна“

Не отримуючи з боку української влади обіцяної у Бресті підтримки в постачанні центральних держав хлібом і сировиною (це було одним з найголовніших завдань окупаційних військ), їхнє командування почало втручатися у внутрішні справи УНР

6 квітня вийшов досить прагматичний наказ головнокомандуючого німецькими військами в Україні Айхгорна про повний засів земельних площ. Селяни не мали права брати більше поміщицької землі, ніж могли засіяти, їм заборонялося перешкоджати в засіві поміщикам. При спільному обробітку землі поміщики й селяни порівну ділили між собою врожай

Після гострих дебатів Мала рада ухвалила резолюцію, в якій зазначалося, що „німецькі війська покликано українським урядом для допомоги в справі наведення порядку в Україні в тих межах і напрямках, які визначить уряд Української Народної

Республіки, і ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне та економічне життя України неприпустиме“

Але Центральна Рада, зробивши ставку на найнезаможніші верстви села не знайшла в них соціального опертя й при цьому втратила підтримку окупаційних військ. Не спромігшись встановити дійовий контроль за життям країни, УЦР потонула у вирішенні маси, може, й важливих, але дрібних питань, у політичних дискусіях та численних інтерполяціях. Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, обернувшись на своєрідний політичний клуб з доволі обмеженим колом учасників. Кількість присутніх у березні-квітні членів Малої ради не перевищувала 40 осіб. Властиво, відбувалася її самоізоляція

Останнє не могли не помітити Центральні держави. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін 3 квітня писав до Києва послу Форґачу „Я не мав би нічого проти, аби нинішній, як відомо за слухами, цілком ізольований уряд було замінено іншим“

А проте тристороння комісія ще не підготувала господарчого договору між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною, що гальмувало зміну уряду. Такий договір було підписано щойно 23 квітня. Україна зобов'язалася поставити Центральним країнам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, значну кількість м'яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Підписавши цей договір, Центральна Рада винесла собі вирок

Наступного дня на нараді у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера з участю німецького й австрійського послів та військових аташе доля Центральної Ради була практично вирішена. Тоді ж, 24 квітня, Гренер зустрівся з делегацією „Української народної громади“

Німці хотіли мати в Україні тверду владу, цього ж прагнув і П. Скоропадський. Сторони порозумілися, й 26 квітня імператор Вільгельм II дав згоду на заміну українського уряду. Фельдмаршал Айхгорн зробив усе можливе, щоб переворот не викликав значних ускладнень. Його наказом було запроваджено в Україні німецькі військово-польові суди, обеззброєно синьожупанну дивізію, заарештовано в самій Центральній Раді кількох членів уряду УНР. Психологічний тиск унеможлилював опр. УЦР. Більшість її членів розуміли, що вона приречена. Гру було програно

День 29 квітня став останнім у діяльності Цен-

тральної Ради, яка без бою здала владу в руки П.Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників гетьманом України.

Відзначимо, що Центральна Рада віддала владу, не поступившись своїми принципами і не втративши політичної гідності. Останнього дня свого існування вона ухвалила Конституцію УНР. Україна проголошувалась суверенною, демократичною, парламентською державою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи й особливі права національним меншинам. Однак українське суспільство було ще не готове до сприйняття абстрактних демократичних принципів, які Конституція ставила над реаліями життя.

З поваленням Центральної Ради закінчився перший етап української революції, позначений піднесенням і стрімким розвитком національно-визвольного руху, загостренням національних і соціальних проблем, спробою України відновити свою державність і вивратися з лабет Російської імперії.

Доба Центральної Ради продемонструвала сильні і слабкі сторони української революції. До перших слід віднести, за вдалим визначенням В.Винниченка, відродження нації, її швидку, хоч і недостатню політизацію, проголошення Української Народної Республіки. До других — відсутність необхідного політичного й державного досвіду в керівників Центральної Ради, їхню народницьку ідеологію, розуміння суверенної держави як засобу, а не самодостатньої мети. Ще більшою мірою ця вада була притаманна широком українським масам, яким бракувало розвиненої національної і політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної держави. Ідея державності не посіла гідного місця в українській анархічній ментальності.

Перший етап української революції, вичерпавши себе, поступився наступному. Маятник політичних пристрастей, досягнувши 1917 р. крайньої лівої межі, 1918-го злетів управо.

Становлення гетьманського режиму

Державний переворот 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся безкровно. Поодинокими його жертвами стали кілька офіцерів з гетьманських дружин, які загинули в короткочасній перестрілці із січовими стрільцями біля стін Центральної Ради. Це була єдина військова части-

на, що намагалася захистити УЦР. Але й вона після зустрічі її командира Є.Коновальця з П.Скоропадським припинила опір. У ніч на 30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові інституції. На той час у Києві було поширено підписану гетьманом „Грамоту до всього українського народу“, в якій розкривалася ідеологічна платформа тих, хто прийшов до влади. Сам П.Скоропадський так визначив своє політичне кредо: „Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких у той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні й соціальні реформи. Політичну реформу я уявляю собі так: ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірною участь усіх класів суспільства в політичному житті краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямі збільшення числа самостійних господарств коштом зменшення обширу найбільших маєтків“.

Аналогічні ідеї були серцевиною гетьманської „Грамоти“. В ній мовилось про неспроможність попереднього уряду здійснювати державне будівництво, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну „забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці“. У зв'язку з цим Центральна Рада й усі земельні комітети розпустилися, звільнялися з роботи міністри УНР та їхні заступники. Україна перейменовувалася на „Українську державу“, її державно-політичний устрій найближчим часом мав вирішити український Сейм. А доти вся верховна влада в країні, як законодавча, так і виконавча, мала належати гетьманові. Прерогативи його влади були розписані в „Законі про тимчасовий державний устрій України“, оприлюдненому того ж таки 29 квітня. Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, виступав найвищою посадовою особою у зовнішньополітичних справах, верховним воєначальником, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. Усе це свідчило, що в Україні на зміну демократичній парламентській формі державного управління приходить авторитарний режим.

Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, забезпечити право приватної власності, об-

стояти інтереси всіх соціальних верств. У гетьманській „Грамоті“ декларувалися завдання, що стояли перед новою владою: „Права приватної власності як фундамент культури й цивілізації відбудовуються повною мірою (...) Відбудовується повна свобода в розробленні купчих з купівлі-продажу землі. Поряд з цим буде вжито заходів щодо вивласнення земель за їхньою дійсною вартістю від великих власників для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага звертатиметься на поліпшення правового становища та умов праці залізничників (...) На економічній і фінансовій полі відбудовується повна свобода торгівлі й відкривається широкий простір приватного підприємництва та ініціативи“.

Хоч перехід влади до рук гетьмана відбувся досить спокійно, труднощі, що виникли в найближчий до перевороту час, ускладнили подальше становлення гетьманського режиму. Ще напередодні, 29

квітня, виявилися суттєві розбіжності між хліборобами-власниками і хліборобами-демократами. Останні формально не брали участі в перевороті, а 30 квітня збори представників партії хліборобів-демократів надіслали П.Скоропадському заяву, в якій виклали своє бачення завдань української державної влади. Не заперечуючи проти створення міцної державної влади вони зазначали, що „влада ця мусть бути щиро народною, демократичною, щиро українською“ і що вона „не дасть запанувати в державі ні українській голоті, ні великим багатіям“. Хлібороби-демократи вимагали скликання повноправної, обраної усім народом Української Державної Ради щонайпізніше через тижроку із забезпеченням широких виборчих прав селянству й проведення такої земельної реформи, за якою „великі маєтки на законній підставі були б подроблені у власність між хліборобами“, а купувати землю дозволялося б лише українським селянам. Виставлялися й вимоги стосовно формування уряду. До нього мали входити тільки ті, хто „показав свою вірність українській національно-державній ідеї“. Більше того, в ньому не могло бути „людей, які тягнуть до Росії або до Польщі“. Партія хліборобів-демократів не брала участі і в формуванні нового уряду. Здавалося, роль урядової партії відіграватиме УПСФ, адже її представники у березні-квітні 1918 р. послідовно критикували курс Центральної Ради, а за два дні до державного перевороту оголосили, що залишають уряд УНР. Однак соціалісти-федералісти були шоковані переворотом. 29 квітня вони відхилили пропозицію призначеного головою Ради міністрів М.Устимовича заповнити своїми представниками сім міністерських місць, а наступного дня не захотіли порозумітися з призначеним на посаду голови Ради міністрів М.Василенком. 3 травня соціалісти-федералісти звернулися до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера із спеціальною заявою, в якій зазначалося, що українське громадянство, стоячи на ґрунті української державності й демократичних традицій, відчуло себе „глибоко враженим русофільським, монархістським переворотом“. А що гетьмана визнано німецьке командування, соціалісти-федералісти вважали за можливе із свого боку визнати його як тимчасового президента України і взяти участь в уряді, але із застереженням, що в основу державного устрою України буде покладено не гетьманський „Закон про тимчасовий державний устрій України“, а прийняту Центральною Радою 29 квітня Конституцію УНР. Переговори з Гренером не привели до порозуміння.

Павло Скоропадський

На з'їзді УПСФ, який відбувся 10—13 травня, партія зробила ще одну спробу розставити крапки над „і“ у стосунках з новою владою. В одній із з'їздивських резолюцій гетьманський уряд було названо „недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним“, партія оголосила, що „стає в ршучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати до його складу“.

Відверто ворожу позицію до гетьмана зайняли українські соціал-демократи й есери. 8-10 травня у Києві за ініціативою Селянської спілки, що перебувала під ідейним керівництвом українських есерів, нелегально відбувся український селянський з'їзд, який висловився проти нової влади купки „землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народної Республіки та всіх здобутків революції“, і закликав селянство до створення бойових партизанських загонів і підготовки виступу проти гетьманського режиму („Встаньмо ж усі на боротьбу з контрреволюцією! Умеремо, а землі й волі не віддамо!“).

За підтримку гетьмана публічно висловилися кадети, які 8—11 травня провели у Києві крайовий з'їзд партії, та „Протофіс“, об'єднання промисловців, торговців і фінансистів України. Хоч з'їзд Протофісу оголосив про своє позитивне ставлення до української державності, зрозуміло, що його симпатії до нового режиму базувалися на гетьманських рішеннях про відновлення приватної власності на землю, сприяння свободі торгівлі та підприємницькій ініціативі. Можна сказати, що в Протофісі гетьман знайшов не стільки ідейну, скільки прагматично зацікавлену підтримку.

Гнучкий прагматизм, абсолютно не притаманний партії 1917 р., продемонстрували кадети. Відкривши з'їзд, Григорович-Барський наголосив, що „найвищі інтереси краю примушують нас пристосуватись до нових форм державного життя“. Що це означало, видно з резолюції з'їзду про „проблему влади“, де говорилося „З'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програми (як відомо, це було гасло єдиної і неділимої Росії — Авт.), перед загрозою поневолення і загибелі краю від анархії та руїни визнає необхідною участь партії в державній роботі“.

Кадети становили ядро гетьманського уряду, на середину травня остаточно сформованого Ф Лизогубом, великим землевласником, головою Полтавського губернського земства, октябристом. 12 із 16 членів уряду за полодженням були українцями, але всі вони (за винятком Д. Дорошенка) виховува-

лись на російській політичній культурі, яка не шанувала жодної національної (неросійської) ідеї, в тому числі й української. Консервативні діячі, що увійшли до складу уряду, змушені були примиритися з існуванням Української держави, стати на службу до неї лише внаслідок тимчасових, кон'юнктурних, на їхню думку, обставин. Українська ідея не мала для них самоцінності.

Разом з тим у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників.

Усе це не могло не позначитися на долі гетьманського режиму. Сподівання П. Скоропадського, що йому вдасться побудувати державну владу на засадах рівномірної участі всіх суспільних класів у політичному житті, виявилися марними. Українське суспільство, деформоване і політично, і соціально за сотні років існування в імперській системі, просто було нездатним до суголосних форм політичного життя. Його роздирали суперечності. Саме вони перешкодили об'єднати суспільство на підставі демократичної платформи. Ці суперечності й поготів далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності. Можна говорити, що реальних суто українських модернових консервативних цінностей практично не існувало. Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності, українське суспільство понад сто років усі свої сили спрямовувало на національно-визвольну боротьбу, на ґрунті якої формувалася революційно-демократична політична традиція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності.

Не випадково П. Скоропадському та його прибічникам у пошуках національного відповідника твердої авторитарної влади довелося вдатись до пошуків у сивій давнині. Форма гетьманату, запозичена з часів феодальної держави і станового суспільства, 1918 р. могла бути лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою традицією.

Гетьманський режим з часу його створення мав порівняно вузьку соціальну базу, представники якої углядели в Українській державі ймовірний порятунк від катаклізмів революції, встановлення порядку і звичних норм життя.

Українська демократія, яка на заключному етапі діяльності Центральної Ради, здавалося, зовсім втратила здатність до колективних дій, в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну підставу для об'єднання. З переходом до опозиції вона звільни-

лась від невластивої й конструктивної діяльності, дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. В другій половині 1918 р вона пережила справжній політичний ренесанс.

Те, що українська революційна демократія в Українській державі визнала лише за національну бутафорію, у представників загальноросійської демократії викликало тотально вороже ставлення. В Українській державі, як і в її попередниці УНР, вони вбачали чергову спробу України вчинити замах на „єдину і неділиму“ Росію. Політика українофобії 1918 р значно посилилась порівняно з попереднім роком, бо багато російських демократів, а також і відвертих монархістів, рятуючись від більшовицьких переслідувань, осіли в Україні, яку намагалися перетворити на своєрідний П'ємонт для боротьби з більшовизмом за відновлення Росії.

1918 р в Україні легально й нелегально діяли десятки російських шовіністичних і монархічних організацій. Українофобські настрої поширювалися в містах серед середніх верств, державних службовців та військових. Їх відверто висловив М Булгаков у романі „Дни Турбиных“. Ці слабо приховані настрої кидалися у вічі стороннім спостерігачам. Козачий генерал Черячукін, відвідавши Україну як представник Дону, відзначав: „Російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоч і ціною продажу України більшовикам, з гаслом чим гірше, тим краще і аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на гетьмана“.

Таким чином, консервативна ідея спрацювала як детонатор при поваленні Центральної Ради, але для консолідації суспільства виявилася ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як відомо, задуми і втілення їх у життя розділяє велика дистанція „Трищина“ між державою і суспільством була конструктивною вадою гетьманату. Дилема полягала в тому, чи вдасться гетьманові ліквідувати цю трищину, чи вона, стрімко розширюючись, перетвориться на прірву, що поглине Українську державу.

За таких умов імовірний напрям розвитку подій залежав від позиції окупаційних військ чи відіграють вони роль стабілізуючого фактора, чи спричинять нові революційні струси. Не гетьман виступив ініціатором запрошення іноземних військ в Україну. Йому, бойовому російському генералові, тяжко було змиритися з присутністю вчорашнього ворога на рідній землі, але він добре розумів реальне

співвідношення сил. Взаємини Центральної Ради з окупаційними військами також послужили уроком.

2 травня П Скоропадський уперше як голова держави відвідав штаб німецьких військ у Києві. В інформації цього штабу до Берліна зазначалося, що гетьман вів мову про політичне й економічне становище України і визнав, що відновити нормальний рівень господарського життя можна лише при умові повної орієнтації на Німеччину. Штаб констатував: „В даний момент Скоропадський перебуває цілком і повністю під впливом головного командування“.

Якийсь час німці та австрійці демонстрували свою непричетність до перевороту й будували офіційні стосунки з гетьманом за принципом *de facto*, посилаючись на те, що питання юридичного визнання вирішуватиметься у Відні та Берліні.

У травні 1918 р події в Україні кілька разів ставали предметом обговорення німецького парламенту. Депутати соціал-демократи критикували політику німецької влади в Україні, та зрештою 2 червня Німеччина й Австро-Угорщина офіційно визнали владу гетьмана. Це визнання, за яким стояла майже півмільйонна окупаційна армія, відкривало перед режимом певні перспективи. Але одразу ж поставало питання, чи зможе Українська держава розрахуватися за таку „допомогу“.

Політична ситуація Україні у травні-жовтні 1918 р.

1 травня 1918 р уряд Ф Лизогуба опублікував декларацію, в якій визнав своїм головним завданням — „зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого боку не пофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України“.

Для досягнення обраної мети уряд зробив ставку на створення дійового державно-адміністративного апарату й превентивні удари по революційно-демократичних інституціях і верствах суспільства.

Як уже зазначалося, першими указами гетьмана було скасовано чинність законів Центральної Ради й Тимчасового уряду, ліквідовувалися посади губернських і повітових комісарів, натомість призначались губернські й повітові старости. Сталася формальна зміна титульного трафарету. До влади на місцях прийшли консервативні сили: землевласники, старі земські діячі, військові. „В особі нової

адміністрації з'явилися люди, що належали до верстви, яка зазнала під час революції чимало несправедливостей і кривд", — свідчив Д Дорошенко Отже, владу здобули покривдені революцією, і це сприймалося на місцях, як довгоочікувана можливість поквитатися зі своїми кривдниками Але чи можна було в такий спосіб забезпечити спокій у краї?

Розпочався масовий наступ на революційну демократію Нам уже доводилось говорити про нелегалів, тобто заборонені владою з'їзди УПСР, УСДРП та селянський з'їзд У травні зупинили випуск низки революційно-демократичних видань, зокрема газет „Боротьба“, „Народна воля“, „Мисль народа“, „Земля и воля“, а ті, що продовжували виходити, підлягали цензури, яка, за С Єфремовим, була жорсткішою за царську Обмежувались політичні свободи В Харкові робітникам не дали відсвяткувати 1 Травня Посилялись переслідування робітників за страйки З цієї метою активно використовувались окупаційні війська В Українській державі продовжував діяти наказ фельдмаршала Айхгорна про німецькі військово-польові суди На початку травня у зверненні до робітників штаб Айхгорна попереджав, що німецькі війська не терпимуть безпорядків і страйків, а при необхідності „здійснять свою волю застосуванням насилля“

Указами міністерства праці Української держави значно обмежувались функції профспілок Ім заборонялося втручатись у дії адміністрації, що стосувалися питань найму і звільнення робітників, фінансування, економічної діяльності Влітку 1918 р на підприємствах помітно зросла тривалість робочого дня Підприємці відмовлялися виконувати умови трудових угод, знижували й нерегулярно видавали платню Багато фабрик, заводів, шахт зупинилися, внаслідок чого роботу втратили не менш 400 тис робітників

Хвиля арештів і репресій, що прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства Це змусило голову Всеукраїнського союзу земств С Петлюру звернутися з протестом спочатку до П Скоропадського, а дещо пізніше до німецького посла в Україні Мумма „У зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні почалися арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України, — інформував посла С Петлюра — До мене, як до голови Всеукраїнського союзу земств, звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленнями, що

в однім місці заарештовано земських гласних, а в другім — членів земської управи, причім у деяких випадках, як-от у Липівці на Кивщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції Я звертав уже увагу п гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним і вашу, Ексселенце, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища“

Найбільшої гостроти ситуація набула на селі Ще за Центральної Ради поміщики, особливо на Правобережжі, зверталися до німецьких та австрійських військ по допомогу для з'ясування стосунків з селянами Наказ фельдмаршала Айхгорна від 6 квітня про засів полів захищав права великих землевласників Після державного перевороту й ліквідації земельних комітетів розпочався масовий рух поміщиків за відшкодування завданих їхнім господарствам збитків за час революції Цей рух вилився у форми каральних експедицій проти селянства Поміщики або самі створювали власні загони, або зверталися по допомогу до окупаційних військ Д Дорошенко у своїй історії гетьманської держави прагнув довести, що уряд не був причетним до каральних акцій на селі, намагався і таки спромігся їх розігнати, але „вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставились усі злочинства тих відділів“ Але якою мірою це пояснення непричетності відповідало дійсності?

В урядовій декларації 10 травня наголошувалося, що уряд „не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство“ З цієї метою передбачалось закупити державою приватновласницькі маєтки „без шкоди для інтересів хліборобської культури“ і „за необтяжуючі ціни“ передати хліборобам

Однак з розробкою проекту земельної реформи уряд не поспішав, а між тим 18 травня міністр внутрішніх справ (він же і голова Ради міністрів) Ф Лизогуб видав циркуляр, яким зобов'язав губернських старост широко оповістити населення про негайне повернення власникам усього відібраного у них рухомого майна

Захищав права власників і затверджений гетьманом 27 травня закон про право на врожай 1918 р, який визнавав повне право власників землі на озимі посіви 1917 р, а за ярові посіви ті, хто захопив землі, повинні були сплатити власникам витра-

ти, здійснені на обробіток землі після жнив 1917 р., а також оренду за цю землю в розмірах третини середньорічної орендної плати за 1913-1917 рр

Отже, уряд не визнав того статус-кво у земельних відносинах, який стихійно склався навесні 1918 р. Оголосивши відновлення приватної власності, він створив правові підстави для повернення землі й майна поміщикам В Липинський (згодом ідеолог гетьманщини) вважав, що це був стратегічний програхунок влади. Справді, про класовий мир, заспокоєння суспільства при такому підході до вирішення справи не могло бути й мови.

3 червня ЦК УПСР, який на той час перебував у руках лівих есерів, оголосив у декларації, що його мета — новий вибух революції, дезорганізація уряду, створення партизанських загонів для захисту ідей соціалізації землі. Того ж таки дня у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини ліві есери (М Шинкар, Ю Тютюнник) підняли повстання. В ньому взяли участь 30 тис селян. У середині червня селянські збройні виступи прокотилися північною Чернігівщини. Велике повстання влітку охопило Лубенський, Старокостянтинівський та Кременецький повіти Волинської губернії.

Ще 22 травня командуючий німецькими військами в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ, в якому ставив завдання своїм підлеглим рішуче викорнювати збройною силою будь-які ворожі гетьманському урядові дії, зокрема „застосувати найжорстокіші заходи для придушення у зародку повстанського руху“. Наказ командуючого війська виконували з німецькою пунктуальністю Аналогічним чином діяли й австрійці.

Повстанський рух набув великого розмаху. Хоч німці та австрійці й не припинили каральних дій, вони зрозуміли, що при збереженні подібних тенденцій ніколи неотримають з України бажаної кількості хліба й муситимуть знову вести боротьбу на два фронти.

Це, своєю чергою, змусило їх вимагати від гетьмана активних пошуків компромісу із селянством. Зробити це, на думку німців, можна було шляхом пришвидшення земельної реформи й залучення до уряду представників української демократії. 29 червня у розмові з Ф Лизогубом німецький посол в Україні барон Мумм дав зрозуміти, що німці зацікавлені в запрошенні до уряду представників українських політичних партій, насамперед соціалістів-федералістів. І Нагаєвський на підставі вивчення дипломатичних повідомлень з Києва до Відня влітку 1918 р дійшов висновку, що

„австрійці при кожній нагоді заохочували гетьмана притягнути до співпраці українські політичні партії“.

За дорученням гетьмана Д Дорошенка, який мав тісні зв'язки з українською демократією, повів переговори про участь українських політичних сил в уряді. Тривалий час ці переговори залишалися безплідними, бо гетьман і українські партії ніяк не могли віднайти платформи для порозуміння. Гетьман приваблювала національно-державна частина програми українських партій, але насторожував їхній соціальний радикалізм і соціалістична ідеологія. Українські партії як виразники демократичних тенденцій суспільства загалом не потребували гетьмана й змушені були з ним рахуватися лише як з політичною реальністю.

Український національний союз, що на початку серпня постав на місці Українського національно-державного союзу, проголосив своєю метою утворення суверенної демократичної Української держави парламентського типу, а тактичною лінією — створення єдиного національно-демократичного фронту. УНС погодився визнати гетьмана головою держави, але вимагав сформування при своїй участі нового уряду та обрання на Всеукраїнському конгресі Державної Ради з функціями вищої законодавчої влади. Гетьман вагався. Побоювання гетьмана щодо радикальності настроїв представників українських кіл були небезпідставними, але звідси він зробив хибний висновок про неможливість у такий спосіб заспокоїти Україну, поліпшити її міжнародне становище. Демократична платформа була значно ширшою за консервативну. Очевидно, цей незаперечний факт зуміли довести П Скоропадському німецькі урядовці під час його відвідин Німеччини у вересні 1918 р. Гетьман на переговорах з кайзером Вільгельмом II зобов'язався повністю українзувати уряд, а також погодився на проведення виборів до сейму, з тим, щоб скликати його ще 1918 р. Кайзер, зі свого боку, обіцяв Україні як суверенній державі особисту підтримку й допомогу Німеччини у формуванні української армії.

Повернувшись до Києва, П Скоропадський 5 жовтня зустрівся з керівниками УНС. Інформуючи про цю зустріч громадськість, Українське телеграфне агентство повідомило, що „для більшого зближення між гетьманом та українським громадянством знайдено добрий ґрунт і що таке зближення в недалекому часі здійсниться“.

Головною перешкодою на шляху зближення виявився гетьманський уряд, значну частину якого

становили члени кадетської партії, що продовжували обстоювати старі позиції

В Винниченко від імені Українського національного союзу заходився нищівно критикувати уряд. У середині жовтня він підготував „Заяву про внутрішнє й міжнародне становище України“, де заперечувалось право уряду Ф Лизогуба на повноправне і законне представництво Української держави на тій підставі, що цей уряд „чужий народові національно й ворожий йому політично та соціально“. З рази УНС оголошував, що тільки „коаліційно-демократичний національний Кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади“. Першим завданням нового уряду В Винниченко визначив негайне проведення аграрної реформи на основі знищення великого землеволодіння та надання землі селянству, вибори вищого законодавчого органу держави, забезпечення всіх демократичних свобод.

Неважко зрозуміти, що подібна програма, за якою чітко проглядалося бажання здійснити соціально-політичні радикальні зміни, не могла не викликати опору уряду. До того ж у жовтні почала швидко змінюватись міжнародна політична кон'юнктура: поразка Центральних країн у світовій війні уже не викликала сумніву. За таких обставин дев'ять членів уряду (переважно кадети) 17 жовтня на засіданні Кабінету міністрів зробили заяву про те, що Україна не повинна замикатись у власних національно-державних інтересах, залишатися байдужою до боротьби з більшовиками, вона повинна взяти на себе ініціативу цієї боротьби, чим забезпечить собі свободу вільного розвитку в державним союзі з Росією. Це був один із найзаповітніших кадетських планів перетворити Україну на осередок чергового збирання єдиної і неділимої невеличкої Росії. 20 жовтня Головний комітет кадетської партії в Україні, гаряче підтримавши заяву міністрів-кадетів, оголосив, що заява ця з'ясовує принципи, які члени партії проводили в уряді. Головний комітет вважав подальшу участь своїх членів в уряді неприпустимою. Позицію дев'яти міністрів-кадетів підтримала Рада „Протофісу“, що висловилася за найтісніше зближення України і Росії. Голова „Протофісу“ князь Голіцин намагався застерегти гетьмана від коаліції з українськими політичними партіями, бо це, на його думку, загрожувало соціалістичними експериментами.

Незважаючи на досить великий тиск консервативних сил, вони зазнали поразки. Старий склад

уряду було відправлено до демісії. 22 жовтня П Скоропадський у грамоті до громадян України оголосив, що найважливішими державними проблемами є аграрна реформа й комплекс заходів, спрямованих на розвиток промисловості. Вирішення їх, на думку гетьмана, стало б „незрушимою підвалиною майбутнього розквіту самостійної Української держави“. 24 жовтня Ф Лизогуб сформував новий склад уряду, до якого як представники УНС увійшли О Лотоцький, П Стебницький, А Вязлов, В Леонтович та М Славинський.

Здавалося, перед Україною відкривається шлях до реальної консолідації суспільних сил, пошуків миру і спокою, здійснення ефективних реформ. Насправді, виявилось, що це ще одна з багатьох ілюзій, швидкоплинна пауза перед новою грозою.

Українська держава у зовнішньополітичному контексті

Якщо в соціально-економічній галузі Українська держава виступила антиподом УНР, то у зовнішній політиці вона продовжила курс, започаткований урядом В Голубовича. Незаперечне дотримання Брестської мирної угоди було однією з головних вимог, які поставив перед П Скоропадським начальник штабу німецьких військ в Україні генерал Гренер, даючи згоду на державний переворот. Надалі ця угода та її учасники Німеччина, Австро-Угорщина та РСФРР — стали головними об'єктами докладання зовнішньополітичних зусиль уряду Української держави. Незважаючи на причетність зазначених країн до одного договірної процесу, відносини України з ними суттєво відрізнялися.

Як відомо, А Троцький на завершальному етапі підготовки мирної угоди відмовив делегації УНР у праві на ведення переговорів. Однак 3 березня, підписавши у Бресті мирну угоду з Центральними державами, РСФРР визнала суверенність України і зобов'язалася „негайно підписати мир з Українською Народною Республікою і визнати мирну угоду між цією державою і державами Четвертого союзу“. Перші спроби розпочати переговори було зроблено ще за Центральної Ради, але відкрилися вони лише 23 травня. До Києва прибула російська делегація на чолі з Х Раковським, українську сторону очолював С Шелухін. На першому етапі центральною темою переговорів стали умови підписання перемир'я. 12 червня договірні сторони уклали

преліминарну мирну угоду, за якою між двома державами до завершення мирних переговорів повністю припинялися воєнні дії, відновлювалося залізничне сполучення, Україні повертався перегнаний до Росії при відступі українських частин рухомий залізничний склад, налагоджувався поштово-телеграфний зв'язок, визначалися умови товарообміну й правила повернення українських громадян з Росії та російських — з України. Держави обмінювалися консульськими службами.

Надалі центральне місце в переговорах посіла проблема державних кордонів. Тимчасово за угодою 4 травня з участю представників німецького командування роль кордону між Україною і Росією відіграла демаркаційна смуга („нейтральна зона“ завширшки 10 км). Але ця лінія не могла стати постійним кордоном. Українська делегація пропонувала взяти за основу етнічний принцип визначення кордонів. Х Раковський відкидав етнографічний принцип і пропонував проводити плебісцит у кожному окремому населеному пункті.

Після довгих дискусій делегації погодилися щодо питання, які не будуть вирішені шляхом переговорів, розглядатимуться міжнародним судом. Що ж до кордонів, то за основу їх визначення домовилися взяти етнографічний принцип, а в окремих випадках проводити вільний опит людності під наглядом спільних комісій при умові звільнення цих місцевостей від військових сил як однієї, так і другої сторони.

Далі щеї домовленості у визначенні кордонів шти не вдалося. Ще однією непереборною перешкодою стали взаємини України з Доном і Кубанню. Українська дипломатія виходила з факту розпаду старої Російської імперії і визнавала за окремими частинами Росії, які самовизначилися, право на суверенітет. На початку червня у Києві відбулася зустріч П Скоропадського з повноважною делегацією Кубані, а 7 серпня в Києві було підписано попередню угоду між Українською державою і Всевеликим Військом Донським, якою встановлювалися кордони між цими державами.

Радянська делегація не хотіла погодитись з таким станом речей. 9 вересня вона оголосила декларацію про те, що всі території колишньої Російської імперії становлять невід'ємну частину РСФРР.

Довгі дискусії не привели до порозуміння. Так само не вдалося вирішити питання поділу активів і боргів колишньої Російської імперії.

Радянська сторона, свідомо гальмуючи переговори, використовувала перебування своєї делегації

на території України для реанімації більшовизму та розгортання підривної діяльності. Більшовики не могли змиритись із втратою України. Ленін ще в травні визначив гетьманський переворот як реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму, що давало ідейні підстави для боротьби з українським урядом. У Росії знайшли притулок вигнані з України більшовики. В липні у Москві з них було створено Комуністичну партію (більшовиків) України, на яку покладалося завдання відновити радянську владу в Україні. Першу невдачу спробу підняти на повстання селян Чернігівщини більшовики зробили в серпні. Повстання було придушене, але його організатори не втрачали надій. В Винниченку згадував, що восени 1918 р мав таємні зустрічі з керівниками радянської дипломатичної делегації Х Раковським та Д Мануїльським, на яких обмірковувався план повстання проти гетьмана Мануїльського. Пропонував Винниченкові гроші на повстання. Тож не дивина, що переговори, а разом з ними і російсько-українські стосунки зайшли у глухий кут. На початку жовтня за наполяганням російської сторони переговори тимчасово припинилися і вже не поновлювалися. В Москві готувалися плани експорту революції в Україну.

Проблема кордонів і врегулювання територіальних суперечностей становила основу зовнішньополітичних стосунків України з Білорусією, Доном, Кримом, Польщею та Румунією.

8 серпня Україна і Всевелике Військо Донське підписали договір про врегулювання взаємних стосунків. Українська сторона пішла на певні територіальні поступки, визнавши за Доном право на Таганрозьку округу, в решті місць кордон між цими державами визначався за старою адміністративно-територіальною схемою.

17 червня 1918 р в Криму зі згоди німецьких військ було сформовано уряд генерала Сулькевича, який декларував самостійність Кримського півострова. Щоб подолати сепаратизм цього уряду й показати певну залежність півострова від економіки України, гетьманський уряд застосував до Криму з середини серпня 1918 р економічну блокаду. Через місяць уряд Сулькевича повідомив, що згоден розпочати переговори про форми державного об'єднання з Україною.

Предметом суперечностей України з Румунією стали землі Бессарабії, окуповані румунськими військами в березні 1918 р. Український уряд не визнавав законності цієї акції. Каменем спотикання у стосунках України з Польщею стали західноу-

країнські землі Власне, Польща ще не була відновлена, її інтереси захищала Австро-Угорщина

Поставлені у безвихідь проблемою голоду, австрійські дипломати підписали у Бресті з делегацією УНР окремі договір, за яким австрійська сторона обіцяла не пізніше 20 липня 1918 р подати „рейхсратові законопроект про відділення східних районів Галичини, де більшу частину населення становлять українці, від цього коронного краю і об'єднання зазначених районів з Буковиною в окремі коронний край“ Договір, підписаний 8 лютого (н ст), мав таємний характер і був тісно пов'язаний із загальною Брестською угодою Однак про нього стало відомо польським політичним силам, які вже мали аванси від австрійського уряду Поляки крайньо вороже поставилися до ідеї можливого поділу Галичини й розгорнули сильний тиск на австрійські урядові кола Хоч симпатії австрійського імператорського двору були на боці поляків, сподівання на український хліб змушували австрійців вдаватися до дипломатичних маневрів і зволання з вирішенням питання Галичини, а одночасно і з ратифікацією Брестської мирної угоди Влітку 1918 р Німеччина, Болгарія і Туреччина ратифікували цю угоду й обмінялися з українською стороною ратифікаційними грамотами Австро-Угорщина цього не зробила 16 липня вона в односторонньому порядку скасувала таємний договір, виставивши за формальну причину те, що він був підписаний не з гетьманським, а вже неіснуючим урядом УНР, окрім того й тим, що Україна не виконала у повному обсязі взятих на себе зобов'язань щодо поставки хліба Розрахунок австрійців на те, що Україна, окупована австрійськими військами, які до того ж відігравали для гетьманського уряду роль стабілізуючого чинника не вдається до акцій широкого протесту, виявився точним Заява гетьмана австрійському послу про те, що він „не має сили противитися анулюванню договору, але не може залишити його без протесту“, мала формальний характер До неї додався демарш українського посла у Відні В Липинського, який 28 липня поштою послав міністрів закордонних справ Австро-Угорщини Буриану відповідний протест Напруження в австро-українських відносинах посилювалось і проблемою Холмщини, на яку поряд з Україною претендували поляки, яких знову ж таки підтримував уряд Австро-Угорщини Останній не допустив на територію 5 повітів Холмської губернії, окупованих австрійськими військами, гетьманської адміністрації *Все це, як і спроби австрійського ерцгер-*

цога Вільгельма (Василя Вишиваного) відіграти роль претендента на український монарший стіл, негативно позначилося на австро-українських стосунках І хоч вони не мали відкрито конфронтаційного характеру влітку 1918 р, але вже з осені, після перемоги революції в Австро-Угорщині, вилилися в гострий збройний українсько-польський конфлікт, який безпосередньо відбився на становищі в Наддніпрянській Україні у 1919-1920 рр

У Німеччині й Україні не було спільних кордонів, і їм не доводилось висувати одна одній територіальних претензій Але не ця обставина робила стосунки обох держав більш „рівними“ Німеччина грала роль беззаперечного лідера Четверного союзу Слово її представників залишалося вирішальним і при визначенні курсу щодо України І якщо гетьман міг дозволити собі певну неузгодженість позицій з Австро-Угорщиною, то з Німеччиною це загрожувало, як показав досвід Центральної Ради, важкими наслідками Німецько-українські стосунки розвивалися за сценарієм, розробленим у Берліні Загалом він не виходив за межі Брестської мирної угоди, за якою Україна зобов'язалася постачати продовольство й сировину Після того, як термін підписаних з Центральною Радою економічних угод вичерпався, у Києві розпочалися нові переговори, в яких німці відігравали провідну роль Нова угода терміном до 15 липня 1919 р була підписана 10 вересня 1918 р Німці отримали право на вивіз 75 млн пудів хліба й необмеженої кількості насіння, великої рогатої худоби загальною вагою 11 млн пудів, окрім того 2 млн пудів м'ясних консервів, 300 тис голів овець, 2 млн голів домашньої птиці, 460 тис пудів сала, масла та сиру, 9 млн пудів цукру А ще з України вивозилися деревина, марганцева й залізна руди, спирт, шкіра, тютюн, яйця, овочі, картопля, мед, брухт

У вересні 1918 р гетьман здійснив свій перший і останній офіційний закордонний візит 4 вересня він прибув до Берліна, де вів переговори з кайзером Тоді вдалося досягти низки домовленостей

Візит П Скоропадського свідчив, що Україна залишається в полі дії німецької зовнішньополітичної ініціативи Німці контролювали зовнішню політику Української держави Влітку 1918 р вони ставили всілякі перепони спробам українських дипломатів зав'язати відносини не лише з країнами Антанти, а й із нейтральними державами

Тим часом ситуація на фронтах світової війни остаточно склалася на користь країн Антанти Німці і австрійці забрали з України половину експе-

диційних військ, подальше виведення їх ставило під загрозу існування Української держави 22 жовтня до Берліна виїхав міністр закордонних справ України Д. Дорошенко Йому було обіцяно залишити в Україні німецькі війська Разом з тим міністр закордонних справ Німеччини заявив, що в даній ситуації його країна не перешкоджатиме можливому порозумінню України з Антантою

На той час українці вже робили спроби встановити контакт з представниками Америки, Франції, Англії Ці контакти виявили цілком негативне ставлення країн Антанти до самостійної Української держави, повне нерозуміння об'єктивних причин її утворення Представники Антанти вважали Україну політичною інтригою свого запеклого й уже переможеного ворога — Німеччини і перебували під цілковитим впливом ідей єдиної і невіддільної Росії Дипломатичним представникам Української держави було оголошено, що Україна — частина Росії, тож країни Антанти поводитимуть себе з Україною відповідно до того, яку позицію вона обере надалі Отже, подальше існування суверенної Української держави натикалося на серйозні перепони зовнішньополітичного характеру

Дещо кращим було ставлення до Української держави нейтральних країн Голландія, Данія, Іспанія, Іран, Норвегія, Швейцарія, Швеція вели з Україною переговори про встановлення дипломатичних відносин, окремі з них мали в Україні консульські служби, але з юридичним визнанням України і вони не поспішали, відкладаючи його до завершення діяльності мирної конференції, яка мала підбити підсумки світової війни

Поразка країн Четвертого союзу у світовій війні, революції в Австро-Угорщині та Німеччині позбавляли їх можливості й надалі відігравати роль стабілізуючого фактора в Україні, а ця обставина своєю чергою невідворотно ставила Українську державу перед новими соціальними й національними струмами, але не давала точної і повної відповіді на питання, які політичні сили візьмуть гору

Крах гетьманщини

Створення 24 жовтня коаліційного кабінету Ф. Лизогубу ні на йоту не просунуло Українську державу на шляху консолідації суспільства 27—30 жовтня у Києві відбувся 2-й з'їзд „Протофісу“, засідання якого пройшли „під прапором опозиції до українсько-державницьких і демократичних тенденцій української частини но-

вого кабінету й жагучих надій на відбудову єдиної реакційної Росії“ 1 листопада провів з'їзд Союз хліборобів-власників Його дозволила влада за умови, що на ньому не підніматимуться питання федерації України з Росією, але про настрої з'їзду красномовно свідчили оплески, якими делегати вітали „єдинонеділимчу“ промову Пуришкевича В галузі земельної політики з'їзд цілком відверто висловився проти проведення аграрної реформи „заходи примусового перерозподілу землі не тільки зайві, некорисні, а й небезпечні, бо вони порушують принцип приватної власності“ Німецький дипломат Берхем повідомляв наприкінці жовтня з Києва міністерству закордонних справ Німеччини, що мета правих політичних сил „більш чи менш визначено спрямована до возз'єднання з Великоросією, причому Україні в кращому разі залишається деяка видимість автономії“

Українські національні сили виступали з протилежних позицій Наприкінці жовтня з'їзд партії хліборобів-демократів наголосив, що УПХД „стоїть за незалежну самостійну Українську державу з конституційним ладом, форми якого визначить сам народ на 1-му українському Сеймі, що вийде з загального, рівного, таємного й безпосереднього голосування“ Далі з'їзд доручав Генеральній управі партії разом з Національним союзом і урядом негайно вирішити питання про скликання Національного конгресу 30 жовтня Національний союз підтримав цю ідею, призначивши відкриття конгресу на 17 листопада Його порядок денний становили питання міжнародного становища України, форм державного будівництва, економічна політика Міністерство внутрішніх справ заборонило проведення конгресу, й тоді питання про дозвіл розглянула Рада міністрів Голоси в уряді розділилися майже порівну 7 міністрів (представники Національного союзу) голосували за проведення конгресу, 8 (представники „Протофісу“) висловилися проти Одразу ж 5 міністрів-українців подалися до демісії

Гетьман використав цю нагоду, щоб відправити у відставку весь уряд На той час він уже зробив остаточний вибір між двома протилежними політичними таборами на користь консервативних проросійськи зорієнтованих сил 14 листопада П. Скоропадський у грамоті „до всіх українських громадян“ оголошував про зміну урядового курсу України „перший належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації Її кінцевою метою буде відновлення Великої Росії“ Для виконання

цього завдання гетьман затвердив новий склад уряду на чолі з С Гербелем. Звичайно, в ньому вже не могло бути представників Національного союзу. Склад цього кабінету В Винниченко визначив як „цлком єдинонедлимський, антиукраїнський і в-разно реакційний“.

Отже, з незалежною Україною було покінчено. В історичній літературі так і залишилося нез'ясованим — наскільки самостійним був гетьман у прийнятті подібного рішення. Д Дорошенко, щирий прихильник гетьмана, пише, що воно здалося гетьманові єдиним порятунком. Історик не уточнює порятунком кого, чого, але вважає, що це було хибне рішення. І Нагаєвський, не розкриваючи джерел, зазначає, що сам П Скоропадський уже в еміграції визнав грамоту 14 листопада хибною. Безжално точним в оцінці зміни курсу гетьманської влади, що сталася 14 листопада, виявився, на нашу думку, П Христюк: „Спершись у своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів України, верстви національно неукраїнські, генер Скоропадський мусив, хоч би того й не хотів і мріяв про створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державності“.

Реакція Національного союзу, на оголошення гетьманом нового державного курсу була адекватною оголошення повстання проти влади гетьмана. Власне, ідею повстання сформулювали раніше, але, як свідчить В Винниченко, спочатку її поділяли лише двоє, він і М Шаповал, тоді як більшість Національного союзу в успіх повстання не вірила, а отже, була проти. Але з розвитком подій настав критичний момент, і засідання Національного союзу „підтвердило й ухвалило розроблений раніше план повстання, визначило соціальні, політичні й національні гасла, під якими мала проходити революція, й приступило до виборів Директорії“.

Напевно, висловлена В Винниченком думка не в усьому відповідала історичній правді. Справді, на засіданні Національного союзу 13 листопада було сформовано Директорію у складі В Винниченка (голова), С Петлюри, Ф Швеця, А Макаренка та П Андрієвського. Директорія стала керівним політичним органом повстання. Але чи існував план повстання і чи були визначені його головні гасла? Думається, якщо й були, то в найзагальнішому вигляді. В усякому разі відозва, написана В Винниченком 14 листопада від імені Директорії, містить лише заклики до повалення влади П Скоропадського — „насильника й узурпатора народної волі“ — і обіцянки, що „всі соціальні й політичні здобут-

ки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській землі“.

Свідомо чи несвідомо Директорія обрала найзагальнішу платформу боротьби з гетьманом. По суті, ця боротьба і стала її політичним кредо на першій порі Об'єднання всіх невдоволених гетьманським режимом національних, демократичних сил забезпечило успіх повстанню.

15 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви у розташування січових стрільців. Їхній командир Є Коновалець був посвячений у план повстання й обіцяв його підтримати. Приклад січових стрільців наслідували й інші військові гетьманські підрозділи, командування яких перебувало під впливом національних ідей. У перші дні повстання на бік Директорії перейшов отаман Болбочан, він захопив владу у Харкові. На Чернігівщині проти гетьмана виступила Сірожупанна дивізія, у Бердичеві — Чорноморський козацький кіш. Збройні сили Директорії швидко поповнювалися селянськими загонами. Розгортанню повстанського руху сприяло неутручання німецьких військ у боротьбу Директорії з гетьманом. Ці війська, за угодою 17 листопада, підписаною в Білій Церкві представниками німецької Великої солдатської ради і Директорії, дотримувалися нейтралітету.

18 листопада біля Мотовилівки у першому ж бою війська Директорії розбили гетьманців і через кілька днів підійшли до Києва. У столицю з 14 листопада діяв створений при ЦК УСДРП Український революційний комітет, до складу якого входили В Чехівський, А Писоцький, З Висоцький, Б Мартос, М Порш, В Мазуренко та Л Михайлів. Ревком ставив собі завданням об'єднати всі демократичні профспілки і готував міське повстання, що мало відбутися в ніч з 22 на 23 листопада. Перший наступ військ Директорії на столицю гетьманцям вдалося відбити, але вже наприкінці листопада вплив Скоропадського далі Києва не сягав. Намагаючись втримати владу, гетьман 18 листопада призначив головнокомандуючим усіма збройними силами Української держави російського генерала Келлера. Територію країни було оголошено „театром воєнних дій“, розпочалася мобілізація офіцерів старої російської армії, які перебували в Україні. Навіть Д Дорошенко мусив визнати, що з цих заходів нічого суттєвого не вийшло. „Гетьманові довелося дуже скоро розчаруватись у надіях, що акт про федерацію з Росією здобуде йому активну підтримку з боку російських і русофільських

кля на Україні, особливо серед колишніх офіцерів російської армії. Навіть київська російська преса зустріла грамоту з 14 падолиста дуже холодно. Російські й русофільські кола поклали тепер усі надії на Антанту, помимо гетьмана й помимо Української держави“

Генерал Келлер, якщо й зміг чимось відзначитися, то тільки переслідуванням у Києві українських демократичних кіл

На цьому тлі, забарвленому кольорами пожеж і крові, абсолютно алогічним сприймався факт створення Української Академії наук. Підготовча робота до її відкриття розпочалася ще влітку, і лише наприкінці листопада УАН розгорнула свою роботу, ставши найвагомим внеском Української держави у розвиток національної культури

Україна швидко занурювалась у вир громадянської війни. Соціальні конфлікти, стримувані німецькими й австрійськими багнетами, вибухнули з новою силою, щойно гетьманська влада втратила військову іноземну підтримку. 14 грудня гетьман зрікся влади. Того дня до Києва вступили частини Директорії

Українська держава впала, поховавши під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію часів революції: побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї. У цієї ідеї не лише не було національного українського підґрунтя, а й виявились надзвичайно кволими соціальні засади. Її реалізацію цілком і повністю зумовив певний збіг обставин, чинник іноземної військової присутності в Україні. Безперспективність консервативної ідеї підтвердив подальший розвиток революції. Попри його калейдоскопічність, ця ідея не спромоглася самовідтворитись принаймні ще один раз і навіть нагадати про себе якимось суспільно-політичним рецидивом

Подібний висновок не є абсолютним запереченням консервативної ідеї. Сім з половиною місяців існування Української держави з більш-менш сильною владою показали, як далеко могла б піти Україна вперед, якби їй вдалося вирватися з революційного потоку як самостійній державі. За рівнем життя вона виглядала 1918 р куди привабливішою за свою північну сусідку, звідки не припинявся потік емігрантів. Важливих результатів було досягнуто в культурно-освітній галузі

Однак не ці тенденції визначали життєздатність режиму. Повторимо ні національний, ні соціальний аспекти консервативної ідеї не знайшли необхідної підтримки з боку суспільства. Більше

того, вони його помітно революціонізували. Жорстока громадянська війна стала суворою реальністю України

На перехресті політичних перспектив

Зречення гетьманським урядом влади, вступ до Києва Директорії, парад повстанських військ у столиці України — все це поставило останню крапку в історії гетьманського режиму й знаменувало відновлення Української Народної Республіки. У грудні 1918 р Директорія переживала момент триумфу, свого найвищого злету. Але перед кожною політичною силою, яка в боротьбі за владу здобуває перемогу, неодмінно постає питання, що робити далі³. Тривалість періоду її правління значною мірою залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема від того, наскільки правильно, суголосно з поточним моментом обрано форму державного ладу, закладено його соціально-економічні підвалини. Скрутно доводиться тим політичним силам, котрі стають за кермо держави лише внаслідок заперечення програм попереднього режиму. Яскравий приклад цього — історія УНР доби Директорії

21—24 грудня у Києві відбувся губернський селянський з'їзд 700 делегатів висловили щире подяку Директорії і обіцяли їй підтримку „в боротьбі за Українську Трудову республіку“, але лише в разі негайного виконання нею низки завдань державного й соціально-економічного характеру. Як з'ясувалося, ні в Директорії, ні у вищих українських політичних колах не було однастайності в поглядах на перспективи державно-національного будівництва. Єдине, що згуртовувало навколо Директорії політичні партії, які входили до Українського національного союзу, і повстанські селянські загони — це ідея боротьби з гетьманським режимом. В інших питаннях позиції розбігалися, часом у діаметрально протилежних напрямках, тому необхідно було шукати компромісів, а це, своєю чергою, призводило до безконечного з'ясування стосунків між різними політичними течіями і навіть окремими діячами

Зазначена обставина далася взнаки вже під час державної наради у Вінниці 12—14 грудня, проведеної Директорією з представниками політичних партій та громадських організацій, що входили до УНС. Її учасники поділилися на два табори, один з яких обстоював парламентарну систему влади, а інший — радянську

Незважаючи на очевидні суперечності, Директорія намагалася попервах зберегти єдність українських політичних сил 26 грудня вона призначила уряд УНР (очолив його соціал-демократ В Чехівський), до складу якого увійшли представники всіх політичних партій, що об'єдналися в УНС Того самого дня Директорія видала свою програмову декларацію, побудовану на засадах т зв трудового принципу На думку його творців, він висотав у себе кращі риси радянської і парламентської систем Досить швидко життя показало, що це був палативний вихід із ситуації

Конструктивна частина декларації мстила надто багато загальників, бракувало їй чітких, конкретних планів Директорія оголошувала себе тимчасовим, хоч і верховним органом революційного часу, який, отримавши владу від народу, народові її передасть її на конгресі трудового народу України, що „матиме верховні права і повноважність ршати всі питання соціального економічного та політичного життя республіки“ Влада в УНР, зазначалося в декларації, повинна належати лише „класам працюючим — робітництву і селянству“ Узавши за основу класовий метод поділу суспільства й оголосивши, що „класи нетрудові, експлуататорські, які живляться і розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й означили своє правління жорстокостями та реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою“

При першому ж ознайомленні з цією декларацією впадає в око наївність і короткозорість українських політиків Не досить, що їм бракувало досвіду — УНР під час свого становлення потрапила у край складне зовнішньополітичне становище З підписанням Брестської мирної угоди Україна пов'язала себе з Четверним союзом, тож країни Антанти уявляли її ворожим сателітом, різновидом більшовизму Вигравши війну, ці останні дали зрозуміти гетьманським дипломатам, що без особливого ентузіазму сприймають Україну як самостійну державу Антанта з підозрою зустріла відновлення УНР Директорією, бо дивилася на Україну лише як на південну Росію, керуючись принципом відновлення небільшовицької єдиної і недлимой Росії Свої подальші плани вона пов'язувала із всебічною допомогою армії Денкіна, яка перебувала на Дону Наприкінці листопада одеські газети від імені держав Антанти опублікували декларацію, де мовилося про якнайшвидший прихід в Україну збройних сил союзників у залежний від об-

ставин кількості, щоб підтримувати тут порядок 2 грудня в Одесі з'явився перший французький військовий корабель „Мірабо“, а 15 числа розпочалася висадка 15-тисячного контингенту англо-французьких військ 18 грудня білогвардійські загони при підтримці французьких військ вступили у бій з одеською українською залогою і примусили її залишити місто

13 січня 1919 р до Одеси прибув штаб французької десантної дивізії на чолі з генералом д'Ансельмом Він зажадав від українських військ залишити район навколо Одеси й відійти на лінію Тираспіль — Бірзула — Вознесенськ — Миколаїв — Херсон Одночасно вийшов його наказ, в якому зазначалося, що „Франція і союзники прийшли в Росію, аби дати змогу всім чинникам доброї волі й патріотизму відновити порядок у краю“ Про існування України навіть не згадувалося В січні 1919 р війська Антанти вступили до Миколаєва

З інтервенцією військ Антанти на півдні України на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися війська радянської Росії Під приводом надання допомоги робітникам і селянам, що повстали проти гетьмана вони розгорнули наступ у двох напрямках Ворожба — Суми — Харків і Гомель — Чернігів — Київ Але й повалення влади гетьмана не зупинило подальшого просування більшовицьких військ 24 грудня наркомат закордонних справ РСФРР повідомив у пресі, що у зв'язку з анулюванням РНК РСФРР Брестської мирної угоди від 3 березня радянська Росія більше не визнає Україну за суверенну державу й припиняє діяльність усіх її представницьких установ на своїй території Однак оголосити про відкритий наступ військ на Україну більшовики не наважувалися

Вони діяли через створений у Курську наприкінці листопада 1918 р маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України На ноту протесту уряду УНР урядові РСФРР стосовно вторгнення радянських військ на українську територію РНК цинічно заявила, що „ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки в Україні немає Воєнна акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії і військами Українського радянського уряду, який є цілком незалежним“ Це була явна брехня Українська Народна Республіка, ще не ставши на ноги, опинилася між двома вогнями

До зовнішньополітичних труднощів додалися і внутрішні Селянство, що становило більшість на-

селення республіки, не зробило належних висновків з подій 1917—1918 рр у плані створення власної держави. В постановках різноманітних з'їздів воно підтримувало ідею української державності, коли ж виникала необхідність стати на її захист, виявило цілковиту індивідуальність. Анархічний менталітет українського селянина, доброго землероба й політичного неуча, брав гору над загальнонаціональними інтересами. Ця риса далася взяти восени 1918 — взимку 1919 р. Створивши на хвилі боротьби з режимом гетьмана кількасоттисячну армію УНР, селяни-повстанці з поваленням гетьманського режиму почали розбігатися по домівках. Армія УНР виявилася абсолютно небоєздатною проти більшовицьких військ, легко піддавалася їхній агітації.

За умов, що склалися, Директорія і провідні політичні сили України мали вирішити, з ким їм бути із західною демократією проти більшовиків чи з більшовиками проти Антанти. Самостійного шляху, вочевидь, не існувало. „Загальний стан війська, яке брало участь у протигетьманському повстанні, не давав ніяких підстав вірити в те, щоб Україна могла вдержатися власними силами без союзу з одною або другою із зовнішніх сил“, — зазначав один із чільних діячів УНР — І Мазепа. Парламентарна західна система з притаманними їй демократизмом, передовими досягненнями в організації суспільства насамперед імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній бажану мету своєї політичної діяльності, але вона погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, котра, навпаки, симпатизувала радянській формі влади. Однак ця влада внаслідок більшовицької диктатури, що лежала в її основі запламувала себе кров'ю. Пошуки орієнтації розкололи українців на кілька таборів, і якщо в 1917 р політичні уподобання цілком узгоджувалися з програмами окремих партій, то наприкінці 1918 р й особливо на початку 1919-го проблема орієнтації остаточно розколола провідні українські партії.

На початку січня 1919 р в Києві зібрався IV з'їзд УСДРП.

Центральним моментом роботи з'їзду стало обговорення доповіді А Писоцького про політичне становище в Україні. Доповідач наполягав на впровадженні влади рад і організації народного господарства на соціалістичних засадах. Одним з його аргументів було розгортання в Західній Європі світової революції. А Писоцького підтримували М Ткаченко, М Драгомирецький, Ю Мазуренко,

М.Авдієнко. Антирадянську позицію займали Катеринославці І Мазепа, П Феденко, І Романченко, Т Грабовий, Я Капустян. Всі інші, за свідченням того ж таки І Мазепа, „не мали ясного погляду на справу й хиталися між совітами і загальним виборчим правом“. Так, голова уряду УНР В Чехівський виступив за впровадження радянської системи влади, але без більшовицьких диктаторських методів. В Винниченко, який ще у Вінниці палко підтримував цю систему, на з'їзді УСДРП відкинув її. Голова уряду й голова Директорії по-різному бачили державотворчу перспективу, що було тривожним симптомом. Урешті-решт взяла гору ідея скликання парламенту й обрання органів місцевого самоврядування шляхом здійснення загального виборчого права.

З'їзд УСДРП не вніс ясності в політичну орієнтацію суспільства, тому напередодні відкриття Трудового конгресу Директорія вирішила провести у Києві чергову державну нараду. Вона відкрилася 16 січня. Представники січових стрільців О Назарук та Ю Чайківський виступили за встановлення в Україні військової диктатури під проводом С Петлюри, Є Коновальця та А Мельника, але більшість учасників відкинула цю пропозицію. Загальне резюме наради знаходимо в І Мазепа. „З членів Директорії різко проти більшовиків висловився Петлюра. Швець говорив невизначно. Винниченко, як завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу. Загалом „серед промовців переважав протибільшовицький напрям, але всі знали, що маси „нейтральні“ або йдуть за більшовиками. Коли після всіх цих промов представники січових стрільців взяли свій внесок назад, нарада нічого іншого не могла придумати, як те, що, мовляв, нехай залишається все, як було“. До наведеного вище слід додати, що позицію січових стрільців поділяла далеко не вся армія УНР. Дивізія отамана Зеленого стояла на радянських позиціях і в січні відмовилася виконувати накази вищого командування. За її прикладом пішли військові підрозділи отамана Григор'єва. Загалом сваволя отаманів стала чи не найприкметнішою рисою армії УНР, яка катастрофічно втрачала боєздатність.

Політику Директорії не підтримала Всеукраїнська рада селянських депутатів. 14-15 січня її виконавчий комітет провів у Києві нараду з представниками губернських рад, на якій зажадав від Директорії негайно передати владу виконкомом Всеукраїнських рад селянських і робітничих рад.

Відкриттю у Києві (23 січня) Трудового кон-

гресу передувало проголошення злуки східних і західних українських земель в єдину соборну державу Ця помітна і довгоочікувана подія в історії України не мала бажаних наслідків Соборність лише продекларували На думку одного з учасників злуки М Шаповала, вона була „більше теоретично-юридичною, ніж фактичною“ Хоч Західноукраїнська Народна Республіка перетворювалася на Західноукраїнську область УНР, на її території продовжувала функціонувати своя система влади Ці дві влади, що діяли в українських землях, у найскрутніші моменти не могли порозумітися, поступившись соборницькими інтересами перед власними

Із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, на Трудовий конгрес прибуло понад 400, з них 36 репрезентували ЗУНР Найбільшою фракцією була есерівська, селянська Вона, як зазначав П Христюк, „могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відіграти рішачою роль в цим важким моменті української революції“, але „розбавлена елементами з селянської фракції, розбилася, покололася на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної платформи, і в результаті виступала й голосувала (відповідно до свого поділу) за різні резолюції“

Провідною і спрямовуючою силою конгресу стала фракція УСДРП, за якою пішла більшість делегатів 28 січня Трудовий конгрес висловився за демократичний лад в Україні, підготовку закону про вибори всенародного парламенту Було ухвалено „з огляду на небезпечний військовий час доручити власть і оборону краю Директорії УНР, яка доповнена представником від Наддністрянської України до слідує сесії Трудового конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового конгресу“

На рішення Трудового конгресу значною мірою вплинув наступ російських радянських військ на Київ, розгорнутий у січні 1919 р Він зміцнив позиції прихильників союзу з Антантою і антибільшовицькі настрої в Директорії 16 січня вона оголосила стан війни з радянською Росією З іншого боку, відбувалася консолідація лівих, ворожих Директорії прорадянських сил Одразу ж після завершення конгресу в Києві відбулася конференція УПСР (центр теч) На відміну від фракції есерів, які продемонстрували розбіжність у поглядах на конгресі, учасники партійної конференції у підсумковій резо-

люції одностайно висловилися за перехід влади „до рук класових органів, себто рад селянських і робітничих депутатів“ В тій таки резолюції конференція наголосила, що УПСР „як партія не може брати на себе відповідальності за урядову політику“

Ці радикальнішу, власне, відверто ворожу до Директорії позицію зайняли ліві українські есери й соціал-демократи-незалежники, які почали входити у контакти з більшовиками й готувати повстання проти Директорії

Національна демократія, загалом сприймаючи і сповідуючи ідею суверенності Української держави, була, як і в попередні періоди, поділена на окремі табори, що не годилися між собою в питаннях соціально-економічної орієнтації УНР Одні бачили її демократичною, правовою республікою на взірць західних держав, інші перебували під впливом соціалістичних ілюзій Сам факт такого роз'єднання і вкрай несприятливе зовнішньополітичне становище ставили під сумнів подальше існування УНР

Орієнтація на Антанту та її крах

Наступ більшовицьких військ примусив Директорію одразу ж після завершення роботи Трудового конгресу залишити Київ 2 лютого центром її осідку стала Вінниця Того самого дня Директорія провела чергову державну нараду для обговорення умов, запропонованих французьким командуванням з метою порозуміння з Антантою Французи пропонували реорганізувати Директорію та уряд, вивести з них Винниченка, Петлюру й Чехівського, створити 300-тисячну армію для боротьби з більшовиками й підпорядкувати її союзному командуванню Однією з умов було тимчасово передати залізницю та фінанси України під контроль Франції, а також звернутися до останньої з проханням прийняти Україну під французький протекторат Питання про державну незалежність України мала вирішити Паризька мирна конференція

Ці вимоги викликали обурення в учасників державної наради, але справи на протибільшовицькому фронті були такими кепськими, що вони доручили Директорії, не приймаючи запропонованих умов, продовжити пошук шляхів до порозуміння з французами 5 лютого в Одесі командуванню антантівського військового десанту було передано

декларацію представників України, Білоруси, Кубані й Дону з викладом поглядів на форму державного устрою названих держав і шляхи подолання більшовизму й анархії. Там же висловлювалося переконання, що „питання державного ладу цих чотирьох одиниць може дістати скоре й відповідне рішення тільки шляхом окремого здійснення принципів державності та порядку в кожній із них“

Наступного дня на переговорах у Бірзулі між французькою і українською сторонами керівник української делегації С Остапенко від імені Директорії домагався визнання Антантою суверенітету України, допомоги в боротьбі з більшовиками й допущення делегації УНР до участі в роботі Паризької мирної конференції. Начальник штабу французьких військ полковник Фрайденберг повторив раніше сформульовані вимоги, особливо наголосивши на необхідності усунення з посад Винниченка та Петлюри. Сторони не дійшли згоди, й українська делегація повернулася до Вінниці.

Обставини, що склалися, вимагали невідкладних заходів. „Що більш в Україну вдиралися більшовики, то більш росла орієнтація на Антанту“, — писав М Шаповал. За його словами, ще на початку лютого було вирішено, що уряд В Чехівського піде у відставку 9 числа. ЦК УСДРП відкликав з уряду й Директорії своїх представників, мотивуючи це „новими міжнародними моментами в українській державній справі“. З огляду на таке рішення, В Винниченко оголосив про свій вихід з Директорії і невдовзі виїхав за кордон. С Петлюра повівся інакше. У надісланому 11 лютого до ЦК УСДРП листі він повідомив про тимчасове припинення свого членства в партії і подальше перебування на державних посадах. „Я не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти й працювати при державній праці“.

Аналогічне рішення про відкликання своїх представників прийняв ЦК УПСР, у зв'язку з чим ще один член Директорії — Ф Швець — оголосив про вихід з партії.

Ці кроки мали продемонструвати Антанті, що Директорія пішла на поступки. Рівночасно було перервано безуспішні переговори у Москві з РНК РСФРР української делегації на чолі з С Мазуренком, які розпочалися ще в середині січня. 10 і 12 лютого повноважний представник УНР на мирній конференції в Парижі Г Сидоренко звернувся до її учасників з нотами, де йшлося про війну РСФРР

проти УНР та імпералістичну політику більшовиків, і зажадав визнання державами Антанти й США незалежності УНР як „єдиного засобу повернення негайного тривалого спокою і порядку в Східній Європі“, оскільки уряд УНР протидіє більшовицькій експансії.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив на той час безпартійний С Остапенко. До складу уряду увійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників і народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади й держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП і УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, в такий спосіб вдасться усунути перешкоди на шляху порозуміння з Антантою. Але невдовзі з'ясувалося, що це був не найкращий вихід із становища. Консервативний уряд Остапенка, зробивши ставку на порозуміння з Антантою, не став шукати підтримки в народних масах. Він так і не видав жодного програмного документа з роз'ясненням своєї політики. В умовах розвитку революції, коли зміна настроїв широких верств населення важила більше, ніж танки Антанти, це було грубою помилкою. Уряд опинився в ізоляції.

„Саме в цю добу загальна анархія і хаос на українському фронті досягли найвищого щабля“, — свідчив І Мазепа. — За уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця, вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і щим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в запллі“.

Під впливом більшовицької, явно популістської агітації, спрямованої, зокрема, на ліквідацію приватної власності на землю та її тотальний зрівняльний поділ, в Україні швидко поширювались прорадянські настрої. Вони охопили й армію УНР. Навіть січові стрільці, які послідовно й твердо стояли на антибільшовицьких позиціях, перейшли на радянську платформу, оголосивши у своїй декларації від 13 березня, що вони із „запалом підпиратимуть радянську владу на місцях, котра заводить лад і порядок“.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного (внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки) від решти армій УНР, створило революційний комітет (ота-

мани Волох, Загородський, Колодій), який також заявив про свій перехід на радянську платформу 22 березня у Кам'янці-Подільському під головуванням В Чехівського утворився з представників УСДРП та УПСР (центр теч.) Комітет охорони республіки Він так сформулював свою програму 1) охорона порядку і спокою, 2) домовленість з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі і розгортання переговорів з радянським урядом України на основі визнання радянськими урядами України і Росії самостійності й незалежності України, виведення російських військ з її території та формування нового українського уряду Хоч цей комітет 28 березня самоликвідувався, він завдав серйозного удару проантантівським позиціям Директорії та уряду С Остапенка

Зусилля уряду УНР здавалися цілком безперспективними ще й тому, що йому ніяк не вдалося зрушити з мертвої точки переговори з французами

Генерал д'Ансельм був зацікавлений у залученні українських військ до боротьби проти більшовиків, але не квапився допомагати їм зброєю, і далі наполягав на усуненні з посад Петлюри й Андрієвського, не підтримував також ідеї визнання Антантою незалежності України Все це загальмувало переговори У березні з'ясувалося, що в Антанти немає сил для розгортання широкомасштабних воєнних дій в Україні і Росії Внаслідок більшовицької пропаганди й війська розкладалися В березні вони під тиском Червоної армії, яка складалася переважно з повстанських частин отамана Григор'єва, мусили залишити Херсон і Миколаїв, а на початку квітня — Одесу Стало цілком очевидно, що орієнтація на Антанту була стратегічною помилкою 9 квітня у Рівному члени Директорії С Петлюра й А Макаренко санкціонували створення нового (знову ж таки соціалістичного) уряду УНР на чолі з Б Мартосом До нього увійшли А Лівіцький, М Ковалевський, І Мазепа, Г Сиротенко Хоч Директорія формально не припиняла переговорів з Антантою, призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації, яка не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки і навіть призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювавши провід УНР від народних мас, дала змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною України Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, що в неї потрапила Директорія

Політична ситуація в УНР у квітні-червні 1919 р.

12 квітня уряд Б Мартоса оголосив свою „програмову декларацію“ В ній шлося про те, що суверенному життю українського народу заважають два вороги „польське панство“ і „російське комуністичне більшовицьке військо“ Новий уряд УНР закликав усі українські політичні й соціальні сили „не дати чужинцям вкінцець знищити рідний край“, стати на боротьбу за вільну й незалежну Україну Кабінет Б Мартоса, на відміну від попереднього уряду, урочисто заявив, що „не кликатиме собі на допомогу чужої військової сили з будь-якої держави“ Декларуючи орієнтацію на власні сили, він обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, а також фактично здійснити проголошену в Києві 22 січня 1919 р злуку західних і східних українських земель

Намагаючись поєднати демократичну державну систему з радянською, уряд передбачав контроль за діяльністю владних структур з боку робітничо-селянських трудових рад Селянам було обіцяно демократичну земельну реформу, робітникам — допомогу у відновленні роботи фабрик і заводів, вільне функціонування профспілок

Згадана декларація не містила жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України Адаже на той час ентузіазм широких мас, котрі взимку 1919 р перебували під впливом більшовицьких гасел, уже вщух Захопивши владу в Україні, більшовики перейшли від популістських обіцянок до політики „воєнного комунізму“, складовою частиною якої були продрозкладка, одержавлення землі, використання земельного фонду для створення радгоспів, комун, інших форм колективних господарств, обмеження вільної торгівлі Все це підняло село проти комуністичної влади Уже в квітні вона оголосила поза законом отаманів Зеленого, Соколовського, Батрака Селянські повстання, що охопили Україну, вселяли надію в уряд Б Мартоса Якраз на союз з повстанцями й політичними течіями, котрі очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи-незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили

Але й цього разу декларації розминулися з реальністю Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Та й самій Директорії бракувало єдності. П.

Андрієвський та Є Петрушевич нехтували новостворений уряд Б Мартоса. Між ними і С Петлюрою та А Макаренком виникли гострі суперечності. „Член Директорії П Андрієвський просто не визнавав цього правительства, гуртуючи коло себе в Галичині колишніх остапенківських міністрів і взагалі всіх невдоволених отаманів, колишніх вищих урядовців, а тепер безробітних буржуазних політичних діячів“, — зазначав П Христюк. Консервативні українські сили, як свого часу й демократичні, не хотіли визнати своєї поразки і прилучитися до національно-визвольної боротьби під гаслами, запропонованими урядом Б Мартоса. Найприкметніш в цьому плані — виступи отаманів Оскілка й Болбочана.

Командуючий волинською групою армії УНР отаман В Оскілко — молода людина з народних учителів — належав до партії соціалістів-самостійників і перебував під впливом П Андрієвського. Спираючись на нього, соціалісти-самостійники й народні республіканці повели у військах групи аптацію проти нового уряду й С Петлюри. Коли останній видав наказ про зміщення командуючого, Оскілко, стягнувши до Рівного військо, 29 квітня 1919 р підняв державний заколот, заарештував членів уряду й оголосив себе головним отаманом армії УНР. Заколот не вдався, армія відмовилась коритися Оскілці, але виступ остаточно підірвав її сили. 5 травня уряд Б Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова. Туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С Петлюра, Ф Швець, А Макаренко. 9 травня вони обрали С Петлюру головою Директорії, а 13 числа на нараді з урядом було виведено П Андрієвського з її складу. Однак зазначені організаційно-політичні акції не сприяли загальному поліпшенню становища. Мабуть, якраз тоді з'явилася приповідка „У вагоні Директорія, під вагоном — територія“. 14 травня польська армія генерала Галлера, сформована у Франції для боротьби з більшовиками, розгорнула наступ у північно-західній Волині проти військ УНР. До рук поляків потрапила величезна кількість боєприпасів, амуніції, що зберігалися на складах у Луцьку. Втративши власну територію, Директорія і уряд УНР із залишками армії мусили шукати порятунку на території ЗОУНР, спочатку в Красному, Золочеві, а відтак у Тернополі.

2 червня польські війська захопили й це місто, тож уряд УНР терміново перебрався на ст Богданівку. В цей критичний момент він опинився між двома ворожими таборами поляками, що заво-

лоділи Тернополем, і більшовиками, які контролювали Волочиськ. Передові загоны цих таборів розділяла смуга завширшки 10 — 20 км, де знайшли притулок уряд і армія УНР. До цього слід додати, що навесні 1919 р, після призначення Директорією уряду Б Мартоса, різко погіршилися стосунки між наддніпрянськими й галицькими політиками.

9 червня у Проскуріві отаман Болбочан спробував оволодіти Запорозьким корпусом і з його допомогою вчинити заколот проти Петлюри. Але й цього разу виступ правих провалився. Наступного дня Болбочана арештували, а 28 червня розстріляли.

Незважаючи на несприятливі умови, в травні — червні командуванню вдалося реорганізувати армію УНР за регулярним принципом. 13 травня було ухвалено закон про державну військову інспекцію. Її очолив полковник В Кедровський. Інспекція сприяла якісним змінам в армії. Вже на початку червня армія УНР перейшла в контрнаступ на радянські війська і досягла лінії Старокосянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський. 6 червня уряд УНР повернувся на свою територію. На кілька місяців місцем його осідку став Кам'янець-Подільський. Розпочиналася нова сторінка в історії УНР.

Кам'янецький період

Поверненням на свою територію уряд УНР активізувався, прагнучи будь-що втілити в життя декларовану в квітні орієнтацію на власні сили. У цьому зв'язку він надавав особливого значення повстанському рухові, який широко розгорнувся в тилу більшовиків. 9 червня в Чорному Острові завершилися переговори між урядом і представниками Всеукраїнському, який очолював повстанський рух на Правобережній Україні. Від імені Всеукраїнському переговори вели українські есери й соціал-демократи-незалежники Д Одрин, Т Черкаський, І Часник, А Писоцький. Сторони дійшли згоди в тому, що залишається чинною ривненська декларація уряду, але на місцях формуються трудові ради не лише з контрольними, а й адміністративними та господарськими функціями влади. Д Одрин і Т Черкаський увійшли до уряду Б Мартоса.

20 червня військова делегація УНР на чолі з генералом Дельвігом підписала у Львові тимчасовий договір з представниками польської армії про припинення воєнних дій, встановлення між польською та українською арміями демаркаційної лінії. Це був

помітний успіх уряду УНР, бо відпадала необхідність боротися на два фронти і створювалася можливість зосередити всі збройні сили на більшовицькому фронті, де на початку червня розпочався успішний наступ

Разом з тим потребувала розв'язання шла низка важливих проблем Урядові Б Мартоса так і не вдалося подолати бар'єр, що роз'єднував демократичні й ліберальні українські політичні кола 29 червня 20 українських політиків, в основному представники партії соціалістів-федералістів, опублікували в пресі „Меморандум громадських діячів Поділля до Директорії УНР“, в якому викривали помилки державної влади, вимагали реформувати Директорію, в „тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією“, сформувати кабінет міністрів за професійною, а не партійною ознакою, скасувати постанову про трудові ради й вирішити земельне питання шляхом викупу землі селянами Однак вони заявили, що не вестимуть політичної боротьби проти уряду

Напруженими залишалися стосунки з галицьким урядом 9 червня Види Української національної ради проголосив Є Петрушевича диктатором, що не могло не викликати негативної реакції з боку демократично орієнтованої Директорії „Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства, — писав І Мазепа — Тому ми вважали, що акт 9 червня — незаконний Іншими словами, Директорія і уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот, тому не признавали диктатури Петрушевича правовою установою“ Щоб продемонструвати своє негативне ставлення до проголошення диктатури Є Петрушевича, Директорія 4 липня видала постанову про створення в складі уряду УНР спеціального міністерства у справах ЗОУНР, а Є Петрушевича вивела із складу Директорії

Зі свого боку, Є Петрушевич не визнав підписаного делегацією генерала Дельвіга договору про перемир'я з поляками, бо на початку червня Українська галицька армія успішно розпочала Чортківську операцію Одне слово, у червні стосунки між Директорією і проводом ЗОУНР стали цілком холодними А далі сталося те, що й мало статися, коли між товаришами зникає згода

У середині червня командування Червоної армії, зміцнивши свої підрозділи в районі Проскурова, зупинило армію УНР і перейшло в контрнаступ

На початку липня червоні підрозділи були за кілька десятків кілометрів від Кам'яця-Подільського Шляхів до відступу не залишалося через неврегульованість відносин і з Польщею, і з Румунією Отже, втрата Кам'яця-Подільського загрожувала УНР ліквідацією

Не краще йшли справи і на правому березі Збруча Успішно розпочата Чортківська операція зупинилася 25 червня Рада десяти Паризької мирної конференції дозволила полякам продовжити військові операції до лінії Збруча 28 червня польська армія розпочала наступ, і УГА змушена була відступити Ситуація підштовхувала і наддніпрянців, і галичан до об'єднання сил, але Є Петрушевич та командування УГА зволікали, обмірковуючи можливість переходу на румунську територію Лише відмова Румунії прийняти УГА змусила їх вступити у переговори з урядом УНР Є Петрушевич виставив три умови співпраці демократична політика без ухилів у бік радянства, заміна уряду Б Мартоса, скасування міністерства у справах ЗОУНР Зважаючи на критичний стан справ, Директорія погодилася з ним

15 липня УГА перейшла Збруч, і дві армії об'єдналися для боротьби на більшовицькому фронті УНР врятувалася від можливої військової катастрофи, але в політичному плані об'єднання не принесло бажаної єдності

Є Петрушевич з державними службами ЗОУНР перебрався до Кам'яця-Подільського, який дав притулок двом українським державним центрам Приїзд диктатора ЗОУНР активізував поступові українські політичні сили, які оголосили про утворення Українського національно-державного союзу На початку серпня союз подав голові Директорії С Петлюрі програмну „записку“, в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б Мартоса В Кам'яці-Подільському виникло своєрідне двовладдя „По суті, це була боротьба різного розуміння тодішніх революційних подій в Україні, а тому й різного підходу до намічення чергових завдань українського проводу, — відзначав один з учасників цих подій — Українські соціалісти виходили з оцінки революції як великої ваги соціально-історичного процесу, тож, враховуючи революційні настрої народних мас, намагалися відповідною політикою використати їх в інтересах української визвольної боротьби Праві українські групи, навпаки, дивилися на революційні події здебільшого як на „наслідок діяльності“ лівих партій, тому визначали свої чергові завдання так,

начебто в Україні в той час ніякого революційного руху не було“

За обставин, що склалися, єдиний український провід міг утворитися або шляхом державного перевороту (але жодна із сторін на це не наважувалась), або завдяки поступкам і компромісам. За своїм характером С.Петлюра почав схилитися до необхідності зміни політичного курсу й поповнення уряду поступовими елементами. 12 серпня було оголошено нову урядову декларацію, де йшлося про те, що уряд УНР повинен опертися на весь народ, залучити до державної праці всі верстви суспільства, а також про створення в недалекому майбутньому реформованих органів місцевого управління на основі всенародного, таємного, рівного і пропорційного виборчого права, про проведення виборів до парламенту, який матиме права Установчих зборів. Отже, оголошувався поворот в орієнтації уряду УНР від радянства до парламентарної демократії. Після цієї декларації Б.Мартос, стосунки якого з Директорією зпсувалися, пішов у відставку. 27 серпня сформувався новий склад кабінету міністрів. Його очолив І.Мазепа. До уряду увійшов соціаліст-федераліст І.Огієнко. Крім того, цій партії було запропоновано портфелі міністрів закордонних справ і освіти. Однак есери не змогли знайти для заміщення цих посад відповідних кандидатів. Реорганізація уряду мало що змінила в стосунках Директорії з опозицією.

Згадані вище розбіжності позначилися і на об'єднанні збройних сил. Загальна кількість бійців обох армій сягала 80 тис., з них 45 тис. припадало на УГА. Для оперативного керівництва об'єднаними силами 11 серпня було створено Штаб головного отамана. Його очолив генерал М.Юнаків.

Після об'єднання армій розгорнувся успішний наступ на більшовиків. У липні Червона армія, яка одночасно вела бої з генералом Денкініним, залишила Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини захопили Жмеринку і Вінницю.

Із створенням Штабу головного отамана вирішено було розпочати спільний похід українських армій проти більшовиків. При визначенні напряму стратегічного удару думки розділилися. Командування армії УНР вважало своєю головною метою похід на Київ, а командування УГА пропонувало зайняти Одесу, щоб встановити контакти з Антантою і лише тоді розгорнути наступ на Київ. Обидві сторони дійшли компромісу: одночасно наступати і на Київ, і на Одесу. Причому на Одесу

повели наступ підрозділи армії УНР, а на Київ — змішані частини під загальним керівництвом представника УГА генерала А.Кравца. 30 серпня його група захопила Київ. Кількома годинами пізніше з лівого берега до міста увійшли білогвардійські денкінські частини. На вимогу їхнього командуючого генерала Бредова Кравец вивів українські війська з Києва на лінію Ігнатівка — Васильків — Германівка.

Похід українських армій на Київ завершився, по суті, капітуляцією перед білогвардійцями. Сам факт здачі Києва виходив далеко за межі окремої невдалої воєнної операції, бо викликав новий неспокій серед українського громадянства, деморалізуюче вплинув на війська. В основі його лежали не хибні дії генерала Кравца, а знову ж таки різні підходи у ставленні до армії Денкіна.

Той, наступаючи на більшовиків, показав себе запеклим українофобом, стратегічне гасло якого полягало у відновленні єдиної, неділимої Росії. Згодом в „Очерках русской смуты“ він відверто писав: „Іти разом з Петлюрою, котрий намагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, означало б порвати з ідеєю єдиної, неділимої Росії, що глибоко вкоринилася у свідомість вождів та армії, і тим викликати в її лавах небезпечне замішання“.

Добровільчим військам я дав вказівки самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтися по домівках, або приєднатися до нас, визнавши наш гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх слід вважати такими ж ворогами, як і більшовиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного ставлення до галичан, аби звільнити їх з-під впливу Петлюри. А якщо цього не вдасться досягнути, то вважати їх ворожою стороною“.

Відповідно і з українського боку сформувалося подвійне ставлення до денкінців. Наддніпрянці бачили в них запеклих ворогів і навіть не виключали можливості спільної боротьби з більшовиками проти Денкіна. Галичани ж, а надто провід, вбачили у Денкінці ще одну, хай навіть ліюзорну, можливість порозумітися з Антантою. Ці обидва підходи згодом було реалізовано. 24 вересня Директорія спеціальною декларацією, під якою стояв підпис і диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича, оголосила війну денкінцям і закликала всіх українців, „кому дорога демократична єдина соборна Українська Республіка“, до рішучого останнього бою з ворогом. Ще за декілька днів до цього, 20 серпня, у

Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців) було підписано угоду про спільну боротьбу з денкінцями

26 вересня на Правоберезній Україні розгорнулися запеклі бої армії УНР з білогвардійцями, якими командував генерал Я Слащов 25 жовтня українські підрозділи почали втрачати боєздатність через поширення епідемії тифу й відсутність зброї та амуніції

Осінні воєнні дії виявили не лише недостатню підготовку армії, а й загальну слабкість українського державного апарату За свідченням П Феденка, брак підготовлених кадрів як у війську, так і в державному апараті став величезною перешкодою в боротьбі за незалежність України Драматизм ситуації поглиблювався старою хворобою — розбратом 4 листопада у Жмеринці відбулася військова нарада з участю членів Директорії, вищого командування і уряду, на якій з'ясувалося, що командування УГА прагне союзу з Денкіним 6 листопада на ст Зятківці за вказівкою командуючого УГА генерала М Тарновського було підписано перемир'я між Збройними силами півдня Росії і Українською галицькою армією Наказом диктатора ЗОУНР ця сепаратна й таємна угода скасовувалась, а генерал Тарновський став перед судом Але угода зробила свою чорну справу — УГА, перебуваючи в тяжкому стані, втратила боєздатність

12 листопада диктатор ЗОУНР Є Петрушевич скликав у Кам'янці-Подільському нараду представників галицьких політичних і громадських організацій Директорії та уряду УНР, на якій заявив, що створення самостійної України нереальне і треба йти на угоду з Денкіним 16 листопада він і уряд ЗОУНР залишили Україну, взявши курс на Відень В Одесі новопризначений командуючий УГА генерал Микитка підписав нову угоду з денкінцями, за якою галицька армія переходила в повне розпорядження головнокомандуючого Збройними силами півдня Росії

16 листопада Кам'янець-Подільський зайняли польські війська С Петлюра, на якого покладалося „верховне командування справами Республіки“, вихав до Проскурова, а члени Директорії А Макаренко, Ф Швець вирушили за кордон 2 грудня на нараді в Чорторії С Петлюра з членами уряду вирішив перейти до партизанських форм боротьби Наступного дня уряд звернувся до населення України з відповідною відозвою Ще через кілька днів С Петлюра, призначивши командуючим армією ге-

нерала М Омеляновича-Павленка вихав до Варшави 6 грудня на нараді членів уряду з командуванням у Новій Чорторії було остаточно вирішено здійснити армією партизанський рейд по тилах Денкіна

Українська Народна республіка 1920 р.

істопадова катастрофа 1919 р завдала українським політичним силам нищівного психологічного удару Чимало провідних державних діячів вихали за кордон, і лише частина членів уряду на чолі з І Мазепою залишилася в Україні

6 грудня 5-тисячна армія УНР з кінноти й посадженої на вози піхоти висупила у похід денкінськими тилами, який згодом дістав назву „зимового походу“ Прорвавши фронт противника між Козятином і Калинівкою, вона швидким маршем вирушила на південний схід За тиждень опинилася в районі Липівця, а 24 грудня захопила Вінницю, де зустрілася з окремими частинами УГА Тут же було підписано угоду про об'єднання українських армій, але командуючий УГА генерал Микитка відкинув угоду, і вона залишилася нереалізованою 31 грудня армія УНР увійшла в Умань Першої половини 1920 р, коли владу в Україні знову перебрали більшовики, армія УНР у надзвичайно суворих умовах рейдувала Правобережною Україною, зазнаючи труднощів за браком зброї та амуніції Уже сам цей похід мав величезне значення, бо стимулював український рух, надавав підтримку повстанським селянським загонам, які, чимдалі зміцнюючись, протидіяли більшовицькій політиці „воєнного комунізму“ П Феденко назвав „зимовий похід“ „ферментом нації“, що сприяло продовженню національно-визвольних змагань, підтримував у масах віру й бажання вибороти незалежну Україну Учасник цих подій, тодішній прем'єр-міністр України І Мазепа зазначав, що за п'ять місяців походу „армія ні разу не схилила національного прапора Зберегла себе морально й фізично Населення годувало і зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні“ Зимовий похід завершився 6 травня 1920 р Тим часом суттєво змінилася політична ситуація

У Наддніпрянській Україні після розгрому Денкіна було відновлено радянську владу, але більшовицький режим залишався ізольованим на

міжнародній арені Західну Україну окупували польські війська, хоч вона вважалася підконтрольною Паризькій мирній конференції, яка мала остаточно визначити її долю. Наддніпрянські політики також опинилися в політичній ізоляції. Знову постала проблема вибору.

У грудні 1919 р в окупованому поляками Кам'янці-Подільському було засновано Українську національну раду. Її очолив есер М Корчинський. Рада, що стала в опозицію до Директорії, виступала за ліквідацію останньої, а також за реорганізацію уряду, вважаючи їх винуватцями катастрофи. В той час різні політичні групи намагалися перекласти відповідальність за невдачі одна на одну. 29 січня 1920 р в тому ж таки Кам'янці-Подільському відбулася нарада ЦК УСДРП, яка не увійшла до Національної ради, залишаючись урядовою партією. В ній брав участь голова уряду УНР І Мазепа. Обговорювалися поточні питання. В резолюції мовилося про необхідність збереження кабінету міністрів до скликання передпарламенту із законодавчими функціями, а також про відновлення державного центру УНР, регулярної армії, визначення компетенції Директорії шляхом прийняття спеціального закону, категорично заборонялося запрошувати на територію України іноземні війська. Уряд УНР на засіданні 14 лютого ухвалив „Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР“, заклавши підвалини скликання передпарламенту. Після цього він припинив свою діяльність, а його голова І Мазепа виїхав до армії „зимового походу“.

11 березня 1920 р у Варшаві відновилися українсько-польські переговори, які розпочалися наприкінці 1919 р. Ще тоді, за вкрай несприятливих умов, українська дипломатична місія запропонувала польському урядові переговори на основі визнання кордону між обома державами по р Збруч і далі через північно-західну Волинь. Зазначалося, що в Україні громадяни польської національності матимуть такі ж права, як і українці, котрі проживають у Польщі, а становище поляків-землевласників в УНР до скликання парламенту регулюватиметься спеціальною постановою. Українська місія під тиском польської сторони явно перевищила свої повноваження. Коли в березні 1920 р переговори відновилися, представники польського уряду зайняли жорстку позицію, давши зрозуміти, що в разі неприйняття їхніх умов вони підуть на договір з радянською Україною.

28 квітня 1920 р після тривалих переговорів у

Варшаві було укладено договір між УНР і Польщею, за яким остання визнавала „Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з головним отаманом С Петлюрою як верховну владу УНР“. Польський уряд зобов'язувався не укладати ніяких угод з третіми країнами, вороже наставленими до України. Польща визнавала за УНР право на територію східніше польського кордону 1772 р. Отже, Україні довелося заплатити за свою незалежність ціною величезних територіальних поступок. До Польщі відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся і 7 повітів Волині.

Договір мав таємний характер, але в загальних рисах про нього дізналися в Україні, тож викликав він обурення, особливо в Галичині, боротьбу якої за незалежну Українську державу було перекреслено. Для уряду УНР Варшавський договір став дуже прикрою несподіванкою. У травні 1920 р І Мазепа відмовився формувати новий уряд. Те саме зробив есер В Прокопович.

Варшавський договір містив, крім політичної конвенції, ще й військову, за якою 25 квітня 1920 р об'єднані збройні сили Польщі й УНР перейшли у наступ на Червону армію. Спершу в бойових діях брали участь дві українські дивізії. 27 квітня одна з них під командуванням О Удовиченка захопила Могилів. На початку травня до об'єднаних сил долучилася армія „зимового походу“ й почала воювати на правому фланзі 6-ї польської армії. 6 травня польсько-українські війська заволоділи Києвом. На фронті точилися позиційні бої, бо поляки, досягнувши кордонів 1772 р, не хотіли продовжувати наступ. Сама ж українська армія не мала для цього достатніх сил. За станом на 1 червня 1920 р вона налічувала 9100 старшин і козаків. Союзники-поляки перешкоджали її подальшому розгортанню.

На початку червня радянське командування перегрупувало й зміцнило свої сили, передислокувавши з Кавказу 1-у Кінну армію С Будьонного.

13 червня, після прориву будьонівцями фронту 4-ї польської армії, армія УНР розпочала відступ. 13 липня вона відійшла за Збруч, протягом двох тижнів вела оборонні бої на лівій шей річці. 26 липня тодішній командуючий генерал М Омелянович-Павленко видав наказ про відступ за Серет, а 18 серпня армія УНР подалася за Дністер.

У вересні розгорнувся новий польсько-український наступ. Форсувавши в середині місяця Дністер, армія УНР розгромила частини 14-ї радянської армії і оволоділа територією між Дністром

і Збручем 19 вересня українські й польські війська захопили Тернопіль, а 27 числа — Проскурів

12 жовтня в Ризі між польською і радянською сторонами було досягнуто домовленості про перемир'я. Завершивши вигідно для себе війну з радянською Росією (не без допомоги українських військ), польський уряд, всупереч Варшавському договору, залишив армію УНР напризволяще. В листопаді вона займала фронт від Яруги над Дністром, по р. Мурафі й далі через Бар до Волковинців. У пошуках спільників для подальшої боротьби з більшовиками представники уряду УНР 5 листопада підписали військову конвенцію з Російським політичним комітетом на чолі з Б. Савінковим, який визнав державну незалежність УНР. 21 числа армія УНР після оборонних боїв відступила за Збруч і була інтернована польськими військами. Ще 14 листопада уряд УНР на чолі з А. Лвицьким залишив Кам'янець-Подільський, назавжди розпрощавшись з рідною землею. Він осів у галицькому місті Тарнов. 18 березня 1921 р. в Ризі було підписано мирний договір між Польщею і радянською Росією. Польща в обмін на територіальні поступки, аналогічні тим, які мали місце у Варшавській угоді, визнала УСРР і зобов'язалася заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких організацій, включно з урядом УНР.

Ризький мирний договір поклав край добі УНР. Боротьба за яку тривала 4 роки. Це був період відродження й консолідації української нації, формування і становлення національно-державних інституцій та політичних партій, вкорінення національної свідомості в усі верстви суспільства. Хоч українська демократична державність не утвердилася, вона заявила про себе на повний голос. Тож більшовики, засновуючи державу нового типу на теренах колишньої російської імперії, не змогли нехтувати українське питання і змушені були встановлювати свою владу у формі національної державності.

Воєнно-більшовицька експансія в Україну в кінці 1918 — на початку 1919 р.

проба більшовиків поширити радянську владу на територію України на початку 1918 р. виявилася невдачою. Центральна Рада витіснила їхні нечисленні збройні формування за межі України. Зрештою, річ навіть не в тім

Більшовизм не мав надійного підґрунтя для свого розвитку в горизонтах українського суспільства. Зазнавши поразки в Україні, більшовики зобов'язалися перед країнами Четвертого союзу визнати її як суверенну державу, однак не хотіли змиритися з тим, що вона буде незалежною. Хоч їхня партійна доктрина формально й проголошувала право гноблених націй на самовизначення, цьому суперечив російський менталітет, одним з головних постулатів якого було збереження єдиної і неділимної Росії. Яскраво засвідчив це 1-й з'їзд КП(б)У.

Розмови про створення окремої компартії українські націонал-комуністи вели з кінця 1917 р., але реальних результатів вони не мали. І лише в липні 1918 р. вдалося зібрати установчий з'їзд КП(б)У. Його 212 делегатів з вищайшими й дорадчими голосами представляли 4364 члени партії. З'їзд відбувся у Москві, звичайно ж, під повним контролем ЦК РКП(б), тому КП(б)У створювалася не як самостійна партія, а як обласна організація РКП(б). Промовиста деталь ця остання як правляча партія Росії, визнавши суверенітет України, напівлегально стала формувати у своїх надрах структуру, якій відводилася роль української політичної партії, її мета була цілком однозначною: „боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Республіки“. Прикметно, що 1-й з'їзд КП(б)У, відкинувши легальні методи боротьби, заборонив своїм первинним організаціям взаємодіяти з іншими політичними партіями України і взяв курс на збройне повстання, знову ж таки під гаслом „відновлення революційного возз'єднання України з Росією“.

З цією метою ЦК КП(б)У на чолі з Г. Пятаковим створив Центральний військово-революційний комітет, який 5 серпня 1918 р. видав „наказ № 1“ про початок загального збройного повстання в Україні. Однак з цього нічого не вийшло. Розгорнувшись лише в окремих місцевостях Чернігвщини, воно без особливих труднощів було придушене німецькими військами.

Поразка примусила більшовиків змінити тактику. За браком сил на території України вони з кінця літа 1918 р. почали формувати загони в „нейтральній зоні“ — вузькій 10-кілометровій смузі вздовж північного кордону України з Росією, створений за домовленістю між німецьким і радянським командуванням. Тут не мали права оперувати війська жодної із сторін. А проте російському радянському Урядові тактично вигідно було саме в „Нейт-

ральній зоні“ накопичувати війська для майбутнього наступу на Україну, бо формально за них він не несе відповідальності. Хоч ці частини називалися 1-а і 2-а Українські повстанські дивізії, їх організація, постачання і озброєння контролювалися російською стороною. Щоправда, загальна чисельність дивізій не сягала за 6 тис. чол. Для наступу на Україну цього було не досить. Та й завдання таке на разі не ставилось. Щоб уникнути прямої конфронтації з німцями, Ленін виконував умови Брестської мирної угоди. Помалу більшовики до речі втратили ініціативу на території України. 17 жовтня в Москві відкрився 1-й з'їзд КП(б)У „Партія, — зазначалося в його резолюції, — рішуче й категорично заперечує таку партизанську війну, особливо в прикордонній смузі, бо вона може втягнути робітників України і Росії в передчасний загальний виступ або сприяти німецькому командуванню в озлобленні й згуртуванні окупаційних військ проти Радянської Росії“.

Отже, якраз тоді, коли Україна готувалася до всенародного повстання, „захисники інтересів робітників і селян“, припустившись чергового стратегічного прорахунку, виступили проти нього. КП(б)У обмежила свої завдання вирішенням організаційних питань.

Більшовики зрозуміли свою помилку досить швидко. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся наприкінці жовтня 1918 р. у Москві, підтримав раніше створений Центральний військово-революційний комітет на території України як орган повстання. Однак про широкий виступ без підтримки Москви не могло бути й мови. Тож Рада народних комісарів РСФРР 11 листопада зобов'язала Реввійськкраву республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. З метою інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР було створено керівний орган під назвою Реввійськграда групи військ Курського напрямку. До неї увійшли В Антонов-Овсієнко, Й Сталін і В Затонський. Сама ж група військ складалася з двох українських і кількох російських дивізій. Наприкінці грудня вона налічувала близько 22 тис. бійців.

28 листопада за вказівкою ЦК РКП(б) в Курську було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Він розташувався в м. Суджа.

В Ленін у конфіденційному листі до командуючого Червоною армією Й Вацетиса так пояснював формування цього уряду: „обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів Ук-

раїни, Литви, Латві, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наших військ було б поставлено в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів“.

Як бачимо, у вузькому колі наближених осіб Ленін визнавав факт окупації України російськими військами. І в той же час нарком закордонних справ РСФРР В Чичерін на запитання голови уряду УНР В Чехівського, на якій підставі Росія веде наступ на Україну, офіційно відповідав, що російських військ в Україні нема, а Директорія має справу з військами українського радянського уряду, який діє цілком незалежно від Росії.

Взагалі цей уряд нічим не виявив себе. Ось тільки видав наприкінці листопада маніфест про повалення влади гетьмана Прибічники голови уряду Ю Пятакова й члена уряду Ф Артема довго не могли порозумітися між собою. Врешті урядову кризу подолали в Москві, призначивши новим головою радянського уряду України Х Раковського. Прибувши до Харкова, він підготував документ, який чітко віддзеркалював характер, завдання і вплив на війська Українського фронту українського радянського уряду. Зацитуємо згаданий документ мовою оригіналу: „1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направления „Реввоенсоветом Украинской советской армии“ исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т. е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины“.

Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав одного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины“.

„Урядова криза“ аж ніяк не перешкодила наступові радянських військ на Україну. Вони просували-

ся в двох напрямках: на південь через Харків — Донбас і на Київ. Головком Й. Вацетіс поставив перед командуванням фронту завдання: вийти на лінію Дніпра й закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я — Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську. До середини лютого 1919 р. це завдання було виконано.

Як уже зазначалося, армія УНР не могла протидіяти більшовицькій навалі. Чимало повстанських загонів, з яких вона складалася, перебували під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади. Деякі з них, зокрема загони Махна, Григор'єва, Живолупа, Богунського влилися до лав Червоної армії.

Частини Українського фронту билися не лише з армією УНР, а й із денікінцями та військами Антанти. Це також сприяло переходові на бік Червоної армії українських повстанських сил.

Розвиваючи успіх, Червона армія до травня 1919 р. взяла під свій контроль чи не всю територію України в межах колишньої Російської імперії: „Частини Українського фронту зупинили просування білогвардійців у Донбасі. Особливо відзначилися загони Махна, які заволоділи Бердянськом і Маріуполем. А війська Григор'єва захопили Миколаїв, Херсон, Одесу. За ефективні бойові дії цей отаман був удостоєний ордена Червоного Прапора“.

У травні становище на фронтах раптово змінилося не на користь Червоної армії. До цього призвели негаразди в її глибокому тилу.

Запровадження „воєнного комунізму“ в Україні

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського Уряду України, який кілька днів тому переїхав з РСФРР до Харкова, Україну було проголошено „Українською Соціалістичною Радянською Республікою“ (УСРР). Цей уряд, цілковито залежний від Москви, навіть не намагався проводити самостійну державну політику. 25 січня в Харкові він декларував необхідність об'єднання УСРР з РСФРР на засадах соціалістичної федерації. Робилося це про людське око, бо в Україні й так послідовно втілювалась у життя політика „воєнного комунізму“, що становила в РСФРР цілісну систему, прикметною ознакою якої була суворая централізація політичного й економічного життя країни.

Хоч Україна офіційно мала статус „радянської республіки“, вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювались надзвичайні органи влади — ревкоми і комбіді, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широко трудящі маси не могли контролювати їхньої діяльності.

Більшовики одразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитись владою із жодною з лівих українських партій, які визнали радянську форму влади й чимало зробили для її поширення в Україні. 3-й з'їзд КП(б)У, що відбувся у березні 1919 р., як і два попередні, висловився за недоцільність укладення політичних угод з дрібнобуржуазними партіями.

В економічній сфері робилася ставка на одержавлення всіх галузей промисловості, насамперед видобувної, металургійної, металообробної, машинобудівної, цукрової, а також транспорту. Націоналізація, що відбувалася під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва, до решти розладнала підірваний світовою війною ринковий механізм, ліквідувала приватну ініціативу, звела до мінімуму товарно-грошові відносини. Перестали діяти економічні закони. Їх намагалися замінити адміністративними чинниками, передовсім централізацією управління — шляхом створення мережі вертикальних структур, запровадження різних мобілізацій та примусової праці.

Така система прискорювала економічний занепад. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919) зазначалося: „... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниця також напередодні зупинки — за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів“.

Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювались, розвивались примітивні форми мінової торгівлі.

Місто як серцевина виробництва й збуту промислових товарів перестало приваблювати селян, тож завезення до нього продуктів, і передовсім хліба, різко скоротилося. В Україні здавна склався погляд на хліб як на товар. У Катеринославській губ. 50% зібраного врожаю зернових шло на ринок, у Таврійській — близько 60, а в Херсонській — майже 65%. Без продажу збіжжя селянське господарство просто не могло існувати.

Розрив економічних зв'язків між містом і селом

ще більше загострив продовольчу проблему. В березні 1919 р. вона стала на порядку денному 3-го з'їзду рад України. Більшовикам, які мали кількісну перевагу, вдалося протягти свою резолюцію, де йшлося про державну монополію на заготівлю хліба, тверді ціни, розгортання класової боротьби на селі, диктатуру пролетаріату й організацію комбідів. 12 квітня 1919 р. радянський уряд України видав декрет про застосування продрозкладки, що означало перехід до боротьби за хліб з його виробниками шляхом примусових методів заготівлі. В села України понайжджали продовольчі загони з Росії, сформовані з робітників Москви, Петрограда, Шуї. До початку липня 1919 р. там діяло 46 таких загонів загальною чисельністю 1500 бійців. Ринковий обмін між містом і селом із звичної, буденної операції перетворився на криваву битву за хліб, яку більшовики вважали складовою частиною класової боротьби, абсолютно необхідною для перемоги соціалістичної революції.

Від застосування продрозкладки хліба в містах майже не додалося. За даними наркома продовольства О.Шліхтера, було зібрано лише 8 млн. пудів зерна проти запланованих 140 млн. Значну частину цього врожаю становило збіжжя, вилучене з поміщицьких маєтків. Для одержання такої мізерної для українського хлібного ринку кількості зерна доводилось утримувати велетенський продовольчий апарат з десятків тисяч чоловік. Вилучення хліба за твердими цінами обходилося державі значно дорожче, ніж закупівля його в умовах вільного ринку. В одному з документів, надісланих до ЦК КП(б)У, зазначалося, що при твердій ціні 18,4 крб. за пуд хліба держава витратила на його придбання до 1 тис.крб.

Політика „воєнного комунізму“ призвела також до значних змін у вирішенні аграрного питання. Свого часу ленінський декрет про землю з його популістськими гаслами й обіцянками тотального перерозподілу поміщицької землі на користь найбідніших верств дав більшовикам могутні важелі впливу на селянство Росії й почасти України. Ці гасла більшовицька пропаганда активно використовувала й під час походу Червоної армії в Україну. Однак з утвердженням радянської влади 3-й з'їзд КП(б)У проголосив зовсім іншу політику в сфері аграрних відносин, її головним завданням був „перехід від одноосібного господарства до товариського“. Селянський двір доживав свій вік. Для побудови соціалізму створювались радянські господарства, комуні тощо. Нові закони, партійні резолюції,

інструкції, документи Наркомзему утверджували пріоритети колективного й державного землеробства.

З 15 млн. десятин поміщицької землі селянам в одноосібне користування перейшло заледве 5-6 млн. Чимало земель було зарезервовано для комун і артільей. Але, українське селянство не бажало вступати в них, плакаючи надію стати самостійними господарями.

Різкій критиці піддали політику „воєнного комунізму“ опозиційні партії. Відкидаючи принципи диктатури, вони виступали за радянську владу на інших, демократичних засадах, принаймні для експлуатованих трудящих. Представники цих партій намагалися довести більшовикам неспроможність і шкідливість політики „воєнного комунізму“ на 3-му Всеукраїнському з'їзді рад, але з цього нічого не вийшло.

Внаслідок запровадження політики „воєнного комунізму“ й диктатури пролетаріату (фактично диктатури більшовицької партії) різко змінилося внутрішньополітичне становище в Україні. Артем (Ф.Сергєєв), який після січневої „урядової кризи“ залишив Харків, повернувшись до міста на початку квітня, повідомляв у секретаріат ЦК РКП(б): „У робітничих кварталах ми втратили дуже багато з того впливу, що його мали. Проти нас шириться настрої, з яким дуже важко боротися. На найміцніших заводах, де не було, чи майже не було меншовиків, бо туди вони не могли з'явитися, тепер їх уважно слухають і щиро їм аплодують“. Ще радикальніше реагувало на „воєнний комунізм“ українське селянство.

Розгортання селянського антикомуністичного повстанського руху в Україні навесні 1919 р.

Невдоволення селянства політикою „воєнного комунізму“ й диктатурою пролетаріату почало виявлятися ще наприкінці зими 1919 р. 21 лютого з Олександрії на ім'я голови радянського уряду України Х.Раковського надійшла телеграма з резолюцією з'їзду делегатів повстанських загонів Херсонщини й представників селянства прифронтових волостей, де зазначалося, що вони визнають як єдину народну радянську владу, але „обрану вільно, без насильства з будь-якого боку“. З'їзд вимагав рівного представництва для робітників і селян на майбутній 3-й Всеукраїнський з'їзд рад, запровадження закону про соціалізацію

землі, протестував проти арештів з боку ВУЧК членів „нашої селянської партії українських лівих соціалістів-революціонерів“

Резолюція не була одинокою 28 березня газета „Коммунист“ (орган ЦК КП(б)У) писала „На останніх з'їздах рад особливо яскраво виявилася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму“ 10 квітня в Гуляйполі відбувся з'їзд представників 71 волості Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів і делегатів 3-ї Задніпровської бригади Н Махна, на порядку денному якого стояли політичне, земельне й продовольче питання Обговорюючи їх, делегати дійшли висновку, що партія „комуністів-більшовиків“, захопивши державну владу, не гребує нічим, аби її утримати й закріпити за собою Як зазначалося в резолюції, 3-й Всеукраїнський з'їзд рад не став „справжнім і вільним виразником волі трудящих“ Делегати висловили протест проти методів, якими діяли комісари-більшовики й агенти ЧК, а також зажадали проведення соціалізації земель, заміни продовольчої політики та „реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом“, повної свободи слова, друку, зборів для лівих політичних течій Чітка й непримиренна позиція гуляйпільського з'їзду загострила стосунки речників політики „воєнного комунізму“ з Н Махном та його повстанським рухом

У відповідь на тиск тоталітарної системи розгорнувся антикомуністичний рух селян У січні отаман Зелений (Д Терпило) розірвав зв'язки з армією УНР і перейшов на радянську платформу, а в березні підняв антибільшовицьке повстання 1 квітня 1919 р уряд УСРР оголосив його поза законом По кількох днях те саме він зробив стосовно отаманів Соколовського, Гончара (Батрака), Орловського Кількість антикомуністичних виступів чимдалі зростала У квітні, за даними органів НКВС, їх було понад 90 Спочатку повстання розгорнулося в Київській, Чернігівській і Полтавській губ., а відтак охопили всю територію УСРР Як визнавали самі більшовицькі керівники, 1919 р радянська влада в Україні не виходила за межі губернських та повітових центрів

Офіційна ідеологія називала повстанський антикомуністичний рух лише куркульською контрреволюцією Слово „куркуль“, не маючи чіткого соціального й економічного визначення, найчастіше використовувалось як політичний жупел у боротьбі з селянством Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив як важливе завдання „нещадне

придушення куркульської контрреволюції“ З цією метою в квітні було задіяно 21 тис бійців і командирів Червоної армії, створено спеціальний Внутрішній фронт Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрзнялася від фронтових дій регулярних частин У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь піхота, кіннота, артилерія і навіть кораблі Дніпровської флотилиї, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села

17 липня Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову „Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі“, де йшлося про надзвичайні методи боротьби — крутову поруку, воєнну блокаду, захоплення заложників, накладання контрибуцій, виселення сімей керівників повстань Однак, незважаючи на це, село не лише не змиралося з політикою „воєнного комунізму“, а й посилювало опір У перших двох декадах липня 1919 р органи НКВС зареєстрували 207 антикомуністичних виступів на території УСРР Чимало з них носили масовий характер Так, загони отамана Гончара у Василівському повіті налічували до 8 тис повстанців, а отамана Зеленого — близько 12 тис У виступі, що відбувся в середині травня в Подільській губ., брало участь до 20 тис чол

Уся селянська Україна повсталала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад Це було однією з головних причин падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р

Розклад Червоної армії, падіння радянської влади

Політика „воєнного комунізму“, а відтак і повстанський рух надзвичайно швидко підірвали бойовий дух частин Українського фронту Ще навесні 1919 р В Антонов-Овсієнко угледів загрозу негативного впливу „воєнно-комуністичних“ заходів на армію 17 квітня він інформував Леніна „Наша майже виключно селянська армія розхитується політикою, яка змішує середняка з куркулем ( ), яка проводить „продовольчу диктатуру“ при підтримці московських продрармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях (у селах)

На Правобережній Україні робота надзвичайно і продекспедиторів, що спираються на „інтернаціональні“ загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з „окупантами“ все населення без винятку

Земельна політика Мецєрякова не враховує

місцевих особливостей ( ) Українська армія, яку будували не лише комуністи, а й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникла партизанського, повстанського руху й аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна і національна політика в Україні докорінно підриває всі зусилля військових подолати ці впливи розкладу“ Командуючий Укрфронтом пропонував радикально змінити загальний політичний курс, аграрну політику, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій пов'язаних з селянством, не забувати про національний такт і місцеві особливості. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але в Москві не поспішали до нього прислухатися.

Тим часом невдоволення в армії зростало. 9 травня кавалер ордена Червоного Прапора Григор'єв видав універсал до українського народу, фактично оголосивши виступ проти уряду Х Раковського. Причиною цього стало обурення бійців дивізії, які, здобувши Одесу, повернулися додому на Єлисаветградщину для відпочинку й побачили, що продзагони пограбували їхні села.

Григор'єв закликав села й волості формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а сам повів свої частини (15 тис бійців) на Київ, Катеринослав, Полтаву. Досить легко вони здобули Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон, не зустрічаючи значного опору тилкових частин Червоної армії. Чимало з них перейшли на бік Григор'єва, цілком поділяючи гасло „Геть московську обжорку!“

Цей виступ примусив більшовиків дещо змінити тактику. В травні вони дозволили видавати газети деяких партій. До складу уряду увійшли представники українських есерів (боротьбистів), а до складу ЦВК рад України — представники лівих есерів (борбистів). Частина земель Укрголовицукру було передано у зрівняльний розподіл, ліквідовувались повітові ЧК, де траплялося найбільше зловживань. Однак жоден державний чи партійний більшовицький документ не поставив під сумнів саму політику „воєнного комунізму“. Зміни в її курсі мали суто косметичний характер. Головним засобом боротьби проти бунтівників залишалася сила зброї. З її допомогою наприкінці травня, оголосивши в окремих місцях фронт, таки вдалося придушити виступ Григор'єва. Повстанців було розпорощено по Єлисаветградщині, а сам отаман переховувався поблизу свого рідного с Верблюжки. Загальне керівництво каральною операцією покладалося на

К Ворошилова. Наприкінці травня він доповів у Москву, що завдання виконано лише наполовину. „В критичний момент, — зазначалося у рапорті, — не було жодної повноцінної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на його бік, інші оголосили (себе) нейтральними, деякі, виконуючи бойовий наказ, розпочали з розгromу надзвичайок, з єврейських погромів і т.ін.“

16 травня в Україну прибув голова Реввійськради республіки Л Троцький і розгорнув шалену боротьбу з партизанщиною в Червоній армії. 19 травня він провів об'єднане засідання членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Тоді ж було ухвалено розформувати Український фронт, а його армії підпорядкувати командуванню Південного і Західного фронтів. Наступного дня газета „Коммунист“ опублікувала статтю Троцького „Українські уроки“ із закликами викоринювати партизанщину методом „ропеченого заліза“.

Всіх тих командирів, котрі не поділяли або ставили під сумнів більшовицькі доктрини вважали за авантюристів. Таким оголосили анархіста Н Махна — талановитого повстанського ватажка, який очолював 3-ю Задніпровську бригаду й отримав наказ у травні переформувати її в дивізію. Його погано озброєні частини самостійно стримували прорив білогвардійців у Приазов'і. Але, незважаючи на це, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під тиском Троцького 25 травня прийняла рішення „ліквідувати Махна в найкоротший час“.

Зробити це командування червоних не мало змоги. А ображений, зачеплений за живе комбриг сам відмовився від командних посад у Червоній армії і запропонував своїм загонам зробити вибір — перейти в розпорядження Південного фронту чи розбитися на самостійні загони й працювати в інтересах народу“.

Все це остаточно підірвало боєздатність Червоної армії. Вона почала відступати в Донбасі, зросли рецидиви партизанщини. Наприкінці травня заступник голови вищої військової інспекції повідомляв, що серед частин Укрфронту панує невдоволення, поширюються заклики „Бий жидів!“, „Геть комуну!“, „Геть надзвичайки!“ Вища військова інспекція зазначала, що „багато частин фронту, зокрема 1-й і 2-й полки (Богунський і Таращанський), політично ненадійні. Для врятування загального становища необхідно вжити крайніх заходів, треба одягнути й узутити червоноармійців і, принаймні, змінити в полках командний склад, усунувши з ненадійних частин їхніх ватажків“.

Спроба Троцького адміністративно-командними й репресивними заходами поліпшити становище не мала успіху. Призначений командуючим 14-ю армією Ворошилов 13 червня писав Раковському, що „армія, як організму, нема Штаби й різні установи — це в кращому разі натовп нероб, а в гіршому — тіяниці й саботажники, в органах постачання немає ні озброєння, ні обмундирування, частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими й скривавленими ногами, обірвані“.

Під тиском денкінців червоні залишили Лівобережну Україну 25 червня білі увійшли до Харкова, а 28 числа — до Катеринослава.

3 липня в Царицині Денкін видав „московську директиву“ Збройним силам Півдня Росії, в основу якої було покладено план організації головного удару на Курському й Воронежському напрямках з метою захоплення Москви.

Тим часом активізувала свої дії об'єднана армія УНР, її частини потіснили червоних із заходу на схід і північ. Наприкінці серпня радянські урядові установи змушені були терміново залишити Київ. Радянська влада в Україні, втративши військову підтримку, політичний авторитет і соціальну опору в місті та селі, впала вдруге.

Революційна повстанська армія України в денкінському тилу

На початку осені 1919 р. більшість території України опинилася під владою генерала А. Денкіна. Його армія при фінансовій, збройній і політичній підтримці країн Антанти розгорнула наступ на Москву. Ідеологічною підвалиною білого руху було гасло відновлення єдиної, неділимий Росії, майбутній державний устрій якої мали визначити Установчі збори. Сам Денкін у своїх численних публіцистичних і мемуарних працях не раз наголошував, що він ніколи не був монархістом, його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності й неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією. Тож і знаходив він

підтримку серед малочисельних вищих та середніх соціальних верств і вороже сприймався нижчими, які становили більшість населення дореволюційної Росії. Робітники, ремісники й селяни пов'язували його з реставрацією старої соціально-економічної системи. І хоч денкінська влада усунула політику „воєнного комунізму“, декларувала відновлення вільної торгівлі й недоторканність приватної власності, обіцяла провести аграрну реформу, вона не знайшла підтримки серед селянства України. До соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додався і національний. Невдовзі в тилу Денкіна розгорнувся масовий повстанський рух. Лише кілька отаманів, які завзято боролися проти більшовиків, пішли на службу до Денкіна. Решта загонів, у тому числі й отамана Зеленого (загинув у бою з денкінцями восени 1919), виступили проти білих.

Але найважливішу роль у розгромі денкінського тилу відіграли загоны Н. Махна. Діяльність очолюваної ним повстанської армії в цей період була апофеозом махновщини.

5 серпня Махно видав наказ про створення Революційної повстанської армії України (махновців). У ньому зазначалося: „Завданням нашої революційної армії і кожного повстанця, що вступив до неї, є чесна боротьба за повне звільнення трудящих України від усякого поневолення, за повне розкрячення їх праці ( ) Не може бути несправедливості в нашому середовищі. Не може бути від нас кривди хоча б одному сину чи дочці трудового народу, за який ми боремось“.

За своєю структурою повстанська армія складалася з 4 корпусів, кожен з яких поділявся на полки, батальйони, роти, сотні, взводи й напіввзводи. Вищим керівним органом армії була військово-революційна рада. Командарм Н. Махно підпорядковувався раді. Крім того, діяв штаб армії. В її лавах воювало 40 тис. піхотинців і 10 тис. кавалеристів. На озброєнні вона мала близько 1000 кулеметів, поставлених на тачанки, й 20 гармат. Особовий склад пересувався на 12 тис. тачанок. Без громіздких тилкових служб армія була надзвичайно мобільною. За добу повстанці долали до 100 верст.

Уже в серпні — вересні денкінці відчували на собі силу цього військового формування. Штаб командуючого групою військ Новоросії генерала Шелінга, на якого покладалось виконання директиви про наступ на захід і північний захід, інформував ставку Денкіна: „Отже, з групою Махна доводиться рахуватись як із серйозним противником,

що не має тилу, відмінно споряджений, переважає нас чисельністю і зовсім не чутливий до наших обходів( ) Перш ніж виконувати директиву, необхідно рішуче покінути з групою Махна біля Новоукраїнки Цього можна досягти введенням у бій не лише всіх наших сил а й достатніх сил з боку 2-го корпусу

Командуючий військами білих на Правобережній Україні кинув проти махновців зведену дивізію генерала Я Слащова до якої входило кілька офіцерських полків З нею взаємодіяли інші військові частини

27 вересня 1919 р поблизу с Перегонівки відбувся вирішальний бій між денікінцями й махновцями Останні якраз підписали угоду про союз з армією УНР, від якої отримали боеприпаси З усіх поразок денікінців восени 1919 р на Правобережній Україні ця була найнищівнішою Вони втратили близько 18 тис бійців Махновці розгромили Сімферопольський, 2-й Феодосійський, Керч-Єникальський, 51-й Литовський та інші білогвардійські полки

Перемога відкривала повстанцям шлях до рідних місць Катеринославщину було оголошено базою махновської армії Вона просуvalася туди стрімко, долаючи в окремі дні по 60 і більше верст . Наче в заворожене сонне царство влетіли махновці, — писав один з їхніх ідеологів П Аршинов — Ніхто ще не знав про прорив під Уманню, не мав уяви про те де вони Влада не вживала жодних заходів перебуваючи в тилловій сплячці Тож махновці всюди нападали на ворога несподівано, як весняний грим

Уже в ніч на 29 вересня центральна колона повстанської армії заволоділа Новоукраїнкою, а вдосвіта 5 жовтня, здобувши Олександрівськ, перейшла на лівий берег Дніпра Залишивши в місті штаб армії, Махно наступного дня вирушив на схід Надвечір його частини захопили ст Орихове, а 7 жовтня — Гуляйполе й ст Пологи По кількох днях у їхніх руках опинилися Царекостянтинівка, Гайчур, Кермейчик, Великий Янісоль, Чаплине, Гришине Авдівка та Юзівка

Махновці активно діяли і в інших напрямках Лзовський корпус під командуванням Вдовиченка здобув Великий Токмак, а 8 жовтня підійшов до Бердянська де розташовувалися денікінські склади боеприпасів Після 5-годинного бою повстанці заволоділи містом 14 жовтня Вдовиченко захопив Маріуполь і взяв курс на Таганрог, де була ставка Денікіна

4 жовтня Кримський корпус під командуванням Павловського захопив Нікополь До середини місяця він контролював майже всю Таврію Махновці зайняли Каховку, Мелітополь Генічеськ Новоолександрівку Олешки, 6 тижнів утримували Катеринослав

Повстанська армія здійснила прорив на південь України якраз у період напружених боїв під Орлом де вирішувалася доля і білих, і червоних Як показали найближчі події, удар махновців по тилах виявився смертельно небезпечним для денікінців Командування білих змушене було відкликати з фронту найдієвіші частини для боротьби в тилу, де, по суті, виник другий внутрішній фронт

Повернувшись у рідні місця, повстанська армія дістала могутню підтримку з боку місцевого селянства Її чисельність особового складу досягала 80-100 тис бійців

Загальноселянського характеру махновського руху, масштабу, якого набув він за лічені тижні, не могли заперечувати ні білогвардійці, ні більшовики, котрі залишилися в підпіллі 15 листопада газета „Звезда“ (орган катеринославського губкому КП(б)У) писала „Лише цілком короткозорі люди можуть не бачити, що махновське просування в глибокі області захоплених денікінською клікою, — це щось більше ніж проста воєнна операція Це ще й широкий народний рух, який захопив і повів за собою у своєму стихійному й нездоланному розвитку неосяжні верстви трудових мас, який врешті вилився у сповнену величезних задатків революцію“ Як це зізнання дисонувало з усім тим, що раніше й пізніше писала про махновський рух більшовицька преса!

На підконтрольних територіях махновці проповідували ідеї „вільного радянського ладу“ Найповніше вони були представлені в „Проекті декларації Революційної повстанської армії України (махновців)“ У вільному радянському ладі вони вбачали таку систему громадських організацій і рад, які були б репрезентативними органами влади трудящих, а не виконавчими підконтрольними структурами політичних партій, насамперед більшовицької В самій основі „вільного радянського ладу“ лежала ідея самоврядування Так вирішення земельного питання передавалося безпосередньо в руки виробників-селян Продовольча проблема мала розв'язуватись на засадах взаємовигідного товарообміну між містом і селом Така програма знаходила підтримку з боку селянства й робила махновщину широким соціальним рухом Щоправда втілити

в життя „вільний радянський лад“ махновцям не вдалося. Насамперед тому, що після розгрому денкінських тилів повстанській армії довелося вступити в тривалі кровопролитні бої з добірними денкінськими підрозділами.

За наказом А. Денкіна в районі Волновахи для боротьби з повстанцями зосередились Терська й Чеченська кавалерійські дивізії, а також Донська кавбригада. Крім цих військових з'єднань, проти махновців виступили 9 кінних козацьких полків і 2 бригади пластунів. У середині жовтня білі спробували оточити махновців. Кільце виявилось вельтенським — адже повстансько-денкінський фронт простягнувся на 1150 верст. Однак на початку листопада повстанська армія перейшла на правий берег Дніпра й заволоділа територією Пятихатки — Кривий Ріг — Апостолове — Нікополь, а відтак повила наступ у напрямку Єлисаветграда, Миколаєва та Херсона. В ніч на 9 листопада вона вдруже здобула Катеринослав.

Великою загрозою для повстанців була епідемія тифу. На початку грудня ця хвороба вразила 35 тис. чол. Вони сковували пересування армії, примушуючи її вдаватися до не властивої повстанцям тактики — позиційної оборони. В жорстоких грудневих боях з білогвардійцями повстанська армія зазнала величезних втрат, але продовжувала чинити опір.

Тим часом на Північному фронті денкінська армія почала відступати. Махновці, сприяючи своїми діями в тилу білогвардійців успіхам Червоної армії, вважали себе її союзниками. На початку січня 1920 р. підрозділи Револуційної повстанської і Червоної армій зустрілися біля Олександрівська. Махновці заявили про свій намір зайняти одну з ділянок фронту для спільної боротьби з білими. Іншої думки дотримувалось командування Червоної армії. Ще на підході червоних до махновського району голова РВРР Л. Троцький підписав наказ № 180 з переліком заходів, спрямованих на ліквідацію махновщини. 9 січня Всеукраїнським, верховним і надзвичайним органом Радянської влади в Україні, оголосив Махна й махновців поза законом. Головний аргумент полягав в тому, що Махно та його група начебто зрадили український народ, запровадившись польським панам. Тож усіх, хто підтримує і переховує зрадників українського народу, буде нещадно знищено, говорилося в постанові. Ще жорстокіше завдання ставив своїм підлеглим начальник Естонської дивізії Пальвадре: „Нещадно розправлятися з бандами Махна й населенням, яке їх по-

криває. В разі опору махновців у районі Гуляйлоля ( ) повестися з ними найжорстокішим чином, повністю знищуючи пункти опору й зрівнюючи їх із землею“. Червоний командир мав на увазі села й хутори. До осені 1920 р. частини Червоної армії, змінюючи одна одну, намагалися методами „червоного терору“ розгромити Махна. Але вони не могли похвалитися успіхами.

Скориставшись тим, що червоні сконцентрували увагу й наступальну енергію на боротьбі з Махном, залишки денкінської армії взимку 1920 р. зосередилися в Криму, зачавшись за його перешийками. Остаточний розгром білогвардійців, який можна було успішно здійснити силами Червоної і Револуційної повстанської армії, відкладався на майбутнє.

Радянська влада в Україні 1920 р.

На початку 1920 р. радянську владу в Україні було відновлено. Щоб не повторилися помилки 1919 р., VIII конференція РКП(б), яка одностайно підтримала тезу Леніна „нам потрібен блок із селянством України“, докладно обговорила принципи радянського будівництва й соціально-економічної політики. Рішення її поклали край безоглядній колективізації сільського господарства. 5 лютого Всеукраїнським — надзвичайним вищим законодавчим і виконавчим органом Радянської влади в Україні — прийняв новий земельний закон, що проголошував зрівняльний поділ землі, добровільність у створенні комун та артелів, обмежував земельну площу радгоспів. Однак, як недовзі з'ясувалося, це був лише тактичний маневр у застосуванні тієї ж таки системи „воєнного комунізму“ й диктатури пролетаріату 1920 р. „воєнний комунізм“ не тільки зберіг свої характерні ознаки, а й набув системної довершеності. Протягом того року Україна залишалася своєрідним плацдармом для випробування і вдосконалення комуністичної системи.

Українська державність в УСРР мала суто формальний характер. Всеукраїнським, згадавши, що на території республіки з 1 червня 1919 р. є чинною угода про об'єднання військової, державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР, 27 січня анулював усі декрети уряду УСРР, які стосувалися функціонування органів влади, військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових установ, і замінив їх російськими декретами.

Не поспішали в Україні з виборами до рад, перевага тут надавалася ревкомам — надзвичайним органам, склад яких не обирався, а призначався. Навіть наприкінці 1920 р ревкоми переважали у загальній структурі державних органів влади. ІV конференція КП(б)У (березень 1920 р) пояснювала такий поворот справи тим, що в Україні „пролетаріат почасти ще перебуває під впливом соціал-зрадницьких партій, а на селі пролетарські маси й трудове селянство ще перебувають не тільки під фактичною, а й під моральною диктатурою куркуля“.

При формуванні органів радянської влади абсолютна більшість у них забезпечувалась за членами КП(б)У, які в губернських виконкомах становили 91% загальної чисельності. Як і 1919 р, більшовики розмовляли зі своїми політичними опонентами мовою ультиматумів або через ВУЧК. Якщо в грудні того року вони погодилися включити до Всеукраїнського по одному представнику партій борбистів і боротьбистів, що мали помітний вплив на маси, то вже у березні наступного домоглися саморозпуску партії боротьбистів, лише окремих її представників прийняли до лав КП(б)У. Трохи пізніше аналогічним чином було ліквідовано партію борбистів. Жорсткіша політика застосовувалась до інших політичних партій. Так, на початку березня ВУЧК заарештувала весь склад Всеукраїнської конференції партії лівих есерів (інтернаціоналістів), а у вересні — всіх учасників її з'їзду. 20 керівників цієї партії кинули до концтабору, після чого вона перестала існувати. Не припинялися широкомасштабні репресії проти меншовиків. З 20 по 23 березня 1920 р в Києві тривав судовий процес над членами їхньої партії, звинуваченими у співробітництві з денкінцями. Процес мав відверто політичний характер і був провісником політичних судових процесів 30-х рр.

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У перетворилася на одну з вагомих складових державного апарату. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам ВУЦВК і РНК УСРР. Звичайно ж, вони визначали зміст їхніх постанов.

1920 р процвітали „воєнно-комуністичні“ методи господарювання. В Україні втретє розгорнулася націоналізація. До рук держави перейшло 11 тис промислових підприємств, щоправда їй вдалося більш-менш забезпечити роботою лише 4 тис з них. Значно зменшився валовий національний продукт, катастрофічно знизилась продуктивність

праці. Згортаючи товарно-грошові відносини, державні органи широко вдавалися до позаекономічних методів. У січні 1920 р було створено Українську трудову армію. 30 тис її бійців забезпечували робочою силою окремі підприємства, не раз слугуючи як знаряддя примусу. В господарчій практиці набули поширення милитаризація праці, трудові повинності.

Засилля адміністративних методів, сувора централізація, нехтування економічних законів, диктат комуністичної ідеології, тривалість воєнного часу — все це призвело до повного розвалу економіки. Голodne й холодне місто ледь животило.

Робітничий клас дедал частіше виявляв невдоволення діями радянської влади. Олександрівський повітовий комітет КП(б)У 1 травня повідомляв у ЦК КП(б)У: „Важкий економічний стан, гостра продовольча криза створюють сприятливий ґрунт для агітації наших політичних противників. Робітничий клас, змушений внаслідок економічної розрухи поповнювати лави дрібних спекулянтів, сприйняв психологію, ворожу нашому комуністичному будівництву“.

У тяжкому становищі опинилося село. Як і попереднього року, в Україні застосовувалась продрозкладка. Хліб примусово вилучали із селянських господарств, а 1920 р — ще й м'ясо, яйця, окремі види овочів. Сталін, який очолював Українську трудову армію, вважав, що в Україні є 600 млн пудів хлібних лишків (фантастична на той час кількість) і при „певному напруженні ці шістьсот мільйонів можна було б взяти“. Продрозкладка офіційно планувалася на рівні 140 млн пудів. Щоб відібрати їх у селян, створили велетенську армію. Лише штаб губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становив 60 тис чоловік. А ще діяли члени продовольчих загонів, трудовармія, війська внутрішньої служби.

Як і попереднього року, продовольча політика виходила далеко за межі простої заготовки хліба, ставши одним з головних компонентів класової боротьби. 18 травня губвиконкоми отримали урядову директиву, в якій наголошувалось, що всі працівники повинні засвоїти як незаперечну істину, що продовольче питання в Україні є насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства. Знову не було розроблено чітких критеріїв визначення куркульства. До них відносили всіх тих, хто не погоджувався з діями влади.

Перемогу над куркульством мали принести поділ села на ворогуючі табори завдяки комітетам

незаможних селян (КНС) і застосування репресій до заможнішої частини селянства В губерніях і повітах створювались спеціальні „трійки“, у волостях — „четвірки“ Вони керували продработою, боротьбою з куркульством і мали, по суті, необмежену владу на місцях

Найгостріше відчули на собі репресії колишні повстанці-махновці, селяни півдня України, що брали масову участь у боротьбі проти Денікіна у лавах Револуційної повстанської армії України (махновців) Каральна політика 1920 р набула величезного розмаху, кожна, бодай найменша протидія державним органам чи їхнім представникам розцінювалась як контрреволюція Протягом року в Україні було створено органи примусових робіт, обладнано 18 концентраційних таборів, через які пройшло 25—30 тис осіб

Жорстока „воєнно-комуністична“ політика розорила село, майже нічого не давши простому населенню міст Більше того, вона сприяла швидкому зростанню державно-партійного апарату, який займався економічним перерозподілом, що супроводжувався постійними зловживаннями, задоволенням особистих і корпоративних інтересів, викривленням моральних принципів В Україну зграями посунули функціонери з голодної Росії Відірвані від населення, незнайомі з його психологією і ментальністю, вони поводили себе, як опричники Один з них, відряджений з Москви в Одеську губернію, писав „ Можна із впевненістю сказати, що досить лише тільки раз добре провчити й прочистити найчорніш волости, і весь повіт буде шовковий Ми матимемо повну змогу працювати надалі без перешкод ( ) Я особисто вживатиму всіх заходів, щоб 14-а армія цю операцію провела добре, є слушний привід — повстання в сусідньому повіті ( ) В нас немає потреби міняти свою політику І в робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, і в боротьбі зі спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати „загвинчувати“ Україну все міцніше й міцніше, щоб з неї побіг, на решті, живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви“ Живильні соки у вигляді ешелонів з хлібом, яких регулярно вимагала від Харкова Москва, супроводжувались ріками селянської крові Але більшовицькі лідери не брали це до уваги

Тож не дивина, що в селах України зростало глухе невдоволення З кінця весни 1920 р воно знову переросло у масовий повстанський рух Відвідавши Катеринославську губернію, нарком внутрішніх справ УСРР В Антонов-Саратовський

привіз до Харкова невтішну статистику із 226 волостей губернії щолком радянські настрої переважали лише в 3 Член Політбюро ЦК РКП(б)У Я Яковлев (Епштейн) на одній з нарад у липні 1920 р зазначав, що в Україні діє 200 — 250 селянських повстанських загонів (тобто по 2-3 загони на повіт) Щоправда, він називав їх бандами

Повстанський рух набув загрозливих для радянської влади масштабів Не випадково за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 5 травня 1920 р до Харкова прибув Ф Дзержинський Як начальник тилу Південно-Західного фронту, він мав завдання знешкодити цей рух Чисельність збройних сил, використаних для боротьби з повсталим селянством, за визначенням Дзержинського, не поступалася чималій армії 18 піхотних бригад (107 батальйонів), 1 кавдивізії (5 полків) і 6 батарей (24 гармати) Відповідно це свідчило і про сили повстанців

Їх найдієвішу частину становила відновлена наприкінці весни Револуційна повстанська армія України (махновці) 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України (махновців), яку очолив командарм Махно Влітку 1920 р махновці здійснили 3 рейди по Лівобережній Україні, подолавши 1400 верст Боротися з ними було непросто, до того ж на їхній бік переходили червоноармійці Як свідчив начальник штабу повстанської армії В Білаш, влітку 4590 махновців становили колишні червоноармійці У вересні 1920-р чисельність повстанської армії досягла 20 тис бійців Її керівник мав великий авторитет серед селян „Той факт, що Махно ще існує, той факт, що він, незважаючи на всі наші зусилля, й досі не знищений, а розпочинає рейд, який охоплює чотири губернії (Катеринославську, Донецьку, Харківську, Полтавську), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села Він розгулює серед нього зі своєю бандою“, — інформували чекісти радянське і партійне керівництво

Конфлікт із селянством, відсутність надійного соціального опертя в селі знову зробили проблематичним існування радянської влади в Україні Більшовикам вдалося відбити об'єднаний наступ польської і української армій, але вони надовго застрягли на території Польщі Внутрішнім і зовнішньополітичним становищем скористалися білі

Останній двобій білих і червоних на території України

енкінська армія врятувалася від остаточного розгрому червоних, зацаївшись за кримськими перешийками 4 квітня 1920 р. П. Врангель заступив А. Денкіна на посту головнокомандуючого Збройними силами Півдня Росії. Він не лише реорганізував білу армію і повернув їй боєздатність, а й заходився міняти політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, а проте генерал рішуче відкинув спроби західних дипломатів схилити його до переговорів з більшовиками. Свою стратегію він так визначив в одному з інтерв'ю: „Не триумфальним походом на Москву можна визволити Росію, а створенням хоча б на клапти російської землі такого порядку і таких умов життя, які привертати б усі думи й сили народу, що стогне під червоним гнітом“.

Врангель одразу ж відмовився від ідеології „єдиної і неділимої Росії“, пообіцяв Донові й Кубані не порушувати автономних прав козацтва, зробив ряд кроків до пошуку контакту з урядом УНР. Паризьким каменем своєї платформи він вважав нормалізацію стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Відповідно до закону про землю від 7 червня 1920 р. основна її частина передавалася виборним повітовим та волосним земельним радам, які мали виробити місцеві норми землеволодіння й поділити землю. Вона першочередно мала перейти в повну приватну власність за внесення у державний хлібний фонд 20% середньостатистичного річного врожаю протягом 25 років.

Аграрною реформою Врангель намагався прихилити до себе селянство й використати повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнити свою армію і забезпечити стабільність тилу.

Успішний наступ поляків підштовхнув його до ініціативи з „червоною нечистю“: 6 червня біла армія розпочала вихід з Криму й до 24 числа захопила Північну Таврію. Кінець липня і початок серпня минули в запеклих боях у районі Олександрівська, місто переходило з рук у руки. В середині вересня армія Врангеля, перегрупована й поповнена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла у наступ і 22 числа захопила ст. Синельникове, а 28-го — Маріуполь. За цей час вона виросла майже вдвічі, до неї приєдналося кілька повстанських отаманів — Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Го-

лик. У тилу врангелівців не вибухали такі повстання, як раніше в тилу Денкіна. Але не стався і масовий прихід селян у білу армію. Либонь, у них вже встигли сформуватися стереотипи сприйняття білих. Врангель зумів похитнути їх, однак не спромігся зруйнувати. Взагалі він був талановитим полководцем і гнучким політичним діячем. Визнаючи це, його безпосередній супротивник, командуючий Південним фронтом Червоної армії М. Фрунзе 1921 р. писав: „Озираючись тепер на минулі дні славної боротьби і намагаючись дати їм історичну оцінку, несамохіть доходиш висновку, що в особі Врангеля і керованої ним армії наша батьківщина, без сумніву, мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях шврічної борни Врангель як командуючий у більшості випадків виявив і неабияку енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то і про них слід дати безумовно позитивний відгук“.

Можна припустити, що якби Врангель командував білими арміями 1919 р., а не наступного, двобій між червоними і білими скінчився би інакше 1920 р., попри всі позитивні сторони Врангеля, боротьба його армії нагадувала бій міфічного Давида з Голафом. У білих практично не було шансів, бо більшовики вже надійно опанували державну російську машину й зорієнтували на забезпечення своїх воєнних потреб величезні природні й людські ресурси Росії. Їхні труднощі полягали лише в неможливості швидко маневрувати силами. На початку вересня РВРР почала перекидатися на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану, вирішено було послати сюди й 1-у Кінну армію, знявши її з польського фронту.

М. Фрунзе планував оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їх від кримських перешийків і розгромити в степу. Таке завдання частинам фронту він поставив 19 жовтня. Перед наступом вони за чисельністю майже втричі переважали супротивника. До того ж наприкінці вересня було обговорено, а 16 жовтня підписано чергову воєнно-політичну угоду з повстанською армією Махна про спільні дії проти врангелівців. У тилу червоних військ запанував відносний спокій. Того ж таки 16 жовтня махновці вирушили на фронт, їхня армія, зберігаючи свій статус, в оперативних питаннях підпорядковувалась червоному командуванню. Перед нею стояло складне завдання: не пізніше 24 жовтня прорватися в тил ворога від Олександрівська і рейдувати на Оріхове й далі з метою захоплення кримських перешийків. Було це майже

нереально. Однак 24 жовтня повстанці здобули Оріхове, а 30-го — Мелітополь. Рейдуючи тилами білих, вони подолали 250 верст, завдавши ворогові нищівних ударів, але й самі зазнали відчутних втрат.

Операція Південного фронту в Північній Таврі завершилася 2—3 листопада перемогою червоних. Білі втратили 20 тис бійців, 100 гармат, чимало боеприпасів, але не дали оточити себе. Залишки їхніх армій відійшли у Крим.

Перекопські укріплення, зведені за допомогою англійських і французьких військових фортифікаторів, вважалися неприступними. Ще за часів Запорозької Січі татари й турки насипали впоперек Перекопу вал 8 верст завдовжки. Його ширина в основі пересягала 15 м, а висота дорівнювала 8 м. Перед ним був рів 10 м завглибшки і понад 30 м завширшки. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Його захищали 2 ряди шанців і загороджень з колючого дроту. На вершині пролягла ще одна лінія укріплень: там виставили 70 гармат і 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького валу в районі Юшуні розташувалася наступна лінія оборони.

5 листопада М. Фрунзе видав наказ наступати на Крим. Нова операція мала розпочатися без попередньої підготовки. Увесь тягар штурму лягав на плечі 6-ї армії, якій в оперативному відношенні підпорядковувались махновці. План Фрунзе був доволі простий: тимчасом як 51-а дивізія штурмуватиме в лоб перекопські укріплення, інші частини армії, форсувавши вброд Сиваш, вийдуть через Литовський півострів у тил білих.

Фронтальний штурм укріплень Турецького валу розпочався вдень 8 листопада. Хоч червоні зазнавали колосальних людських втрат, Фрунзе наполягав на лобових атаках укріплень, а тим, хто зволював, погрожував якнайсуворішими репресіями. Але вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові, де, форсувавши Сиваш, діяли 3 червоні дивізії і повстанська махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, мусяли відступити з Литовського півострова, й оборона Турецького валу втратила сенс. 10 й 11 листопада бої точилися на юшунських укріпленнях, а 11 числа опір білих на Перекопі було остаточно придушено. Фрунзе звернувся по радіо до Врангеля з пропозицією здатися протягом 24 годин. „Всім бійцям Кримської армії, — зазначав він, — гарантується життя і бажаним вільний виїзд за кордон. Кожному, хто складе зброю, буде надано можливість спокутувати свою вину перед народом

чесною працею“ Врангель не відгукнувся на пропозицію.

13 листопада Фрунзе наказав військам Південного фронту до 20 листопада остаточно заволодити всією територією півострова. Того самого дня 2-а Кінна армія і махновці захопили Сімферополь. Втративши перекопські укріплення, білі практично припинили опір. Залишки їхньої армії терміново вантажилися на кораблі в кримських портах і виїжджали до Туреччини. 16 листопада Фрунзе телеграфував Леніну: „Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано“.

Як правило, радянська історіографія подавала цю телеграму як останню крапку в перебігу громадянської війни. Насправді ж Кримська операція мала інше — страхотливе завершення. Довідавшись про пропозицію Фрунзе Врангелю, Ленін відреагував на неї категорично: „Вкрай здивований непомірною поступливістю умов. Якщо противник не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно“. З величчя вождя після захоплення Криму там розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Всім колишнім військовослужбовцям врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав цей наказ, запроторили до тюрем і надзвичайок, а відтак розстріляли. Розстріли мали масовий характер. Враження про них можна скласти із зведення військово-цензурного відділення особливого відділу 4-ї армії, яке займалося перлюстрацією приватного листування. Наведемо кілька фрагментів листів, вилучених цензурою: „Під час вирішальних боїв за взяття Сиваша, а потім Криму наші функції трибуналу були найвідчайдушніші: пачками розстрілювали білогвардійців, судили своїх і скільки жертв, страждань. Про це можна розповідати протягом довгих бесід“, — писав слідчий ревтрибуналу 3-ї дивізії. „Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють, — повідомляв з Ялти 4 грудня 1920 р. невідомий адресат — Досить для смертної кари слова „дворянин“ (не кажучи — офіцер, солдат іх, конаючих, піднімають з лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — вже злочин, освіта — злочин. Все, все може бути підставою, щоб гебе вночі схопили й повели у надзвичайку. Вранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарів, інженерів — усіх косять. Порятуйте людей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни“. Навіть у березні 1921 р. 13

Сімферополя повідомляли „ дуже багато розстрілів, ми ходимо дивитися на розстріляних у яри, деяких собаки обгризли, а їх так і не прибирають“

Рівночасно з цією каральною операцією червоне командування вело таємні приготування до знищення махновської армії 23 листопада Фрунзе доповідав Леніну „В ніч з 25 на 26 повинна розпочатися ліквідація залишків партизанщини ( ) Щоб виключити підозри, начальникові тилу 4-ї армії наказано вжити ряд необхідних заходів“ План Фрунзе полягав у тому, щоб під виглядом передислокації окремих частин оточити махновські угруповання в Криму і Гуляйлолі, а відтак знищити їх Приводом для розгортання воєнних дій проти союзника червоне командування оголосило порушення махновцями воєнно-політичної угоди й звинуватило Махна в небажанні перекинути свою армію на Кавказ У наказі Фрунзе військам зазначалося „З махновщиною треба покінчити за три заходи Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю В найкоротший строк всі бандитські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів вилучена“ 25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції

Незважаючи на зусилля Фрунзе, операція виявилася погано підготовленою, а головне — червоноармійці не виказували бажання боротися із вчорашніми союзниками Більше того, окремі червоні частини переходили на бік махновців Тож останнім вдалося вийти з оточення Боротьба точилася до осені 1921 р (28 серпня Н Махно з невеликим загonom перейшов кордон України і був інтернований на території Румунії) Вона супроводжувалася жорсткими репресивними діями Так, полтзведення польового штабу 4-ї армії за 24 грудня 1920 р повідомляло „В справі ліквідації махновщини працюють ревтрибунал, комдездив, відповідальні політпрацівники, якими проведено репресії В Попівці розстріляно — 130, в Андришівці — 470 осіб, спалено 6 хат, у Кінських Роздорах розстріляно 45 чоловік В бою знищено 196 бандитів“

Каральна політика не давала бажаних наслідків У поєднанні з іншими елементами „воєнного комунізму“ вона призводила до зростання і поширення повстанського антикомуністичного руху й за

межі України Це змушений був відкрито визнати штаб РСЧА у доповіді від 29 березня 1921 р „Вдивляючись в історію бандитсько-повстанського руху, необхідно відзначити, що з постійного його осередку — України цей рух протягом зими 1920/21 р перекинувся у Тамбовсько-Воронезький район, захопив центральну частину Західного Сибіру, яка прилягає до Уралу, й останнім часом поширюється в центрі Поволжя З'явилися дрібні банди і в районі Західного фронту“

На початку 1921 р повстанський рух став основною формою громадянської війни Селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — „воєнному комунізму“ Воно було останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовизмом Проблеми селянства полягали в його розпорошеності, у відсутності на початку 1921 р політичних сил, здатних згуртувати село Чи не тому на території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які вели боротьбу лише в межах свого повіту?

З іншого боку, й комуністична влада не мала шансів вийти переможницею у боротьбі з селянською стихією Покласти край громадянській війні міг лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами Визнання цього знаходимо в резолюції 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921р) „Перед пролетарською партією стояла двоєкого роду можливість або ( ) піти на відкрити громадянську війну з масою селянства ( ) або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади“

Більшовики, безкомпромісні протягом 3 років громадянської війни, обрали шлях поступок 1921 р В Ленін докорінно переосмислив і змінив своє ставлення до „воєнного комунізму“ Опинившись перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю і реальною державною владою, він вибрав останню, проголосивши новий економічний курс Запровадження непу поклато край громадянській війні і на довгі десятиліття утвердило радянську владу в Україні, закамфлювавши її в національні форми державності

Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях

У переддень повстання

З завершенням 1-ї світової війни на західноукраїнських землях настав якісно новий етап народних змагань. Здійнявшись у Галичині, хвиля загальнонаціонального повстання прокотилася Буковиною, Волиню, Закарпаттям. Визвольна боротьба, що охопила території, являла глибокий взаємопов'язаний процес органічну частину перетворень, які докорінно змінили обличчя Центральної та Східної Європи, всього континенту, врешті, цілого світу.

Українці як і інші народи Австро-Угорщини, домагалися ліквідації ненависної влади Габсбургів на своїх землях. Зробивши чималий внесок у розвал віденської імперії, революційні виступи у Східній Галичині, Буковині, Закарпатті, а також на Волині одразу ж переросли в оборонну війну, спрямовану проти військ новопосталих держав (у першу чергу Польщі) і тих, котрі існували й раніше (передусім Румунії). Особливої гостроти й міжнародного розголосу набула збройна боротьба у Прикарпатті. Це зумовлювалося стратегічним, політичним і культурним значенням Східної Галичини та її центру — Львова в історичному житті України та їх місцем у територіальних домаганнях Польщі, який переможна Антанта відводила першорядну роль у перебудові Центральної Східної Європи.

Західноукраїнські землі вступили у новий етап свого розвитку, обтяжені перебуванням у багатокласовому колоніальному ярмі. Невигойне вірогідданство місцевої еліти щодо габсбурзької монархії гальмувало розвиток подій у Східній Галичині аж до остаточного падіння Австро-Угор-

щини. Українські депутати віденського парламенту прихильніше, ніж представництва інших поневолених народів, зустріли маніфест імператора Карла від 18 жовтня 1918 р., який обіцяв перетворити Австрію на федеративну державу. Як твердять деякі активні учасники тодішнього українського руху, за порадою монарха 18-19 жовтня було скликано „з'їзд мужів довір'я“.

Імперії лишалося існувати лічені дні, а депутати парламенту, єпископи, члени сеймів і лідери політичних партій Галичини та Буковини, які зібралися у Львові, дали дотримувалися курсу на закінчення західноукраїнських земель під владою Відня. Він обґрунтовувався невизначеністю позиції Антанти, з одного боку, та становища на Великій Україні, — з другого. Головний документ зібрання, що проголосило себе Українською Національною Радою — вищим органом західноукраїнських земель, проголосив українські землі імперії становлять „одноцілну українську територію“, що „уконституційовується Українська держава“, представники якої мають брати участь у майбутній мирній конференції. Останній пункт декларації забороняв „теперішньому австро-угорському міністру заграничних справ Буріану“ вести переговори „іменем цієї української території“. Переводячи це рішення на зрозумілу народові мову, К. Левицький на мітингу 20 жовтня заявив, що воно означає „утворення Української держави в межах Австро-Угорщини“. Він та його однодумці вбачали у створенні „коронного краю“ чи королівства у складі Австрії альтернативу польській владі над Східною Галичиною.

Центральний уряд відмовився від обіцяного поділу Галичини на польську й українську частини. 31 жовтня він підтримав створену в Кракові польську Ліквідаційну комісію, яка претендувала на владу над всім регіоном. Іншим було ставлення до українських прагнень. Фактично заперечувалася можливість встановлення української адміністрації навіть в окремих внутрішніх повітах Східної Галичини.

Неприхильну позицію центру підживлювало негативне ставлення до возз'єднання українських земель. Ще 15 вересня 1918 р. намісник у Галичині генерал К. Гуйн звернув увагу старост і директорів поліції у Львові й Кракові на те, що в Тернопільському, Збаразькому та інших повітах „деякі члени легіону (січових стрільців — Авт.) провадять серед сільського населення пропаганду у великоукраїнському дусі“.

Лідери УНРади не наважилися виступити з позицій загальноукраїнського руху, бо знали про наміри Антанти й США зберегти Австро-Угорську імперію, але позбавивши її польських та деяких інших земель

Та як у селах, так і в містах все діяльнішу підтримку здобували ті, хто закликав до возз'єднання з Великою Україною. Орієнтації на Відень суперечив досвід світової війни 1914—1918 рр., яка з перших днів і до самого свого кінця кривала Галичину, Буковину та Волинь їхніми територіями зі сходу на захід, а потім із заходу на схід прокотилися армії обох воюючих угруповань з єдиною метою — загарбати нові українські землі. Жорстоких випробувань зазнали й українці Закарпаття. Швидко позбуваючись ілюзій щодо доброго царя чи цесаря, маси чимдалі свідоміше прагнули згуртування української нації та возз'єднання її земель. Найактивніше боролися за цю історичну справу солдати й військовополонені, які винесли на своїх плечах основний тягар війни. Молоді політичні й соціальні сили, перебравши ініціативу в революційно-визвольному русі, енергійно домагалися усунення австрійської військової адміністрації, перш ніж вона передасть владу в Східній Галичині полякам.

Подібні тенденції виявилися й при формуванні Української національної ради. Соціал-демократи відмовилися увійти до її складу. Настрої УСДП здобули підтримку політично активного студентства й молоді, а також солдатів, котрі повернулися з російського полону. Рішуче обстоювали державницькі прагнення українські січові стрільці.

Ці верстви західноукраїнського суспільства віддзеркалювали його соціальну психологію, радикалізовану у вирі світової війни. Остання вкрай загострила як національні, так і соціальні суперечності. Опозиція галицької молоді й соціал-демократів угодовським діям старих політичних авторитетів зумовлювалася не лише їхнім національно-державним патріотизмом, а й прагненням соціальної справедливості. Відбиваючи глибинні настрої суспільних низів, ці тенденції перетворювались на важливий чинник громадсько-політичного життя, який наближав визрівання революційної ситуації. Потрібна була лише іскра, щоб уся Західна Україна спалахнула полум'ям усенародного національно-визвольного повстання. І воно вибухнуло 1 листопада 1918 р. у Львові. Ця визначна подія заслуговує особливої уваги.

Боротьба за головне місто Східної Галичини

Рішучий виступ українців у Львові пришвидшили воєнні приготування польської сторони. Вірна німцям Регентська рада у Варшаві 23 жовтня призначила головнокомандуючим і начальником генштабу відомого своїм екстремізмом уродженця калушчини генерала Т. Розвадовського, який негайно почав формувати військові частини для дій на Сході. Дедало активніше до цього підключалася „Польська організація військова“. Польське командування готувалося 1 листопада перебрати владу у Львові від австро-угорського намісника К. Гуйна, а солдати й офіцери польського походження, звільнені від присяги австрійським імператором Карлом, повинні були присягнути Варшаві. На території Галичини створювалися два військових округи. Особлива роль відводилася Львівському, новопризначений командуючий якого вирушив до Львова разом з представниками Польської ліквідаційної комісії. Прихильність Відня провіщала „легалний“ перехід влади у Львові до рук новоспеченої польської адміністрації.

Е. Старчевський, президент створеного у липні 1917 р. в Києві Польського демократичного об'єднання, наголошував: „Польща не має права на Львів, рівно як і на Вільно. Ці міста, вважав він, „розташовані, безперечно, в оточенні непольських територій і є історичними столицями Вільно — держави литовсько-руської, а Львів — західної галки українців“. Розважливий ідеолог вважав володіння цими містами навіть некорисним для майбутньої Польщі. „В інтересах польського духу, — зазначав він, — цілком достатньо, аби ці міста й території, що їх оточують, перебували під урядуванням влади, нехай чужої в національному відношенні, але цивілізованої та правової“.

На жаль, чималий досвід співробітництва демократичних сил України й Польщі, підкріплений 1917 р. наданням польському населенню Наддніпрянщини культурно-національної (персонально-національної) автономії, наприкінці 1918 р. було перекреслено у Східній Галичині та Волині.

Урядова Варшава не прагнула мирного врегулювання. Плани будь-що оволодіти Львовом диктувалися ключовим значенням міста у розширенні кордонів Польщі на південному сході. Це мало стати запорукою успіху в боротьбі за Східну Галичину й Волинь, звідки відкривався подальший шлях у гніб України. Забезпечувались важливі передумови для

иноземного панування над іншими західноукраїнськими землями — Буковиною та Закарпаттям, що втрачали важливий культурно-політичний і стратегічний осередок, до якого тяжіли віками Створювався ґрунт для змови — мовчазної чи відкритої — про новий поділ західноукраїнських земель

У західних столицях добре знали, хто і як викликав польсько-українську війну Авторитетні аналітики вже в листопаді 1918 р подали своїм шефам конкретні факти й міркування про перебіг подій Доповідь основного експерта з польсько-українських взаємин Л Бернштейна-Неміра розроблена в надрах англійського міністерства закордонних справ, констатувала

„Збройні дії у Східній Галичині розпочалися після того, як Польська ліквідаційна комісія обрала місцем свого перебування Львів, замість Кракова, який протягом (світової) війни залишався центром політичної активності поляків у Галичині, це було зроблено, незважаючи на виразні застереження соціалістів про нерозумність створення „fait accompli“ для розв'язання польсько-українського конфлікту Більше того, ця комісія взяла за правило взагалі не вдаватись у своїх діях до спроб досягти взаємопорозуміння з українцями З огляду на це, цілком очевидно, яка саме сторона спровокувала збройний конфлікт І навіть за таких умов перші кроки українців були скеровані проти австрійських властей (губернатора Гуйна і командуючого військовими силами генерала Пфайфера), а не проти поляків Інакше кажучи, українці робили у Східній Галичині те саме, що й поляки у Західній Галичині Той факт, що населення Львова переважно польське, є такою ж нещасливою обставиною, як і німецький характер Риги або Катовиць “

Цей висновок видатного англійського історика підкріпив хіба що небажання прем'єр-міністра Д Ллойд-Джорджа беззастережно йти за своїми французьким, американським та італійським колегами — Ж Клемансо, В Вільсоном і В Орландо Його ж партнери по керівництву Паризькою мирною конференцією, дбаючи про власні інтереси у великій міжнародній грі, аж ніяк не прагнули серйозно й відповідально вникати у суть територіальних суперечок, які охопили завжди переобтяжену національними конфліктами Центрально-Східну Європу, та сприяти врегулюванню цих конфліктів мирними засобами

Домінування політики доконаних фактів і хижацького права дужчого цілком влаштовувало ре-

жим, який встановлювався в Польщі В одному з перших інтерв'ю його глава Ю Пилсудській одверто заявив „Як усі військові, не маю великої довіри до вирішення військових справ за допомогою плебісциту або тих чи інших виявів громадської думки“

18 жовтня 1918 р очолюваний Р Дмовським Польський національний комітет заявив претензії на Познанщину, Західну Білорусію та Галичину „Їх окупація, — зазначалось у відповідному зверненні, — гарантуватиме Польщі безпеку на Сході й може послужити у майбутньому базою воєнних акцій союзників у Росії“

Якщо повернення Познанщини було важливим кроком до об'єднання польських етнічних земель, то окупація Східної Галичини перешкоджала здійсненню такої ж одвчної мети українського народу Повоєнне розв'язання проблем Східної Галичини і Львова стало яскравим прикладом кричущої суперечності між проголошенням права націй на самовизначення і реаліями його втілення Боротьба за Львів перетворилася на один із найбільочіших вузлів міжнародних відносин кінця 1918— перших місяців 1919 р Обставини склалися так, що розв'язати його можна було лише силою

Ретельно опрацьований польський сценарій оволодіння Львовом був переіменований У ніч на 1 листопада 1918 р в головному місті Східної Галичини встановилася українська влада Орієнтуючись на відому поведінку керівництва УНРади, такого мало хто чекав Але цього разу справу організував очолюваний сотником Д Вітовським Військовий комітет, створений у вересні офіцерами-українцями австрійської армії і поповнений у жовтні представниками січових стрільців Молоді старшини діяли натхненно й сміливо Головна увага приділялася роботі у зосереджених на території Східної Галичини австрійських військових частинах, де переважали українці, а також серед розміщених у Буковині загонів січових стрільців Одночасно зміцнювалось співробітництво з населенням міст і повітів, де існували осередки українського офіцераства

Головною ланкою революційного вибуху став Львів Організатори виступу мали у своєму розпорядженні невелику кількість (щонайбільше 2,5 тис.) солдатів-українців у складі розміщених тут австрійських частин Оволодіти 200-тисячним містом з такою незначною силою було неможливо Але йшлося не про військовий переворот, а про загальне повстання Його мета не обмежувалась перебранням влади у Львові Визвольна революція

мала відновити — після майже 600-літньої перерви — національну державність на західноукраїнських землях. Здійснити це споконвічне прагнення здатна була лише воля всього західноукраїнського населення, а захистити його від неминучого й скорого нападу могла тільки вся Україна.

Перше історичне завдання вдалося успішно розв'язати. Повстання у Львові знайшло активну підтримку з боку українського населення міста, всієї Східної Галичини. Солдати-українці оволоділи міською цитаделлю, військовими казармами і складами. За участю цивільних добровольців — молоді, тамтешнього та навколишнього робітництва — було усунуто намісника, повстанці заволоділи ратушею, банком, поштою, залізничним вокзалом.

Встановлення української влади проходило безкровно, без жертв як серед військовиків, так і мирного населення. Те саме відбулося в інших місцевостях Східної Галичини.

У відозві від 1 листопада Українська національна рада проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії. Її назву й територіальні межі уточнив закон, ухвалений 13 листопада. „Держава має назву Західноукраїнська Народна Республіка“, вона являє „українську суцільну етнографічну область — з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів) Спиш, Шаріш, Земплін, Уг, Берг, Угоча і Мармарош“. Закон утверджував державну самостійність ЗУНР.

Початок польсько-української війни

ахідноукраїнська державність одразу ж стала об'єктом агресії із Заходу. Вона розгорталася в двох напрямках. Бригада генерала Б. Роя мала просуватися на Львів через Перемишль. З Любліна через Раву-Руську на той же Львів вируждалась інша бригада. Нею командував один з найближчих соратників Ю. Пилсудського полковник Е. Ридз-Смигли. Початок II Речі Посполитої характеризувався швидкою зміною урядів. Соціальні верхи й політичні кола, що приходили до влади, намагалися підняти населення на захист „польськості“ східних земель. Після повернення втраченої понад 120 років тому незалежності, у п'яній атмосфері омріяного багатьма поколіннями відновлення польської державності, такі заклики

зустрічали широкий відгук. Разом з тим територіальні претензії кожного нового уряду ставали чимдалі категоричнішими.

Було апробовано основні пропагандистські версії подій у західній Україні та шляхи розв'язання конфлікту, які фігурували на міжнародній арені протягом усієї польсько-української війни. 4 листопада Польська ліквідаційна комісія звернулася до урядів Антанти і США. Пани з Кракова волали: „Українські банди за допомогою прусських та австрійських військ зайняли частину Східної Галичини і столичне місто Львів, сіючи смерть і руйну“, й просили „коаліційні уряди надіслати до Галичини через Одесу та Румунію польсько-американські й польсько-французькі сили“.

Одночасно до Белграда, де на разі зупинилася штабквартира антантівських військ у Східній Європі, відрядили спеціальну місію. Вона просила надіслати до Львова представників Антанти для „врегулювання польсько-українського конфлікту й наведення порядку“. Для цього війська союзників мали зайняти Львів, Станіслав і Борислав, а у всій Східній Галичині — створена польсько-українська адміністрація під орудою антантівського комісара. Місію запевнили: союзне військо вже марширує на Київ, маючи на увазі ще до Нового року „здобути Росію і заступити більшовикам шлях на Польщу“. Було запевнено: Франція „плекає надію на відновлення Польщі в її історичних кордонах“.

Теоретично попередні англійські й американські розробки мирного врегулювання ніби не позбавляли й українців Східної Галичини можливості здійснити свої національні прагнення. Так, „Офіційний американський коментар до „14 пунктів“, з певною мірою об'єктивності підготовлений восени 1918 р. й тоді ж у цілому прийнятий Верховною радою Антанти, підтверджуючи право Польщі на незалежність, констатував: „Те, що визнано правильним для поляків, безперечно, доведеться визнати правильним і для фіннів, литовців, латишів, а можливо, й для українців“. Заторкувалось також питання суперечностей „між поляками й українцями на південному сході (й у Східній Галичині)“. Ці взаємини, як і стосунки між поляками, білорусами й литовцями, зазначалося в документі: „грубо кажучи, є ставленням поміщика до селянина. Отже, якщо внаслідок евакуації (військ Центральних держав — Авт.) виникне класова війна, цілком можливо, вона набуде й форми конфлікту між народностями. Ясна річ, в інтересах доброї згоди важливіше з'ясувати думку основної національності на кожній

території, аніж правлячого й імущого класу“

Деяко пізніший британський „Меморандум Говарда“, що підсумовував розробки фахівців „Форін офісу“, був спеціально присвячений територіальним проблемам Польщі. Її південно-східний кордон мав проходити вздовж р Сян Цей. „Меморандум“ з'явився 9 грудня 1918 р., коли вже точилися бої за Львів, тому його автори не могли обминути питання про майбутнє головного міста Східної Галичини. Вважаючи Львів „важливим польським анклавом“, вони констатували, що він лежить „порівняно далеко від визначеного вище кордону Польщі“. Звідси рекомендація — залишити місто в „непольських руках, але якщо буде гарантовано збереження польських наукових і релігійних установ“.

Прагнути будь-що подолати небажані для себе ліберально-демократичні тенденції повоєнного врегулювання, польські владні кола не гребували нічим, щоб очорнити в очах Заходу український визвольний рух та його державницькі цілі. Вони не потребували особливої винахідливості, розгортаючи антиукраїнську кампанію, добре знаючи якими аргументами слід маскувати зазіхання на українські землі. Досить було назвати борців проти польської агресії більшовиками. В умовах розколу світу на супротивні суспільно-економічні системи і така невибаглива тактика здебільшого спрацьовувала.

Гарячковість і збентеженість, що охопили Варшаву, зрозуміли. Навіть нетривале функціонування української влади у Львові підважувало польську експансію на схід.

Бої за Львів

Уже вдень 1 листопада досі безкровні події перетворилися на запеклі вуличні бої. Польська сторона при підтримці угорських частин, розташованих на околицях, здобувала чимдалі відчутнішу перевагу. Що ж до січових стрільців з Буковини, то їхній невеликий загін дістався до Львова із значним запізненням і не зміг виправити становища в районі вокзалу, захопленого поляками. Контингенти, що надходили з навколишніх повітів, також виявилися нечисленими. До того ж прибули, як і більшість українських вояків, котрі боролися за Львів, були селянами й почувалися ні в сих ні в тих серед кам'яниць великого міста. Хоч молоді українські офіцери, віддані національній справі, виявляли ентузіазм і йшли на самопожертву, їм не вдалося уникнути серйозних прорахунків в організації опору незрівнянно досвідченшому противникові.

Та й командуванню забракло витривалості. Через день подав у відставку Д. Вітовський, недовго протримався і його наступник Г. Коссак.

Повсталій Львів втратив політичне керівництво. Більшість членів Виконавчої делегації УНР-ади перебувала поза Галичиною, а тим, хто залишився в місті, бракувало досвіду. Вони опинилися в ізоляції.

Чи не найболючішого удару справи втримання Львова й усій національній революції в Західній Україні завдала відсутність щирої солідарності й тісного співробітництва в українському державницькому таборі. Гіркими розчаруваннями обернулися вже перші спроби послати на допомогу Львову основну масу січових стрільців, зосереджених у Білій Церкві. Цього не забажали ані гетьман, ані Національний союз — якраз тоді боротьба за владу між ними досягла апогею. Нічого не змінилося і після перемоги Директорії.

Ю. Пилсудський не приховував принципово різного ставлення до представників Директорії та до властей Східної Галичини. Американський військовий розвідник передав таке з почутого від „начальника держави“ „Легше вести переговори з Петлюрою у Києві, ніж домогтися чогось у районі Львова, бо становище в Києві стабілізувалося — там існує порядок“.

Використовуючи соціальні й регіональні розбіжності між УНР і ЗУНР, Польща намагалася розділити їх, послабити й ізолювати на міжнародній арені. Цей курс вписувався у зовнішньополітичні концепції великих держав-переможниць, котрі, чимдалі менше зважаючи на державницькі й національно-визвольні прагнення українського народу, підтримували, з одного боку, плани польської експансії на Схід, а з другого — „єдиної і неділюмої“ білої Росії. Якщо вони (лише зрідка) і вступали в діалог з українськими представниками, то хіба що під кутом зору зміцнення антибільшовицького фронту та боротьби з „червоною Москвою“. Члени іноземних місій, „згладжуючи“ конфлікт у Східній Галичині, нехтували прагнення українського народу жити самостійно.

Тактика агресора протягом усієї війни 1918—1919 рр. залишалася доволі простою. Заперечуючи саме існування української влади в Східній Галичині й ухиляючись навіть від обговорення її майбутнього устрою, Польща за особливо скрутних для неї обставин домагалася припинення вогню. При тому вона розраховувала на свій незрівнянно більший воєнний потенціал і допомогу країн Заходу.

З посиленням збройної боротьби заворушилися лідери колишніх „москвофілів“ До французького емісара Вілема звернувся від галицько-руської „Народної ради“ В Курилович Недавній депутат рейхстагу й кілька його однодумців заявили, що цей орган, „незважаючи на протидію представників національного сепаратизму — українців, також є виразником інтересів російського народу, який на селяє Галичину, Буковину й Угорщину“ Адепти російської монархії, маючи, очевидно, на увазі останні кроки гетьмана П Скоропадського, запевняли „Нині у визволеній від прусько-австрійської окупації південній Росії стався вирішальний поворот під гаслом „Єдина і неділима Росія“ Ці твердження, далекі від сподівань українців, розминалися з дійсністю й були на руку польським претендентам на Львів та їхнім покровителям

Позиція представника Антанті, на справедливості і безсторонності якого покладалося стільки надій, відіграла не останню роль у прийнятті трагічного рішення — залишити Львів, хоч новий український командуючий Стефанів заявив про можливість наявними силами утримувати місто ще протягом двох тижнів Внаслідок цього не вдалося провести організованої евакуації Були й інші, куди серйозніші негативні наслідки раптового залишення Львова — головного міста Східної Галичини надзвичайно ускладнився подальший перебіг революційно-визвольної війни, а польські експансіоністи тепер уже мали відчутні стратегічні й морально-політичні переваги

Прикметним для подій у Східній Галичині було і встановлення української влади у Львові без жодного пострілу Протягом свого існування вона виявляла толерантність до жителів міста, зокрема його неукраїнського населення І навпаки, зміна влади (як визнавали авторитетні польські діячі і проти чого протестував, зокрема, відомий письменник А Струг) одразу ж призвела до єврейських погромів і розгулу бандитизму, що обурило громадськість

Будівництво національної держави

Під час вуличних боїв у Львові розгорнувся нелегкий процес творення західноукраїнської державності (листопад 1918 — червень 1919) Він становить цілісне явище, у якому віддзеркалились притаманні галицькому суспільству риси — як успадковані від минулого,

так і набуті у вирі революційних змагань Основна увага зосереджувалась на розбудові урядово-адміністративного апарату, тобто створенні елементарних норм функціонування національно-державного життя, визначенні соціально-економічних і політичних параметрів внутрішнього розвитку державності, її місця у визвольній боротьбі всієї України

Але проблемою кардинальною, від якої залежала сама можливість вирішення всіх інших питань був захист власної території від іноземної агресії

Урядові й державні структури формувалися споквола, у часовому відриві від здобуття влади у Львові Уряд — Тимчасовий державний секретаріат — було утворено 9 листопада Тут спочатку переважали представники старих партійних структур — діячі з минулої австрійської доби Вони мусили приймати рішення під чимдалі більшим тиском нових політико-соціальних сил, передусім молодого офіцераства Якраз на вимогу останнього почали здійснюватись перші практичні кроки на шляху об'єднання з Великою Україною

Прийняттю урядом присяги передувало рішення тимчасового парламенту В ньому зазначалося „Українська Національна Рада як найвища влада українських земель бувшої Австро-Угорської монархії у змаганні до здійснення національного ідеалу всього українського народу доручає Державному Секретаріатові поробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу“

Справу державотворення підкріпив Тимчасовий основний закон про державну самостійність, який підтверджував перше рішення УНРади про територію суверенної держави, визначав її назву — „Західноукраїнська Народна Республіка“ Значення Тимчасового закону виходило за рамки його 5 статей На зміну усталеним поглядам австро-угорської доби прийшли нові, суголосні з настроями і прагненнями всього українського народу, що піднявся на ршучу боротьбу проти монархізму

У принциповому положенні закону зазначалося, що влада в новій державі належить народові Він мав обрати Установчі збори на „основі загального, рівного, прямого, безпосереднього, тайного і пропорційного права голосування без різниці пола“

В умовах війни на виживання втілювати в життя ці демократичні права було надзвичайно важко тим більше, що щиро бажали цього далеко не всі політичні сили, які брали участь у роботі Національної ради Таке віддзеркалилось у двох наступних законах — про тимчасову адміністрацію

і тимчасову організацію судів та судової влади

Наступний етап державотворення тісно пов'язаний із Станіславом, де найдовше перебували керівні органи ЗУНР. На початку січня 1919 р туди перебрались із Відня українські діячі. Нарешті з'явилася можливість завершити реорганізацію державно-урядової структури. 4 січня вийшов закон про „Виділ“ (Президію) Української національної ради (президентом став Є Петрушевич). Було створено й уряд — Раду державних секретарів — на чолі з С Голубовичем. Більшість у ній, як і в попередній Раді, керованій до кінця грудня 1918 р К Левицьким, становили націонал-демократи, два місця належали радикалам. Партиєне представництво в Національній раді стало ширшим — до неї входили й представники соціал-демократів і селянсько-радикальної групи.

Прорахунки й здобутки уряду ЗУНР

Відбулися ще дві сесії Української національної ради. Лютнева ухвалила кілька законів, найзначущішими серед яких були „Про основи шкільництва“ і „Про мову“. Перший (від 13 лютого) визначав державний статус шкільництва на західноукраїнських землях, дозволяв засновувати приватні школи, передбачав право національних меншин „на школу рідною мовою“. Другий (від 15 лютого) утверджував державність української мови, норми її функціонування та право національних меншин вільно послуговуватись, їх матірною мовою в урядових зносинах з державними властями та урядами, публічними інституціями й державними підприємствами.

Остання сесія УНРади розпочалася 25 березня і завершилася 15 квітня. Її роботу ускладнювали внутрішні й зовнішні труднощі. Маса висловлювали невдоволення невіршеністю корінних соціальних проблем. Почастішали напади селян на магнатські фільварки та самочинне захоплення поміщицької землі. Протести надходили звідусіль. Вони гучно пролунали і з трибуни представницького (майже 1200 учасників) робітничо-селянського з'їзду, що відбувся у Станіславі 30-31 березня 1919 р. Одна з головних його вимог — надання землі галицькому селянству.

У відповідь на революційні вимоги Державний секретаріат запропонував обрати на з'їзді 60 депутатів Української національної ради, які б забезпечили опрацювання потрібного селянам земельного

закону. Незважаючи на заперечення лівої частини делегатів і протести комуністів, включно з В Сіркою і К Савричем (Максимовичем), майбутніми відомими діячами КПЗУ, на з'їзді вдалося провести рішення, за яким земля, відчужена у великих власників, не відразу передаватиметься селянам. Дещо остудивши розпалені пристрасті, Національна рада 14 квітня — напередодні завершення роботи сесії — ухвалила закон про земельну реформу. Поміщицькі та деякі інші землі переходили в розпорядження земельного фонду. Порядкувати ними мала загальна земельна й повітові комісії з 3-річними повноваженнями, а також комісії в громадах із щоріч оновлюваним складом. Стаття 18 закону окремо передбачала „наділення землею не може розпочатися перед покінченням війни й поворотом жовнірів та полонених додому“.

Отже, йшлося не так про „впорядкування“ земельної справи, як про зволікання з передачею селянам поміщицької землі. Тим, хто не бажав очікувати довгі роки, а з огляду на війну взагалі міг не дочекатися омріяної годувальниці, загрожували карами. Стаття 21 закону надавала адміністративним властям право ув'язнювати на 6 місяців, а також додатково штрафувати на суму до 10 000 корон за „самовільне захоплення, ділення вивласнених на основі цього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентаря і земних плодів на них“.

Те, що земельний закон абсолютно не відповідав вимогам селянства, не слід пояснювати лише ворожим ставленням до нього більшості політичного істеблшменту ЗУНР, угодовством її соціал-демократичної частини. Керівництво Західноукраїнської Народної Республіки намагалося уникнути їхніх чергових звинувачень у „більшовизмі“ та схильності до революційного розподілу поміщицьких земель, які належали патронованим Антантою полякам.

Активний учасник тодішніх подій в Україні, відомий історик В Кучабський назвав земельний закон „найнещасливішим і гідним найбільшого жалю чином Української національної ради“. Справді, рішення УНРади суперечило інтересам абсолютної більшості населення. В день його прийняття — 14 квітня 1919 р — в одному з великих промислових центрів, Дрогобичі, спалахнуло робітниче повстання, яке знайшло підтримку навколишніх селян. Проходячи під радянськими гаслами, воно було прямим викликом урядові ЗУНР. Тим-то негайно мобілізовані сили жандармерії при підтримці військової вже наступного дня (що збіглося із закінченням

останньої сесії УНРади) придушили виступ

25 квітня 1919 р. головний отаман телеграфував до Станіслава „Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах і серед населення на ґрунті невдоволення політикою Державного секретаріату в соціальних питаннях, і особливо земельних. Це може скінчитися катастрофою“

Соціальні реформи, особливо в земельному питанні, а також припинення процесів стосовно відшкодування поміщицьких збитків, які настроюють населення проти влади, мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу. Кожен день зволання в цій справі неухильно веде до катастрофи. Прошу звернути на це увагу і вжити невідкладних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів у житті населення Західної України“

Заклик С.Петлюри призвів хіба що до опублікування 5 травня земельного закону. На більше керівники ЗУНР не наважились. Зрештою, на проведення виборів до законодавчого органу (березнево-квітнева сесія УНРади ухвалила досить демократичний регламент) забракло часу. Війна не дала змоги налагодити й співробітництво з національними меншинами, хоч законодавство ЗУНР загалом відповідало тогочасним демократичним вимогам. Наякане погроми, які розпочалися першого ж дня встановлення польської влади у Львові, єврейське населення уникало співробітництва з українською державністю. Поляки ж, що проживали в Східній Галичині, своєю чергою вважали таку співпрацю аж ніяк не патріотичною.

Але в одній з найважливіших ділянок розбудови молоді західноукраїнської державності — створенні національних збройних сил — справді таки вдалося досягти разючих успіхів. Це стало можливим завдяки могутньому революційно-визвольному пориву, що охопив усі верстви українського населення. Найактивнішими в цій справі були молоді офіцери й підстаршини січових стрільців та колишньої австро-угорської армії. Військову розбудову підтримало все галицьке суспільство — люди різних переконань і політичних поглядів, включно з рядовими „москвофілами“. Формування армії відбувалося найефективнішим шляхом — знизу, тому назви військових частин мали місцеве походження. Ця традиція збереглася і в регулярній Українській галицькій армії. З 12 її бригад — 11 називалися відповідно Коломийською, Бережанською, Золочівською, Сокальською,

Равською, Львівською і т. д. У другій половині листопада 1918 р. УГА налічувала 25 тис. солдатів, у січні 1919 р. — 70 тис., а через півроку досягла 100-тисячної чисельності. За браком вищого українського офіцерського складу команди посади в Українській галицькій армії займали генерали колишньої австрійської та російської армій. Такі значні національні збройні сили (на той час у Східній Галичині проживало близько 1800 тис. українців, які зазнали страхіть 4-річного воєнного лихоліття) вдалося створити лише тому, що населення вважало захист власної території справою життя і смерті.

Орієнтири визвольних змагань

Вплив народних мас на урядові структури чимдалі зростав. На виконання ухвали 9 листопада 1918 р. три тижні згодом у Фастові було укладено „Передвступний договір між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю“. Стаття 1 цього підписаного 1 грудня документа містила заяву про „непохитний намір злитися в найкоротший час в одну велику державу з Українською Народною Республікою“. Наступні статті розкривали засади злуки: „З огляду на витворені історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремих частин життя на своїй території“ західноукраїнські землі отримували територіальну автономію у складі майбутньої неподільної України.

Під тиском війська й народних мас, які розуміли, що забезпечитись від іноземної загрози можна, лише об'єднавши всі українські території, УНРада на першому ж засіданні у Станіславі 3 січня 1919 р. ухвалила „Передвступний договір“ і доручила урядові завершити переговори про злуку. Рішення було прийнято від імені всіх західноукраїнських земель. „Від сьогоднішнього дня, — заявив Є.Петрушевич, — існує тільки одна Українська Народна Республіка“. Для участі в урочистому акті з'єднання було затверджено представницьку делегацію.

Цей акт відбувся 22 січня 1919 р. на Софійському майдані у Києві. Наступного дня з'явилися відповідні постанови Трудового конгресу. Тепер Західноукраїнська Народна Республіка мала

офіційно називатися Західною Областю Української Народної Республіки. Але через небезпечний воєнний час практичне злиття двох державних організмів відкладалося на майбутнє — до Всеукраїнських установчих зборів, обраних як Наддніпрянською, так і Наддністрянською Україною. Фактично ж ЗУНР продовжувала діяти як окреме державне утворення і у внутрішніх справах, і — за винятком деяких презентаційних моментів — на міжнародній арені. Тому в історичній літературі вживається назва ЗУНР і лише зрідка — ЗОУНР.

Хоч ЗУНР діяла в основному у Східній Галичині, вона намагалася поширити свій вплив і на інші західноукраїнські землі. Таким було бажання й населення цих територій.

Події на Буковині й Закарпатті

Найтісніші зв'язки вдалося встановити з Буковиною. В жовтні 1918 р. буковинська делегація УНР виступала в Чернівцях як Український крайовий комітет. Однак вона, на взірць своїх галицьких колег, зосередила зусилля на домовленостях з румунськими представниками у віденському парламенті й місцевому сеймі про мирний поділ Буковини за етнічним принципом і прилучення української частини до спільного зі Східною Галичиною „коронного краю“ у складі Австрії. Останнє аж ніяк не влаштувало буковинських селян. Відмовляючись коритися старим властям, вони обеззброювали австрійських жандармів і створювали власну військову охорону. Скликане 3 листопада в Чернівцях крайове віче постановило „перебрати негайно правління української частини краю“, висловившись і за „прилучення австрійської частини української землі до України“.

Настрої населення суперечили планам місцевих румунських поміщиків та речників „Великої Румунії“ з Бухареста. Скориставшись розпорошеністю українських сил (січові стрільці вирушили на допомогу Львову), румуни перейшли до агресивних дій. 8 листопада Чернівці дізналися про наказ короля Фердинанда анексувати всю Буковину. 11 листопада на її територію було введено війська. Через тиждень глуха ніч окупації оповила весь цей гірський край.

Українське населення не скорилося. Села піднімалися на збройний опір загарбникам. У

Кіцмані було здійснено спробу проголосити окрему республіку. Глибоке обурення викликала жорстока політика румунізації та придушення всього українського. Румунська преса, налякана розгортанням опору, ремствувала, що в Чернівцях лютує „більшовицький рух“, ним уже охоплені „сотні й тисячі людей“ у всій Буковині та Мармарош-Сигетщині.

Бурхливо розвивалися події на Закарпатті, де 90 % селянських дворів були безземельними або малоземельними й 86% трудового люду не вміли ні читати, ні писати. Національно-визвольний рух тут був спрямований насамперед проти угорців-поневолювачів як однієї з панівних націй двоєдиної монархії. А проте мав він ті самі соціальні та загальнонаціональні риси, що й на інших західноукраїнських землях, де провідну роль у боротьбі (включно із збройною) за незалежність і возз'єднання з усім українським народом відігравали солдати й військовополонені. 28 листопада 1918 р. Середнянське окружне управління угорської адміністрації повідомляло: „Українську ідею поширюють солдати, що повертаються додому. Народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею“.

Боротьба за возз'єднання охопила практично все Закарпаття, але за браком єдиного керівного органу не набула такого розмаху, як у Східній Галичині чи в Буковині. Рух за єдність особливо розвинувся у східній частині краю, включно з Мармарош-Сигетщиною. В листопаді 1918 р. у Хусті почала діяти „Русская народная рада“, що орієнтувалася на ЗУНР і УНР. Ще 9 жовтня в Ужгороді було створено „Раду угро-руського народу“ (інша назва — „Рада рутенов Мадьярії“), яка взяла курс на збереження угорського верховенства над Закарпаттям. Подібний орган у Пряшеві під впливом москвофілів 21 грудня 1918 р. (після введення у місто чеських військ) висловився за включення Закарпаття до новоствореної Чехословаччини.

21 січня 1919 р. до Хуста з'їхалися представники з усього краю на „всенародні збори угорських українців“. Виконуючи волю народу, 420 делегатів висловились за об'єднання комітетів Мармарош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шарш, Спж і Абайторна із соборною Україною і просили, щоб нова держава „по виконанню сеї злуки узглянула окремішні положення угорських українців“.

Наступного дня у Києві було проголошено злуку всіх українських земель у єдину державу. Однак перспективи ставали чимдалі проблематичнішими.

Не маючи сил, УНР і ЗУНР оперували майбутнім Закарпаття у спробах забезпечити власне існування. В інтересах возз'єднання не було використано сприятливої ситуації, що склалася після надання південним закарпатським комітетам статусу автономії („Руська країна“).

Найбільше шансів заволодіти Закарпаттям мала Чехословаччина 18 листопада 1918 р. „Рада русинів“ у США заявила про свою згоду на окупацію Чехословаччиною територій, населених „угорськими русинами“.

Волинь відбиває атаки

Революційно-визвольний рух волинян — важлива ланка в історії Західної України останніх тижнів світової війни, а також повоєнних літ. Слабка зацікавленість проблемами возз'єднання, прагнення утриматись при владі за допомогою зовнішніх сил визначили ставлення Гетьманату й Директорії до подій на цій стародавній землі.

Перебіг подій у Східній Галичині найпомітніше вплинув на меншу частину Волині, де перебували австро-угорські війська. Наступного ж дня після повстання у Львові жителі Володимира-Волинського створили Тимчасовий магістрат на чолі з Л. Мицугою. 6 його членів рівно представляли три найчисельніші в місті національності — українців, поляків і євреїв. Місцева влада проіснувала тут стільки ж, скільки й українська у Львові, — 22 листопада 1918 р. Володимир-Волинський захопили польські військові частини. У відповідь на різкий протест гетьманського посла у Відні В. Липинського польська сторона послалася на заявлений мотив „боротьби зі збройними бандами“.

Революційно-визвольний рух на більшій частині Волині, де, як і на Підляшші та в Холмщині, поряdkувала німецька військова адміністрація, розвивався в рiчизні загальної боротьби українського народу проти гетьманської влади та окупантів. Війська Скоропадського були нечисленними, і майбутнє Волині вирішували німці. Однак і їм під дошкульними ударами повсталих волинян довелося зосередитись у містах, а також уздовж залізниці.

Польська політика щодо Волині розвивалася за сценарієм, який нагадував східногалицький. Її загарбання відбувалося одночасно із розгортанням збройних акцій у Прикарпатті. 10 листопада начальник штабу військ люблінського уряду доповідав „Сьогодні встановлюємо надійніший кон-

троль над залізницею до Ковеля“ Східна Галичина й Волинь розглядалися як єдиний регіон, оволодіння яким відкривало шлях в гліб України. 10 січня 1919 р. начальник штабу С. Шептицький, доповідаючи Ю. Пласудському про „міжнародне становище Війська Польського“, назвав серед основних завдань такі: „1) Рятуння Львова і захист польських земель у Східній Галичині“, „2) Встановлення справедливого кордону на Волині“.

„Справедливості“ шукали у німців та Антанти. Берлін разом з Віднем порушили положення Брест-Литовської угоди від 9 лютого 1918 р. про включення Холмщини до складу України. Німецька військова адміністрація Волині й австрійська — Східної Галичини пішли назустріч полякам. Щоправда, цього вимагала Антанта.

Волинь ніколи не належала Австро-Угорщині. Тому визначення майбутнього цього українського краю не підпадало під дію мирних договорів з наступниками габсбурзької монархії. Але державі-переможниці знайшли „легальний“ привід втрутитись у вирішення долі Волині. Пункт укладеного 11 листопада 1918 р. перемир'я з Німеччиною вимагав від неї не виводити своїх військ з території колишньої Російської імперії, доки „союзники не визнають це за доцільне, зважаючи на внутрішнє становище даних територій“. Поляки діставали подвійну вигоду. По-перше, 7 січня 1919 р. головнокомандуючий союзними військами Ф. Фохт зобов'язав Німеччину „надати польському уряду повну свободу пересування військ і залізничних транспортів“. І хоч робилося це під гаслом „боротьби проти більшовиків“, насправді йшлося про підтримку загарбницьких планів на Сході, зокрема щодо Волині. По-друге, покладені на Берлін зобов'язання зумовили підписану тоді ж у Холмі польсько-німецьку угоду. Вона проголосила стратегічно найважливішу частину Волині „нейтральною зоною“. Сюди не допускалися українські військові загони. Німецька „Інспекція Етапен Буг“, зокрема, мала завдання убезпечити Ковель від переходу під українську владу. Нагромаджені тут величезні запаси зброї та спорядження скуповувались поляками. В місті розташувався розвідувальний центр, який керував діяльністю „Польської організації військової“ (ПОВ) в Україні. 4 лютого, коли німці залишили Ковель, його зайняли польські війська. Заволодівши важливим залізничним вузлом, вони створили серйозну загрозу УГА з півночі й відкрили собі подальший шлях на схід.

Волинь чинила запеклий опір загарбникам. За-

гони, до яких вступали представники усіх верств населення, різних політичних напрямів діяли на всій її території

Прорадянськими настроями були пройняті з'єднання в районах Дубна й Кременця. Найчисленнішими наприкінці 1918 — на початку 1919 р стали загоны, що орієнтувалися на Українську Народну Республіку. Загалом українським силам бракувало взаємодії. Коли ж вони об'єднувалися, окупанти зазнавали відчутних поразок. 22 січня загоны отамана Оскілка відбили Володимир-Волинський

Агресор використовує роз'єднаність українських сил

Спільний протидії агресії найбільше перешкоджала відсутність практичної допомоги з боку УНР. Склалося дивне становище — Польща неухильно нарощувала наступ на „Західну область УНР“, вела війну, просуваючись до Стохода й Збруча на Волині, котра вважалася безпосередньою частиною УНР, а та обмінювалась дипломатичними посланцями з Варшавою, в Києві продовжували діяти офіційне польське представництво й неофіційний військовий аташе, розроблявся проект широкомасштабної торговельної угоди.

Така політика Директорії призводила до зростання повсякденних втрат від агресії, політичної компрометації українських національних сил і, головне, суперечила вирішенню важливої історичної справи — возз'єднання, перекривала кисень повноцінному розвитку нації як єдиного цілого, її становленню як сучасного повноправного державного суб'єкта світової спільноти. В експансіоністських проєктах претендентів на Східну Галичину та Волинь, Буковину і Закарпаття враховувалися реалії повоєнного часу, де все вирішували великі держави Антанті й США. Їм належала провідна роль у визначенні долі західноукраїнських земель. Якраз вони продиктували Паризькій конференції 1919 р основи мирного врегулювання в Центрально-Східній Європі.

Цій сваволі сприяла й нестримна ідеологізація міжнародних відносин. Наймоднішим і найприйнятнішим прикриттям загарбницьких планів і силової підтримки їх здійснення став мотив боротьби з більшовизмом та антикапіталістичною Росією. Відповідно населення, яке обстоювало свої національні права, звинувачувалось у неспромож-

ності протидіяти більшовизмові та у схильності до нього.

З цього розпочав свою міжнародну діяльність Ю. Пласудський. Прагнучи відхреститися від прикрої репутації прихильника Центральних держав, який воював на їхньому боці, „начальник панства“ 16 листопада 1918 р звернувся радіограмою до антантівського головнокомандуючого Ф. Фоша з проханням окупувати Польщу союзними військами і польськими частинами, що перебували у Франції, „для оборони Польщі від більшовизму“.

Під такий акомпанемент Паризька мирна конференція діяла неприховано авторитарним способом. Її вищі органи (Ради чотирьох, п'яти та десяти) склалися з представників чотирьох або п'яти великих держав (до останнього органу входило по два делегати). Вони узгоджували засади розв'язання найскладніших проблем і, в разі неспроможності вирішити їх одразу, створювали спільні комісії, котрі проробляли відповідні питання в Парижі або відряджалися для вивчення ситуації на місці.

Проблема прийдешнього західноукраїнських земель посіла помітне місце в діяльності паризького аеропагу. Це був надзвичайно складний вузол, в якому переплелися суперечливі геополітичні, економічні, міжнаціональні, ідеологічні та військово-стратегічні інтереси. Тож ця проблема викликала найгостріші дебати як всередині вищих органів конференції, так і на переговорах з претендентами на цю територію і не була розв'язана в Парижі. Її не вдалося врегулювати й мирними договорами, підписаними після завершення конференції. Пізніші, продиктовані у вужчому складі (без США) рішення, які визначали державне підпорядкування Східної Галичини та Бессарабії, були нелегітимними з міжнародно-правового погляду, не кажучи вже про найсуттєвішу вагу — цілковите нехтування волі місцевого населення.

Дипломатична підготовка загарбання

Коли Паризька мирна конференція розпочала свою роботу (12 січня 1919) на західноукраїнських землях уже перебували дві окремі антантівські місії. Найчисельнішу з-поміж них (до 70 офіцерів), надіслану із штаб-квартири експедиційних військ Антанті на Сході Європи — очолив французький генерал Л. Бартелемі. Розпо-

чалось практичне втілення заздалегідь розроблених проєктів щодо Східної Галичини Французька позиція виявилася незмінною і досить простою — забезпечити польське володіння Східною Галичиною Три основних складники (військовий, дипломатичний та економічний) політики Парижа, керованої твердою рукою голови ради міністрів Ж Клемансо, звучали в унісон, визначаючи поведінку Бартелемі Останній вельми прихильно ставився до польських діячів, мало не щодня зустрічаючись із ними, і відмовлявся навіть розмовляти з делегатами УГА, серед яких був знайомий старшина січових стрільців О Букшований (а супроводжував їх прелат Ф Бонн) Робилося все, щоб не допустити укладення перемир'я в січні Розраховуючи при підтримці союзників заволодіти всією українською територією, польська сторона не бажала тоді зв'язувати себе будь-якими домовленостями із ЗУНР

Уперше прибувши до Львова, Бартелемі привіз до заблокованого міста зброю для оточених польських військ У відповідь на протест митрополита А Шептицького глава союзу місії „пояснив, що амуниця призначена проти більшовиків“ Розбіжностей серед членів місії не було Англійський полковник Сміт ставився до вимог поляків ще прихильніше, ніж глава місії

Виступаючи ж самостійно, англійці діяли обережніше, відповідно до тактичної лінії прем'єр-міністра Д Ллойд Джорджа Досвідчений „Форін офіс“ виваженіше ставився до польських зазіхань на Східну Галичину й Волинь

Для практичного ознайомлення з польсько-українською війною до Польщі разом з І Падеревським приїхав як „британський комісар“ військовий аташе в Копенгагені підполковник Х Вейд, один із тих, хто зі столиці нейтральної Данії спостерігав за подіями на Сході й мав об'єктивні дані про суть нового збройного конфлікту в Східній Галичині А вже англійський посланець в Копенгагені лорд В О Клармарнок висловлював і переконання своїх підлеглих, доповідаючи 7 грудня 1918 р „Насправді цей край належить русинам“ Таку думку поділяли основний експерт „Форін офісу“ з польських проблем і майбутній історик лорд А Немір, його тодішній шеф і консультант британської делегації в Парижі проф Дж Хедлем-Морлі, навіть головний історичний радник МЗС проф Ч Оман Тож і не квапився з висновками офіційний Лондон В останні дні 1918 р буде вирішено залишити без відповіді телеграфний протест щодо розгортання

польської агресії, надісланий Є Петрушевичем від імені ЗУНР Відповідну пропозицію Е Говарда підтримав лорд Р Сесил, котрий пояснив „Союзники повинні якнайшвидше обговорити російське питання загалом“ Разом з тим чекали на доповідь Вейда про становище на місці

Однак дві останнього дещо відходили від тактики забезпечення інтересів британських нафтових компаній, накресленої їх керівництвом Вклавши напередодні світової війни 10 млн фунтів стерлінгів у Прикарпаття, вони домагалися нині передачі всього регіону Польщі Натомість наляканий критичним становищем польських військ Вейд ладний був піти на певні поступки українській стороні, пропонуючи поділити Східну Галичину За непокоєне „самодіяльністю“ Вейда лондонське МЗС діяло енергійно

21 січня лорд Хардінг підписав „Меморандум про невідповідність Вейда посаді Британського комісара“ Основні звинувачення стосувалися його дій на західноукраїнських територіях „Потім він вирушив до східних кордонів Польщі Послав офіцера „Інтелліджент сервіс“ (Джонсона — Авт) вести переговори щодо вкрай суперечливого питання про кордони Східної Галичини та володіння Львовом і заявив, що він просив телеграфом прислати офіцерів для контролю над нейтральною зоною, яку сподівався створити Нарешті сам вихав до Львова, щоб особисто втрутитись у суперечку“

Поляки, які одразу ж не сприйняли появи й пропозицій Вейда, не приховували задоволення з приводу його відкликання Французи, своєю чергою, обурювалися сепаратними діями англійців і зажадали від них дотримання порядку Того ж таки 21 січня 1919 р на засіданні керівного органу Паризької конференції виступив маршал Фош Пропонуючи посилити Польщу польсько-французькими та польсько-американськими дивізіями, він заявив „Щоб забезпечити міцну базу майбутньої операції, необхідно реорганізувати всі союзні місії у Польщі Зараз там перебуває британська військова місія на чолі з полковником Вейдом, а у Львові — французька під проводом генерала Бартелемі, в Польщі діють і інші місії Інформація, що надходить від них, погляди, які вони висловлюють, доволі суперечливі Бажано сформулювати об'єднану місію, котра б зайнялася, зокрема проблемою перекидання військ до Польщі“

Великі держави рятують польських агресорів

Становище польської сторони у Східній Галичині дедалі погіршувалося. Єдиним острівцем її урядування був Львів. Залізничне сполучення з Польщею могло от-от перерватися. 22 лютого Бартелемі запропонував укласти перемир'я. Українській стороні годі було сподіватися врахування її справедливих вимог. Західні місіонери завзято готували загарбання поляками всієї Східної Галичини. Зробити це одразу завадила їм революційно-визвольна боротьба західноукраїнського народу.

Товариш державного секретаря закордонних справ, відомий історик М. Лозинський так відтворив атмосферу нарад, проведених 25—28 лютого у Львові „Комісія (Бартелемі — Авт.) поводитися іноді дуже нечемно“. Польська сторона систематично порушувала умови припинення вогню.

Те, що місія підтримала поляків ставило під сумнів об'єктивність антантівських посередників. Намагаючись уникнути незручностей, вони вдалися до неординарного кроку. „Сьогодні, — телеграфували І. Падеревському 27 лютого зі Львова, — преса (польська — Авт.) на вимогу місц. виступила з менш прихильними до Антанті статтями, аби послабити закиди українських делегатів, що вона шляком на нашому боці“.

Того ж дня у Ходорові відбулася зустріч членів місц. з вищими керівниками ЗУНР Є. Петрушевичем та В. Голубовичем і головним отаманом УНР С. Петлюрою. Від останнього значною мірою залежало, якими будуть конкретні умови перемир'я. Представники ЗУНР поклали неабиякі надії на його сприяння. Але вийшло інакше. За М. Лозинським: „Так виразно, як цього домагалися від Петлюри Петрушевич і Голубович, він справи не поставив і не заявив, що вдержання Східної Галичини в етнографічних границях при Українській Народній Республіці є безумовним домаганням цілої України“.

Революційно-визвольні настрої мас, риюча позиція солдатів УГА унеможливили прийняття умов посланців Парижа. Тож вони ні з чим повернулися до столиці Франції, їхні доповіді заслухала Комісія в польських справах і на засіданні 12 березня ухвалила: „Поляки опинилися під загрозою повного розгрому, якщо не одержать термінової допомоги“.

Втрата Львова серйозно позначиться на становищі у всій Польщі і розцінюватиметься як поразка

Антанти. Це неодмінно призведе до посилення позицій більшовиків.

За таких обставин Комісія в польських справах вважає своїм обов'язком ще раз звернути увагу Верховної ради конференції на необхідність негайно дати згоду на перекидання військ генерала Галлера до Польщі“.

Але відразу ж реалізувати ці рекомендації було неможливо. Швидкий розвиток революційних подій у всій Центрально-Східній Європі примушував дотримуватись бодай показних ознак демократизму. До того ж загострення соціальних суперечностей у Польщі, революція в Угорщині, наближення загальноєвропейської кризи та виникнення гарячих точок у світі спонукали верхівку Антанті й США гасити вибухонебезпечні ситуації. Це стосувалося і польсько-української війни. 19 квітня Рада чотирьох звернулася до командуючих ворогуючими військами у Східній Галичині генералів Павленка й Розвадовського.

Зовні рівне трактування воюючих сторін не на жарт занепокоїло Варшаву. Її представник у Парижі Р. Дмовський заспокоїв: „Нашвидкуруч відредагована відозва справляє враження однакового диктування (умов) полякам і русинам. Намір був інший“.

Подібні пояснення з інших джерел остаточно розвіяли збентеження Варшави, й вона чимдалі настирніше домагалася Східної Галичини й Волині. Поляки погоджувались припинити воєнні дії лише за умови, що українська сторона беззастережно визнає лінію розмежування. А тим часом головна рекомендація Польської комісії — перекинути армію Галлера до Польщі — набула практичного втілення. Рішення про це керівники Паризької конференції остаточно ухвалили в квітні.

Франція і США створили і спорядили цю армію. До особового складу трьох дивізій, що мали дістатися навесні 1919 р. з Франції до Польщі, входили не тільки військовополонені-поляки з колишньої німецької та австро-угорської армій. Значну частину солдатів привезли з-за океану — тих емігрантів польського походження, котрі проходили процес натуралізації (тобто очікували на громадянство США) і, отже, не підлягали призову до американської армії. Тим, хто не міг бути мобілізованим до експедиційного корпусу США, але погоджувався воювати на боці Антанті, гарантували прискорення натуралізації після війни. Близько 24 тис. таких напівгромадян США перевезли до Франції. А що війна вже закінчувалася, їх виріши-

ли використати у збройних конфліктах, які точилися на Сході Європи. Забігаючи наперед, скажемо ті, хто залишився живим, повернувся до США й отримали американське громадянство.

Дивізіям Галлера, загалом укомплектованим рядовим складом, бракувало лише офіцерів, і командні посади у формально польській армії послали французи. Вони ж забезпечили дивізію артилерією, іншою зброєю та військовим спорядженням.

Ніхто не зважав на протести властей ЗУНР. Повномасштабний наступ агресора в Західній Україні мав от-от розпочатися.

Смертельна небезпека, що нависла над західноукраїнськими землями, загрожувала й іншим національно-державним утворенням, які існували на території України. Тому вони, включно з УСРР і УНР, не могли не реагувати на становище, що склалося. Зрештою, від їхньої активності значною мірою залежала не лише подальша доля західноукраїнської державності. Йшлося про історичну справу возз'єднання, шляхи його здійснення, подолання ізоляції України на міжнародній арені.

Навесні 1919 р. події громадянської війни в Україні розвивалися не на користь Директорії. Притиснута до Збруча, вона 31 березня отримала від ЗУНР запрошення „оселитись у Тернополі“. Тим часом українські радянські війська, просуваючись на з'єднання з радянською Угорщиною, наблизились до Східної Галичини. Проблема безпосередніх взаємин між урядами ЗУНР і УСРР постала з усією очевидністю перед обома сторонами. В них були зашкавлені ще дві держави — радянська Росія і радянська Угорщина.

Чи існували перспективи виживання ЗУНР?

Питання стосунків з УСРР глибоко хвилювало всі верстви західноукраїнського населення. В одній із резолюцій робітничо-селянського з'їзду в Станіславі (квітень 1919), де значним впливом користувалися авторитети західноукраїнської соціал-демократії В. Темницький (майбутній міністр закордонних справ УНР) і О. Безпалко (міністр праці), зазначалося „З'їзд бажає увійти в тісні зносини з українським радянським правительством і висилає задля цього своїх трьох представників до Києва“. Хоч ця резолюція залишилася на папері, вона віддзеркалювала прагнення галицьких трудящих до возз'єднання зі своїми братами за Збручем. В іншому рішенні з'їзду

висловив незгоду з діями радянської Росії, які більшість делегатів вважала втручанням у справи України.

Подібну позицію займали соціал-демократи Наддніпрянщини, що гуртувалися навколо першого голови Директорії. До нього звернувся угорський уряд, як писав сам Винниченко, з пропозицією створити „один суцільний совітський фронт Угорщина, Галичина, Україна й Росія“. Загалом погодившись на це, він виставив як головні умови переговорів „визнання самостійності й незалежності Української Радянської Республіки, український національний совітський уряд, оборонно-наступальний союз радянських республік, тісний економічний союз, наступ на Галичину“.

Ці умови Будапешт передав до Москви.

Відповідь була малообіцяючою. Далися ознаки серйозні розбіжності у поглядах керівництва радянської Росії на політику в Україні, а також тиск з боку Г. Пятакова та його прибічників в українському радянському уряді.

Безуспішними виявились і спроби Угорщини заручитися сприянням ЗУНР у налагодженні прямого залізничного сполучення Будапешт — Москва.

Державний секретаріат залюбки співробітничав з Угорщиною в галузі взаємовигідного товарообміну, але на більше не наважувався. Він двічі відхилив пропозицію радянського уряду України — пропустити його війська до Угорщини, а також спільно виступити проти польського агресора. В липні, коли війська Варшави окупували територію аж до Збруча, Київ надіслав Є. Петрушевичу (від 6 червня 1919 — диктатор ЗУНР) ще одне звернення (воно фактично повторювало попереднє) із закликом розірвати з Петлюрою і укласти союз проти Польщі та Румунії. Йшлося також про створення спільної армії з єдиним командуванням. Київський радянський уряд зобов'язувався не втручатись у внутрішні справи Галичини.

І цю пропозицію було відхилено. Вочевидь, свою роль відіграли не тільки союзні відносини з Петлюрою, соціальний консерватизм галицьких верхів та їхня постійна орієнтація на іноземних заступників української справи, а й гіркий досвід перебування російських військ у Галичині під час світової війни. Одні засуджуватимуть ці мотиви та їхніх речників, інші, навпаки, виправдовуватимуть їх. Та хоч би там як, а в критичний для революційно-визвольної боротьби західноукраїнського населення (і, зрештою, для всієї України) час не було знайдено рішення, адекватного важливості істо-

ричного моменту. Вже вкотре стали на заваді відсутність єдності серед українців.

Лише згуртуванням можна було примножити сили українського визвольного руху. Фактично то був єдиний шлях для втілення споконвічних народних прагнень.

Розплата не забарилася. Дивізи армії Галлера займали передові рубежі, готуючись до вирішального штурму українських позицій. А в Парижі тим часом розигрався черговий акт антантівсько-американського „миротворення“. Делегати ЗУНР М. Лозинський та Д. Вітовський після кількох нарад з комісією для укладення перемир'я, яку очолював південноафриканський генерал Л. Бота, попри вкрай невідгідні для української сторони умови, 13 травня прийняли їх. Польські ж представники відмовились припинити воєнні дії, пославшись на те, що в УГА перебувають „більшовицькі елементи“. Наступного дня, 14 травня, війська Галлера перейшли у загальний наступ в Галичині й на Волині. Тоді ж до Покуття із загарбаної вже Буковини вторглася румунська збройна частина.

УГА при підтримці місцевого населення чинила запеклий опір першокласно озброєним військам противника, які просувалися значно повільніше, ніж це передбачалося. Партизанські загони Коломиїщини об'єдналися у велике з'єднання чисельністю 15—20 тис. чол. На арену суцільної партизанської боротьби перетворилася Волинь. На початку червня перегруповані частини УГА перейшли у контрнаступ під Чортковом. Вони вибили поляків навіть з Олеська й Бродів. У Львові та на околицях виникла паніка. Ситуація виявилася настільки загрозливою, що сюди примчав Ю. Пилсудський. Але сили були нерівними.

Трагічний розвиток подій

Критичне становище ЗУНР не наблизило, а віддалило від неї Директорію. Перебравшись на західноукраїнські землі (Волинь стала осередком діяльності уряду та військового командування Директорії, до Галичини було перевезено військово-спорядження), вища влада УНР не перейнялася настроями, що панували тут.

Напередодні широкого наступу польських військ на Східну Галичину Ю. Пилсудський відрядив до штаб-квартири командування УНР Є. Мазуркевича (Заглобу). У відповідь з початком польського наступу до штабу генерала Галлера прибули військові представники УНР і запропонували не-

гайно укласти перемир'я на Волинському фронті. Йшлося про більше — налагодження контактів, бо тут воєнні дії не велися вже кілька місяців, польським військам за Сяном ніщо не загрожувало з Волині й вони, воюючи у Східній Галичині, не мали підстав непокоїтись за свій північний фланг. Тепер поляків запрошували зайняти ділянку спільного Східного фронту. Але тих найбільше цікавила позиція УНР стосовно Східної Галичини. Як повідомлялось, один із членів делегації, полковник Антончук, заявив від себе і від імені делегації, що для них як жителів Наддніпрянської України справа Галичини — нова й маловідома, якоюсь мірою другорядна. Доповідалося про намір „якнайшвидше досягти угоди з Польщею, незалежно від Східної Галичини“. На спільному засіданні „голова делегації заявив, що задля згоди з Польщею український уряд ладен піти на територіальні поступки“.

Польська сторона ледве чи могла сподіватись більшого. Головне командування пропонувало „погодитись на ведення переговорів“. Це, заявляли військові, „нас ні до чого не зобов'язує“. Такої позиції Варшава дотримувалась завжди, коли вступала у взаємини з представниками УНР.

13 травня 1919 р. до Варшави з Одеси дістався Б. Кутильовський — недавній поврнений у справах Польщі в Києві. Він доповів прем'єр-міністру, що у Відні залишився чекати його супутник, урядовець УНР Б. Курдиновський, наділений офіційними повноваженнями укласти договір з Польщею, і просив особистої аудієнції для розповіді про „обставини першорядного значення“. Йшлося про конкретні умови домовленостей. Ім був присвячений меморандум „Сьогоднішнє політичне становище в Україні та шляхи розв'язання української справи“, складений аналітиками МЗС Польщі. На підставі даних Б. Кутильовського вони пояснили мету відрядження посланця міністра закордонних справ УНР К. Машевича. „Директорія остаточно переконалася, що Україна не зможе здобути власної державності без чужої допомоги“. З огляду на це (Директорія) вважає необхідним спертися на Польщу.

Далі наводились „умови, на які Курдиновський міг би погодитись від імені тих, хто дав йому повноваження“. Захищуємо їх „а) особам, які входять до нинішнього складу Директорії гарантуються керівні посади в уряді того чи іншого складу, що його буде створено за погодженням (з Польщею) на території України, включно з Галичиною. Передбачувана згода на значні зміни у складі уряду не виключає участі в ньому поляків,

б) відмова від будь-яких претензій на частину Східної Галичини або, в крайньому разі, від усієї цієї території і разом з тим від деяких повітів Волинської та Київської губерній,

в) спільні воєнні дії і система оборони на Сході, з тим, щоб участь поляків передбачала їхні дії лише по Дніпро,

г) спільна торговельна політика з ліквідацією митного кордону між Україною і Польщею,

д) участь Польської держави у закордонній політиці України,

е) гарантування полякам правових привілеїв у економічній, політичній і культурній галузях“

Отже, йшлося про готовність задовольнити далекосяжні польські вимоги стосовно України. Але на даному етапі навіть не це було головним. Виникла необхідність заспокоїти світову громадськість, обурену брутальними діями польських військ у Східній Галичині, і зняти відповідальність з Паризької конференції за потурання експансіоністам. Тож і вирішили негайно переправити Курдиновського до Варшави, але черговий поїзд з Відня прибував лише 23 травня. Хтось запропонував доставити Курдиновського безпосередньо до Парижу, де давно чекали на польського прем'єра. Все ж вирішили не ризикувати, відкласти його від'їзд ще раз і оформити відмову УНР від західноукраїнських земель у польській столиці. В день прибуття Курдиновського угоду уклали негайно.

Вона містила наведені вище умови, що повторювались і в інших домовленостях. Остаточного вигляду вони набудуть в договорі, укладеному 21 квітня 1920 р. яким Директорія цілковито зречеться Східної Галичини, Волині та інших українських територій. Але вже травневої (1919) угоди Падеревський — Курдиновський стала своєрідним проливом у насильницькому розв'язанні проблем західноукраїнських земель.

Захід так і не наважився винести остаточного юридичного вердикту загарбанню Східної Галичини й Волині польськими агресорами. Не прийнявши під час роботи Паризької мирної конференції формального рішення про державну належність цих українських земель, керівники Антанти й США фактично визначили їхню долю. Але й це вони зробили ніби „з чорного ходу“ 30 червня 1919 р., через день після підписання Версальського мирного договору, Верховна рада союзників схвалила рішення „уповноважити польський уряд застосувати в Східній Галичині підрозділи його збройних сил, включаючи армію генерала Галлера“.

Паризька мирна конференція

Паризькі миротворці виявилися послідовнішими у визначенні долі Закарпаття й Буковини. Їх також передали сусіднім державам. І навіть схема цієї передачі де-що нагадувала розгляд східно-галицького питання. Знову ж таки головну роль відіграли ідеологічно-стратегічні мотиви Антанти й США, збройний експансіонізм претендентів на українські землі, вплив революційних подій у цій частині Європи, відсутність єдності в українському визвольному русі тощо. Але міжнародна гра у визначення майбутнього західноукраїнських земель мала істотні відмінності.

Головним претендентом на Закарпаття була Чехословаччина, яка прагнула оволодіти цим краєм, щоб забезпечити собі вихід на багаті ринки Сходу, а також зміцнити власні геостратегічні позиції у начиненій вибухівкою повоєнній Центральній Східній Європі. Президент Т. Масарик і міністр закордонних справ Е. Бенеш вважалися діячими ліберальнішими, ніж керівники Польщі, й це позначалося на тактичних ходах Праги.

Кожен важливий крок у східній політиці вона заздалегідь узгоджувала із Заходом. До того ж обачному Т. Масарикові вдалося прихилити до себе впливових діячів закарпатської еміграції у США.

Вже 12 січня 1919 р. чеські війська зайняли Ужгород. 5 лютого Рада десяти заслухала Е. Бенеша. Погодившись з його вимогами, вона, однак, створила спеціальний комітет, якому доручалося детально опрацювати питання про кордони. Він не квапився братись за роботу, але вже наступного дня після її початку, 28 лютого, було погоджено долю Закарпаття. Англійський представник Г. Ніколсон занотував: „Проходимо до угоди з'єднання чехів і румунів українським кордоном“.

Відпрацювання остаточних рекомендацій було відкладено у зв'язку з проголошенням 21 березня радянської влади в Угорщині. Вона підтвердила надання Закарпаттю статусу автономії, створила в його складі три українських округи (Марамароський — центром Хуст, Березький — Мукачеве і Ужанський — Середнє) й оголосила вибори окружних рад. Значна частина закарпатців симпатизувала новій владі. 16 квітня румунські, а 27 числа чеські війська розгорнули просування в глиб території Руської Країни. Відтоді розв'язання закарпатського питання стало невід'ємним від політики Заходу стосовно радянської Угорщини.

8 травня 1919 р в Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині. Прикриваючись правовим підходом до вирішення майбутнього країн і націй, паризькі миротворці грали долею мільйонів людей. Типовий хід засідання яскраво змалював той-таки досвідчений британський дипломат: „Вони починають з Трансильванії, і після кількох словесних сутичок між Тардье і Лансінгом, подібних до перекидання тенісним м'ячем, Угорщина втрачає свою південну частину Потім — Чехословаччина, і поки дві-три мухи вилтають за вікно і знову влітають у зал, Угорщина встигає втратити свою північ (Закарпатську Україну — Авт.) і свій схід. Потім іде кордон з Австрією, його не зачіпають. Потім — кордон з Югославією. Потім — чай з мигдалевим печивом“.

Приєднання Закарпатської України до Чехословаччини узаконив Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р.

Нескладним уявилося паризьким миротворцям вирішення долі Північної Буковини. Вони виходили з обіцянок Антанти (з Росією включно) винагородити Румунію за вступ у війну проти Центральних держав, передавши їй, крім Трансильванії і значної частини Банату, цей гірський український край. Другий аргумент брався з галузі кулачного права. Через слабкість українських сил (загин січових стрільців вирушив на допомогу повсталому Львову) румунські збройні частини 11 листопада 1918 р оволоділи Чернівцями, а через тиждень і всю Буковину. Знехтувавши волевиявлення українського населення, яке 3 листопада на всенародному вічі в Чернівцях висловилося за возз'єднання з Україною, румунські окупанти нав'язали українцям режим неволи, соціального й національного гноблення. Певним дисонансом у хорі голосів, які підтримали включення всієї Буковини до складу „Великої Румунії“, прозвучала доповідь глави місії США у Центральній Східній Європі А Куліджа „Нові кордони в колишній Австро-Угорщині“. Американський професор висловився за те, щоб західну частину Буковини разом з північними районами Бессарабії передати Україні. Однак його думку знехтували Сен-Жерменський, а потім Севрський мирний (10 серпня 1920) договори, віддали всю Буковину Румунії.

Хоч питання про майбутнє Бессарабії не належало до компетенції Паризької конференції, бо прутсько-дністровське межиріччя входило до складу Росії — союзниці Антанти й США у війні, во-

но докладно обговорювалось у столиці Франції. Яскравим виявом настроїв українців були героїчне Хотинське повстання на злами 1918—1919 рр і самовідданий опір загарбникам з боку населення Ізмаїльщини.

Але в Парижі керувалися іншим. Бессарабія перетворилася на важливий тил союзних військ, котрі висадилися в Одесі й Криму, регіон, використовуючи який можна було розраховувати на реванш за поразку інтервенції на Півдні України. Долю Бессарабії мав вирішити так званий „Бессарабський протокол“ (28 жовтня 1920). Однак його міжнародно-правові засади були такими сумнівними, що Сполучені Штати не підписали цього документа, а Японія не ратифікувала його. Італія чимало виторгувала від Румунії за ратифікацію Радянськї Україна та Росія як правонаступники колишньої держави, до складу якої входила Бессарабія, ніколи не визнавали законним відторгнення останньої і не мирилися з ним.

Останні кроки властей ЗУНР на українській території

Прийняття формального рішення про майбутнє Східної Галичини відкладалося. На той час галицьке суспільство було подлене навпіл. Та його частина, котра залишалася на загарбаній території, відразу ж відчула обтяжливість окупаційного режиму. В середині липня Збруч перейшли останні з'єднання Української галицької армії, ще раніше до Кам'яця-Подільського перебрався уряд ЗУНР. Хоч державні органи і галицьке військо опинилися в надзвичайно складному становищі, боротьба за національне визволення західноукраїнських земель не припинялася. Відбулась зміна і в стосунках з УНР.

Користуючись незavidною ситуацією галицької влади, Директорія вирішила покласти край її самостійності. Згадали, що від 22 січня 1919 р існує Західна Область УНР. 4 липня вийшла постанова про створення „Міністерства Західної Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною“. Але втілити це рішення було непросто, бо диктатор ЗУНР Є Петрушевич мав у своєму розпорядженні боєздатну 40-тисячну армію. Про ставлення Директорії до галичан повідав М. Лозинський: „Для боротьби з більшовиками воно конче потребувало галицької армії, однак для замирення з Польщею йому завало галицьке правительство“. Зіткнення урядів

закінчилося вничю. Закон від 4 липня залишився на папері, а частини УГА рушили на Київ.

Розбіжності щодо орієнтації чимдалі поглиблювались. Директорія взяла курс на союз з Польщею. Знову постала дилема „Польща чи Росія“. Втративши останні ілюзії щодо Польщі, галичани починають поглядати на Схід. Першим уголос заявив про це „сеньйор галицьких політиків“ К. Левицький. Восени 1919 р. він друкує у віденському „Українському прапорі“ програмну статтю „Куди дорога?“¹, натхнений денкінським наступом, прорікає, має бути створена „конфедерація (союз) обох держав, України і Росії, які стануть дійсним природним заборолом Сходу супроти всякого посягання поляків, румунів чи кого-небудь другого“. Пропонуючи таке, автор наголошує на різниці між „національним русофільством“ і „політичним“, як от „Ми, українці з Галицького П'ємонту, поборювали досі й будемо поборювати національне русофільство як національну зраду. Але ж що іншого є політичне українофільство як сполюка двох державних інтересів для спільної цілі, а що іншого є народне відступництво“.

Але ці, на перший погляд, привабливі теоретизування враховували лише гіркий досвід нерівної боротьби з польськими наїзниками, байдужість і підступність Заходу й нехтували реалі, що їх принесли в Україну армії „єдиної і недлимої“. Союз із тими, хто по-варварськи знущався і нищив усе українське, із залізною непримиренністю ставлячись до всього національного, хто й слухати не бажав про існування українського народу, не кажучи вже про якісь там ознаки його державності, навіть волевиявлення, був примарною ідеєю. Та спокусився нею не лише досвідчений галицький політик, а Начальна Команда УГА, уклавши 6 листопада 1919 р. попередню угоду про підпорядкування денкінському командуванню Є. Петрушевич протестував, але вже не міг нічого вдяти. 15 листопада диктатор виїхав через Румунію до Відня, а 17 числа в Одесі було укладено остаточний договір. Його перша стаття передбачала „Галицька армія переходить у повний складі разом з тилловими установами, складами й рухомим залізничним матеріалом на бік російської Добровольчої армії“.

Взаємне поборювання, неспроможність втілити в життя всенародне прагнення до возз'єднання, соціально-політичний консерватизм і схилення перед сильними світу цього далеко розвели ЗУНР і УНР. Кожне з цих національно-державних утворень торувало шлях до лютих ненависників України

та її народу. В першому випадку — „єдиної і недлимої Росії“, в другому — експансіоністської Польщі.

Зарубіжні митарства Є. Петрушевича та уряду ЗУНР наочно відбивали реалії тогочасного міжнародного становища. Диктатор та його команда діяли досить енергійно: шукали розуміння у Лізі Націй, допомоги у Ллойд Джорджа, намагалися зблизити акції Англії та Німеччини на Сході Європи, зверталися до Генуезької конференції 1922 р. Дипломатичні маневри керівництва ЗУНР включали також контакти з Росією. Звичайно, значно частіше й тісніше з білогвардійцями, аніж з радянськими представниками.

Вживалися заходи для залучення до західноукраїнської справи діаспори в Канаді й США. Під час тривалої зарубіжної подорожі митрополит А. Шептицький звертався і до високих урядовців інших країн, але зустрічі, яких він домагався, мали показний характер. З'являлися також офіційні документальні публікації уряду ЗУНР в еміграції, де викривався терористичний окупаційний режим, встановлений на західноукраїнських землях.

Однак у розв'язанні східноєвропейських проблем парадом командувала Франція, захищена в союзі з Польщею не лише політично, а й економічно. Її капіталовкладення в нафтову промисловість Прикарпаття, на початку 20-х рр. уже набагато переважали ще донедавна найбільші — англійські.

Належність Східної Галичини до Польщі ставилася під сумнів лише тоді, коли польські війська відступали з її території. В липні 1920 р., як тільки зазнав нищівної поразки „похід Пilsудського на Київ“ і Польща звернулася до Антанти з проханням врятувати її від цілковитого розгрому, Ллойд Джордж на конференції в Спа нагадав, що Варшава не володіє ще на законних підставах західноукраїнською землею. Досить сумнівне право на це вона дістала лише в березні 1923 р. за рішенням Конференції послів Антанти.

Відторгнення західноукраїнських земель, залишення за кордонами України кількамільйонного населення та значних етнічних територій стало однією з історичних кривд, заподіяних українському народові в буремне ХХ ст. Він не міг змиритися і не змирився з цим. Здійснення багатотисячного прагнення до возз'єднання стало важливою справою нації, неодмінною передумовою її справжнього відродження.

УРСР в умовах утвердження тоталітарного ладу

Соціально — економічна і політична кризи початку 20-х років

На території колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них були дійсно самостійними (країни Балтії, Польща і Фінляндія). В усіх інших, в тому числі в Україні, утвердилася радянська форма державності. Офіційні інститути радянських республік були зовнішньо самостійними, але насправді контролювалися централізованою політичною організацією, яка мала монополію на владу — РКП(б). Самим своїм існуванням партія більшовиків перетворювала конгломерат радянських республік в єдину країну.

Наполегливі спроби більшовиків у 1918 — 1920 рр. побудувати, відповідно до вимог своєї програми, безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки, але вони маскувалися війною. Кризові явища в одержавленому народному господарстві можна було списати за рахунок війни, а не реформ. Більш того, колосальна централізація управління виробництвом забезпечила тоталітарному політичному режиму майже безмежний контроль за ресурсами суспільства. Використовуючи його перш за все у воєнних цілях, державна партія створила армію, яка за чисельністю перевищила збройні сили усіх європейських країн, разом узятих. За її допомогою вона вийшла переможцем з війни.

Та це була пророва перемога. Зимом 1920 — 1921 рр., коли радянській владі вже не протистояли регулярні війська противника, її становище було тяжчим, ніж раніше. Незважаючи на те, що Л. Троцький мав в Україні понад мільйон червоноармійців, у республіці спалахували антирадянські

повстання. Українські селяни протестували проти вилучення продовольства (продрозкладки) і пов'язаної з цим заборонаю торгівлі. Цей протест нерідко набував форми партизанського руху, який розглядався властями як політичний або куркульський бандитизм.

У телеграмі до заступника голови Реввійськради РСФРР Є. Скланського від 6 лютого 1921 р. В. Ленін обурювався тим, що через опір 'бандитів' з України не можна вивезти продовольство та інші ресурси: "І хліб і дрова, все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію". Реввійськрада РСФРР кинула проти бунтуючих селян найбільш боєздатні частини Червоної армії на чолі з уславленими воєначальниками — В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін.

Армія використовувалася й для реквізиції хліба. Продрозкладка здійснювалася лише під загрозою багнетів. Централізовані державні ресурси продовольства танули, а інших не існувало. Адаже вільна торгівля хлібом переслідувалася як карний злочин. Взятий на себе обов'язок годувати працівників націоналізованого господарства держава виконувала вкрай незадовільно. Робітничий пайок скоротився до чверті фунта хліба (100 г) і до того ж його видавали не кожний день. Голодуючі робітники вдавалися до так званих "італійських страйків", тобто уповільнювали темп праці, перебуваючи на робочому місці. Схильність до "італійок" пояснювалася просто: при звичайному страйку робітників негайно позбавили б трудової книжки, за якою вони одержували свої мізерні пайки.

У радянській історіографії наявність кризи початку 20-х рр. визнавалася, але причини її пов'язувалися переважно з господарською розрухою, викликаною семирічною війною, спочатку світовою, а потім — громадянською. На території України, де воєнні дії тривали весь цей час майже безперервно, народне господарство справді істотно постраждало. Але параліч виробництва, який насувався невідворотнo, був пов'язаний із спробами державної партії зруйнувати ринковий механізм. Через нестачу хліба різко впав видобуток корисних копалин, перш за все вугілля. Нестача хліба і вугілля призводила до зупинки залізниць. Продовольча, вугільна і транспортна кризи вкінці розхитали матеріально-технічне постачання всієї промисловості. Чисельність робітників великої промисловості України зменшилася наполовину порівняно з довоєнною. Рятуючись від голоду, робітники осідали в селах.

Націоналізовану промисловість душили бюра-

кратизм і тяганина Навіть за наявності ресурсів вона не могла справитися із планами Робітничі колективи вимагали продовольчого постачання, але не були в змозі дати еквівалент у вигляді потрібної споживачу продукції Дійшло до того, що місцеві господарські органи свідомо барилися з націоналізацією, щоб підприємства не переходили на їх утримання

І все-таки керівні діячі державної партії були одностайні у тому, щоб закінчити одержавлення виробництва 29 листопада 1920 р ВРНГ РСФРР прийняла постанову про націоналізацію усіх промислових підприємств з кількістю робітників не менше п'ятьох при наявності механічного двигуна і не менше десятих за відсутності останнього У тезах голови Української РНГ В Чубаря, які датуються лютом 1921 р, підкреслювалося "Для успішного виконання ударних завдань у галузі видобутку палива і металу, а також по відбудові транспорту і поміпшенню постачання селянства машинами та знаряддями необхідно закінчити роботу по оволодінню пролетарською державою всім виробництвом і всіма матеріальними ресурсами"

Отже, примара економічної катастрофи аніскільки не позначалася на догматичних позиціях керівників ВРНГ і УРНГ По доповіді Чубаря V Всеукраїнській з'їзду рад на початку березня 1921 р ухвалили "Здійснити до кінця націоналізацію та концентрацію приватногосподарських підприємств"

З фінансової кризи думали вийти найбільш радикальним шляхом — скасування грошей Комісія на чолі з С Струмилним готувала пропозиції щодо заміни грошей трудовими одиницями (тродами) Почала свою роботу й комісія для скасування грошових податків У зауваженнях на проект відповідного декрету В Ленін підтвердив думку про безспрність переходу до безгрошового обміну в найближчому майбутньому В грудні 1920 р він написав декрети про безгрошовий відпуск продуктів по картках, про безплатність палива, житла, комунальних і поштово-телеграфних послуг

Запровадження нової економічної політики.

Введення непу найчастіше пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасу-

вання режиму комісарської диктатури Сам Ленін не раз підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмовитися від продрозкладки

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу хлібозаготівель було прийнято у вищих ешелонах влади трохи раніше Ленін сформулював його у письмовому вигляді ще 8 лютого В партійні комітети губерній і національних республік надійшов схвалений 18 лютого політбюро ЦК РКП(б) документ під назвою "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком" за підписом Л Каменєва В ньому пропонувалося завчасно, до початку посівної кампанії, визначити загальну суму податку і середній відсоток обкладення ним посівних площ, з тим, щоб селяни знали, скільки хліба вимагатиме держава Після сплати податку їм надавалося право використовувати залишок врожаю на власні потреби, в тому числі реалізувати хліб "у місцевому господарському обороті" (тобто, на сільських і містечкових базарах)

Цей документ мав сенсаційний характер Відмова від реквізиції, на якій трималася вся система державного постачання, повертала селян обличчям до ринку, погано замаскованого в проекті партійної постанови терміном "місцевий господарський оборот" Керівництво державної партії відмовлялося від диктату на селі і відновлювало принцип матеріальної зацікавленості в сільськогосподарському виробництві

Партійно-державне керівництво радянської України зустріло документ політбюро ЦК РКП(б) з незадоволенням Він обговорювався на пленумі ЦК КП(б)У 27 лютого Зважаючи на важливість питання, до участі в обговоренні запросили всіх секретарів губернських комітетів партії і голів губвиконкомів Загальний зміст постанови пленуму не залишав сумніву щодо ставлення українських цекістів до проекту керівництва РКП(б) вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною, стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним

Пленум ЦК КП(б)У обмежив дискусію, сподіваючись на те, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді Українським цекістам вже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв проект за основу і передав його для обговорення на партійній з'їзді Українські газети аж до початку X з'їзду партії жодним словом не відреагували на "єретичні" думки Пізніше, коли непу було втілено у життя, матеріали цього пле-

нуму тим більше не рекомендувалося розголошувати

На X з'їзді РКП(б), який відкрився 8 березня 1921 р., доповідь В. Леніна про заміну розкладки продовольчим податком не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

Якщо під непом'якшення повернення державної партії обличчям до ринкових відносин, то X з'їзд РКП(б) не можна вважати поворотним пунктом в економічній політиці. Ринкові відносини не були визнані ним. У постанові з'їзду йшлося тільки про надання селянам можливості використовувати залишки продукції в місцевому товарному обороті. У загальнодержавних масштабах Ленін ще сподівався налагодити замість торгівлі так звані "товарообмін" між державою та її контрагентами (висловлюючись сучасною мовою — бартер). Він був переконаний, і цілком справедливо, що визнання повної свободи торгівлі відсуне у невизначене майбутнє реалізацію комуністичної програми партії. З іншого боку, Ленін пересвідчився у тому, що умовляти програмні схеми відштовхуються життям.

Виходячи з рішень X з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну розкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку. Продподаток мав стягуватися з урожаю 1920 р., а попередній закон щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. залишався в силі, тільки обсяг розкладки зменшувався на 20%. По чотирьох губерніях України, які мали найбільший відсоток виконання продрозкладки, залишок заборгованості скасовувався. В усіх інших губерніях продрозкладка стягувалася з наростаючою силою.

Щоб зрозуміти природу непу, треба мати чітке уявлення про економічну політику більшовиків з 1918 до березня 1921 р. (в Україні — з 1919 р.) Як у радянській, так і в світовій літературі ця політика називається "воєнним комунізмом". Здебільшого її розуміють як систему надзвичайних заходів, запроваджуваних з однією-єдиною метою: щоб вижити і перемогти у громадянській війні.

Треба взяти до уваги, що термін "воєнний комунізм" народився вже після того, як стара політика була засуджена. Витоки цього терміна можна знайти у плані промови про заміну розкладки податком, який В. Ленін зробив у першій половині березня 1921 р. для виступу на партійному з'їзді: "Надто поспішний, прямолінійний, непередбачуваний "комунізм" наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики". Як

бачимо, одночасно із зародком терміна, тобто взятим у лапки словом "комунізм", виникає схема пояснення хиб економічної політики: нічого не поробиш, війна! Лапки у слові "комунізм" давали подвійну вигоду. По-перше, проголошувалося, що комунізм виявився несправжнім. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни. Прикметник "воєнний" мав замаскувати невдалий комуністичний штурм, відгородити міцним муром катастрофічну невдачу трирічного більшовицького експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. Комуністична ідея залишалася незаплямованою.

У резолюції травневого (1921) пленуму ЦК РКП(б) вперше зустрічається словосполучення "нова економічна політика". В цей час життя вже показало неспроможність ще однієї ілюзії більшовиків — можливості налагодити товарообмін у масштабах усієї країни. Леніну довелося змиритися з існуванням торгівлі, а тому він підкреслював важливість для партії оволодіти цією "командною висотою". В його промові на Всеросійській продовольчій нараді 16 червня 1921 р. пролунав заклик відновити правильний грошовий обіг, створити мережу організацій і підприємств державної торгівлі, насамперед оптової, навчитися регулювати приватну торгівлю.

Легалізація приватної торгівлі вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія — промисловці-фабриканти, торговці-оптовики, біржові маклери. Їх називали неппманами. Підприємницька діяльність швидко виводила країну з розрухи. Але більшовики ставилися до неппманів вкрай упереджено. Популярні сатиричні романи І. Ільфа та Є. Петрова "12 стільців" та "Золоте теля" є чудовим свідченням того, як витримувалася офіційна лінія щодо зображення неппманів.

Раніше інфляція не бентежила владу, бо передбачалося взагалі скасувати грошовий обіг. Коли ж держава визнала за товарно-грошовими відносинами право на існування, постало питання про зменшення бюджету і грошей. У 1922 — 1924 рр. було проведено грошову реформу.

Характеризуючи ставлення В. Леніна до непу, історики нерідко наводили слова, що він їх вживав неодноразово, коли заходила мова про тривалість цієї політики: "всерйоз і надовго". Це справді так, але треба прочитати наведений вираз у контексті: "цю політику ми проводимо всерйоз і надовго, але

звичайно не назавжди. Вона викликана нашим станом злиднів та розорення і величезним ослабленням нашої промисловості” Можна безпомилково твердити, виходячи з усієї сукупності висловлювань голови російського уряду в 1921 — 1922 рр він вважав політику, що рахувалася з об’єктивною реальністю ринку, тривалою, але обмеженою в часі. Неп був для нього справою тактики, а стратегічна мета залишалася незмінною — побудова комуністичної економіки, в якій не залишалося місця приватним власникам, товарно-грошовим відносинам і ринку.

Істотною ідеологічною поступкою, яку більшовики зробили після катастрофічно невдалого комуністичного штурму 1918 — 1920 рр, було те, що термін “комунізм” непомітно втратив безпосередній зв’язок з існуючою дійсністю і відсунувся у невідоме майбутнє. Найближчою метою партії, яка продовжувала мислити категоріями своєї програми, стало вважатися соціалістичне будівництво. При цьому підкреслювалося, що між соціалізмом і капіталізмом (тобто ринковою, в тому числі неписьковою економікою) пролягає прірва, тоді як між соціалізмом і комунізмом якісної різниці немає. Характерним є заключне речення останнього в житті Леніна публічного виступу 20 листопада 1922 р “З Росії неписькової буде Росія соціалістична”.

Голод 1921 — 1923 рр.

Офіційна версія причин тяжкого голоду, який призвів до мільйонних жертв у Поволжі, на Північному Кавказі і в південних губерніях України, завжди була одна — тяжка посуха 1921 р. Але до революції теж траплялися посухи, навіть більшої інтенсивності. Жодна з них не призводила до таких жертв.

Причини масової загибелі людей були пов’язані з політикою державної партії, перш за все з продрозкладкою. На сільськогосподарське виробництво розкладка діяла згубно, скорочуючи його до обсягу, що задовольняв лише потреби села. Міські споживачі залишалися без продовольства.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність 1921 р не поступалася звичайній нормі. Проте тут посяли значно менше, ніж у роки, що передували продрозкладці. А навіть у кращі часи ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити вражені посухою основні зони товарного хліборобства і навіть взяти на харчування

сільське населення цих зон. Так виникла нерозв’язна ситуація з хлібом, в якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована. Йшлося тільки про те, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. В центрі уваги радянського партійно-державного керівництва опинилася Україна.

Яким був український врожай 1921 р? У тодішніх статистичних публікаціях зустрічаються різні цифри. Найвища належить ЦСУ РСФФР — 633 млн пудів (середній урожай в роки, що передували продрозкладці, становив близько мільярда пудів). Цифра, опублікована Центральним статистичним бюро УСРР — 276,6 млн пудів. На VII Всеукраїнському з’їзді рад у грудні 1922 р нарком земельних справ України І. Клименко назвав ще меншу цифру — 200 млн пудів. Звичайно, міжвидомча суперечка розв’язувалася елементарною перевіркою первинної статистики. Чому ж український уряд не потурбувався зробити її, хоча знав, що Москва наполягатиме на вивезенні максимальної кількості продовольства?

Якраз про це РНК УСРР потурбувався в першу чергу. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня 1921 р запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний урожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної наради (УЕН) про відправку у неврожайні губернії комісій для виявлення дійсного стану. Проте, за його свідченням (в січні 1922 р), ця постанова була скасована українським ЦВК “з чисто політичних міркувань — не створювати паніки”. Виникає питання, чи міг голова ВУЦВК Г. Петровський скасувати постанови політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР? Адже у більшовицькій номенклатурі в Україні політичне співвідношення між Петровським і Раковським було таким, як на більш високому ієрархічному щаблі — між Калініним і Леніним. Директива прийшла, як завжди, з центру. Центральній владі потрібно було втричі збільшити дійсну величину українського врожаю 1921 р.

6 серпня 1921 р Ленін повідомив наркомпрода УСРР М. Владімірова про намір широко застосувати війська для збирання продподатку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня за його підписом вийшла спеціальна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися нарком-

продв'язям військових частин. Останні мали під час збирання продподатку "негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру". Унікаючи жажливих подробиць, урядовий документ не конкретизував цих "найрішучіших заходів". Виконавці керувалися підзаконними інструкціями. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада 1921 р зазначено "Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку за 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу".

Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона першою звернулася до радянських властей, як тільки дізналися про посуху. На початку липня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф. Нансен запропонував Г. Чичеріну допомагати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закордонних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер. Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р, використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені в Європі під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Голова російського Раднаркому змушений був дати згоду на переговори у Ризі з найближчим співробітником Гувера У. Брауном, хоч ідея допомоги з боку буржуазії йому не подобалася. Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, він звернувся 2 серпня 1921 р до міжнародного пролетаріату і підключив до справи надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник "Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії", пізніше перейменований на "Міжнародний комітет робітничої допомоги" (Міжробдоп). Починаючи з 20 серпня в Росії розгорнулася благодійницька акція АРА.

Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували. Офіційно вважалося, що її продовольче становище благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим, які діяли під наглядом Центральної комісії Допгол при

ВУЦВК. Але вся їх активність була скерована на біженців і на Поволжя. Через примусові заготівлі і добровільну допомогу хліб з України прямував за її межі.

Тим часом становище на Півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, стало трагічним. У 21 повіті п'ятих південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали посяного насіння.

Якою була картина врожаю на Лівобережжі і Правобережжі? На опублікованій Центральною комісією Допгол при ВУЦВК у 1922 р карті врожайності 25 повітів Наддніпрянщини позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хлібів складав у них від 5 до 10 пудів на душу, і селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулорічного врожаю і сплачуючи натуральний продподаток з урожаю 1921 р, вони віддавали державі чималу частину власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережних), тобто, приблизно на половині території республіки, чистий збір перевищував 10 пудів на душу сільського населення.

Карта комісії Допгол наочно показує пастку, в якій опинилася Україна у 1921 р: хлібних лишків з половини території не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній мільйонну армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Центральний уряд розробив власну систему пріоритетів у цій ситуації і продиктував відповідну лінію поведінки партійно-державному апарату республіки. Він потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для робітничого класу і армії в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Але про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.

Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. Під час обговорення доповіді М. Владимірова "Про кампанію по боротьбі з голодом" 4 серпня 1921 р політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: "Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм на Україні, де допомога місцям, що постраждали від нев-

рожаю, могла бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами”

Місцеві власті не розуміли причин бездіяльності уряду та інформаційної блокади. Вони закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконокому вказували: “Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ani зернини”. Якраз в цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість. Проте хліб шшов на шахти, а не в села. Із сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. в губернії було викачано 1210 тис. пудів хліба.

Коли голодуючих селян почала косити смерть, дисципліновані українські більшовики відкрито виступили проти політики партійного центру. Але провинку за замовчування голоду вони брали на себе. Ініціативу в цьому бунті на колінах виявив М. Скрипник. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х. Раковський, Скрипник заявив: “Хліба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду”. ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не наслідувалися казати, що в нас, у нашій благодатній Україні — голод”.

Після грудневої конференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голова Раднаркому УСРР дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді з РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилось “побільше відомостей про голод на півдні України”.

1922 р. в Україні було засіяно 14,4 млн. десятин проти 17,1 млн. у попередньому році. Величезний недосів у південних губерніях внаслідок господарського розорення селян було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ на Правобережжі і Лівобережжі. Але республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн. пудів зерна в експортні ресурси. Це — невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Та центральний уряд зобов'язав ук-

раїнських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту.

Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 р.

Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн. жителів неврожайних губерній проти 400 тис., які забезпечував ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі високо підносилися роль міжнародної пролетарської солідарності, тоді як значення АРА та інших “буржуазних” організацій применшувалося. Однак безстороння статистика віддає належне кожній закордонній організації допомоги. За весь час роботи Міжробдоп видалив голодуючим України 383 тис. пайків, мисія Ф. Нансена — 12,2 млн., АРА — 180,9 млн. пайків.

Та благодійна допомога доходила не до всіх. В архівах і тогочасній пресі зустрічаються численні повідомлення про смертні випадки від голоду впродовж осені 1922 — пізньої весни 1923 рр. І все-таки зима 1922/1923 рр. для селян південних губерній була набагато легшою, ніж попередня.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів більшовицького центру під час здійснення продовольчої політики одне з найперших місць належало робітничому класу, а останнє — селянству. Якби державна партія не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, вони відмовили б їй у підтримці. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури небезпечніші, ніж розпорочені селяни.

Проте не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать, що поволзьким селянам надавалася помірна допомога, нерідко за рахунок селян інших регіонів, зокрема України. Мотиви такого політичного курсу не лежать на поверхні. Вдамося до пояснення, яке ґрунтується на фактах.

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 р. у справі “замирення” села було зроблено

більше, ніж за весь попередній час Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, у тому числі вбито у боях — 189, розстріляно — 9, заарештовано — 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано — 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому саме?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель зовсім не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконавши звучить пояснення, що впливає з досвіду боротьби Н. Махна. Переслідуючи частини Червоної армії, махновці зібрані 21 липня 1921 р. на нараду в с. Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання у якому регіоні продовжити боротьбу? "Батько" спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими йому військами регіон і зробив рейд по донецьких і півольських степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румуни.

Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з "куркульським бандізмом", конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

"Автономізація" УСРР

Сдин з нових історичних міфів звучить так: якби Україна не увійшла 1922 р. до складу Радянського Союзу, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхотних трагедій у своїй недавній історії. Ті, хто так заявляє, не уявляють собі різючої невідповідності між формою і змістом радянської державності.

Ще у середині 1919 р. державна партія провела під виглядом "воєнно-політичного союзу" об'єднання життєвих сфер діяльності радянських республік (оборони, економіки, праці, фінансів, транспорту, пошти і телеграфу). Управління цими сферами з Москви перетворювало республіки на регіони унітарної держави.

28 грудня 1920 р. представники Російської Федерації В. Ульянов-Ленін і Г. Чичерін, з одного боку, і представник УСРР Х. Раковський — з другого, підписали від імені своїх держав договір про воєнний і господарський союз. У преамбулі документа підкреслювалася незалежність і суверенність обох держав. З факту колишньої приналежності України до Російської імперії, як вказувалося у статті 2, для УСРР не випливає жодних зобов'язань.

Ця друга стаття ніби мала дати додатковий доказ незалежного статусу Української держави. Однак зміст договору перебував у кричущій невідповідності з преамбулою. Громадянська війна закінчилася, а "воєнно-політичний союз" залишився. До об'єднаних наркоматів додали ще наркомат зовнішньої торгівлі, якого раніше не існувало.

Партія, ЧК і об'єднані наркомати брали на себе основну частку владних функцій. Завдяки цьому в країні забезпечувалося централізоване управління. Однак для деяких управлінських функцій не знаходилося господаря. Не було, наприклад, єдиного бюджету.

Серед керівних діячів центрального апарату міцніла думка про те, що закінчення громадянської війни є приводом для ліквідації декларативної самостійності республік. Вони вважали за необхідне "автономізувати" їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації. Навпаки, деякі керівні діячі партії у національних республіках (перш за все в Україні та Грузії) бажали для себе більшої свободи дій.

Ці дві тенденції проявилися під час роботи над проектом загальнофедеративної конституції. Він розроблявся в комісії, утвореній в квітні 1921 р. при президії ВЦВК. Від РСФРР до неї увійшли Д. Курський і М. Владимирський, від УСРР — М. Скрипник. Судячи з усього, В. Ленін не вважав актуальним питання про утворення єдиної держави і задовольнявся фактичним становищем, коли партія контролювала все і вся в радянських республіках. В усякому разі, це показали події наступного, 1922 р. Можливо, тому він дозволив поховати проект загальнофедеративної конституції в комісії.

Невизначеність взаємовідносин між відомствами, субординація яких не передбачалася "воєнно-політичним союзом", була не на користь національним республікам. Прагнучи покінчити з щоденним диктатом центральних керівних структур, який

здійснювався явочним порядком, Раковський запропонував уточнити зміст договірної федерації. За його пропозицією політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р прийняло постанову про необхідність конкретизації відносин між РСФРР і УСРР в розумінні визначення і уточнення прав та обов'язків УСРР.

Це була запальна свічка, яка, всупереч побажанням і розрахункам Раковського та інших периферійних діячів державної партії, поклала початок утворенню Радянського Союзу. У травні 1922 р Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби, внаслідок чого його здатність впливати на події істотно зменшилася. Більшість керівників центрального партійно-державного апарату прагнула утворити єдину державу негайно. Вона скористалася постановою ЦК КП(б)У, щоб розпочати "автономізацію" національних республік. Очолив процес "автономізації" нарком у справах національностей РСФРР І. Сталін. Призначений у квітні 1922 р на нову в партії посаду генерального секретаря ЦК РКП(б), він мав можливість діяти у цьому напрямі одночасно по партійній і державній лінії.

У серпні 1922 р було створено комісію політбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, І. Сталін, а також представники від національних республік. Україну представляв голова ВУЦВК Г. Петровський.

Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого співробітника Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою "Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками". Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних.

Проходження цього документа в партійних інстанціях здійснювалося форсованими темпами. Сталін навіть не вважав проблему поглинення незалежних республік досить важливою. Адже мова йшла тільки про те, щоб пристосувати організаційні форми до реального існуючого становища.

"Автономісти", однак, зустріли протидію в республіканських підрозділах партії. Найбільш рішуче виступив Раковський. Не покладаючись на власний вплив, він повідомив Леніна про рішення комісії і своє ставлення до нього. Ленін хворів і не брав участі в цій роботі.

26 вересня помічник генсека передав за вказівкою Леніна в його підмосковну резиденцію в Горках усі матеріали сталінський документ, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії ЦК РКП(б) 23 і 24 вересня, яка більшістю голосів висловилася за "автономізацію". Наступного дня Ленін написав листа Л. Каменеву для передачі членам політбюро. В ньому обгрунтовувалася нова, більш зручна для республіканських партійних лідерів форма об'єднання. Пропонувалося, щоб Російська і Закавказька федерації разом з Україною і Білорусією утворили новий союз, нову федерацію.

У цьому листі вождь партії висловлювався цілком відверто щодо мотивів, якими керувався. Переконаючи партійне керівництво у тому, що все-таки потрібна двоповерхова федерація, він зазначав: "Важливо, щоб ми не давали поживи "незалежникам", не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік".

Отже, щоб не давати поживи "незалежникам", під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по власній партії, він не бачив жертви у тому, що слово "Росія" зникає з назви об'єднаної держави. Справа була не в назві. Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалася недоторканою за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді. Для правників, які не знаходили реальних федеративних начал у державі, іменованій "Російська федерація", нова двоповерхова федерація під назвою "Радянський Союз" була тим більшою загадкою. Та більшовиків це не обходило. Поки вони цементували Радянський Союз своїм існуванням, ця держава була життєздатною.

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу єдиної держави, яку пропонував В. Ленін, і утворив конституційну комісію у складі І. Сталіна (голова), М. Калініна, Г. Пятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних і автономних. Злиті наркомати з "безроздільною владою" мали діяти на всій території нової федерації, не розрізняючи республіканських кордонів. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи.

дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Далі події розвивалися за бюрократичним сценарієм, опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави і запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд рад. Він затвердив декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.

Чужою нотою у бездоганно складеному сценарії став лист Леніна "До питання про національності або про "автономізацію", написаний у день роботи I з'їзду рад СРСР. Таку "епохальну" з точки зору авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя, вождь звів до від'ємної величини. У перших рядках листа він висловив жаль, "що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про Союз Радянських Соціалістичних республік". Важливо відзначити не тільки вжитий епітет ("горезвісне питання"), але й ототожнення "автономізації" незалежних республік з проголошенням СРСР. Хоча його власну ідею про двоверхову федерацію партійне керівництво використало без вагань, вождь знав, що вона має тільки декларативну вартість. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР, з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист не побачив денного світла.

Зміцнення партійної диктатури.

В другій половині 1920 р. керівники РКП(б) почали говорити про важливість "робітничої демократії" у внутріпартійному житті. Один

з українських лідерів опозиційної течії "демократичного централізму" Рафаїл (Р.Фарбман) на X з'їзді схвалив цей курс, який забезпечував подолання призначенства та бюрократизму. Однак ухвалені з'їздом рішення розчарували поборників демократизації. "Ми — не дискусійний клуб", — заявив В.Ленін і домігся прийняття резолюції про заборону фракцій та угруповань. Заборона інакомислення завершувала процес перетворення РКП(б) з політичної партії на інструмент влади.

Подолання опозиції у власних лавах більшовики розглядали як передумову для розгортання кампанії по зміцненню партійної диктатури. Тимчасова (в чому вони були переконані) невдача з побудовою незалежної від "ринкової стихії" системи централізованого управління народним господарством змушувала їх посилювати контроль за суспільно-політичним життям. Терористичні засоби впливу на суспільство, які в роки громадянської війни розглядалися як "надзвичайні", в нових умовах вимагалося зробити рутинними, ординарними. У листі до Л.Каменєва від 3 березня 1922 р. Ленін писав: "Величезна помилка думати, що неп поклав край тероріві. Ми ще повернемося до терору і до терору економічного".

А тим часом у лютому 1922 р. оболонка "надзвичайщини" була знята з ВЧК та її місцевих органів. Вони були підпорядковані наркомату внутрішніх справ і перейменовані на Державне політичне управління (ДПУ). У відповідній постанові ЦК КП(б)У давалася директива рішуче боротися з демобілізаційними настроями по відношенню до ЧК як в партійних організаціях, так і серед працівників ЧК. Повноваження і права цих органів залишалися у неурізаному вигляді, а матеріальні засоби в їх розпорядженні збільшувалися.

Вимушений відхід В.Леніна від політичної діяльності поставив рюба питання про його наступника. У партійному керівництві розгорнулася боротьба за владу. Щоб перетнути дорогу Л.Троцькому, який користувався у партійних колах найбільшим після Леніна авторитетом, у політбюро ЦК РКП(б) утворилася "трійка" в складі Г.Зінов'єва, Л.Каменєва і Й. Сталіна. Найбільш непомітний член цієї "трійки" Сталін зумів, користуючись повноваженнями генсека, опанувати контроль над партійним апаратом.

Особливою "турботою" Сталін оточував периферійні гілки партійного апарату, зокрема в Україні. Заслугує на увагу такий уривок зі звіту секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя за рік роботи оргбюро

ЦК (з квітня 1922 по квітень 1923 р.): “З деякого часу, приблизно з травня — червня (1922 р. — Авт.), ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинно бути максимально централізоване”.

Централізація керівництва відбувалася по лінії цілковитого підпорядкування державних ланок відповідним партійним ланкам. У воєнний час режим комісарської диктатури мав у собі ознаки “надзвичайщини”, співіснуючи з наділеними достатніми повноваженнями державними структурами (які, однак, очолювалися тими ж комісарами). Партійні функціонери залишали тоді повсякденну оперативну роботу державному апарату. Становище почало змінюватися ще при Леніні, але процес узурпації владних повноважень функціонерами партійних комітетів посилювався після того, як він захворів.

При Леніні структура влади в Україні ще залишалася традиційною. На чолі номенклатури стояв голова уряду. Перший секретар ЦК КП(б)У залишався другорядною політичною фігурою. Будучи впливовим членом ЦК РКП(б), довіреною особою Леніна і особистим, з дореволюційних часів, другом Троцького, Х.Раковський цілком контролював становище у республіці. Нерідко засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися у приміщенні Раднаркому або безпосередньо на квартирі голови уряду. Становище почало мінятися з другої половини 1922 р., коли Раковський зазнав поразки у боротьбі за незалежний статус УСРР. Влітку 1923 р. “трійка” в політбюро ЦК РКП(б) добилася для Раковського нового призначення. Він мав замінити Л.Красіна на посаді повпреда в Лондоні. Головою РНК УСРР було призначено В.Чубаря. Відразу після усунення Раковського в Україні розгорнулася чистка кадрів.

НЕП у промисловості.

Новий курс уряду в промисловості визначився з другої половини 1921 р. 9 серпня В.Ленін підписав “Наказ Ради народних комісарів про впровадження в життя начал нової економічної політики”. Згідно з ним держава повинна була утримувати переважно великі підприємства.

Приватне господарювання допускалося головним чином на дрібних заводах і фабриках. Дрібна промисловість передавалася в оренду, тобто, залишалася під контролем держави. Перевагою серед орендаторів користувалися організації (кооперативи, комнезами, артілі). Але місцеві органи влади могли передати підприємство в оренду, якщо знаходили це вигідним, навіть колишньому власнику. За порівняно короткий час в Україні було здано в оренду 5200 підприємств, тобто приблизно половину наявного фонду.

На підприємствах, які належали до “командних висот”, партпарат вирішив налагодити господарювання без капіталістів, але методами, пристосованими до ринкової економіки. Попередній метод господарювання перетворював підприємства на неживий організм. Вони працювали за нарядами, під них одержували сировину, паливо й пайки для робітників, відповідно до них безкоштовно здавали всю вироблену продукцію. Прагнучи оживити підприємства, більшовики винайшли власний метод господарювання, який назвали спочатку комерційним розрахунком. Оскільки слово “комерція” різало вуха новим власникам, поступово прийшли до іншої назви — господарський розрахунок.

Не було мови про передачу великих заводів і фабрик у власність або навіть в оренду трудовим колективам. Передати підприємства у власність колективам означало б для партaparату добровільно позбутися економічної влади. Новизна полягала в тому, що керівники державних підприємств повинні були тепер діяти не за нарядами, а самостійно, пристосовуючись до ринку. Підприємства діставали права й обов'язки юридичних осіб. Від керівника вимагалось забезпечити самоокупність виробництва, тобто продажем продукції повернути собі витрати виробництва. Коли самоокупність не досягалася, держава покривала збитки з бюджету.

На госпрозрахунок переводилися не окремі фабрики і заводи, а їх певна сукупність, утворена за галузевою, територіальною або галузево-територіальною ознаками. Ця сукупність була названа трестом, за схожістю (хоч і віддаленою) з капіталістичними об'єднаннями, учасники яких втрачали виробничу, комерційну, а інколи й юридичну самостійність. Фабрики і заводи, що входили до складу трестів, не мали статусу юридичних осіб. Навіть найбільші з них працювали як цехові підрозділи, без права виходу на ринок.

Перші трести з'явилися восени 1921 р. Деякі з

них були надзвичайно великими підприємствами. Зокрема, у трест "Донвугля" було об'єднано переважну більшість великих шахт Донбасу. На початку 1923 р в ньому працювало 94 тис робітників.

Майже відразу стали утворюватися синдикати — організації для закупівлі сировини, планування торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Діяльність синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж формували ринок засобів виробництва.

За темпами відбудови велика промисловість спочатку відставала від дрібноі кустарно-ремісничої. Після завершення грошової реформи в державному бюджеті з'явилися кошти, які можна було спрямувати на відбудову "командних висот". Найбільш вузьким місцем була кам'яновугільна промисловість. Тому уряд звернув особливу увагу на відродження Донбасу. Видобуток вугілля зосредили на найбільш перспективних шахтах. У 1925/26 господарському році* Донбас мав майже 20 млн т вугілля, що становило 78% довоєнного рівня. Більше половини видобутого палива припадо на частку великих шахт.

З середини 20-х рр почали будувати ряд державних районних (тобто, здатних обслужити потреби цілого району) електростанцій, скорочено — ДРЕС.

Інтенсивніше, ніж в інших галузях, відбувалася концентрація виробництва у машинобудуванні. Злиттям десятків підприємств було утворено 32 великих заводи сільськогосподарського машинобудування. Ця підгалузь постачала більше половини своєї продукції за межі республіки.

Лише через три роки після утворення СРСР, на своєму XIV з'їзді в грудні 1925 р державна партія змінила назву і з всеросійської стала всесоюзною. У 1925/26 р довоєнний рівень промислового виробництва вперше було перевищено, а в структурі капіталовкладень з'явилася нова складова витрати на новобудови.

Зайнятий боротьбою з опозиціонерами, XIV з'їзд ВКП(б) не приділив уваги найголовнішому питанню — де взяти кошти на індустріалізацію? Відразу після з'їзду це питання вийшло на поверхню внутріпартійної боротьби.

Боротьба в партії, що здійснювала диктатуру, провадилася нібито з принципових питань будівництва соціалізму. Насправді це була жорстока боротьба за контроль над самою партією. Діставши перемогу над Троцьким, якого на початку

1925 р усунули від керівництва Червоною армією, "трійка" розкололася. Спираючись на ленінградську* партійну організацію, Зінов'єв і Каменєв виступили проти політики центру у селянському питанні, яку теоритично обгрунтував М Бухарін. Підтримувані Троцьким, який після поразки все-таки залишився в політбюро ЦК, вони вимагали більш широко використовувати селянські кошти у промисловому капітальному будівництві. Держава була монополістом у закупівлі селянського хліба, а тому могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві помтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. Штучно створюваний перепад у цінах на промислові і сільськогосподарські товари дістав досить промовисту назву — "ножниця цін".

На XIV з'їзді ВКП(б) друга після Троцького опозиція зазнала поразки. Склад політичного керівництва поповнився діячами, близькими до Й. Сталіна — К Ворошиловим, М Калініним, В Молотовим. У середині 1926 р відбувся ще один тур боротьби опозиції з більшістю у політбюро ЦК. Він призвів до зникнення Зінов'єва, Каменєва і Троцького з поверхні політичного життя.

НЕП у сільському господарстві

1927 р українське селянство вперше за багато років припинило збройну боротьбу з владою. Радянська влада домоглася вичерпання бунтівного потенціалу села різними методами і засобами, як репресивними, так і економічними. Працівники ДПУ, в основному, викачали зброю, яка осідала в селі, починаючи з першої світової війни. Розвивалася мережа комнезамів. Будучи своєрідним "передавальним пасом" від державної партії до мас, вони штучно розколювали село за майновою ознакою і служили резервом для формування нижчих ланок партійно-державного апарату. Зникли реквізиції продукції. Селянин тепер уже знав, які податки має сплатити впродовж року і яка продукція залишиться в його розпорядженні. Стан анархії і сваволі припинився. Замість різнокольорових інфляційних папірців, що циркулювали в обігу, продавець сільськогосподарської продукції став одержувати стійку валюту — червонець.

* Колишня імперська столиця Санкт-Петербург в 1914-1923 рр називалася Петроградом, а в 1924-1991 рр — Ленінградом.

Проведення аграрної реформи налагодило стосунки селян з непопулярною раніше владою комуністів У 1923 р, коли основні роботи по перерозподілу земельних ресурсів завершилися, основною фігурою на селі утвердився селянин-власник Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора раза за рахунок передачі їм поміщицьких земель, а також вилучення тієї частини селянських земель, яка перевищувала трудову норму Трудовою нормою вважалася земельна ділянка, яку селянин мав змогу обробити силами власної родини, без залучення наймитів

У травні 1923 р всі податки з селянського двору були зведені до єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі На гроші, одержані бюджетом за цим податком, державні хлібозаготівельні організації купували зерно на ринку Чим успішніше йшли справи у сільському господарстві, тим більше податкових коштів одержувала держава Однак тенденція до розвитку ринкових відносин була несталою

З року в рік дедалі більша частина незаможників звільнялася від сплати податків У 1925/26 р податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники Натомість заможні господарства переоподатковалися і втрачали здатність нарощувати виробництво продукції на продаж Після зникнення високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт Обмеженими залишалися і його можливості насичувати внутрішній ринок продовольством Це стало помітно, коли у промисловості почало розгортатися капітальне будівництво, яке призводило до збільшення споживачів селянської продукції Зарплата будівельників отоварювалася перш за все продовольчими продуктами

Радянський уряд розумів, що податкове переобтяження господарств фермерського типу негативно позначиться на товарній продукції сільського господарства Але він бажав розвивати радгоспи і колгоспи, а не пов'язані з ринком фермерські господарства В основі переоподаткування були не економічні, а суто політичні розрахунки Звільнивши від податків господарства незаможників, партія вирошувала собі соціальну опору для майбутніх перетворень на селі, яких вимагала її програма

У січні 1923 р Ленін зробив спробу ревізії партійної програми в її найбільш вразливій частині — перетвореннях у сільському господарстві Але

запрограмований на комуністичну доктрину парт-апарат навіть не помітив цієї спроби Історія з його статтею "Про кооперацію" надзвичайно повчальна під кутом зору подій, що розгорнулися пізніше

Цей документ входить у число восьми статей і листів, продиктованих напівпаралізованим вождем з грудня 1922 до початку березня 1923 р Він був опублікований у двох номерах газети "Правда" в травні 1923 р Незважаючи на уривчастість тексту, туманність ключових формулювань і звичні пропагандистські кліше, закладені в цій статті ідеї ревізували, по суті, економічні засади ленінського вчення про комунізм

Як уже підкреслювалося, у перші роки непу Ленін ототожнював торгівлю і ринок тільки з капіталізмом Тому кооперацію розглядав як капіталістичну, а не соціалістичну форму господарства Адже кооперація нездатна існувати без ринку і товарно-грошових відносин Колективістський ефект виявляється в ній переважно у позавиробничій сфері, наприклад, під час спільної закупівлі сировини і матеріалів або спільного продажу готової продукції Кожен товаровиробник-кооператор є власником і може працювати самостійно

Аналізуючи півторарічний досвід реальної політики державної партії, коли вона повернулася обличчям до ринку, Ленін у статті "Про кооперацію" почав стверджувати протилежне тому, що казав раніше, а саме ця форма організації виробництва дає ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для марксистів Формулювався фундаментальний висновок лад цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва — це є лад соціалізму Тут же Ленін робив побіжну ремарку "Ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм"

Ототожнення невіддільного від ринку "ладу цивілізованих кооператорів" із соціалізмом могло означати тільки одне Ленін перестав розглядати його як першу фазу комунізму З цього для партії, яка збиралася будувати соціалізм, випливав висновок величезної практичної ваги замість того, щоб колективізувати селян-власників, тобто, заганяти їх у комуні, артілі або товариства спільного обробітку землі (ці типи колгоспів відрізнялися тільки ступенем відчуження власності), треба було створювати умови для розгортання кооперативного руху Кооперативи не потребували відчуження власності, і селяни з охотою йшли до них Розв'язувалася ситу-

ація з селянином, яка в комуністичній програмі була безвихідною усі розуміли, що власники ніколи не дадуть згоди на колективізацію

Ми не знаємо і вже не дізнаємося, яким мав стати кооперативний соціалізм Ця альтернатива у закладеній в партійну програму комуністичній доктрині не була реалізована Нове керівництво проігнорувало останні поради засновника і вождя партії Замість того, щоб далі просуватися неспівським курсом, воно незабаром повернулося до політики, якої вимагала партійна програма

Українізація: форма і зміст

Щоб визволення від денікінців не виглядало в очах українського народу черговою окупацією, керівництво РКП(б) у листопаді 1919 р прийняло документ "Про радянську владу на Україні", затверджений як резолюція VIII Всеросійської партконференції У ньому містився пункт, з якого пізніше почалася політика українізації "Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою"

Проте керівний склад КП(б)У не виявляв бажання торувати дорогу українізації Адже вона змушувала б прикладати й особисті зусилля в оволодінні українською мовою За даними 1923 р, тільки 797 з 11826 відповідальних працівників партійно-державного апарату республіки заявили, що знають її

Д Лебідь зробив спробу обґрунтувати відразу комуністичної еліти до української культури і мови теоретично і заявив про неминучість "боротьби двох культур" Мовляв, російська культура і мова в Україні пов'язані з містом і "найпрогресивнішим" у суспільстві робітничим класом, а українська культура та мова — з селом і "відсталім" селянством Звідси обов'язком комуністів, на думку Лебедя, було сприяння "природному процесу" перемоги російської культури та мови

Раковський піддав ці відверто шовіністичні висловлювання нищівній критиці Однак, тишком-нишком російськомовна більшість у ЦК КП(б)У і губкомах партії гнула свою лінію Для цього досить було не виявляти спеціальної уваги до української культури Пригнічена століттями, вона занепадала без державної підтримки

Національний склад апарату республіки теж був переважно неукраїнським У 1923 р питома ва-

га українців не перевищувала у ньому 35% Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах державного апарату Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців

У квітні 1923 р відбувся XIII з'їзд РКП(б), у порядок денний якого було включено розгляд національного питання З'їзд проголосив політику коренізації, український різновид якої дістав назву українізації Декларувалося, що основною метою цієї політики є сприяння розвитку культур і мов національностей Та на першому плані у державній партії були інші завдання укоренитися в національних республіках (звідси й назва політичного курсу — коренізація) Щоб зміцнити свій вплив у республіках, патрія повинна була розмовляти з населенням його мовою і створити власних апаратників з місцевих кадрів Безсумнівно, що коренізація мала побічний ефект у вигляді стрімкого розвитку пригнічених до того національних культур

З квітня 1925 по липень 1928 р генеральним секретарем ЦК КП(б)У працював один з найбільш чужих співробітників Сталіна Л Каганович, який пізніше відіграв в історії радянської України особливо зловісну роль Якраз при ньому політика українізації набула найбільшого розмаху Каганович по-чиновницькому ретельно втілював у життя офіційний курс Він навіть вивчив українську мову і намагався розмовляти нею

Результати українізації 20-х рр були вагомими Кількість українців серед службовців державного апарату в 1923 — 1927 рр зросла з 35 до 54% На українську мову перейшло понад чверть інститутів і більше половини технікумів Більша частина книжок, журналів і газет стала видаватися українською мовою Ініціативи М Скрипника, який видавлював усе можливе з курсу на українізацію, національна мова впроваджувалася навіть у школах командного складу і в деяких червоноармійських частинах На Кубані відкрилися українські школи, видавалися українські газети, працювало українське радіомовлення

З 1924 р почалися масові набори у державну партію, які докорінно змінили її обличчя, остаточно розколовши партійні лави на еліту (апаратних працівників) і рядових Членська маса і — неспівставно меншою мірою — еліта почали швидко поповнюватися за рахунок місцевих національностей, передусім українців За переєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р, в Україні налічувалося 37958 членів партії, у тому числі 61,1%

росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків У 1927 р питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У вже дійшла до 52% Однак в ЦК КП(б)У представництво українців не перевищувало чверті Першими (у 1925 — 1934 рр — генеральними) секретарями ЦК КП(б)У обиралися з санкції центрального партійного керівництва тільки неукраїнці — німець Е Квірінг, єврей Л Каганович, а після відкликання останнього у Москву — поляк С Косіор

Культурне будівництво

Іполітика українзації найбільш ефективно позначилася на сфері культурного будівництва Це — не випадково Культура безпосередньо не була пов'язана з політичним режимом За винятком ідеології, вона була здатна розвиватися в рамках будь-якого ладу Тому державна партія без ризику для своєї диктатури могла дозволити більш-менш вільний розвиток національної культури радянських республік Зрештою, підтримка культурницьких форм національного руху під час нещадної боротьби з його державницькими формами була найбільш природним курсом для тих політичних режимів у багатонаціональних країнах, які залежали від підтримки населення Тільки самодержавство могло собі дозволити гноблення, що поширювалося на культуру і мову українського народу, саме існування якого заперечувалося царськими властями

Накреслювані більшовиками плани настільки перевищували висхідний культурний рівень населення, що дістали назву культурної революції Що правда, основний наголос у роботі щодо піднесення культури ставився на ідеологію Вимагалось виховувати маси в дусі комуністичних ідей і при цьому нещадно придушувати ідеологічний вплив на них з боку некомуністичних, а тим більше антикомуністичних сил

Отже, найпершим завданням культурної революції було формування у суспільній свідомості певних стереотипів, які робили б поведінку населення прогнозованою Головне призначення діячів культури в Ленін вбачав у служінні інтересам боротьби пролетаріату "за успішне здійснення цілей його диктатури" Здатність більшовиків обходитися переважно пропагандою, а не насильством пояснювалася насамперед підвищеною увагою до сфери ідеології

Підхід партії до культурних надбань був

утилітарним Культура цікавила партійну номенклатуру не сама по собі, а тільки під кутом зору зміцнення будованого ладу

У сфері культури більшою мірою, ніж в інших, партія залежала від чужого їй прошарку людей з дореволюційними дипломами — так званих "буржуазних спеціалістів" Деякі гарячі голови, особливо в лавах створеного партійними функціонерами Пролеткульту, мали намір ослабити цю залежність відмовою від культурних надбань минулого Ленін різко виступив проти подібних планів Він підкреслював, що партія повинна скористатися всією культурою, яку нагромадило людство, і з цією метою поставити "буржуазних спеціалістів" собі на службу.

Важливим напрямом культурного будівництва в роки непу була ліквідація неписьменності населення В грудні 1919 р в Росії з'явився декрет про ліквідацію неписьменності, в якому підкреслювалося, що все населення віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати і писати, зобов'язане навчатися грамоти російською або рідною мовою — за бажанням У травні 1921 р аналогічну постанову ухвалив Раднарком УСРР

В галузі народної освіти у 1924 р було поставлено завдання розпочати підготовку до запровадження чотирирічного обов'язкового початкового навчання дітей У містах це завдання було виконане, в основному, за кілька років Проте в цілому по Україні у 1927/28 навчальному році поза школою ще залишалося близько 35% дітей шкільного віку

Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р, показав, що серед учителів 22,9% мали вищу або середню спеціальну освіту Решта закінчила тільки середню або навіть початкову школу Отже, проблема вчительських кадрів була найгострішою Вона розв'язувалася шляхом істотного збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів, скорочення строків навчання в них, зростання системи курсового навчання

Радянська держава, як і кожна інша, потребувала мільйонів спеціалістів Будучи класовою за своєю природою, вона з підозрою ставилася до "буржуазних спеціалістів", але мирилася з ними в силу необхідності Разом з тим, своїм найголовнішим у сфері культури завданням державна партія ставила прискорену підготовку спеціалістів робітничого походження

Для вихідців з робітничого класу було відкрито "зелену вулицю" при вступі до вищих навчальних закладів Від абітурієнтів відповідного соціального походження не вимагалось ні свідчення про

закінчення середньої школи, ні вступних іспитів Але полегшені правила прийому не розв'язували проблему оробітничення вищої школи від студентів вимагалася знання Тому при вузах стали виникати робітничі факультети На робітфаки відряджалися комсомольці і комуністи, члени комнезамів, червоноармійці Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися стипендії

Після ліквідації (з 1920 р) університетів наукові дослідження в УСРР зосередилися переважно в установах Української Академії наук Установчі збори УАН відбулися у листопаді 1918 р Очолив Українську Академію наук великий вчений, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В Вернадський

У зв'язку з відмовою у квітні 1921 р В Вернадського від своїх обов'язків президентом УАН було обрано колишнього міністра науки і культури в уряді гетьмана П Скоропадського, одного з провідних організаторів української академічної науки М Василенка У червні 1921 р уряд УСРР схвалив положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою науковою державною установою республіки Після укладення Ризького миру з Польщею стало ясно, що Україну, як і до революції 1917 — 1918 рр, перетинатиме державний кордон Тому УАН назвали Всеукраїнською Академією наук Такою назвою декларувався намір об'єднати в рамках однієї організації наукову інтелігенцію всієї України

Відносини ВУАН з керівництвом радянської України були напруженими, оскільки вчені не бажали коритися диктату Зв'язки зі західноукраїнськими вченими швидко зійшли нанівець, тому що СРСР відгородився від оточуючого світу "залізною завісою" Власті не визнали повноважень М Василенка, і в березні 1922 р вченим довелося провести перевибори Президентом обрали найстаршого серед академіків О Левицького Незабаром, однак, його смерть знову поставила академіків перед необхідністю виборів У травні 1922 р президентом став В Липський На цій посаді він залишався до 1928 р

20-і рр характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва Великою популярністю користувалися твори прозаїків І Микитенка, М Хвильового, А Шияна, Ю Яновського, поетів М Бажана, В Сосюри, М Рильського, П Тичини, драматургів І Кочерги, М Куліша та ін У галузі образотворчого мистецтва плідно працювали М Бойчук, Ф Кричевський, М Нарбут,

А Петрицький, М Самокиш, в музичному мистецтві — Г Верьовка, М Вериківський, П Козицький, Б Лятошинський, Л Ревуцький Здобули визнання театральні колективи "Березиль" на чолі з О Курбасом, ім І Франка під керівництвом Г Юри тощо Творчість українських митців мала великий вплив на піднесення національної самосвідомості народу

У середині 20-х рр інтелігенція республіки приблизно на третину складалася з нових людей Інтелектуальний і навіть освітній рівень нового поповнення істотно поступався дорадянській інтелігенції Серед нових кадрів було багато так званих "висуванців" пролетарського походження без спеціальної підготовки В своїй управлінській діяльності вони змушені були спиратися на консультації дипломованих спеціалістів

Росіяни переважали серед висококваліфікованої технічної, наукової і викладацької інтелігенції, а євреї — у медицині та мистецтві Ці співвідношення були властиві національній структурі інтелігенції і в попередній період Разом з тим завдяки політиці українізації відбулися істотні зрушення в бік підвищення питомої ваги українців у складі керівного персоналу, особливо в сільській місцевості Перевага українців у складі представників культури й освіти пояснювалася великим їх відсотком серед найбільш масової категорії спеціалістів цієї галузі — вчителів, особливо сільських По груп технічних спеціалістів українці переважали серед агрономів, лісничих, у нижчих технічних спеціальностях В цілому питома вага українців ще не відповідала їх частці у складі всього населення

Відмова від нової економічної політики

З моменту першої публікації в газеті "Правда" стаття В Леніна "Про кооперацію" перебувала в центрі пропагандистських зусиль партійного апарату Про колективізацію, тобто відчуження селянської власності у колективні господарства, на XII і XIII з'їздах РКП(б) навіть і не згадувалося Зате на кожному партійному з'їзді, на всіх конференціях і пленумах ЦК КП(б)У ставилося питання про розвиток кооперації З бюджетних ресурсів на кооперативне будівництво виділялися великі кошти

Не дивно, що швидко розвивалися всі види кооперації, зокрема сільськогосподарської — машин-

но-тракторні, тваринницькі, цукробурякові та інші товариства. До кінця 20-х рр у сільгоспооперацію було залучено понад половину селянських господарств України. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося 85% господарств. Однак партпарат, який поступово прибирав до рук Сталин, не прагнув будувати незнаний йому кооперативний соціалізм. У квітні 1925 р відбулася XIV конференція РКП(б). На ній з доповіддю про кооперацію виступив О Риков, до якого перейшла посада голови Раднаркому після смерті В Леніна у січні 1924 р. Та хоча він наполегливо пропагував основну ідею ленинської статті про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму, у відредаговану генсеком резолюцію вона не увійшла. Однак забуте гасло колективізації у резолюції по доповіді Рикова знову з'явилося у вигляді такої обережної ремарки: "Колективізація сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі".

Сталин міг замовчувати або спотворювати позиції та ідеї, висловлені в останніх листах і статтях засновника партії, але ніколи прямо не виступав проти них. Такої потреби й не було. Варто лише було пропагувати попередні, повні ентузіазму висловлювання Леніна про колективізацію, механічно пов'язуючи їх з кооперативним планом, тобто, ігнорувати якісну відмінність колгоспів як ланки нетоварної комуністичної економіки і кооперативів, що не могли існувати поза ринковою економікою. Саме в цей час з'явилося словосполучення "колгоспно-кооперативна форма власності", яке об'єднувало в собі несумісні одна з одною форми власності.

1926 р з ініціативи Сталіна в ЦК партії було утворено комісію, яка вивчала становище існуючих колгоспів і радгоспів. Комісія рекомендувала послити сприяння держави розвитку "соціалістичного землеробства" у формі податкових пільг і прямої матеріальної допомоги. Запроваджені заходи справді стимулювали появу нових колгоспів. В Україні їх кількість збільшилася з 5454 у жовтні 1925 р до 12042 на початку жовтня 1928 р. Однак основна частина бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала змінювати свій життєвий уклад. Восени 1928 р було колективізовано менш як 4% площі селянського землекористування.

У дискусії, що передувала XV з'їзду ВКП(б), опозиціонери виступали на захист гасла "надіндустріалізації". Засудивши це гасло, політбюро ЦК не збиралося відмовлятися від використання монопольного становища держави як ви-

робника промтоварів і споживача сільгосптоварів. У директиві з'їзду для складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29 — 1932/33 рр було закладено принципове рішення про використання "ножиць цін".

Оскільки заготівельні ціни були занижені, селяни не повезли хліб на ринок. Держава негайно відчула гостру нестачу хліба для постачання міст, новобудов і армії. Різко зменшилося вивезення зерна, яке давало валюту для закупівлі імпортової техніки.

У попередні роки з хлібозаготівельної кризи виходили ринковим шляхом підвищували ціни на хліб і тим самим — платоспроможний попит селянства на фабрично-заводські товари. Ринок підправляв у бік зниження директивно встановлювані державою темпи індустріалізації. Проте Сталин та його однодумці вирішили скористатися шляхом, який більшовики торували у 1918 — 1920 рр: примусити селян здавати хліб за невідгдними їм цінами під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскації майна. Ще в грудні 1927 р на XV з'їзді ВКП(б) генсек гостро критикував ідею "надіндустріалізації", з якою виступали його політичні опоненти. Як тільки опозиціонери опинилися поза лавами партії, він одразу перестав захищати селян і сам став найзавзятішим "надіндустріалізатором".

Пропагандистську кампанію на користь колгоспів партія зустріла з цілковитим схваленням. На підтримку селян пролунало кілька голосів, зокрема бухаринський. Будучи з 1918 р прибічником швидкої реалізації комуністичної доктрини, М Бухарін після 1921 р зрозумів небезпеку боротьби з ринком і прагнув поглиблювати нову економічну політику. Він заявляв про воєнно-комуністичну переоцінку ролі колгоспів, про те, що забувають ленинську концепцію кооперування, коли визнають колгоспи стовповою дорогою до соціалізму.

Коли спалахнула заготівельна криза, в сільську місцевість поїхали "вибивати" хліб тисячі партійних працівників, у тому числі члени політбюро ЦК ВКП(б). Сталин виїхав у січні 1928 р в Сибір. Там він показав, як треба боротися за хліб. Цілковитою поведінкою товаровиробників на ринку була оголошена "хлібним страйком", тобто свідомим саботажем політики індустріалізації. Проти "куркулів" вживалися надзвичайні заходи — тюремне ув'язнення, депортація у віддалені райони часткова або повна конфіскація майна ("розкуркулення").

Усі перелічені методи були використані в Ук-

раїні. Завдяки цьому з українських селян за січень — лютий 1928 р. вдалося вичавити 70 млн. пудів хліба. Однак тверезо мислячі працівники розуміли, що надзвичайні заходи не врятують справи.

Прагнучи стабілізувати становище, О.Риков поставив питання про імпорту хліба. На політбюро ЦК ВКП(б) йому заявили, що валюта потрібна для індустріалізації. Коли голова Раднаркому домовився про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах, йому не дозволили й цього. Противники непу розраховували на те, що чим гірше стане продовольче постачання, тим простіше буде відмовитися від ринкових закупівель хліба і перейти до реквізиторського принципу у взаємовідносинах із селянами.

Сталін розумів, що надзвичайні заходи, за допомогою яких подолали хлібозаготівельну кризу, придатні тільки як короткотривалий захід для вилучення готової продукції. Ніхто не зміг би змусити селян-власників постійно, з року в рік вирощувати товарне зерно не на продаж, а для держави. Щоб відсікти селян від ринку і змусити їх сіяти тільки, скільки потребувала держава, їх спочатку треба було позбавити власності, тобто колективізувати.

Агресивна по відношенню до селянства соціально-економічна політика державної партії визначалася, звичайно, більш глибокими причинами, ніж погляди тих або інших керівників. Справа в тому, що комплекс заходів, який окреслюється поняттям “нова економічна політика”, не ніс у собі механізмів, здатних підтримувати господарську “змичку” міста і села. Розвиток непу міг благотворно вплинути на сільське господарство, але був нездатний забезпечити матеріальну базу для індустріалізації країни. Будучи відірваною від ринку, націоналізована промисловість не могла стати ефективною. Так званий “госпрозрахунок” не зміняв їй вільного розвитку в умовах ринку. Як тільки склалися об’єктивні умови для індустріалізації, треба було змінювати економічну політику: або приватизувати промисловість, відмовляючись від самої ідеї “командних висот” та економічної влади, або одержавити сільське господарство шляхом колективізації селянських засобів виробництва.

У державній партії перемогли сили, які стояли за збереження диктатури в економічному і політичному житті. В нових історичних умовах вони почали готуватися до повторної спроби побудувати позаринкову економіку.

Концепція планової економіки

Не підлягало сумніву, що управління “командними висотами” економіки могло здійснюватися за наявності певного плану. Однак щодо його характеру єдності думок не існувало. Так звані “генетики” вважали, що планові завдання повинні бути прогнозними і виходити з об’єктивних реальностей ринку. Навпаки, “телеологи” бачили у плануванні постановку директивної мети, до якої треба було йти, незважаючи на будь-які перешкоди.

Поки тривав непу, державна партія не перешкоджала “генетикам”. Розглядаючи, наприклад, промплан УСРР на 1924/25 р., політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1925 р. прийняло таку резолюцію: “Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка на пряму і форм здорового розвитку промисловості, яка може і повинна корегуватися відповідно до змін загальної господарської кон’юнктури”.

Однак у грудні 1927 р. XV з’їзд ВКП(б) проголосив пріоритет державного плану над ринком. У доповіді Сталіна з’явилася повторювана потім волюнтаристська формула: наші плани — це не плани-прогнози, а плани-директиви. У з’їздівських директивах для складання першого п’ятирічного плану передбачалося знищити товарно-грошові відносини у найближчому майбутньому. Йшлося про те, що товарообіг поступово перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат поступиться місцем апарату “соціалістичного розподілу продуктів”.

У директивах для розробки першого п’ятирічного плану XV з’їзд накреслював надзвичайно високій, 19% щорічний приріст промислової продукції. Під час розробки п’ятирічки директивні темпи зростали ще більше, посилюючи розбалансованість народного господарства. Було створено два варіанти плану — відправний із середньорічним темпом промислового зростання у 18% і більш напружений, який назвали “оптимальним”, — до 22%. У квітні 1929 р. XVI конференція ВКП(б) схвалила оптимальний варіант.

Дифіраму на честь перспективного планування розійшлися з практикою. Фактично перша п’ятирічка виконувалася за сумою річних планів, які

мали небагато спільних рис із затвердженням п'ятирічним планом. Як директивний документ п'ятирічний план у його остаточній формі виявився непотрібним. Поки його розробляли, в щорічні контрольні цифри розвитку народного господарства вносилися все нові й нові корективи в бік підвищення темпів.

Надзвичайні заходи та їх переростання в політику комуністичного штурму зустріли опір з боку М.Бухаріна, О.Рикова і М.Томського. Два останні були членами політбюро ЦК РКП(б) з 1922 р., Бухарін — з 1924 р. Позиція цих авторитетних політиків розглядалася як ухил вправо. Завдавши поразки груп Бухаріна, сталінці розпочали з травня 1929 р. чистку партії, яка тривала рік. Вичищалися усі, хто солідаризувався з "правим ухилом".

Влітку 1928 р. Сталін забрав Кагановича з України в центральний партійний апарат. Українським генсеком став С.Косіор. Як Петровський і Чубар, Косіор із шкіри пнувся, аби догодити Сталіну.

Індустріальна гонка

Перший рік першої п'ятирічки розпочався з жовтня 1928 р. Країна вступала в п'ятирічку непомітно. 1928/29 господарський рік мало відрізнявся від попередніх. Та наприкінці 1929 р. керівництво ВКП(б) круто повернуло кермо державного корабля. Поворот в економічній політиці характеризувався примусовою продрозкладкою, забороною торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією ("розкуркуленням") найзможніших селянських господарств і примусовим об'єднанням власності усіх інших категорій селянства у колективних господарствах. Політика в галузі промисловості характеризувалася поверненням до системи гавкізму, тобто, гіпертрофованою централізацією управління.

Трестівський госпрозрахунок, який охоплював головним чином сферу управління, замінили госпрозрахунком підприємств. 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про реорганізацію управління промисловістю", якій судилося відіграти ключову роль в утвердженні економіки командного типу. Підприємства, а не трести, як раніше, оголошувалися основною ланкою управління.

Самостійні підприємства не дістали прав, якими користувалися колишні госпрозрахункові трести. Велика промисловість перейшла у розпорядження

загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж главки ВРНГ і УРНГ періоду громадянської війни. Вони здійснювали управління бюрократичними методами. Сама Вища Рада народного господарства та її український філіал перетворилися в січні 1932 р. в народний комісаріат важкої промисловості (наркомважпром). Підприємства харчової промисловості ще в 1930 р. були підпорядковані наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості виділилися в окремі наркомати.

Продиктований генсеком темп зростання промислового виробництва був величезним — 37,7% (у середньому за три роки, починаючи з другого року п'ятирічки). Та ці темпи залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки п'ятирічки (крім першого) становив тільки 15,7%, тобто, менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). Слід взяти до уваги, що офіційні дані внаслідок інфляції і повторного обрахунку валової продукції завищені.

Індустріальна гонка призводила до істотного обмеження добробуту трудящих. Економічні труднощі (завжди підкреслювалося: тимчасові) оголошувалися органами пропаганди неминучими й цілком природними. Опір лівацькому насиллю над економікою розглядався як небезпечний опортунізм. В офіційних документах державної партії положення про необхідність нещадного викорінення "опортунізму" стало загальноновживаним. Це безпосередньо свідчить про те, що крутий поворот в економічній політиці далеко не всі зустріли з ентузіазмом.

Вже з 1928 р. Сталін розпочав штучно відроджувати властиве громадянській війні протистояння соціальних сил. Щоб прокласти дорогу непопулярній політиці, ДПУ стало розкручувати маховик репресій. Політична термінологія доби другого комуністичного штурму збагатилася новим містким поняттям: "шкідник". Після "шахтинської справи" в Донбасі, яка пройшла у 1928 р. і започаткувала по-державному організоване цькування спеціалістів з дореволюційними дипломами, в суспільстві свідомо створювалася атмосфера масового психозу щодо "шкідництва".

Запровадження карткової системи постачання робітників і службовців не дозволяло використати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований картками мінімум. У кваліфікованих

робітників "отоварювалося" за картками не більше чверті заробітної плати. Отже, економічні можливості стимулювати зростання продуктивності праці дорівнювали нулю. Натомість величезні зусилля вживалися з метою налагодити моральне стимулювання праці, головним чином через організацію масового виробничого змагання.

В останні дні 1917 р. В. Ленін написав статтю "Як організувати змагання?". Очевидно, вона не задовольнила автора, бо залишалася неопублікованою. 20 січня 1929 р. газета "Правда" вмістила її, а партійні організації дістали завдання "підняти маси". Ініціативу в розгортанні "соціалістичного змагання" віддали в руки донецьким шахтарям. 31 січня шахти "Центральна" і "Північна" тресту "Артемвугілля" уклали перший договір. 9 травня того ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про соціалістичне змагання фабрик і заводів". У ній зазначалося, що змагання, яке почалося, повинно стати не епізодичною кампанією, а постійним методом роботи. Організація його покладалася на профспілки, а загальне керівництво — на партію.

Цій постанові судилося довге життя. Майже до кінця свого перебування при владі партапарат надавав великого значення зашкарбулим ритуальним процедурам, чекаючи від них виробничої віддачі. Та в першій п'ятирічці робітничі маси зустріли ідею змагання з ентузіазмом.

Навесні і влітку 1929 р. голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев підготував нові поправки до гранично напруженого за всіма параметрами річного плану. Йшлося про додаткові завдання ряду галузей важкої промисловості. Нові поправки були запроваджені в життя спеціальними постановами партії, яка вже безпосередньо, а не через радянські або господарські органи почала втручатися у розв'язання економічних, технічних і технологічних проблем.

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зросли з 438 млн крб у 1929 до 743 млн у 1930, 997 млн у 1931 р. і до 1229 млн крб у 1932 р. (у порівнянних цінах 1928 р.). З 1930 р. у промисловості освоювалося не менше коштів, ніж за всі попередні роки мирного будівництва разом узяті (в 1921—1928 рр. — 761 млн крб). Така фінансова злива дала можливість за чотири роки (1929—1932) подвоїти виробничі потужності великої промисловості.

Однією з перших в Україні почала будуватися Штерівська ДРЕС. Перша її черга потужністю 20 тис. квт стала до ладу восени 1926 р. У 1931 р. найбільша електростанція Донбасу досягла потуж-

ності 157 тис. квт. Тоді ж почав працювати перший турбогенератор Зуївської ДРЕС потужністю 50 тис. квт. Через рік будівельники ввели до ладу ще два агрегати, в результаті чого потужність електростанції зросла до 150 тис. квт.

Символом радянської індустріалізації був Дніпрогес. Його почали будувати навесні 1927 р. Кожний з п'яти турбогенераторів першої черги, які поставляла американська фірма "Дженерал електрик", мав потужність 62 тис. квт. Фірма заявила, що турбіни та генератори для Дніпрогесу є її найвищим виробничим досягненням, яке перевищує найдосконаліші здобутки світової техніки. У жовтні 1932 р., коли перша черга електростанції стала до ладу, будівельники почали монтаж шостого генератора.

Питома вага капіталовкладень у вуглевидобуток Донбасу скоротилася за п'ятирічку вдвоє порівняно з 20-ми рр. Однак в абсолютному вимірі кошти вдвоє зросли. Це дало можливість здати в експлуатацію 53 великі шахти. У вуглевидобутку відбувся перехід до нових знарядь праці: кайло й обушок поступилися місцем врубовим машинам і відбійним молоткам. Менш вагомими виявилися успіхи в механізації транспортування вугілля. До кінця 1932 р. в Донбасі було видобуто 156 млн т вугілля проти передбачуваних п'ятирічним планом 204 млн т. Дефіцит вугілля болісно позначався на промисловості і залізничному транспорті. Різко скоротилося використання вугілля для побутових потреб.

У металургію пішла чверть капіталовкладень, які були в розпорядженні промисловості. Майже половину цих величезних коштів поглинуло будівництво трьох заводів повного циклу — "Запоріжсталь", "Криворіжсталь" і "Азовсталь". Завод інструментальних сталей, який перебував спочатку у складі Запорізького металургійного комбінату, пізніше став самостійним підприємством під назвою "Дніпроспецсталь". З його побудовою восени 1932 р. в Україні з'явилася електрометалургія.

Нові потужності в металургії вводилися до ладу і освоювалися з великими труднощами. Проблема металу виявилася ще гострішою, ніж вугілля. Виплавку чавуну в Україні треба було збільшити з 2,4 млн т у 1923 р. до 6,6 млн у 1932/33 р. Фактично виплавили у 1932 р. 3,9 млн т (тобто 59% від плану).

Обсяг виробництва у машинобудуванні і металообробці за першу п'ятирічку зріс у 4,5 раза. За освоєними капіталовкладеннями машинобудування поступалося металургії, але за кількістю створених

робочих місць перевищило інші галузі. Серед новозбудованих або докорінно реконструйованих підприємств виділялися Харківський тракторний завод, комбайновий завод "Комунар" у Запоріжжі, Луганський паровозобудівний завод, кіровоградський завод "Червона зірка", київський завод "Ленінська кузня", Харківський електромеханічний завод.

У хімічній промисловості України були збудовані Донсода, Рубіжанський комбінат, Горлівський азотнотуковий завод, ряд коксохімічних заводів. Менш інтенсивно розвивалися легка і харчова промисловість.

Формована індустріалізація призвела до кардинальних змін у складі робітничого класу. У великій промисловості України на початку 1929 р працювало 690 тис. робітників, а наприкінці 1932 р — 1275 тис., тобто майже вдвоє більше. Більше половини приросту робітників забезпечило село. У складі працюючих на виробництві майже вдвоє зросла питома вага жінок. Нове поповнення робітників складалося, в основному, з молоді.

Технічні зрушення, якими супроводжувався розвиток промисловості, вимагали прискореної підготовки кваліфікованих робітників. Щоб не уповільнити темпів, було прийнято рішення готувати кадри безпосередньо на виробництві. Це призводило до поламок устаткування. Почастішали аварії, різко погіршилася якість продукції. Щоб зменшити масштаби втрат, було вирішено до навчання новачків підключити найбільш кваліфікованих ветеранів.

Робітники повірили урядові, який вимагав "підтягнути пояс" на певний час, щоб побудувати фундамент соціалістичної економіки. На відміну від епохи громадянської війни, коли мобілізаційні можливості командної економіки були спрямовані на виживання політичного режиму (зокрема, на створення п'ятимільйонної регулярної армії), у новій ситуації вони успішно використовувалися для потреб технічного переозброєння важкої індустрії.

Та якщо співставляти результати індустріальної гонки із затвердженими завданнями, доводиться констатувати провал багатьох проєктів і п'ятирічного плану в цілому. На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 р. став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки. Підтримувана державною статистикою легенда про дострокове виконання п'ятирічки міцно трималася в історичній літературі. При співставленні натураль-

них показників першого п'ятирічного плану з обсягом виробництва у 1932 р. виявляється, однак, що виконати п'ятирічку не вдалося по переважній більшості позицій. З деяких видів продукції, особливо легкої, харчової і хімічної промисловості, затвердженого обсягу виробництва взагалі не досягли у довоєнний час. І все-таки слід взяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було ніби запрограмоване самим підходом до планування. Цей підхід — ставити неможливі для виконання цілі (добиваючись все-таки виконання під загрозою найжорстокіших кар) — Сталін називав "підхльстуванням" країни.

Чудові мобілізаційні властивості директивного планування були єдиною перевагою економіки командного типу порівняно з ринковою. Друга після Леніна спроба вийти за рамки "стихії ринку" і побудувати народногосподарську систему без товарно-грошових відносин закінчилася так само, як і перша економічною катастрофою. Постраждали не структури тоталітарної держави, а суспільство. І найбільше — неорганізована й політично безпорадна частина суспільства — багатомільйонне селянство.

Знищення класу селян-власників

Селянин-власник, або, як стали казати в ті часи, одноосібник, був незручною і небажаною фігурою для партійно-державного апарату, який від імені народу розпоряджався промисловістю. Держава не могла забезпечити прискорені темпи індустріалізації, коли мала справу з мільйонами власників-одноосібників. Коли починався сильний податковий або шноний тиск, селянин, ніби равлик, ховався у власному господарстві. Маючи певний мінімум засобів виробництва, він мало залежав від державних структур. Доки селянин сам виршував, що йому сіяти і що відвозити на ринок, від нього залежала держава, який треба було нагодувати міста й армію. Ось чому під машкарою турботи про піднесення добробуту сільського населення державна партія хотіла створити на селі замість неконтрольованих індивідуальних господарств велике виробництво. Причому обов'язково у формі комуні, в першому разі — артлі. Тобто, у вигляді колективного господарства з повним або частковим відчуженням селянської власності. Саме за цими формами великого виробництва закріпилося скорочення "колгосп". Колективне господарство у формі кооперативу ринкового типу, в якому селянин

залишався власником засобів виробництва, не цікавило апарат

Апаратник бажав мати справу з селянином-колгоспником, соціальна природа якого, як підкреслювалося у партійних документах, переставала бути "дрібнобуржуазною". Справді, колгоспник — це вже не селянин у традиційному значенні слова. Він був зобов'язаний підкорятися безпосередньому начальству — бригадіру і голові колгоспу, від яких залежав у всьому. Ці посадові особи в свою чергу перебували у щільній персональній залежності від районної "трійки" — секретаря райкому партії, голови райвиконкому і начальника ДПУ. Ця всемогутня "трійка" просувала колгоспних і сільських функціонерів, якщо вони добре виконували свої функції, по ієрархічно побудованій апаратній драбині. Коли ж вона мала претензії до апаратників, то оголошувала їм догани, виключала з партії, запропорювала в концтабори і тюрми, розстрілювала. Маючи таку систему "виробничих відносин", держава позбувалася попередніх проблем з хлібозаготівлями. Уже 1929 р. обмолочений хліб прямо з колгоспних ланів почали безперервно вивозити на державні зсипні пункти та елеватори.

Задовго до прийняття офіційних постанов про "всеосяжну колективізацію", вже під час подолання сільськими засобами хлібозаготівельної кризи 1927/28 р., Сталін почав готуватися до акції, яку потім назвав "революцією зверху", — відчуження селян від власності. Генсек розраховував здійснити цю акцію по-воєнному, в стислі строки. В Україні органи ДПУ і міліція звертали особливу увагу на те, щоб вилучити у сільській місцевості вогнепальну зброю, сховану з часів світової, національно-визвольної і громадянської воєн. Поодинокі спроби утворення селянських спілок та інших неконтрольованих організацій нещадно придушувалися. Партія знову на повний голос заговорила про "куркульську небезпеку" і відверто поставила в центрі аграрної політики нацькування пролетарських і напівпролетарських елементів села на селян-власників. Напередодні "всеосяжної колективізації" селяни мали залишатися роз'єднаними й беззбройними.

В листопаді 1929 р. зібрався пленум ЦК ВКП(б), присвячений "соціалістичним перетворенням" у сільському господарстві. Пленум визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації (до 20% селянських посівів по СРСР, до 24% — по Україні наприкінці п'ятирічки) і проголосив перехід до суцільної колективізації.

Пленум спеціально заслухав і обговорив доповідь Косіора "Про сільське господарство України і про роботу на селі". У прийнятій постанові підкреслювалося, що республіка порівняно з іншими регіонами має більш розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві, бо на її ланах працює близько третини тракторного парку країни.

На пленумі було вирішено утворити загальносоюзний наркомат землеробства. Під керівництвом новопризначеного наркома Я. Яковлева відразу почалося визначення практичних підходів до суцільної колективізації. Так з'явилася постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. "Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву". Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р., тобто на півтора-два роки раніше кінця п'ятирічки.

27 грудня 1929 р. Сталін виступив з промовою, в якій поставив неіснуючу проблему "ліквідації куркульства як класу". Історик може визначити своє ставлення до цієї проблеми взяттям у лапки самого виразу. Однак проблема була не тільки поставлена, але й розв'язана. Протягом кількох років величезні зусилля й засоби радянської держави спрямовувалися на те, щоб економічно, а то й фізично нищити мільйони "куркулів".

У середині 20-х рр. слово "куркуль" майже зникло з офіційного словника, а партійний теоретик М. Бухарін навіть сформулював адресоване селянам гасло "Збагачуйтесь!". У цей дуже короткий період партійно-державне керівництво всупереч вимогам небагатьох опозиціонерів налагоджувало ринкову змичку міста і села і сприяло зростанню продуктивних сил у приватновласницькому секторі сільського господарства. Як тільки згуртовані навколо генсека партіапаратники прийняли рішення відмовитися від непу, "куркульська небезпека" знову з'явилася в їх лексиконі.

Поворот до термінології часів громадянської війни, так само як і перші процеси, організовані ДПУ проти інтелгенції ("Промпартія", "Шахтинська справа" тощо), свідчив про заплановану вже зміну політичного курсу. Справа була зовсім не в тому, що власті зненацька згадали про необхідність співчувати біднякам, які визискувалися більш багатими односельцями. Під час зрівняльного поділу землі і засобів виробництва у 1920—1923 рр. власті винищили усіх глитаїв, які будували свій добробут на експлуатації бідняків. В заможну

верхівку селяни вже вибивалися, головним чином, завдяки власній праці. Експлуаторські тенденції виявляла тільки держава маючи на руках націоналізовану промисловість і працюючих у ній робітників, вона не могла обійтися без “ножиць цін” або завищених податків.

Відомий метод протиставлення одних іншим (у даному разі — “куркулів” біднякам), щоб справитися з усіма, Сталін продемонстрував під час свого відрядження до Сибіру в січні 1928 р. Застосований ним “уральсько-сибірський” метод заготівель ґрунтувався на принципі самообкладання, яким село розколювалося на групи за майновою ознакою. Кожному селу давали завдання на продаж хліба, а доведення його “до двору” відбувалося за рішенням сільських сходів. Селян, які не виконували рішення зборів, спочатку штрафували у п’ятикратному розмірі вартості хліба, що підлягав здаванню, а потім майно їх розпродувалося з торгів. Частина штрафу перераховувалася у фонди кооперування й колективізації бідноти, щоб забезпечити корисливу зацікавленість найменш заможних селян у проведенні в життя нових законів. “Уральсько-сибірський” метод хлібозаготівель застосували в Україні весною 1929 р. Тоді було розпродано майно 18 тис господарств, оголошених куркульськими.

Цей сталінський досвід став у пригоді, коли почалася суцільна колективізація. Щоб змусити селян дати згоду на вступ до колгоспу, потрібно було показати їм на конкретному прикладі, що станеться з непокірливими. Зрозуміло, що саме заможні селяни опиралися колективізації найзапекліше їм було що втрачати. Втім, репресували й бідняків і навіть наймитів, якщо вони виступали проти колгоспів. Метикувати чиновники винайшли категорію “підкуркульників”, до якої можна було віднести найбіднішого бідняка.

В другій половині січня 1930 р. комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В. Молотова розробила порядок розкуркулення. Розкуркулювані селяни поділялися на три категорії. До першої віднесли “учасників і організаторів антирадянських виступів та терористичних актів”, які мали бути ізольовані в тюрмах або концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто здійснював “менш активний опір” їх разом із сім’ями депортували у віддалені північні райони країни. У третій категорії були ті, хто не чинив будь-якого опору. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р.

“Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, яку підготувала молотовська комісія, визначалася конкретна кількість селянських дворів, що підлягали включенню до першої (52 тис.) і другої (112 тис.) категорій. Чи стратегам партії заздалегідь було відомо, скільки селян і в яких саме формах чинитимуть опір майбутній кампанії розкуркулення? Ні, причини такої точності полягали в тому, що партійне керівництво намагалося мати справу з контрольованим процесом. Це була розкладка, тільки не хліба, а людей.

Оскільки Сталін планував здійснити колективізацію приблизно за рік, український генсек пристосувався щодо строків до нього, а не до постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. 24 лютого цього року Косіор підписав інструктивний лист ЦК ВКП(б) до місцевих парторганізацій з лозунгом “Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.” Районні власті, що так бажали вислужитися перед начальством, іноді виявляли готовність до ще більшого скорочення строків.

Перша хвиля розкуркулювання тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона проводилася в 309 районах України, в яких налічувалося 2524 тис селянських господарств (із загальної кількості 5054 тис господарств у 581 районі). За станом на 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5%.

Партійно-державне керівництво пам’ятало, що спроба насадження комун у 1919 р. викликала величезне обурення селян (особливо в Україні). У 1930 р. воно підійшло до селян обережніше. В офіційних документах проголошувалася колективізація в артільній формі, тобто, з середнім ступенем відчуження власності колгоспникам залишали присадибне господарство. Однак у різних інструкціях та вказівках, якими обставлялися офіційні документи, артіль мала вигляд комуні. Починаючи з лютого 1930 р., коли було опубліковано новий Примірний статут сільгоспартілі “як перехідної до комуні форми колгоспу” (саме так ставилося питання в постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня), колективізатори у масовому порядку почали забирати в селян корів, дрібну худобу і навіть птицю.

Селяни стали на захист свого майна і почали чинити шалений опір. Політична напруженість у сільській місцевості різко зросла. Сталін визнав за потрібне відступитися, публічно назвав ко-

"Куркулька"
й "куркуленя"...

мунізацію села "перегином" і поклав відповідальність за це на місцеві власті. Від цього часу артіль перестала вважатися проміжною формою на шляху до комуни і стала синонімом терміна "колгосп". Було оголошено, що колективізація — справа добровільна.

До осені 1930 р. з колгоспів вийшла приблизно половина селянських господарств, у тому числі всі середняцькі. Восени почалася нова кампанія. Якщо в першій панувало адміністративне примушення, то в другій зробили наголос на оподаткуванні. Під акомпанемент безперервних закликань про добровільність вступу до колгоспу одноосібники обклалися колосальними податками, тоді як колгоспники діставали податкові пільги. Штучно створений податково-пільговий перепад погнав селян назад у колгоспи.

І все-таки, щоб підштовхнути селян, їм треба було організувати показове розкуркулення, у тому числі в районах, де воно вже відбувалося півроку назад. Ніби на замовлення створилася ситуація, коли організатори колективізації повинні були точно визначити: з яких ознак треба виходити, щоб вважати селянина куркулем. Але теоретизуванням ніхто не займався. На роль куркулів підібрали інші кандидатури з числа більш заможних селян. Щоб не ускладнювати кампанію розкуркулення зайвим клопотом про розміщення селян у місцях прожи-

вання, стали депортувати всіх репресованих.

У січні 1934 р. П.Постишев вказав, що в Україні було розкуркулено під час суцільної колективізації близько 200 тис. селянських господарств. Названа цифра підозріло співпадає з кількістю куркульських господарств, яку подавали статистичні органи 1927 р. За даними цієї ж статистики, у 1928—1931 рр. зникло 352 тис. господарств. Порізному склалася їх доля. Більшість внесли у проскрипційні списки розкуркулених, частина була експропрійована шляхом продажу майна з торгів за невиконання "зобов'язань" по хлібозаготівлях, за несплату репресивних, дуже завищених податків, за "немотивований" забій власної худоби. Немало селян самі розпродували майно, кидали землю і виїжджали на новобудови.

Восени 1931 р. питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств дійшла до 67%. До кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ.

Колективізовані посівні площі повинні були оброблятися за допомогою машин, які мала поставляти держава. Якщо власність на відчужені засоби виробництва вважалася колективною, то машинну техніку держава залишала при собі, утворюючи машинно-тракторні станції (МТС). Наявність державних МТС була засобом економічного контролю

над колгоспами, подібно до того як партійно-комсомольська мережа, ДПУ, міліція і комнезами являли собою засоби політичного контролю.

Мережа МТС швидко зростала. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. в Україні кожні два дні з'являлася нова машинно-тракторна станція. Наприкінці 1932 р. діяли 592 МТС. Вони обслуговували половину колгоспів, переважно великих.

За поступку колгоспникам щодо присадибної ділянки Сталін взяв реванш у колгоспів. Поставки колгоспної продукції державі оголошувалися "першою заповіддю". Продукція поставлялася, а не продавалася, хоча держава сплачувала за неї символічні гроші. Розміри державних поставок заздалегідь не визначалися, а контрольне завдання, коли ставало відомим, охоплювало майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю в 1930 р. заборонили.

Голод 1932—1933 рр.

Продрозкладка у 1919—1920 рр. стягувала-ся з індивідуальних господарств, і заготівельники не могли дійти до кожного з мільйонів селянських дворів. Стягування продрозкладки з колгоспів виявилось набагато легшою справою. Та коли колгоспники пересвідчилися, що хлібозаготівельний план безрозмірний і для розподілу по трудоднях майже нічого не залишається, вони змушені були, щоб вижити, вдатися до відвертого саботажу "першої заповіді". Трохи не в усіх колгоспах стали приховувати від обліку справжні розміри врожаю або залишали зерно в соломі, щоб перемолоти його вдруге.

В результаті цього хлібозаготівлі в колгоспах проходили все важче. Заготівлі з урожаю 1931 р. тривали аж до весни 1932-го. Заготівельники тоді вимели у селян абсолютно все, у 44 районах України розпочався повальний голод з численними смертними випадками. Були зареєстровані факти людодійства. Голод припинився тільки влітку, з новим урожаем.

Через те, що технічна сторона стягування розкладки у колгоспному селі відпала, Сталін привселюдно оголосив: зернова проблема в СРСР успішно розв'язується. Виявилось, однак, що в подібних економічних обставинах поведінка сільського товаровиробника є схожою, незалежно від того, чи він одноосібник, чи колгоспник. Змушені працювати в громадському господарстві, колгосп-

ники тільки імітували працю. Абсолютна матеріальна незаінтересованість призводила до колосальних втрат. У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 р. в Україні видався багатим, але нікому з працюючих не потрібний і гине на полях. Селяни заявляли: "Хай гине, все одно й це заберуть".

У 1930—1931 рр. поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але тільки тому, що з села висмоктували запаси. Багатьом у партії, які бачили грізне падіння продуктивності у сільському господарстві, ставало зрозумілим, що треба змінювати відносини між колгоспами і державою. Під їх впливом 6 травня 1932 р. з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), якою запроваджувалася так звана "колгоспна торгівля", тобто, базарна торгівля за цінами, що складалася на ринку. План хлібозаготівель по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) скорочувався з тим, щоб приблизно п'яту частину колгоспної продукції селяни могли спрямовувати у вільну торгівлю. Дозвіл її означав, що спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була визнана, як і в 1921 р., неспроможною. Однак на становищі в сільському господарстві ця постанова не позначилася. Торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану, тобто, не раніше січня майбутнього (1933) року.

Сталін все-таки розраховував на те, що йому вдасться змусити селян працювати в колективних господарствах не під впливом матеріальної заінтересованості, а під загрозою суворих кар. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написану ним постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності". Відповідно до цього законодавчого акта розкращання колгоспного майна каралося розстрілом, а за "пом'якшуючих обставин" — позбавленням волі на строк не менше 10 років. За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник діставав строк у концтаборах. У народі цей драконівський акт охрестили "законом про п'ять колосків".

6 липня 1932 р. у Харкові відкрилася III конференція КП(б)У. На порядок денний ставилася доповідь С.Косіора "Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів". Скликання партконференції напередодні жнив і обмеження порядку денного

єдиним питанням було явищем безпрецедентним. Присутність провідних діячів політбюро ЦК ВКП(б) Л.Кагановича й В.Молотова теж свідчила про незвичайність ситуації.

Протягом січня — листопада 1930 р. селянський сектор України віддав державі 400 млн. пудів хліба, за відповідний період 1931 р. — 380 млн. пудів. На конференції Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили республіці хлібопоставку з урожаю 1932 р. в розмірі 356 млн. пудів.

Керівні працівники української партійної організації у своїх виступах підкреслювали, що не крадіжки, а зростаючий параліч сільськогосподарського виробництва під впливом продрозкладки призводить до величезних втрат. П.Любченко вказував, що під час збиральної кампанії 1931 р. було втрачено від 100 до 150 млн. пудів зерна. За оцінкою С.Косіора, минулорічні втрати дорівнювали від 120 до 150 млн. пудів. Найбільш високу цифру втрат навів М.Скрипник — до 200 млн. пудів. Вказуючи на те, що селяни голодують, виступаючи висловлювали сумнів у реальності хлібозаготівельного плану. Деградація виробництва поглиблювалася, і втрати з урожаю 1932 р. мали б бути більшими.

Молотов не заперечував очевидних фактів голодування селян. Проте причину становища, яке стало все більш трагічним, голова Раднаркому СРСР вбачав не в розмірах хлібозаготівель, а в "помилках, допущених під час хлібоздачі". Не було й мови про органічну ваду самого принципу продрозкладки, на якому ґрунтувалися відносини між містом і селом.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. З червня по жовтень 1932 р. з колгоспів та одноосібників вдалося вичавити тільки 136 млн. пудів хліба, з радгоспів — 20 млн. Тоді Сталін направив в Україну хлібозаготівельну комісію на чолі з Молотовим, яка мала надзвичайні повноваження.

Початком роботи цього надзвичайного органу слід вважати засідання політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1932 р. Молотов поінформував присутніх про нове зниження поставок для України — на 70 млн. пудів. Встановлювалася остаточна цифра в 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 (колгоспи — 224, одноосібники — 37), а по радгоспах — 21 млн. пудів. Зменшені плани вимагалося виконувати негайно. "Балачки" про відсутність зерна не бралися до уваги. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а

відсутністю боротьби за хліб.

З 1 листопада 1932 по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія додатково "заготовила" в Україні 105 млн. пудів зерна. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., дійшла до 261 млн. пудів. На початку 1933 р. практично в усіх районах України запасів не залишалось, а треба було ще дожити до нового врожаю.

Однак тільки конфіскацією зерна сталінський емісар не обмежився. Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР з однаковими назвами "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Місцеві власті зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт обох постанов на ділі означав, що державна партія санкціонує проведення масових обшуків з негайною конфіскацією наявних запасів, бо відрізнити "украдене" зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався. Це зловісним був пункт про натуральні штрафи м'ясом і картоплею. Він означав тільки одне: терор голодом.

В усіх районах України, крім прикордонних, з активною участю комнезамівців почалися подвірні обшуки з конфіскацією у "боржників" будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні тощо. Забирали все продовольство, приготовлене селянами до нового врожаю, і ті залишалися без їжі, приречені на голодну смерть, бо нелегальна ринкова торгівля ледь животіла. Конфіскація продовольства подавалася як кара за "куркульський саботаж" хлібозаготівель і здійснювалася цілком гласно, з висвітленням у газетах.

Державі був потрібний хліб, а не картопля чи фруктова сушня. Коли вслід за хлібозаготівелями почалася "заготівля" всього виявленого у селянській садібі продовольства, можна з певністю твердити: цим способом тоталітарна держава карала селян за небажання добросовісно працювати у громадському господарстві. Терор голодом був, як і експропріація заможного селянства, "виховним" заходом. Зрозуміло, "виховувалися" тільки ті, хто мав змогу вижити. 15 березня 1933 р. С.Косіор підписав адресовану ЦК ВКП(б) доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній є страхітлива фраза, яка пояснює все: "Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополуч-

них районах". Український генсек під "неблагополучними районами" розумів місцевості з підвищеною кількістю смертей від голоду. Він бідкався, що навіть голод не навчив багатьох селян сумлінно працювати на державу в колгоспі.

Сталін наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово "голод" не згадувалося. Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про голод. Щоб перешкодити втечам голодуючих за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні загони внутрішніх військ. Бригади працівників ДПУ перевіряли у поїздах багаж пасажирів і конфіскували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, щоб привезти голодуючим сім'ям.

Смертність від голоду почалася вже у перший місяць дії молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людодства і трупоїдства. Прагнучи врятувати від смерті хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях.

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду в 1932 р. становили близько 150 тис. чоловік. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. Народжуваність у сільській місцевості в голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в УСРР, включаючи зниження народжуваності, сягали в 1932—1934 рр. 5 млн. чоловік.

Яке забарвлення мав геноцид — національне чи соціальне? Є статистика органів загсу за 1933 р. Вона неповна (реєстратори теж гинули від голоду), але засвідчує, що смертність у містах мало відрізнялася від нормальної, тоді як в селах була потворно високою. Національний розріз цієї статистики у співставленні з розрізом по містах і селах свідчить, що люди гинули залежно від місця проживання, а не від національності. Звідси можна зробити висновок: у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення.

Та не все так просто. Керівників державної партії важко визнати в усьому послідовними інтернаціоналістами під час організації цього геноциду, коли співставити методи роботи трьох надзвичайних хлібозаготівельних комісій. Восени 1932 р.

Сталін надіслав комісію під керівництвом П.Посишева в Поволжя і комісію на чолі з Л.Кагановичем — на Північний Кавказ. Вони мали такі самі повноваження, як молотовська комісія в Україні.

Візитна картка геноциду — натуральні штрафи. У Поволжі їх майже не було. Масштаби голоду в цьому регіоні після хлібозаготівель з урожаю 1932 р. приблизно співпадають з масштабами голоду в Україні після хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Була масова смертність, але кількість тих, хто загинув, вимірювалася не мільйонами. Вона була на два порядки меншою.

Інша картина — на Північному Кавказі. За даними перепису 1926р., тут проживало більше 3 млн. українців, у тому числі на Кубані — понад 900 тис. (62% всього населення), на Дону — до 500 тис. (44%). Найбільше постраждала від комісії Кагановича саме Кубань. Методи геноциду під виглядом заготівель тут не відрізнялися від українських. Та й організатор геноциду був той самий:

Голодомор...

Каганович діяв в усьому південному регіоні Північного Кавказу і посередні втрати населення Північного Кавказу від голоду сягають за мільйон

Національна підкладка геноциду глухо виринає у тексті постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР по хлібозаготівлі від 14 грудня 1932 р Керівники ВКП(б) не тільки торкнулися в ній української організації на Північному Кавказі, але й прийняли ряд конкретних рішень з цього приводу Українська організація майже половини районів Північного Кавказу була різко засуджена, а всі її здобутки за попередні десять років негайно ліквідовані Зокрема, діяльність в установах переводилося на російську мову “як більш зрозумілу для кубанців” Ліквідовувалися українські школи

Підсумки індустріалізації

У першій половині 1932 р було прийняте рішення припинити спроби будувати економіку, цілком позбавлену товарно-грошових відносин Зрештою, перші кроки до відступу від дільної програми РКП(б) 1919 р Сталін зробив раніше Приступаючи у 1929 р до комуністичного штурму, він залишив робітничому класу право найматися на роботу і звільнятися за власним бажанням Пам'ять про шалений опір робітників милітаризації праці у 1920 р була ще свіжою, і настроювати проти себе соціальну опору влади парт-апарат не побажав Прагнувши зменшити селянський опір колективізації генсек, як уже відзначалося, відмовився у березні 1930 р від створення колгоспів у формі комун Тому збудована в першій п'ятирічці командна економіка істотно відрізнялася від комуністичного ідеалу, який більшовики пробували втілити у життя в 1918—1920 рр

Поряд з легалізацією продовольчого ринку під благозвучною назвою “колгоспної торгівлі” були прийняті рішення відмовитися від “підхльостування” країни й різко знизити частку нагромадження в національному доході На другу п'ятирічку пропонувалися помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13—14% У результаті зникла гострота народногосподарських диспропорцій, стало можливим приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів

Стабілізація виробництва у промисловості була досягнута приблизно за два роки Це дозволило звернути увагу на матеріальне становище робітничого класу, який тоталітарна держава експлуатува-

ла набагато гірше, ніж дореволюційні капіталісти У 1935 р вирішили скасувати таке “завоювання”, як стелю у заробітках, яку робітники охрестили “виводилівкою” Запроваджувалося правило скільки виробив, стільки й заробив Інакше кажучи, заробітна плата фіксувалася у певному відсотку до реального виробітку Перехід від карткової системи розподілу до вільного продажу товарів через магазини давав змогу витратити додатково зароблені гроші Щоб використати всі ці можливості для підвищення продуктивності праці у промисловості, було вирішено організувати новий робітничий почин Взірець вимагалося знайти знову-таки серед шахтарів Донбас залишався “вузьким” місцем

Рекорд організували на катівській шахті “Центральна-Ірмино” В ніч на 31 серпня 1935 р молодий робітник О Стаханов застосував прогресивний метод роботи, заснований на поділ виробничих операцій між вибійниками і кріпильниками Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 т вугілля — в 14,5 разів більше норми

У змагання вибійників, що почалося, втрутився М Ізотов, який підняв планку рекорду до 240 т Він же довів, що йому, як робітникові, рівних нема в лютому 1936 р встановив абсолютний рекорд на відбійному молотку — за допомогою 12 кріпильників нарубав 607 т вугілля

Спочатку стахановський рух супроводжувався істотним поліпшенням якісних показників Але його швидко забюрократизували Поширилася практика приписок, і на підприємствах з'явилися липові рекордсмени, або, як їх називали в народі, “оливцеві стахановці” Дні, а потім тижні й місячники стахановської праці супроводжувалися пізнішим спадом виробництва Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось немало авантюристів, які своєю “ударною”, але безграмотною працею спричинювали аварії й псування техніки Рекордоманія нерідко призводила до порушення нормального ритму виробничого процесу Держава-підприємець використала стахановський рух для істотного підвищення у 1936 р норм виробітку і планових завдань На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і зривів, які розглядалися як шкідництво або саботаж Дуже швидко “стелю” в заробітках було відновлено

Соціальна ціна технічної реконструкції, здійсненої в роки перших п'ятирічок, виявилася надзвичайно високою Однак результати розвитку важкої промисловості були вагомими Серед радянсь-

ких промислових об'єктів виділялося три з половиною десятки будов вартістю понад 100 млн крб кожна. З них в Україні розміщувалася третина — 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих заводів. До новобудов належали три металургійних заводи ("Запоріжсталь", "Азовсталь", "Криворіжсталь"), "Дніпроалюмінбуд", Новокраматорський завод важкого машинобудування і Харківський тракторний завод Гігантами серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійних заводи — в Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську та Алчевську (Комунарську).

Кожна з цих новобудов і навіть підприємства менших розмірів спеціалізувалися таким чином, щоб задовольнити потреби великих регіонів в обмеженій номенклатурі виробів. Відсутність конкуренції в економіці командного типу подавалася як величезна перевага соціалізму. Однак гарантований збут продукції за наперед встановленою в центрі рознарядкою і неможливість вибору постачальників аж ніяк не сприяли поліпшенню якісних показників виробництва.

Індустріалізація призвела до істотних змін у структурі народного господарства. Зокрема, змінилося співвідношення між промисловістю і сільським господарством у загальній продукції народного господарства.

Відбулися також зміни у співвідношенні між великою промисловістю, яка об'єднувала підприємства великої машинної індустрії, і дрібною промисловістю, до складу якої входили переважно кустарно-ремісничі заклади та окремі товаровиробники. Питома вага великої промисловості у промисловому виробництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% в 1925/26 господарському році до 92,5% в 1938 р. Ця зміна співвідношень була свідченням результативності реконструктивних процесів в українській промисловості.

В процесі індустріалізації Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. Проте за показним зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися не зовсім втішені економічні результати.

Сільське господарство з утворенням колгоспного ладу перейшло у взаємовідносинах з "командними висотами" економіки на неринкові форми "змички", які піддавалися регулюванню з кабінетів

партійних функціонерів і господарників. Товарно-грошові відносини збереглися в досить вузькій сфері, але саме вони підтримували "на плаву" жорстку економічну конструкцію, сигналізуючи про перебори і диспропорції. Ці сигнали давали можливість здійснювати корекцію виробничої діяльності й цим утримувати командну економіку в стані елементарного функціонування. Однак навіть найбільш талановиті директивні рішення не йшли в будь-яке порівняння з автоматично діючим ринковим механізмом.

Викликана економічною неефективністю хронічна нестача коштів змушувала обирати, як правило (були винятки, пов'язані з ідеологічними причинами), найбільш економічні варіанти розміщення продуктивних сил. Зрештою, відтворювалися народногосподарські структури, що склалися до революції, тобто, під час існування ринкової економіки. Тому не дивно, що структура української промисловості й розміщення промислових підприємств на її території не зазнали якісних змін. Як і до революції, промисловість розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському районі. Донбас став "всесоюзною", а не "всеросійською" кочегаркою, але споживачі донецького вугілля залишилися ті ж самі. Металургія України теж продовжувала працювати, головним чином, на промисловість центральної Росії.

Темпи зростання кожної галузі промисловості за нормальних умов визначає ринок. Продукція має бути спожита, бо окремому товаровиробникові або навіть суспільству в цілому не вигідно нагромаджувати запаси. Втручання держави у визначення темпів розвитку промисловості можливе тільки у формах, які не суперечать об'єктивним законам ринкової економіки. Радянська держава нагромадила такий досвід у роки непу, коли мусила якось управлятися з націоналізованими "командними висотами", прагнувши одночасно пристосуватися до законів ринку. Цей унікальний досвід державного регулювання господарських процесів використали високорозвинуті західні країни, що допомогло їм закласти підвалини соціально орієнтованої економіки на руїнах "дикого капіталізму". Парадокс у тому, що 1929 р. для Радянського Союзу став, за цілком справедливим сталінським виразом, "роком великого перелому". Саме тоді було відкинуто позитивний досвід непу, до якого з такою увагою поставилися лідери західних країн, а державне управління радянською економікою стало директивним, тобто волюнтаристським. У результаті "великого перело-

му” народилася специфічна економіка, яка відповідала природі політичного режиму, але була відірвана від споживача.

Радянські господарники поділили промисловість на групу “А” (виробництво засобів виробництва) і групу “Б” (виробництво предметів споживання). Першу з них поставили у привілейоване становище за капіталовкладеннями, матеріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати, обсягом суспільних фондів споживання тощо. Навпаки, група “Б” постійно відчувала дефіцит ресурсів, насамперед фінансових і сировинних. Обсяг вироблених нею товарів та послуг набагато відставав від суспільних потреб. З ліквідацією ринкових зв'язків між галузями промисловості група “А” відірвалася від кінцевого споживача і втратила природні стимули розвитку. Виробничі цикли в ній стали самодостатніми. Зокрема, з року в рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, що використовувалися знову-таки у вуглевидобутку і металургії. Суспільство витратило величезні ресурси на важку індустрію, але прогрес у ній майже не позначався на стані легкої і харчової промисловості, тобто на добробуті людей.

Колгоспи у системі командної економіки

Накреслена в першій половині 1932 р. і реалізована у 1933 р. зміна економічної політики порівнянна із відступом більшовиків до непу у 1921 р.

Причини обох змін були однакові: щоб уникнути економічної катастрофи. Але поворот в економіці пояснювався інакше: побудовано економічний фундамент соціалізму, тому відпала необхідність у “підхльостуванні” країни.

Поворот характеризувався перш за все скасуванням продрозкладки. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та особібними господарствами” селянам залишалася вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі. Її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців. Це пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і відкривало шлях для подолання безгосподарності.

Та різниця між продродатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р. була якісною.

Ленінський продродаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набував грошову форму, і зібрані через бюджет кошти держава витратила на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни мали намір продати за встановленими цінами. Сталінські поставки постійно мали натуральну форму. Між державою і одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало. Обов'язкові поставки більше нагадували фіксовану продрозкладку, аніж податок з прибутку.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між тоталітарним режимом і селянством. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від буквального втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю в примусово створюваних комунах. У свою чергу селяни (не відразу, а тільки після кампанії розкуркулення і терору голодом) відмовилися від землі і волі, змирилися з необхідністю працювати в артілі і припинити бойкот громадського господарства, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Досягнутий консенсус у кінцевому підсумку влаштував творців тоталітарного ладу, який за допомогою колгоспів абсорбував у собі мільйони економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів важливість того, щоб і селяни влаштували певною мірою стосунки з державою. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув гасло: “Зробити усіх колгоспників заможними”. І справді, в другій п'ятирічці держава зробила чимало, щоб зміцнити колгоспний лад.

Були створені політвідділи МТС і радгоспів, у руках яких зосереджувалася вся повнота влади. Використовуючи політику батога і пряника (скасування продрозкладки, преміювання натурою, поліпшення побутових умов на селі тощо), вони налагоджували громадське господарство.

У колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку при вирощуванні врожаю, політвідділи заборонили перекидати бригади з однієї ділянки на іншу. З весни 1933 р. у рілничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, стали виникати ланки. Запроваджувалася індивідуальна і дрібногрупова (ланкова) прогресивно-відрадна оплата праці.

У другій п'ятирічці в середньому за рік в Україні ставало до ладу 73 МТС. Урешті-решт, вони охопили обслуговуванням майже всі колгоспи (крім небагатьох, переважно на Поліссі). Багато робилося і для того, щоб матеріально зацікавити механізаторів у сумлінній праці. Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, але й створювало можливості для впровадження агротехніки. Якщо 1932 р. зернові культури зовсім не прополювалися, то 1933-го вони оброблялися на площі в 5,8 млн.га, у 1934 р. — 11,8 млн.га.

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано. Свідченням цього стали скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів і ліквідація політвідділів МТС.

Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся у Москві в лютому 1935 р., прийняв новий Примірний статут сільськогосподарської артілі. В ньому скасовувалися обмеження на прийом до колгоспу. Раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грошми. Проголошувалося, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у довічне користування. Однак це статутне положення було суто декларативним. Державні акти на користування землею, які в урочистій обстановці вручалися кожному колгоспові, не були перешкодою для відбирання дер-

жавою будь-якої кількості землі в будь-який момент на промислові або інші потреби. Статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви цього відверто обгрунтовувалися у виступі на з'їзді голови колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С.Орехова: "Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу".

В середині 1937 р. в Україні існувало 27347 колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів (96% наявної кількості). У господарствах налічувалося 7056 тис. працездатних, тобто менше двох на кожний двір. Переважна кількість одноосібників втратила зв'язок із сільським господарством. Суцільна, справді всеосяжна колективізація стала фактом. Позбавлені землі і засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи або державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом (паспорти запровадили наприкінці 1932 р. тільки для населення міст і новобудов), селяни були зобов'язані виконувати свій "урок" у формі натуральних поставок державі. Тільки замість слова "урок", яке вживалося до реформи 1861 р., використовували інший термін — "обов'язковий мінімум трудоднів".

В черзі
за заробленим у
колгоспі...

У другий п'ятиріччя держава послабила податковий тиск, щоб створити сприятливі умови для відбудови зруйнованого колективізацією сільського господарства. Більшість колгоспів стала розвивати, крім основних виробництв, й додаткові — птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. Організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби.

Виявилось, що полегшення матеріального становища селян більш вигідне державі, ніж відбирання всього урожаю насильницькими методами. 1933 р українські селяни дали державі 317 млн пудів хліба, 1935 — 462 млн, в 1936 — 545 млн пудів. Зростання хлібопоставок за відсутності продрозкладки відбувалося паралельно з деяким підвищенням їх життєвого рівня.

Культурне будівництво

Оба "великого перелому" характеризувалися істотними, але неоднозначними підсумками в галузі культурного будівництва. З одного боку, були досягнуті вагомі позитивні результати у розвитку масової культури. З іншого — репреси сталінського керівництва поширювалися у першу чергу на найбільш освічену частину суспільства і тому істотно підірвали його культурний потенціал. Керівні працівники більшовицької партії, які теж в основному вийшли з інтелектуальної еліти, постраждали в ході репресій не менше, якщо не більше, ніж безпартійна частина спеціалістів. Під час внутріпартійної боротьби інтелектуали, починаючи від Х Раковського, здебільшого стали жертвою сталінських апаратників, які прийшли до влади в партії і державі.

Серед партіапаратників переважало вкрай нігілістичне ставлення до культурних здобутків попередніх поколінь. Адже самі вони не могли їх осмислити й оцінити. Найбільш різке таке ставлення виявилось у холоднокровному винищенні старовинних храмів, які нібито заважали реконструкції міст, а також в активному розпродажу за валюту націоналізованої культурної спадщини.

Услід за Леніним апаратники сталінського типу повторювали, що кожній людині повинні бути доступні інтелектуальні багатства, нагромаджені людством протягом віків. Однак внаслідок ідеологізації культурного життя, яка дійшла до крайніх меж і найбільш потворних форм, за рамками дозволеного опинилися колосальні пласти із загальнолюдської

культурної спадщини. Життя митців стало настільки зарегламентованим, що почало втрачати ознаки творчості. Відрізаність їх від здобутків зарубіжних майстрів теж боляче позначалася на культурному процесі.

Разом з тим зусилля партійно-державного апарату в галузі реалізації гасел культурної революції сприяли підвищенню загальноосвітнього рівня народних мас. Відтак зростали масштаби використання народних талантів, розширювалося коло людей, професійно зайнятих творенням культурних цінностей.

У розвитку масової культури ставився наголос на елементарній грамотності мас. Це було зрозуміло єдиний у дореволюційний час перепис населення 1897 р показував, що в українських губерніях налічувалося тільки 27,9% письмених.

Величезні зусилля щодо ліквідації неписьменності, прикладені державою та суспільством у міжвоєнний період, не дали стовідсоткового результату і все-таки досягнуті показники були вагомими. Перепис населення 1939 р зареєстрував в Україні 85,3% письмених у віці до 50 років.

Щоб не відтворювалося нове покоління неписьмених, загальноосвітня школа повинна була охопити навчанням усіх без винятку дітей. Впровадження всеобучу розпочалося з осені 1930 р. Одночасно розв'язувалися проблеми створення підручників, будівництва шкільних приміщень, підготовки вчительських кадрів. У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, а 95% випусників початкової школи продовжували вчитися далі. Проте ці дані суто формальні. Більшу частину цього навчального року в сільській місцевості лютував голодомор, в умовах якого годі було й говорити про навчальний процес.

У 1932 р була запроваджена єдина структура загальноосвітньої школи, яка у незмінному вигляді збереглася до хрущовських реформ: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Учителі у викладі матеріалу повинні були дотримуватися тексту підручника. Еталоном для розробки шкільного курсу з історії у 1938 р став сталінський короткий курс "Історія ВКП(б)".

Після 1934 р збільшилося будівництво шкільних приміщень, що дало змогу ліквідувати навчання у третю зміну. Середньою школою в середині 30-х рр було вже охоплено до третини учнів.

Понад 80% дітей навчалася в українських школах. З 1938 р почалося згорання мережі шкіл, орієнтованих на національні меншини.

Культурний процес здійснювався силами інтелігенції. Та вона з кінця 20-х рр зазнавала постійних і жорстоких переслідувань з боку властей. Не дивно, що розвиток культури був поверхового характеру.

Спочатку власті майже не усвідомовели, що задовільне функціонування державних структур неможливе без спеціалістів. Вони спробували замінити тих, хто емігрував або був позбавлений роботи за спеціальністю через політичну недовіру "висуванцям" з робітничого класу і селянства. Зрозуміло, що серед "висуванців" знаходилося не так багато самородків, які без спеціальної підготовки задовільно справлялися з покладеними на них функціями. Тому з початку 30-х рр зросли масштаби підготовки фахівців робітничо-селянського походження через робітфаки, технікуми і вузи.

Кількість вищих учбових закладів в Україні підвищилася з 19 у 1914/15 навчальному році до 129 у 1938/39 р, а чисельність студентів у них — відповідно з 27 тис до 124 тис. Отже, радянська Україна випередила за кількістю студентів Великобританію (50 тис), Німеччину (70 тис), Францію (72 тис), Італію (75 тис) чи будь-яку іншу країну Західної Європи. Вперше вузівськими центрами стали 28 міст республіки. По чотири вузи з'явилося у Вінниці, Полтаві, Сталіно (колишня Юзівка, тепер — Донецьк), по три — у Ворошиловграді (Луганську), Запоріжжі (Олександрівську), Житомирі, Кривому Розі, Миколаєві, Херсоні.

У підготовці спеціалістів почали більше приділяти уваги занедбанам раніше якісним показникам. Строки навчання в учбових установах подовжилися. Система короткострокової підготовки була скасована. Знову почала розвиватися університетська освіта, яка давала засади наукової підготовки. У вересні 1933 р відновилися діяльність університетів у Києві, Дніпропетровську, Одесі і Харкові. Різко зросли можливості для науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу вузів, що благотворно позначилося на якості підготовки спеціалістів.

У січні 1934 р було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів і професорів. Наприкінці 1935 р скасовані обмеження, пов'язані з соціальним походженням абітурієнтів.

У роки першої п'ятирічки (1929—1932) вузи і технікуми України підготували 110 тис, у роки другої (1933—1937) — близько 196 тис спеціалістів. Це майже дорівнювало кількості спеціалістів, що були в усій дореволюційній Росії.

Головним осередком наукової діяльності продовжувала залишатися ВУАН. Під час затвердження в лютому 1936 р нового статуту її було перейменовано на Академію наук УРСР. Президентом ВУАН у 1928—1929 рр працював Д. Заболотний, з 1930 р ним став О. Богомолець.

У 1929 р партійно-державне керівництво України наважилася здійснити давно плановані заходи щодо оновлення складу ВУАН шляхом істотного збільшення кількості дійсних членів за рахунок кандидатур, визначених безпосередньо в ЦК КП(б)У. Для забезпечення бажаних результатів вибори здійснювалися, як виняток, відкритим голосуванням. Щоправда, в цеховському списку переважали науковці, які мали всі об'єктивні дані для того, щоб стати дійсними членами ВУАН. Разом з тим не посоромилися висунути свої кандидатури і були обрані такі представники партійно-державної верхівки, як В. Затонський, Г. Кржижанівський, М. Скрипник, О. Шліхтер.

З 1930 р у ВУАН було взято курс на інститут як основний осередок науково-дослідної роботи. В діяльність Академії почала запроваджуватися плановість. Цілком фінансуючи її, держава намагалася контролювати виконання планових завдань.

В 1931 р поза рамками ВУАН було утворено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів, президентом якої став О. Шліхтер. Власті розраховували на те, що таке угруповання наукових установ більш успішно розроблятиме проблеми суспільних наук, ніж "консервативна" ВУАН. Однак після 1933 р, коли посилювалися репресії науковців, від них найбільше постраждали "свої" — вчені-марксистки. У 1936 р в АН УРСР утворився ряд суспільствознавчих інститутів — економіки, історії України, українського фольклору, української літератури. Установи ВУАН-ЛІНУ формально були злиті з ними, але фактично в них уже майже не залишалося співробітників.

Літературу та мистецтво державна партія повоєнному розглядала як одну з ділянок "культурного фронту". Тут, як і на інших ділянках власті, добивалися зміни складу інтелігенції шляхом сприяння припливу митців робітничо-селянського походження. Психологія і політика "великого перелому" глибоко вплинула навіть на цю галузь у вересні

1930 р профспілки проголосили всесоюзний призов робітників-ударників у літературу. Через рік виявилось, що в Україні до літературних гуртків було "призвано" близько 2 тис робітників.

Нове поповнення письменників і поетів разом з тими, хто працював у літературі раніше, надіслали делегатів на I з'їзд письменників України. З'їзд розпочався у червні 1934 р в Харкові, а після перенесення столиці продовжився у липні в Києві. На ньому була оформлена Спілка письменників України. Слідом за письменниками об'єдналися у творчі спілки працівники мистецтва.

За допомогою спілок письменників, художників, композиторів ідеологічні відділи державної партії придушували в зародку будь-яке відхилення від регламентованого мислення і лінії поведінки. При зовнішній повазі до національних форм культури власті виявили неабияку вправність в уніфікації глибинного змісту культурного процесу за ідеологічними стандартами, так званого "соціалістичного реалізму".

Істотною частку духовної культури народу становило релігійне життя. Державна партія поставила собі за мету контролювати або зовсім винищити релігійні установи — єдиний елемент дореволюційних організаційних структур суспільства, що зберігся. Йшлося про те, щоб виховати нове покоління радянських людей з атеїстичною свідомістю.

Перший удар по церкві було завдано в добу Леніна. Тоді влада відбрала у неї не тільки землі та іншу власність під час загальної націоналізації засобів виробництва, але й, скориставшись голодом 1921 р, — предмети культу, виготовлені з дорогіших металів або оздоблені коштовним камінням.

З початком сталінського штурму наступ на церкву відновився. У квітні 1929 р були заборонені всі види діяльності релігійних установ, крім богослужіння. Розпочалося масове винищення матеріальної основи релігійних громад. У приміщеннях храмів влаштувалися сільбуду, школи, клуби, гаражі, склади тощо. В 1930 р була поставлена поза законом Українська автокефальна православна церква.

Перепис 1939 р показав істотне зростання кількості інтелігенції. Порівняно з переписом 1926 р чисельність сільської інтелігенції зросла в 5,5 рази, а міської — в 6,4 рази. Індустріальні та аграрно-технічні кадри працівників розумової праці збільшилися у 8,2 рази. За темпами зростання до цієї групи наближалася наукова і науково-викладацька інтелігенція (у 6,2 рази).

Порівняно із серединою 20-х рр національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці (за винятком нечисленних "елітних" категорій — працівників мистецтва і юридичних працівників) питомою вагою українців стала переважаючою. В цілому частка українців серед інтелігенції наблизилася до їх питомої ваги у складі всього населення.

Трагічний фінал соціально-економічних перетворень: масові репресії

Учасниками злочинної групи, в яку перероджувалася партійно-державна владна структура після того, як Сталін досяг диктаторської влади, вони почали шукати шляхів, щоб виправити становище. Проба сил відбулася в січні 1934 р на XVII з'їзді ВКП(б).

Прямо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто, бо це було смертельно небезпечно. Єдину можливість усунути його з керівництва давала процедура виборів у Центральний комітет партії. Як і раніше, вибори в ЦК відбувалися шляхом таємного голосування. Однак спроба забалотувати Генсека провалилася. Сталін все-таки дістав менше голосів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку депутатів завоював С Кіров.

1 грудня 1934 р Кірова було вбито. Причетність Сталіна до цієї акції не доведена документально. Ця смерть, однак, була для нього надзвичайно вигідною. Генсек не тільки позбавлявся суперника, але й дістав підставу для розгортання терору, спрямованого проти міфічних "ворогів народу".

5 грудня в газеті "Правда" з'явилася датована днем убивства Кірова постанова ВЦВК про внесення змін до діючих кримінально-процесуальних кодексів союзних республік. Розслідування справ про "терористичні акти" проти представників радянської влади тепер вимагалось закінчувати в строк не більше десяти днів, слухати ці справи без участі сторін, не допускати подачі клопотань про помилювання й касаційного розгляду справ, виконувати негайно вирок про вищу міру покарання, якою був розстріл.

Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому—березні 1937 р. Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Він накинув на "безтурботних, добросердних і наївних керів-

них товаришів”, які втратили здатність розпізнавати ворога

31 липня 1937 р ЦК ВКП(б) затвердив наказ М Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці треба було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950. Репресії здійснювалися позасудовими трійками у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області.

Репресувалися не тільки керівні особи, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенти. Суспільство все глибше опускалося у прірву страху, відчаю, моральної деградації. Заарештованих піддавали тортурам за особистою вказівкою Сталіна від імені ЦК ВКП(б). Не витримуючи фізичних мук, вони давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих. Так забезпечувався черговий приплив арештів.

Україна постраждала від цього “полювання на видьом” більше, ніж інші регіони. Служіння Сталіну вірою і правдою впродовж багатьох років не врятувало партійно-державне керівництво республіки. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом республіканської партійної організації в червні 1937 р, були звинувачені у ворожій діяльності 55 чоловік. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10, з 5 кандидатів у члени політбюро — 4. Загинули всі 9 членів оргбюро ЦК КП(б)У, включаючи Косіора.

11 червня 1937 р газети повідомили, що військовий трибунал виніс смертний вирок звинуваченому у шпигунстві і зрадництві заступнику наркома оборони маршалу М Тухачевському. Разом з ним смертний вирок було винесено командуючому військами Київського військового округу І Якіру, а також іншим відомим військовим діячам. У військах відбулося масове винищення кадрів. Більшість командних посад довелось замінювати людьми, які не встигли закінчити навіть середніх військових навчальних закладів.

З Москви відряджалися уповноважені в супроводі підрозділів НКВС, щоб за виразом з передових газет “Правда”, “викурити і поруйнувати гнізда троцькістсько-фашистських блошиць”. В Україну були направлені М Єжов і М Хрущов. Незабаром після цього розгорнулася суцільна заміна складу керівних органів республіки. У січні 1938 р Хрущов приїхав до Києва вже на постійну роботу як виконуючий обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У.

В 1938 р хвиля масових репресій, яка дістала назву “єжовщини”, почала спадати. В грудні цього

року з'явилася коротка інформація про звільнення Єжова від виконання обов'язків наркома внутрішніх справ. На цій посаді його замінив Л Берія. XVIII з'їзд ВКП(б), який відбувся у березні 1939 р, зареєстрував істотне зміцнення становища Сталіна в партії і державі. Старі кадри партії були винищені майже повністю. З 1966 делегатів попереднього з'їзду на цьому були присутні тільки 35. Ставати в опозицію Сталіну ніхто більше не наважувався.

Сталінська конституція

У лютому 1935 р відбувся черговий VII з'їзд рад СРСР. Напередодні пленум ЦК ВКП(б) запропонував внести на його порядок денний питання про зміни в конституції СРСР. Вказувалося на необхідність демократизації виборчої системи, заміни нерівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими. VII з'їзд рад прийняв таке рішення, а ЦВК нового складу затвердив комісію під головуванням Сталіна для підготовки конституційного проекту. Йшлося вже не про окремі зміни, а про підготовку тексту нової конституції. До складу конституційної комісії ввійшли представники УСРР — П Любченко, Г Петровський, О Стаханов, В Чубар та ін.

У червні 1936 р проект конституції було опубліковано. Почалося тривале, майже піврічне обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання. В Україні в обговоренні взяло участь 13 млн чоловік. Партапарат поставив черговий рекорд в організаційно-масовій роботі.

Надзвичайний VIII з'їзд рад 5 грудня 1936 р затвердив нову конституцію СРСР. В ній проголошувалося, що в СРСР побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Категорія “позбавленців”, тобто осіб, які вилучалися з політичного життя через їх належність до “експлуататорських верств”, ліквідувалася. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах треба було формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою. З'їзди рад різного рівня змінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Принципові зміни конституційних положень аніскільки не позначалися на системі влади Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі і не могли стати такою владою у парламентській формі

До конституції 1936 р вперше увійшло положення про Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій Це повною мірою відповідало дійсності Партапарат являв собою нервовий вузол тоталітарної держави, і в руках генерального секретаря зосередилася небачена в історії повнота влади

І все ж формально, за буквою конституції владою залишалися ради Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів створювало теоретичну можливість для перетворення влади з формальної на справжню Щоб виборцям не спало на думку використати можливості таємного голосування й висувати альтернативні кандидатури (на що вони теж мали право), суспільство потрібно було розколоти й деморалізувати

Зміцнюючи своє становище, Сталін готовий був винищити мільйони людей Але він не зміг би стати диктатором, спираючись тільки на ДПУ — НКВС Він потребував підтримки з боку партапарату, який контролював державу, і здобув її, тому що партапарат так само був зашквалений у деморалізації суспільства масовими репресіями Причиною небаченого за масштабами нищення "ворогів народу" в 1937—1938 рр була саме потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур

Виплком із загальносоюзної конституції стали конституції союзних республік Коли їх приймали, то було визнано за доцільне зберегти вже апробований ритуал обговорення, хоч у менших розмірах 1 січня 1937 р було опубліковано проект нової конституції УРСР* В кінці цього місяця надзвичайний XIV з'їзд рад України затвердив її

Вибори у Верховну Раду СРСР відбулися 12 грудня 1937 р В Україні у голосуванні взяли участь 97,8% виборців про масовість потурбувалася мобілізована партапаратом громадськість За визначений у партійних комітетах "блок комуністів і безпартійних" було подано 99% голосів у Раду Союзу і 98% — у Раду Національностей Будь-яку самодіяльність під час висування кандидатів у

депутати, а тим більше — пропозиції про альтернативні кандидатури партапарат кваліфікував як контрреволюційні вихватки Такі спроби були зроблені, тому що населення ще пам'ятало вільні вибори в Установчі збори в 1917 р

Вибори у Верховну Раду УРСР відбулися 26 червня 1938 р Було обрано 304 депутати, серед них — 153 робітники, 76 селян, 75 службовців, за партійним складом — 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних, за національним складом 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур Звертає на себе увагу винятково висока частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%) у складі депутатів

Текст виборчого бюлетеня під час виборів 1937—1938 рр лицемірно не відповідав залізній практиці висування тільки одного кандидата — від "блоку комуністів і безпартійних" У примітці на бюлетені містилася така рекомендація "залиште призвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть" Під час вільних виборів голосуючий зобов'язаний був визначити своє ставлення до нього у письмовій формі, тобто викресленням одного слова з альтернативної пари слів ("згоден — не згоден") Організуючи вибори за сталінською конституцією, цю процедуру "спростили" В разі наявності у бюлетені тільки одного призвища досить було без письмових позначок опустити його в урну Вважалося, що це й є позитивним рішенням виборця В обстановці репресій майже не виявлялося сміливців, які б наважилися зайти в кабінку для голосування, щоб викреслити призвище офіційно схваленого єдиного кандидата від блоку "комуністів і безпартійних" Люди брали бюлетень і йшли повз кабінку під поглядами членів комісії, які уважно стежили за кожним, щоб опустити в урну незайманий папірець

Конституція СРСР 1936 р мала статті, які гарантували права особи і громадянські свободи. Зокрема, проголошувалася свобода друку і зборів, недоторканість особи, житла й листування, вводився принцип відкритості судових процесів, підтверджувалися права звинувачуваних на захист тощо Вважаючи невідповідність демократичних норм рутинній практиці державного терору аніскільки не турбувала тих, хто розробляв і затверджував конституцію Адже в суспільстві справді відбувся "великий перелом"

* За конституцією 1936 р порядок слів у назві радянських республік змінився спочатку — «радянська» а потім — «соціалістична» Відповідно змінилася аббревіатура — з УСРР на УРСР

Західноукраїнські землі між двома війнами

Нова чужа влада

Після визвольних змагань початку ХХ ст прагнення українського народу до возз'єднання ще два — два з половиною десятиліття залишалося нездійсненим. Більше того, до земель, котрі перед 1-ю світовою війною виявилися відірваними від основної території України, додалася Західна Волинь, Хотинщина, Ізмаїльщина. Поза межами радянської України, яка володіла бодай формальними ознаками державності, на території у 146 тис км² проживали 6,6 млн українців.

Не лише кількісно, а й якісно західноукраїнське населення становило могутній потенціал, що відіграв вагомий роль у багатомісячній історії української нації, її визвольних змаганнях, розвитку культури та громадської свідомості. З протиприродним поділом великої нації не могли примиритися українці на різних берегах Збруча й Дністра.

Держави, яким дісталися українські землі, не розуміючи глибинних реалій ХХ ст, не бажали рахуватися із національно-визвольними вимогами. Найтяжчим становищем українців під чужою владою було в Румунії, легшим — в Чехословаччині. Найповчальніший урок неможливості втримання українців у чужому ярмі отримала Польща, до складу якої ввійшла більша частина західно-українських територій.

Наявність значної української етнічної групи в Польщі не дозволяла їй властям постійно вдаватися до тих же насильницьких методів, що практикувала Румунія. Жорсткий терор, яким супроводжувалося загарбання Буковини в листопаді 1918 р, був „узаконений“ введенням у січні 1919 р воєнного стану,

що протримався до 1928 р та був запроваджений знову наприкінці 30-х рр. Утім і його оголошення, і скасування мало змінювало життя українців. Зухвалий курс на їх винародовлення та румунізацію фактично залишався тим самим. Політика Бухареста ще більшою мірою, ніж політика Варшави, базувалася на нехтуванні українськості не тільки набутих територій, а й місцевого автохтонного населення. В той час як польські власті не заперечували спільне слов'янське минуле колонізаторів і колонізованих, румунські власті діяли інакше. Втім вони особливо не мудрували. Проголосивши півмільйона українців Буковини „зукраїнізованими румунами“, Бухарест не гребував нічим, щоб повернути їх у румунське „першородство“. Спеціальний декрет міністерства освіти від 24 липня 1924 р передбачав „Громадяни румунського походження, які втратили свою, материнську мову, повинні видавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання“.

Та він лише оформляв наслідки тотальної румунізації, яка проходила в Буковині (станоміце українського населення Бессарабії було ще нестерпнішим) з першого дня загарбання. З 168 народних шкіл, які існували в Буковині у 1918 р, майже дві третини стали румунськими в перші два роки окупації, а в 1924 р вже не залишилося жодної чисто української. З такою ж невблаганністю проводилася румунізація українських середніх шкіл та гімназій, ліквідовувалися українські ремісничі школи. Було цільком румунізовано й Чернівецький університет, хоча серед його студентів на початку 20-х рр лише 20% були румунами. На румунський взірць змінювалися українські прізвища.

Польща також починала своє правління на західноукраїнських землях в умовах воєнного стану. Але ситуація з ним виглядала й простіше, й складніше. Його запровадження виправдовувалося польсько-українською війною. З одного боку, воєнний стан означав ніби природний крок до миру, з другого ж — ставав брутальним порушенням проголошеної цивілізаторської мрії Варшави на Сході не лише останньою, а й західними демократіями, які санкціонували окупацію Східної Галичини та Волині. З огляду на це Польща прагнула створити враження, ніби вона діє не виключно силовими методами, а так чи інакше готується до введення автономного статусу західноукраїнських земель та дотримання прав національних меншин.

Та справа обмежувалась загальниками. В 109 ст конституції (17 березня 1921 р) Польщі про-

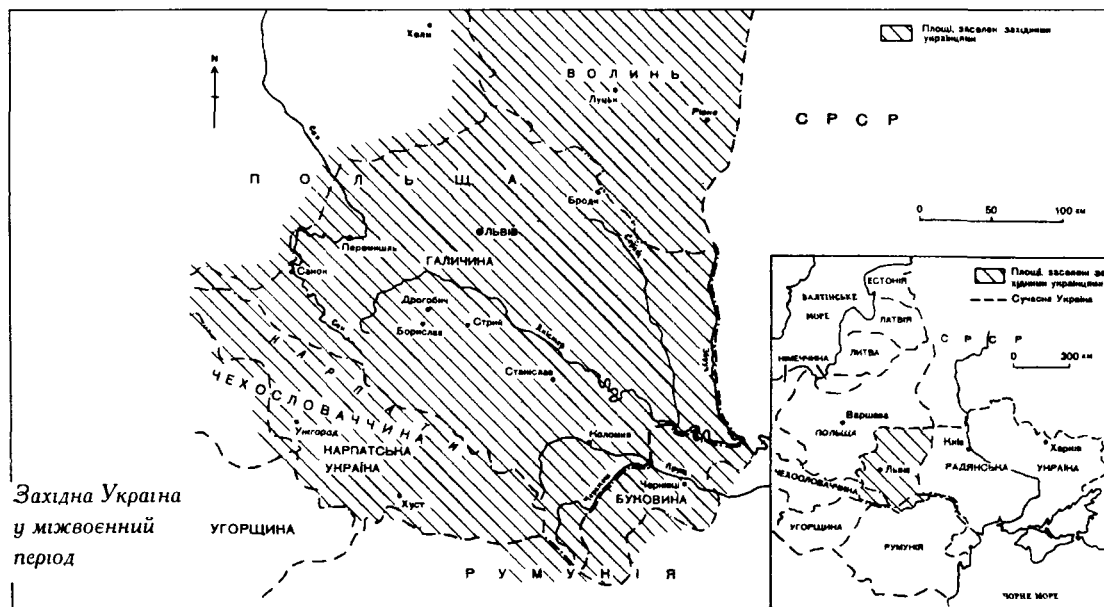
голошувалося „Окремі державні закони забезпечать меншинам у Польській державі повний та вільний розвиток їх національних властивостей шляхом (діяльності) автономних органів меншин публично-правового характеру, зокрема органів загального самоврядування“ Та це зобов'язання було негайно перекреслено шляхом насильства і доконтрактних фактів У вересні 1921 р територію Східної Галичини було включено до складу Польщі як її інтегральну частину З цієї метою ліквідовано посаду намісника та його апарат у Львові, утворено три воєводства, котрі безпосередньо підлягали Варшаві, здійснено спробу включити західноукраїнські землі до загальнодержавного польського перепису Українці гідно відреагували на останній хитромудрий план Станіславський воєвода повідомляв, що більшість українців і далі вважає польську владу тимчасовою та окупаційною Через саботаж населення переписом вдалося охопити від 40 до 60% господарств Східної Галичини

Польські власті відповіли дальшим посиленням репресій 23 жовтня 1922 р, напередодні виборів президента та депутатів сейму політичний комітет Ради міністрів зобов'язав військове міністерство збільшити чисельність армії у Східній Галичині Було вирішено також призначити намісника, якому передавалась вся повнота влади в цьому краї

„Де причина того завзятого спротиву, той різкої самооборони галицьких українців перед сеймовими

виборами? Де причина озброєних нападів, підпалів та актів саботажу? — запитував Р Роздольський Аналіз авторитетного громадського діяча та вченого був чітким і глибоким „Для польської імпералістичної буржуазії, — зазначав він, — вибори є не тільки боротьбою за розділ добичі, але, передусім, за здобуття її, за саму добичу А для галицьких українців неучасть у виборах є боротьбою за останки неприналежності Сх Галичини до Польщі, за своє „право самовизначення“ (котре є на ділі „правом“ бути вкинутим у пашеку іншого імпералістичного хижака „єдиної, недеміної“) Тому з приводу виборів розгоряється серйозна національна боротьба, котра, захоплюючи у свій круговорот усі верстви та класи галицького суспільства, розливається у широке русло масово-демократичного руху, проти імпералізму польської буржуазії, руху в якому побіч головного національно-політичного моменту спливають теж моменти соціальної натури боротьба проти дідичів та колонізації, загальне соціальне невдоволення галицького люду і т ін”

Одночасно з широким застосуванням військової сили польський уряд всіма засобами намагався паралізувати активність східногалицького суспільства У Варшаві дійшли висновку, що найбільшим авторитетом серед українців користується митрополит А Шептицький Особливу стурбованість викликала його зарубіжна поїздка, виступи на ко-

ристь справедливого розв'язання західноукраїнської проблеми, зустрічі з діаспорою та керівниками держав Європи й Америки. Після повернення (серпень 1923 р.) глава української греко-католицької церкви був недопущений до Львова і перевезений до Познані, де його ізолювали, понад місяць піддаючи жорсткому моральному тиску.

В політичних колах і владних структурах розуміли потребу прогресу на шляху автономії західноукраїнських земель, про що говорилося в усіх рішеннях союзників, які санкціонували просування польських військ до Збруча. Та ступінь готовності до цього був різним у політичних сил Польщі. Найрадикальніше настроєні комуністи, дотримуючись курсу на світову революцію, до свого II з'їзду (вересень — жовтень 1923 р.), який рішуче виступив за самовизначення українців та білорусів, нехтували національними проблемами, розцінювали вимоги автономії для українських земель як щось на зразок „буржуазних пережитків“. Не було єдності й у лавах Польської партії соціалістичної (ППС). М. Недзялковський виступав за територіальну автономію західноукраїнських земель, З. Жулавський вимагав виключення з неї районів Львова, Борислава й Дрогобича, а галицька організація ППС взагалі не погоджувалась на українську автономію. Ще рішучіше заперечували проти неї праві партії. Та незважаючи на їх гучні протести, 26 вересня 1922 р. сейм схвалив „закон про основи загального воєводського самоврядування, зокрема стосовно воєводств львівського, тернопільського й станіславського“. Сейм працював у цьому випадку на зовнішній імідж Польщі.

На території Волині, Холмщини й Підляшшя цей закон практично не вплинув. Там продовжувався курс насильницького включення українських земель у політико-адміністративний устрій Польщі.

Одвічна зброя експлуататорів

Українці складали вагомую частку населення Польщі (навіть за безсумнівно упередженими даними перепису 1931 р. — 15—16%), і польські власті не наважувалися оголосити всіх їх „неукраїнцями“. Тим настирлившими й хитромудрішими виглядали спроби всіма засобами розділити українську громаду й територію, де вона становила виразну більшість, — адміністративними кордонами, вдаючись до сумнівних етнонаукових маніпуляцій, намаганням внести розбрат у церковне життя, міжконфесійні стосунки тощо.

Адміністративні кордони встановлювалися й утримувалися зовсім не в інтересах українського населення. Довільне приєднання шести повітів Західної Галичини до Східної було здійснене, щоб послабити позиції українського електорату на виборах. Одночасно Варшава вперто й послідовно не бажала зносити штучні перепони між Східною Галичиною та Волиню — так званий „сокальський кордон“, який відповідав колишньому державному межуванню між Австро-Угорщиною та Росією. Адміністративне розмежування українських земель мало виправдати проведення стосовно них різної політики, курс на їх протиставлення і роз'єднання.

В цьому вбачались підвалини для продовження попередньої „федераціоністської політики“ щодо всієї України. Східна Галичина деукраїнізувалась і назавжди відривалася від неї. На Волині проводилася більш завуальована національна політика з метою зробити її центром тяжіння для українців з-за Збруча з перспективою створення там маріонеткової пропольської держави в дусі положень Варшавської угоди від 21 квітня 1920 р.

Та основний удар скеровувався проти національно-визвольного руху українців. Після невдалої спроби викреслити з офіційного вжитку етнонім „український“, замовчати саме існування частини роз'єднаної української нації на території Польщі, Варшава вдалася до намагань подрібнити її. Заперечувалась належність до неї лемків, захоплювалося навіть повернення їх до православ'я, а для тих, хто залишився греко-католиками, було спеціально створено окреме представництво в Романові.

Наступ на національні права українців був всеохоплюючим. Від них вичищали урядові установи, включаючи повітові. Для їх послаблення використовували аграрну реформу. На західноукраїнських землях розміщувалися польські колоністи. Їм передавалися найкращі землі, майже чверть усіх, що підлягали розподілу. Близько 200 тис. господарств таких „осадників“ мали зміцнити польське панування на кресах. Особлива увага приділялась прикордонній смузі шириною від 30 до 50 миль.

Під спеціальний приїзд було взято українську інтелігенцію. Одразу ж розгорнулось масове переселення вчителів із Східної Галичини до Західної, а то й у центральні райони Польщі. Та особливо запеклі зусилля спрямовувались на те, щоб не допустити народження нових інтелігентських кадрів. Адже їх джерело становила молодь, загартована у революційно-визвольній боротьбі. Захопивши головне місто Східної Галичини, поляки ліквідували всі

українські кафедри Львівського університету, який за австрійської влади мав утраквістичний, тобто двомовний і відповідно двонаціональний (польсько-український) статус. Після загарбання всієї Східної Галичини було заявлено, що студентами університету можуть бути лише ті, хто присягнув на вірність Польщі. Це залишало за його стінами українську молодь.

Вона прагнула навчатися в університеті. І не тільки заради власного самовдосконалення та професійної кваліфікації. Йшлося про далеко більше — про витривалість українців, про їх здатність набутти структуру сучасної нації, про їх рішучість стати такою. Тому боротьба за український університет у Львові стала справою всього західноукраїнського населення. І забезпечив патріотичний чин професорів та вчених, об'єднаних у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Активну участь в організації систематичних університетських курсів взяло львівське Ставропільське братство, в будинку якого вони почали свою роботу 7 березня 1920 р. Негайна заборона примусила курси працювати таємно.

Наступний академічний рік провадився за визначними університетськими вимогами. Працювали три відділи — філософський, правничий та медичний з 54 кафедрами, навчалось 1258 студентів. Збентежені власті відповідали посиленням репресій, заарештовано було понад 100 студентів, окремі з них відсиділи у в'язниці більше року. Ректора університету В. Щурата протримали під арештом три місяці. Але університет вистояв у глибокому підпіллі, за що й отримав від сучасників назву „катакомбного“.

Вистояв тому, що народився на гребені загального опору окупації як закономірне породження й продовження революційно-визвольного зриву 1918—1919 рр. Студентами було молоде покоління різних, непримиренних з часом політичних напрямів. Та в університеті панувала атмосфера патріотичного піднесення, яка об'єднувала їх.

Активний учасник створення ОУН та один із керівників її ідеологічної діяльності В. Мартинець, згадуючи вже після 2-ї світової війни про своїх колег у навчанні, так передає тодішню атмосферу та її примітні особливості: „Хоч вони були в різних, навіть цілком протилежних таборах, хоч заступали різні ідеї та світогляди, але вони були одержимі одною спільною ідеєю України, України державної й вільної. Хоч сьогодні часи не ті, наступило багато-багато змін, хоч смерть, тюрми й розстріли дуже

прорідили ряди оцих представників періоду „наступу й натиску“, все ж — що найбільш помітне — вони не тільки не зійшли з кону історії, але видно їх повсюди там, де треба ініціативи, творчості й жертвовності. Хай вони належать до протилежних таборів і груп, але вони зв'язані колишніми спільними воєнними трудами чи таборовими, або тюремними переживаннями, знаходять часто скоріше між собою спільну мову, ніж партійні „однодумці“.

Проіснувавши майже 4 роки, „катакомбний“ університет явив світові приклад самовідданого відстоювання національної ідентичності українців, їх прагнення до вершин знань і науки. Безприкладна боротьба за Український університет у Львові набрала широкого розголосу, ставши відомою міжнародній громадськості та діставши підтримку окремих її чл. Вищі учбові заклади центральних європейських держав — Чехословаччини, Австрії, Німеччини та „вільного міста Гданська“ захищували студентам Українського університету у Львові роки навчання в підпіллі.

Розбудова вищої освіти, як одна із складових прагнення набутти сучасну структуру повноправної нації, переросла межі окупованої Галичини. Українське високе шкільництво в еміграції набуло помітного розвитку в Чехословаччині. Сюди восени 1921 р. було перенесено Український вільний університет, який пропрацював семестр у Відні. Його робота проводилася за зразком славнозвісного Карлового університету й користувалася підтримкою офіційних властей. УВУ отримував субсидію президента ЧСР. Його бюджет значною мірою поповнювався міністерством закордонних справ, а з 1928 р. — шкіль та народної освіти. Ця матеріальна підтримка з бігом часу зменшувалася, але продовжувала надходити. Прага виявляла сприятливе ставлення й до Української сільськогосподарської академії в Подебрадах, яка розпочала свою діяльність 1922 р.

Прихильне ставлення до українських вищих шкіл у центрі країни помітно контрастувало з політикою уряду ЧСР щодо закарпатських українців. У першому випадку підтримували скринджених суперницею — Польщею, в другому — порядкували на „власній території“. Пропозиція соціал-демократичного депутата празького парламенту від Закарпаття перевести сюди із столиці та Подебрад українські навчальні заклади зустрівла різку й роздратовану реакцію місцевої чеської влади. Її орган — газета „Подкарпатське гласи“ — дорікала депутатові, що він „не гідний називатись

сином подкарпаторуського народу, оскільки хоче нав'язати йому цілковито чужу освіту", що соціал-демократи, домагаючись прав для малих народів поза межами Чехословаччини, „у своїй країні працюють над тим, аби подкарпатський народ був поглинутий Великою Україною“ В той час як Т. Масарик та Е. Бенеш охоче приймали диячів УНР і ЗУНР, вступали в офіційні відносини з представниками УСРР, підпорядкована ними адміністрація Закарпаття воліла заперечувати національні інтереси українців, саме їх існування

„Подвійний стандарт“ у ставленні до „чужих“ і „своїх“ українців був притаманний навіть ліберально-демократичній Чехословаччині Почавшись військовою окупацією, політика щодо Закарпаття набрала з часом більш поміркованого, порівняно з іншими західноукраїнськими землями, характеру Та вона була підпорядкована єдиній меті — втриманню Чехословаччиною цієї прадавньої української землі Чужа влада несла місцевим жителям ті ж лиха, що й їх побратимам у Польщі та Румунії, — соціальне гноблення, загрозу винародовлення й увічнення іноземного панування

Основне українське населення Закарпаття — селяни — були одурені земельною реформою Держави належало тут 362197 га землі Понад дві третини — 260116 га призначалися чеським військовим колоністам Натомість 29 тис га було розділено між 32 тис дрібних господарств Їх зубожіння тривало Не страждали хіба що великі поміщики У 1936 р володіння 703 магнатських маєтків (землі, пасовиська, ліси) більш ніж утричі переважали надли 103 тис селянських господарств

У Чехословаччині, найбільш розвинутій у промисловому відношенні країні Центральної і Східної Європи, Закарпаттю відводилась роль економічно найзанедбаншої провінції

Борючись за краще життя, трудящі Закарпаття піднімалися на страйки й демонстрації, підтримували найрадикальніші ліві партії На виборах 1924 р комуністи отримали 40% всіх голосів У 1935 р кількість поданих за них голосів зменшилась до чверті, але лишалась більшою, ніж за будь-яку іншу партію

Аж ніяк не рятувало становища й „визнання“ мови місцевого населення офіційною мовою „Подкарпатської Русі“ Адже в „Генеральному статуті“ йшлося не про українську, а про „русинську мову, тобто говірку підкарпатських русинів“ Місцеві чиновники одвертіше пояснювали суть „русифікації“ Обережна Прага з тактичних мотивів не

облишала спроб використувати „українські сюжети“ у взаємовідносинах із сусідами — Польщею та Румунією Водночас чеське керівництво не поспішало відмовитись від лінії на співробітництво з „великою та недлимою Росією“ В стратегічному плані Закарпаття розглядалось міжвоєнною Чехословаччиною як міст на Схід, найкоротший шлях для вивозу капіталу та продукції промисловості, котра досить успішно розвивалась в країні І все ж ді держави, яка привласнила частину західноукраїнських земель, не мали одверто агресивного для всієї України характеру, не були спрямовані на нові загарбання її територій

„Мальовничі слова“ як любовно називав О. Довженко Буковину, і в період 1-ї світової війни і в міжвоєнний період зазнавала найтяжчих страждань „Аграрна реформа“ спрямовувалась на зміцнення влади загарбників, надіяла землею новоприбулих колоністів і руйнувала господарства місцевих українських селян Загальний занепад призвів до зниження врожайності, падіння поголів'я худоби, до зубожіння села, політичного безправ'я худоби, до зубожіння села, політичного безправ'я Щоб знекровити українців, їх намагались порізати Знавець Буковини письменник Р. Андрияшик пише „Після перепису тих гірняків, котрі поселилися перед самою війною, стали називати українцями Такі родини, як от, приміром, Мариничі, Петраші, Тораки, зареєстрували гуцулами, бо є села з такими назвами А переселенці з Галичини стали русинами Вийшло, що рижок у рижок живуть три народи І між тими народами зайшли чвари, бо хто в гори дістався скоріше, тому більше права Гуцули зганяли з землі русинів, українці швиденько переписалися румунами“

Поневолювачі західноукраїнських земель змагалися у фізичному знищенні українців Звернемося знову до письменника „Ночами буковинські гуцули втікали на Галичину Стріляли їх на Черемоші і румуни і поляки, які вартували кордон Галичан теж стріляли і поляки, і румуни і поніс Черемоші трупи на червоній хвилі“

Не краще жилося буковинським робітникам Зазнаючи економічних ускладнень, румунський уряд прагнув розв'язувати їх за рахунок Буковини та Бессарабії Значні й важливі для Чернівців промислові об'єкти закривалися, а їх обладнання вивозилося до Бухареста В стані облоги українські вчителі у наказному порядку відривалися від свого народу, переводились до центральних районів В умовах викоринення всього українського жорстоко переслідувались й невеликі загони інтелігенції

Гонінням і переслідуванням піддавалась й українська церква

З українцями Бессараби, становище яких у міжвоєнні роки було найтяжчим, говорили здебільшого мовою гармат. Так було під час Хотинського (1919) і Татарбунарського (1924) повстань. Судовий процес 1925 р над учасниками останнього достав широкого міжнародного розголосу, проливши світло на нестерпні умови існування українців та представників інших націй краю. Протягом усього періоду румунської окупації так і не вдалося налагодити бодай елементарні форми організованого національного життя. Та роз'єднані громади українців вистояли. Цьому сприяли незгасиме прагнення до возз'єднання з матірною землею, безкомпромісне неприйняття загарбання, активна участь українців у соціальних виступах всього населення Бессараби.

Рецидиви „федераціонізму“ в політиці Варшави

Протягом усього міжвоєнного періоду (1921—1939) Східна Галичина й Волинь, які перебували у складі Польщі, залишались не тільки найбільшими за територією й населенням західноукраїнськими землями, а й справжнім вогнищем і центром визвольних змагань, що істотно впливало на громадську думку й міжнародні відносини.

Після травневого (1926) державного перевороту, який повернув до влади Ю Пилсудського, в українській політиці Варшави були проголошені певні зміни. Та їх суть виявлялася далекою від справжніх потреб західноукраїнського населення. Курс на „інкорпорацію“ Східної Галичини, перейменованої ще у 1920 р на „Східну Малу Польщу“, продовжувався. До трьох південно-східних провінцій, де українці складали більшість населення, ставилися як до цілком асимільованих. „Мінімальна програма“ П Дунин-Борковського (з липня 1927 р львівського воєводи) стосувалась лише окремих практичних потреб життя південно-східних кресів — ліквідації наслідків повені та переходу до більш цивілізованих взаємин з окремими українськими політичними й церковними колами. Для воєводи ніби почали давати сприятливі для панівного режиму наслідки. На виборах 1928 р різних успіхів домогся урядовий блок, а з українських партій — найбільш лояльне до Варшави національно-демократичне об'єднання (УНДО). І

все ж воєвода протримався у Львові тільки трохи більше 9 місяців — Варшава не бажала пом'якшувати свою політику в Східній Галичині.

За часів ЗУНР вживались енергійні заходи для налагодження мережі шкільництва. Було створено приблизно 3 тис початкових шкіл з українською мовою навчання у Східній Галичині й дещо більше ніж 500 — на Волині. У 1929/30 навчальному році їхня кількість скоротилася відповідно до 716 та 7. Розгорнулося загальне запровадження білінгвізму: двомовними стали 1794 школи у Східній Галичині та 523 — на Волині. Майже суцільна ліквідація початкового навчання рідною мовою окреслювала напрями політики „польсько-українського“ співробітництва, яку Варшава здійснювала на Волині.

І було обрано головним об'єктом змін, запроваджених новим урядом. Необхідність проведення окремого курсу щодо Волині відстоювали близькі Ю Пилсудському „федералісти“ Л Василевський і Т Голувко. Його практичне здійснення пов'язане з ім'ям волинського воєводи Г Юзефського. Останній пробув тут до 1938 р. Він був відряджений на Волинь у зв'язку із наростанням опозиції польській владі. На виборах до місцевих органів (літо 1927 р) найбільшу кількість голосів отримало українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання „Сельроб“.

Метою дій Г Юзефського стало перетворення Волині на „колиску польсько-українського порозуміння“ „Сокальський кордон“, що відділяв її від східногалицьких провінцій, наочно розмежовував двоїстий підхід Варшави до українського питання. Щодо останніх послідовно проводилася політика національної асиміляції, щодо Волині — „лише“ державної.

Досить обмежені просування в галузі економіки й культури не могли врегулювати складні і болючі проблеми міжнаціонального співжиття. Та вони й не були спрямовані до цього. Задовольнялися інші, передусім зовнішньополітичні амбіції. „Українська політика“ Варшави якнайтісніше зв'язувалася з концепціями „прометеїзму“, який мав забезпечити Польщі місце лідера визвольної боротьби народів від Прибалтики до Кавказу. Відповідно у Волині хотіли бачити „анклав“, привабливий для всієї України та українців, приклад польсько-українського співробітництва, підтримуваний Річчю Посполитою „П'ємонт українського руху“. Якими примарними не видавалися б ці хитромудрі калькуляції, вони живилися розрахунками на поглиблення розход-

жень між українцями Волині, з одного боку, та Східної Галичини — з другого. Та першорядними були надії на те, що варшавська ласка щодо волинян заколисає всю Україну. Водночас варшавських консерваторів переконували назовні смілива „зміна курсу“ має на меті „настільки міцно зв'язати східні землі з Річчю Посполитою, аби навіть повстання української чи білоруської держави не призвело в майбутньому до зміни східного кордону Польщі“.

Теоретичні викладки „неофедералізму“, їх практичне здійснення виявилися неспроможними поміжкшити невеличкі внутрішні суперечності багатонаціональної Польщі, тим більше — воскресити протиприродний альянс квітня 1920 р., який безпосередньо передував горезвісному „походу на Київ“. Надто нечисленними виявились українські елементи, які захопились діяннями Г.Юзефського

Загальнонаціональні прагнення західноукраїнського населення

оказні поступки щодо окремих західноукраїнських земель, передусім Волині, були потрібні варшавським політикам для забезпечення дальших експансіоністських планів щодо етнічних українських земель, які знаходилися поза державними кордонами Польщі. Слід враховувати і те, що в умовах нестабільності Версальської системи впливові європейські держави виявили зростаючу увагу до західноукраїнських проблем. Польщі належала активна роль у цій небезпечній дипломатичній грі. Водночас перетворення Східної Галичини та Волині на гострий вузол міжнародних відносин не сприяло стабілізації їх внутрішнього розвитку, перешкоджало консолідації західноукраїнського політичного життя.

На початку 20-х рр. така консолідація здавалась реальною. Спостерігались примітні прояви дій у єдиному напрямі — збройні виступи проти окупантів, у яких брали діяльну участь і створена наприкінці 1920 р. Українська військова організація (УВО), і прорадянськи настроєні партизани Волині й Тернопільщини (І.Цепко, П.Шеремета, С.Мельничук), загальна підтримка Українського університету, що діяв у підпіллі. Ліва течія, котра протягом кількох років існувала в самій УВО, певний час утримувала її керівництво від одверто ворожих дій щодо радянської України.

Зростає бажання до переїзду в УСРР, яке виявляли різні шари західноукраїнського населення — і не тільки Східної Галичини або Волині. Воно

розвивалось у річці більш загального явища, властивого широким колам всієї української інтелігенції як на батьківщині, так і в еміграції — прагнення до об'єднання національних сил в ім'я державотворчої роботи. В 20-х рр. можливості для цього існували тільки в УСРР.

Тоненький струмочок, який почався поверненням з еміграції М.Грушевського та його колег з партії Українських соціал-революціонерів (УПСР), перетворився на справжній потік, що протягом 20—30-х рр. прибував до Києва, Харкова, інших міст України. Найбільшу частку приїжджих становили галичани — представники інтелігенції, письменники й діячі мистецтва, військові УГА та студенти українських шкіл у Чехословаччині, робітники, які опинились поза Вітчизною. Вони активно включалися у суспільно-економічне, громадське та військове життя молодої Української республіки. Справжній ренесанс національної мови й культури, атмосфера загального піднесення в роки, які історики назвали новаторськими, справляли зворотний вплив на західноукраїнське населення, його політичні настрої й розвиток. Без перебільшення можна стверджувати, що події в Україні посідали чільне місце серед проблем, які найбільше хвилювали співвітчизників за кордоном.

Поступове, а з початку 30-х рр. обвальне згортання українізації, політичні переслідування, що почалися репресіями проти інтелігенції й військових, гарячкова колективізація у „рік великого перелому“ (1929), а особливо страшний голодомор 1933 р., як і пізніші масові політично-репресивні кампанії, гальмували, а то й надали зворотного напрямку прорадянським симпатіям значної частини західноукраїнської інтелігенції. Природному процесу зближення й єднання національних сил українців, між якими чужа воля вкотре провела державні кордони, було завдано величезної шкоди.

Все це одразу ж негативно відбилося й на політичній обстановці в Східній Галичині й Волині, на Закарпатті. Явища, які відбувалися тут, дедалі ускладнювали становище українців. Промисловість і сільське господарство перебували у стані стагнації, використовувалися як допоміжний резерв народного господарства Польщі, Чехословаччини й Румунії, які, в свою чергу, боролись за виживання в складному механізмі світової економіки.

Усвідомлюючи загальне невдоволення населення приєднаних територій, польські політичні кола ще 1921 р. висунули план побудови всередині держави — між Віслою й Сяном — „трикутника без-

пеки" Реалізація його розпочалась вже після смерті Ю Пилсудського Шестирічний план (1936-1941) розбудови збройних сил передбачав створення Центрального промислового округу, що становив би основу розвинутої військової індустрії Звичайно, це мало здійснюватись за рахунок інших територій країни, зокрема західноукраїнських Та жорстока їх експлуатація не врятувала економіку поверсальської Польщі Показники її промислового розвитку були гіршими, ніж у більшості європейських країн, їх майже вдвічі перевищила інша володарка українських земель — Румунія Годи й говорити про промислове відставання Східної Галичини та Волині Двадцять міжвоєнних років не збільшили чисельності ані західноукраїнських робітників, ані населення міст (за винятком Львова) Тут не було жодного великого сучасного підприємства

Становище сільського господарства також виглядало безрадсним І все ж, незважаючи на велике поміщицьке землеволодіння, де (у Східній Галичині та Волині) домінували поляки попри земельні реформи покликані створити міцну базу для польських військових осадників а згодом і цивільних колоністів, українське селянство не втратило своїх позицій, а заможні його верстви на важливих напрямках розширили їх Значного розвитку дістали сільська кооперація кооперативний рух взагалі Створювалися зв'язані з ним банки Повол набрав силу український середній клас Серед його представників, як і серед інтелігенції, знаходилося чимало вихідців з родин священиків Отримуючи освіту, західноукраїнська молодь не діставала роботи в містах і прямувала до села Все це надавало своєрідності громадському життю

Радикалізація громадсько-політичного життя

уперечності в українському русі, котрі визрівали з перших днів революційно-визвольної боротьби і відступали на другий план у перші роки опору окупантам, поглибилися після того, як загарбання Східної Галичини було остаточно санкціоновано Заходом

Та звична для старих політичних сил тактика лояльного співробітництва з центром ігнорувала нові реалії привнесені світовою війною та виром перших бурхливих повоєнних років Ця лінія виявилася неприйнятною для сил, які тоді вийшли на політичну арену і змінили обличчя Східної Галичини та Волині Здобутий ними досвід радикаль-

них дій вже не можна було перекреслити

Сила молоді як активного політичного чинника західноукраїнського суспільства суттєво збільшувалась у зв'язку з тим, що в 20-30-х рр у національну боротьбу з юнацьких літ вступали діти учасників визвольних змагань за часів Австро-Угорської та Російської імперій, молодші брати оборонців західноукраїнських земель у 1918-1919 рр, покоління, котре в повсякденному житті безпосередньо на собі зазнавало всіх прикроців від нових володарів

Радикалізм молоді привносить у національно-визвольний рух не лише беззастережно позитивне Становлячи приклад безкомпромисності у боротьбі проти іноземного поневолення, молодь, часто-густо не виявляє належного знання нагромадженого попередніми поколіннями (і не тільки власного народу) досвіду, ій часом бракує копіткого й систематичного аналізу поточних змін Все це враховується різними політичними силами, для яких боротьба за молодь є неодмінною умовою їх власного майбутнього

Молодь дедалі сильніше приваблювала безпосередню боротьбу з окупантами, саботажні акції й напади на польські постерунки Їх організатор — українська військова організація (УВО) привертала зростаючі симпатії молодих поколінь Готуючись до створення її наступниці на більш широкій основі, Є Коновалець надавав важливого значення розробці ідеології нового формування Основну роботу в цьому напрямі виконував Д Донцов 1926 р у Львові вийшла друком його книга „Націоналізм“ Українська форма націоналізму, яку обстоював автор і яка виявилася досить поширеною в Європі, дістала назву „інтегрального націоналізму“ Він вів до розбрату і в українському національному русі Викладені в книзі Д Донцова побудови були звернуті передусім до молоді Він розумів історичний розвиток як „вічний гін народів до експансії і підбою“ Потреба філософського осмислення, до якого природно тягнуться більш досвідчені люди, підминялася запереченням загально визнаних законності історичного розвитку Всі вони проголошувалися геть відкинутими сучасністю Для автора мав сенс „лише один закон“ — „закон боротьби закон вічного суперництва націй“ Визнання права на існування тільки за цим „єдиним законом“ мало виразне політичне спрямування В такий спосіб прокладався шлях нав'язування „єдиної норми поведінки“, обстоювалася необхідність „єдиної організації“ з „єдиним вождем“

Так само, як „інтернаціоналізм“, расизм Донцова мав на меті прилучити його послідовників до сильних світу цього. Подібна програма могла лише відштовхнути від українського націоналістичного руху демократії світу. Натомість вона привертала увагу фашистських режимів у Європі, рівно як і „інтегральних націоналістів“ у Румунії, Угорщині, Югославії. На такій ідеології було побудовано Організацію українських націоналістів (січень — лютий 1929 р.) Загальна економічна криза, яка боляче вдарила по слабозрозумілому народному господарству західноукраїнських земель, жорстока й кривава „паціфікація“ Східної Галичини, що набула широкого міжнародного розголосу та була винесена на обговорення Ліги націй, з одного боку, та зростаюче невдоволення подіями в радянській Україні — з другого, посилювали популярність ОУН, особливо серед молоді. І хоча її зростаючий авторитет турбував впливові українські партії, які в легальній пресі іноді досить різко критикували ОУН, вони водночас зовсім не дурналися контактів з нею. З плином часу, розходження ставали менш помітними.

І в цих умовах видатні діячі КПЗУ продовжували опрацьовувати шляхи розв'язання не лише соціальних, а й національних проблем, прагнучи єдності революційно-визвольної боротьби. Залишаючись послідовними противниками ОУН, вони з повагою і розумінням ставилися до тих, хто справді виступав за визволення під її прапорами. В липні 1932 р. М. Заячківський (Косар), тодішній керівник КПЗУ, виступив із статтею, де роз'яснював: „Було б неприпустимою помилкою ідентифікувати провід ОУН — УВО і ту контрреволюційну суть, яку цей провід надавав і надає організації з тими сотнями низовиків, яких зв'язує з ОУН — УВО щира віра в її протиокупаційне вістря, які хочуть і фактично борються за національне визволення українського народу з-під польської окупації“.

Подібне сміливе твердження не могло не дратувати догматиків у Москві. Ширячи підозри щодо націоналістичних відхилень керівників КП(б)У, вони стократ захоплювалися цими підозрами коли йшлося про комуністів Західної України. У черговий раз лідери КПЗУ стали об'єктом наклепницької кампанії та були замінені.

Зрозуміло, що за цих обставин саме існування Комуністичної партії Західної України не лише підважувалось, а й ставало проблематичним. Це врешті-решт підтвердилось масовими репресіями

проти західноукраїнських комуністів, розпуском і ліквідацією КПЗУ.

Цей безпричинний акт був лише одним з багатьох у тяжкому ланцюзі злочинів і непорозумінь, які завдали серйозного удару розвитку погоджених дій у боротьбі за визволення західноукраїнських земель від чужого ярма. Звивиста напрямна природної й необхідної консолідації національних сил ще раз зазнала бічного, навіть зворотного виверту. Контакти між прихильниками ОУН і комуністами у другій половині 30-х рр. відбувалися хіба що у концтаборах і тюрмах.

Напередодні світової війни

Наприкінці 30-х рр. центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Події, які відбувалися тут, у котрій раз у складній обстановці переддня 2-ї світової війни, знову поставили проблеми єдності української нації та її возз'єднання в епіцентр європейської політики. Та це пояснювалося, однак, не органічними факторами внутрішнього розвитку, а шаленим виром міжнародних подій. Уже початок насильницького окраювання Чехословаччини привернув увагу світової громадськості до становища й долі Закарпаття, яке поступово виходило за рамки попереднього міжнародно-правового врегулювання. В боротьбу за новий його статус вступили впливові зовнішньополітичні сили.

Змагалися три головних варіанти розвитку подій: чехословацький, угорський, врешті — орієнтація на існування окремої держави „Карпатська Україна“. Вони змінювали один одного в міру розвитку передусім міжнародної обстановки. Перший зводився до залишення бодай пом'якшених зв'язків між Закарпаттям і Прагою. У цьому напрямі й розгорнули активність українські діячі Закарпаття. З жовтня 1938 р. щойно створена Руська національна рада висунула вимогу реальної автономії Закарпаття, домагаючись поступок від центру. Втім через кілька днів був створений уряд автономії на чолі з А. Бродієм — відомим прихильником угорської орієнтації. Ще через два тижні уряд очолив Д. Волошин, який користувався найбільшими між тодішніх політичних діячів симпатіями населення та послідовніше орієнтувався на існування закарпатської державності.

Останнє слово в розв'язанні проблеми „Підкарпатської Русі“ вже належало Німеччині,

якій у Мюнхені фактично видали „карт бланш“ на свободу дій у Центральній і Східній Європі. До остаточної ліквідації Чехословаччини Німеччина приховувала свої справжні наміри. Сподіваючись на її підтримку, створювались українські формування Закарпаття, об'єднані в „Карпатську Січ“. Вони поповнювались за рахунок добровольців. Значна їх кількість прибувала з Галичини.

В міру дальшого заповзання Європи в загальну війну інтереси українців нехтувались все одвертіше. Спочатку Гітлер за Віденським арбітражем (2 листопада 1938 р.) віддав Будапешту південну частину Закарпаття з Ужгородом і Мукачевим включно. Десятки тисяч українців знову опинилися під уторським ярмом. Розчленування Чехословаччини в середині березня 1939 р. зняло будь-які покрови з гітлерівської політики. Не бажаючи надто посилювати Будапешт приєднанням Словаччини, Берлін погодився на включення всього Закарпаття до Угорщини. Незалежність Словаччини віталась Німеччиною, проголошення того ж самого дня окремого державного існування „Карпатської України“ зустрінуто із неприхованим роздратуванням. 15 березня 1939 р. німецькі війська рушили на Прагу. Того ж дня угорці розпочали загальний наступ. Через кілька годин уряд і новообраний президент А. Волошин змушені були залишити територію Закарпаття. Нечисленні загони Карпатської Січі самовіддано протистояли нападникам.

Карпатська Україна проіснувала кілька днів, залишивши свій слід у боротьбі за національну державність. Західноукраїнське населення дістало кілька важливих історичних уроків. Воно ще раз наочно пересвідчилося у неспроможності й небезпечності орієнтації на підтримку чужих держав. Стало незаперечним, що зацікавленість „українським питанням“ продиктована бажанням Німеччини використати його у власних агресивних, загарбницьких цілях.

Надзвичайно тяжким виявився міжвоєнний період у житті Східної Галичини й Волині, Закарпаття та Буковини, Хотинщини й Ізмаїльщини. Розділені між трьома сусідніми державами, відірвані від основного масиву етнічної території, вони залишилися вірними історичним прагненням і традиціям українського народу. В 20—30-х рр. революційно-визвольний рух усе яскравіше виливається у боротьбу за воз'єднання. Незважаючи на зростаючі внутрішні труднощі, які робили тоді неможливим досягнення єдності, вона продовжувала набирати силу. Ставало все більш відчутним, що наступний історичний період покинчить з однією з найбільших багатомісних несправедливостей, заподіяних Україні. Загальний збройний конфлікт, що невблаганно насувався, перетворював природний процес воз'єднання на надзвичайно болючий для українського народу.

Друга світова війна

Українське суспільство у 1939-1941 рр.

З огляду на пріоритетну роль воєнного фактора у сталінській зовнішній політиці інтенсивно розвивалися машинобудування і хімічна промисловість. Продуктивні можливості економіки України були великі і як складові єдиного господарського комплексу СРСР неухильно зростали, посідаючи величезну питому вагу серед інших республік. Традиційно основна база важкої промисловості країни, розташована в Донбасі й Придніпров'ї та остаточно інтегрована під час індустріалізації в союзній економіці, досягла на кінець 30-х рр найбільшої продуктивної потужності. В 1940 р продукція всієї промисловості України зросла в 7,3 рази порівняно з 1913 р, а крупної — майже у 10 разів. За розвитком промисловості республіка посідала друге місце в СРСР після Росії і випереджала ряд західноєвропейських країн.

Відповідно нарощувалися й потужності паливно-енергетичної бази. Донбас на кінець міжвоєнного періоду зберігав роль основного кам'яновугільного басейну країни. На кінець 30-х — на початок 40-х рр остаточно виявилось призначення щойно збудованої „матеріально-технічної бази соціалізму“ як, по суті, потужного воєнно-промислового комплексу. Причому українська економічна база являла собою її наріжний камінь. Новозбудовані підприємства кольорової металургії мали вирішальне значення у виробництві сучасного озброєння.

Потужний промисловий потенціал української економіки забезпечував її робітничий клас. Масові поповнення вихідцями із селян під час індустріалізації не могли не знизити його кваліфікаційний рівень. Але на початок 40-х рр українське робітництво зуміло подолати труднощі свого зростання, поліпшити якісний склад. Воно по праву вважалося найбільш кваліфікованим загоном робітництва країни. Трудова активність, що часто виливалася у нав'язане робітникам командно-адміністративною системою т зв „соціалістичне змагання“, не завжди давала реальну віддачу. Вже у кінці 30-х рр з'ясувалося, що цей витвір сталінських партпаратників хвибує на заформалізованість, веде до виснажливої, низькооплачуваної праці, реально не підкріпленої широко рекламованими „соціальними перевагами“. А втім, високий професіоналізм окремих виробничників, їхня чесна праця, даючи значний економічний ефект, створювали ілюзію масовості змагання, його доцільності. На будь-якому великому підприємстві відчувалася гостра нестача технічних спеціалістів і керівників промисловості. На Макіївському металургійному заводі, наприклад, залишилося лише двоє дипломованих інженерів і 31 технік. Становище ускладнювалося тим, що посади репресованих фахівців займали висуванці з робітників, які не мали відповідної технічної, а то й загальної освіти. Обстановка в промисловості нагадувала міноване поле залякана технічна інтелігенція у складних ситуаціях на виробництві, а вони траплялися часто, не хотіла брати на себе відповідальність, йти на ризиковані рішення. У разі невдачі такого спеціаліста могли якщо не репресувати, то принаймні зняти з роботи, шельмувати.

Адміністративно-репресивні методи керівництва економікою, нескінченні підхльостування ставали на кінець 30-х рр перешкодою у нормальному функціонуванні новозбудованої потужної промисловості. Дедал більше давалися взнаки суперечності між освоєнням нових технологій та інтенсивними методами праці і надцентралізованою системою планування та управління економікою. Особливо це відчувалося у паливно-енергетичній базі та металургії України, від чого прямо залежало зростання таких нових галузей як тракторна, моторобудівна, електротехнічна, літакобудівна та інші. Багато підприємств не виконували плани. Причина цього полягала у відставанні виплавки металу від потреб машинобудування, нестачі енергії.

Складності в економіці командно-адміністра-

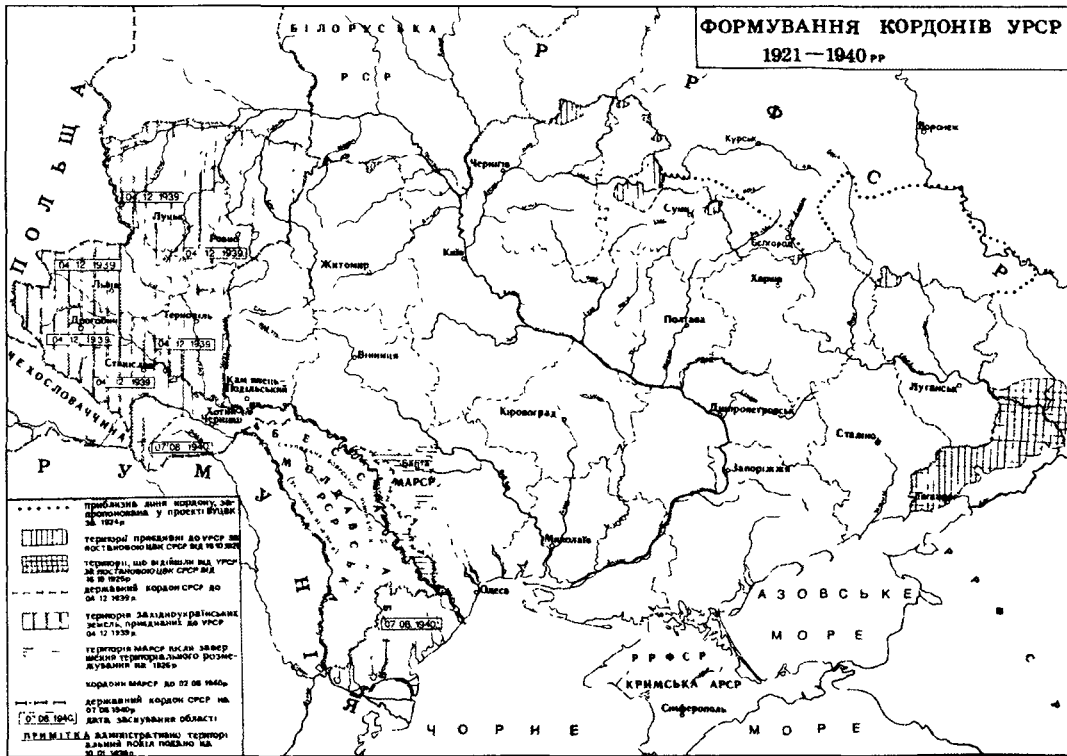
тивна система намагалася усунути притаманними їй натискними, наказними методами. Так, було вжито жорстоких, аж до увільнень з роботи за запізнення на 20 хвилини, заходів щодо порушень трудової дисципліни. Іншим указом збільшувався робочий день, заборонявся самовільний вихід робітників і службовців з підприємств та установ. Трохи пізніше випуск неякісної і нестандартної продукції прирівняли до свідомого шкідництва. Неучасть у соціалістичному змаганні почала розглядатися як ознака нелояльності. У цій атмосфері економіку постійно лихомило. Але разом з тим робилися спроби запровадити хоч і в обмеженому вигляді госпрозрахункові регулятори на виробництві. Вдалися і до нових вливань коштів, особливо в оборонну галузь промисловості. На 1941 р. асигнування на оборону становили 43,4% державного бюджету.

На кінець 1940 р. Україна видобувала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, виробляла 64,7 — чавуну, 48,8 — сталі, 67,6 — залізної руди, 25,7% — електроенергії тощо. Завдяки кільком урожайним рокам, практично дармовій праці селян, а також запровадженню механізації, передових методів агрокультури в тому ж році кол-

госпи України дали понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% — цукру, 20% — м'яса і т.ін.

Дальшим утвердженням сталінської тиранічної диктатури, проникненням в уми й душі мільйонів людей тоталітарної ідеології й моралі характеризувалося суспільно-політичне і культурне життя 41-мільйонного українського народу. Впровадження т.зв. „культурної революції“ означало, по суті, втягнення найширших мас населення в орбіту комуністичної ідеології в її сталінському варіанті. На це держава коштів не шкодувала. В 1940—1941 рр. у республіці працювало 32 тис. шкіл, близько 700 технікумів, 173 вузи, а кількість молоді, яка навчалася, збільшилася втричі порівняно з 1913 р. Особлива увага приділялася Академії наук, тематики якої була максимально наближеною до народно-господарських потреб. В Україні, де працювали такі видатні вчені як М.Боголюбов, О.Богомолець, М.Кирилов, І.Курчатов, М.Лаврентев, Є.Патон та інші, мали місце вагомі досягнення в розщепленні атомного ядра, отриманні рідких газів, винаході автоматичного дугового електрозварювання тощо.

Один за одним з'являлися нові літературні, об-

разотворчі, музичні твори, театральні вистави, кінофільми. Багато з цих творів були позначені талантом, щирою вірою у нові ідеали. Але, на жаль, домінувало у них політичне підґрунтя. При всьому критицизмі щодо змісту духовної культури цього часу не можна не відзначити, що чимала увага приділялася поширенню та вкоріненню в усі ланки культурного життя української мови. Нерідко це робилося методами властивими командно-адміністративній системі.

В обстановці неймовірного нагнітання культу особи Сталіна, штучного роздмухування класової боротьби, невтомного вишукування „ворогів народу“, силового утвердження „соціалістичного реалізму“ весь досить вагомий культурницький потенціал використовувався не за призначенням і був цілковито підпорядкований завданням агітпропівської роботи комуністичної партії.

Радянсько-німецький альянс і воз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР

У кінці 30-х рр. обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох протилежних полюсів. На заході це була нацистська Німеччина, що очолила т. зв. антикомінтернівський пакт, до якого входили ще й Японія та Італія. На сході — Радянський Союз. Нездоланні суперечності розділяли Німеччину і СРСР.

Але, здавалося б, неймовірно, сталося. 23 серпня 1939 р. світ був уражений звісткою, переданою вночі по радіо, про підписання радянсько-німецького договору про ненапад. Якщо укладення подібного пакту з потенційним агресором можна було тлумачити як законну спробу відвернення війни, то вже зовсім інакше слід було розцінювати таємні протоколи до пакту, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. За цими домовленостями, існування яких Радянський Союз протягом піввіку категорично заперечував, Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. Саме територіальний вииграш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і було основною метою радянсько-німецького пакту. І менше всього Сталін з Молотовим переслідували мету відвернення війни — тоді Німеччина ще не була готовою до нападу на СРСР, навіть не мала

відповідного плану, хоча, звичайно, таку мету планала давно.

Безпосереднім результатом пакту „Ріббен-троп—Молотов“ був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула світова війна. Згідно з пактом СРСР був поставлений у становище фактичного союзника воюючої Німеччини і це давало гітлерівському урядові підстави тиснути на радянське керівництво з метою спонукати його до якнайшвидшого вступу у війну проти Польщі зі сходу. Сталінський уряд, вживши необхідних заходів на такий поворот подій, — був створений Український фронт на чолі з С.Тимошенком — усе ж не поспішав видавати наказ про перехід кордону. Лише після неодноразових демаршів з боку німців таке рішення було прийняте.

Але не так наполягання нацистської сторони підштовхнули Сталіна до вступу у війну, як те, що вермахт, громлячи польські війська, стрімко наближався до західноукраїнських і західнобілоруських земель, які таємними протоколами мали підпасти під радянський контроль. Сталінський уряд 17 вересня 1939 р. дав наказ військам вступити на території Західної України та Західної Білорусії.

Головним завданням радянських військ було якнайшвидше зайняти Львів. Але це було метою і німецького командування, яке кинуло на львівський напрямок 18-й корпус, що майже повністю оточив місто. Вночі 19 вересня у Львів по тернопільському шосе пробилася радянська мотомеханізована розвідувальна група на чолі з комбригом Я.Шарабурком.

22 вересня о 14.00 год. частини 2-го кавалерійського корпусу Червоної армії почали входити до Львова. Того ж дня у Брест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

28 вересня радянсько-німецький воєнно-політичний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти майже беззахисної Польщі, був підтверджений новим договором — про дружбу і кордон. Протягом 50 років самий факт укладення такого договору між „першою в світі країною перемігшого соціалізму“ — Радянським Союзом і „ворогом усього миролюбного людства“ — нацистською Німеччиною, як і його зміст, становив одну з найбільших державних таємниць в СРСР. Для цього були підстави. Адже в очах світової прогресивної громадськості Радянський Союз робив докорінний поворот у своїй антифашистській

зовнішній політиці. Таку більш ніж сумнівну переорієнтацію СРСР визнав нарком закордонних справ В. Молотов, проголосивши привселюдно, що „не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за знищення гітлеризму“.

Та як би там не було, новий договір СРСР з Німеччиною, уточнюючи розмежувальну лінію між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських та західнобілоруських земель до складу СРСР. Крім того, створював умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, споконвічних українських територій, населених переважно українцями. Після пред'явлення ультиматуму про повернення цих земель Румунія у червні 1940 р. задовольнила радянську вимогу.

Одним з найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. Слід зазначити, що спочатку процес радянзації відбувався за співчутливості і навіть за підтримки місцевого українського населення, що настраждалося від польської та румунської колонізації. Місцеві комуністи, комсомольці, прибічники радянської влади створювали робітничі загони, селянську міліцію, розганяли органи окупаційної влади, запроваджували „революційний порядок“. Усе це згодом видавалося за початок соціалістичної революції на заході України, рушійною силою якої були широкі народні маси. Насправді ця революція, а точніше радянська, відбувалася за сценарієм, розробленим у Києві і затвердженим у Москві.

Широкомасштабна радянська відбувалася і на селі. Повсюдно „селянські комітети“ заходилися розподіляти поміщицьку землю, реманент, худобу, посівний матеріал. Але отримавши від радянської влади у своє володіння понад 1 млн га землі, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації. І всі підстави для цього були. Колгоспи таки почали насаджуватися без належних умов і підготовки. Але виробництво сільськогосподарської продукції не зросло.

Заходи радянської влади включали в собі розподіл серед міської голоти житла, націоналізованого після втечі польських чиновників та підприємців. Сенсацією було повсюдне запровадження української мови, а також українського репертуару в театрах і різке збільшення кількості українських шкіл (до 6,5 тис.) з одночасним скороченням польських. Радянська влада наче зразу наголосила на своїх

пріоритетах, збільшивши заробітну платню працівникам освіти та охорони здоров'я. А якщо додати до цього переведення преси і видавництва на українську мову, пропагування українського фольклору різноманітними хоровими, драматичними, хореографічними ансамблями та студіями, завезення зі східних областей великої кількості книг українською мовою, то можна говорити про своєрідну українську культурну революцію у західноукраїнському регіоні.

Минуло не так вже багато часу, і місцева громадськість, придивившись до того, що відбувалося, з подивом стала помічати дедалі більше ознак „показухи“ і фальш радянської українізації. А непримирненне, вороже ставлення нових властей до Української греко-католицької церкви, що користувалася в народі довірою і авторитетом, просто налякала.

Найнеприємнішим було те, що більшовики, утворюючи українські радянські цінності, нещадно руйнували й без того слабкі культурницькі осередки й громадські центри, місцеві традиції українців, з якими були змушені рахуватися навіть польські колонізатори. Зробивши добру справу заснувавши у Львові на базі Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка філіал Академії наук, власті ліквідували НТШ, а ряд його активних діячів репресували. Провідне становище у львівському філіалі АН УРСР фактично посіли надіслані з Києва „надійні кадри“.

З осені 1939 по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства близько 10% населення. Всього вислано 312 тис. сімей.

Крім загального завдання здійснити максимально швидко соціальне нівелювання населення нових територій з рештою населення республіки, репресивні акції ставили за мету забезпечити „вільне волевиявлення трудящих“ для відновлення радянської влади і входження до складу Української РСР. За короткий час відбулися заходи, пов'язані з процесом оформлення включення Західної України і Буковини до складу СРСР та УРСР. А сесії Верховних рад СРСР та УРСР ухвалили потрібні рішення.

Хоч як не намагалася сталінська пропаганда, а за нею і партійні історики подати включення Західної України до складу Радянського Союзу як наслідок всенародного волевиявлення, посилаючись на типово радянські наслідки голосування, коли у „виборах“ брали участь „майже всі“ виборці, а го-

лосували вони, як правило, „майже одноставно“, в дійсності було не так. Вже на першому етапі радянизації далеко не всі були задоволені і новими порядками, і новими „хазяями життя“. Чимдалі все більше людей почали відвертатися від „совітів“.

У краї була сила, що за будь-яких обставин залишалася непримиренною щодо комуністів, як прийшлих, так і місцевих, щодо радянизації — Організація українських націоналістів. Вона чинила опір новій владі та її представникам, вважаючи їх окупаційним режимом. Мережа підпільних осередків ОУН поширювала листівки, гуртувала молодь, подекуди чинила збройні акції проти радянських органів, військових НКВС, обрушив на оунівців жорстокі репресії.

Приєднання західної частини українських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснене в умовах протистояння двох тоталітарних систем і насильницькими методами.

Наростання загрози нацистської агресії. Стан обороноздатності СРСР

18 грудня 1940 р генеральним штабом збройних сил Німеччини було остаточно завершено особливе завдання фюрера — розроблено т зв директиву № 21 (план „Барбаросса“) Це був план нападу на Радянський Союз та його розгрому шляхом „блискавичної“ війни. Давню мету королів і кайзерів про Україну як „німецьку Індію“, тобто багату колонію, „фюрер“ підкріпив антибільшовизмом і расистською ідеологією. Від численних закликів перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток „рейху“, включивши її до „великонімецького простору“, аби Німеччина не опинилася у лещатах голоду, як це було в Першу світову війну, гітлерівці перейшли до справи. Подібна доля чекала європейську частину Росії, Білорусію, прибалтійські республіки.

Цьому відповідав воєнно-політичний план „Барбаросса“. В інструктивному додатку до нього гранично відверто і вичерпно говорилося щодо характеру війни: „Війна проти Росії — один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це древня битва германців проти слов'янства, захист європейської культури від московсько-азіатського нашествия, оборона проти європейського більшовизму. Мета цієї війни — розгром

сьогоднішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю“.

Термін нападу умовно призначався на травень 1941 р. Передбачалося, що навальними концентрованими ударами вермахт оточить, розсіче і знищить основні сили радянських військ, зосереджених у ритулі до кордону. Кампанія триватиме від кількох тижнів до кількох місяців і завершиться виходом німецьких військ на лінію „два А“ — Архангельськ — Астрахань. У „східному поході“ до Німеччини приєднувалися Італія, Угорщина, Румунія, Словаччина, деякі інші країни. Причому розраховуватися з ними нацистська верхівка передбачала передачею їм окремих територій України.

Незважаючи на те, що в політичних колах панували настрої самовпевненості, військове керівництво, організатори воєнної економіки приділяли підготовці „східного походу“ виняткову увагу. А можливості у них були величезні. Німеччина використовувала воєнно-економічну базу, яка чи не вдвічі переважала аналогічний потенціал Радянського Союзу і до того ж відзначалася високим рівнем технологій. Це дало змогу належним чином озброїти армію вторгнення.

Сучасні історики не можуть обминути питання, що, як кровоточива рана, не загоюється в пам'яті і душах поколінь: „Як же могло статися те, що сталося у 1941—1942 рр з нашим народом та його армією?“. Адже не менше 20 років міжвоєнного періоду країна, народ готувалися до можливої війни, всіляко посилювали обороноздатність, спираючись на великі потужності воєнно-економічного потенціалу, створеного в роки „побудови соціалізму“.

Проте, незважаючи на наявність новітніх моделей танків і літаків, реактивних мінометів і автоматів, промисловість продовжувала масове виробництво озброєння застарілих зразків. А деякі найбільш вдалі моделі було взагалі безпідставно знято з виробництва (наприклад, протитанкову 45 мм гармату, протитанкову рушницю, протитанкову гранату). Взагалі для оборонної промисловості останніх передвоєнних років характерною була загальмованість, некомпетентність в освоєнні найновіших зразків озброєння. Давалося взнаки усунення найбільш кваліфікованих під час „великого терору“. Та й у вищих ешелонах влади після укладення радянсько-німецького пакту створилася ілюзія відсутності безпосередньої загрози війни, а відтак необхідності квапитися.

Між тим чисельність армії швидко зростала. З 1939 по 1941 р було сформовано 125 нових дивізій

В одному тільки Київському особливому військово-му окрузі утворено 8 механізованих корпусів, 8 стрілецьких, 10 авіаційних дивізій, 5 артилерійських протитанкових бригад тощо Але озброєння, що для них надходило, було переважно застарілих зразків Отже, хоча за кількісними показниками Червоної армії не було рівних у світі — лише за танками і літаками вона переважала майже удвоє Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію разом узяті, — нових моделей танків було у неї всього 18%, а літаків і того менше — 9%

Утім, така величезна маса навіть застарілого озброєння давала шанси зберегти боєздатність армії, хоча б в обороні Для цього потрібне було одне кваліфіковане керівництво Чи не найбільша трагедія Червоної армії полягала саме у відсутності такого Криваві сталінські „чистки“ 30-х — початку 40-х рр завдали Збройним силам непоправних утрат За 17 місяців (з травня 1937 р) з армії було усунуто не менш як 44 тис представників комскладу

З названої кількості репресованих 1/3 припадала на Київський особливий військовий округ Найбільше постраждав вищий комсклад, де кожні двоє з трьох стали жертвами репресій

Коли, отямившись на якийсь час від несамовитої боротьби проти „шпигунів і диверсантів“ у Червоній армії, Сталін і Ворошилов звернули увагу на стан командних кадрів, то з'ясувалося, що обезголовлено було не тільки військові округи та їх штаби, не тільки корпуси і дивізії, але й 70% полків і 80% батальйонів

І тоді вдалися до випробуваного методу вирішення кадрових питань — „висування“ Ця кадрова „ротація“ призвела до сумних наслідків На початок 1941 р лише 7% командно-начальницького складу мали вищу освіту, а 37% взагалі не мали відповідної освіти І це при тому, що тодішня армія взагалі відзначалася невисоким освітнім рівнем (у КОВО до 40-50% червоноармійців були неграмотними й малограмотними) „Спостерігалось страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільних відлучок, дезертирства Багато командирів почували себе розгубленими, нездатними навести порядок“, — це свідчення командуючого Київським округом Г Жукова

Жахливий стан Червоної армії був, звичайно, відомий потенційному противнику І Гітлер, і Гейбельс, і Геринг глузливо називали Червону армію „глиняним колом без голови“ Акцентацією на відсутності „голови“ підкреслювалася безпора-

дність воєнної доктрини, на якій відбилися всі хиби сталінщини вслякя пропагувалися хвалькуваті заклики наркома оборони Ворошилова, що майбутня війна вестиметься на ворожій території, а противника буде розбито „могутнім ударом“ і „малою кров'ю“

А між тим, у лісових масивах Польщі з лютого 1941 р почалася концентрація та підготовка „армії вторгнення“ Вона налічувала загалом 5,5 млн солдатів та офіцерів, озброєнних 4,3 тис танків, до 5 тис літаків, 47,2 тис гармат і мінометів Це військо мало досвід сучасної війни, відзначалося високою професійною виучкою та бойовим духом і було, без сумніву, найкращою армією того часу Її було розподілено на три групи армій — „Північ“, „Центр“ і „Південь“ Причому на напрямках головних ударів німецькі війська мали 6-8 разову перевагу перед радянськими

Першими відчули наближення розв'язки прикордонники, які взяли під охорону новий кордон Нацистські спецслужби, створивши на території східної Польщі десятки диверсійно-розвідувальних центрів, чи не щодня порушуючи кордон, вели підривну роботу на радянській території

З червня 1940 р від численних резидентур закордонного відділу НКВС і головного розвідувального генштабу почали надходити тривожні сигнали про серйозні наміри нацистського уряду порушити радянсько-німецький договір про ненапад Одним з перших подав такі розвіддані радянський розвідник — український художник М Глуценко (агентурний псевдонім „Ярема“) А з квітня 1941 р така інформація надходила майже з 40 точок земної кулі й мало не щодня Причому у дев'яти випадках повідомлялися точні дані про напад Німеччини, кількість війська Таким чином, наркомат оборони і генштаб мали більше, ніж треба, надійної інформації про воєнну загрозу

Але ж до чого дивним було реагування радянського керівництва на титанічні зусилля розвідки Всі дані про підготовку агресивної війни Німеччиною відкидалися як дезінформуючі Вирішальну роль у такому злочинному безглузді відіграла настанова Сталіна, який виключав саму можливість того, що Гітлер наважиться розпочати війну проти СРСР до того, як розгромить Англію, тобто піти на ризик війни на два фронти

Смертельний ризик, під який цілком свідомо Сталін підставив країну, армію у найбільш фатальній ситуації в історії, коштував надто дорого і країна, і армія не були своєчасно переведені на ре-

жим посиленого забезпечення обороноздатності Війна вже грюкала у ворота, а народ, наче й не трапилося нічого, продовжував жити мирним, безтурботним життям

Тим часом по той бік кордону відбувалися останні приготування до „східного походу“ армії „третього рейху“ 17 червня 1941 р „фюрер“ видав наказ про напад на Радянський Союз Рівно о 20 00 21 червня у частини вермахту і люфтваффе надійшли і були негайно розпечатані спеціальні контейнери з наперед заготовленими таємними інструкціями та директивами

Тим часом радянські командири були у розпачі, відмичаючи приготування за Бугом і Прутом і будучи наказом Сталіна позбавленими права займати бойові рубежі, аби „не спровокувати агресора“ Ледь не поплатився своїм життям командуючий Київським особливим військовим округом М Кирпонос за те, що зробив спробу привести війська у бойову готовність і дозволив займати ім „передплля“ Досить незграбною спробою зняти напруження у суспільстві і водночас прозондувати реакцію Гітлера було повідомлення ТАРС від 14 червня 1941 р, де робився вигляд, що відносини між СРСР та Німеччиною складаються якнайкращим чином, а про війну мови бути не може

Проте тривога і занепокоєність на місцях передавалася у вищі ешелони політичного і військового керівництва Увечері 21 червня нарком оборони С Тимошенко і начальник генштабу Г Жуков спішно завітали до Сталіна і, посилаючись на новітні дані, зокрема на відомості, отримані від перебіжчиків, стали наполягати на приведенні усіх прикордонних округів у повну бойову готовність Але „вождь“ залишився вірним собі навіть у цій обстановці дав дозвіл на приведення військ у бойову готовність без права відкривати вогонь по військах противника, якщо вони перейдуть кордон

Те, що трапилося через лічені години, захопило радянські війська зненацька Але для Сталіна і його оточення напад Німеччини не був несподіванкою Велика гра, на кін якої було поставлено долю СРСР, для азартного гравця Сталіна, котрий, повіривши у власну непогрешливість, замкнув на собі всю владу в країні, закінчилася програшем А для народу, і без того вже ослабленого політично і духовно сталінським терором, спантеленого незграбними його зовнішньополітичними маневруваннями, починалася найбільша в історії трагедія

Напад Німеччини й оборонні бої 1941-1942 рр.

Те, про що люди боялися й подумати — велику війну і велику біду, приніс ім світанок 22 червня 1941 р — день нападу Німеччини на Радянський Союз

Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося здобуттю у найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами й родючими землями Цим самим Гітлер та його кліка намагалися посилити свою воєнну економіку, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР і досягнення світового панування За планом „Барбаросса“ на Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій „Південь“, їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, перетворених після початку війни у Південно-Західний та Південний фронти Концентрація в республіці цього найчисленнішого радянського військового угруповання пояснюється вказівкою Сталіна про те, що саме південний захід буде метою головного удару німецької армії Насправді першого і найтяжчого удару німецька армія завдала на центральному напрямі Співвідношення у бойовій техніці було також на користь радянських військ Якщо в німців та їх союзників на південно-західному напрямі налічувалося 850 танків, 16000 гармат і 1300 літаків, то у радянської сторони відповідно — 5625, 17000 та 2700 Більше 80% цієї техніки було застарілих конструкцій

Орієнтовані на пристосуванство, політпрацівники про обстановку на місцях намагалися доповідати у бадьоро-оптимістичних тональностях, хоча війська вже з перших годин війни почали відступати по всьому фронту В оперативному зведенні генштабу на 22 00 год 22 червня становило на фронтах зображувалося як відносно благополучне, таке, що не викликає тривоги „Німецькі регулярні війська протягом 22 червня вели бої з прикордонними частинами СРСР, маючи незначний успіх на окремих напрямках У другій половині дня, з підходом передових частин польових військ Червоної армії, атаки німецьких військ на переважній протяжності нашого кордону відбито з втратами для противника“

У дійсності перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу набрав несприятливого для Червоної армії характеру Вже у перші години війни було втрачено, по суті, всю авіацію першої лінії —

1200 бойових машин Швидко просуваючись, німецькі війська займали один аеродром за другим, і перебазувати тилову авіацію часто було нікуди, доводилося самим її нищити Армія невдовзі залишилася без прикриття з повітря В українському небі запанували літаки з чорними хрестами

Нечисленні вогнища оборони на кордоні де прикордонники трималися в надії на близький підхід основних сил, німецькі танки, не затримуючись, обминали, прагнули якомога далі і скоріше пробитися в гліб радянської території Найсерйозніший опір виявили радянські воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні, зокрема в районі Леско на р Санок (нині ця територія належить Польщі) Частина військ 17-ї німецької армії була затримана тут аж до початку липня 1941 р

Другого воєнного дня, згідно з директивою щойно створеної Ставки головного командування, виданою без врахування обстановки на фронті, мотомеханізовані корпуси перейшли в контрнаступ у районі Луцьк-Рівне-Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога Тиждень тривало це перше танкове побоїще Великої Вітчизняної війни, у якому з обох сторін взяла участь дві тисячі танків Втрати радянських військ, озброєнних переважно застарілою технікою, співвідносилися з втратами противника як 20 1 З 4200 танків у них залишилося лише 737, та й з тих не всі були придатні до використання

Так, уже на початковому етапі війни сталося найгірше — радянські війська залишившись без бойової техніки, піддалися настроям паніки та розгубленості У фронтівому лексиконі з'явилися страшні слова „оточення“, „оточенці“, „котел“ У ворожому кільці опинилися цілі дивізії, навіть корпуси

На той час із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберегли тільки 70 Червона армія втратила за перші три тижні війни 850 тис чоловік, 3,5 тис літаків, 6 тис танків, 9,5 тис гармат Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими Танкові армади ворога з автоматниками на броні, щільно прикриті з повітря авіацією, за лічені дні захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині — Хмельницький), Житомир і вийшли на підступ до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки

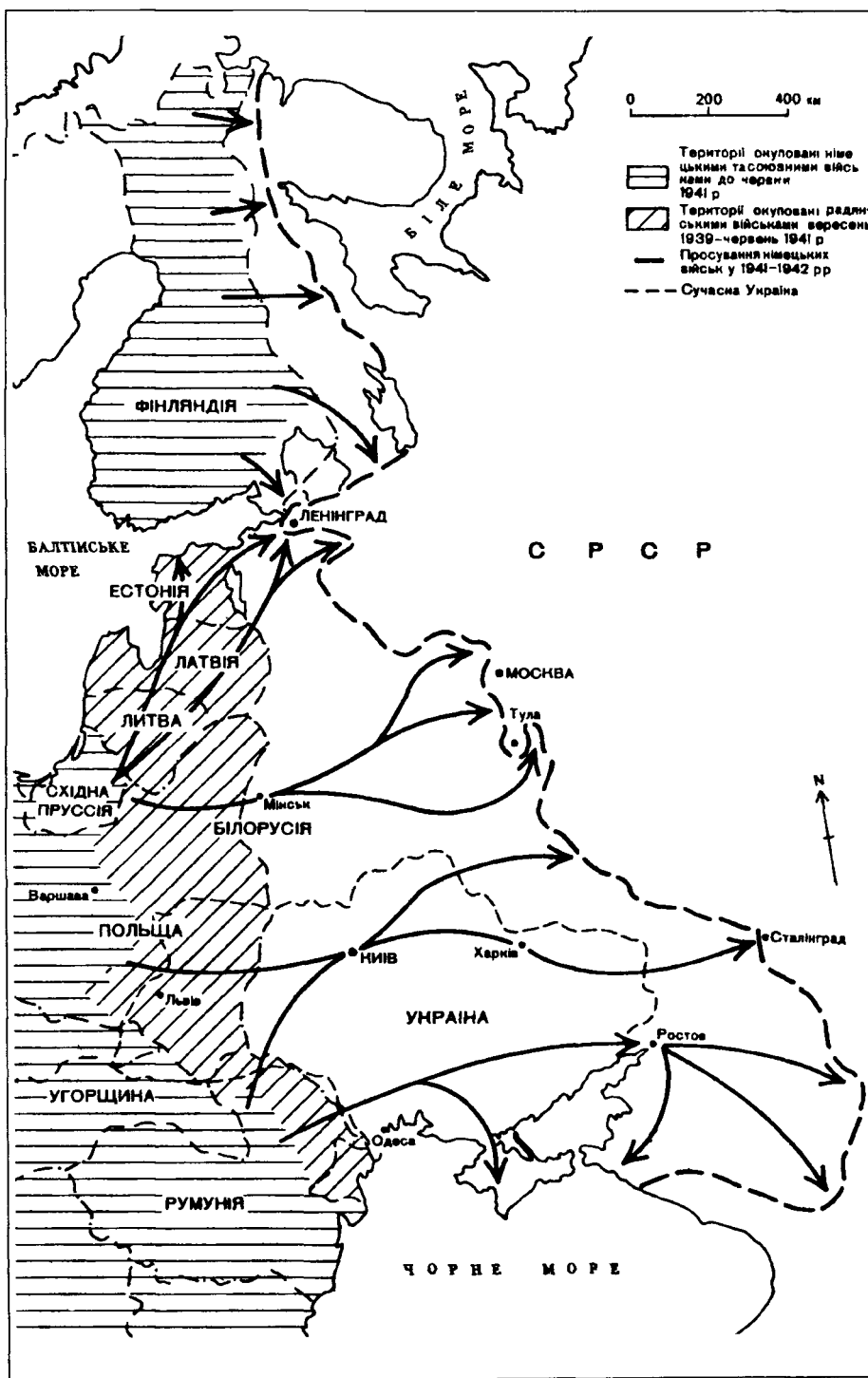
Драматичний характер подій на фронті ще

більше ускладнювався через шоковий стан Сталіна та усієї кремлівської верхівки з приводу того, що сталося Сталін, за виразом Г. Жукова, усвідомив усю фальш своєї передвоєнної політики і перші дні війни перебував у простраці Вождя і його оточення вразило те, що Гітлер наважився на порушення пакту про ненапад, те, що Червона армія не змогла вистояти перед нападником У найкритичніший для країни день 22 червня він не дав згоди на свій виступ по радіо, не знайшовся, що сказати народу, і виступав Молотов У той самий пекельний ранок Сталін спочатку був відмовився і від поста голови щойно створеної Ставки головного командування Про стан вождя С. Тимошенко згадував „Щоки запал, неголені, очі тьмяні, хмільні Він сидів за столом, як паралізований, повторював „Ми втратили все, що нам залишив товариш Ленін, немає нам прощення“ Таким я його ніколи не бачив“

Отже, є підстави вважати, що в стратегічному керівництві країною і армією у перший тиждень війни сталася криза Основоположні державні заходи, які визначали характер життя й діяльності суспільства у воєнний час, з'явилися із значним запізненням директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним властям прифронтових районів прийнято лише на 8-й день війни, Державний комітет оборони утворено на 9-й, а Сталін нарешті виступив перед народом аж на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному заході майже на 500 км, на заході — на 600 і на південному заході — на 350 км

Отямлюючись від потрясіння, викликаного падінням ворога, країна збирала сили для відсічі Гасло перших тижнів війни „Все — для фронту, все — для перемоги!“ відповідало найзаповітнішим настроям народу

Зусилля мільйонів людей у війні не на життя, а на смерть мали бути належно організовані й спрямовані Зробити це мусила політична структура тогочасного єдинопартійного суспільства — комуністична партія Вона уособлювала сталінську деспотичну командно-адміністративну систему, яка остаточно утвердилася і зосередила у собі всю владу в країні Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних кричущих прорахунків та помилок авторитарної влади поставила країну перед безоднею, мусила тепер в умовах найгострішої воєнно-політичної кризи своїми нещадними, тоталітарними методами врятувати її від загибелі

Наступ
Німеччини
у 1941 р

Першочергового значення набувало зміцнення Збройних сил Втрати, яких вони зазнали і від німецької агресії, і від сталінщини у довоєнні роки, були дещо компенсовані масовими патріотичними вчинками людей Водночас з мобілізацією на фронт більш як 2 млн жителів республіки (з них понад 200 тис добровольців) в Україні, за прикладом Москви і Ленінграда, з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створювали формування народно-ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу тощо Поступово мирна інерція величезних людських мас уповільнювалася, стопорилася Багатомільйонний народ вступив у війну

Період з липня по вересень 1941 р в Україні був неймовірно тяжким для Червоної армії, яка в нерівних кровопролитних боях робила відчайдушні спроби затримати просування броньованих полчищ Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами, далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон

Трагічні картини 1941 р і досі тривожать пам'ять ветеранів, яким довелося пережити лихоліття Один з них, полковник у відставці П Коваленко, згадував про серпневі події на Південному фронті „Всі дороги, ліси й переліски забиті військами, що відходять Армія починає втрачати обличчя, організація порушується Розпорядження і накази, що суперечать одне одному, сипляться як з рогу достатку Відчувається якась загальна розгубленість і розпач, шлоквіта безпорадність“

Ставка верховного головнокомандування, генеральний штаб, командування напрямками й фронтами вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань У бій кидали нові й нові сили Проте, незважаючи на контрудари радянських військ, ворог продовжував, хоч і дещо повільнішими темпами, ніж у червні, просуватися в глиб території Після того як упав Західний фронт і німці захопили майже всю Білорусію, вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямку Мужньо трималися захисники Києва, оборона якого тривала з 11 липня до 26 вересня, та Одеси — з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р

Надзвичайно складна обстановка виникла під Києвом Німці кинули на цю ділянку великі сили, передусім танки, авіацію Червона армія за допомогою місцевого населення більше двох місяців трима-

ла там оборону Але в радянського командування не вистачало танків, літаків, резервів Найбільше бракувало хисту і волі керівникам оборони столиці Будь-які їхні рішення та кроки були позначені страхом перед Сталіним і прагненням уникнути відповідальності

У кінці серпня противник безперешкодно форсував Дніпро на північ і південь від Києва й розпочав операцію по оточенню міста Загроза наростала день у день Ось чому командування Південно-Західного напрямку, доповідаючи Ставці про стан справ, висловилося за негайне відведення військ з київського виступу „Зволокання з відходом Південно-Західного фронту може призвести до втрати військ і величезної кількості матеріальної частини“ — писали Сталіну головнокомандуючий цим напрямком С Будьонний і член військової ради М Хрущов Однак Сталін, пам'ятаючи неодноразові й категоричні запевнення керівників оборони, що сил досить і Київ оборонятиметься успішно, і проявляючи властивий йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги аргументованих доказів Наказав „за будь-яку ціну“ утримувати Київ Під Києвом було втрачено чотири армії (принаймні півмільйона чоловік)

І все ж, якщо десь-таки вдалося „зачепитися“ радянським військам у їх майже безпросвітному відступі й протриматися більше двох місяців, поставивши під сумнів бездоганно продуманий графік „блцкригу“ і здобуття Москви, то це було саме під Києвом І завдячувати тут слід безименним героям-червоноармійцям і командирам

Наприкінці 1941 р німці окупували майже всю Україну, крім східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, які тривалий час героїчно обороняли війська Південно-Західного та Південного фронтів

Добившись успіхів на вирішальних ділянках фронту — під Києвом та Смоленськом, німецькі війська почали масований наступ на столицю країни Але їхній розгром під Москвою (грудень 1941 — січень 1942 р) означав крах плану „блискавичної війни“

На той час шляхом формування приблизно 400 нових дивізій було, по суті, компенсовано втрату кадрової армії, від якої залишилося всього 8% Хоча цим військам бракувало головного — озброєння й бойового досвіду, в Сталіна створилася чергова ілюзія високої боєздатності Червоної армії

За його вказівкою навесні 1942 р було розпочато ряд часткових, розрізнених, погано підготов-

лених та недостатньо забезпечених наступальних операцій. Але хіба армія могла водночас і наступати й оборонятися? Протягом січня—березня 1942 р радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення Донбасу. Невдало розвивалися воєнні дії на північ та південь від Харкова. Незважаючи на те, що частини Червоної армії прорвали тут лінію оборони противника, загальне співвідношення сил було не на їхню користь. На клопотання головнокомандувача Південно-Західного напрямку С. Тимошенка, члена військової ради М. Хрущова й начальника штабу І. Баграмяна Ставка й особисто Сталін дозволили провести у районі Харкова велику наступальну операцію, що почалася в травні 1942 р. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром почав видихатися: давалися взнаки і погана його організація, й брак досвіду, і нестача бойової техніки. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії й тільки в полон захопив принаймні 240 тис. червоноармійців та командирів.

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога у взаємодії з піхотою й авіацією (німецькі військові кореспонденти у захваті охрестили цю армаду „нестримний мастодонт“) розпочали генеральний наступ на воронезькому напрямку — операцію „Блау“. Просування на марш німецьких танкових колон, артилерії, вантажних машин з піхотою було помітним на відстані 50—60 км через неосяжну густу й темну хмару пилу, порохового диму і попелу палаючих сіл. „Це стрій римських легіонів, перенесений у XX вік для приборкання монголо-селенських орд!“ — торжествуючи, говорили німецькі офіцери. Було прорвано фронт протяжністю 650 км і глибиною 150—400 км на південно-західній ділянці театру воєнних дій. Радянські війська з боями відходили.

Знову, як і в 1941 р., в Червоній армії поряд з героїзмом та самопожертвою рядових воїнів мали місце безладдя й паніка, розгубленість командування і, як наслідок цього, марні спроби стабілізувати становище. З боєм у душі спостерігаючи події, О. Довженко 12 липня 1942 р. зробив у своєму фронтовому щоденнику такий гіркий, емоційно загострений запис: „Вся фальш, уся тупість, усе безпардонне й безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством — усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями і над усім цим — „Ми перемаємо!““

У травні—червні 1942 р. рухнув Кримський фронт. Німцям вдалося захопити весь Керченський

півострів. На початку липня 1942 р., заблоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. На кінець літа німцям вдалося прорватися до Сталінграда та Головного Кавказького хребта.

Кульмінацію нових випробувань зафіксував відомий наказ № 227, підписаний Сталіном 28 липня 1942 р. У ньому розвивалися далі положення іншого вкрай жорстокого наказу № 270 від 16 серпня 1941 р. З одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття суворі накази були необхідні. А з другого — підкріплені правом розстрілу „в несудовому порядку“, застосуванням заборонювальних загонів та штрафних батальйонів, карною відповідальністю близьких родичів „винуватців“, вони сковували ініціативу командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання, які з ходу кидалися в бій з боєкомплектом 4—5 снарядів на одну гармату, коли навіть гвинтівки мали не всі бійці, а істи їм не було чого. Полки зникали разом зі штабами. За три-чотири дні боїв дивізія лягала на смерть.

Із залишенням 22 липня 1942 р. радянськими військами м. Свердловська Ворошиловградської області закінчилися оборонні бої на території України.

Постає запитання, чи винна армія в цих поразках? Відповідь має бути однозначною. Радянські війська, поставлені у неймовірно скрутне становище згубними прорахунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним, сатанинська воля якого парализувала здатність і генералів, і наркомів, і партійних секретарів до самостійних рішень та вчинків, мужньо й до кінця виконували свій обов'язок, залишалися вірними приязи.

На кістках солдатів — героїв і мучеників 1941—1942 рр. створювалися передумови перелому в ході війни.

Нацистська окупація і рух Опору

Окупаційний режим, нав'язаний фашистами українському населенню у вигляді ліхвізівського „нового порядку“, відзначався винятковою українофобією. Мета гітлерівських агресорів полягала в тому, щоб терористичними, насильницькими методами пограбувати завойовану територію, максимально очистивши її від корінного

населення, а для решти запровадити систему жорстокої позаекономічної експлуатації

Потрібно було зовсім небагато часу, щоб остаточно з'ясувалися цілі Німеччини щодо України. На нараді окупаційних чиновників у Рівному Е. Кох сформулював її так: „Мета нашої роботи — примусити українців працювати на Німеччину, а не ощасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає у Німеччині. Цю роботу слід провадити, не рахуючись з втратами“.

Скасувавши, по суті, саме поняття „Україна“, окупанти штучно розчленували суверенну українську територію, що історично склалася. Західноукраїнські землі під назвою „дистрикт Галичина“ були включені до „генерал-губернаторства“, створеного на території окупованої Польщі. Південні райони республіки під назвою „Трансністрія“ ввійшли до складу Румунії. Більшу ж частину України було віднесено до так званого рейхскомісаріату „Україна“. Управляти ним Гітлер поставив Еріха Коха. Вибір був не випадковим. Адже фанатичний расист Кох ненавидів і зневажав українців як неповноцінних істот „нижчої раси“. „Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — твердив цей „арієць“, — я звелю його негайно розстріляти“. Названий своїми підлеглими „коричневим царем України“, Кох заповідливо заходився реалізовувати расистські постулати Гітлера, який розп'якував: „Ми зацікавлені в тому, щоб ці росіяни чи українці не дуже сильно розмножувалися, адже ми маємо намір добитися того, щоб одного чудового дня усі ці землі, що раніше вважалися руськими, були цілковито заселені німцями“.

Новоявлені колонізатори, по суті, визнавали тільки один метод управління захопленими територіями — фізичний і моральний терор. Вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення (євреїв і циган — майже до ноги) та військовополонених, депортували до Німеччини на каторжні роботи 2400 тис. чол. молоді.

Апокаліптичні картини незлічених ровів, завалених трупами жителів України, доповнювалися приголомшуючим „пейзажем“ нескінченних руїн сотень міст, селищ та сіл, тисяч заводів, фабрик, шахт, електростанцій, спалених колгоспних та радгоспних будівель, землянок й окопів, у яких тулилися сотні тисяч людей.

Полчища німецьких інтендантів і підприємців під прикриттям багнетів і кулеметів окупаційних військ нищили по містах і селах, вивозили все, що тільки можна було навантажити у вагони. Безу-

мовно, злочинні дії фашистів щодо України не були б такими масштабними, якби не сприяння окупантам частини населення. В багатьох людей, які свого часу в цілому схвально сприйняли ленінські ідеї, бузівські дії більшовицького тоталітарного режиму викликали почуття гіркої розчарування в радянській владі, в соціалізмі, що ототожнювалися ними зі сталінськими злочиннями. А це в поєднанні з голодним, безправним існуванням абсолютної більшості населення в умовах окупації ставало базою такого явища, як колабораціоналізм, тобто підсобництво гитлерівцям з боку осіб з місцевого населення.

Незважаючи на те, що окупанти поряд з жорстокою репресивною політикою використовували також штучно створюваний масовий голод у містах і політичні провокації, вони наштовхнулися на відкритий або прихований опір. Люди, які опинилися під владою загарбників, переконувалися те, що приніс фашизм, — і масовий геноцид, цілковиту відсутність людських прав, рабське животіння, — набагато страшніше від того найгіршого, що їм доводилося терпіти в умовах, хоча й спотвореної сталінським тоталітаризмом, народної в своїй основі радянської влади. Такий висновок знаходимо у численних документах окупаційного періоду. Зокрема, в листі командуючого тилом групи армій „Південь“ генерала Фрідеріци є визнання: „Українське населення в 1941 р. під час вступу німецьких військ зустрічало їх як друзів і визволителів за місцевим звичаєм — хлібом та сіллю. Це гарне ставлення останнім часом докорінним чином змінилося“. І там, де в 1941 р. зводилися триумфальні арки на честь „німців-визволителів“, у 1942 р. закладали міни.

Великі труднощі в процесі свого становлення пережив партизанський рух у тилу ворога. Оскільки військовою доктриною Червоної армії передбачалося, що війна вестиметься виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби визнавалася недоцільною. Більш того, створена в лісах прикордонних районів на початку 30-х рр. мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, а підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри звинувачено у підготовці „замаху на товариша Сталіна“ та знищено. Було відкинуто теоретичні засади і практичний досвід організації й тактики партизанського руху. Ці прорахунки далися взнаки на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. Ад-

же об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тілу ускладнювалися поспішністю й формалізмом у доборі кадрів та підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах, накладанні матеріально-технічної бази, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку. Орієнтовані на досвід громадянської війни, місцеві керівники до обов'язків яких було віднесено формування підпілля та партизанських загонів, нерідко проявляли кричущі невігластво і формалізм.

Тому не дивно, що багато таких погано підготовлених і недосвідчених підпільників і партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий досвід боротьби з антифашистським рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягаря непередбачених труднощів. Один з керівників партизанського руху на Україні І. Старинов свідчив, що в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. малися відомості про наявність лише 22 дюжих загонів. Решта — розпалася або була розгромлена.

В неймовірно складних умовах ворожого тілу, долаючи величезні організаційні та матеріальні труднощі, щодня піддаючи себе смертельному ризику, гуртували однодумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику бойових дій, налагоджували приймання радіодонесень, розмножували та поширювали антифашистські листівки. Завдяки цій невтомній, безстрашній роботі вже на кінець 1942 р. у нелегальній діяльності на території України стався вирішальний злам. Підпілля та партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Певною мірою вдалося виправити й численні помилки, допущені під час формування партизанських загонів і нелегальних організацій.

Серед різних форм народної боротьби в тілу ворога у всіх районах України найактивнішою були збройні партизанські дії. У кількох тисячах радянських загонів воювали сотні тисяч патріотів: Робітники, селяни, службовці нерідко під впливом діяльності підпільників саботували економічні, політичні та воєнні заходи окупантів, чим ослаблювали ворожий тил.

Юнаки і дівчата були найбільш масовою верствою населення, яка безвідмовно пішла за радянською владою. В нацистському документі „Наслідки німецького воєнного управління в зоні групи армій „Південь“ цього феномену приділено спеціальну

увагу. В ньому говориться, що радянська молодь „глибоко засвоїла основоположення більшовизму“. З молоді складалася більшість активістів за справу рад. Банди (партизани — Авт.) утворювалися переважно з молоді.

Роль „третьої сили“ в умовах окупаційного режиму намагалася активно відігравати Організація українських націоналістів (ОУН). Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити у Львові відновлення самостійної Української держави ця організація остаточно розкололася. Утворилися два її крила — помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН-м) і радикальне, кероване С. Бандерою (ОУН-б), що почали між собою ворогувати. Мельниківці, сподіваючись на врахування німцями українських інтересів, відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС „Галичина“ для допомоги фашистам. Бандерівці, збагнувши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, почали створювати власні збройні сили — Українську повстанську армію (УПА), підпільні боївки в селах, їхньою метою була боротьба за незалежну соборну Україну.

Водночас ОУН робилися активні спроби з допомогою так званих „похідних груп“, що складалися з досвідчених організаторів і пропагандистів, поширити свій вплив на східні та південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах. На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів „українським рухом опору“. В одній з його листівок, конфіскованих поліцією безпеки і СД, говорилося: „Ми боремося за Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми повинні берегти наші сили, бо ми впевнені, що війна у своїй кінцевій фазі надасть нам державу“. Оскільки самостійницький рух, як і, ясна річ, комуністичний, суперечив німецькій колонізаторській політиці, на оунівців обрушилися репресії. Розгромивши націоналістичне підпілля, гестапівці зосередилися на боротьбі проти комуністичного руху, який набирив силу.

З наближенням Червоної армії і реальною перспективою повернення радянської влади, що запам'яталася в краї масовими репресіями та породжувала почуття страху, стосунки між бандерівцями і окупантами з огляду на спільну загрозу в ряді випадків набули характеру взаємосприяння у боротьбі проти нової більшовицької окупації.

Наявність двох, хоч і нерівнозначних за масштабами та ефективністю, сил руху Опору (тут пе-

ревага в ефективності, безумовно, на боці комуністичної) була особливістю українського театру партизанських дій так само, як і факт розколу української нації ідеологічною барикадою. Але є підстави наголосити і на тому, що об'єднувало абсолютна більшість українського народу не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти не намагалися її нав'язати, зайняла, зрештою, односторонню ворожу позицію щодо окупантів та їх підсобників. А це створювало сприятливі умови для всеукраїнського руху Опору, який у 1943 р. досяг найбільшого розмаху і не на жарт налякав нацистів. Партизанська боротьба набрала найбільшого розмаху. А протипартизанські заходи німців приносили їм мінімальний успіх. Більше від них страждало місцеве населення. Прифронтний тил німецької армії став нагадувати порохований льох. А його надбудова — окупаційний режим тріщав по всіх швах. Партизанські формування на цей час вже не тільки багато в чому нагадували частини регулярної армії, а й координували з ними бойові дії. Це був справжній другий фронт Великої Вітчизняної війни.

Вклад України у воєнно-економічну мобілізацію

Врятуванню та відновленню воєнно-економічного потенціалу сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація найціннішого устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, найціннішого майна радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, у тому числі Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, а також 3,5 млн робітників, рільників, механізаторів, службовців та їхніх сімей.

Все скільки-небудь цінне майно, що його не можна було вивезти, за директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. повинно було „безумовно знищуватися“, щоб ворог не зміг його використати. Такою була логіка тотальної війни на тотальне знищення, за якою висаджено у повітря частину Дніпрогесу, ряд інших об'єктів. Однак унаслідок швидких темпів ворожого наступу чимало запасів сировини, зокрема 1 млн т марганцевої руди, 490 млн т зерна, борошна та іншого

продовольства, багато тонн пального потрапило до рук гітлерівців.

Попервах наслідки евакуації здавалися жахливими: рівень виробництва у провідних галузях промисловості набагато знизився. Фронт якийсь час майже не отримував танків, літаків. Але поступово становище міналося на краще. Два фактори сприяли цьому. По-перше, це економічно грамотні рішення щодо розміщення евакуйованих продуктивних сил і спеціалістів. І, по-друге, безпрецедентні, навіть порівняно з роками „соціалістичного будівництва“, трудові зусилля.

Евакуйоване обладнання розміщувалося, в основному, на профільних заводах і шахтах з метою посилення їх потужностей. Причому майно евакуйованого підприємства розподілялося іноді на багатих місцевих. Так само на квартирах місцевих жителів було влаштовано і приїжджих — інженерів, техніків, робітників, їхні сім'ї, господарі поділилися й одягом.

Ідеї справедливої визвольної війни надихнули видатних учених, митців, літераторів — О. Патона, В. Філатова, П. Тичину, М. Рильського, М. Вериківського, Ю. Мейтуса, В. Касіяна, О. Шовкуненка, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Романова, О. Довженка та сотні інших на напружену творчу діяльність для зміцнення боєздатності збройних сил. Водночас вони широко знайомили далеко від культурних центрів населення східних районів із здобутками культури, передусім української.

Хоча війна нібито давала й чимало підстав для чвар між приїжджими і місцевим населенням (здаємо бодай те, що через наплив мільйонів евакуйованих набули широких масштабів примусові підселення, вилучення лишків житлоплощі в місцевих жителів тощо), однак міжнародних конфліктів не спостерігалося. І саме завдяки цьому за винятково скрутних обставин у тилу не сталося те, що могло статися, — масових голодувань та епідемій. Атмосфера злагоди серед населення підготувала ґрунт для створення економічної бази ведення „тотальної війни“.

Всупереч усім негараздам — гостро бракувало сировини, електроенергії, обладнання для структурної перебудови, передусім кваліфікованої робочої сили і часу — економіку врятували самі трудівники. Об'єднавшись з евакуйованими, місцеві жителі, а це були переважно жінки, підлітки, бо ті, хто підлягав мобілізації, вже воювали на фронті, не шкодували ні сил, ні здоров'я для створення нової воєнної економіки. Обладнання, що прибуло, роз-

ташовували за відсутності вільних виробничих площ у приміщеннях універмагів, полиці яких пустували, кінотеатрів, котрі мало хто відвідував, навіть школі. А то їм ставили його просто неба, в полі, лісі, підводили електроенергію, а вже діючи верстати обносили стінами, вкривали дахом. А поряд викидали намети, в яких жили люди.

Було, звичайно, дуже скрутно. Г.Горобець, металург із Криворіжжя, який працював на базі одного з підприємств Нижнього Тагіла, розповідає, як виконувалось таке завдання: „Ми не йшли додому доти, поки не закінчили роботу. Це тривало 24 години при 30° морозі. Ходив я тоді в гумових чоботях. Забіжиш у приміщення погрітися — онучі на ногах вологими стають. А коли знову вийдеш на мороз, замерзають“.

Так, люди школи тижнями не виходили з цехів, тут же спали, їли. Бо тилове постачання — найчастіше це були тарілки так званої затірки, тобто звареного у воді борошна, мізерна пайка хліба, цибуля, одна-дві картоплини „в мундирах“ — могло забезпечити мільйонам робітників і службовців лише напівголодне існування в умовах виснажливої праці та невлаштованого побуту. Побувавши в тилкових районах і зіткнувшись з побутом людей, представник британської військової місії М.Макферлейн з подивом писав: „Російським людям властивою є незвичайна здатність існувати на одному хлібі“. Більш, ніж окраєць хліба, картоплину, тилове село дати місту не могло, не вистачало робочих рук, пального, орної землі, знизилася врожайність, приклад худоби.

Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А в середині того ж року воєнна перебудова народного господарства завершилася. На сході країни небувалими темпами була створена, по суті, заново першокласна воєнна економіка, оскільки західна оборонно-промислова база була втрачена.

Про ефективність радянської оборонної економіки тих часів свідчить порівняння її показників з воєнно-економічним потенціалом Німеччини. Остання протягом усієї війни виробляла сталі, електроенергію та вугілля в 1,5—2,5 рази більше ніж СРСР. Але на кожні 100 німецьких літаків випускалося 170 радянських. З воріт танкових заводів Уралу щомісяця виходило 2 тис. бойових машин, у Німеччині вироблялося 1450. Тил став цитаделлю воюючого народу.

Битва за визволення України

Восени 1942 р. напруження в бойових діях на південній ділянці радянсько-німецького фронту, де вирішувалася доля всієї світової війни, досягло апогею. У запеклому двобої чаша ваг почала схилитися на бік радянських військ. У глухих заволзьких степах під покровом таємниці формувалася армія нового типу — армія прориву, якнайкраще озброєна танками і літаками, гарматами і „катюшами“, виробленими на Уралі, в Сибіру і Поволжі.

Ці війська обрушилися на знекровлені й вимотані в жорстоких і кровопролитних чотиримісячних боях у Сталінграді кращі колись дивізії противника. 19 листопада 1942 р. — цей день червоною назавжди ввійшов у світову історію — почався небувалий за силою контрнаступ Червоної армії, яка добилася, зрештою, перелому у війні на свою користь. Відкрилася й можливість визволення України. 16 грудня 1942 р. Воронезький та Південно-Західний фронти перейшли в наступ. Першими на землю України вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Того ж дня ворога було вибито з перших українських сіл Півнівка, Морозівка, Микільське Міловського району Ворошиловградської (нині — Луганської) області. Наскільки кривавою була ця операція можна судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — Мілове загинуло 1066 воїнів. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградщини загинуло близько 120 тис. солдатів і офіцерів.

Успіх супроводжував бойові дії Червоної армії до лютого 1943 р. коли було визволено Харків. Але наступ швидко видихнувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, злагодженості в діях родів військ, а подекуди й транспортних засобів та бойової техніки. Так, харків'яни були вражені, коли побачили, що у військах, які вступили до міста, артилерію тягнули корови. Таке видовище не надало харків'янам впевненості у силі Червоної армії. І дійсно раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити на північний схід. Але Червона армія вже у цілому перехопила ініціативу на фронтах, і одна невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

У нескінченних кровопролитних битвах ра-

дянські Збройні сили набували головного — бойового досвіду Зріс і рівень військової майстерності їх офіцерського корпусу Впевненіше стала керувати підрозділами, з'єднаннями, цільними фронтами когорта полководців і воєначальників, що виросла в горнилі війни Серед них було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами та арміями А Єременко, С Тимошенко, Р Малиновський, І Черняхівський, П Рибалко, К Москаленко, П Жмаченко та ін

5 липня 1943 р почалася одна з найбільших битв другої світової війни, що мала вирішальне значення для долі України, — Курська битва З її завершенням створилися умови для широкого наступу Червоної армії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту Війська Південно-Західного та Південного фронтів з 13 серпня по 22 вересня провели донбаську операцію, в результаті якої 8 вересня визволено Сталіно (нині — Донецьк), а за два тижні — Харків

Та перемоги коштували великих втрат І не завжди вони були виправданими суто військовими міркуваннями Сталінський авторитаризм з його домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузких наказів (аби швидше, вправніше відрпортувати начальству, бути в його очах нехвибними, слухняними) мав своїм підгрунтям знецінення людських життів Відомий радянський воєначальник, генерал армії М Лященко свідчив „Справді, у тій війні багато було смертей, нічим не виправданих Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-якої ціни“

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16-17-річних Загалом останніх мобілізували в Україні до чверті мільйона Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття присяги, вводили у бій, щоб „спокутувати кров'ю ганьбу перебування в окупації“ Часто отаку „живу силу“ без ретельної підготовки — прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки, але під „прикриттям“ загороджувальних загонів з тилу кидали навіть на добре укріплені позиції противника Наслідком були тяжкі людські втрати Протягом січня 1943 — жовтня 1944 р під час однієї оборонної і 11 наступальних операцій загальні втрати Червоної армії становили (включаючи безповоротні й санітарні) 3 млн 492 тис бійців та офіцерів, при-

чому середньодобові втрати налічували 67 тис 805 чол

На кінець вересня 1943 р радянські війська на 750-кілометровому фронті вийшли до Дніпра Центр бойових дій перемістився в район середньої течії ріки Почався кульмінаційний момент битви за Україну Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника воїни змушені були проводити переправу через цю найбільшу на їхньому бойовому шляху водну перепону Ставка верховного головнокомандування ухвалила рішення „на плацдарм на Дніпрі й з ходу розпочати його форсування Це пояснювали необхідністю випередити противника, що готував оборону правого берега І тому наступаючим воїнам доводилося вирішувати це завдання без підготовки, за відсутності переправних засобів

Війська часто переправлялися через річку без танків та важкої артилерії Під вогнем ворога пливли на правий берег, хто як міг тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою На виручку прийшло населення придніпровських сіл Але тисячами воїни тонули в холодній листопадовій воді Учасник форсування Дніпра письменник Віктор Астаф'єв згадував „Двадцять п'ять тисяч входить у воду, а виходить на тому березі три тисячі, максимум п'ять Через п'ять-шість днів усе це спливає Уявляєте?“

Принаймні 260 тис життів оплачено визволення 6 листопада 1943 р Києва

І тут сталося непередбачене сильний ворожий удар з району Житомира Німецьке командування плекало надію на повернення Києва Та „на дворі“ був уже 1943-й рік, і радянське командування зуміло опанувати обстановку, не розгубилося і на контрудар відповіло контрударом

Проте німецька армія зберігала ще силу, відступала, в основному, організовано і чплялася за кожну висотку, річку, населений пункт

24 грудня почався загальний наступ на Правобережній Україні, в якому взяли участь найбільш фронті — Білоруський, 1, 2, 3, 4-й Українські Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря Дуже важливою за воєнно-політичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня — 17 лютого 1944) Були створені передумови для вигнання німців з території Правобережної України В січні—квітні 1944 р війська 1-го і 2-го Українських фронтів очи-

стили від ворога значну частину Правобережної та Західної України 26 березня 1944 р радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехословаччиною

Важливими були бої за визволення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ворог чинив шахматний опір, намагався переходити в контрнаступ. Але йому протистояли стійкість, героїзм, зросла майстерність радянських воїнів. 4 червня 1944 р під Яссами (Румунія) видатний подвиг здійснив 44-річний воїн 50-ї Запорізько-Кіровоградської стрілецької дивізії Роман Сміщук. Рота, в якій він служив, потрапила в оточення і зайняла кругову оборону. На її позиції наступали 16 танків і батальйон піхоти ворога. У цей критичний момент Сміщук не здригнувся, почав кидати у ходову частину танків, що наблизалися, гранати й пляшки із запальною сумішшю. Так він знищив один за одним шість 50-тонних танків. Рота була врятована, а Р.Сміщук удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас прорвавши добре укріплену оборону, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 р після кровопролитного штурму було визволено Севастополь.

Нових успіхів в очищенні від ворога території України радянські війська досягли у другій половині 1944 р. 13-14 липня 1-й Український фронт почав наступ на рава-руськомому та львівському напрямках проти сильного ворожого угруповання „Північна Україна“.

27 липня від ворога було визволено Львів. Під час Карпато-Ужгородської операції закінчилось визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах. А на останній стадії операції було очищено від військ противника Ужгород. 28 жовтня завершилось визволення Закарпатської України.

Битва за визволення України, що тривала довгих 22 місяці й складалася з ряду великих операцій, в яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих радянських Збройних сил, стала одним з найважливіших етапів на шляху до перемоги.

Але хоча ворога з української землі було викинуто, бойові дії для визволення поневолених фашистами країн Центральної та Південно-Східної Європи і завершення розгрому гітлерівської Німеч-

чини тривали ще довгих півроку. Найактивнішу участь у них брали мільйони воїнів-українців.

Повернення радянської влади й українське суспільство у 1942-1945 рр.

переходом Червоної армії у загальний контрнаступ і початком визволення України багатостраждальний український народ опинився перед новим поворотом у його примхливій долі. Це ж уперше в чвертьвіковій історії радянської країни сталося так, що велика й густонаселена частина її території на тривалий час де-факто, випавши зі складу СРСР, опинилася в орбіті антагоністичної соціальної системи та непримиренно ворожої ідеології. На таке безпрецедентне явище тоталітарна система не могла не реагувати відповідно. Як саме, стало з'ясовуватися з початком процесу відновлення на місцях органів командно-адміністративної системи.

Складні й суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням вступили у нову стадію. З одного боку, абсолютна більшість людей, що настраждалися під нацистським кривавим ярмом, з радістю і вдячністю зустріли Червону армію, не бачили їй альтернативи, щиро вважаючи армією-визволителькою. Та при цьому повернення радянської влади нерідко викликало почуття надії й страху. Нацистська пропаганда, яка всіляко мусувала тему „помсти більшовиків“ населенню, що не з своєї вини опинилося під окупацією, як виявилось, мала рацію.

Особливе тривожило партійні та радянські органи те, що ідеологічна обстановка на щойно визволеній території істотно змінилася порівняно з довоєнним періодом. І справа полягала не тільки в психологічній війні окупантів проти українського народу — народ у своїй масі не піддавався расистській людиноненавистницькій ідеології. Але багато мислячих людей, переживши окупацію, взагалі позбулися ідеологічної зашореності, починали розуміти шкідливу роль не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. Населення ж чекало після війни серйозних соціально-політичних змін, передусім ліквідації колгоспної системи у її сталінсько-кріпосницькому варіанті, демократизації суспільного життя.

Але те, чого так боялися, якраз і поверталось

З тривогою доповідав секретар Одеського обкому партії у ЦК, що, „за даними наших органів“, є факти „відкритих контрреволюційних виступів“ Як повідомляв той же секретар, в Одеській області було проведено „значне відселення антирадянських елементів, від 8 до 9 тис чоловік“ Репресії щодо населення мали місце після зайняття радянськими військами Житомира, Бердичева, Білої Церкви Люди звинувачувалися у дезертирстві, вмисному небажанні евакуюватися в 1941 р

В умовах війни та повоєнної розрухи репресії проти тих, хто пішов на співробітництво з ворогом, ще не набули масштабів „великого терору“ щодо українського населення Але відносно національних меншостей як покарання за „неояльність“ щодо радянської влади було застосовано чергове сталінське нововведення — масова їх депортація В травні 1944 р таку нелюдяну акцію проведено в Криму, звідки поголовно виселено 165 тис татар, 14,7 тис греків, 12,4 тис болгар, 8,5 тис вірменів А незадовго до цього протизаконного діяння „вождь народів“ у своїй доповіді з приводу 26-ї річниці Жовтневої революції твердив, що „всі народи Радянського Союзу як один стали на захист своєї Батьківщини“

Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом, „надзвичайщиною“ і намаганням взяти реванш за власні непростими прорахунки, за „втрату лиця“ внаслідок воєнної катастрофи 1941—1942 рр призвело до чергового загострення давнього конфлікту в суспільстві, нагнітання паралізуючої атмосфери страху і підозри, взаємного відчуження поміж людьми Такі явища не могли не гальмувати нормалізацію обстановки й успішну відбудову народного господарства

Відчутним утискам було піддано широкі верстви населення, громадські права якого, декларовані конституцією, вслякко порушувалися (під час прийому на роботу, у вищі навчальні заклади, службового просування тощо) Спостерігаючи чергові вивихи тоталітарної системи, Олександр Довженко з душевним болем писав у щоденнику, що визволителі поводяться з визволеними „брутально, недобре, а часом і жорстоко, як з у чомусь винними, ворожими, підозрілими“

В цілому населення починало розуміти наді на те, що радянська влада за час війни зміниться на краще, пом'якшає її ставлення до людності, марні

Відбудовні роботи доводилося вести, в основному, за рахунок власних ресурсів, навіть збирати на

руинах підприємств деталі й частини різних механізмів тощо Не вистачало робочої сили, і тому вдавалися до випробуваних мобілізаційних заходів Уже на першому етапі відбудови у транспорт і промисловість було мобілізовано близько мільйона чоловік і жінок, переважно з села

Тим часом загальна продуктивність праці залишалася невисокою Однією з основних причин цього було вкрай незадовільне матеріально-побутове становище населення Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень На кінець 1943 р майже всі визволені райони не мали у продажу цукру, риби Бракувало хліба Так, у Києві та Харкові нерідко залишався лише одноденний його запас І тоді зменшувалися випічка хліба та норми постачання В республіці 10 млн чол залишилися без житла

Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали і могли бути використані в оборонних цілях І, треба сказати, що тут було зроблено максимум можливого — не тільки відбудовано в цілому 30% довоєнних виробничих потужностей, а розчищено серед руїн майданчики для великомасштабних відбудовних робіт Республіка перетворилася, по суті, на прифронтову матеріально-технічну базу дніучої армії Певільніше, ніж транспорт та окремі галузі промисловості, ставали на ноги сільське господарство, житлово-комунальне господарство міст і сіл Але наявні зрушення вселяли надію на те, що Україна перемаже розруху

Водночас повертався на визволену від ворога територію і морально-психологічний пресинг сталінської бюрократичної системи Особливе недовір'я у партійних органах викликали люди інтелектуальної праці Представники художньої інтелігенції, які розробляли у своїй творчості патріотичну тематику, огульно звинувачувалися в націоналізмі, а ті, хто орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, — в космополітизмі Так, у життя творчої інтелігенції надовго входили страх і невпевненість — перевірені зняряддя сталінської інквізиції

Успішні наслідки битви за Україну не принесли довгожданого умиротворення її народу Це тільки здавалося, що війна вийшла за межі України Насправді ж, вона не полишала цю багатостраждальну землю Наступаюча Червона армія зіткнулась з Українською повстанською армією Хоча радянські війська й несли на своїх прапорах гасла свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в уяві широких

верств населення західноукраїнського регіону виникали при наближенні „совітів“ набагато реалістичніші картини недавнього минулого примусова радянізація, супроводжувана масовими репресіями, депортаціями, розпалюванням „класової боротьби“

Українська повстанська армія, виконуючи настанови центрального проводу ОУН(б) і III надзвичайного великого збору (серпень 1943), швидко зосередилась на збройній протидії Червоній армії та радянським партизанам. Очолював повстанців Р.Шухевич. Бой УПА з регулярними військами тривали й після проходження основних сил діючої армії через західноукраїнську територію. Внаслідок цього найбільш формування УПА розпалися на велику кількість дрібних. За даними НКВС УРСР за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26685 бойових операцій проти ОУН-УПА (втім, багато з них були безрезультатні). У свою чергу, повстанці здійснили 6148 операцій. На цей час на обліку НКВС було 379 формувань УПА з 5831 бойовиком, яких підтримували десятки тисяч прибічників цього руху.

В тилу Червоної армії, на щойно очищеній від фашистів українській землі, розгорнулася справжня партизанська війна. У багатьох селах нелегально діяли національно-державні структури ОУН (станічні, кущові, районні, надрайонні, окружні, обласні й крайові проводи), підтримувані загонами УПА, тобто фактично існувало двовладдя (підпілля й ради).

Курс ОУН-УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся західноукраїнській людині. Він дав підстави потужній і злагодженій машині берівських каральних органів на повну силу розгорнути й застосувати свої безмежні можливості, безпідставно поширивши дії

проти ОУН-УПА на значну частину населення. Траплялося, що „бандитськими“ оголошувалися цілі села, подекуди фальсифікувалися карні справи, практикувалися прилюдні демонстрації трупів убитих повстанців, спалення та вирубування значних лісових масивів і т. ін.

На тлі сталінських деформацій меркло те добре, що робилося для західних областей Аджі, як і в 1939—1941 рр., цей край був визнаний пріоритетним у республіці, йому виділялися величезні кошти для відбудови та індустріалізації, культурно-побутового будівництва, ліквідації неписьменності, утвердження українства. Однак ці процеси гальмувалися збоченням у радянізацію, різко негативною реакцією населення на зловживання властей, порушення законності, примусову колективізацію селянських господарств. А це відповідно використовувалося всюдишчим оунівським підпіллям. Повстанський рух у західному регіоні України та дії радянських каральних органів були, власне, продовженням війни з її кровопролиттям і жахами, дестабілізацією обстановки в республіці, і це негативно позначилося на відбудовних процесах.

Радість і щастя від перемоги над Німеччиною були затьмарені величезними людськими жертвами (загинув кожен шостий житель республіки), які народ України приніс на вівтар перемоги, і незмірними матеріальними збитками. Разом з тим зростало почуття національної свідомості як у традиційній, так і в радянській формах. Мучеництво й подвижництво українського народу дістали міжнародне визнання, коли 1945 р. Україна разом з іншими учасниками антигітлерівської коаліції виступила фундатором Організації Об'єднаних Націй. Того ж року Закарпатська Україна ввійшла до складу УРСР, завершивши багатовіковий й закономірний процес формування соборної України.

Повоєнне десятиріччя

Перемога над нацистською Німеччиною породила сподівання на майбутнє поліпшення життя. Невдовзі після війни поет В. Сосюра написав: „Вітчизно! Ми зробим тебе, якою ти ще не була“.

Однак це прагнення до оновлення суперечило самій суті сталінізму, який переходив у повоєнний час в останню фазу свого існування. Випробуваними вже раніше методами адепти сталінського соціалізму прагнули якнайшвидше ліквідувати страшні наслідки війни, апелюючи до героїзму й патріотизму людей. При цьому тривало зловживання владою, порушувались елементарні людські права, придушувались будь-які спроби інакомислення.

Ідеологічна реакція, ескаляція якої розгорнулася відразу після закінчення війни, значною мірою відбила страх тодішнього політичного режиму перед тими „бацилами“ свободи, які могли перенести на радянський ґрунт воєни, що переможно пройшли країнами Європи.

Не випадково комуністичні лідери активно включились у кампанію „холодної війни“, що не тільки супроводжувалася гонкою озброєнь обох світових систем, а й дозволяла ефективно ізолювати „радянський народ“ від зовнішнього світу.

Незважаючи на те, що московське керівництво послідовно й жорстоко провадило боротьбу з українським національно-визвольним рухом, для України повоєнна ситуація не була категорично негативною. Адже саме тоді значно розширилась її територія (до неї увійшло Закарпаття), Україна стала членом ООН, а також інших міжнародних організацій.

З руїн і попелу

13 вересня 1945 р. Надзвичайна державна комісія повідомила про матеріальні втрати від війни. Лише прямі збитки внаслідок руйнувань, пограбувань державного кооперативного та особистого майна оцінювалися в 679 млрд крб (у довоєнних цнах). А з урахуванням воєнних видатків і втрат від припинення промислового і сільськогосподарського виробництва в районах, що перебували під нацистською окупацією, вони досягли 2 трлн 569 млрд крб. Ця фантастична цифра більш ніж у 14 разів перевищувала всі прибутки державного бюджету СРСР за 1940 р. Було втрачено 30% національного доходу СРСР, загинуло близько 30 млн його населення.

Протягом 1941—1944 рр. смертоносна хвиля воєнних дій двічі прокотилася по території України, де загинуло 3,9 млн мирних жителів, 2,2 млн було силоміць вивезено до Німеччини, 10 млн чол втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України (понад 250 з них зазнали долі Хатини), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилось лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств.

Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд крб. Ця сума в п'ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєнних п'ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнали населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн крб.

Зважаючи на все це, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20—25 років, а дехто називав навіть 100 років. Сталося, однак, зовсім не так, що й давало підстави комуністичній пропаганді впровадити багатьох десятиліть глузувати над західними пророцтвами. Та при цьому не називались справжні, не романтизовані причини швидкої відбудови. До них насамперед слід віднести можливість, що їх створювала централізована тоталітарна система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів.

Одним з наочних виявів цього став четвертий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР, а в серпні того ж року Верховна Рада

УРСР прийняла закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР. Протягом 1946—1950 рр обсяг капітальних вкладень у господарство країни становив понад 65 млрд крб (у довоєнних цінах). Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки, разом узяті. При уряді в Москві було створено спеціальний комітет з відбудови народногосподарства, який здійснював координацію й спрямовував всю роботу. За рішенням московських інстанцій з Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялись кадри, надсилалась техніка й устаткування. Щоправда, тут доречно нагадати устаткування евакуйованих під час наступу нацистської Німеччини на початку війни промислових підприємств так і не повернулось в Україну, оскільки це вважалося недоцільним. Відтак відновлення промисловості довелося розпочинати фактично з нуля.

Ці зусилля, про щину яких не заведено говорити, дали швидкі й серйозні результати. В Україні було загоєно рани війни, відбудовано промисловість. Зазначеного п'ятирічним планом на 1950 р рівня промислового виробництва досягли у IV кварталі 1949 р. Обсяг валової продукції промисловості України в 1946-1950 рр збільшився у 4,4 рази і перевищив рівень 1940 р на 15%. Були відбудовані шахти в Донбасі, Дніпрогес, заводи „Запоріжсталь“, „Азовсталь“, машинобудівні підприємства Києва і Харкова та багато інших.

Певною мірою всьому цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, інспіруючи „соціалістичне змагання“ та різного роду „рухи передовиків і новаторів виробництва“. Реальний, повсякденний ентузіазм людей, їх готовність до чергової самопожертви — все це тісно перепліталось з притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією. Відбудовуючи господарство, люди відроджували в першу чергу нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все на „найвищі інтереси батьківщини Жовтня“. Важкими були умови, в яких жили й працювали люди, але їх підтримувала віра в краще життя.

Повоєнне відновлення економіки здійснювалось на переважно екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки часто призводила до значного травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не

брались до уваги екологічні аспекти. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного і соціального прогресу. На відбудові окремих об'єктів на початку четвертої п'ятирічки використовувалась примусова праця певної частини військовополонених, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям.

За офіційними даними, четвертий п'ятирічний план за загальним обсягом виробництва промислової продукції було виконано за 4 роки і 3 місяці, хоча, як і в попередніх п'ятирічках, показники виробництва продукції групи „Б“ були нижчими від показників групи „А“. Зайвий раз підтверджувалось, що життєвому рівню людей приділялась другорядна увага. Та найбільш гостро проблеми відбудови виявились у сільському господарстві.

Третій удар голодом

Селянство, як і раніше, залишалось найбільш ущемленою категорією суспільства. Значною мірою на його становище впливало негативне ставлення влади до кооперативної власності, яка зображувалась як щось „другорядне“, як „непослідовно соціалістична“ форма господарювання. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Вироблена колгоспами продукція державою не закуповувалась, а фактично вилучалась методом продрозкладки. Між містом і селом існував нееквівалентний обмін.

Всякяко обмежувалось ведення особистого підсобного господарства. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалось як приватновласницький пережиток. Прийнятий ще 1939 р закон про сільськогосподарський податок набрав більш жорстких, антигуманних форм. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, дерево. Податок стягувався з реалізації всіх культур, вирощених на присадибних ділянках колгоспниками, не говорячи про одноосібників. Колгоспники одержували за нелегку працю символічну платню, а існували, в основному, за рахунок присадибних ділянок. Селяни не забезпечувались пенсіями. У більшості колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишати села.

На кінець 1945 р в Україні діяли 27,5 тис колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС, але в ор-

ганізаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Протягом 1945—1948 рр у сільське господарство України повернулось близько 1,3 млн солдатів і офіцерів.

І в цей час комуністична пропаганда широко використовувала приклади „переможців“ — голів колгоспів, бригадирів, ланковиків доярок та ін для доведення переваг колгоспного ладу.

Не говорилось про інше, проте, якими засобами підтримується колгоспний лад. У зв'язку з цим згадаймо про указ президи Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р „Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя“. Він був прийнятий за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав „закритий“ характер. Указ надавав колгоспникам право порушувати на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі „порушують“ колгоспне виробництво. Зовні він нібито стимулював „колгоспну демократію“, а насправді не враховував вікового, сімейного, фізичного стану сільських мешканців і мав на меті переслідування селян, які не виробили мінімум трудових продуктів на присадибних ділянках.

Загалом протягом 1948—1950 рр було винесено близько 12 тис „громадських вироків“. Виконання їх покладалось на органи Міністерства внутрішніх справ.

Згаданий указ був однією з ланок у ланцюзі органічно притаманних тоталітарній системі заходів, спрямованих на розв'язання господарських проблем методами примусу. Не випадково 1948 р М Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У, написав листа Сталіну. Він звитував про роботу щодо реалізації указу, засуджував причини й помилки, а завершував листа пропозицією ухвалити такий самий указ в РРФСР та інших союзних республіках, оскільки й там „дисципліна проди в колгоспах, напевно, не краща, ніж на Україні“.

М Хрущову належить авторство інших тогочасних адміністративних ініціатив, зокрема укрупнення дрібних колгоспів. Ця кампанія розпочалася в Україні ще в середині 1949 р і набула широкого розмаху після постанови ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р „Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі“. На кінець 1952 р в Україні було понад 16 тис колгоспів, тоді як на початку року — більше 33 тис. Ця акція уможливила деяке підвищення керівниц-

тва колгоспами, але основної мети досягнуто не було. Сільське господарство продовжувало зубожіти. Під час укрупнення часто-густо порушувались принципи доцільності об'єднання, було зроблено крок до появи згодом „безперспективних“ сіл. Виснажене війною і сталінською феодальною системою управління, українське село в другій половині 1946 р почало переживати новий голод, якому передувала катастрофічна посуха в Миколаївській області, наприклад, урожай зернових культур 1946 р становив від 1,9 до 3 ц з га. За підсумками сільськогосподарського 1946 р, колгоспники Київської області на вироблені трудових одержали не більше 150 г зерна на трудоводень. В інших областях цей показник дорівнював 50—100 г, а подекуди на трудовні взагалі не одержали ні хліба, ні грошей.

Валовий збір усіх зернових в Україні становив у 1946 р 531 млн пудів, що було в 3,5 раза менше, ніж у 1940 р. Із 26397 наявних угідь 1946 р колгоспів 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли. Брак кормів призвів до значного скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней та коней. Наслідки посухи посилювались діями центральних московських органів, які, не рахуючись з конкретними умовами і можливостями, здійснювали тиск на партійно-державний апарат України, вимагаючи будь-якою ціною виконати обов'язкові плани хлібозаготівель.

Почали повторюватись жахливі картини 1932—1933 рр: люди хворіли на дистрофію, часто із смертельними випадками (на травень 1947 р було зареєстровано понад 900 тис хворих на дистрофію), батьки залишали своїх дітей, оскільки були не в змозі їх нагодувати, мали місце випадки канібалізму (в січні—червні 1947 р в Україні зареєстрували 130 випадків людодівства, 189 — трупоїдства). В цілому в 16 східних, а також Ізмайльській і Чернівецькій областях у 1946 р померло 282 тис чол, у 1947 р — понад 520 тис чол. Це лише ті випадки смертей, які зареєстрували загси УРСР. Чимало людей загинуло за межами України, по дорозі в Закавказзя, Середню Азію, на Кубань.

Керівники України неодноразово звертались до уряду СРСР з проханнями про допомогу. Зокрема, 17 грудня 1946 р М Хрущов надіслав Сталіну листа, в якому йшлося про найнагальнішу необхідність надати фуражну позику колгоспам України. За підрахунками обкомів партії того ж 1946 р для боротьби з голодом потрібно було 150 тис т зерна.

І в той час, коли голодувала не тільки Україна, а й Молдавія, Правобережжя Нижньої й Середньої Волги, Ростовська область, Центральньо-Чорноземна зона, СРСР експортував зерно до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини „Радянський Союз врятував нас від голоду“, — зазначав президент Чехословаччини К Готвальд У квітні 1946 р було підписано угоду про поставку Франції 500 тис т зерна В цілому експорт зернових із СРСР тільки 1946 р склав 1,7 млн т

При цьому поставки здійснювались за цінами нижче світових і переважно в кредит

Зайвий раз підтверджувалось московські вожді цинічно ставляться до реальних проблем українського селянства, яке примушували мовчазно і за будь-яку ціну відбувати колгоспну панщину Наслідки голоду ще довго давалися взнаки Не випадково у 1950 р за врожайністю зернових та їх валовим збором колгоспи і радгоспи України не досягли довоєнного рівня, хоча він був перевищений за врожайністю жита, цукрових буряків, картоплі, за чисельністю поголів'я великої рогатої худоби

Підтвердилось й інше як тільки в Україні погіршувалась соціально-економічна ситуація, Сталін та його оточення вбачали один з найефективніших засобів виходу з неї в посиленні політико-ідеологічного тиску, пошуках „ворожої руки“ і „шкідників“

Політико-ідеологічна реакція

Недовolenня Сталіна насамперед викликало те, що М Хрущов, який очолював ЦК КП(б)У з 1938 р, а з 1944 р за сумісництвом займав ще й посаду голови Ради народних комісарів УРСР (згодом — голови Ради міністрів УРСР), неодноразово звертався до Москви з проханням про допомогу з метою ліквідації трагічних наслідків голоду У відповідь на одне із таких звернень Сталін дав образливу телеграму, в якій назвав М Хрущова „сумнівним типом“ і викликав його до Москви Лідер КП(б)У приготувався до найгіршого, але сталося інше з метою „зміцнення“ керівництва в Україну було відряджено Л Кагановича 3 березня 1947 р пленум ЦК КП(б)У затвердив його першим секретарем ЦК КП(б)У, а М Хрущов залишився на чолі уряду

Енергійно займаючись питаннями сільського господарства, Л Каганович разом з тим послідовно почав створювати враження, ніби в Україні не

тільки в сільськогосподарській сфері, а й взагалі не все гаразд І причини цього буцтмо полягають у націоналістичних проявах На одній з нарад з першими секретарями обкомів партії він заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві буде розглядатись як прояв українського буржуазного націоналізму з боку керівників різного рангу

Особливу увагу у своїх „викривальних“ діях сталінський посланець приділяв українським інтелектуалам Зокрема, 7 жовтня 1947 р політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову „Про перевірку виконання Сплкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали „Звезда“ і „Ленинград“ У цьому документі вказувалося, що „рішення ЦК ВКП(б) Сплкою сприйняті формально“, а її члени „опинилися фактично на позиціях обивателів і до самого останнього часу не бачили гострих і різних ухилив націоналістичного характеру, буржуазних перекирчуень у творах окремих письменників“

Трохи раніше, в серпні 1947 р на пленумі Сплки радянських письменників України, на нараді молодих письменників, в якій брав участь Л Каганович, було започатковано брутальну критику письменників Ю Яновського, І Сенченка, М Рильського, до яких згодом приєднали „буржуазних націоналістів“ — літераторів Д Косарика, П Карманського, М Рудницького, А Патрус-Карпатського та ін Тоді ж, у серпні, було ухвалено постанову ЦК КП(б)У „Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР“ Цього разу викривались „помилки“ та „перекирчуення“ в працях М Петровського „Возз'єднання українського народу в єдиній Українській державі“ (1944) і „Незламний дух великого українського народу“ (1943), а також „Короткий курс історії України“ (вийшов 1941 р за ред С Белоусова, К Гуслистого, М Петровського, М Супруненка, Ф Ястребова), „Нарис історії України“ (опублікований в Уфі за ред К Гуслистого, М Славина, Ф Ястребова) та 1-й том „Історії України“ (виданий 1943 р за ред М Петровського)

Дотягнуті масштаби й характер кампанії, розгорнутої проти діячів літератури, мистецтва, науки, не задовольняли Л Кагановича За його ініціативою розпочалася підготовка пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним „Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У“ Є свідчення того, що Каганович і ті, хто в Україні підтримував його

го, не просто ідейно тероризували інтелігенцію, деяких представників партійно-державної номенклатури, а готували черговий тур фізичних репресій. Однак цьому завадив особисто Сталін, відкликавши в грудні 1947 р свого вірного учня знову до Москви. Напевно, „вождь народів“ виходив з того, що не слід надто загострювати і без того важку обстановку в Україні, а також з того, що після даного уроку, М Хрущов не наважиться більше виявляти будь-які проукраїнські симпатії.

Сталін мав підстави вважати саме так, оскільки кроки Л Кагановича у викритті українського націоналізму були лише малою часткою цієї кампанії, що її за директивами Москви слухняно здійснював М Хрущов, починаючи з критики кіноповісті О Довженка „Україна в огні“ (1943—1944). Під його керівництвом були ухвалені постанови ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи. Спрямованість цих документів визначив сам Сталін у виступі на засіданні оргбюро ЦК ВКП(б) 14 серпня 1946 р та головний тодішній ідеолог А Жданов, який 15 серпня того ж року на зборах партактиву і письменників Ленінграда „роз'яснював“ постанову ЦК ВКП(б) про журнали „Звезда“ і „Ленінград“. Відповідно до рішень ЦК ВКП(б) було ухвалено ряд постанов Оргбюро ЦК КП(б)У погромницького характеру під приводом оцінки стану справ в українській літературі та мистецтві „Про перекирення і помилки у висвітленні історії української літератури в „Нарисі історії української літератури“ (1946), „Про журнал сатири і гумору „Перець“ (1946), „Про журнал „Вітчизна“ (1946), „Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи його поліпшення“ (1946). Вже після від'їзду Л Кагановича з'явилась постанова політбюро ЦК КП(б)У „Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) „Про оперу „Большая дружба“ В Мурадел“ (1948).

Поява цих рішень зайвий раз свідчила, що тоталітарна система не могла існувати без „підсистеми страху“, в тому числі страху перед „буржуазно-націоналістичною загрозою“. Це був яскравий приклад того, як розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент створювати атмосферу „націоналістичної загрози“, вважати „націоналізмом“ вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. Цю лінію було продовжено в наступні роки, коли з'явилися постанови ЦК КП(б)У „Про журнал „Дніпро“ (1950), „Про підсумки VI Пленуму правління Спілки радянсь-

ких письменників України“ (1951), „Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України“ (1951), „Про видавництво Спілки радянських письменників України „Радянський письменник“ (1951) 2 липня 1951 р, невдовзі після 11 декади української літератури і мистецтва, що пройшла у Москві, в газеті „Правда“ з'явилась редакційна стаття „Проти ідеологічних перекирень у літературі“, яка піддавала нищівній критиці написаний 1944 р вірш В Сосюри „Любіть Україну“. І хоча тому, хто прочитав цей вірш, довелося б докласти величезних зусиль, щоб побачити в ньому „націоналізм“ чи „шкоду“, в редакційних та авторських статтях у пресі, на численних зборах та активах літераторів і митців гнівно „таврувалися“ саме ці „вади“ твору.

Всього за період з 1946 по 1951 р було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Цькували не тільки письменників Представниками „антинародного, формалістичного, згубного для радянської музики напрямку“ категорично кваліфікувались такі українські композитори, як Б Лятошинський, М Колесса, М Вериківський, Г Таранов та ін. Характерно, що 1958 р, після того як ЦК КПРС „виправив“ оцінки опер „Велика дружба“ В Мурадел, „Богдан Хмельницький“ К Данькевича (за лібретто цієї опери був ще за Сталіна розкритикований навіть такий відданий системі літератор, як О Корнійчук), „Від усього серця“ Г Жуковського, з'явилась спеціальна ухвала ЦК КПУ (від 24 червня 1958) „Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів Української РСР“, за якою з митців знімалися найбільш одіозні обвинувачення. Але самі згадані постанови з ідеологічних питань пережили багатьох комуністичних вождів і були офіційно скасовані ЦК КПУ лише в часи горбачовської „перебудови“, у 1990 р.

Не обминули Україну наслідки „лисенківщини“. Після сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім Леніна, що відбулась у Москві в серпні 1948 р і закріпила перемогу в біологічній науці консервативно-реакційної групи академіка Т Лисенка, в Україні почалась „чистка“ серед науковців. З кафедр вузів, установ АН УРСР було увільнено чимало фахівців, котрі не подіяли поглядів Лисенка. Так, з Київського університету пішли зав кафедрою генетики і селекції академік АН УРСР М Гришко, зав кафедрою дарвінізму професор С Гершензон, з Харківського університету — зав кафедрою дарвінізму і генетики профе-

сор І Поляков, з Харківського сільськогосподарського інституту — професор Л Делоне та ін Цькуванню й недобросовісній критиці був підданий підручник для вузів „Курс генетики“ М Гришка та Л Делоне

Наприкінці 1948 р в Україні, як і в усьому СРСР, було розгорнуто боротьбу проти „низькопоклонства перед Заходом“, а згодом з „космополтизмом“ Ця кампанія особливо посилювалась після публікації в газеті „Правда“ редакційної статті „Про одну антипатріотичну групу театральних критиків“ в січні 1949 р Відомі літератори єврейського походження (О Борщагівський, А Гозенпуд, І Стебун, Є Адельгейм, А Санов та ін) були звинувачені в антипатріотизмі, в схилинні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів, в інших „гріхах“ Статті про них рясніли такими словами, як „безродні космополіти“, „естетствуючі нікчемності“, „низькопоклонники“, „антипатріотичні торгаші“ тощо В березні 1949 р відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним „До кінця розгромити космополітв-антипатріотів“

Все це було кроками сталінського керівництва щодо посилення антиєврейської кампанії, розпочатої ще після закінчення війни Наприкінці 40 — на початку 50-х рр тривали репресії проти єврейських літераторів, митців, учених, діяльність яких була пов'язана з Україною Зокрема, в цей час були піддані арештам і засуджені до різних строків позбавлення волі Г Поляккер, Ю Мижирицький, Н Лур'є, І Кіпніс, Й Бухбіндер та ін Декому з них та іншим діячам єврейської культури, зокрема, інкримінувались зв'язки з „Єврейським антифашистським комітетом“ (ЄАК), фабрикація „справи“ якого почалась 1946 р, а закінчилась розстрілом у 1952 р в Москві його активних діячів В цьому контексті не можна обминути примітну за своїм трагізмом подію, що сталася в Києві 1950 р саме тоді було остаточно ліквідовано кабінет єврейської літератури, мови і фольклору при АН УРСР, який очолював член-кореспондент АН УРСР мовознавець Е Спвак Він був заарештований у січні 1949 р і невдовзі помер у в'язниці Арештам були піддані також співробітники кабінету

Дивним і водночас закономірним для тодішніх умов чином цей антисемітизм уживався з українофобією і призводив часто до висунення обвинувачень у спільних діях єврейських і українських „націоналістів“ Характерно й те, що вже під кінець

життя, під час зустрічі з керівниками УРСР у квітні 1952 р Сталін докладно цікавився станом ідеологічної роботи в Україні, наполягав на тому, що тут не все гаразд, що в цій ділянці працюють слабкі кадри Однак і ці „слабкі кадри“, проходячи постійний партійний вишкіл, встигли зробити чимало для утвердження в духовному житті України політичного обскурантизму

Війна після війни

Змушена включитись у повоєнне протистояння двох блоків, назване „холодною війною“ (протидати комуністичному світові офіційно закликав у промові в американському місті Фултоні 5 березня 1946 р У Черчіль), Україна саме тоді не тільки розширила можливості виходу на міжнародну арену, а й включила до свого складу нові території В червні 1945 р УРСР стала членом ООН Це відбулось за наполяганням і особистим контролем Сталіна, а відтак вже з самого початку несло на собі зерно лицемірства й обмеженості (Москві були необхідні голоси в ООН) Та навіть обмежена й декоративна українська дипломатія мала одну незаперечну перевагу час від часу вона нагадувала, що на карті світу є Україна, а окреме членство в ООН (разом з СРСР і Білоруською РСР) певною мірою могло служити натяком на українську окремість

Восени 1945 р підготовча комісія ООН розробила порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї ООН Першим віце-головою підготовчої комісії був обраний тодішній нарком закордонних справ УРСР Д Мануельський Він же став головою Першого комітету (з політичних питань і безпеки) першої сесії Генеральної Асамблеї ООН (Лондон, січень 1946)

До 1950 р УРСР стала членом 12 міжнародних організацій Крім того, в цей період вона була членом 8 міжнародних організацій та їх органів У 1951—1958 рр Україна набула членства ще у 16 міжнародних організаціях та їх органах

Для колишніх членів антигітлерівської коаліції цей вихід України на дипломатичну арену не був несподіванкою, оскільки це було обумовлено під час роботи Ялтинської конференції (4—11 лютого 1945), в якій брали участь лідери США, Великобританії та СРСР і яка вирішувала питання закінчення 2-ї світової війни та повоєнного ладу Саме тоді й було ухвалено запросити Україну та

Білорусію як окремих співзасновників ООН

„Декларація про визволену Європу“ як частина рішень Ялтинської конференції, фактично розв'язала руки сталінському режимові у діях щодо надання „братської допомоги“ майбутнім країнам „соціалістичного табору“, стимулювала „радянізацію“ Східної Європи, а тим самим підштовхнула початок „холодної війни“

Ще одне рішення цієї ж конференції не тільки привернуло увагу світу до України, а й породило чергову війну після війни. Йдеться про домовленість провести кордони Польщі на сході за так званою „лінією Керзона“. Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між Польщею та Україною, суттєво змінювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР, а значить, тотальну „радянізацію“ всього життя, для Сталіна і його оточення — створення передумов для вирішального етапу безкомпромісної війни проти українського націоналістичного руху, поширеного на цих теренах.

Зміцненню позицій центральної московської влади в цьому регіоні сприяло вирішення долі Закарпаття 29 червня 1945 р. було підписано радянсько-чехословацький договір про включення Закарпатської України до складу УРСР. В листопаді 1945 р. його ратифіковано Національними зборами Чехословацької республіки і президією Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 р. в складі УРСР було створено Закарпатську область з центром у м. Ужгороді. Крім неї, до західних областей входили Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Дрогобицька (1959 р. об'єднана із Львівською), Станіславська (1962 р. перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (існувала у 1940—1954 рр., увійшла до складу Одеської області). Наприкінці 1945 р. територія УРСР становила понад 580 тис. км².

Врегулювання територіальних питань не обійшлося без переміщення населення. Понад 40 тис. чехів і словаків виїхали до Чехословаччини. Ще 9 вересня 1944 р. голова Ради народних комісарів УРСР М. Хрущов та голова Польського комітету національного визволення Е. Осубка-Моравський підписали угоду про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі. У 1944—1946 рр. близько 800 тис. поляків, а також євреїв та українців, які визнали себе поляками, переселились до Польщі. Складнішим

виявився процес переселення українців, яких до УРСР повернулось понад 500 тис. чол. Відносно добровільно переселилось приблизно 90 тис. українців, а з середини 1945 р. розпочалося контрольоване польською владою примусове переселення. Однак понад 150 тис. українців у другій половині 1946 р. все ще залишались у своїх домівках. І тоді політбюро ЦК ПРП під головуванням В. Гомулки своїм рішенням від 29 березня 1947 р. започаткувало акцію „Вісла“ — виселення українських і змішаних українсько-польських сімей з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і поселення їх у так званих повернутих західних і північних районах Польщі з обов'язковим розпорощенням серед польського населення. 23 квітня 1947 р. політбюро ЦК ПРП ухвалило рішення про створення спеціального концтабору для „підозрілих українців“ у Явожно поблизу Кракова. З 1947 до початку 1949 р. в цьому таборі побувало близько 4 тис. в'язнів-українців (у тому числі жінок, дітей, людей похилого віку), з них загинуло близько 200 чол. Акція „Вісла“, що тривала з квітня до серпня 1947 р. і внаслідок якої було переселено 140,6 тис. українського та змішаного українсько-польського населення, допомогла польським комуністам завоювати симпатії шовіністичних сил, стала заключною фазою політики етнічної антиукраїнської „чистки“ південно-східної Польщі від автохтонного українського населення.

Однак реалізація репресивної політики довелося переживати українцям не тільки поза межами України. „Радянізація“ західноукраїнських земель була, по суті, війною за утвердження вже випробуваної сталінським режимом в 20—30-ті рр. моделі соціалізму. Кінцевий результат соціально-економічної і культурної політики пов'язувався із здатністю місцевих парторганізацій ефективно реалізовувати настанови центральних органів. Під контролем ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в західних областях швидко зростала чисельність парторганізацій. На початку 1947 р. їх було тут 4 тис., і вони об'єднували понад 60 тис. чол., на початку 1953 р. — 8 тис., і до них входило понад 85 тис. чол. Характерно, що питома вага членів партії з місцевого населення була незначною. Кадровий потенціал нарощувався переважно за рахунок приїжджих з центральних і східних областей, з інших республік СРСР. Так, до середини 1946 р. сюди прибуло понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи освіти, охорони здоров'я,

культурно-освітніх закладів Вони не тільки в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій, але й не намагалися пристосуватись до місцевих умов, не бажали бодай поважати місцеве населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах

Одним з перших і жорстоких кроків комуністичного режиму стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ) Для того, щоб оцінити масштабність і наслідки цієї репресивної акції, варто пригадати, що до встановлення влади більшовиків у Західній Україні УГКЦ складалась із 3040 парафій, 4440 церков, Духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів, видавала 3 тижневих часописи і 6 місячних Церкву очолював митрополит, якому підлягали 10 єпископів, 2950 священників, нараховувалось 520 ієромонахів, 1090 ченців, 540 семінаристів УГКЦ відіграла надзвичайно велику роль у духовному житті Західної України, а головне — була національною церквою Цьому значною мірою сприяла багатогранна й невтомна діяльність А Шептицького, котрий перебував на митрополитському престолі з 17 січня 1901 до листопада 1944 р З 31 листопада УГКЦ очолив митрополит Й Сліпий, який у грудні того ж року направив до Москви делегацію у складі архимандрита К Шептицького, каноніка Г Костельника, радника митрополитської консисторії І Котова, ієромонаха Г Будзинського Делегацію прийняли в Раді у справах релігійних культур при Раднаркомі СРСР, де вона ознайомила із зверненням Й Сліпого „До духовенства і віруючих“ від 23 листопада 1944 р Від імені духовенства і віруючих делегація передала у фонд Червоного Хреста на оборону країни 100 тис крб Делегація обіцяла, що УГКЦ буде забезпечено вільне відправлення богослужінь

Однак уже в березні 1945 р з'явилась схвалена особисто Сталіним інструкція для ліквідації цієї церкви Невдовзі розгорнулася пропагандистська робота щодо дискредитації УГКЦ як „служби Ватикану“, „ворога народу“, знаряддя „українського буржуазного націоналізму“ Услід за тим розпочалися репресії, і вже в квітні 1945 р всі наявні в тодішньому СРСР найвищого рангу священнослужителі УГКЦ були заарештовані В травні 1945 р під контролем органів безпеки було сформовано „інцидентну групу“, яка агітувала за розрив унії з Римом і виправдовувала репресивні акції проти УГКЦ

8-10 березня 1946 р відбувся контрольований

НКДБ Львівський собор — з'їзд представників УГКЦ, на якому було ухвалено (за це голосували 216 делегатів-священників і 19 представників мирян) скасувати Берестейську унію 1596 р, возз'єднавши галицьку церкву з руською православною

Г Костельник, який виконав головну роль у цьому спектаклі, перестав цікавити комуністичних можновладців, а коли його почало гризти сумління, він став небезпечним 20 вересня 1948 р його було вбито за загадкових обставин, причому вбивця покінчив життя самогубством

1949 р під тиском влади рішення про припинення діяльності уніатської церкви прийняла Мукачівська єпархія І знову-таки не обійшлося без крові із санкції М Хрущова агентами спецслужби було знищено впливового єпископа Т Ромжу Отже, і в Закарпатті УГКЦ було ліквідовано Багато її священників заарештували і репресували або змусли перейти у православ'я, але, навіть заборонена, вона жила, оскільки залишались близько 5 млн віруючих Вони продовжували молитись за своїми звичаями, тим самим стверджуючи незнищенність УГКЦ

Більш довготривалою виявилась боротьба влади проти Української повстанської армії (УПА) і підпілля ОУН З другої половини 1945 р за вказівкою центрального проводу великі підрозділи повстанців були переформовані у дрібніші, згуртовані та озброєні, з дислокацією у лісових масивах Виникла мережа підпільних „бойок“ (10-15 чол) у сільській місцевості Загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис км Вони прагнули до утвердження нелегальних національно-державних структур, альтернативних органам більшовицької влади Це було криваве протистояння За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис диверсій і терористичних акцій, в яких загинуло не менш як 30 тис представників комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів

В свою чергу особливо після капітуляції нацистської Німеччини сталінське керівництво одержало можливість посилити протидію ОУН-УПА У своєму виступі у Львові 14 лютого 1946 р на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВС, НКДБ, командуючих військовими округами М Хрущов наголошував на максимально повному використанні військової сили в Західній Україні, за допомогою яких пропонував „у кожному селі створити своє опертя“

Так воно, зрештою, й сталося військова сила, помножена силою репресивно-каральних органів, стала вирішальним фактором „радянзації“ Західної України, ліквідації опору ОУН-УПА. Блокада й прочищення величезних територій, арешти й депортації, розстріли й провокації, коли спецзагони держбезпеки, замасковані під УПА, чинили свавілля — ось лише деякі „штрихи до портрета“ повоєнної дійсності на західноукраїнських землях. За офіційними даними, тут у 1944-1953 рр було заарештовано майже 104 тис осіб „бандитів, учасників ОУН, а також бандопосібного елемента“, під який легко підводились усі, хто підозрювався у зв'язках з ОУН-УПА. За цей час було виселено (за винятком Закарпатської області) майже 66 тис сімей (203662 чол.) У 1945-1953 рр за різного роду „антирадянські політичні злочини“ в Україні було заарештовано 43379 чол. віком до 25 років, з них у західних областях України — 36340 чол.

Фінал цієї історичної драми був визначений. Надії керівництва ОУН і УПА на радянсько-американський конфлікт, який дозволив би відродити державність України, не справилися. Не допомогли й встановлені контакти із спецслужбами США і Великобританії. В кінці 40-х рр збройне підпілля почало відчувати нестачу зброї, амуніції, харчів. У багатьох місцях після розгрому міської і сільської мережі ОУН зменшився її вплив на вояків УПА, бракувало скоординованості дій. Дехто з учасників українського визвольного руху піддався закликам уряду УРСР з'явитися з повинною. З 1947 р почав здійснюватись частковий розпуск загонів УПА, а після загибелі 5 березня 1950 р її головного командира Р.Шухевича (Т.Чупринки) вона остаточно починає втрачати боєздатність, хоча окремі боївки протримались ще до середини 50-х рр.

Чималу роль у цьому відіграв той факт, що комуністичний режим провадив перманентну антинаціоналістичну агітацію, використовуючи для цього будь-який привід (як, наприклад, убивство в 1949 р за загадкових обставин письменника-комуніста Я.Галана), а також те, що паралельно з боротьбою проти ОУН і УПА в Західній Україні почали ефективно здійснюватись соціально-економічні зміни за випробуваною в Східній Україні моделлю.

„Радянізація“ Західної України

30 червня 1945 р О.Довженко занотував у своєму щоденнику „Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдині пастирі. Усі тепер будемо однакі“. І справді, з того ж 1945 р сталінське керівництво прагнуло якнайшвидше реалізувати свою улюблену й апробовану в попередні роки триаду „індустріалізація — колективізація — культурна революція“, прагнучи уніфікувати життя західноукраїнського регіону з іншими.

7 травня 1945 р ЦК КП(б)У і уряд УРСР прийняли ухвалу „Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р“. Вже цим документом було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтовидобувна, газова та ін.), так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна та ін.). Протягом четвертої п'ятрічки з великих промислових підприємств СРСР у Західну Україну приїхало 20 тис робітників і 2 тис інженерно-технічних працівників. У цілому за перші п'ять повоєнних років чисельність робітників, зайнятих у промисловості, зросла із 138 тис до 284 тис чол. Особливість індустріалізації західних областей полягала в тому, що темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Якщо питома вага промислових підприємств західних областей в усій промисловості України становила в 1940 р 4,7%, то в 1948 — 12,6%. Питома вага робітників у промисловості відповідно зросла з 5,9% до 11,8%. Змінився національний склад робітництва, в якому на початок 50-х рр українці становили 70% (до приєднання Західної України — 50%).

Ця форсована індустріалізація, як і в Східній Україні, супроводжувалась повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, які виробляли товари для людей. Ще більш негативні наслідки супроводжували розгорнуту паралельно за більшовицькими стандартами колективізацію.

Застосовувались апробовані ще в 20—30-і рр форсовано-примусові методи. Більшість колгоспів було насаджено у 1948—1949 рр. Якщо на початку 1946 р у західних областях нараховувалось 158 колгоспів, на початку 1948 — 1762, то на 1 листо-

пада 1949 р — 6098 До середини 1950 р у понад 7 тис колгоспів було об'єднано майже 93%, а до середини 1951 р — понад 95% селянських господарств Влада постійно піклувалася, щоб до західних областей направлялися люди, здатні забезпечити курс на колективізацію До кінця 4-ї п'ятирічки сюди надіслали 15 тис чол, які вважалися фахівцями в галузі сільського господарства Політичний контроль забезпечували політвідділи МТС У зв'язку з цим було ухвалено навіть спеціальну постанову ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1949 р „Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР“ Для роботи в них обкоми партії направили 1,7 тис партійних функціонерів

Повсякденними під час проведення колективізації стали порушення законності Так, у Волинській області тільки за перше півріччя 1947 р офіційно зареєстровано 32 випадки таких порушень (побиття громадян, вилучення в них майна, незаконні арешти, загроза зброєю тощо) Ситуація ускладнювалась тим, що процесу колективізації криваво протидіяли УПА і підпілля ОУН У свою чергу, це стимулювало каральну активність комуністичної системи, зокрема масове виселення так званих куркулів (заможних селян) та їх сімей

Штучно колективізоване селянство зіткнулось із значними проблемами Так, 1949 р у 87 колгоспах (4%) не видавали зовсім зерна на трудовні, грошей не видавали 504 (21%) господарствам Це не спонукало до праці, тому селяни часто ухилялися від роботи в колгоспах У 1950 р не виробили обов'язкового мінімуму трудовнів майже 45% колгоспників, що було значно більше, ніж по всій Україні Справи не поліпшились і після укрупнення господарств У 1952 р 30% колгоспів видали на трудовень колгоспникам менш ніж 1 кг зерна, а у 18% колгоспів хліба зовсім не одержали Понад половину господарств видали близько 1 крб грошей на трудовень, а четверта частина господарств грошей взагалі не нарахувала В той час комуністична пропаганда всляко вихваляла „преваги“ колгоспного ладу

Вже у 1945/46 навчальному році в західних областях налічувалось 6,5 тис шкіл, які відвідували 1233 тис учнів Швидко зростала мережа семирічних і середніх шкіл У першу повоєнну п'ятирічку кількість середніх шкіл збільшилась майже в 7 разів У 1950/51 навчальному році тут працювали 24 вищих навчальних заклади (в тому числі 3 університети), в яких було близько 34 тис

студентів, і 110 спеціальних навчальних закладів (близько 29 тис учнів) Питома вага студентів, які народилися в західних областях, у 1946 р становила 37%, а в 1953-му — понад 57%

Разом з тим значно посилювся і процес русифікації Наприклад, на початку 1953 р у вузах західних областей переважна більшість дисциплін читалася російською мовою Так, у Львівському університеті з 295 викладачів українською мовою читали лише 49

КПУ у повоєнний період

Проводячи в життя директиви партійного центру, КП(б)У після закінчення війни в першу чергу звернула увагу на необхідність швидкого відновлення своїх лав Це цілком відповідало лінії, визначеній постановою ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р „Про зростання партії і про заходи щодо посилення партійно-організаційної та партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)“ Така робота дала досить швидкий ефект якщо чисельність комуністів в Україні в липні 1945 р становила 200 тис, то на початок 1947 р — 561 тис (було досягнуто її довоєнної чисельності), на кінець 1950 — 716 тис, на початок 1953 р — 782 тис чол Робітники і колгоспники становили приблизно половину її складу, решту — службовці, велику частку яких склали інженерно-технічні працівники та науковці

Як і до війни, Сталін та його оточення тримали під пильним наглядом політичний розвиток в Україні, настійно примушували її партійних „прокураторів“ давати „клятву вірності“ московському центру, „виправляли“ в разі потреби ситуацію Це засвідчило не тільки перебування Л Кагановича на чолі ЦК КП(б)У у березні—грудні 1947 р Ще раніше, в липні 1946 р, ЦК ВКП(б) заслухав звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Україні й прийняв постанову Цей документ критикував КП(б)У за плінність кадрів, але характерно, що значний акцент робився на незадовільному ідейно-політичному вихованні кадрів, необхідності розгортання критики „буржуазно-націоналістичної ідеології“ 15-17 серпня 1946 р відбувся пленум ЦК КП(б)У, який обговорив цю постанову На ньому М Хрущов багато уваги приділив критиці літераторів і учених-суспільствознавців, вимагаючи організувати роботу „по впорядкуванню справді нау-

кової історії України та української літератури, докорінним чином поліпшити роботу інститутів історії та літератури Академії наук України", а також „виховувати наші кадри в дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазного націоналізму“

Однак невдовзі в Київ прихав Л Каганович і активно розпочав „виховувати“ самого М Хрущова, якому коштувало зусиль відродити сталінську довіру Те, що їй відновлено, в січні 1948 р засвідчив В Молотов, який прибув на святкування 30-річчя УРСР і на засіданні Верховної Ради УРСР підкреслював значення України, її велику роль у тодішньому СРСР В свою чергу, М Хрущов наголошував на виключно позитивному значенні стосунків між Україною та Росією, всіляко вихваляв Сталіна Під цими ж гаслами лідер КП(б)У виголосив свою доповідь на черговому XVI з'їзді КП(б)У, що зібрався майже після 9-річної перерви 25—28 січня 1949 р Хоча делегати приїхали для обговорення програми завершення відбудови, це зібрання носило здебільшого формальний характер, пройшло в атмосфері всілякого вихваляння не тільки Сталіна, а й Хрущова Останній знову повернувся до питань кадрової та ідеологічної роботи, висловлював невдоволення, хоча для виховання партійних кадрів ще восени 1946 р було створено Республіканську партшколу при ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання, яку 1948 р реорганізували у Київську вищу партшколу з трирічним строком навчання

Парторганізацію України з грудня 1949 р очолив Л Мельников, який повів жорстку русифікаційську лінію, особливо щодо Західної України, куди в січні 1950 р він здійснив одну із своїх перших ділових поїздок І в доповіді на XVII з'їзді КП(б)У, як і у доповідях на пленумах ЦК КП(б)У в листопаді 1951, грудні 1952 та лютому 1953 р, Л Мельников усіяко заохочував боротьбу проти „українського буржуазного націоналізму“, а також проти „безрідних космополітів“ Тим часом у Москві фабрикувалась так звана справа лікарів — останній спровокований Сталіним та його поплічниками злочин За офіційними твердженнями, учасники цієї „справи“ були „завербовані філіалом американської розвідки — міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією „Джойнт“ Л Мельников наказав працівникам МДБ УРСР викрити „єврейське націоналістичне підпілля“ Почалися арешти Характерно, що від єврейських діячів вимагали зізнання про зв'язки з українськими „націоналістами“ Так перепліталися

антиєврейська і антиукраїнська лінії, вироблялася версія про єврейсько-український антирадянський „заколот“ Ставало очевидним, що визріває нова хвиля кривавої „чистки“

Однак вирішальним фактором, що завадив трагічному перебігу подій, стала смерть самого „вождя народів“ 5 березня 1953 р

Після смерті тирана

У розповсюдженому наприкінці березня 1953 р в Західній Україні нелегальному „Маніфесті українського революційного центру“ в зв'язку із смертю Сталіна висловлювалась думка, що його послідовники „підуть на все, щоб зміцнити своє становище Вони посилять репресії, встановлять систему терору для того, щоб зберегти диктатуру“

Боротьба за владу, що розпочалась у кремлівській верхівці, підтвердила цей висновок У першу чергу це стосувалось дій Л Бері, який почав рішуче демонструвати, що хоче бути „першим номером“ у постсталінській верхівці Він підготував спеціальну записку щодо областей Західної України 2-4 червня 1953 р відбувся пленум ЦК КПУ, який розглянув питання „Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року „Питання західних областей Української РСР“ і „Доповідну записку тов Л П Бері до Президи ЦК КПРС“ Доповідачем на пленумі був О Кириченко, який навіть численні приклади недоліків політики щодо Західної України, діяльності органів МВС у цьому регіоні, антиєврейської лінії Л Мельникова тощо Можна стверджувати, що Л Берія (навіть враховуючи одіозність цієї особи та її прагнення до диктаторства), коли давав завдання зробити „фотографію“ стану справ на західноукраїнських землях, легко одержав необхідний негативний матеріал, оскільки недоліків було чимало Згаданий пленум ЦК КПУ замість Л Мельникова обрав першим секретарем другого секретаря ЦК О Кириченка Вперше українець за походженням став лідером парторганізації України

Однак у його особі Л Бері знайти підтримку не вдалось, оскільки змінилась ситуація в Москві 26 червня 1953 р колишнього могутнього сталінського поплічника заарештували під час засідання президи (так перейменували полібюро) ЦК КПРС А в Україні знову скликали пленум ЦК КПУ (29-30 липня 1953), на якому О Кириченко робив до-

повідь, але цього разу роз'яснюючи рішення пленуму ЦК КПРС 2-7 липня 1953 р „Про злочинні, антипартійні і антидержавні дії Л П Берлі“ В грудні 1953 р цього зловісного діяча з групою колишніх працівників НКВС — МДБ — МВС розстріляли, не давши розповісти про чимало „таємниць Кремля“ Натомість зміцнював свої позиції М Хрущов, якого у вересні 1953 р обрали першим секретарем ЦК КПРС

Незважаючи на деякі здійснені вже 1953 р заходи щодо „десталінізації“, міф про „вождя народів“ поки що залишався неспростованим Це, зокрема, засвідчила робота XVIII з'їзду КПУ (23-26 березня 1954) У доповіді О Кириченка було дано характеристику подіям після вересня 1952 р При цьому все ще відзначались позитивні риси Сталіна

Напередодні цього з'їзду до складу КПУ ввійшла 32-тисячна парторганізація Кримської області, а сама ця область указом президи Верховної Ради СРСР від 9 лютого 1954 р була передана із складу РРФСР до складу УРСР Таке рішення аргументувалось спільністю економіки, територіальною близькістю й тісними господарськими та культурними зв'язками між Кримом і Україною Влаштована довкола цього галаслива кампанія затемнювала, по-перше, той факт, що Крим навряд чи можна вважати „подарунком“ Росії, оскільки історично він є батьківщиною кримських татар, з якими так буртально обійшовся сталінський режим По-друге, утримання Криму для України породжувало велику кількість матеріальних, а також і політико-ідеологічних проблем, оскільки більшість там становили росіяни І це були не просто росіяни, а ті, кого тоталітариний режим „нагороджував“ місцем поселення (колишні працівники органів безпеки, військові та ін) і які були завжди готові виявити свою ворожість до всього українського (для них — „буржуазно-націоналістичного“) І нарешті не слід забувати, що фактом передачі Криму М Хрущов реалізував свої попередні амбіції адже впріше він звертався до Сталіна з цією пропозицією ще в 1944 р, але отримав відмову Отже, передача Криму Україні також була до певної міри антисталінським кроком

Серед інших дій, що символізували хрущовський відхід від минулого, слід згадати скасування у вересні 1953 р позасудових органів, створення в 1954 р центральної та місцевих комісій щодо перегляду справ осіб, засуджених у 1934-1953 рр, створення в грудні 1955 р, комісії для вивчення ма-

теріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії, та інших громадян у період 1935-1940 рр Протягом 1953-1955 рр розпочався перегляд основних політичних справ сталінського часу, хоча М Хрущов не наважився на перегляд сфабрикованих політичних процесів 30-х рр Саме тоді почалася реабілітація багатьох діячів, які працювали в Україні, а всього з 1954 до лютого 1956 р Верховною колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7679 чол Критика злочинів сталінської доби набувала дедалі більшої сили

Зміни у сфері культури

Після визволення території України від німецько-фашистських загарбників почалося відновлення зруйнованих під час війни шкіл, вузів, закладів культури, наукових установ Поширення набув рух за відбудову зруйнованих і спорудження нових шкільних приміщень силами, засобами і руками самого населення — „методом народної будови“, що зародився ще під час війни з ініціативи жителів с Верхівня на Житомирщині В 1944-1950 рр у республіці було побудовано, а також відбудовано зруйнованих повністю і частково 1669 шкіл на шістьмільйона учнівських місць Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб У середині 50-х рр 16 тис шкіл (33,2% від їх загальної кількості), в яких навчалася 1,67 млн дітей, змушені були організувати заняття в дві, а чимало шкіл — навіть у три зміни Значна кількість цих закладів, особливо в сільській місцевості, а також у робітничих селищах, розміщувалася в мало пристосованих для занять приміщеннях Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні У 1950/51 навчальному році загальний книжковий фонд шкільних бібліотек становив 17 млн примірників — у середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни

Труднощі, що стояли перед освітньою системою у повоєнний період, привели до швидкого зростання кількості вечірніх шкіл, особливо в містах Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи У 1953 р здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти

Унаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів зросла з 99 тис у 1946 до 325 тис у 1956 р Правда, майже

половина з них навчалася на заочних і вечірніх відділеннях, що загалом негативно впливало на рівень фахової підготовки. Серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та спеціальної школи була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів.

В повоєнні роки було внесено ряд змін в організацію наукових досліджень в УРСР. Зокрема, в листопаді 1945 р. було вирішено створити у складі АН УРСР сільськогосподарське відділення (в 1956 р. на його базі утворена сільськогосподарська академія). В 1952 р. з відділу фізико-хімічних і математичних наук виділилися відділ фізико-математичних наук. У 1954 р. був утворений кримський філіал АН УРСР. Розширилася мережа науково-дослідних установ в УРСР. Якщо в 1945 р. їх налічувалося 267, то в 1950 — 462, в т.ч. більше 30 академічних інститутів. Серед новостворених — харківські інститути радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких температур, львівські інститути — машинознавства та автоматики, суспільних наук, геології, корисних копалин, київські інститути — металофізики, металокераміки і спецсплавів та ін. Зміцнювалася, хоча й повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростає кадровий потенціал.

В середині 50-х рр. у складі академії налічувалося 81 дійсний член та 100 членів-кореспондентів. У 1946 р. після смерті О. Богомольця президентом АН УРСР був обраний О. Палладин, відомий учений біохімік, який мав великий досвід науково-організаційної роботи і користувався авторитетом в академічних колах.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустріального розвитку, створення нових видів озброєнь і техніки, на реалізацію „плану перетворення природи“, який висунув Сталін у 1948 р. Попри всі труднощі морально-психологічного порядку, некваліфікованого втручання в наукове життя партійних і державних чиновників, репресії, українські вчені збагатили науку багатьма фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями. Зокрема, чимало зробили вони для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. Вчені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., польоту в космос першої в світі людини — Ю. Гагаріна. В 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів в СРСР став вихо-

дець з Житомирщини С. Корольов. Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А. Люлька. Одним з творців атомної бомби був генерал-лейтенант М. Духов.

Значними були досягнення математичних наук. Так, наприкінці 40-х рр. під керівництвом М. Лаврентьєва було створено новий напрям у теорії функцій — теорію квазиконформних відображень, що мало велике значення для подальшого розвитку газо- та гідродинаміки. Обширні дослідження проводилися у галузі квантової теорії поля, теорії ймовірності, обчислювальної машинної техніки. Під керівництвом С. Лебедева в Інституті електротехніки в 1948—1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину. З 1949 р. в Інституті фізики під керівництвом М. Пасічника розгорнулися дослідження в галузі фізики атомного ядра. Металургію атомної енергетики, ядерну фізику надвисоких енергій, ядерну фізику середніх енергій, фізику наднизьких температур, радіофізику успішно досліджували науковці Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР. У галузі технічних наук були також розроблені й впроваджені у виробництво технологія одержання надміцного чавуну, електровимірні прилади та ряд автоматичних регуляторів для гідроелектростанцій, нові, більш сучасні врубові машини й вугільні комбайни. З 1948 р. розпочалися дослідження в галузі порошкової металургії.

В Інституті електрозварювання АН УРСР, якому 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора академіка Є. Патона, успішно досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварних мостів, суден тощо. Син і учень Є. Патона Борис створив теорію автоматів дугового зварювання, що допомогло розробити технології напівавтоматичного зварювання під флюсом. Значним технічним досягненням, яке довело великі можливості нових технологій, була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км. З 1953 р. після смерті батька і донині Інститут електрозварювання очолює академік Б. Патон.

Позитивні результати були досягнуті в галузі хімічних наук. В Інституті фізичної хімії ім. Л. Писаржевського 1949 р. було вперше одержано важкий азот. Директор, інституту О. Бродський разом із своїми учнями розробив теорію розділення ізотопів, створив методи концентрування важкої води

Його книга „Хімія ізотопів“, видрукувана 1952 р., стала першим у світовій науці підсумковим дослідженням у цій галузі хімії. В Інституті загальної та неорганічної хімії було розгорнуто дослідження, спрямовані на розв'язання проблем захисту водного басейну від забруднень шкідливими речовинами і постачання споживачам чистої води.

В УРСР проводились дослідження в галузі сільськогосподарських, біологічних та медичних наук, у вивченні та використанні гідроенергетичних ресурсів республіки. В галузі сільського господарства діяльність учених спрямовувалась на виведення нових зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, на застосування нових добрив та удосконалення методів обробки ґрунтів. Доводилося вченим України реалізовувати й прожекторські плани, породжені у високих партійно-урядових кабінетах. Зокрема, розроблялися проблеми, пов'язані з акліматизацією на українських землях субтропічних культур. В Інституті фізіології рослин та агрохімії розгорнулися дослідження щодо підвищення продуктивності каучуконосів в Україні.

Значної шкоди розвитку біологічних наук завдала лисенківщина. В 1947—1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Т. Лисенко оголосив генетичною частинкою Біологів, які в проблемах генетики стояли на наукових позиціях, було піддано нищівній критиці як „безридних космополітів“. В Україні переслідувань зазнали вчені-біологи Д. Третяков, М. Гришко, І. Шмальгаузен та ін., що на багато років загальмувало розвиток перспективних напрямів біологічної науки і зумовило відставання в цій галузі від світового рівня.

Зміцнювала свої позиції археологічна наука. Однак недостатнє фінансування та брак технічних можливостей вели до втрат величезної кількості археологічних пам'яток. Особливо з вини всесоюзних відомств. З 1945 по 1954 р. Інститут археології АН УРСР очолював академік П. Єфименко. Його фундаментальна праця „Первісне суспільство“ (1953) здобула великий авторитет автору. Певні результати були досягнуті економістами, літературознавцями, мовознавцями, етнографами, мистецтвознавцями, філософами, правознавцями. Робота останніх зосереджувалась у новоствореному в 1946 р. Інституті філософії та секторі держави і права (1949). Літературознавці досліджували творчість українських класиків та письменників радянської України. Науковцям вдалося зібрати рукописи Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Коцюбинського та багатьох інших. Було продовжено видання десяти-

томника Т. Шевченка. В 1949 р. розпочато видання 20-томного зібрання творів І. Франка. На початку 50-х рр. було видано повне зібрання творів І. Котляревського, підготовлено 5-томник Лесі Українки. В літературознавстві плідно працювали О. Дорошкевич, А. Шамрай, Ю. Меженко, Є. Кирилук, М. Возняк, І. Пільгук, Ю. Білецький, О. Килимник, С. Крижанівський та ін. В Інституті мовознавства, який з 1945 р. носить ім'я видатного українського філолога XIX ст. О. Потебні, продовжувались дослідження фонетичної системи, граматичної будови і лексичного складу сучасної української літературної мови, збирались матеріали для атласу української мови. Вчені-мистецтвознавці досліджували теорію та історію образотворчого мистецтва України, музики, театру, кіно. Ця праця здійснювалася в умовах шаленого ідеологічного тиску, некомпетентного втручання партійно-державних органів у розвиток науки, безпідставних звинувачень учених-гуманітарів у „бездейності“, „націоналістичних збоченнях“, у „низькопоклонстві перед Заходом“, у відступах від марксизму-ленінізму.

В таких же умовах працювали діячі літератури і мистецтва. Однак всупереч обставинам у 40—50-і рр. ними створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Так, Ю. Яновський опублікував роман „Жива вода“, темою якого була воєнна і повоєнна дійсність України. П. Панч видав ряд новел і роман „Запорожці“, в якому змальовував події з української історії 1639-1648 рр. Історичний роман з часів Хмельниччини написав Н. Рибак — „Так сходило сонце“. Ю. Смоличу належить роман „Вони не пройшли“ про німецьку окупацію Харкова в 1941—1942 рр. Плідно працювали О. Довженко, В. Сосюра, Остап Вишня. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О. Гончара, автора трилогії „Прапорonosці“, повісті „Земля гуде“. До помітних явищ літературного життя належали збірки поезій А. Малишка „Чотири літа“, „За синім океаном“, збірка Л. Первомайського „Земля“, поема П. Тичини „Похорон друга“, автобіографічна поема М. Рильського „Мандрівка в молодість“.

Зусиллями талановитих митців України розвивалося театральне, музичне, образотворче мистецтво та кіно. Уже в 1944 р. було завершено реєвакацію театрів. Відновлювали життя і ті театральні колективи, які припинили роботу під час війни. В західних областях УРСР було створено 18 нових театрів. У другій половині 40-х рр. в УРСР діяло

96 театрів, у 78 із них спектаклі ставили українською мовою. Спільною бідою їх була ідейна й мистецька уніфікованість, а спільним здобутком — наявність великої плеяди талановитих акторів. У театрах України працювали такі видатні майстри сцени, як М Литвиненко-Вольгемут, З Гайдай, М Гришко, І Паторжинський, Г Юра, Б Гмиря, Н Ужвій, К Хохлов, М Романов, А Бучма, Є Пономаренко, Ю Шумський та багато інших.

Музичне мистецтво радянської України в перше післявоєнне десятиріччя позначене передусім творчістю таких композиторів, як К Данькевич, Д Клебанов, А Філіпенко, Г Жуковський, А Свєчников, М Вериківський, В Гомоляка, К Доминчен, М Колесса, Г Майборода, Б Лятошинський та ін. Популярністю серед глядачів і слухачів користувалися Державний український народний хор під керівництвом Г Верьовки, створений восени 1943 р. Київська державна академічна капела „Думка“ під керівництвом О Сороки, Львівська державна хорова капела „Трембіта“ під керівництвом П Муравського, Державна капела бандуристів УРСР під керівництвом О Мінківського, Державний симфонічний оркестр.

Пошуки ідеологічних відхилень призвели до нападок не тільки на діячів української чи російської, а й єврейської культури. Багато єврейських письменників, учених, художників було репресовано за звинуваченням у „космополітизм“. Була навіть сфабрикована „змова“ єврейської інтелігенції, в якій планувалося за допомогою „міжнародного єврейства“ заволодіти Кримом і відокремитись від Радянського Союзу.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр в умовах навішування націоналістичних ярликів, боротьби з національними культурами набирає величезних розмірів фетишизація російської культури та історії. Ідеологія і політична тактика сталінізму носили відкрито великоруський націоналістичний характер. Скрізь і всюди проголошувалось, що в економіці і політиці, філософії і науці саме російській думці належало „всесвітньо-історичне значення“. Російський народ, за словами Сталіна, „заслужив у цій війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни“.

В інших умовах розвивалася українська культура поза межами радянської України. Третя хвиля еміграції, пов'язана з подіями 2-ї світової війни, сколихнула культурне життя українців за кордоном, влила в нього новий потужний струмінь. Обстави-

ни війни змусили залишити Батьківщину майже 4,5 тис. вчителів, інженерів, учених, лікарів, акторів, священників, студентів, їх зусиллями були відкриті навчальні, духовні й культурно-освітні заклади, засновані товариства й асоціації, наукові установи. В 1947-1948 рр у Німеччині й Австрії було 29 українських гімназій, 80 народних шкіл, 8 спеціальних середніх шкіл. У Німеччині відновили свою діяльність Український вільний університет та Український техніко-господарський інститут, засновані нові вузи — Українська висока економічна школа, Українська богословська православна академія і Греко-католицька духовна семінарія. Навесні 1947 р була відновлена також діяльність Наукового товариства ім. Т Шевченка (в Мюнхені). Найбільшим доробком його стала кількатомна „Енциклопедія українознавства“. З 1945 р розгорнула діяльність Українська вільна Академія наук спочатку в Авгсбурзі, а згодом у Вінніпезі та Нью-Йорку. НТШ організувало свої відділи у США, Канаді й Австралії. Основний напрям досліджень — українознавство.

Значним був доробок українських еміграційних літераторів. З-поміж інших творів, написаних у 40-х рр, варто виділити романи „Діти чумацького шляху“ Д Гуменної, „Ост“ У Самчука, „Тигролови“ І Багряного, „Доктор Серафікус“, „Без ґрунту“ В Домонтовича, „Еней і життя інших“, „День гніву“ Ю Косача. Найвидатнішим з поетичних творів була поема Т Осьмачки „Поет“ (1947). Плідно творили на поетичній ниві М Орест, Ю Клен, В Барка, Л Лиман, Л Полтава, О Заєвський, О Веретенченко, Яр Славутич, С Гординський, Б Кравців, Б Нижанківський та ін. Найбільш виразними явищами в театральному житті українців за рубежом були Ансамбль українських акторів під керівництвом В Блавацького і Театральна студія під керівництвом Й Грняка та О Добровольської.

В перші повоєнні роки основні культурні центри української еміграції містилися в Німеччині та Австрії. В 1949-1950 рр вони поступово перемістилися до США та Канади. Культурна творчість зарубіжних українців репрезентувала українську культуру за рубежом, засвідчувала високі потенційні можливості уявленого українського народу, який навіть в умовах сталінщини зберігав, розвивав і примножував кращі національно-культурні традиції, плачучи надію на майбутнє демократичне відродження їх і вільний розвиток.

Наростання системної кризи тоталітарного ладу

Три десятиліття після смерті Сталіна в історії України можна умовно поділити на два періоди, які мали суттєво відмінний історичний зміст. Перший — це часи „відлиги“, коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм. Другий період став часом політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду й розкладу тоталітарної системи. Україна, яка в ці часи, здавалося б, назавжди посіла місце найпотужнішої провінції великої імперії, стала ареною всіх цих подій, що запрограмували її розвиток у наступні часи.

Парадокси „відлиги“

25 лютого 1956 р. на закритому засіданні XX з'їзду КПРС у Москві перший секретар ЦК партії М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену культові особі Сталіна. Вона викликала шоківу реакцію в залі. Перед делегатами поставав новий образ Сталіна — жорстокого, малокомпетентного тирана, котрий послідовно створював свій культ, безжалісно знищуючи опонентів і вчорашніх соратників. Жорсткий критиці була піддана центральна фігура офіційно насаджуваної десятиліттями системи канонізованих цінностей, ідол десятків мільйонів людей, символ єдності й могутності радянської системи. Цей момент можна вважати точкою відліку ланцюгової реакції звільнення радянського суспільства від деяких

найбільш одіозних, реакційних рис, що гальмували його розвиток навіть на шляху накресленої офіційною комуністичною доктриною, процесу часткової лібералізації деяких сфер життя суспільства, передусім духовної. Ці часи дістали назву „відлиги“.

„Відлига“ була викликана не лише особистими бажаннями Хрущова чи збігом обставин. Змін вигаляло життя. Західний світ вступав в еру тотальної модернізації, пов'язаної з розвитком науки, технічної революції. „Змагання двох систем“ вигаляло нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи було проведено реформування певних її компонентів: структур, звільнення від тягаря надцентралізму майже повної самоізоляції та духовної скутості цього, звичайно, додавалися суто суб'єктивні процеси: частини партійно-державної бюрократії зацікавленої в зминах, які б розширили сферу її компетенції за рахунок усунення від влади висуванців сталінської епохи, амбіції технократів, які набирали силу завдяки світовим економічним тенденціям, і решті — міркування боротьби за владу між прибічниками Хрущова та ортодоксальними сталіністами у „верхах“.

Розгорнулася „десталінізація по вертикалі“ — тобто шаблонне засудження „культу особи“ всіма партійними та ідеологічними структурами.

Цей процес розгортався в Україні повільніше, ніж у центрі. Із запізненням стали з'являтися статті у пресі в „духу рішень XX з'їзду“. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни торкалися переважно сфери культурного життя.

Непослідовність і непевність десталінізації найочілише проявилася в процесі політичної, юридичної та громадської реабілітації жертв репресій сталінізму. На кінець 50-х рр. органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн чол., які перебували на обліку репресійних органів. З цього обліку знято (фактично реабілітовано) 58% справ. Ці цифри свідчать про жахливий масштаб репресій і одночасно — про обмеженість процесу реабілітації їх жертв. Поза законом залишилася більшість жертв репресій 20-х і початку 30-х рр., діячі ОУН-УПА та ін. У цій обмеженості й непослідовності відчувалася, однак, певна система. Поза процесом реабілітації залишилися майже всі, хто був так чи інакше пов'язаний звинуваченнями у „націоналізмі“.

Найкричущим парадоксом „відлиги“ було те, що процес реабілітації жертв сталінських репресій супроводжувався новими політичними репресіями. На XXI з'їзді КПРС (січень 1959) М Хрущов заявив, що в СРСР немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це було брехнею.

Протягом 1954-1959 рр в Україні було притягнуто до судової відповідальності і піддано іншим формам переслідувань за „антирадянську діяльність“ близько 3,5 тис чол. Репресії продовжувались і під час піку „відлиги“. Зокрема, в 1961 р, коли піднялась нова хвиля засудження злочинів Сталіна, а його мумію винесли з мавзолею, в Україні була репресована група львівських юристів, які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу СРСР (відповідні статті конституції Союзу і Республіки давали таке право). Членів групи (Л Лук'яненко, І Кандибу, С Віруна та ін.) звинуватили у „зраді Батьківщини“ і засудили на максимальні строки ув'язнення. Того ж року КДБ „викрив“ у Львові підпільну організацію „Український національний центр“ Керівника її розстріляли, іншим дали величезні терміни ув'язнення.

Продовжувались утиски й переслідування учасників збройної боротьби ОУН-УПА.

Населення західних областей України було об'єктом масованої ідеологічної обробки в дусі боротьби з „націоналізмом“.

Національне питання й надалі залишалось однією з найдражливіших проблем суспільно-політичного життя республіки. З одного боку, певна ідеологічна лібералізація сприяла більш відкритому обговоренню деяких проблем, наприклад мовної. У 1963 р в Києві відбулася конференція з питань культури української мови, яка продемонструвала досить серйозне незадоволення інтелігенції й навіть частини партійного істеблшменту становищем української мови та культури. Дедал частіше висловлювалось незадоволення провінціалізцією української культури і науки. Вживались й заходи, щоб подолати ці „окремі недолки“. У другій половині 50 — першій половині 60-х рр було розпочато видання фундаментальних наукових праць, покликаних підвищити престиж української науки і культури („Українська Радянська Енциклопедія“, „Історія української літератури“, багатотомний словник української мови тощо). Почали виходити фахові журнали з природничих і суспільствознавчих дисциплін українською мовою.

Проте всі ці заходи, які, до речі, здійснювались цілком у рамках офіційної ідеології, значною мірою нівелювались іншими. Зокрема, в 1958 р був ухвалений загальносоюзний закон про зв'язок школи з життям, спрямований на докорінну реформу системи середньої освіти. Батьки не мали права відмовитися від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької, однак могли відмовитися від української. В результаті українська мова, а з нею й українська культура ставали в Україні предметами неprestижними, непотрібними для життя, що звичайно, не поліпшувало їх стан. Закон викликав велике незадоволення серед національно свідомої інтелігенції та протести проти впровадження його „мовного“ пункту в Україні.

Паралельно з „відлигою“ в галузі суспільно-політичного і культурного життя розгорталась широка програма реформування економіки. Поставивши завдання „наздогнати й перегнати Америку“, а також пообіцявши громадянам країни за 20 років побудувати комунізм, М Хрущов вдався до серії економічних експериментів.

Одним з найрадикальніших заходів була спроба частково децентралізувати керівництво економікою. Право планування й розпорядження місцевими ресурсами було передано від центральних відомств місцевим радам народного господарства (раднаргоспам). Внаслідок цього Україна несподівано отримала небачену досі економічну самостійність, до якої здебільшого не була готовою партійно-господарська бюрократія республіки. Втім ця економічна „незалежність“ не означала, що Україна могла сама оперувати своїми економічними здобутками. Тільки у 1959—1961 рр вона віддала до загальносоюзного бюджету близько 14% свого національного доходу, які нічим не були відшкодовані. У будь-якому випадку Україна не мала змоги скористатися можливостями цієї тимчасової децентралізації, оскільки економічна система працювала в цілому за законами попереднього часу.

Багато обіцяли нововведення в сільському господарстві. Велике позитивне значення мала ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам. Була скасована зайва ланка і без того громіздкої системи управління сільськогосподарським виробництвом. Великим плюсом стало підвищення заробітної платні колгоспникам. Ці зрушення все ж таки програвали іншим тенденціям. Незабутній слід в історії радянського суспільства залишила „кукурудзяна епопея“, коли за рахунок засіву мільйонів гектарів землі кукурудзою намага-

лися вирішити проблему кормів для тваринництва. Справжньою лихою для сільського господарства стали карикатурні м'ясні й молочні кампанії, спрямовані на те, щоб підвищити обсяги здачі цієї продукції державі. Це погано підготовлене експериментаторство звело майже нанівець попередні досягнення в галузі сільського господарства і поставило його у кризовий стан. З 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65%, а в 1958—1964 рр. — на 3%. Країна стала імпортувати зерно. Спроби реформ у сільському господарстві були приречені саме на такий результат. Залишалась недоторканою колгоспно-радгоспна система, більше того, вона спрямовувалась на суто адміністративно-бюрократичні методи керівництва. Підсобні господарства колгоспників стали об'єктом адміністративного тиску, розмір їх зменшувався. Як і раніше, найдрібніші питання сільськогосподарського виробництва вирішувались у центрі, ініціатива на місцях була нульовою. Проведення реформ такими методами і за таких умов було авантюрою, яка дорого обійшлася не тільки Україні, а й самому Хрущову.

Відповідним чином змінювався стан справ у промисловості. Її розвиток в Україні характеризувався значним збільшенням капіталовкладень у важку промисловість, уповільненням темпів розвитку легкої і загальним зниженням темпів зростання.

Отже, „відлига“ торкнулася тільки окремих сторін життя радянського суспільства. Зміни, що відбувалися, сприяли певному прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що задуми ініціаторів стали перетворюватися у свою протилежність. До того ж межі „відлиги“ були занадто вузькими, аби довести реформи до логічного кінця й докорінним чином оздоровити суспільство.

Лібералізація культурного життя

Ініціативніше атмосфера змін, новизни далася взнаки в духовному житті. Першою ластівкою пробудження стала публікація в червні 1955 р. в „Літературній газеті“ статті О. Довженка „Мистецтво живопису і сучасність“. У ній містився заклик „розширювати творчі межі соціалістичного реалізму“. Він знайшов глибоке розуміння й підтримку як в Україні, так і за її межами,

сприймався як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.

Першим на нову ситуацію зреагували письменники. З позицій „розширеного трактування методу соціалістичного реалізму“ написані автобіографічна повість О. Довженка „За ширмою“, поеми „Розстріляне безсмертя“, „Мазепа“ та повість „Третя рота“ В. Сосюри, Л. Первомайського „Дикий мед“, роман Гр. Тютюнника „Вир“. У поезії та прозі активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Верстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз та ін.

Політична „відлига“ привела до нової хвилі „українізації“. Знову було відкрито поставлено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Газети „Радянська культура“, „Радянська освіта“, „Літературна газета“ та ін. друкували численні листи письменників, учителів, викладачів вузів із закликами й вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити красу й милозвучність. На захист української мови виступили М. Рильський, Л. Дмитренко, Н. Рибак, С. Крижанівський та ін. Письменник М. Шумило, військовий кореспондент під час війни, у журналі „Смена“ за липень 1956 р. писав: „На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів типу Суворіна, що видавав чоросотенну газету „Новое время“, і Шульгіна-видавця такої ж реакційної газети „Киевлянин“. Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому суть і рівноправності націй. Із зникненням мови зникає, гине і нація.“

Згаданий закон про зв'язок школи з життям під виглядом демократизації значно послабив позиції української мови в радянській Україні і одночасно привів до посилення й поширення руху громадськості на її захист. Під його натиском і натиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови. За збереження і розвиток національної мови й культури відкрито висловилися учасники V з'їзду українських письменників, що відбувся в листопаді 1966 р.

Період „відлиги“ був характерний і певним відновленням історичної справедливості — поверненням українській культурі імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих. Особливу активність проявляв у цьому М Рильський. Саме завдяки йому було посмертно реабілітовано поетів О Олеса, М Вороного. Він домігся перевидання творів видатних українських композиторів XVIII-XIX ст. М Березовського, Д Бортнянського, А Веделя.

Значну роботу провели створені в 1956 р комісії щодо впорядкування посмертної спадщини. Вони, зокрема, опрацювали твори В Чумака, В Еллана-Блакитного, а також репресованих сталінщиною письменників — Б Бобинського, О Досвітнього, Г Косинки, М Ірчана, М Кулша, Д Фальківського та багатьох інших. Ряд письменників було поновлено у правах членів Спілки українських письменників. Серед них Н Забіла, Г Епк, Б Коваленко, В Поліщук, Г Овчаров, З Тулуб, Г Хоткевич, Е Шехтман, Є Шабловський, О Сорока, В Гжицький. Того ж 1956 р були реабілітовані Б Антоненко-Давидович, А Костенко, П Кононенко, П Колесник, А Петрусь-Карпатський, Ю Шкрумеляк. Після довгих репресій повернулися в 1957 р до літератури М Андрущенко, М Годованець, М Гаско, М Доленго, О Журлива, М Марфієвич. У жовтні 1957 р був поновлений у письменницькому товаристві репресований О Ковицька, а в грудні — В Мисик.

Реабілітація давала право на видання деяких творів письменників, визнаних найкращими. В кінці 50-х рр вийшли твори В Еллана-Блакитного, Г Епка, М Ірчана, В Чумака, І Микитенка, роман „Людолови“ З Тулуб, „Чорне озеро“ В Гжицького, М Годованець опублікував свої „Байки“, О Журлива та М Гаско — збірки „Поези“, А Петрусь-Карпатський — збірку „Що на світі найсвятіше“, Ю Шкрумеляк — збірку „Соплка співає“. У цей період вийшли також однотомник О Досвітнього „Вибрані твори“, збірка „Вибране“ О Сороки, „Вибрані поезії“ М Вороного, окремі твори Д Бузька, М Кулша, О Соколовського. Ряд творів письменників, які були репресовані за сталінського режиму, опубліковано в „Антології української поезії“ та збірнику „Революційні поети Західної України“. В газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про реабілітованих. З'явилися літературознавчі праці про них. Реабілітовані діячі культури, які лишилися живими, поступово втягнулися в культурне життя народу,

хоча не всі зберегли життєві сили й могли так само енергійно й настирливо відстоювати його інтереси, як раніше.

„Відлига“ породила і таке явище суспільно-культурного життя, як шістдесятництво — рух творчої молоді, яка сповідувала оригінальну тематику, нові думки, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Характеризуючи шістдесятництво, один із його представників В Мороз підкреслював: „То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування. Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спльці письменників України. Стус був аспрантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях, які в комуністичному істеблшменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному. Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій наряд російщат, — це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна“.

Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація“. З позицій „розширеного трактування соціалістичного реалізму“ автор розглядав проблему права націй на самовизначення, доводив, що Ленін вкладав у поняття „націоналізм поневоленої нації“ позитивний зміст. Цю працю Б Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління.

Провідною постаттю серед молодих поетів був В Симоненко. Уродженець Полтавщини, він закінчив 1957 р факультет журналістики Київського університету, виявивши великий потяг до високої громадянської поезії. У 1962 р вийшла його збірка „Тиша й грім“, у 1963-му — віршована казка для дітей „Цар Плаксий і Лоскотон“. У 1964-1965 рр, вже після смерті поета (14 грудня 1963), опубліковані збірка поезій, книги „Вино з троянд“, „Земне тяжіння“, „Подорож в країну навпаки“. Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965, 1973) під заголовком „Берег чекань“.

Стрімко ввійшла в українську літературу в кінці 50-х рр Ліна Костенко. Її перші збірки написані під час „відлиги“, „Проміння землі“, „Вітрила“, „Мандрівки серця“ засвідчили непересічний талант поетеси, її здатність глибоко, філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові, оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

Більш палдною й багатішою в новій суспільно-культурній атмосфері була творчість композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямку в музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. і П. Майбород, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка та ін. Новаторством позначена була авангардна музика композиторів-„шістдесятників“ А. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сильвестрова, В. Загоруєва.

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерєгуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородає. З рухом „шістдесятників“ тісно пов'язане ім'я талановитої художниці, учениці Ф. Кричевської Т. Яблонської, яка ще в 50-і рр. здобула популярність і визнання своїми картинами „Хліб“, „Весна“, „Над Дніпром“, „Ранок“ та ін. У 60-і рр. Т. Яблонська на противагу „соціалістичному реалізму“, що тяжів фактично, до натуралізму, демонструє нові рішення синтетичних образів, в яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису (картини „Травень“, „Фольклорна сюїта“ та ін.). Т. Яблонська разом з В. Зарецьким та іншими художниками-„шістдесятниками“ стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, що зберігся й розвивався, хоч і з труднощами, в наступні десятиріччя.

Пожвавлення в національно-культурному житті привело до зростання інтересу в суспільстві до театрального мистецтва. Протягом 1958-1965 рр. кількість глядачів у театрах республіки зросла з 14,3 млн до 15,5 млн на рік. Багатьох приваблювало мистецтво таких майстрів сцени, як В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, К. Хохлов. Традиції А. Курбаса творчо наслідували його учні — режисери Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягно, В. Складаренко та ін.

З новими ідеями й творчими знахідками вплили в потужний струмінь суспільно-культурного руху шістдесятників десятки й сотні відомих і менш відомих трудивників і творців української культури новітнього часу. „Відлига“ дещо розкрипачила творчий потенціал українського народу, сприяла піднесенню національної гідності та самосвідомості, збереженню й примноженню духовних і моральних сил для подальшої боротьби. Пік „відлиги“ для України припав на кінець 50 — початок 60-х рр. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Саме в цей період книжки українською мо-

вою склали найбільший відсоток від усіх книг, опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957 р. вони становили 53%, у 1958 — 60, у 1960-му — 49, але уже в 1965 р. цей показник опустився фактично до рівня 1940 р. — 41%. Далі — лише неухильно зменшувалася.

Шістдесятники

Відомість цього покоління меншою мірою була отруєна радянським ідеологічним монотейзмом, генетичним страхом попередників. Воно стало свідком падіння культу особи Сталіна. У системі цінностей цього покоління з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Воно уособлювало собою суспільно-культурне явище, течію, духовний феномен — шістдесятників. Цей термін активно вживався вже на початку 60-х рр.

Важливим моментом у формуванні світогляду шістдесятників був вплив гуманістичної західної культури. Різними стежками, здебільшого через переклади, до України потрапляли твори Е. Хемінгуей, А. Камю, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки та ін. Одкровенням стало італійське кіно епохи неореалізму. Художники заново відкривали імпресіоністів, Ван-Гога, Модільяні, мексиканський монументальний живопис і скульптуру. Надбання західної культури сприяли підвищенню статусу загальнолюдських цінностей, модернізації свідомості молодшого покоління інтелігенції, посилили відразу до „соціалістичного реалізму“. Закономірним наслідком цих зрушень було відродження інтересу до власної культури, її багатств. З'явилася потреба знайти своє місце не поруч з культурою „старшого брата“, а в контексті загальносвітової культури.

Нове покоління інтелігенції, крім більшої свободи та інформованості, мало в активі вищий культурний рівень, талант і смак. Воно вважало природним своє право на розкутість, ширість почуттів, звернення передусім до внутрішнього світу людини, прагнуло до відновлення чистої естетики, культивувало красу, палко бажало новизни й подолання провінційності своєї культури. В результаті творчість і громадська діяльність шістдесятників стали справжнім проривом у монолітній системі заідеологізованої офіційної культури.

Поетичні вечори І Драча, Ліни Костенко, М Вінграновського та ін збирали тисячн аудиторії Справжнього громадянського звучання була сповнена поетична творчість В Симоненка, В Стуса Потяг до чистого мистецтва відчувався у витончених естетських віршах І Калинця, Є Гуцала, В Дрозд, В Шевчук та ін повернули українській прозі зацікавленого читача своїми неординарними, сповненими психологізму творами Нові форми й незвичний зміст принесла творчість художників П Заливахи, А Горської, В Кушніра, В Зарецького та ін Плеяда блискучих літературних критиків — І Світличний, І Дзюба, Є Сверстюк повернули цьому жанрові звання літератури Нову хвилю в кінематографі представляли С Параджанов, Ю Ілленко, Л Осика Непересічний талант і майстерність визначали переклади Г Кочура і М Лукаша Нові імена, ідеї з явилися в гуманітарних науках історії, археології літературознавстві, мистецтвознавстві Звичайно, коло шістдесятників було значно ширшим До них горнулися молоді вчені, вчителі, студентство

Все це не могло не викликати незадоволення можновладців Попервах його доводилося стримувати, оскільки воно не збігалось з віяннями часу Втім довго чекати не довелося з центру надійшов сигнал 8 березня 1963 р у Москві відбулася зустріч М Хрушова з мистецькою інтелгенцією, її параноїдальна атмосфера, брутальне цькування митців послужили „керівництвом до дії“ для маси апаратників усіх рівнів Почалася чергова кампанія на зразок ідеологічного погрому 40 — початку 50-х рр

У пресі, на зборах творчих сплок почалося цькування шістдесятників Першими пролунали звинувачення у „формалізмі“, „космополітизмі“, відходи від „марксизму-ленінізму“ Словесні атаки супроводжувались адміністративними заходами Спочатку почали обмежувати публікації шістдесятників у літературних журналах („Жовтень“, „Прапор“, „Вітчизна“, „Ранок“, „Дніпро“ та ін), газетах — скрізь, де вони раніше мали трибуну Більшість шістдесятників-поетів „першої хвилі“ — Л Костенко, І Калинець, Г Кириченко, Б Мамай-сур, В Голобородько та ін перестали друкуватись саме після 1963 р Стали забороняти, а то й просто розганяти літературно-мистецькі вечори Закрили клуби творчої молоді

Перекиваючи повітря шістдесятникам, влада сподівалася, що таким чином вдасться підкорити їх, примусити дяти суто за законами системи Проте

результат не відповідав задуму Частина шістдесятників дійсно досить швидко „переорієнтувалася“ (серед таких були й дуже талановиті люди) і стала робити те, що від них вимагалось, частина відійшла від громадської діяльності і поринула у суто фахові проблеми Однак певна частина нового покоління не змогла відмовитися від своїх позицій і пішла на приховану або відкриту конфронтацію з владою

Невід'ємною частиною суспільно-культурного життя України у першій половині 60-х рр став самвидав щла система розповсюдження не визнаної офіційно або забороненої літератури Десятки літературних і публіцистичних творів, яким був перекритий шлях до публікації в офіційних виданнях, передруковувались на машинках, перефотографувувались на фотоплівку, надиктовувались на магнітофонні стрічки, навіть переписувались від руки і читалися тисячами людей, здебільшого інтелгенцією

Поширювались твори Ліни Костенко, В Симоненка, Є Сверстюка та ін Згодом самвидав став політизуватися В 1964—1965 рр з'явилася щла серія анонімних публіцистичних статей („З приводу процесу над Погружальським“ — відгук на пожежу в Центральній науковій бібліотеці у Києві, під час якої згоріла безцінна колекція українки, „Про сучасне і майбутнє України“, „Націоналісти“, „12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство“) та ін Статті підіймали найактуальніші та найболючіші проблеми сучасності підлегле становище України в СРСР, стан української мови і культури, русифікація, злочини сталінізму тощо

Поява політичної публіцистики стала свідченням зародження політичної течії у шістдесятництві, певної групи, яка прагнула обговорювати не тільки суто культурницькі, а й важливі суспільно-політичні проблеми

У системі розповсюдження самвидаву головними були два центри Київ (тут активно діяли І Світличний, В Чорновіл, Є Пронюк) та Львів (М і Б Горині, І Гельта ін) Саме тут писалися й передруковувалися самвидавчі статті, саме звідси вони розповсюджувались у містах України Це були головні осередки духовної опозиції та інакомислення У цьому ж середовищі виношувалася ідея організації опозиційного руху 1964 р з'явилися анонімні тези „Стан і завдання українського визвольного руху“, в яких йшлося про колоніальне становище України в складі СРСР, ставилися завдання організації визвольного руху в Україні, котрий

мав би діяти легальними й нелегальними „революційно-демократичними“ методами Частина шстдесятників стояла на порозі формування політичної опозиції

Проте в 1964 р період „мирного“ співіснування системи з інакомисленням закінчився В жовтні цього року М Хрущов, який остаточно заплутався у своїх планах, проєктах і стосунках з партійно-державною бюрократією, в результаті справжньої змови був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПРС До влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л Брежнєвим і М Суловим Подальший хід подій в Україні, як завжди, був визначений поза її межами На зміну „відлизи“ приходила реакція

Поворот до неосталінізму

серпні 1965 р у декількох містах України були заарештовані близько трьох десятків чоловік з кола шстдесятників, майже всі — представники інтелгенції Більшість з них мала пряме або посереднє відношення до виготовлення й розповсюдження самвидаву Мета акції була очевидною — придушити інакомислення, залякати ту частину інтелгенції, яка ще наважувалась на незгоду Проти більшості заарештованих було висунуто звинувачення в „антирадянській агітації і пропаганді“, і навесні 1966 р під час серії судових процесів 20 чоловік були засуджені у Львові, Києві, Луцьку, Тернополі, Житомирі та Івано-Франківську на різні строки покарання В результаті у таборях Мордовії опинилися науковці М і Б Горині, М Осадчий, інститутські викладачі В Мороз та Д Іващенко, художник П Заливаха, інженери О Мартиненко, І Русин та ін

Паралельно розгорталась програма утисків і переслідувань тих, хто співчував заарештованим, їх однодумців ЦК КПУ надіслав до місцевих парт-організацій „закритого листа“, в якому виправдовувались репресії (їх жертв виставляли як „антирадянщиків“) і йшлося про необхідність посилення „виховної роботи“ з інтелгенцією Республікою прокотилась хвиля відкритих партійних зборів з участю громадськості, на яких „відщепенців“ засуджували й всляко паплюжили їх однодумців Людей, згаданих у листі, звільняли з роботи, виключали з партії і комсомолу, виганяли з інститутів Переслідували навіть членів їх родин

Очевидно, що чергова зміна курсу, наочно про-

демонстрована арештами, була продиктована з Москви, де теж почалися переслідування інакодумців При цьому масштаб таких дій в Україні знову був значно більшим, ніж деінде в Союзі Українське керівництво на чолі з П Шелестом, як завжди, слухняно виконало вказівку, хоча й не було зацікавлене в такому ході подій

Сплеск репресій у 1965—1966 рр супроводжувався досить масштабним ідеологічним поворотом Газети зарясніли статтями, спрямованими проти „буржуазної ідеології“ та „українського буржуазного націоналізму“ Пожорсткішала цензура ЦК КПУ ухвалив ряд „закритих“ постанов, що стосувалися виправлення „ідеологічних помилок“ у роботі деяких журналів („Вітчизна“, „Жовтень“ та ін), кіностудії ім ОДовженка Тривала прихована ідеологічна чистка редакцій газет, журналів, видавництва, інститутів гуманітарного профілю Академії наук УРСР Усе це нагадувало сталінські ідеологічні чистки 40—50-х рр, хоча, зрозуміло, не могло зрівнятися з ними за масштабами та інтенсивністю

Однак у суспільно-політичному житті ще відбувалися процеси, які можна вважати інерцією „відлиги“ Репресії не були зустрінуті „загальнонародним схваленням“, як у попередні роки, більше того, саме з кола шстдесятників почалися протести 4 вересня 1965 р в киявському кінотеатрі „Україна“ під час прем'єрного показу кінострічки С Параджанова „Тіні забутих предків“ І Дзюба, В Стус, В Чорновіл та ін організували щось на зразок демонстрації протесту проти арештів Навесні 1966 р під час судового процесу над діячами самвидаву у Львові відбувалися вже справжні демонстрації біля будинку суду на підтримку підсудних До ЦК КПУ, прокуратури, КДБ, ЦК КПРС відправлялися колективні та індивідуальні петиції на захист репресованих, підписані здебільшого представниками інтелгенції Серед їх авторів нерідко були відомі вчені, митці, письменники Ці листи протесту розповсюджувались у самвидаві, потрапляли за кордон

Дуже неприємним сюрпризом для властей став стихійний протест проти заборони відзначення пам'яті І Шевченка 22 травня 1967 р у Києві Цього дня міліція спробувала розігнати неформальне зібрання біля пам'ятника У відповідь присутні організували маніфестацію протесту і демонстрацію, яка дійшла до будинку ЦК КПУ

Партійна верхівка України, безумовно, підтримуючи лінію Москви, в той же час намагалася ви-

репресії

користувати настрої громадськості у власних інтересах, у боротьбі з центром за більший обсяг влади у республіці Гірка пілюля 1965—1966 рр була підсолоджена заходами, спрямованими на підвищення статусу української мови Вищі навчальні заклади отримали директиву щодо ширшого впровадження української мови у викладання Явно з дозволу „верхів“ на V з'їзді письменників України (листопад 1966) було піднято мовне питання, і його обговорення стало справжньою подією в громадсько-культурному житті республіки Апогеєм цієї „малої відлиги“ став вихід 1969 р книги П Шелеста „Україно наша радянська“, яка викликала незадоволення в Москві своїми національними мотивами Цей досить примітивний ідеологічно-публіцистичний трафарет не тільки став демонстрацією уваги партійного керівництва республіки до її специфічних інтересів, а й відіграв роль вихи, яка вказувала інтелігенції межі можливого у висвітленні національного питання

Та період загравань з інтелігенцією закінчився 1968 р В квітні цього року до Л Брежнєва (генерального секретаря ЦК КПРС), О Косигіна (голови Ради міністрів СРСР) та М Підгорного (голови президи Верховної Ради СРСР) надійшов лист-петиція з України, спрямований проти порушення „норм соціалістичної демократії“ (йшлося про арешти інакодумців в Україні та Москві) Лист підписали 139 осіб, серед них члени-кореспонденти АН УРСР, доктори і кандидати наук, відомі митці, літератори Хоча лист мав цілком прорадянський зміст і спрямованість, його авторів почали переслідувати їх звільняли з роботи, виключали з партії, „проробляли“ на зборах колективів тощо Реакція влади була неадекватно жорсткою Коли влітку 1968 р війська країн Варшавського договору на чолі з СРСР вторглися у Чехословаччину, щоб придушити там процес демократизації, стало зрозумілим радянське керівництво остаточно перейшло на рейки неосталінізму У березні 1969 р ЦК КПУ ухвалив постанову „Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар“ Вона встановлювала персональну відповідальність керівників усіх структур ідеологічного циклу за ідейно-політичний зміст діяльності, зобов'язувала їх виступати у першу чергу проти будь-яких проявів „буржуазної ідеології“ і, зрозуміло, „націоналізму“ Тоді ж була ухвалена подібна постанова, що стосувалась кінематографу

З цього часу ідеологічний контроль за діяльністю інтелігенції став майже тотальним Письменників, митців, учених картали в пресі і на зборах творчих сплук за „аполітичність“, „ідейну незрілість“, „формалізм“, „націоналізм“ тощо

Митців, літераторів, які намагалися зберегти в цих умовах незмінним своє творче й громадське обличчя, вслякю цькували Об'єктом пильної уваги ідеологічних наглядачів став критик І Дзюба Всіма можливими адміністративними засобами переслідувався скульптор І Гончар, який утримував вдома унікальну колекцію творів українського мистецтва В умовах постійних гонінь діяв самодіяльний народний хор під керівництвом Л Ященка, врешті-решт хор у 1971 р розігнали, а його керівника позбавили роботи і виключили із Спілки композиторів України Фактично наприкінці 60 — початку 70-х рр в Україні відбувалась ідеологічна війна з „українським націоналізмом“, хоча, як правило, мало хто був у змозі точно окреслити рамки цього поняття Це було повторенням „ждановщини“

Українське партійне керівництво цілком йшло у фарватері політики, яка інціювалась з Москви Утім воно було незадоволене постійно зростаючим диктатом центру в ідеологічних питаннях, прекрасно розуміючи, що цей диктат зростатиме й в інших сферах Тому нерідко ідеологічні „проробки“ тих чи інших представників інтелігенції не доводились до логічного кінця — адміністративних або навіть судових переслідувань Прибічники П Шелеста серед вищої номенклатури нерідко навіть заступалися за деяких з тих, хто піддавався ідеологічним гонінням Однак позиції самого П Шелеста перед Москвою ставали дедалі слабкішими Влітку 1970 р в Україні відбулася заміна шефа КДБ на місце В Нікітченка, людини П Шелеста, був призначений В Федорчук, який орієнтувався виключно на Москву і був прибічником „жорсткого курсу“ щодо неконформістів Це був явний сигнал, що приходять останні дні правління П Шелеста і Україна стоїть на порозі чергової „чистки“

Дисиденти

Радикальний поворот до неосталінізму сприяв певній радикалізації політичних настроїв частини шістдесятників Репресії 1965—1966 рр, посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію замість бажаного знищення інакомислення дали зворотний результат Громадсько-активна частина шістдесятників, яка залишилась на

волі, почала чинити опір неосталінізму

Друга половина 60-х рр стала епохою справжнього розквіту самвидаву, в першу чергу політичної публіцистики. З'явилися такі визначні твори, як „Інтернаціоналізм чи русифікація” І Дзюби — нищівна критика „національної політики” КПРС, спрямована проти русифікації України, „Лихо з розуму” В Чорновола — збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965—1966 рр, „Собор у риштуванні” — блискуче літературно-публіцистичне есе Є Сверстюка, присвячене морально-етичним проблемам, що підіймалися у романі „Собор”, запальні антисталіністські статті В Мороза „Репортаж із заповідника імені Берія” і „Серед снів” У самвидаві циркулювали десятки невеликих політико-публіцистичних розвідок, листів протесту, літературно-художніх творів

Самвидав виконував функцію не тільки паралельного духовного простору, над яким були не-владні офіційні структури. Він одночасно став організаційною інфраструктурою й найголовнішим проявом дисидентського руху. Термін „дисиденти” був занесений із Заходу і живився для визначення інакодумців, які в тій чи іншій формі відкрито висловлювали свої погляди, що не збігалися з офіційною політикою. Головними центрами дисидентської активності були Київ і Львів. Відкриті прояви інакомислення спостерігалися також у Дніпропетровську, Луцьку, Івано-Франківську, Одесі, Тернополі та інших містах. Головні питання, які порушували дисиденти у самвидавських статтях, листах протесту, стосувалися передусім національної проблеми (становище України в складі СРСР, русифікація, утиски національної інтелігенції і культури, мовна проблема тощо), репресій проти інакодумців, проблем демократизації радянського суспільства та ін. 1970 р у Львові почав виходити самвидавчий журнал „Український вісник”, котрий друкував заборонені офіційно твори, подавав інформацію про події суспільно-політичного життя, що замовчувались офіційною пресою, наводив хроніку репресій проти дисидентів. Головним редактором видання був В Чорновіл, йому допомагали Я Кендзьор, М Косів, О Антонів та ін. У 1970—1972 рр вийшли шість номерів „Українського вісника”. Поява журналу була важливою подією для дисидентського руху, оскільки сприяла його організаційній консолідації.

Самвидав був не єдиною формою діяльності дисидентів. Вони намагалися активно протистояти репресіям. Саме з їхньої ініціативи було організовано

демонстрації протесту в Києві та Львові у 1965—1966 рр. Дисиденти надсилали петиції й листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, приїжджали на відкриті процеси над інакодумцями, відмовлялися виступати на політичних процесах свідками тощо. Характерно, що більшість дисидентів не виступала проти радянської влади, прагнула мирних, легальних форм діяльності, взагалі виступала з прорадянських позицій. Це не завадило владі організувати жорстоке переслідування дисидентів, особливо в провінційних містах. У 1967—1971 рр об'єктами судових переслідувань стали В Чорновіл, львівський економіст С Бедрило, представники творчої молоді Дніпропетровська І Сокульський, В Савченко та М Кульчинський, харківські дисиденти Г Алтунян, В Недобора, П Пономарьов, А Левін, учитель музики з Тернопільської області М Горбаль та ін.

В 1967 р органами КДБ була викрита підпільна політична організація „Український національний фронт” (З Красівський, Д Квезько та ін), члени якої орієнтувалися на ідейні засади ОУН і також прагнули діяти ненасильницькими, мирними методами. На процесі в Івано-Франківську їх засудили на найбільш строки покарання, можливі за відповідною статтею „антирадянська агітація і пропаганда”.

Нагнітання в суспільстві атмосфери нетерпимості щодо інакодумства, загальна депресія серед прогресивної інтелігенції після вторгнення в Чехословаччину викликали іноді крайні форми протесту. 5 листопада 1968 р вчитель В Макуха, колишній в'язень сталінських таборів і вояк УПА, обліяв себе бензином на Хрещатику і запалив, вигукуючи „Хай живе вільна Україна!”. Від опіків він помер у лікарні.

Із зміною керівництва КДБ республіки політичні репресії проти інакодумців стали значно жорстокішими. Восени 1970 р був засуджений на 14 років тюрми, таборів і заслання В Мороз, вся провина якого полягала у писанні самвидавчих статей. Почалося застосування такої жорливої форми репресій, як відправлення інакодумців у спеціалізовані психіатричні лікарні. В травні 1971 р за читання віршів біля пам'ятника Т Шевченку у Києві був заарештований і відправлений до Дніпропетровської психікарні-тюрми А Лупиніс. Найжорливішою подією цього часу стала трагічна загибель художниці А Горської, людини, яка своєю громадянською позицією та авторитетом серед інакодумців давно викликала різке незадоволення властей.

Наприкінці 60 — початку 70-х рр в Україні фактично існував невеликий за кількістю учасників дисидентський рух. Однак його існування свідчило про те, що рух опору в Україні після розгрому ОУН-УПА відродився і може стати зародком ширшого демократичного руху, як це і сталося в другій половині 80-х рр.

Політична реакція на фоні „розрядки“

Початок 70-х рр і наступні 15 років характерні наростанням реакційних тенденцій у суспільно-політичному житті республіки та в сфері ідеології. Україна в котрий раз стала ареною жорстокої боротьби із жупелом „українського націоналізму“, яка знову завдала непоправних збитків національній культурі, підсилювалися русифікаційні процеси. Реакційність внутрішньої політики правлячої партії була викликана бажанням утримати стабільність у суспільстві методами адміністрування та ідеологічних маніпуляцій, тоді як деградація однопартійної моноідеологічної тоталітарної системи виходила у завершальну фазу. Реакційний поворот початку 70-х рр супроводжувався досить успішним проведенням політики „розрядки“ на міжнародній арені. Однак Україна, яка мала власне міністерство закордонних справ і юридично була представлено в ООН як самостійна країна, фактично ніяк не впливала на міжнародну політику.

Відкритий наступ реакції почався з тотального погрому інакомислення в СРСР, який набув в Україні за сумною традицією найбільшого масштабу і найжорстокіших форм. У січні 1972 р в Києві, Львові та деяких інших містах України було заарештовано близько двох десятків чоловік, найактивніших дисидентів. В Черновіл, І Світличний, І Гель, Ір Стасів-Калинець, А Плющ, Є Сверстюк та ін. Спочатку КДБ намагався представити їх як людей, пов'язаних із закордонними центрами ОУН.

Навесні 1972 р була проведена нова серія арештів серед дисидентів. У слідчих ізоляторах, за різними підрахунками, на цей час перебувало від 70 до 122 чол., яких звинувачували за політичними статтями. Восени 1972 — навесні 1973 р майже 90 засудили на максимально можливі строки ув'язнення. Арешти супроводжувались повальними обшуками, допитами сотень свідків, переслідуванням родин інакодумців та їх друзів. Декого із заарештованих примусили прилюдно покаятися в „антирадянщині“ і створити таким чином украї негативний образ інакодумців. У результаті цього погрому майже повністю був паралізований самвидав. Припинилося видання „Українського вісника“ (хоча і спостерігалися спроби відновити його). Більшість активних дисидентів опинилася у таборах для політичних в'язнів.

Паралельно розгорнулася шалена ідеологічна боротьба з „українським буржуазним націоналізмом“, яку очолював новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Після гучного святкування 50-ї річниці утворення СРСР у грудні 1972 р навесні 1973-го в усій Україні відбулися засідання партійних активів усіх рівнів, присвячених цій даті. Вони звелися до переспівування промови Л. Брежнєва „Про п'ятдесяті річницю Союзу РСР“. Посилено експлуатовувалась теза про те, що формування нової історичної спільності — радянського народу завершилося і національне питання в Радянському Союзі вирішено остаточно. Цілком логічно ця теза супроводжувалась іншою — про необхідність боротьби проти „буржуазної ідеології“, передусім проти „буржуазного націоналізму та сіонізму“.

За звичним сценарієм почалися переслідування інтелігенції, винної у названих „гріхах“. У пресі, на зборах у творчих спілках, наукових закладах і вузах письменників, митців, учених громили за „відхід від партійної лінії“ у національному питанні, „ідеалізацію минулого“, „смакування національної самобутності“ тощо. Звертатися до національної проблематики у творчості і науці стало просто небезпечно, віталася тільки розробка тем, присвячених дружбі народів і благодійному впливові російського народу на інші нації СРСР. З тематичних планів видавництва початку 70-х рр було знято 157 назв книжок, де ідеологічні куратори знайшли хоча б натяк на „націоналізм“ та інші відхилення від партійної лінії. З бібліотек вилучались література „націоналістичної“ спрямованості, бібліографічні покажчики, де зустрічалися прізвища опальних авторів. Відповідним чином переглядався репертуар театрів, сценарії на кіностудіях і телебаченні, музейні експозиції тощо.

Все це супроводжувалося адміністративними переслідуваннями людей, яких запідозрювали в „націоналізмі“ або зв'язках із самвидавом, виключали з партії, комсомолу, творчих спілок, позбавляли роботи. В інститутах Академії наук УРСР (філософії, мовознавства, фольклору та етнографії,

літератури, археологи, ботаніки та ін) прокотилася хвиля звільнень співробітників з ідеологічних мотивів. Чистка торкнулася також вузів та інших наукових установ Києва, Львова, Дрогобича, редакцій центральних і обласних газет, видавництв тощо.

У березні 1972 р на засіданні політбюро ЦК КПРС П Шелест та його прибічники в КПУ були піддані розгромній критиці за недоліки у справі „інтернаціонального виховання трудящих“ і „примирнеське ставлення до проявів націоналізму“. У травні того ж року він був усунутий з посади першого секретаря ЦК КПУ, а через рік виведений зі складу політбюро ЦК КПРС. На вищу посаду в республіці прийшов В Щербицький, давній конкурент П Шелеста у боротьбі за владу, людина, яка найретельніше виконувала всі вказівки Москви.

Прихід нового намісника Москви викликав і відповідні кадрові зміни в керівництві КПУ на всіх рівнях. Під кураторством В Маланчука була проведена заміна усіх керівників ідеологічних відділів ЦК КПУ і значної частини керівників відповідних структур обласних, міських і районних комітетів партії. Фактично це було усунення прибічників попереднього першого секретаря ЦК КПУ.

У другій половині 70-х рр нові імпульси були дані процесові русифікації. З подання Л Брежнєва у хід пішла теза про злиття у недалекому майбутньому нації і народностей СРСР в єдину „радянську націю“ під егідою російського народу. Сотні суспільствознавців, преса, радіо, телебачення, вся ідеологічна сфера працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї. Російська мова, що пропагувалася як засіб міжнародного спілкування, на практиці витискувала українську з освіти, науки, культури, навіть на побутовому рівні. Українська мова не існувала як державна.

У 1977 р була прийнята нова конституція СРСР. Вона формально узаконювала реальний стан речей: безмежну владу комуністичної партії Республіки Союзу РСР, у тому числі України, також прийняли свої конституції, які були копіями союзної. Нова конституція декларативно підкреслювала зростання ролі народу в управлінні суспільством, надавала широкі права громадським організаціям і підвищувала роль та значення рад. Усі ці положення були фіктивними й суто формальними. Саме партія і партійні організації були реальними місцями зосередження реальної влади. Ця безмежна монополія на владу погано прислужилася самій партії і суспільству в цілому. Державна партія десятиками років перебувала поза будь-якою крити-

кою ззовні, а зрештою і зсередини, поступово загнивала. В другій половині 70-х рр цей процес прискорився. Країною правила купка старців, зосереджених у політбюро ЦК КПРС на чолі з хворим Л Брежнєвим. Вони були захищені, головним чином, у збереженні влади номенклатури, яка підтримувала їх, отримуючи натомість усі можливості для безконтрольного зловживання владою на місцях. В результаті друга половина 70 — початок 80-х рр увійшли в радянську історію як період нечуваної корупції, службових злочинів, безгосподарності тощо. В суспільстві швидко поширювались настрої зневіри, подвійна мораль, апатія і цинізм. Це не заважало „верхам“ дотримуватись неухильно обраного ними курсу всередині країни, додавши до цього реакційно-агресивну зовнішню політику наприкінці 70-х рр.

Найіаочніше реакційність внутрішньополітичного курсу проявлялась у переслідуванні інакомислення. У 1975 р на нараді з питань безпеки і співпраці в Європі, що відбулася у Гельсінкі, СРСР зобов'язався дотримуватись гуманітарних статей заключного акта наради, які, зокрема, передбачали недопустимість переслідування громадян за їх переконання. У листопаді 1976 р в Україні утворилася громадська група сприяння виконанню гельсінських угод. До неї увійшли відомий письменник М Руденко (керівник групи), письменник-фантаст О Бердник, правозахисники та колишні політичні в'язні О Мешко, Л Лук'яненко, І Кандиба та ін — всього 10 чол. Це була перша в республіці позаофіційна громадська група, яка прагнула діяти тільки легально і підкреслювала, що не переслідує політичних цілей. Своім завданням члени групи вважали інформування урядів країн — учасниць Гельсінської наради про дотримання урядом СРСР і відповідними республіканськими структурами обіцянок у галузі прав людини. УГГ, яка діяла цілком у рамках радянської конституції та підписаних СРСР міжнародних угод, стала об'єктом жаклимих переслідувань і репресій. З тридцяти семи членів групи протягом 1977—1985 рр 23 були засуджені за політичними і кримінальними статтями (завжди за сфальсифікованими звинуваченнями) та відправлені у табори і на заслання, шестеро позбавлені радянського громадянства. Інші стали членами групи, вже перебуваючи за колючим дротом. Три члени групи — В Стус, О Тихий та Ю Литвин загинули у таборах. Знищення легальної громадської організації, діяльність якої відповідала нормам радянського і міжнародного права, була, мабуть,

однією з останніх судорог тоталітарної системи, яка неухильно наближалась до колапсу

В першій половині 80-х рр в Україні не було якихось визначних суспільно-політичних зрушень У 1980 р в деяких містах проводилися змагання Московської Олімпіади, 1982 р було відсвятковано 1500-у річницю заснування Києва, що перетворилася на помпезну пропаганду „єдності братерських народів“ і супроводжувалась грандіозними фальсифікаціями історії України Після смерті Л Брежнєва, під час змін у керівництві в Москві, українські „верхи“ залишалися майже недоторканими Республіка залишалась справжнім заповідником політичної та ідеологічної стагнації, що збігалась у часі з економічним застоєм

„Економна“ економіка

Лід визнати, що консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і політичному житті не завжди збігалися з розвитком в економічній сфері і нерідко вступали з ним у протиріччя Протягом майже 20 років в СРСР і Україні спостерігалися спорадичні спроби реформувати економіку, зробити її дієдатнішою й ефективнішою, але вони ставали марними саме через традиційний пріоритет політики та ідеології над економікою, коли перші диктували правила гри останній

1965 р почалася економічна реформа за ініціативою О Косігіна й групи технократичної номенклатури в Москві Зміст програми реформи був сповнений протиріч З одного боку, вона спрямовувалась на розширення господарської самостійності підприємств, місцевої ініціативи, посилення економічних стимулів до праці Дозволялось навіть коригувати на місцях святыню — п'ятирічний план З іншого боку, реформа значно підсилювала позиції центральних відомств Ліквідувалися раднаргоспи і відновлювалися промислові міністерства в центрі Утворилися такі відомчі монстри, як Державний комітет по цінах, Державний комітет постачання та ін Фактично це був новий етап надцентралізації — майже всі місцеві економічні проблеми вирішувались через Москву За центром залишалося головне — розподільчі функції

Економічний розвиток України в другій половині 60 — на початку 70-х рр стабілізувався частково завдяки ліквідації найкритичніших протиріччя волюнтаристської політики попереднього періоду, частково завдяки реформі і сприятливій

зовнішньоекономічній кон'юнктурі В той же час протиріччя самої реформи закладали основи для серйозних проблем у республіканській економіці Економічні можливості республіки мало враховувалися центральними відомствами, розподіл виробленої продукції відбувався без її впливу, формування структури виробництва, його розміщення — все це було компетенцією центру

Проте, починаючи з 1972 р, економічну реформу гальмували і згодом згорнули В Москві перемогли консерватори на чолі з Л Брежнєвим, що негайно позначилося на економічній стратегії Центр ваги було перенесено на оборонну промисловість (яка і без цього не могла поскаржитися на нестаток коштів), освоєння Сибіру та збільшення капіталоукладень в сільське господарство

В 70-і й на початку 80-х рр економіка СРСР та України зокрема розвивалась суто екстенсивними методами Це вкрай негативно позначилося у першу чергу на Україні, природні і трудові ресурси якої були обмеженими і розвиток якої потребував інтенсифікації суспільного виробництва Республіканська економіка стала заложником економічної стратегії центру Україна була перетворена на інтегральну частину „загальносоюзного народногосподарського комплексу“, тут розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, у т ч високотехнологічні Традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки республіки (видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів) швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції неухильно знижувалась Все це мало турбувало центр, котрий пов'язував надії на новий економічний стрибок із освоєнням Сибіру та Далекого Сходу До речі, Україна теж видавала матеріальні й людські ресурси на цю програму, отримуючи натомість дешеві енергоносії Серйозною вадою економічної політики центру, яка негативно позначилась на Україні, стала також орієнтація на т зв вагові показники виробленої продукції, що призводило до суттєвого зниження її якості Нарешті, саме в центрі ухвалювались рішення щодо розміщення підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилась злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих для цього місцевостях

У 70-і рр Україна потребувала нових якісних поштовхів для подальшого розвитку економіки впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів (яких вже не виста-

чало), переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо. Всі ці елементи були або відсутніми в економічних планах центру, або мали у них здебільшого декларативний характер.

Хронічно не виконувалися завдання п'ятирічних планів з більшості показників. Зокрема, національний дохід мав збільшитись у дев'ятій п'ятирічці (1971-1976) на 37—39% — цифра виконання, явно завищена, сягала лише 25%. У десятій п'ятирічці зростання цього показника було заплановано від досягнутого, однак виконання становило лише 18%. Якщо з деяких показників розвитку промисловості України ще вдавалося хоча б наблизитися до запланованого (виробництво електроенергії, цементу, вугілля тощо), то сільське господарство — ця найважливіша для республіки галузь — залишалася найменш ефективною ланкою.

Здавалося б, що саме в 70-і рр було зроблено найбільше для підвищення сільськогосподарського виробництва у республіці. Запроваджувались масштабні програми механізації та хімізації сільського господарства, колосальна увага приділялася мелорації. Протягом десятиліття у галузь було вкладено 27% усіх капіталовкладень в українську економіку. Однак усе це давало мізерний, а часом протилежний результат. Механізація перетворилася у постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація вироджувалася у забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а мелорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Залишалася украй низькою ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві, найнаочнішим свідченням цього стали сезонні „мобілізації“ працівників інших секторів народного господарства, освіти та науки на збирання врожаю. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні утрати врожаю в окремих видів сягали 30-33%.

Зростало відчуження селян від результатів їх праці у колгоспах, її продуктивність зменшувалась. Темпи зростання виробництва у сільському господарстві постійно спадали. У 1960-1970 рр вони становили 4,5% в середньому на рік, у 1981-1985 — 3,9%. У другій половині 70-х рр середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5%, а в першій половині 80-х — 0,5%.

Низька ефективність її уповільнення розвитку сільського господарства були зумовлені не тільки занепадом колгоспно-радгоспної системи. Важливу

роль тут відігравали принципи управління економікою в цілому. Центр розробляв плани, нормативи, інші директиви. Селянам диктували з безмежної відстані, що, коли і як їм виробляти. При цьому не враховувалася місцева специфіка, можливості, навіть кліматичні умови. Селянин-колгоспник був відсторонений від розробки найважливіших виробничих рішень. Це призводило до безвідповідальності за результати праці, безгосподарності, великих матеріальних і моральних втрат. Уповільнення темпів економічного зростання врешті-решт призвело до застою в економіці. Новація здебільшого зводилась до механічних грошових ін'єкцій у різні галузі, тобто до екстенсивного методу господарювання. Найяскравіший приклад — політика в галузі капіталовкладень. Протягом 70-х рр своєрідною модою було закладати нові підприємства, колосальні об'єкти нового будівництва й виділяти для цих проектів неймовірні кошти. Ця гігантomanія, яка збіглася з прихованою інфляцією, призвела до того, що вартість нових об'єктів у середньому перевищувала заплановану на 25-50%. Доводилося кидати значні сили й кошти на закінчення найбільш важливих на той час будівництв, залишаючи інші незавершеними. В соціально-економічній побут увійшло слово „догобуд“. На таке будівництво щорічно витрачалось до 75% капіталовкладень у галузь.

Наприкінці 70 — на початку 80-х рр економіка України входила в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, неконкурентоздатною, а більшість спроб оживити її мали суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Одне з гасел того часу виглядало невдалим жартом: „Економіка повинна бути економічною“ і цілком відповідало духові часу, коли подібними транспарантами намагалися утримати ветху соціально-економічну будівлю від остаточного розвалу.

Стан освіти та науки

Процеси, що відбувалися в економіці України протягом 20 років після XX з'їзду КПРС, неодноразові спроби реформ не могли не позначитися на стані освіти і науки.

Особлива увага приділялася освіті, яку партія розглядала як частину своєї ідеологічної системи. 25 грудня 1958 р Верховна Рада СРСР прийняла закон „Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в

СРСР", яким було розпочато роботу щодо реформування школи. Семирічні і десятирічні школи були перетворені на восьмирічні (обов'язкові) та одинадцятирічні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою, що нагадувало попередні уніфіковані трудові школи. Випускники середніх шкіл, за винятком 20% кращих учнів, були зобов'язані попрацювати принаймні два роки перед вступом до вузів.

Після приходу до влади Л. Брежнєва ця реформа, як й інші реформи М. Хрущова, була фактично відкинута, хоча окремі її елементи залишилися. Була збережена, зокрема, загальна обов'язкова 8-річна освіта, не була відновлена плата за середню та вищу освіту, українська мова й література більше не були обов'язковими для вивчення в російських школах УРСР.

З 1956 р. в республіці почали діяти школи-інтернати, а з 1960 р. — школи подовженого дня. З 1966 р. відповідно до рішень XXIII з'їзду КПРС почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке взяло ряд основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес. З 1972 р. в усіх середніх школах була введена обов'язкова початкова військова підготовка. Ще раніше, у 1968 р., військова підготовка була відновлена у вищих навчальних закладах.

Господарські реформи потребували все більше і більше фахівців з вищою освітою. Тому мережа вузів неухильно розширювалася. У 1964 р. був заснований Донецький університет, у 1972 р. — Сімферопольський, у 1985 р. — Запорізький, а згодом — Прикарпатський та Волинський. При великих промислових підприємствах було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Розширювалася підготовка спеціалістів з нових галузей науки і техніки. Однак у кінці 60-х рр. Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія. В її вузах, за розпорядженням Москви, навчалася велика кількість студентів з т. зв. соціалістичних країн та країн, що розвивалися. Лише в 1976 р. у вузах і технікумах Харкова навчалася понад 2 тис. студентів із 22 країн світу.

Проблемою проблем залишалася якість підготовки спеціалістів. У загальній своїй масі вона була низькою, особливо на заочних і вечірніх відділеннях, хоча кількісні показники зростали протягом

1964-1985 рр. з 2,3 млн до 7,3 млн чол. Збільшилася кількість фахівців із середньою спеціальною та вищою освітою, зайнятих у народному господарстві України. На початку 80-х рр. стало особливо помітно, що рівень підготовки фахівців в УРСР як і загалом в СРСР, значно відстає від світового.

До 1976 р. в УРСР був, в основному, здійснений перехід до загальнообов'язкової середньої освіти. У 1984 р. Верховна Рада СРСР схвалила „Основні напрями реформ загальноосвітньої і професійної школи“. Вони визначали освітню політику партії „в умовах розвиненого соціалізму“. Відповідно до цього документа посилювалася ідеологізація школи, суттєві зміни вносилися у зміст навчально-виховного процесу. Увага акцентувалася на трудовому навчанні, оволодінні учнями конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей з 6 років, 8-річні школи було реорганізовано в 9-річні, середні — в 11-річні, а професійно-технічні училища різних типів — в єдиний тип навчального закладу — середні професійно-технічні училища.

Кількісні показники в розвитку загальної освіти в УРСР у 60—80-і рр. також засвідчують прогрес. Однак освіченість випускників середніх шкіл падала. Рівень підготовки учнів сільських шкіл був значно нижчим, ніж міських. З погляду загальнолюдських норм ідейне спрямування, рівень знань та інтелектуального розвитку, стан і характер морального виховання, виховання національної свідомості не відповідали вимогам цивілізованого світу.

У 60—80-і рр. зазнала певних реформацій і наука України, що не могло не позначитися на її дослідженнях. Основним науковим центром залишалася республіканська Академія наук. Згідно із статутом 1963 р. вона підпорядковувалася Раді міністрів УРСР та президи АН СРСР.

Звичайно, діяти доводилося відповідно до тих законів і принципів, що панували в радянському суспільстві. Екстенсивний розвиток економіки визначив такий же шлях розвитку науки. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи та лабораторії, виникали численні підрозділи. Більшість з них займалася новими перспективними напрямками наукових досліджень (інститути напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін.), але були й такі, що виникали на хвилі реорганізації, кон'юнктури, без

достатніх на те об'єктивних підстав Вони спричинялися до дальшого розпорошення наукових сил, диспропорції наукового потенціалу, нерационального його використання, не відповідали вимогам підвищення ефективності академічної науки, що й обумовило їх перегляд, визнання як помилкових

В 60—70-і рр республіканська академія складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом — відділення) В наступні роки були створені ще три відділення Основні напрями досліджень визначалися секцією фізико-технічних і математичних наук, секцією хіміко-технологічних та біологічних наук і секцією суспільних наук В установах Академії наук неухильно зростала кількість науковців Якщо 1960 р їх нараховувалося 3,6 тис., то 1985 го — 15,3 тис. чол Кількість працівників з науковими ступенями зросла за той час у 5,5 рази

Останнє не могло не позначитися на ефективності наукових розробок Відкриття й розробки, які не мали аналогів в світі, були здійснені вченими-математиками Головною організацією в СРСР із створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний впродовж двох десятиріч академіком В Глушковым, а потім академіком В Михалевичем Фундаментальні дослідження були виконані в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної й експериментальної ядерної фізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу, астрономії та радіоастрономії З 1960 р у розпорядженні вчених-фізиків — ядерний реактор, з 1966 р — найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів

Значний імпульс у своєму розвитку одержали атомна енергетика, науки про Землю Завдяки фундаментальним і прикладним розробкам учених-геологів розширилися можливості, особливо в нинішній час, освоєння корисних копалин на території України

Зусиллями вчених у складі академії створено найбільший у світі центр наукових досліджень у галузі зварювання металів, зварних конструкцій і нових металургійних методів добування високоякісних та особливо чистих металів і сплавів Помітним внеском у розвиток науки стали дослідження українських учених у галузі ливарного виробництва, матеріалознавства, фізико-хімічної механіки, матеріалів та надтвердих матеріалів Прискоренню технологічного впровадження найперспективніших

результатів фундаментальних досліджень сприяли науково-технічні комплекси та інженерні центри, створені в АН УРСР в середині 80-х рр Найпотужнішими серед комплексів були міжгалузеві НТК „Інститут електрозварювання ім Є Патона“, „Інститут проблем матеріалознавства“, НТК „Інститут кібернетики ім В Глушкова“, „Інститут надтвердих матеріалів“

Істотні зрушення відбулися у галузі хімії та хімічної технології, біохімії, фізіології і теоретичної медицини, загальної біології Спільними зусиллями науковців ряду інститутів були проведені дослідження з фундаментальних і прикладних проблем, які мали практичну цінність для розвитку сільського господарства Виведені нові сорти жита, пшениці, кукурудзи, цукрових буряків, кормових культур, винайдено нові засоби боротьби з хворобами плодових рослин і виноградників Значні здобутки вчених у галузі біотехнологій Вагомий внесок у розвиток наукових досліджень робили працівники галузевої та вузівської науки, зокрема Київського, Львівського, Харківського, Донецького та Дніпропетровського університетів, Української академії сільськогосподарських наук (1956—1962), Академії будівництва й архітектури (1956—1963) та інших наукових установ

Протягом 1970—1985 рр понад 13 тис наукових розробок учених Академії наук УРСР було впроваджено у виробництво Однак далось це не легко, оскільки виробнича сфера об'єктивно не була зорієнтована на чутливе сприйняття наукових новацій і прогресивних ідей Жорстке планування з постійно зростаючими показниками зумовлювало низьку спроможність економіки та суспільства використовувати досягнення НТР, штовхало на пошук екстенсивних, а не інтенсивних шляхів розвитку Наукові розробки впроваджувалися здебільшого тим же методом адміністративного тиску, наказу, розпорядження Велика кількість наукових досягнень, технологій винаходів і розробок циркулювали лише в науковому середовищі, не знаходячи попиту в сфері виробництва, а якщо й знаходили, то швидше за рубежами СРСР Винятки становили тільки розробки в інтересах військово-промислового комплексу і великі наукові проекти загальнодержавного значення

Не ініціювала плідну працю й морально-політична атмосфера, що культивувалася як у суспільстві, так і в творчих колективах зокрема Немало вчених за вільнодумство зазнавали репресій

Нелегкими були 60—80-і рр і для працівників гуманітарних наук. Періоди „відлиги”, реакції і застою тут також проявилися. Так, після XX з'їзду КПРС дещо полегшився доступ історикам, літературознавцям та мистецтвознавцям до архівів. Розширилася тематика досліджень. Дещо поплішилася мовна ситуація, зокрема вдалося перевидати „Словник української мови” Б. Грінченка. З 1957 р почали виходити такі журнали, як „Радянське право”, „Економіка Радянської України”, „Народна творчість та етнографія”, „Український історичний журнал” та ін. Було опубліковано ряд документальних збірників, з обов'язкового вжитку вилучено „Короткий курс історії ВКП(б)”.

Процес наближення суспільних наук до історичної правди та реальної дійсності був складним і суперечливим, бо на зміну одному культу приходив інший. І на догоду кожному вимагали „творити” науку, прославляти існуючий політичний режим, виводити „закономірності”. „Ідеологічні потреби партії” зумовлювали передусім вивчення проблем соціалістичного і комуністичного будівництва. Незмінною складовою праці науковців усього спектра суспільних наук мали бути т зв „класовий підхід” та критика буржуазно-націоналістичних концепцій.

Незважаючи на тотальний контроль українськими вченими-економістами, істориками, філософами, філологами, літературознавцями та мистецтвознавцями в 60—80-і рр було опубліковано ряд цікавих наукових розробок. Так, історик М. Браїчевський написав кілька глибоких наукових розвідок із давнього історичного минулого України, зокрема „Коли і як виник Київ”, „Походження Русі”, „К. происхождению древнерусских городов” 1972 р друком у Торонто з'явилася праця вченого „Приєднання чи возз'єднання”, в якій була піддана критиці офіційна інтерпретація Переяславської угоди, викладена в „Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1654—1954 рр”, і діячів козацької державності. У 1979 р завершив свою історико-філософську працю „Лист до російських та українських істориків” історик та філолог Ю. Бадзьо. В ній він заперечує теорію про т зв „триєдине” походження трьох слов'янських народів — російського, українського і білоруського. Нестандартно підходили до вивчення історичного минулого українського народу та його культури такі історики, як О. Апанович, Я. Дзира, О. Компан, І. Бойко, філософ Є. Пронюк, літературознавці Є. Кирилюк, І. Дзюба та ін.

Науковими колективами було видано ряд фундаментальних праць з історії України, держави і права, археології, філософії, літератури і мистецтва, які, втім, не одержали однозначно позитивної оцінки наукової громадськості, особливо зарубіжної. Серед них варто назвати такі багатотомні публікації, як „Історія Української РСР”, „Історія міст і сіл Української РСР”, „Археологія Української РСР”, „Історія українського мистецтвознавства”, „Історія української літератури”, „Словник української мови”, „Українсько-російський словник”. Були випущені також Українська Радянська Енциклопедія, Радянська енциклопедія історії України та ін.

Далеко не всі найважливіші проблеми, події та явища суспільно-культурного й економічного життя знайшли своє адекватне відображення на сторінках названих видань.

На практиці науково-дослідні установи України все більше інтегрувалися в систему наукових складів СРСР, а фактично Росії, нерідко перетворюючись в їх периферійні придатки, втрачаючи не тільки національне, а й наукове обличчя. Управління наукою все більше монополізувалося невеликою групою вчених-адміністраторів з Москви і Ленінграда, які, зімкнувшись із владними структурами, мали вирішальний вплив в Академії наук СРСР. У руках останньої зосереджувалася основна науково-виробнича та видавнича база, інформаційні канали та формування наукових напрямів. За таких умов навіть незначні прояви опозиційності в середовищі науковців жорстко каралися. Так, у 70-і рр в результаті чергової ідеологічної чистки за невчинені злочини було позбавлено роботи ряд працівників інститутів хімії, полімерів, теоретичної фізики, археології, історії, літератури, фольклору та етнографії, психології, нафти і газу та ін. Немало наукових україномовних журналів, що почали видаватися під час „відлиги”, були переведені на російську мову.

Літературно-художня творчість

Відлига, що тривала менше 10 років, позначилася тією чи іншою мірою на творчості багатьох письменників і художників, демократизуючи і, гуманізуючи її. У 60—80-і рр українська література поповнюється творами одного з натхненників шістдесятництва, відомого письменника О. Гончара („Тронка”, „Циклон”, „Собор”,

„Берег любові“, „Твоя зоря“, „Чорний яр“), романами і повістями М Стельмаха („Чотири броди“, „Дума про тебе“, „Правда і кривда“), П Загребельного („Розгн“, „Диво“), В Дрозда („Катастрофа“), І Білика („Меч Арєя“), В Земляка („Лебедина зграя“, „Зелені млини“), О Чендея („Березневий сніг“) Інтерес громадськості викликала творчість романістів історичного спрямування Р Іваничука, Ю Мушкетика, Р Федоріва, Р Іванченко. Плідно працювали О Коломєць, М Зарудний та інші драматурги, п'єси яких ставилися театрами України й інших республік. Українську поезію збагатили новаторські твори І Драча, Д Павличка, В Голобородька, А Костенко, А Малишка.

Непересічний талант і громадянську мужність виявив поет, літературознавець і критик з Донеччини В Стус. Переслдуваний і гнаний, він лише за кордоном зумів опублікувати книжку прекрасних поезій „Зимові дерева“.

Високим громадянським звучанням були позначені поетичні твори І Калинця „Вогонь Купала“ та самвидавні збірки, збірка М Осадчого „Квас его“.

Трагічною була доля М Руденка, поета, письменника і публіциста, ветерана війни з німецько-фашистськими загарбниками. Його літературний доробок багатий і різноманітний. Перу М Руденка належать роман „Вітер в обличчя“, „Остання шабля“, фантастичні повісті „Чарівний бумеранг“, „Народжений блискавкою“, трагедія „На дні морському“. Наприкінці 60-х рр вийшли три збірки поета „Всесвіт у тобі“, „Сто світил“, „Оновлення“. Всі вони одразу по виході були заборонені, як і попередні збірки. Автора заарештували. Перебуваючи в ув'язненні, психіатричній лікарні, поет пише цикл віршів „Я вільний“, поему „Хрест“, збірки лірики „Прозріння“, „За ґратами“.

Письменники України попри всі труднощі, переслдування і репресії продовжували працювати над історичною та сучасною тематикою. Г Снегрьов підготував у 70-і рр повість „Ненько моя, ненько“ про процес „Співки визволення України“, яка вийшла за кордоном. Є Сверстюк, що багато віддавав сил боротьбі за збереження національних традицій, написав есе „Собор у риштованні“ — історично-філософський твір про трагедію сучасної України. Справжнім шедевром був видрукований 1980 р віршований роман Ліни Костенко „Маруся Чурай“, що в яскравих образах змальовує епоху Б Хмельницького. В центрі твору

— народна поетеса і співачка Маруся Чурай, авторка багатьох пісень, що здобули велику популярність серед людей.

1981 р у видавництві „Молодь“ вийшла збірка „Лебеди материнства“ В Симоненка. У ній — поезія, новели, гумористика, публіцистика видатного поета і прозаїка.

Із політичного забуття повернулося до нас на початку 90-х рр ім'я талановитої поетеси І Ратушинської, засудженої в 70-і рр „за антирадянську діяльність“ на 7 років виправно-трудової колонії суворого режиму та 5 років заслання. Поетична слава київської правозахисниці у світі була такою, що на її захист виступали Р Рейган, М Ієтчер, Ф Міттеран. Після звільнення вимагали Нобелівські лауреати академик А Сахаров, поет І Бродський, багато інших письменників та політичних діячів. В Україні поетесу мало хто знав, тоді як її книгу „Сірий — колір надії“ було перекладено на всі європейські та японську мови. Британський книжковий клуб включив її до тих 30 книг, які щороку підносяться королеві У США і було визнано найкращою релігійною книгою року. У списку бестселерів у Швеції вона також стояла на першому місці.

Через крижану товщу застою і всезаборонства з великими труднощами пробивало собі шлях новаторство у кінематографі і музиці, образотворчому й театральному мистецтві. Видатним явищем українського кіно стала творчість С Параджанова, Ю Іллєнка, Л Осипки, О Фалка, О Савченка, Р Сергієнка, К Муратової. Скарбницю українського кіно поповнили такі талановиті стрічки, як „Тіні забутих предків“, „Камінний хрест“, „Вечір на Івана Купала“, „Білий птах з чорною відзнакою“, „Криниця для спраглих“, „Подарунок на іменини“, „Соломія Крушельницька“, „Меланхолійний вальс“, „Розпад“, „Поріг“ та ін.

Розвиток театрального мистецтва в Україні в 70—80-і рр тісно пов'язаний з іменами таких режисерів, як С Сміян, А Скибенко, О Король, В Афанасьєв, О Бєляцький, І Равицький, В Загоруйко, В Коцьменко-Делінде, М Шейко. Високі художні образи створювали на сцені видатні її майстри — Н Ужвій, В Дальський, В Добровольський, О Кусенко, А Роговцева, Д Гнатюк, А Солов'яненко, А Мокренко, М Кондратюк, Є Мірошніченко.

На різні роки випадав пік творчих досягнень таких митців, як скульптор і живописець І Гончар, художники А Горська, Л Семикіна, О Заливаха.

ГСеврук, І Кулик, А Рибачук, В Мельниченко, майстри сцени і кіно І Миколайчук, Б Брондуков, В Симчич, композитор В Івасюк Найхарактернішою рисою творчості їх усіх були високий професіоналізм, новаторство, оригінальність і національний колорит

Людиною великого таланту і музичного чуття був В Івасюк — молодий композитор, уродженець Буковини Він мав хист і до музики, і до поезії, укладаючи, віршовані тексти для своїх музичних творів Його пісні „Я піду в далекі гори“ (1968), „Червона рута“ (1969), „Водограй“ (1969) дуже швидко заспівали по всій Україні і далеко за її межами Співали його пісні навіть ті, хто ніколи не розмовляв українською мовою Пісня В Івасюка „Червона рута“ дала назву фестивалю української пісні та музики, який з 1989 р регулярно проводиться по чергово в містах України

Нових барв набула в 70—80-і рр музика Лесі Дичко, І Шамо, М Скорика, Є Станковича Широкою популярністю користувалися виконавці масової естрадної пісні С Ротару, В Зінкевич Н Яремчук

Через політичні перепони значною мірою автономно розвивалася у 60—80-і рр культурна творчість зарубіжних українців У галузі літератури плідно працювали У Самчук, В Барка, О Лютинська, Б Бойчук, Ю Тарнавський, Б Рубчак та ін Образотворче мистецтво збагачувалося творами Г Новаківської, М Левицького, С Гординського, С Лади Х Дохват з Філадельфії прикрасила своїми іконостасами близько 60 церков, каплиць, соборів у США Серед композиторів відомими були А Рудницький, І Соневицький, Ю Фіяла На всіх континентах у місцях компактного проживання українців діяли українські театри, численні драматичні гуртки Хоч і з великими труднощами, але творчі здобутки зарубіжних українців, обминаючи „залізну завісу“, проникали на материкову Україну

Етнодемографічні зміни

Незважаючи на територіальні придбання (Закарпаття, Крим), чисельність українського населення вийшла на рівень 1941 р тільки у 1960-му — 42 млн чол За переписом 1979 р, загальна кількість населення республіки становила 49,6 млн чол Демографи вважають такий приріст недостатнім

Уповільнення темпів приросту населення України мало багато причин, передусім соціально-еко-

номічних Сплеск урбанізації і викликані нею міграційні процеси призвели до відтоку молоді з села — до цього часу головного джерела відтворення людських ресурсів Народжуваність на селі зменшилась, і 1979 р середній розмір сільської родини дорівнював міському показникові — 3 особи на родину У містах зменшення народжуваності було викликано несприятливими соціально-побутовими факторами високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві (дев'ять з десяти жінок працювали), незадовільним рівнем системи охорони дитинства, житловими умовами, поступовим зростанням дитячої смертності тощо

Природний приріст населення в Україні зменшився з 13,6 на тисячу чол у 1960 р до 3,4 на тисячу чол у 1980 р

Зменшення народжуваності супроводжувалось поступовим підвищенням показників смертності населення Середній показник її 1960 р становив 6,9 чол на кожну тисячу мешканців, а в 1980 р — 11,4 За рівнем смертності Україна займала третє місце серед республік СРСР Серйозне збільшення цього показника пояснюється, крім іншого, загальним старінням населення (внаслідок зменшення народжуваності), зростанням дитячої смертності, постійним погіршенням системи охорони здоров'я, негативними змінами в екології, зростанням алкоголізму серед чоловіків і жінок тощо Відповідно зменшувалась середня тривалість життя З кінця 70-х до середини 80-х рр цей показник упав з 70 до 68 років

Ці тривожні процеси супроводжувалися змінами національного складу населення на користь росіян і російськомовного населення За переписом 1959 р, українці становили 76,8% населення республіки (32,2 млн чол), росіяни — 16,9% (7,1 млн) У 1979 р українців було відповідно 73,6% (36,5 млн), росіян — 21,1% (10,5 млн чол) Ці зміни були викликані перш за все міграцією населення „Обмін кадрами“, всеосяжні ударні будови, освоєння нафтових родовищ Сибіру викликали відтік українців за межі республіки Тільки у 1970—1979 рр українське населення Сибіру і Далекого Сходу зросло на 22% Натомість у той же період відбувався досить інтенсивний приплив росіян в Україну, яка, між іншим, була цілком достатньо забезпечена трудовими ресурсами, йшлося тільки про те, щоб використовувати їх ефективно За підрахунками демографів, протягом 1959—1979 рр імміграція росіян в Україну становила від 1,5 до 2 млн чол

Ще одним джерелом збільшення росіян і російськомовних у складі населення республіки була русифікація. Один з найголовніших компонентів національної свідомості — мова — досить швидко усувався зі сфери соціально-культурних взаємин. У результаті якщо в 1959 р. 93,5% українців назвали рідною мовою українську, то у 1979 р. цей показник зменшився до 89,1%. Найбільше русифікованих українців зосереджувалося в південно-східних регіонах республіки. В Україні існували такі соціально-культурні й політичні умови, за яких національна меншість фактично асимілювала більшість.

Етнодемографічні зміни у республіці віддзеркалювали процеси, що набирали силу в соціально-економічній, політико-ідеологічній та культурній сферах і багато в чому були їх наслідками. Кризові процеси у згаданих сферах призводили і до наростання кризових явищ в житті нації як такої, занепаду національної ідентичності, розмивання і декультуризації українського етносу.

* * *

На початку 80-х рр. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціально-економічну політичну та ідеологічну кризу. Деградування „верхів“ і розвал державної ідеології були настільки очевидними, що навіть серед вищих ешелонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійнісько-реформаторські сили. У „низах“ наростало невдоволення, зневіра й байдужість. Судомні спроби системи утримати хоча б поверхову стабільність зводилися або до суто адміністративних заходів (за часів Ю. Андропова), або до ідеологічних чаклувань і популістських загравань (за часів К. Черненка). В Україні ці процеси набували ще й суто провінційного забарвлення й укорінювалися глибше, ніж у центрі. Тому, коли в Москві почалися більш радикальні спроби вдосконалити радянську систему, названі „перебудовою“, Україна була серед останніх, хто втягнувся у ці процеси. А втім, і для неї приходили нові часи, починалася нова епоха.

На шляху до незалежності

„Нове мислення“

Однією з найважливіших причин „перебудови“, що її розпочав Горбачов, була необхідність зменшити тягар гонки озброєнь. Внаслідок недалекогоглядної політики брежнєвського керівництва почав створюватися єдиний фронт США, Західної Європи, Японії, Китаю проти СРСР. Продовжувала литися кров, у т.ч. українських призовників, в Афганістані.

„Нове мислення“, проголошене Горбачовим, підкреслювало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. До Москви (а згодом і до політичного життя) повернувся академик А Сахаров, припинилося глушіння зарубіжних радіостанцій. Радянські війська залишили Афганістан, почалося їх виведення із Східної Європи, що призвело до краху комуністичних режимів. Все це призвело до „прориву“ у стосунках СРСР із Заходом.

Боязнь „балканізації“ СРСР, бажання зберегти налагоджені стосунки з Горбачовим з проблем ядерного роззброєння та глобальної безпеки призвели до недооцінки Заходом національно-визвольних рухів СРСР, зокрема в Україні (прем'єр-міністр Англії М Тетчер у 1990 р. в Києві порівняла Україну з Каліфорнією, промова президента США Дж Буша в Києві на початку серпня 1991 р., де він беззастережно підтримав союзний договір і критикував „самовбивчий націоналізм“, отримала на заході назву „Chicken Kiev speech“ як вияв „боягузтва“).

Спроба „прискорення“

Горбачов спочатку намагався „прискорити“ розвиток економіки СРСР насамперед за рахунок випереджаючого розвитку машинобудування в рамках колишніх структурних пріоритетів. Однак невдача у цьому зробила очевиднішою для керівництва країни необхідність реформування економіки, запозичення досвіду Угорщини, Китаю. В червні 1987 р. на пленумі ЦК КПРС було проголошено програму радикальної реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних та акціонерних форм господарювання, кооперативів у торгівлі та промисловості, сімейного підприємства у сільському господарстві, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, прийнято закон про індивідуальну трудову діяльність. Темпи зростання національного доходу (НД) та реальних доходів на душу населення продовжували знижуватися гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Економіку України було важко реформувати й тому, що більше 60% її становила важка промисловість. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. І на решті, 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Частка України в загальносоюзному виробництві продовжувала скорочуватися, у нагромадженнях основних виробничих фондів вона за період з 1970 до 1989 р. скоротилася з 18 до 10%.

Надзвичайної гостроти набули екологічні проблеми. Національною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Республіканське керівництво, як і Горбачов, замовчало сам факт трагедії та її наслідки про небезпеку населення. Швеції дізналося раніше, ніж в Україні, у Києві відбулася за участю дітей першотравнева демонстрація, про небезпеку було повідомлено лише через 10 днів після аварії, тоді як багато представників партноменклатури вже встигли вивезти своїх дітей. Ця аварія лягла великим тягарем на економіку України, було відселено населення в радіусі 30 км від реактора, з господарського обороту вилучено близько 190 тис. га земель. Але населення не отримало і досі не отримує ні належної інформації про наслідки аварії, ні належної допомоги.

„Гласність“ і початок національного відродження

Оскільки проведення економічної реформи наштовхнулося на опір всередині самої КПРС, М Горбачов узяв курс на лібералізацію режиму (на відміну від Китаю, де було запроваджено економічний плюралізм при збереженні політичного диктату компартії) Він намагався за допомогою „гласності“, „соціалістичного плюралізму“ під гаслом „перебудови“ сталінської моделі соціалізму та повернення до „ленінських принципів“ активізувати народні маси й, контролюючи цю активність згори, послабити реакціонерів Але, у той час, як на союзному рівні відбулися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК Компартії України аж до осені 1989 р залишався Щербицький Відтак у перші роки перебудови гласність, проголошена в Москві, мало змінила обличчя республіканської преси Ось чому з такою увагою стежили демократичні сили в Україні за поширенням гласності й плюралізму в центральних засобах масової інформації виступами істориків, економістів, філософів, соціологів як і в Москві, звичайною картиною в містах України були ранкові черги в кіосках за пресою

Ситуація в Україні загострювалася через „духовний Чорнобиль“ — русифікацію Згідно з переписом 1989 р з 51,5 млн населення України українці становили 37,4 млн, з них вважали рідною українську мову лише 87,7%, але реальний відсоток тих, хто вільно володів українською мовою, був набагато нижчим У вузах українською мовою читалося приблизно 5% лекцій На 1988/89 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві, навіть на початок 1991/92 навчального року українською мовою навчалося лише 49,3% учнів 1988 р книжки, видані українською мовою, складали лише 18% за назвою, а за тиражем — тільки 3% Частка українців упала з 76,8% в 1959 р до 72,6% у 1989 р, в той час як росіяни — зросла з 16,9 до 22,0%

Роль першопроходців у захисті української культури, навколишнього середовища, ліквідації „блих плям“ історії відіграла Спілка письменників України та її центральний орган — газета „Літературна Україна“ Широкий розголос мали виступи О Гончара, РБратуня, І Дзюби, І Драча В Дрозда

та багатьох інших Почали вертатися в українську літературу твори В Винниченка, представників „розстріляного відродження“, зокрема М Хвильового, М Куліша, М Зерова, історичні праці М Грушевського, М Костомарова та інших, заборонені твори І Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація“, М Брайчевського „Приєднання чи возз'єднання“, репресованих у роки „застою“ В Стуса, Є Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців та інших, повертається з еміграції письменник та один із засновників Української Гельсінської групи (УГГ) М Руденко

Поступово стала відкриватися правда про такі сторінки української історії ХХ ст, як Центральна Рада, голодомор 1933 р, сталінські репресії ОУН-УПА, розгорнулася дискусія про національну символіку Таким чином, лібералізація і гласність підірвали радянські ідеологічні штамп

Від створення Руху до формування парламентської опозиції

У умовах лібералізації в Україні почали виникати різні групи „зелених“, політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації (1987 р у Львові — „Товариство Лева“, 1988 р у Києві — клуб „Спадщина“ та студентське об'єднання „Громада“) Їх діяльність одразу ж виходить за межі суто просвітницької і набуває політизованого характеру Восени 1987 р у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК) За спробу провести у 1988 р демонстрацію до другої річниці Чорнобиля кількох лідерів УКК було заарештовано Наприкінці 1987 р виходить з ув'язнення й повертається в Україну ряд відомих правозахисників, зокрема В Чорновіл і М Горинь, у січні 1989 р — Л Лук'яненко, який мав 26-річний „стаж“ політ'язня У 1988 р офіційне святкування РПЦ в Москві (а не в Києві) 1000-ліття введення християнства на Русі було використано дисидентами в Україні для привернення уваги до долі УАПЦ та УКЦ

Великий вплив на ситуацію в Україні мало виникнення в СРСР народних рухів, насамперед у республіках Балті (перший народний фронт виник в Естонії у квітні 1988 р) 7 липня 1988 р Українська Гельсінська спілка (УГС), створена на основі відновленої УГГ, оприлюднила „Декларацію

принципів", що за цілим рядом положень була близькою до програмних принципів народних рухів республік Балтії: перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав; влада — демократично обраним радам; державність української мови; створення республіканських військових формувань; звільнення всіх політ'язнів; легалізація УКЦ та УАПЦ. Для України на той час це були вельми радикальні пропозиції. Діяльність УГС, таким чином, виходила за межі правозахисної.

В червні 1988 р. у Львові відбувся несанкціонований мітинг, на якому пролунав заклик до створення Демократичного фронту. Влітку у львівських мітингах брали участь політичні сили широкого спектра: від міськкому комсомолу до УГС. Однак політика „з позиції сили“, яку проводило тоді місцеве й республіканське партійне керівництво (мітинги розганялись, на людей нацьковували собак), перешкодила сформуванню такого загально-демократичного об'єднання. Восени 1988 р. й в інших регіонах України вже діяв ряд самодіяльних об'єднань, що висували ідею створення народних фронтів (Київ, Вінничина тощо). Однак у цих об'єднань не вистачило сил, політичних лідерів, здатних очолити демократичний процес у межах всієї республіки.

Такі сили виявилися в Спільноті письменників України, де й було висунуто восени 1988 р. ідею створення „Народного руху України за перебудову“. На її підтримку висловилися на початку 1989 р. й установчі конференції українського історико-просвітницького товариства „Меморіал“ та Товариства української мови ім. Т.Шевченка.

До проекту програми Руху, який вдалося надрукувати лише в „Літературній Україні“ 16 лютого 1989 р., було внесено положення про визнання керівної ролі партії, чого, зрозуміло, не було в програмах народних рухів Балтії, але чого вимагали в ЦК КПУ (в усі наступні документи Руху воно вже не потрапляло). Незважаючи на це, проти ініціаторів Руху та ще не надрукованого (!) проекту було розпочато кампанію цькування з перекрученням змісту документа. Через півтора року після цих подій тодішній секретар ЦК КПУ (під час обговорення програми Руху він займав посаду завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ і брав участь у теледебатах із одним з ініціаторів Руху філософом М.Поповичем) А.Кравчук визнав це як помилку і ЦК, і власну. Погрози, що членство в Русі стане несумісним з членством у КПРС, обмежували можливості для співробітництва комуністів

з Рухом, посилювали в Русі його радикальне крило (проти чого в своїх промовах якраз і виступало керівництво КПУ).

І все ж, оскільки Рух виступав за економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, це дало змогу на першому етапі його діяльності об'єднатися в ньому представникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. Участь письменників, учених, відомих усієї України, надала ідеї Руху своєї рідної легітимності, дала змогу залучити більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою дисиденти-правозахисники.

Бойовим хрещенням для активістів нових організацій стали вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р., коли вперше за багато десятиріч у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів, та ще й висунутих „знизу“. Незважаючи на антидемократизм Закону про вибори, вдалося провести ряд депутатів від опозиції і „провалити“ деяких кандидатів від партапарату (наприклад, першого секретаря Київського міськкому партії К.Масика). У Львові під час мітингів вже майоріли синьо-жовті прапори, лунали заклики до страйку. Розпочинався справжній бум „неформальної“ преси.

Влітку 1989 р. страйк шахтарів охопив найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, у тому числі Донбас та Львівсько-Волинський басейн. І хоча вони висували тоді здебільшого економічні вимоги, КПРС уже не могла виставляти себе захисником інтересів робітничого класу.

8-10 вересня у Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який налічував вже 280 тис. чол. У прийнятій програмі зазначалося, що Рух підтримує „принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією“. „Ленінська національна політика“ ще протиставлялася „сталінській моделі тоталітарного псевдосоціалізму“, висувалася ідея нового союзного договору, що було співзвучно з вимогами прибалтів, але проти чого тоді ще виступав Горбачов, при цьому вже не згадувалося про загальносоюзну конституцію; інакше кажучи, тепер Рух обстоював перетворення СРСР на конфедерацію. У той же час лідери УГС вже агітували за вихід із складу СРСР. І хоча головою Руху був обраний комуніст І.Драч, секретаріат Руху, який реально здійснював політику цієї організації, очолив один із лідерів УГС М.Горинь, що свідчило про тенденцію до радикалізації Руху.

У вересні 1989 р., на пленумі ЦК КПУ в присутності Горбачова, Щербицький нарешті пішов у відставку і першим секретарем ЦК КПУ було обрано В.Івашка. Під тиском несанкціонованих мітингів та демонстрацій узимку 1989/90 р. був змушений піти у відставку ряд перших секретарів обкомів. Восени 1989 р. вдалося внести істотні правки до проекту закону про вибори до Верховної Ради УРСР (зокрема, знято представництво від громадських організацій). Тоді ж Верховна Рада прийняла закон про мову, згідно з яким українська мова проголошувалася державною. Порівняно з аналогічними законами республік Балтії він був дуже ліберальним. Сфера функціонування української мови розширювалася дуже повільно (закон був розрахований на 10 років), на сході та півдні зміни взагалі майже не відбувалися, але в столиці держпарат „заговорив“ українською мовою, школи почали поступово переходити на українську мову, зріс її престиж серед інтелігенції.

Дуже важливою масовою акцією Руху став „живий ланцюг“ між Києвом та Львовом у січні 1990 р., присвячений проголошенню 1919 р. об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Він демонстрував силу Руху, єдність України (на противагу словам Горбачова, що пролунали незадовго до того у Литві, про Харків як „російське місто“), акцентував увагу на тому, що саме цю подію, а не події осені 1939 р. слід вважати юридичним аргументом на користь соборності України. Другою масовою політико-просвітницькою акцією Руху стало святкування у серпні 1990 р. 500-річчя запорозького козацтва.

Таким чином, демократичний рух значною мірою відбувався під прапором національного відродження. Це давало змогу досить швидко здійснити політизацію україномовного населення (серед делегатів установчого з'їзду Руху було 85% українців, 95% з них назвали рідною мовою українську, половина делегатів була із західних областей). Водночас на сході й півдні України спроби залучити широкі маси населення до участі у демократичному русі шляхом використання гасел національного відродження наštтовхнулися на значні труднощі, більше того, відвернули частину населення від Руху. Тому важливим було прийняття установчим з'їздом Руху низки звернень до неукраїнського населення, серед яких — резолюція „Проти антисемітизму“, „Заява з'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу“. У лютому 1990 р., коли в Україні, як і в Росії, якраз напе-

редодні виборів до республіканських верховних рад (що, мабуть, не випадково) поповзли чутки про можливі єврейські погроми, Рух провів ряд мітингів, прийняв відповідні звернення. Він послідовно виступав за національно-культурну автономію для національних меншин. У результаті в Україні не виник, як у Прибалтії, популістсько-псевдоінтернаціоналістський інтерфронт.

У зв'язку з процесом відновлення історичної справедливості виникло питання про повернення власності УАПЦ та УКЦ, що відійшла до РПЦ. Це призвело до конфліктів між віруючими різних конфесій, у тому числі прихильниками УАПЦ та УКЦ, захоплення храмів, що відбивало боротьбу за сфери впливу. До розпалювання конфліктів доклав руку партпарат, який прагнув таким чином послабити і дискредитувати опозицію. Усе ж, в результаті боротьби за легалізацію УАПЦ та УКЦ, в жовтні 1990 р. переїжджає до України патріарх УАПЦ Мстислав, у березні 1991 р. — кардинал Любачівський.

Вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. показали, що позиції Руху (який до виборів не був зареєстрований, що ускладнювало висунення кандидатів) на сході і півдні республіки слабкі. В цілому по Україні Демократичний блок, в якому основною силою був Рух, завоював 1/4 мандатів, на основі чого було створено парламентську опозицію — Народну раду. При цьому у трьох західних областях: Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській Рух одержав повну перемогу, а компартія в радах перейшла в опозицію.

Паростки багатопартійності

Того обглиблювалася диференціація всередині самого Руху. Наприкінці березня 1990 р. І.Драч та Д.Павличко заявили про свій вихід з КПРС та намір створити Демократичну партію України. Наприкінці травня було надруковано маніфест ДемПУ, який розробляв відомий правозахисник Ю.Бадзьо. У ньому зазначалося, що партія „прилягає до світового соціал-демократичного руху“ (однак у подальших документах партії, установчий з'їзд якої відбувся у грудні 1990 р., згадок про це вже не було).

29-30 квітня 1989 р. з'їзд УГС прийняв рішення про саморозпуск і створення на її основі Української республіканської партії (УРП). У прийнятій програмі підкреслювалося, що партія вважає

союзний договір не дійсним, оскільки він був підписаний незаконним урядом, комуністичну ідеологію та практику — антилюдськими, наголошено на необхідності націоналізувати власність КПРС, зазначено, що УРП „виступає за заборону діяльності політичних організацій, керівні центри яких знаходяться за межами України“ Водночас обраний головою УРП Л Лук'яненко підкреслював, що „комуністи, що хочуть творити незалежну від Москви комуністичну партію України з метою допомагати народові рвати імперські кайдани й просуватися до самостійності, — наші союзники на даному етапі розвитку історії“

У березні 1990 р слідом за створенням „Демократичної платформи в КПРС“ відбулася перша конференція її прихильників в КПУ На її базі 1–2 грудня 1990 р було проведено установчий з'їзд партії демократичного відродження України (ПДВУ) у якій об'єдналися прихильники соціал-демократії та лібералізму Серед її лідерів були народні депутати В Філенко, В Гриньов, О Ємець, науковці М Попович, В Хмелько

Наприкінці травня 1990 р відбувся з'їзд українських соціал-демократів (на ньому стався розкол між „правою“ більшістю, яка утворила соціал-демократичну партію України, і „лівими“, що лишилися під запланованою перед з'їздом назвою — Об'єднана демократична партія України), на початку липня — з'їзд селянських демократів (УСДП)

1 липня 1990 р в Києві відбулася перша сесія Української міжпартійної (після серпня 1991 р — національної) асамблеї (УМА) До неї ввійшли лише нечисельні праворадикальні партії, націоналістична фракція Спілки незалежної української молоді — СНУМ (н) Ставилася мета, як і в Прибалтиці, піти шляхом реєстрації громадян незалежної України, створення їх комітетів, скликання національного конгресу СНУМ (н) трансформувалася згодом в Українську націоналістичну спілку Її лідери сповідували „інтегральний націоналізм“ Д Донцова, ідеалізували сицилійську мафію, куклуks-клан, закликали до створення „нового ОУН“, що „творитиметься за мафіїстичним принципом Члени її можуть і не знати, на що, в ім'я чого працюють насправді“

На осінь 1991 р, крім УРП (яка налічувала 9 тис членів), були зареєстровані (а отже, досягли чисельності 3 тис, необхідної для реєстрації) УСПД, ДемПУ, Партія зелених України (установчий з'їзд відбувся у вересні 1990 р), ПДВУ Конфігурація нових партій була умовно такою

центр та лівий центр (ПДВУ, ДемПУ, ПЗУ, соціал-демократи), правіше центру — УРП та, до певної міри, УСДП, праворадикальні партії, частина яких входила до складу УМА

Більшість партій були нечисельні, в них відбувалася боротьба за лідерство, що вела до розколів, соціальна база, ідеологія лишалися невизначеними Все це, в свою чергу, було пов'язано з тим, що політичний і особливо економічний плюралізм тільки формувалися Давалися ознаки невисокого рівня політичної культури, взаємна нетолерантність, значний вплив тоталітарної свідомості — як у лівих, так і в правих Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли конкурувати з КПРС, що контролювала реальні важелі влади

Опозиція наступає: від Декларації про державний суверенітет до студентського голодування

До серпня 1991 р компартія лишалася в Україні найчисленнішою Зазначимо, під час збільшення КПУ з 2,4 млн у 1971 до 3,3 млн членів у 1990 р частка українців у ній також продовжувала зростати з 65 до 67% Та лише під час першого етапу XXVIII з'їзду КПУ у червні 1990 р вона прийняла власну програму, водночас першим секретарем ЦК КПУ після обрання Івашка Головою ВР України став „ортодокс“ С Гуренко

Легкість, з якою Івашко залишив посаду Голови ВР України, прийнявши пропозицію Горбачова стати заступником генсека ЦК КПРС, завдала відчутного удару й без того низькому престижу компартії України, в якій позиції консерваторів завжди були сильнішими, ніж, скажімо, в Московській парторганізації чи компартіях Прибалтики до їх розколів У 1990 р КПУ покинуло понад 220 тис чол, а вступило лише 38 тис Очевидно, значна частина членів залишалася лише формально, „за інерцією“, не сплачуючи членських внесків, не беручи участі в роботі парторганізацій

Керівництво КПУ намагалося маневрувати Багато положень програми Руху, що раніше критикувалися лідерами КПУ як антирадянські та націоналістичні, згодом ввійшли до документів КПУ та Декларації про державний суверенітет України, прийнятої 16 липня 1990 р (наприклад, про

республіканську власність на землю та її надра, пріоритет республіканських законів над загальносоюзними) За цю Декларацію проголосувала не тільки Народна рада, а й прокомуністична більшість — „група 239“ Цьому сприяли прийняття Декларації про державний суверенітет Росії, розгубленість депутатів-комуністів через відставку Івашка, постійні багатотисячні мітинги, що супроводжували роботу Верховної Ради, та шахтарський страйк

17 жовтня внаслідок студентського голодування, тиску інших опозиційних сил Верховна рада прийняла компромісне рішення 1) провести на початку 1991 р референдум про довіру нинішньому складу ВР України і в разі недовіри — організувати до кінця року нові вибори на багатопартійній основі, 2) забезпечити проходження строкової служби громадян України за межами республіки тільки за їх добровільною згодою, 3) створити комісію Верховної Ради для розгляду питання про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ, 4) до прийняття нової Конституції України „укладання союзного договору вважати передчасним“, 5) відставка голови Ради міністрів УРСР В Масола (мітинги йшли під гаслом „Геть Масола й Кравчука!“), 6) до 30 листопада 1990 р привести дію Конституцію УРСР у відповідність з положеннями Декларації про державний суверенітет З цих рішень до кінця року виконане було лише одне — відставка голови Ради міністрів

Втім, через тиждень після рішення від 17 жовтня Верховна Рада України зняла шосту статтю Конституції УРСР по „керівну роль“ компартії За цих обставин 25-28 жовтня відбулися II Всеукраїнські збори Руху, чисельність якого зросла до 633 тис В результаті рішень зборів з назви Народного руху зникають слова „за перебудову“ Якщо раніше Рух виступав за новий союзний договір, то тепер головною метою було проголошено побудову ненасильницьким шляхом (тобто включаючи і парламентарний) незалежної демократичної Української держави, прийнято резолюцію проти союзного договору Заборонялася участь у Русі членів КПРС Водночас Рух поступово перестав бути об'єднуючою силою незважаючи на прийняте рішення про асоціативне членство, ні УРП, ні ДемПУ, ні ПДВУ до Руху не увійшли Рух виявився також неготовим до контрнаступу КПУ в листопаді 1990 р

„Патова ситуація“. „Суверен-комунізм“

Позбавлення в результаті провокації 7 листопада недоторканності й арешт народного депутата України С Хмари, відомого „надрадикальними“ поглядами, знаменували перехід „ортодоксів“ у контрнаступ (у Москві також розпочинався „відкат“)

Однак очевидно, що в КПУ поряд з „лінією Гуренка“ („ортодоксів“) була і „лінія Кравчука“ („націонал/суверен-комуністів“) Під час дискусії про проведення загальносоюзного референдуму в березні 1991 р із запитанням „центру“ про „оновлену федерацію“ президія ВР на чолі з Кравчуком, обраним після відставки Головою ВР, і більшість Народної ради знайшли компроміс у проведенні паралельного республіканського опитування з питанням про входження України до „складу Союзу Радянських суверенних держав на основі Декларації про державний суверенітет України“, на яке ствердно відповіли 80,2% опитаних, що давало певну можливість вийти за межі „оновленої федерації“ (за яку проголосувало 70,5%) й просуватися до конфедерації (в Галичині, де було також третє питання — про повну незалежність України, здебільшого голосували проти обох питань)

У червні 1991 р Верховна Рада України відклала розгляд союзного договору на вересень, 5 липня прийняла закон про заснування поста Президента УРСР Під час страйку шахтарів навесні 1991 р було вже висунуто вимоги про прийняття нової Конституції України, що повинна закріпити Декларацію про державний суверенітет, відставки М Горбачова, формування в Україні „уряду національної згоди“ Але Народна рада, Рух не змогли ефективно підтримати цей страйк

Таким чином, з листопада 1990 р в Україні в результаті протистояння КПУ й опозиції склалася „патова ситуація“ В цих умовах Народна рада закликала до проведення „круглого столу“ всіх політичних сил Однак через жорстоку „лінію Гуренка“, а частково і неготовність „націонал-радикалів“ ця ідея не була реалізована

Загроза сепаратизму

Противники самостійності України намагалися використати проблеми, пов'язані з кордонами республіки, формуванням автономних утворень у її складі Партийні органи Криму,

проголошуючи необхідність відновлення історичної справедливості, поквапилися провести референдум про майбутнє Криму до повернення на цю землю кримських татар, до прийняття закону про референдум. А головне, питання було сформульоване таким чином: відновлювати чи не відновлювати державність у формі Кримської АРСР як об'єкта Союзу і учасника союзного договору? За результатами референдуму, проведеного 20 січня 1991 р., Верховна Рада УРСР прийняла рішення про відновлення Кримської АРСР. Однак Організація кримськотатарського національного руху бойкотувала референдум. З боку ж опозиції у Верховній Раді України зазначалося, що референдум може стати прецедентом для русифікованих областей Донбасу, півдня республіки, Закарпаття. Територіальні претензії до України висунули Народний фронт Молдови, певні кола в Польщі, Росії, Чехословаччині, Угорщині, Румунії. Ці претензії також використовувалися як аргумент проти виходу України зі складу СРСР.

Однією із спроб забезпечити єдність України була ідея Чорновола про федеративну структуру незалежної України, оскільки автономія земель дала б змогу максимально повно врахувати особливості різних регіонів. Однак висловлювалися й побоювання: ця ідея може бути використана противниками незалежної соборної Української держави для „парцеляції“ України (проти неї виступили в ході президентських виборів і Л. Кравчук, і Л. Лук'яненко).

Погіршення соціально-економічного становища

У серпні 1990 р. ВР України прийняла закон про економічну самостійність республіки, у червні 1991 р. вона вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України. Однак економіка республіки, як і СРСР у цілому, лишилася переформованою субсидій нерентабельним підприємствам складала до 45% державних витрат. Адміністративні методи, старі зв'язки вже не діяли, а до створення нових було далеко. Розпочався спад виробництва: у 1990 р. національний дохід скоротився на 4%, а у 1991-му — ще на 13%.¹ Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991 р. вдвічі (у січні 1992 р. вони вже перевищували рівень грудня 1990 р. у 8 разів, їх зростання щонайменше у 1,5 раза перевищувало зростання

доходів) призвело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Стимулу ж для розвитку економіки „лібералізація“ цін не дала, оскільки проводилась в умовах збереження монополізму на ринку.

Від краху заклоту до референдуму про незалежність

19 серпня у Москві розпочався заколот. Було створено антиконституційний Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС, хоча більш відома російська абревіатура — ГКЧП), до якого ввійшли, зокрема, віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр СРСР В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністр внутрішніх справ Б. Пуго, міністр оборони Д. Язов. Заклотники ставили однією із цілей зрвати підписання нового союзного договору, призначеного на 20 серпня у Москві, де розгорталися основні події, центром опору став Білий дім президента Росії Єльцина, на захист якого вийшли неозброєні москвичі (серед його захисників були і представники України під синьо-жовтим прапором). Керівництво армії після певних коливань не підтримало заколотників, а деякі підрозділи перейшли на бік народу.

В Україні заклик Л. Кравчука та очолюваною ним президиї Верховної Ради (де більшість була з представників КПУ) до спокою і витримки свідчить про очікувальну позицію. Але при цьому Кравчук заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і що немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану. Керівництво ж ЦК КПУ, попри словесну завісу, фактично опинилося на боці заколотників, про що свідчила його діяльність у дні путчу. За цих умов тільки опозиція послідовно й рішуче виступила проти заколотників, розпочалася підготовка до страйку.

Дії заколотників призвели до остаточної дискредитації компартії. Скориставшись повною деморалізацією КПУ, Народна рада перейшла в контрнаступ. 24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, який мав бути підтверджений референдумом 1 грудня („за“ — 346, „проти“ — 1), а також проголосувала за департизацію армії, правоохоронних органів. 30 серпня президиї ВР, виходячи з того, що „керівництво компартії України своїми діями підтримало державний переворот“, взагалі заборонила КПУ (Отже, як бачимо, тактика опозиції по використанню суперечностей всередині правлячої більшості вияви-

лася правильною) Більшість рядових комуністів спокійно розпрощалася з партією

Однак уже наприкінці жовтня 1991 р відбувся з'їзд частини колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України Незважаючи на цю назву, її перші заяви нагадали не про соціалістів чи соціал-демократів заходу, а про „ортодоксів“ з КПУ (хоча лідер колишньої „групи 239“ О Мороз, який очолив СПУ, стримував деяких ортодоксально настроєних делегатів)

Провал заколоту і проголошення незалежності створили принципово нову ситуацію в розстановці політичних сил Тепер і опозиція, і основний кандидат парт- і держапарату на посаду президента Л Кравчук виступали за незалежність Прийняття Верховною Радою 1 листопада 1991 р Декларації про національність України, проведення 16-17 листопада в Одесі міжнаціонального конгресу з проблем духовного відродження народів, які живуть в Україні, також сприяли створенню консенсусу в українському суспільстві З 84% громадян, що прийшли на дільниці, незалежність України підтримало 90,3% (навіть у Криму відповідні показники були 67,5% і 54,1%)

Опозиція не спромоглася виставити єдиного кандидата у президенти України Рух висунув В Чорновола, однак його лідери І Драч і М Горинь, як і УРП, агітували за Л Лук'яненка, ПДВУ — за І Юхновського і за В Гриньова Л Кравчук переміг уже в першому турі, набравши 61,6% голосів (Маючи такий кредит довіри, можна було розпочати реформи Однак своєрідною „платою“ за поворот частини КПУ до ідеї незалежності стало збереження при владі номенклатури, котра навіть залучила до своїх лав деяких представників опозиції Оскільки ж процес державотворення не супроводжувався реформами, у перспективі це вело до певної дискредитації ідеї незалежності)

7-8 грудня президенти Л Кравчук і Б Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С Шушкевич під час зустрічі на білоруській землі у Біловезькій пушці заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, і про створення „Співдружності незалежних держав“ 21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили інші республіки колишнього СРСР (за винятком країн Балті та Грузії) СРСР перестав існувати

Утвердження незалежної України

Утвердження національної державності

Реакція світового співтовариства на результати всенародного референдуму була несподівано дружньою за грудень 1991 р незалежність України визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня — Угорщина, 4 грудня — Латвія і Литва, 5 грудня до них приєдналося одразу п'ять країн — Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія.

Для американської адміністрації дезінтеграція Радянського Союзу означала зникнення головного стратегічного противника. Однак подію такого масштабу вона сприйняла з мішаними почуттями. Дезінтеграція загрожувала розповзанням ядерних озброєнь. Розміщені на території України стратегічні й тактичні види ракетно-ядерної зброї перетворювали її на третю, після США і Росії, ядерну державу. Хоч українське керівництво не раз заявляло, що не збирається використовувати для забезпечення державної безпеки ядерний потенціал, що достався у спадщину від СРСР, адміністрація президента Дж. Буша поставилася з певним острахом до появи в Європі незалежної України. Проте 25 грудня 1991 р США визнали Україну і незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Впродовж 1992 р Україну визнали ще 64 держави. Міністерство закордонних справ, долаючи різноманітні ускладнення, почало розгортати мережу своїх посольств. В одну з найсерйозніших ви-

росла кадрова проблема. Україна завжди перебувала на периферії радянської зовнішньополітичної діяльності, в ній майже не створювалися країнознавчі науково-дослідні установи, не проводилася підготовка спеціалістів із знанням мов, за винятком найбільш поширених.

Велике значення для України мало визнання її незалежності з боку Росії. Ця акція стала неминучою після народного волевиявлення на референдумі. Останній був легітимним. А вже кожна союзна республіка мала конституційне право поставити питання про свій вихід з Радянського Союзу.

Визнавши Україну одним з перших, уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. У документах про утворення СНД, підписаних у грудні 1991 р в Мінську, статус Співдружності навмисно не визначався. Разом з тим в угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992), договорі про колективну безпеку (травень 1992), договорі про укладення економічного союзу (вересень 1993) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів Співдружності. Тим самим залишалася можливість для перетворення СНД в державу — конфедеративний або навіть федеративний союз. Деякі керівні діячі Росії, зокрема міністр закордонних справ А. Козирев, в офіційних заявах визнавали, що такого повороту справ не можна виключати.

Підтримуючи курс на економічне зближення в рамках СНД, який був життєво необхідним для України, її керівництво уважно слідкувало за тим, щоб співдружність країн не переросла у військово-політичний блок, а тим більше — у новий варіант Радянського Союзу. За 1992—1993 рр Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято до 400 угод, рішень та інших документів, у т.ч. й такі, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції, розчищаючи шлях до всеохоплюючої інтеграції. З цієї кількості Україна підписала близько 200 документів, які не загрожували підризом державного суверенітету.

Отже, Росія розглядала СНД як зародок державного утворення, яке повинно було зберегти і по можливості розвинути успадковані від Радянського Союзу зв'язки між колишніми союзними республіками. На противагу цьому Україна вважала

СНД міжнародним механізмом, який доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, утвореними на території СРСР. З її точки зору, цей механізм мав на меті передусім сприяння більш успішному розв'язанню пекучих проблем, що виникли внаслідок розпаду СРСР. Парламент та уряд провадили в рамках СНД політику, яка повинна була забезпечувати реалізацію національних інтересів України, утвердження її державності.

Наполегливе прагнення російського керівництва надати інституту СНД державні функції, випливало перш за все з його небажання втратити контроль над тими українськими територіями, де проживало багато росіян. За переписом 1989 р у Причорномор'ї та Криму проживало 33,9% росіян (проти 57,1% українців), а в Приазов'ї і Донбасі — 36,8% росіян (проти 58,5% українців). Таке небажання яскраво проявилось вже під час підписання 19 листопада 1990 р першого російсько-українського договору, тобто за рік до розпаду СРСР. З ініціативи російської сторони ключова стаття договору була сформульована двозначно. Йшлося про визнання і поважання територіальної цілісності Росії Україною та України Росією не за всіх умов, а тільки "в існуючих тепер у рамках СРСР кордонах". Через кілька днів, коли в Москві відбулася ратифікація договору, один з депутатів парламенту РФ спитав А.Козирєва: "Чи не вважаєте Ви, що статтю 6 ми закріплюємо передачу Криму й інших споконвічно російських земель (якщо ми звернемося до словника енциклопедії Брокгауза й Ефрона) Українській республіці? Чи не вважаєте Ви, що це буде наступним розвалом російської державності?"

Що ми будемо робити із Севастополем, з морськими портами й базами? Що, будемо нові будувати?"

Відповідаючи на депутатський запит, міністр закордонних справ підкреслив наявність у договорі формули "в існуючих тепер у рамках СРСР кордонах" і додав: "Інша справа, якщо виникне питання про те, що кордон буде не в межах СРСР. Але, поперше, тоді це буде все одно, можна сподіватися, в рамках Союзу суверенних держав, тобто оновленого, по суті, Союзу. Але тоді, як кажуть, буде інша справа."

Наведена цитата із стенограми ВР Російської Федерації дає ключ до розуміння подій, що відбулися відразу після розпаду СРСР. Через дві доби після проголошення Акта про незалежність України

прес-секретар Б.Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Після гострої реакції з України заява була дезавуйована, однак наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г.Попов. Останній не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів було поставлено суверенітет України щодо Криму і Одеської області. Заява Г.Попова викликала кризу в російсько-українських відносинах. Бліц-візит у Київ російської делегації на чолі з вице-президентом О.Руцьким, здавалося, вичерпав її.

Однак сам Руцькой 30 січня 1992 р виступив у газеті "Правда" із статтею, в якій писав: "Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії та Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славі сторінки російської історії. Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагались політичні лідери націонал-кар'єризму вигнати її в кордони ХІІ століття". В травні цього року Верховна Рада Росії заявила, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Українське керівництво проводило у відносинах з Росією зважену політику, намагаючись вирішувати болючі питання методом переговорів. Однак воно не розглядало Крим як предмет українсько-російських відносин і розв'язувало існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Зокрема, багато було зроблено для відновлення історичної справедливості щодо виселених з півострова в 1944 р кримських татар. Повернення цього народу на історичну батьківщину розпочалося в останні роки існування СРСР. Після того як СРСР розпався, витрати на переселення та влаштування кримських татар на нових місцях щільно лягли на український бюджет. Поважаючи волю населення Кримської області, Верховна Рада України прийняла в лютому 1992 р закон про відновлення автономної республіки.

Однак для російських законодавців кримська проблема й надалі залишалася гостро актуальною. З'їзд народних депутатів Росії в грудні 1992 р доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Виконуючи доручення, російсь-

кий парламент у липні 1993 р. прийняв безпрецедентне рішення про надання Севастополю, який знаходиться на території України, статусу міста Російської Федерації. Юридичну неспроможність такого рішення змушений був підтвердити сам російський президент. Рада Безпеки ООН теж визнала безпідставність цього кроку російських законодавців.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, що склалися в Європі після 2-ї світової війни, Б.Єльцин не підтримував зазіхань шовіністично настроєних державних діячів Росії на українські землі. Разом з тим він майстерно переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Манючи головну базу в Севастополі, цей флот налічував близько 300 кораблів переважно застарілих конструкцій (найсучасніші судна були виведені Росією з акваторії Чорного моря).

Українська сторона наполегливо домогалася розв'язання проблеми шляхом поділу флоту, а російська, навпаки, затягувала переговори, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

В червні і серпні 1992 р. А.Кравчук і Б.Єльцин на зустрічах у Криму досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на 5-річний період. Отже, перемогла точку зору російської сторони. Домовленість не розв'язувала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами.

Тільки через п'ять років, коли розрахунки російських політиків на нежиттєвість української державності повністю провалилися, Б.Єльцин приїхав у Київ. 30 травня 1997 р., сталася справді історична подія — підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. У договорі вказувалося, що сторони "визнають територіальну цілісність одна одної і підтвержують непорушність існуючих між ними кордонів". Одночасно була розв'язана проблема Чорноморського флоту. Флот та інфраструктура були поділені порівну, але Росія викувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалася боргом України за енергоносії.

У своїй державотворчій діяльності Президент і Верховна Рада України приділили багато уваги проблемам будівництва її Збройних сил. На час проголошення незалежності чисельність Радянської армії у трьох військових округах, на які була

поділена Україна (Київському, Прикарпатському та Одеському), становила 726 тис.чол.

Верховна Рада України прийняла майже півсотні документів щодо регламентації будівництва Збройних сил. На їх основі відбувалося реформування військових управлінських та організаційних структур, формування військово-технічної політики, вдосконалення матеріального забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військово-службовців і членів їх сімей тощо. Отже, процес будівництва Збройних сил мав керований характер. Не завжди, однак, затверджувані Верховною Радою документи готувалися на належному професійному рівні. Це зумовлювало необхідність повторного розгляду деяких питань і нерідко призводило до перевитрат державних коштів. Зокрема, непроведення обліку військового майна і невизначеність у критеріях розумної достатності в озброєннях та військовій техніці викликали істотні втрати. Надлишки техніки не вдалося реалізувати належним чином у народному господарстві або спрямувати на експорт.

Будівництво Збройних сил здійснювалося на основі досягнутих у рамках СНД домовленостей, з додержанням міжнародних угод, які Україна визнала обов'язковими для себе — Заключного акта Ради з безпеки та співробітництва в Європі (1975), документа Стокгольмської конференції по зміцненню довіри та безпеки й роззброєнню в Європі (1976), документа Віденської зустрічі представників держав — учасниць Ради з безпеки та співробітництва в Європі у січні 1992 р. тощо. У жовтні 1993 р. Верховна Рада прийняла воєнну доктрину, в якій проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників, а її Збройні сили призначені винятково для гарантування національної безпеки.

Була розроблена програма скорочення Збройних сил. За 3 роки звільнилося в запас понад 100 тис. офіцерів, прапорщиків та мічманів. Процес скорочення міг бути й інтенсивнішим, оскільки первісна чисельність армії істотно перевищувала критерії розумної достатності, що визначалися воєнною доктриною і кризовим станом народного господарства. Однак будівництво житла для військових і розгортання мережі закладів з фахової перепідготовки не вдалося істотно прискорити. Тому процес переведення офіцерів в запас уповільнився.

Починаючи з Декларації про державний суверенітет, Україна завжди підкреслювала своє бажан-

Л.М.Кравчук — Перший президент України
(1991-1994 рр.)

ня стати в майбутньому неядерною державою. Затверджена Верховною Радою воєнна доктрина теж виходила з цієї основоположної тези, хоча в парламенті не раз лунали голоси про передчасність відмови від ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умови надання гарантій безпеки з боку ядерних держав. Остання крапка була поставлена на зустрічі глав держав — учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1 січня 1995 р. це співтовариство дістало іншу назву — Організація безпеки та співробітництва в Європі). 5 грудня 1994 р. у Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги. Окремі документи з наданням України га-

рантій безпеки одночасно підписали глави Китаю та Франції.

Серед інших законів і постанов, прийнятих Верховною Радою після проголошення Акта про незалежність України, слід виділити постанову від 9 вересня 1991 р., якою на території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започаткувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився закон "Про громадянство України", 7 листопада — "Про державний кордон". Таким чином, ще до референдуму, який затвердив Акт про незалежність були підготовлені передумови для перетворення України з союзної республіки в самостійну державу.

4 вересня 1991 р. було прийнято постанову про підняття над будинком Верховної Ради синьо-жовтого національного прапора. Цим започаткувала відмова держави, що народжувалася, від радянської символіки. 15 січня 1992 р. президія Верховної Ради видала указ "Про державний гімн України". Затверджувалася мелодія національного гімну "Ще не вмерла Україна". 28 січня Верховна Рада проголосила державним синьо-жовтий прапор. Малим гербом України затверджувався тризуб. Отже, як і Українська Народна Республіка, що утворилася після революції 1917 р., посткомуністична Україна перетворила на державну національну символіку.

І практично з нуля за п'ять років незалежності і в умовах, далеких від оптимальних, було сформовано усі атрибути державності — від кордонів до нагородної системи, створено цілісний державний механізм України практично з усіма його складовими.

Це означало, що перехідний етап державного самовизначення пройдено. Найвиразнішим його відбиттям стало прийняття Конституції, яка уособлює те, до чого прагне світ — повну визначеність і передбаченість внутрішнього і зовнішнього курсу держави.

Рік чинності Конституції, зокрема перша половина 1997 р., характеризувався безпрецедентною активністю української дипломатії, міжнародних контактів на всіх рівнях, у тому числі найвищому. Було здійснено справжній прорив у цій сфері. Він реалізувався, насамперед, у підписанні Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, а також пакету інших документів, які закріплювали принципи добросусідства з нашим найбільшим сусідом і найважливішим партнером у рамках СНД: Українсько-російської декларації, Спільної заяви двох держав,

низки угод та протоколів з питань співпраці в економічній сфері. Цим створено надійний фундамент рівноправних і взаємовигідних зв'язків, що базуються на самій природі обох країн і народів, їхній історії та сьогодишніх реаліях.

Надзвичайно важливим актом з точки зору як забезпечення національних інтересів України, так і зміцнення європейської безпеки стало укладення 2 червня в Констанці широкомасштабного договору з Румунією. Договором про державний кордон з Білоруссю було започатковано процес вирішення цього важливого питання з колишніми радянськими республіками. Документом, який остаточно закриває непрості, а часом і трагічні сторінки історії України й Польщі, стала Спільна заява президентів обох країн "До порозуміння і єднання".

8 травня 1997 р у Москві було підписано Меморандум про врегулювання проблеми Придністров'я, повноправним гарантом якого виступила разом з Росією Україна. Глава нашої держави взяв участь у зустрічі президентів п'яти країн Центрально-Східної Європи у Таллінні (27 травня), яка започаткувала нову форму регіональної співпраці.

Таким чином, у першій половині 1997 р було усунуто практично всі чинники, які породжували певну напруженість у стосунках України з її найближчим оточенням, створено пояс безпеки і добросусідства. Це слід розцінювати і як важливий внесок у поліпшення політичного клімату у Центрально-Східній Європі та на континенті загалом.

Підтверджуючи різновекторність своєї зовнішньої політики, наша держава спрямовувала також зусилля на дальшу розбудову взаємовідносин зі США та НАТО.

У ході візитів Президента України до Сполучених Штатів, засідання українсько-американської міждержавної комісії Кучма-Гор було підтверджено принципи стратегічного партнерства з цією державою, намічено шляхи наповнення його конкретним змістом.

Виваженість та конструктивність зовнішньої політики України знайшли наочне підтвердження на саміті Північно-Атлантичного альянсу у Мадриді 9 липня 1997 р тут було підписано Хартію про особливі відносини між нашою державою і НАТО. Це надало потужного імпульсу процесові входження України у європейські та євроатлантичні політичні й економічні структури, активізації її участі у створенні системи колективної безпеки, зміцненні стабільності на континенті й недопущенні будь-яких спроб його розподілу.

Створення сприятливого міжнародного середовища забезпечило необхідні об'єктивні умови для зосередження зусиль на розв'язанні найбільш гострих і нагальних внутрішніх проблем. Насамперед — на подоланні економічної кризи, закладенні основ економічного зростання.

Політичне становище

16 жовтня 1990 р Верховна Рада прийняла постанову про заснування газети "Голос України". Український парламент, у руках якого зосередилася повнота влади, потребував власного друкованого органу. Замість звичного для радянських видань гасла "Пролетарі усіх країн, єднайтеся!" нова газета, що почала друкуватися з 1991 р, обрала лозунг "Владу — Радам!".

Лозунг "Владу — Радам!" недвозначно свідчив про те, що Верховна Рада претендує на всю повноту влади у незалежній Україні. Здавалося б, на це були підстави. Адже вперше парламент став працювати без директив державної партії. В суспільстві з'явився консенсус відносно того, що політичний розвиток має відбуватися демократичним шляхом, а боротьба різних суспільних сил повинна проходити тільки у парламентських формах.

Десятиріччями КПРС здійснювала диктатуру через ради, які із запровадженням конституції 1936 р набули парламентської форми. Партійне керівництво не відчувало потреби в конституційному оформленні своїх владних повноважень. Тільки після того, як підвалини тоталітаризму почали хитатися під впливом ще прихованої кризи, воно визнало необхідним зафіксувати власну причетність до влади в 6-й статті конституції 1977 р. Боротьба за скасування цієї статті на з'їздах народних депутатів СРСР, яка врешті-решт увінчалася успіхом, стала початком кінця як партійної диктатури, так і самої державної партії. Неспроможна пристосуватися до нової політичної ситуації, консервативна частина партіапарату зробила спробу утриматися при владі силою. Коли путч провалився, пішла у небуття як державна партія, так і створена нею багатонаціональна держава.

Успадкована від партії влада мала диктаторську природу. Проте ради завжди були не носієм диктатури, а "передавальним пасом" від партії до мас. В умовах демократизації суспільства, коли можливості апаратних працівників маніпулювати виборчим процесом обмежилися, вплив електорату на ра-

ди відповідно зріс Будучи залежними від волі виборців, не маючи реальних повноважень, співставних з повноваженнями КПРС, ради не могли задовільно справлятися з диктаторською владою Наслідком цього стало загальне паління ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади Посилилася некеріваність процесами суспільного розвитку Це надзвичайно болюче позначилося на суспільному житті, тому що держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки продуктивних сил

За 1992—1994 рр Верховна Рада України прийняла близько 450 законів В умовах відсутності цілісної концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацювали Законодавців звинувачувати у цьому не варто У пострадянському просторі (і меншою мірою — в усіх європейських країнах колишнього “соціалістичного табору”) створилася унікальна соціально-економічна ситуація, до якої не пасував весь нагромаджений людством досвід реформ Просуватися вперед можна було лише методом проб і помилок, пристосовуючи законодавство не стільки до тривалої перспективи, скільки до пекучих проблем сьогодення До того ж у колишніх союзних республіках чітко проявилася цілком зрозуміла закономірність радикалізм нового законодавства був тим меншим, чим кращим виглядало поточне становище Ситуація в Україні, зокрема, була набагато кращою, ніж у Росії, особливо щодо продовольчого постачання населення Відповідно серед української політичної еліти переважали настрої на користь якомога повільнішого просування в реформах Небезпека такого підходу виявилася не відразу

Існувала ще одна причина декларативності деяких законів Верховної Ради незабезпеченість їх відповідним механізмом впровадження В міру того як законотворці позбавлялися рис непрофесійності, цей недолік поступово вичерпувався

Зникнення з історичної сцени державної партії ініціювало трансформацію влади незалежно від усвідомленої волі політичних діячів Власне, процес її перетворення розпочався ще на останньому етапі існування державної партії, з проведення перших вільних виборів в український парламент Суть цього процесу полягала в розщепленні диктаторської влади компартійних структур, яка на поверхні політичного життя виступала у звичних формах

“радянської влади”, на залежну від електорату законодавчу і виконавчу гілки влади

5 липня 1991 р Верховна Рада прийняла закон про заснування поста Президента держави Народні депутати тоді ще не усвідомлювали, що з появою Президента почнеться розщеплення моноліту радянської влади на самостійні гілки, здатні протистояти одна одній і взаємно врівноважуватися, тобто попереджувати переростання будь-якої з них у диктатуру

Продиктовані життям зміни раз у раз вносилися до конституції 1978 р, яка залишилася діючою до 1996 р Отже, коли в усіх колишніх союзних республіках були прийняті нові конституції, Україна жила за перелицьованим основним законом радянського зразка

Свідомо відмовившись під приводом досягнення злагоди в суспільстві від боротьби на небезпечному конституційному полі, українська політична еліта загальмувала перехід до демократичного устрою Це призвело до сумних наслідків Зберегти тоталітарний режим після ліквідації державної партії було неможливо, хоча багато хто з відірваних від реальності політичних діячів щиро сподівався на такий поворот подій Але гальмування демократичних перетворень, і перш за все економічних реформ, виявилася вкрай небезпечним Добре чи погано, але радянська влада завжди забезпечувала безперервне функціонування державних установ, від яких залежали практично всі сфери суспільного життя Навпаки, у пострадянській період державний апарат став працювати з переборами внаслідок неокресленості або неузгодженості функцій Верховної Ради як представника законодавчої влади і Президента як представника виконавчої влади

Конституційна неокресленість повноважень призводила до постійного “перетягування ковдри” у взаємовідносинах між законодавчою і виконавчою владами Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л Кравчук заснував у лютому 1992 р Державну думу України З документа, яким окреслювалися її повноваження, випливало, що цей орган повинен виконувати консультативні функції при Президенті

Поява Державної думи недвозначно свідчила про намір Л Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради Певна логіка у цьому була законодавча діяльність парламенту не встигала за життям Народні депутати витрачали багато часу на розв'язання поточних питань управління державою

як на колективних засадах, тобто через розгляд справ у Верховній Раді, так і на індивідуальній основі (лобістська діяльність у межах власного виборчого округу або "за інтересами")

Через 9 місяців виявилось, що Державна дума була мертвнонародженою ідеєю. Президент змушений був розпустити її, наразившись на жорстку опозицію парламенту. Більш актуальним для нього було зміцнення виконавської вертикалі влади.

В березні 1992 р з подання Л Кравчука Верховна Рада прийняла закон про запровадження посади представника Президента. Законом встановлювалося, що представник Президента є найвищою посадовою особою виконавської влади — главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі. Вказувалося, що він забезпечує реалізацію законів та розпоряджень законодавчої і виконавчої влади, контролює діяльність місцевого та регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Разом з цим представник Президента не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили закону. Він міг тільки призупинити їх дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку. Наявність контрольних функцій не давала йому права розв'язувати питання, що входили до компетенції місцевих рад.

Інститут представників Президента певною мірою зміцнив виконавську вертикаль влади. Разом з тим взаємовідносини між представниками Президента і головами обласних та районних рад залишалися неокресленими. Під час внесення змін і доповнень до закону про представників Президента у березні 1993 р Верховна Рада проголосила, що голови обласних та районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента, не було взяте до уваги.

Невизначеними залишалися також взаємовідносини найвищих посадових осіб всередині виконавської гілки влади, передусім Президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього Президенту.

У квітні 1991 р хвиля страйкових виступів, у яких активну роль відігравали студенти, змусила В Масола подати у відставку. Після його відставки уряд дістав назву Кабінету міністрів, яка підкреслювала його підпорядкованість Президенту. На чолі було поставлено першого заступника Масола

В Фокіна. Впродовж 17 місяців кабінет Фокіна піддавався майже безперервній критиці з боку партій, профспілок та інших громадських організацій, оскільки економічне становище невпинно погіршувалося.

Верховна Рада в жовтні 1992 р затвердила головою уряду народного депутата України Л Кучму. Останній очолював одне з найбільших у світі підприємств по виготовленню ракет стратегічного значення в Дніпропетровську.

Для Президента Л Кучма виявився не таким поступливим підлеглим, як В Фокин. До того ж новому прем'єр-міністру довелося працювати в економічній ситуації, що значно погіршилася. Весною 1993 р він зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів, але не домогся відповідної санкції з боку Верховної Ради. Натомість Л Кравчук запропонував парламенту, щоб Президент узяв на себе безпосереднє керівництво урядом і дістав право приймати укази з нерегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону.

Верховна Рада не підтримала Л Кравчука. Не погодилася вона й на відставку Л Кучми, яку останній запропонував після висунутих Президентом пропозицій. Разом з тим Л Кучма дістав повноваження видавати декрети, які заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах існуючі закони.

У червні 1993 р Л Кравчук підписав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету міністрів з питань оперативного управління народним господарством. У функції комітету, який мав очолити Л Кучма, входили розробка й реалізація заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва і соціального захисту населення. Структура виконавської влади за цим указом підлягала істотному перерозподіленню. Однак прем'єр-міністр, з яким вся ця програма дій не була погоджена, відмовився очолити надзвичайний комітет. Президент змушений був через два дні відкликати указ. Майже одночасно він піддав докорінному скороченню штат своєї адміністрації і ліквідував у ній комісії та ради, що дублювали відповідні структури Кабінету міністрів.

А втім, Кучма і Кравчук так і не змогли знайти спільної мови. Після ряду наполегливих прохань Верховна Рада України дозволила голові уряду піти у відставку.

Отже, навіть окремі політичні діячі за відсутності законів, що визначали б коло компетенції посадових осіб, не завжди могли домовитися між собою. Що ж до діяльності парламенту або колективних органів влади на місцях, то робота їх час від часу заходила в глухий кут з інших причин, а саме впливу на політичних діячів стереотипів і традицій тоталітарного минулого. Вони не вміли вслухатися в аргументацію опонентів, не могли знаходити баланс інтересів й усвідомлено залишати за противником певні позиції, тобто йти на компроміс, не мали досвіду політичної боротьби парламентського типу. Нарешті, в них відчувався брак професіоналізму, завжди властивий для новостворюваної політичної еліти раніше пригноблених націй.

Складність політичного становища України обумовлювала також відсутність масових політичних партій. Нові партії не могли розраховувати на широке поповнення внаслідок відсутності в суспільстві традицій багатопартійного життя. КПРС була не політичною партією, а державним утворенням. Однак недовіру до неї маси перенесли на новостворювані партії. Тому більш-менш масовими організаціями залишалися через різні причини тільки соціалісти та комуністи, з одного боку, і національно-демократичні сили — з другого. Соціалісти та комуністи поповнювали свої лави за рахунок людей переважно старшого покоління, які звикли перебувати в державній партії і не сприймали змін у суспільстві. Народний рух України, коли він виступав не як партія, а у вигляді слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання, увібрав у свої лави сотні тисяч людей. Вони бажали в його організаціях активно сприяти зламу тоталітарного ладу й державотворчій роботі.

На III з'їзді (Всеукраїнських зборах) Народного руху в лютому—березні 1992 р. метою дальшої діяльності було визначено утвердження незалежності України і розбудова правової демократичної держави. У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію всіх суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, сприятиме діям Президента і забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватиме у конституційній опозиції до виконавчих структур. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І Драча, М Гориня і В Чорновола.

Після з'їзду в таборі націонал-демократів стався розкол. Значна їх частина вирішила, що із здобуттям незалежності треба зміцнювати державність і відмовитися від опозиційності. Вони почали зай-

мати відповідальні посади в президентських структурах, міністерствах, посольствах. Ті, хто згуртувався навколо В Чорновола, продовжували боротьбу з властями.

Рух організував кампанії протестів проти діяльності урядів В Масола та В Фокіна і добився їх відставки. Центральний провід Руху у жовтні 1992 р. заявив, що ставлення до уряду Л Кучми залежатиме від ефективності реформаторської діяльності останнього. До складу кабінету Кучми увійшов ряд пов'язаних з Рухом діячів. Зокрема, І Юхновський зайняв посаду першого віце-прем'єра, а М Жулинський і В Пинзеник стали віце-прем'єрами.

На IV з'їзді в грудні 1992 р. перетворення Руху в політичну партію завершилося. Помилково перебільшуючи вплив своєї партії на маси, її лідер В Чорновіл став вимагати розпуску Верховної Ради і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Однак розпочата ним кампанія збирання підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту зазнала невдачі. Весною 1993 р. від Руху відкололася окрема організація — Всенародний рух України на чолі з Л Скорик і М Пороським. Чисельність первинних організацій партії почала скорочуватися, вплив її на маси послабився.

КПРС, що існувала в республіці як комуністична партія України, після заборони відродилася у формі кількох опозиційних партій. Вони швидко пройшли період становлення й активно включилися в боротьбу за маси, тобто за місця у Верховній Раді та в місцевих радах. Катастрофічна ситуація в народному господарстві скоротила кількість прибічників незалежності України й обмежила вплив національно-демократичних партій. Натомість серед населення зросла підтримка партій комуністичного спрямування. Не маючи програми виходу з глибокої кризи, вони будували агітацію на часто справедливій критиці властей, хоч і зловживали відірваними від реальності лозунгами соціальної справедливості. Керівні й рядові члени цих партій склалися, як правило, із членів "зовнішньої КПРС".

Невелика частка номенклатури, в основному старшого покоління, залишилася на старих позиціях в ідеології. Не будучи в змозі поступитися принципами, ортодокси поступилися керівними посадами. Відхід від влади відбувався здебільшого через механізм голосування. Ці люди звикли до призначень за анкетними даними й не змогли витримати конкурентної боротьби на виборах.

Деякі представники компартійної номенклатури, користуючись своїм впливом у господарських структурах, започаткували невеликий ще прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, біржовиків, власників підприємств і торговельних фірм.

Основна частина номенклатури, що знаходилась між двома крайніми групами, утворила т.зв. "партію влади". Це люди, основною професійною ознакою яких є причетність до влади, — спеціалісти різних галузей економіки та культури з досвідом організаційної роботи.

Як зазначалося, за останні роки горбачовської перебудови партійні функціонери активно пересідали в керівні крісла радянських структур. Це вдалося тільки тим, хто спромігся пройти крізь сито вільних виборів. Своєрідна "чистка виборами" оздоровила номенклатуру й підготувала її до активної діяльності в пострадянських умовах. Конкурентів на владу у неї практично не виявилось. А вже державна партія десятками років була єдиною владною структурою і відбирала собі за допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів найбільш здібних людей з усіх прошарків суспільства.

Деідеологізованим компартійним прагматиком вдалося контролювати і навіть до певної міри направляти суспільно-політичні процеси в Україні, що розгорнулися після путчу консерваторів у ЦК КПРС. Коли державна партія втратила здатність бути носієм диктатури, "передавальний пас" у вигляді "зовнішньої КПРС" став анахронізмом. Тому прагматика з легким серцем погодився на заборону КПРС. Коли Народний рух за широкої суспільної підтримки висунув гасло незалежності України, вони теж не заперечили проти ліквідації Радянського Союзу. Самостійність піднесла статус української політичної еліти й вперше відкрила перед нею міжнародні горизонти.

Не маючи справжніх конкурентів, "партія влади" зустрілася все-таки з викликом людей, які вперше виринули на поверхню політичного життя у мітинговій обстановці початку 90-х рр. За допомогою антикомуністичних гасел, підкріплених історичними свідченнями про жакіття сталінщини, ці люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб зайняти їх місця. Однак демагогія, як правило, не спрацьовувала. По-перше, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової хвилі. По-друге, "партія влади", будучи організаційно не оформленим, але замкненим кланом, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних мітингових політиків.

У сформованій після березня 1990 р. Верховній Раді "партія влади" зайняла переважну більшість місць. Представники її були, в основному, безпартійними. Спочатку ця безпартійність компартійних функціонерів являла собою наслідок заборони КПРС. З часом в їх середовищі, як і в суспільстві у цілому, стали виявлятися різні точки зору на перспективи розвитку країни. Однак "партія влади" воліла залишатися безпартійною. Належність до будь-якої партії звужувала поле маневру. До того ж популярність політичних партій була низькою.

При всій різниці поглядів окремих членів "партії влади" на майбутнє існувала спільна для всієї корпорації риса: обережність у підході до реформ. За існуючого стану, який характеризувався кризою, що поглиблювалася, ці люди вже мали владу і вплив. З кризи треба було виходити — на це погоджувалися всі, — але так, щоб не втратити влади.

Представники колишньої компартійної номенклатури у парламенті легко погодились з ідеєю запровадження інституту президентства. Та коли Л.Кравчук почав наповнювати президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно. Зокрема, одна з найчисельніших у "партії влади" груп, що представляла радянські структури, зайняла непримиренну позицію у питанні про передачу виконавських функцій від виконкомів рад до президентської вертикалі.

Протистояння Президента і Верховної Ради на фоні всеохоплюючої кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців з проханням підтвердити мандати. У березні і квітні 1994 р. відбулися за мажоритарним законом з системою абсолютної більшості вибори до Верховної Ради. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими у парламенті.

Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього складу, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана. По-друге, багато виборців залишилося вдома, демонструючи своїм абсентеїзмом недовіру до будь-якої влади. Було заповнено тільки 338 депутатських місць із 450. Ще 56 депутатів з'явилося після нових турів голосування влітку і восени. По-третє, партії здебільшого не набували довіри виборців, і після трьох турів голо-

Л.Д.Кучма — Президент України

сування у парламент пройшло 212 позапартійних депутатів проти 182 за партійними списками. Депутатські фракції чисельністю понад 10 чол. дістали тільки 4 партії: комуністів (90), Народний рух (22), Селянська партія (21) і соціалісти (15). У грудні 1994 р. парламент погодився з пропозицією Центральної виборчої комісії припинити виборчий марафон і відкласти призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися такими, що не відбулися через неявку виборців або депутата не було обрано.

26 червня 1994 р. відбулися вибори Президента України. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися в такому порядку: Л.Кравчук, Л.Кучма, О.Мороз, В.Лановий, В.Бабич, І.Плющ, П.Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, дав перевагу Л.Кучмі.

Серед п'яти партій, які здобули найбільшу кількість мандатів, три належать до лівих: Комуністична — 25 відсотків від загальної кількості обраних, Селянська — 5,3 і Соціалістична — 4,1 відсотка. Решта — Народний рух України (5,9 відсотка) та Українська республіканська

партія (2,4 відсотка) належать до правого флангу політичного спектру. З обраних на той час депутатів 168 мандатів, або 49,7 відсотка отримали позапартійні кандидати.

Завдяки кількісній перевазі у парламенті лівим партіям вдалося висунути своїх представників на ключові посади: лідерів Соціалістичної партії, партії О.О.Мороза та Селянської — О.М.Ткаченка було обрано відповідно Головою Верховної Ради та його першим заступником. Члени цих партій очолили також значну кількість постійних комісій.

Прем'єр-міністром незадовго до президентських виборів знову став В.Масол. 19 липня Л.Кучма, О.Мороз і В.Масол опублікували спільну заяву, в якій проголосили про готовність дотримуватися діючої конституції і змінювати її положення тільки за доброї волі всіх сторін. Отже, представники законодавчої і виконавчої гілок влади зобов'язалися розв'язати ключове питання про межі своїх повноважень шляхом консенсусу.

Депутати від партій, які отримали найбільшу кількість мандатів — КПУ, СПУ та НРУ — створили у 1994 році свої фракції.

За три роки після виборів ситуація в парламенті відчутно змінилася. Внаслідок довиборів кількість обраних депутатів збільшилась до 415. Істотні корективи внесла і поява нових партій, а також внутрішні політичні незгоди і тертя. Зокрема, значно послабилися позиції Селянської партії — її депутати змушені були об'єднатися в одну фракцію з представниками Соціалістичної партії України (АПУ), яка створила свою фракцію в парламенті.

На вересень 1997 р. у Верховній Раді були представлені 22 політичні партії, діяло 10 депутатських угруповань: 3 фракції (Комуністичної партії України, об'єднана Соціалістичної та Селянської партій України, Народного руху України) та 7 депутатських груп.

Станом на початок березня 1997 р. в Україні було зареєстровано 41 політичну партію загальною чисельністю 350—400 тис. осіб. Приблизно половина з них здійснювала регулярну роботу на загальнодержавному рівні, решта виявляла епізодичну активність, або, залишаючись формально зареєстрованими, практично не діяли.

З розгортанням підготовки до парламентських виборів 1998 року активізувалася діяльність політичних партій у напрямку створення передвиборних коаліцій та блоків, поширення впливу на профспілки, національно-культурні товариства та інші громадські об'єднання, релігійні конфесії. Зок-

рема, були утворені політичні об'єднання "Рух за народ, за Україну" (НРУ, громадські організації), "Національний фронт" (Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія, Українська національна консервативна партія, Державна самостійність України) "Вперед Україно!" (Християнсько-демократична партія В Стретовича, депутатська група "Реформи", інші структури), формувалися політичні об'єднання Соціалістичної та Селянської партій, "Трудова Україна" та інші Крім того, створювалися не-партійні структури у регіонах — громадські об'єднання, фонди — для забезпечення виборної кампанії

Водночас у Верховній Раді загострилися дискусії навколо закону про вибори Основним їх предметом було визначення системи виборів — мажоритарної чи змішаної пропорційно-мажоритарної Полярність поглядів політичних партій не дала змоги досягти консенсусу в цьому питанні, і закон не було прийнято до парламентських канікул 1997 року

Економічний стан держави

Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці про душеве виробництво головних видів промислової продукції в Україні Таблиці були переконливими За десятиріччя перебування у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки

Однак за вражаючими показниками випуску промислової продукції приховувалася зовсім неприваблива картина По-перше радянська промисловість, у т ч українська, орієнтувалася не на потреби людини, а на випуск продукції, прямо або посередньо пов'язаної з військово-промисловим комплексом Структурна перебудова такої промисловості пов'язана з витратами величезних коштів упродовж багатьох років По-друге, т зв "базові галузі" української промисловості (передусім, вуглевидобуток і металургія) давно вже не користувалися підвищеною увагою Держплану СРСР У розвитку нових потужностей перевага надавалася іншим регіонам, з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва Зокрема, обмежувалися капіталовкладення в економіку Донба-

су, натомість прискорено розвивалася добувна й обробна промисловість Кузбасу

Галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень у створення нових потужностей катастрофічно швидко старіли Справа в тому, що існуючі потужності в радянській промисловості десятиріччями майже не оновлювалися за рахунок амортизації, тобто коштів, що входили у собівартість продукції, а не в національний доход Частка амортизації, що призначалася для шлей оновлення (реновація), вилучалася в бюджет, а потім використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях Така практика була можливою тільки в командній економіці На перший погляд, додаткове (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капіталовкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, сприятливо позначалося на промисловості Однак така практика знекровлювала галузі, що недоодержували створювані в них амортизаційні кошти і разом з тим не мали достатньої кількості асигнувань на нове будівництво В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, але й легка та харчова промисловість На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20-х рр, постійно відроджувана методами капітальних ремонтів Це призводило до випуску продукції низької якості, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення екологічної обстановки

Держплан СРСР створював підприємства "під себе" Йому було зручно мати справу з гігантськими підприємствами монопольного типу, продукція яких задовольняла потреби цілого регіону або всієї країни Створена в радянські часи промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і аніскільки не залежала у фінансовому або техніко-економічному відношенні від території, на якій розміщувалася

Загальносоюзним міністерствам було підпорядковано понад 2 тис найбільших підприємств України Після розвалу СРСР вони буквально зависли у повітрі Певний час ще підтримувалися старі виробничі зв'язки, хоча відразу почалися утруднення з фінансуванням Гостріше стали відчуватися потреби з матеріально-технічним постачанням

Промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту Основна частина її товарної продукції являла собою напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках Вихід з

налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати їх хоча б з політичних міркувань. Він підштовхнувся прагненням українського керівництва утвердити незалежність своєї держави переорієнтацією економіки на Захід. Але господарству України така стратегічна лінія дорого обійшлася. По-перше, продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, бо за світовими стандартами вона була неконкурентоспроможною. По-друге, припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно — без фінансування.

Економіка України традиційно залежала від донецького вугілля. Після того як вугілля стало витіснятися більш дешевими видами палива, виникла залежність від нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було мало, а поклади шебелінського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років нафта і газ у великій кількості надходили з інших регіонів СРСР. Нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, які в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже повною відсутністю енергозберігаючих технологій.

З початком інтеграції колишніх союзних республік у світове господарство став неминучим процес ліквідації цінних диспропорцій. Найбільш вражаючий розрив із світовими цінами спостерігався якраз у паливному комплексі. Наслідком цього було спотворення статистичної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Після того як Україна стала платити Росії і Туркменістану реальну ціну за нафту і газ, питома вага витрат на енергоносії у продукції, яку вона виробляла, стрімко піднялася. Це означало підвищення сукупних витрат виробництва і відповідне зменшення маси валового внутрішнього продукту.

Добитися за цих умов економії палива запровадженням енергозберігаючих технологій було неможливо. А вже з падінням національного доходу здобуття коштів на відповідні капіталовкладення стало нерозв'язною проблемою. З іншого боку, відсутність економічних реформ зводила нанівець можливість користуватися зарубіжними інвестиціями. Замінити куповане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним теж було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно вже пристосували для споживання нафти й газу замість вугілля. По-друге, вуглеводобуток в Україні не зро-

став, а скорочувався з 165 млн т в 1990 р до 70 млн т у 1996 р. По-третє, після чорнобильської катастрофи були переглянуті в бік істотного скорочення всі плани використання енергії атома. В результаті сукупної дії цих факторів нестача енергоносія стала найвужчим місцем української економіки. Вона великою мірою поглибила кризовий спад виробництва, властивий для всіх пострадянських держав у добу трансформації економіки з командної в ринкову.

Ця трансформація відбувалася по-різному в Україні та Росії. Остання виявилася в значно кращих стартових умовах. По-перше, вона менше постраждала від розриву зв'язків, утворених за десятиріччя існування єдиного народно-господарського комплексу СРСР, тому що мала переважну більшість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. По-друге, в неї був стартовий капітал для реформ у вигляді "валютних" природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. По-третє, Росія успадкувала від СРСР кадровий та інституціональний потенціал для реформ, якого в Україні на час здобуття незалежності не існувало. У нас доводилося на порожньому місці створювати такі інституції, як Національний банк, посольства та консульства експортно-імпортні організації тощо. Нарешті, останньою за переліком, але не за значенням була наявність у Росії і відсутність в Україні політичної волі для реформування економіки. Росія була "підведена" до реформ найгострішим продовольчим становищем у своїх промислових регіонах.

Стратегія реформ у Росії (т зв "гайдароміка") виходила з монетаристської теорії. Відповідно до рекомендацій міжнародних економічних організацій входження в ринок відбувалося шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси. Вважалося, що утворений ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курси валют, величину заробітної плати тощо. Такий курс у цілому правильний, але його проведення вимагало знання законів ринкової економіки, обережності й поетапності у запровадженні монетаристських методів, наявності твердої виконавчої влади, спроможної своєчасно здійснювати соціальний захист найменш захищених категорій населення.

Російські реформатори в урядах Є Гайдара і В Чорномірдіна діяли методами проб і помилок. Але вони все-таки діяли, наполегливо просуваючись до ринку. Натомість українська політична

еліта витрачала час на дебати про те, куди йти до капіталізму чи до соціалізму³ Відмова від нав'язаного комуністичною доктриною штучного поділу світу на суспільно-економічні формації відбувалася (якщо взагалі відбувалася) надто болісно й уповільнено Формування твердої виконавчої влади затяглося, і тому державні органи виявилися неспроможними активно впливати на економічну ситуацію

Ринкові реформи в Україні все-таки почалися, але не з волі її керівництва, а за "законом сполучних посудин" Надто тісно пов'язане з російською економікою, її господарство змушене було плентатися в фарватері курсу, що прокладався за межами кордонів нової держави Це був найгірший з усіх можливих варіант трансформації командної економіки в ринкову Власне, Україна не здійснювала справжніх реформ, а пристосовувала свою цілком залежну від державного бюджету економіку до ринкового господарств інших країн

Росія почала ринкові реформи з лібералізації цін на початку 1992 р Внаслідок цього ціни на газ в Україні за 1992 р зросли в 100 разів, а на нафту — в 300 разів Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції Падіння виробництва й стрімке зростання собівартості продукції різко знизили бюджетні надходження від промисловості Водночас витрати бюджету невинно підвищувалися Дефіцит покривався випуском незабезпечених продукцією паперових грошей Інфляція поступово перейшла в гіперінфляцію За 1992 р гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 р, — у 103 рази Таких масштабів інфляції не спостерігалося в цей час у жодній країні світу

В 1994 р Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику і в липні добився найнижчого (2,1%) рівня інфляції за попередніх три роки Але монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат Короткочасне приборкання інфляції досягалося утворенням заборгованості у виплаті заробітної плати, пенсій та інших соціальних видатків і зростанням кредиторської та дебіторської заборгованості в народному господарстві

Такі самі явища спостерігалися і в Росії, але в значно менших масштабах Б Єльцин у березні 1994 р назвав кризу неплатежів явищем, що загрожувало національній безпеці В українській економіці нагромадився потужний інфляційний потенціал, що поставив суспільство наприкінці 1994 р перед новим витком гіперінфляції

Інфляція практично припинила процеси нагромадження в галузях народного господарства Це означало, що розпочався фізичний розпад продуктивних сил Руїнувався науково-технічний потенціал Питома вага асигнувань на науку в бюджеті скоротилася у 1990—1994 рр вчетверо, а чисельність науковців у Народному господарстві — втричі Сотні спеціалістів вищої кваліфікації з установ Національної академії наук та університетів виїхали за кордон на тимчасову або постійну роботу

Запроваджені з 1992 р купони багаторазового використання розглядалися як попередники повноцінної національної валюти — гривні Перехід на купони було здійснено за півроку В середині 1992 р Україна вийшла з рубльової зони

Гривню передбачалося ввести ще в 1992 р Але ситуація в економіці, що невинно погіршувалася, зробила це неможливим Курс купоно-карбованця швидко падав У листопаді 1994 р в обігу з'явилася 500-тисячна купюра, але її реальна вартість не перевищувала й чотирьох доларів

В умовах інфляції такого масштабу відбулася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі Експортні поставки за бартером здійснювалися, як правило, за зниженими цінами, а імпорتنі — за завищеними Заборгованість України іншим країнам на середину 1994 р склала близько 7 млрд доларів Найбільше боргів припадало на частку Росії і Туркменістану за поставку енергоносіїв

Намагаючись перешкодити знеціненню купоно-карбованця, уряд повернувся до випробуваних методів директивного господарювання Було запроваджено фіксований курс купонів по відношенню до долара і рубля Але це призвело тільки до зростання оборотів "тіньової економіки", колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і зовсім неймовірної втечі капіталів за кордон За різними оцінками, наприкінці 1994 р у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалося від 2 до 4 млрд, а поза її межами — від 10 до 20 млрд доларів США Цей відплив валюти остаточно знекривив українську економіку

Щоб скоротити емісію незабезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати питому вагу податків з прибутку Врешті-решт в Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян — 90% Але це призводило або до гіпертрофованого зростання "тіньової

економіки", або дальшого згортання виробничої та комерційної діяльності. Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розкладу командної економіки.

Небажання впливових представників "партії влади" йти шляхом реформ призводило до прогресуючого колапсу народного господарства. Експерти Міжнародного фінансового фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком воюючих

Світова класифікація відносила Україну до лідерів за темпами спаду виробництва. Лише у 1994 р. його обсяг у промисловості скоротився майже на 28 відсотків, сільському господарстві — на 17, валовий внутрішній продукт — на 23 відсотки.

Дефіцит державного бюджету у кілька разів перевищував критичну величину. Практично весь він фінансувався за рахунок грошової емісії.

Економіка перебувала у стані глибокої гіперінфляції, яка дедалі розкручувалася, поглинаючи все — доходи населення і бюджету, основні фонди й обігові кошти підприємств та організацій.

Рівень інфляції у 1994 р. сягнув 10 тисяч 200 відсотків, тобто зріс у 102 рази. І це за умови, що близько 70 відсотків цін були державно-регульованими і діяв механізм фіксованого валютного курсу.

Майже два роки Україна не обслуговувала свої зовнішні борги: на це просто не було коштів.

Криза ставила під сумнів державну незалежність. Зубожіли люди, у відчаї все частіше почали питати себе: якщо керівники держави неспроможні забезпечити життєдіяльність суспільства, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Поширилася легенда про те, що причиною розпаду СРСР була "біловезька змова" Б. Єльцина, Л. Кравчука і С. Шушкевича. Під час виборного марафону 1994 р. немало кандидатів у депутати Верховної Ради пропонували найпростіший спосіб розв'язання проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Такі настрої в суспільстві стривожили "партію влади". Для багатьох її представників національні інтереси вийшли на перший план порівняно з корпоративними. Врешті-решт втрата державності дошкулюно вдаряла по корпоративних інтересах, бо перетворювала "партію влади" в те, чим вона вже була до 1991 р. — виконавця рішень, що приймалися за межами України.

Тому проголошена новообраним Президентом Л. Кучмою у жовтні 1994 р. стратегія економічних перетворень була в принципі схвалена Верховною

Радою. Не змінюючи радикально складу Кабінету міністрів, Президент залучив нових людей, здатних здійснювати реформи, і розпочав їх з основного — лібералізації цін та валютного курсу.

Деякі депутати Верховної Ради висловили незгоду з президентським курсом. Натомість пропонувалося встановити державний контроль за зовнішньою торгівлею та валютним курсом.

У запропонованих заходах не було нічого нового. А вже восени 1994 р. уряд уже розпочав згортання ринкової лібералізації, запроваджені раніше під впливом російських реформ. Тоді закрилися торги міжбанківської валютної біржі, було введено нереально низький фіксований курс і відповідно ліцензування експорту багатьох товарів. Та адміністративне втручання в макроекономічні процеси призвело до дальшого поглиблення кризи. Як уже вказувалося, різко зросла інфляція, збільшилося від'ємне сальдо платіжного балансу, економічна активність стала в небезпечно великих масштабах переміщуватися з легальної сфери у нелегальну. Посилення властивого командній економіці директивного начала призвело до зворотного результату: послаблення реального впливу держави на розвиток народногосподарських процесів, нарощування обсягів неврахованого виробництва та позабанківського грошового обігу, масового приховування, у тому числі за кордоном, прибутків від реалізації продукції та невиплат податків. Блокування реформ вело у безвихідь. Саме такий висновок й було зроблено у доповіді "Шляхом радикальних економічних реформ", представленій Л. Кучмою у Верховну Раду.

Одночасно з першими заходами щодо економічної лібералізації Президент зробив ефективні кроки для поліпшення політичних відносин з двома головними партнерами України на світовій арені — Росією і США.

У відносинах з Росією важливо було відновити втрачені за 3 роки економічні зв'язки. Йшлося не про механічне відтворення зв'язків, властивих для загальносоюзного народногосподарського комплексу. Це було б неможливо, тому що більше не існувало колишньої неринкової Росії. Малось на увазі не одержання пільг і привілеїв в обмін на поступки, що означали б ущемлення державного суверенітету. А можливості для взаємовигідного економічного партнерства на рівноправній основі між Росією та Україною винятково великі. Їх не можна не використовувати, особливо в тяжкий для обох країн період переходу до ринкової економіки.

У взаємодії з Верховною Радою Л. Кучма оперативно розв'язав проблему приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь, яка істотно затьмарювала відносини з США. Під час його візиту до Вашингтона були укладені нові угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Серед країн, що одержують допомогу від США, Україна вийшла на четверте місце в світі після Ізраїлю, Єгипту та Росії.

За три роки після проголошення курсу на радикальні реформи в українській економіці намітилися певні позитивні зрушення, значною мірою вдалося вийти з практично некерованого економічного штопора. В основному було завершено етап грошової стабілізації. Здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, малу приватизацію, роздержавлення земель. Запроваджено систему неемісійного, ринкового обслуговування бюджетного дефіциту. Усунуто таке потворне породження адміністративної системи, як тотальний товарний дефіцит.

Українська гривня стала однією з високостабільних грошових одиниць. У 1997 р середньомісячна інфляція не перевищувала одного відсотка. Облікова ставка Нацбанку складала 21 відсоток проти 300 в жовтні 1994 р.

Експорт українських товарів та послуг зріс на 20,8 відсотка. Це один з найвищих показників серед країн Центральної та Східної Європи.

З жовтня 1994 р по квітень 1997 р заробітна плата зросла у валютному еквіваленті більш як у 4 рази — з 22 доларів США до 90.

Однак економічну кризу подолати не вдалося. Уряд у різних складах виявився неспроможним забезпечити адекватне управління економічними процесами, був мало ініціативним. Останній період його діяльності сприяв тизації української економіки, відлякував зовнішніх інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була надто політизована. Це зумовило прямі економічні втрати для держави, створило несприятливий економічний режим у країні. Багато часу і енергії втрачено на безплідну, виснажливу боротьбу всередині самої влади.

Припустився помилку у кадрових питаннях Президент України. Як наслідок, кожен рік позначався зміною уряду. Зокрема, у червні 1995 р головою уряду був призначений Є. Марчук, у травні 1996 р його замінив П. Лазаренко, у червні 1997 р Кабінет Міністрів очолив В. Пустовойтенко.

Тому, набуті позитивні результати не набули

стійкого характеру, не забезпечили загальноекономічне оздоровлення. Усе це гостро поставило завдання адаптації стратегії 1994 року до сучасних умов, доповнення її програмою антикризових дій.

Основні її напрямки були визначені у доповіді Президента України з нагоди першої річниці Конституції.

Вузлові конструкції антикризової програми такі:

Перше. Принципові заходи до лібералізації економічного режиму в Україні.

Друге. Суттєве прискорення приватизаційного процесу.

Третє. Здійснення комплексу заходів з легалізації тіньової економіки. І насамперед за рахунок лібералізації податкової політики та оптимізації загального економічного режиму.

Четверте. Істотна активізація інвестиційного процесу. Підприємства, які мають стратегічне значення, буде перетворено в акціонерні товариства.

П'яте. "Економізація" зовнішньої політики України. Зокрема, отримання максимального економічного ефекту від принципових змін в політичних стосунках з Росією.

Товарооборот з цією країною 1996 р дорівнював 17 млрд \$ з Німеччиною, яка посідає друге місце серед наших партнерів, цей показник складає 1,4 млрд \$.

Але вже в першому кварталі 1997 р товарообіг з Росією скоротився на 20% проти аналогічного періоду попереднього року.

Шосте. Зміна ситуації у сільському господарстві. За оцінками експертів, у 1996 р наші селяни за кожну тонну пшениці отримали на 60 \$ менше, ніж в інших країнах. Причина — надто високі видатки на первинну переробку і збут. Загальна сума втраченої виручки — приблизно 1 млрд \$.

Сьоме. Виведення на пріоритетний рівень економічної політики соціальної сфери.

На рік проголошується мораторій на підвищення цін в житлово-комунальній сфері. Саму комунальну інфраструктуру буде демонополізовано.

Призупиняється дія урядової постанови про відключення газу та електроенергії індивідуальним користувачам, які мають заборгованість.

Пропонуються надзвичайні заходи для погашення заборгованості по заробітній платі, включаючи майнову відповідальність керівників підприємств, що заборгували своїм робітникам, примусовий аукціонний продаж ліквідних ресурсів таких підприємств з виплатою виручених коштів людям.

З 1998 р передбачалося запровадження системи страхування депозитних вкладів населення, гарантувати захист доходів населення від інфляції у випадках, якщо вона перевищить 5 відсотків на місяць, розпочати пенсійну реформу, приступити до структурного реформування системи заробітної плати

У зв'язку із загостренням проблеми безробіття надалі кожен крок економічної політики повинен оцінюватися під кутом зору зайнятості, створення нових робочих місць та поліпшення умов праці. Наприклад, в Україні на середину 1997 р було лише 150 тис малих підприємств, тоді як, скажемо, в Польщі — 2 млн. Ці підприємства у нас забезпечували зайнятість 5% населення. В Росії — 20%. У країнах Західної Європи — 60-85%.

Восьме Упорядкування економічного життя І перш за все в енергетичному секторі. За рівнем ефективності використання енергоресурсів Україна посідає одне з останніх місць у світі. Наш показник складає 400-500\$ з однієї умовної тонни, а середньоєвропейський — біля 3000\$.

Маючи у 23 рази менший обсяг ВВП, ніж Німеччина, в Україні газу споживається на душу населення на 20% більше, ніж у цій країні.

Щорічно в Україні просто витрачається 4-5 млрд м³ газу. А це майже півмільярда доларів. Під час транспортування втрачається шоста частина (30 млрд кВт-год.) виробленої протягом року електроенергії. При цьому в ряді обленерго витрати на транспортування складають від 33 до 48%. В той час як середній рівень по Україні — 18%, а в деяких регіонах — від 6 до 10%.

Навіть стисла характеристика невідкладних антикризових заходів, вказує на те, що у 1997—1998 рр зробити справжній прорив на головному напрямі державного будівництва — економічному.

Ця важка і копітка робота потребувала високої відповідальності влади перед суспільством та людьми, незалежного організаційного та правового забезпечення.

Враховуючи початкову необхідність набуття владою єдності та взаєморозуміння в період здійснення цих антикризових заходів, Президент України запропонував утворити Вищу економічну Раду у складі Голови та керівників ключових економічних комітетів Верховної Ради, глави Уряду, віцепрем'єр-міністрів, колишніх прем'єр-міністрів України, інших посадових осіб.

7 липня 1997 р Президент України підписав

указ "Про Вищу економічну Раду Президента України" у складі 30 осіб.

На неї покладалось завдання розроблення пропозицій та проектів рішень щодо стратегії і тактики економічної реформи, здійснення моніторингу ходу економічної реформи, аналізу та прогнозу економічної ситуації в державі, координація заходів органів державної влади та громадських організацій щодо здійснення економічної реформи.

Того ж дня було прийнято указ "Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи" для вироблення її концепції, визначення організаційно-правових засад, стратегії і тактики її проведення, розроблення конкретних механізмів і строків впровадження адміністративної реформи, підготовки пропозицій щодо

структури органів виконавчої влади з поступовим переходом від галузевого до функціонального принципу побудови міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, що має призвести до спрощення і підвищення ефективності управління, скорочення непотрібних ланок управління, запровадження дійової системи державного контролю, перебудови державної фінансової системи, структури, функцій і методів діяльності місцевих органів виконавчої влади, дерегуляції та спрощення системи управлінських послуг, які надаються на різних рівнях виконавчої влади фізичним та юридичним особам, удосконалення законодавчої бази адміністративних правовідносин, економічних засад діяльності органів державної влади, впровадження дійових адміністративних процедур, запровадження в Україні раціонального адміністративно-територіального поділу, реформування системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів, експертна оцінка концепцій і проектів нормативно-правових актів, спрямованих на створення правової бази адміністративної реформи, аналіз діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для здійснення адміністративної реформи та надання допомоги в її проведенні, розгляд пропозицій і програм наукового, матеріально-технічного, кадрового та фінансового забезпечення адміністративної реформи.

Першого Президента України Л.М. Кравчука було призначено Головою Комісії.

Водночас Президент України висловив готовність розглянути пропозиції ряду фракцій та окремих народних депутатів щодо продовження терміну повноважень Верховної Ради на один рік. За однієї умови цей час має бути використано не

для політичних розборок, а для прийняття найбільш невідкладних законодавчих актів, насамперед в економічній сфері, на розвиток конституційних положень, що зобов'язувалися зробити парламентарі.

Такий крок був продиктований тим, що з наближенням парламентських виборів, які мають відбутися в березні 1998 р., у Верховній Раді почали наростати передвиборні пристрасті, замішані на політичному протистоянні і популізмі, що серйозно дестабілізувало становище в державі й суспільстві, паралізувало роботу з подолання кризи в економіці. Саме через це бюджет на 1997 р. було прийнято через півроку.

Не потребує доказів і те, що наше законодавство схоже на клаптикову ковдру з великими дірками. А новий депутатський корпус, судячи з попереднього досвіду, може увійти у робочий ритм через рік після початку своєї діяльності.

Ця ініціатива Президента України неоднозначно сприйнята у середовищі політичних партій та в депутатському корпусі, але була одностайно підтримана на низових рівнях влади, що показали господарські активи, які пройшли в усіх областях, містах Києві та Севастополі, Автономній Республіці Крим у липні 1997 р.

Аграрна проблема

Україна небезпідставно вважалася житницею Радянського Союзу. Чудові природні умови і набуті впродовж десятиків поколінь досвід господарювання на землі гарантували досягнення високого рівня виробництва продуктів харчування та сільськогосподарської сировини.

Однак, маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості (0,65 га орної землі в розрахунку на душу населення) Україна не могла йти у будь-яке порівняння з ними щодо постачання населення продовольством. Перевага у цьому відношенні над промисловими регіонами СРСР ще не свідчила про благополучний стан справ в її сільському господарстві: 3481 тис. колгоспників і 1172 тис. працівників радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств у 1990 р. явно не справлялися з постачанням міст продуктами харчування, тоді як значно менша по відношенню до всього населення кількість працюючих на землі у високорозвинутих країнах забезпечувала будь-який попит.

У чому тут справа? Вичерпну відповідь на таке

питання завжди давали колгоспні базари. Селяни, коли працювали на величезних земельних масивах колгоспів і радгоспів, використовуючи при цьому машинну техніку, не могли нагодувати місто. Ці ж самі селяни, працюючи без машин у вільний від основної роботи час на кількох сотках присадибною землею, були спроможними заповнити базари всім, чого потребував споживач. Відповідь полягала в тому, що земля повинна мати господаря, а не працюючого з-під палки найманця.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому в 1990 р. Земельному кодексі УРСР вже закладалися, хоч у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу та нормативну базу.

Починаючи з березня 1991 р. земля оголошувалася об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була вироблена. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

В жовтні 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. На його основі було прийнято концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду. Передбачалося, що за 1992 р. колгоспи мають бути перетворені в асоціації або господарські товариства. При цьому забезпечувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Виходячи з цієї концепції, Верховна Рада почала розробку пакета законодавчих актів. У грудні 1991 р. було прийнято закон "Про селянське (фермерське) господарство". Передбачалося утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів та радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

В січні 1992 р. парламент України прийняв закон "Про форми власності на землю". Проголошувалося, що можуть існувати, поряд з державною, колективною і приватною формами власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Таким чином, законодавче спростовувався один з найголовніших

постулатів комуністичної доктрини — про необхідність націоналізації всієї землі і перетворення її на суспільну власність

Щоправда, в законі залишалася нерозв'язаною теза про колективну власність на землю. Такої форми власності людство поза межами СРСР не знало. Було ясно, що Верховна Рада мала на меті надання права власності на землю колгоспам. Проте не зрозуміло, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право власності чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям рішень на загальних зборах колгоспу більшостю голосів, чи делегуванням цього права правління колгоспу або його голові. Колективна форма власності була абстракцією з міфичного арсеналу політичної економії соціалізму, так само як і категорія суспільної власності.

Зміст закону "Про форми власності на землю" переконливо засвідчував, що українські законодавці не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів і не могли надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотну форму.

Законотворча діяльність Верховної Ради свідчила про відсутність у неї концепції реформи аграрних відносин. Парламент обмежувався найпростішим прийняттям декларацій у формі законодавчих актів. У березні 1992 р. було прийнято два документи протилежного змісту постанову "Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі" і закон "Про колективне сільськогосподарське підприємство". Перший з них з'явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксуванням земельної реформи. В ньому переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990 р., що гальмували організацію фермерських господарств. Другий було прийнято під впливом депутатів-аграрів, захищавених у збереженні існуючого становища.

Керівники України не шкодували слів, щоб відцуратися колгоспно-радгоспного ладу. На пресконференції з нагоди річниці проголошення незалежності Л. Кравчук сказав, що колгосп — це не кооперативне господарство, а щось таке, що важко навіть збагнути. У виступі перед працівниками агропромислового комплексу Київщини у травні 1993 р. голова Верховної Ради І. Плющ заявив: "У нас нема підстав хвалитися існуючим способом виробництва, відстоювати його. Можливо б, він проіснував ще п'ять, десять чи двадцять років, але все одно люди дійшли б до його реформування".

Та це були тільки слова. Колгоспи і радгоспи залишалися єдиною важливою у сільському госпо-

дарстві елементом економічної структури. Торувала собі дорогу тільки нова термінологія, створюючи оманливе враження здійснюваних реформ.

Рішення Верховної Ради про перетворення у 1992 р. колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване повністю. За цей рік паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. На початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94% загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їх базі виникло 6,5 тис. колективних підприємств з правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських сплук і кооперативів, 175 акціонерних товариств.

Паювання або акціонування майна колгоспів і радгоспів майже не зачіпало основних виробничих відносин між державою та сільськогосподарськими підприємствами і виробничих відносин всередині останніх. Справа в тому, що з паювання або акціонування виключалася земля — основний засіб виробництва.

Фермерське господарство розвивалося уповільнено. "Партія влади" в своїй обласній та районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Серед самих селян не виявилось багато бажаних стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій на основі поділу праці, і багатьом було б не просто взятися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, демографічна структура сільського населення характеризувалася переважанням людей старшого віку. Такі люди небезпідставно розглядали колгосп, в якому було проведене все трудове життя, як підприємство, покликане матеріально допомогти їм у пенсійному віці. Нарешті, організація приватного господарства вимагала відповідної машинної техніки, яка ще не вироблялася промисловістю. Через це на початок 1993 р. в Україні налічувалося тільки 14,6 тис., а 1997 р. — 35 тис. фермерських господарств.

За останні роки обсяг виробництва у сільському господарстві невпинно зменшувався. Продукція колгоспів обходила суспільству все дорожче. За 1990—1995 роки ціни на товари для сільського господарства зросли у 202 тисячі разів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію — у 34 тисячі разів. Таке 6-ти кратне порушення цінового паритету призвело до повного фінансового знекровлення сільськогосподарських підприємств. Розпочалися руйнівні процеси.

Досить сказати, що навіть у 1996 р обсяги виробництва валової продукції сільського господарства скоротилися на 8,8%. Було вироблено 24,5 млн тонн зерна, що склало лише 63,8% від середньорічного виробництва за попередні п'ять років. Виробництво м'яса зменшилося на 9, молока — на 8, яєць — на 7%.

Саме життя поставило гостру вимогу прискореного здійснення аграрної реформи. Тому у представлений парламенту програми радикальних реформ Л. Кучма приділив особливу увагу необхідності зміни всього комплексу соціально-економічних відносин, які формувалися на селі впродовж десятиліть.

Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин в аграрній сфері є земельна реформа. Президент заявив народним депутатам: "Нам потрібна глибоко продумана, соціально і економічно виважена, активно підтримана всіма гілками влади, політичними партіями та рухами державна політика, спрямована на енергійне утвердження достатньо широкого простору приватної власності на землю. Приватна власність на землю має стати домінуючою базою аграрних перетворень. Такою є принципова позиція Президента України в цьому ключовому питанні аграрної політики, яка неухильно провадитиметься в життя очолюваною ним виконавчою владою".

Рішучість у виразах в цій заяві була не випадковою. Блок лівих партій у парламенті категорично заперечував необхідність приватизації землі. Не випадково Концепція аграрної політики України знаходиться у Верховній Раді у стадії проекту з 1994 р.

В листопаді 1994 р Л. Кучма видав указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва". В ньому передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи — приватизації, оцінки і ринку землі. Ключовою є проблема приватизації.

В указі використовується поняття колективної власності на землю колгоспів і радгоспів. Але воно розуміється як проміжний стан у становленні приватної власності, як роздержавлення землі. Після роздержавлення стає можливим паювання. Забезпечується пріоритет права окремого власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Селянин сам може вирішити, чи залишити земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи за-

снувати приватне сімейне господарство фермерського типу.

В указі розмежовуються форми власності і форми господарювання на землі. Приватизація землі за цих умов не означає скасування колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи можуть існувати, але це залежить тепер виключно від бажання та самовизначення кожного персонально селянина-власника. Цим реально забезпечується право кожного власника земельного паю вирощувати, як йому господарювати — у колективі або самостійно. Така норма відповідає критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення та паювання землі покладається на кадри керівників і спеціалістів господарств. Тим самим проблема їх протистояння земельній реформі в значній мірі зникає. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників є економічно зацікавленою в здійсненні реформ.

Протягом 1996 року було фактично завершено перший етап земельної реформи — роздержавлення землі та її передачу у власність юридичних осіб. На 1 січня 1997 р документи про землю отримали майже всі колективні господарства.

Розпочато реалізацію завдань другого етапу реформи — формування реального власника землі, передачі землі безпосередньо тим, хто її обробляє. За 1996 р у 46% сільськогосподарських підприємств громадянам було видано сертифікати на право володіння земельними паями. Їх отримало близько 1,5 млн чоловік. Крім цього, громадянами України приватизовано 48% земельних ділянок, наданих їм для ведення особистих підсобних господарств, сформовано 6,2 млн га земель запасу, на яких створюються селянсько-фермерські господарства.

У 1996 р в індивідуально-приватному секторі, у користуванні якого знаходиться майже 16% землі, було вироблено, за активного сприяння з боку колективних господарств, майже 50% валової продукції рослинництва і 56% — тваринництва.

Таким чином, є підстави для висновку, що в Україні вирішено одне з ключових завдань земельної реформи — роздержавлення землі і подолання на цій основі монополізму держави на володіння нею. Це перший і досить відчутний крок до основної мети реформи — передачі землі тим, хто її обробляє, і формування у перспективі ринку землі, перетворення її у товар.

Найголовнішим завданнями в АПК на 1997 р

залишалося подолання спаду виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення стабільного постачання населення продовольством, здійснення конкретних заходів для оздоровлення фінансово-економічного стану сільських товаровиробників

До них відносилося також завершення паювання земель та реформування на цій основі радгоспів і міжгоспів. Їх у свою чергу вимагало відпрацьовування законодавчої бази для забезпечення вільного вибору товаровиробниками форм господарювання, надання особливої уваги створенню конкурентоспроможних господарських структур, заснованих на приватній власності на землю і майно

У 1997 тривала робота над створенням інтегрованих структур з виробництва, переробки, збергання і реалізації сільськогосподарської продукції через фірмову торгівлю. Досвід діяльності таких формувань свідчить, що тут створюються сприятливі умови для узгодження економічних інтересів різних господарських суб'єктів, посилюється зацікавленість та відповідальність партнерів за кінцеві результати роботи

Для забезпечення технологічних параметрів розвитку сільського господарства було поставлено завдання оптимізувати структуру сільськогосподарських угідь та здійснити перехід від затратного господарювання до ресурсо- та енергозберігаючого, поліпшувати співвідношення площ ріллі та природних угідь, розширювати застосування ґрунтозахисних систем у землеробстві, збільшувати внесення органічних та мінеральних добрив і застосування засобів захисту рослин, удосконалювати структуру посівів сільськогосподарських культур, поліпшувати систему насінництва

Пріоритетними напрямками в діяльності сільськогосподарських органів було визначено орієнтацію товаровиробників на збільшення виробництва продовольчого зерна, особливо пшениці, цукру, олії та кормів. При цьому досвід засвідчував, що вирощування картоплі, плодів, ягід та овочів необхідно зосереджувати у приватному секторі, а зерна і технічних культур — у колективних господарствах. При цьому приватному сектору необхідно і надалі надавати допомогу в обробітку землі, забезпеченні насінням, добривами, засобами захисту рослин та тварин

Начальний характер мають заходи щодо поліпшення генетичного потенціалу у тваринництві, створення масивів високопродуктивного маточного поголів'я молочної та м'ясної худоби

Важливим завданням залишається поліпшення

матеріально-технічної бази агропромислового виробництва. За рахунок використання іноземних кредитних ліній, налагодження власного виробництва сільськогосподарської техніки та обладнання, збільшення обсягів реалізації техніки з погашенням платежів у кредит, розширення мережі машинно-технологічних станцій, регіональних прокатних пунктів

Найболючіша проблема на селі — фінансово-інвестиційне забезпечення аграрних перетворень

У Посланні Президента до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 р.", зокрема, зазначається, що у найближчі роки передбачається посилення державної підтримки вітчизняного агропромислового виробництва. Вона здійснюватиметься у таких напрямках

а) бюджетна підтримка виробництва продукції тваринництва, плеєнної, ветеринарної та іхтіологічної справи, меліорації і охорони земель, лісовідновлення, охорони і захисту лісів та водних ресурсів, насінництва, закладання багаторічних плодово-ягідних насаджень і виноградників, наукових досліджень, підготовки кадрів, соціальної сфери на селі,

б) спрямування іноземних кредитів та міжнародної технічної допомоги у галузі, пов'язані зі структурною перебудовою АПК сільськогосподарське машинобудування, агросервіс, рибпромислове суднобудування, переробку, харчову, комбікормову та мікробіологічну промисловість,

в) використання позики Світового банку на реструктуризацію галузей сільського господарства, розвиток насінництва, проведення земельної реформи, нарощування потужностей виробництва продуктів дитячого харчування, модернізацію і реконструкцію заводів з виготовлення ветеринарних біопрепаратів, переоснащення підприємств переробної промисловості, розбудову і сервісне забезпечення фермерських господарств,

г) перегляд митних тарифів на імпорт окремих видів сільськогосподарської продукції, продовольчих товарів, техніки та сировини для виробництва мінеральних добрив і пестицидів, для стимулювання поставок сировини і матеріально-технічних ресурсів критичного імпорту знижуватимуться ставки ввізного мита,

д) проведення цінової політики, спрямованої на досягнення паритетності товарообміну між сільським господарством та іншими галузями національної економіки, здійснення вільного ціноутворення в поєднанні з державним регулюванням цін на

продукцію підприємств-монополістів

Залишається актуальною проблема фінансування робіт по захисту земель, підвищенню їх родючості. Якщо не вживати радикальних заходів, то втрати, яких зараз зазнає Україна, стануть катастрофічними. Деградація сільськогосподарських угідь — справа не лише останнього періоду. Вона розпочалася разом з колективізацією й продовжується вже багато десятиріч.

Для успішного розвитку завдань агропромислового виробництва особливо важливим є активне освоєння галуззю загалом і кожним підприємством зокрема ринкових методів господарської діяльності, прискорене інтегрування у ринкове середовище, яке вже фактично сформувалося в національній економіці. Першочергової уваги в цьому контексті потребує запровадження ефективної системи банківського кредитування села з урахуванням сезонних витрат і нормативних запасів матеріально-технічних ресурсів в агропромисловому виробництві.

Серед інших проблем агропромислового комплексу, які потребують вирішення, — збереження та розвиток соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, активізація роботи щодо підготовки і перепідготовки кадрів для АПК. Потрібно здійснити глибокі зміни у структурі фахової підготовки кадрів в аграрних закладах освіти, удосконалення їх мережі, введення нових спеціальностей, зорієнтованих на ринкову економіку, запровадження контрактної форми навчання, нових механізмів фінансування закладів освіти.

Складність земельної реформи потребує поетапної реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів з урахуванням особливостей перехідного періоду до ринку, які полягають у паралельному функціонуванні існуючих і нових господарських формувань.

Як перехідний місток до ринку землі слугує Указ Президента України від 23 квітня 1997 р. "Про оренду землі". У суспільстві, де значна частина людей не готова за короткий проміжок часу пройти психологічну відстань від державної, колективної до приватної власності на землю, реалізація цього Указу дозволяє всім формам власності і господарювання шляхом здорової конкуренції на практиці довести переваги приватного способу виробництва.

Розпочалося запровадження економічних методів регулювання земельних відносин. Введено плату за землекористування розробляється меха-

нізм економічного стимулювання суб'єктів землекористування за діяльність, пов'язану з охороною земель та встановлення плати за погіршення природних властивостей угідь, опрацьовані нормативні документи по організації та проведенню земельних аукціонів в населених пунктах, здійснено грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення.

З переходом до платного характеру використання землі різко зросла роль земельнооцінюючої діяльності в населених пунктах, де плата за землю є важливою прибутковою частиною місцевого бюджету.

Це зумовлює необхідність прискорення грошової оцінки земель несільськогосподарського призначення, зокрема, населених пунктів. Нова Конституція України дала відповідь на ряд питань, що були до цього дискусійними. Зняте питання щодо правомірності приватної власності, купівлі-продажу землі тощо.

Виникли можливості для формування в аграрній сфері нового земельного ладу, який базується на приватній формі власності на землю та інше майно і персональній відповідальності за результати праці.

Нові господарські структури ринкового типу, які будуть створюватись на базі розпайованих недержавних сільськогосподарських підприємств, повинні формуватись із максимально можливим збереженням крупного товарного сільськогосподарського виробництва, ефективного використання існуючої виробничої інфраструктури.

Саме в процесі реструктуризації закладаються основи майбутнього земельного ладу в товарному сільськогосподарському виробництві, територіальна база його конкурентноспроможності і ефективності.

Зміни у культурному житті

У період Радянської влади культура як система загальнолюдських цінностей, духовних і матеріальних досягнень кожного народу зазнала значних деформацій і втрат. Однобокий підхід до культурнотворчого процесу суттєво збіднив сферу культурного життя, залишивши за його рамками все, що не вкладалося в догми класової, а згодом партійно-номенклатурної ідеології. Вкрай негативно позначився на стані культури залишковий принцип її фінансування. В результаті, за даними ЮНЕСКО, СРСР за інтелектуально-моральним рівнем посів у середині 80-х рр. 57 місце в світі.

В складних умовах перебувала і перебуває освіта. Незважаючи на неодноразові спроби реформувати систему освіти, її стан не тільки не поліпшився, а й погіршився. Проекти освітніх реформ 1984 та 1987—1988 рр. були розроблені КПРС, яка, крім великої кількості гарних слів у цих документах, нічого не зробила для поліпшення стану освіти. Навпаки, в цей час продовжував діяти залишковий принцип фінансування освіти, бюрократичні перепони все ще сковували її демократизацію. На початку 90-х рр. СРСР посідав за рівнем освіти 28 місце.

У 1991 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про освіту", що визначив школу як основу духовного та соціально-економічного розвитку держави і передбачив кардинальні зміни в її роботі. Його реалізація тісно пов'язана із зміцненням матеріально-технічної бази освіти, урізноманітненням форм шкільної освіти, впровадженням у навчання новітніх досягнень науки.

Одним із найважливіших завдань школи є забезпечення виконання "Закону про мови в Українській РСР", прийнятого 1989 р. Відтоді в республіці відкрито чи поновлено сотні шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі українських класів у школах з російською мовою навчання. Освітня система стає більш гнучкою та різноманітною. З'явилась велика кількість ліцеїв, коледжів, гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяють поглибленому розвитку здібностей у учнів і студентів. Зроблені помітні кроки в справі гуманізації освіти. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, народознавства, перш зрушення є у викладанні інших суспільних наук. Кабінетом міністрів затверджена національна програма "Освіта" ("Україна — XXI століття"), метою якої є піднесення вітчизняної освіти до світового рівня. Програмою передбачена реконструкція існуючої системи освіти з урахуванням політичних, економічних і духовних змін у суспільстві, створення гнучкої системи підвищення кваліфікації і перепідготовки всього без виключення населення і створення навчальних закладів майбутнього університетських комплексів, профільних академій, регіональних університетів, мережі коледжів, ліцеїв, гімназій, шкіл і т. ін.

Зроблені перші суттєві кроки щодо перебудови вищої і середньої спеціальної освіти. З метою тіснішого зв'язку з середньою освітою були злиті Міністерство народної освіти та Міністерство ви-

щої і середньої спеціальної освіти в одне — Міністерство освіти України. Скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання. Реорганізовується вся структура вищої і середньої спеціальної освіти з метою наближення її до нинішньої практики суспільного життя. Здійснюється перехід на триступеневу підготовку — бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади, які базуються на інших формах власності. Вузи стають більш автономними у своїй діяльності.

В останні роки зроблені такі важливі кроки у сфері освіти, як відновлення діяльності Києво-Могилянської академії, відкриття в Києві Національної академії управління, Академії фінансистів у Донецьку, ряду нових університетів. В республіці розгорнулася робота по акредитації вузів, переходу їх на українську мову викладання. Однак проблемою залишається фінансування. І на сьогодні видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах розвинутих країн у 5—6 разів більші, ніж в Україні.

Провідним науковим центром залишається Академія наук України, проголошена 1994 р. національною. Однак і в ній нагромадилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень. При цьому понад 90% нових технологічних розробок не впроваджується у виробництво. Серйозною вадою у сфері науки в Україні є її поділ на академічну, вузівську та галузеву. Низький рівень фінансування створює великі труднощі і в достатньому матеріально-технічному та кадровому забезпеченні науки. Окремі інститути втратили за останні роки 50—60% свого кадрового складу.

Загальна чисельність наукових кадрів у республіці на 1994 р. становила близько 300 тис. чол., що вдвічі більше, ніж у Франції. З них понад 80 тис. — доктори і кандидати наук. Однак наукові результати набагато нижчі, ніж у Західній Європі та Америці. Загалом же спостерігалася падіння професіоналізму значної маси наукових співробітників. Давалися взнаки відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного і відкритого обміну думками, одностороння орієнтація української науки на російську під вивіскою "всесоюзна" та ізоляція від європейської і світової науки. Погана технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до зростання виїзду багатьох вче-

них за рубіж для роботи за контрактом на тривалий час, а то й назавсім Щороку в результаті міграції Україна втрачає близько 10 тис. дипломованих спеціалістів. Особливо відчутні втрати серед генетиків, фізиків-теоретиків, фізіологів, біохіміків. Зростає і внутрішній "відлив умів". Останнім часом понад 20% науковців перейшли до комерційних структур.

Такий стан у науці не дає надії на швидкий вихід України з кризи, хоча немало вчених самовіддано працюють в цьому напрямі. Перебудовується робота Академії наук, змінюються пріоритети. Зростає увага до фундаментальних досліджень. Іде перегрупування наукових сил. Створено Міністерство України у справах науки і технологій, діє Українська наукова асоціація (УНА), покликана сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень. Засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук, ряд інших галузевих академій. Виник ряд дослідних інститутів та центрів як громадських об'єднань науковців, наукових товариств. Зокрема, у 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

Тіснішає співробітництво з українською діаспорою, інтелектуальні зусилля якої тепер спрямовані на становлення та утвердження незалежної України. Ряд відомих представників її включилися безпосередньо у державне та культурне будівництво в Україні. Це, зокрема, Б. Гаврилишин, Б. Кравченко, І. Прицак, Т. Гунчак та ін. На початку 1993 р. повідомлено, що секретаріат Українського вільного університету в Мюнхені підписав договір про співпрацю, за яким Міністерство освіти України визнає УВУ та його дипломи.

Процеси оновлення широко охопили також українську літературу та мистецтво. Письменство остаточно звільнюється від комуністичної ідеологічної облуди. Іде переоцінка суспільних ідеалів, історичних явищ. Центральне місце сьогодні належить публіцистиці, що пов'язано з високим рівнем політизації суспільних процесів. Слід відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість І. Драча, Д. Павличка, І. Дзюби, Р. Лубківського, Р. Іваничука, О. Мусієнка, С. Плачинди, Ю. Щербака та ін. Широко розгорнув публікації з призабуті спадщини академік М. Жулинський.

У 80-х — на початку 90-х рр. до читача прийшли із забуття твори М. Грушевського, В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова,

О. Олеся, Є. Маланюка, Г. Косинки, Є. Плужника, зачинателя нового напрямку в монументальному живописі художника Г. Синиці та ін. Повернуто йому твори В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, Ігоря і Ірини Калинець, В. Голобородька та ін., чия діяльність у відстоюванні української культури та мови за брежнєвських часів була розцінена як націоналістична та антирадянська. Повернувся на рідну землю письменник і правозахисник М. Руденко. Немало письменників включилися в політичне життя і, ставши народними депутатами різних рівнів, відстоюють свободу творчості, права Української держави, її мови і культури. "Материкова" українська культура збагачується культурними надбаннями українців всього світу. В Україні постійно розширюються можливості для ознайомлення із творчістю літераторів і митців української діаспори — В. Барки, У. Самчука, І. Багряного, О. Ольжича, О. Теліги, Ю. Липи, О. Лятуринської, В. Курилика, Г. Крука, Г. Мазуренко, В. Ткач, М. Бідняка, П. Цимбалюка, В. Цимбала, К. Колотило, А. Рудницького, І. Соневицького. В українську культуру повернулося ім'я видатного танцювника, хореографа, теоретика класичного балету С. Лифаря та багатьох інших митців.

Культурний потенціал західної української діаспори органічно вплітається в культивовану народом систему національних духовних цінностей і надбань. Цей потенціал, створений десятиліттями, досить високий. У західному світі діє розгалужена мережа українських новітніх наукових і культурних закладів, мистецьких колективів, газет і журналів. Велика кількість їх створена завдяки щедрій добротворчій діяльності таких відомих наших земляків-меценатів, як П. Яцик, Е. Гуцуляк, Ю. Ємець з Канади, О. Воскобійник, В. Баранецький, А. Лисий, подружжя Н. та І. Даниленків із США, М. Гоян із Австралії та ін. Нині меценатство знаходить своє поширення і в Україні.

Повертаються поступово в Україну культурні цінності, які з тих або інших причин опинилися за рубіжем. З цією метою створена і активно діє Національна комісія. Лише 1994 р. її зусиллями в Україну повернута частина історико-культурних документів О. Довженка, що знаходилися у Москві. Повернулася в Україну і колекція мистецьких творів художника М. Андрієнка. Тепер уже на рідній землі і архівні матеріали сучасного українського письменника В. Барки (США). Отримано також окремі праці української художниці з Америки Л. Морозової, вченого і дослідника

В Счінського Однак величезна кількість скарбів української культури, національних святинь все ще знаходиться за межами держави, передусім в Росії, і їх повернення становить неабиякі труднощі

Суперечливі процеси спостерігаються у сфері періодичної преси У 1994 р в Україні виходило 892 періодичних видання, що розповсюджувалися на всій її території, і 2015 місцевих періодичних видань Однак їх тираж різко упав — за останній рік у 8 разів

Обнадійливі зрушення стали помітними в театрі, кінематографі, образотворчому мистецтві, музиці У 1992 р утворено Всеукраїнську музичну спілку, покликану сприяти розвитку музичної культури українського народу Нині в Україні діють 43 концертні організації, 139 художніх колективів За останні п'ять років у системі концертних організацій створено 29 нових музичних колективів У 90-ті рр започатковано велику кількість фестивалів та конкурсів — оперного мистецтва, органної та фортепіанної музики, піаністів та скрипачів Популярність здобули такі фестивали як "Червона Рута", "Пісенний вернісаж", "Зірки світового балету", "Чумацький шлях", "Всі ми діти твої, Україно" та інші

Поступово відроджується українське кіно Створюються україномовні фільми Розпочато підготовку власних режисерів і сценаристів У кінці 80-х — на початку 90-х рр в республіці були створені фільми, які здобули міжнародне визнання Серед них "Лебедине озеро Зона" (С Параджанов, Ю Ілленко), "Голод-33" (О Янчук, С Дяченко, Л Танюк) Фільм "Лебедине озеро Зона" у 1990 р вперше в історії українського кіно одержав нагороди найпрестижнішого в світі кінофестивалю в Каннах

Фільми, створені на державних та незалежних кіностудіях України, беруть участь у кінофестивалях, реалізуються на внутрішніх та міжнародних кіноринках Так, на кіноринку 46-го Берлінського міжнародного кінофестивалю восени 1996 р було представлено вісім фільмів, створених на українських студіях, в т ч "Фучжоу" М Ілленка, "Кисневий голод" А Дончика, "Останній бункер" та "Теллі й Нок" В Ілленка Однак на екранах України сьогодні на 90% — американські картини, українські фільми становлять 0,3% і займають вони всього один відсоток кіновидеотелеекранного часу

Протягом останніх років умови творчої свободи значно розширили стильові і тематичні межі у теат-

ральному мистецтві Йшли інтенсивні пошуки найефективніших організаційно-творчих і економічних структур, утвердилася творча самостійність художніх колективів Поряд із державними, з'явилися в Україні і недержавні театри Незважаючи на великі економічні труднощі, театр в Україні користується сьогодні великою популярністю у публіки На приблизно 40 тис щорічних вистав буває майже 20 млн глядачів

Розвиток театрального мистецтва 90-х рр пов'язаний з новаторською діяльністю таких режисерів, як І Борис, Р Віктюк, С Данченко, С Мойсеев, В Петров, Б Шарварко та інші Світове визнання і славу здобув своєю творчістю Р Віктюк, який спершу працював у Львові, а згодом — у Москві За визнанням найавторитетніших діячів театру та його дослідників, Р Віктюк, як режисер-новатор, по суті, визначає театральну естетику ХХ ст

Характерною рисою українського образотворчого мистецтва став вільний розвиток всіх стилів і жанрів, широка популяризація його шляхом влаштування всеукраїнських, обласних, групових та персональних виставок, активна діяльність десятків новостворених галерей Протягом 1992—1996 рр було організовано і проведено майже 170 стаціонарних і пересувних виставок В містах і селах України протягом цього ж періоду споруджено десятки нових пам'яток, в т ч Т Шевченку в Луцьку, Львові, Чернігові, Червонограді, Золотоноші, Б Хмельницькому в Черкасах, Суботіві, Кіровограді, княгині Ользі в Луцьку і князю Ярославу Мудрому в Києві та інші У 90-ті рр в Україні з'явилося 26 нових історико-культурних заповідників, шість з яких одержали статус національного

Попри всі труднощі відроджується в Україні пісенна творчість, розвивається сучасна українська пісня Плідно працюють композитори О Білаш, І Карабиць, О Морозов, А Горчинський Публічна репрезентація творчих пісенних набуток здійснюється на таких фестивалях, як "Червона рута", "Пісенний вернісаж" Нові пісні дарують глядачам і слухачам О Білозір, М Гнатюк, П Дворський, І Петриненко, А Матвієнко, І Білик, Т Повалий, В Шпортько, С Ротару, В Зінкевич, А Кудлай, В Білоножко, П Зібров та інші майстри естрадного мистецтва

Відродження духовності українського народу значною мірою пов'язане з відродженням релігії і церкви, збереженими ними загальнолюдськими культурними та моральними цінностями На нових

демократичних принципах розвиваються стосунки між державою і релігійними конфесіями. Відкриваються нові церкви, збільшується кількість парафій. Проголошена Українська православна церква. Легалізована Українська греко-католицька церква. Навесні 1990 р в Україні відновилася заборонена в 30-х рр Українська автокефальна православна церква. Утворено нове об'єднання — Українська автокефальна православна церква — Київський патріархат. Було легалізовано ряд інших релігійних об'єднань, зокрема баптистів. Відроджуються національні свята та обряди.

Значні зрушення помітні в культурному житті національних меншин, що проживають в Україні. Розвивається система національних шкіл, бібліотек, преси, наукових центрів, радіо і телебачення, театрів, творчих колективів. Налагоджується підготовка кадрів національної інтелігенції. Ініціатором багатьох заходів, спрямованих на активний розвиток духовно-культурної сфери етнічних груп виступають національно-культурні товариства. Нині в Україні їх нараховується 237, в т ч 15 із всеукраїнським статусом.

В умовах переходу до ринку розвиток мистецтва стикається з рядом складних проблем і труднощів. З одного боку, загроза опинитися без засобів до існування, а з другого — небезпека тотальної комерціалізації. Шлях до підвищення інтелектуального та духовного потенціалу українського народу пролягає безпосередньо через посилення уваги всього суспільства до освіти, науки і культури, утвердження справжньої демократії, яка гарантує плюралізм, свободу творчості, захист інтелектуальної власності.

Розбудова держави вимагає втілення в життя концепції національної школи, забезпечення підготовки кадрів національної інтелігенції на світовому рівні, розширення мережі національних театрів,

мистецьких і культурно-освітніх закладів, збільшення періодичних видань і тиражів книг українською мовою, а також мовами національних меншин, що проживають на території України. Необхідно відмовитись від залишкового принципу фінансування культури. "Основи законодавства України про культуру", прийняті Верховною Радою на початку 1992 р, запрограмували відрахування 8% національного прибутку на її розвиток (передбачалося ввести до 1994 р). Тож не дивно, що в 1995 р, на четвертий рік незалежності України, наш кінематограф виробив 6 повнометражних художніх фільмів, тоді як за радянських часів він щорічно випускав на екрани 21 повнометражний художній фільм та 30 серій художніх фільмів на замовлення Центрального телебачення.

Восени 1995 р Президент України підписав указ про ліквідацію Міністерства культури та утворення нового Міністерства культури і мистецтв України. Приблизно тоді ж почала утворюватися нова громадська організація — Конгрес української інтелігенції. Міністерство культури і мистецтв, залучивши творчі спільноти, провідних митців України, спираючись на щойно прийняту Конституцію України, затвердило Концептуальні основи розвитку української культури. Багато діячів культури сприйняли ці факти як важливі кроки, покликани припинити руйнівні процеси у сфері духовності науки.

Перехід від одного до іншого типу економіки найбільше дається взнаки на соціально-культурній сфері. Відживають одні явища і цінності, народжуються інші. Болісний процес переорієнтації цінностей проходить в умовах значного погіршення матеріально-побутових умов життя народу. Час складний і неоднозначний. Освіта, наука, літературно-художня творчість незалежної України повільно пристосовуються до нових умов існування.

Конституційний

процес

Основні положення Конституції України

Ізразу ж після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності постало природне питання щодо прийняття Основного Закону, який закріпив би якісно нові зміни у державі та суспільстві. Конституційний процес проходив з великими труднощами і тривав п'ять років. Україна була останньою з республік колишнього Радянського Союзу, яка прийняла свою Конституцію. Це сталося 28 червня 1996 року.

Початок конституційному процесу поклала 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенитет України. Закріплені в ній принципи суверенності, народовладдя, недоторканності території республіки, розподілу властей, рівності громадян, гарантування їх прав і свобод мали конституційний характер.

Спираючись на Декларацію, парламент утворив у жовтні 1990 р. конституційну комісію, перед якою поставив завдання розробити спочатку проект концепції Основного закону. Розробники опрацювали один за одним сім варіантів документу. У червні 1991 р. концепція нової Конституції була затверджена. У цьому Верховна Рада України випередила інші парламенти союзних республік.

Тим часом в житті СРСР відбувалися епохальні події. Після конституційної реформи М. Горбачова політична влада в основному перейшла від компартійних комітетів до рад та їх виконкомів. Проведені у 1989—1990 рр. вільні вибори зробили органи радянської влади єдиною легітимними. Підвалини тоталітарного ладу захиталися. Після невдалої

спроби консерваторів повернутися у минуле шляхом перевороту державна партія і створена нею союзна держава пішли у небуття.

За відсутності компартійної диктатури сполучення „радянська влада” вперше набуло реального змісту. Та успадкована радами влада мала властиву для диктатури нероздільну побудову, хоч уже не була диктаторською. Незалежно від політичного забарвлення (після виборів 1990 р. з'явилися й антикомуністичні області ради) радянські органи незадовільно справлялися з новою для себе роллю носія нероздільної влади. Раніше вони виконували набагато скромнішу роль „передавального пасу” від справжнього носія диктатури — компартійної олігархії до народних мас.

Ось чому величезного значення набув закон про заснування посади Президента, прийнятий Верховною Радою 5 липня 1991 р. На цю посаду, як зрозуміло, претендував „свій”, тобто голова парламенту. Та приймаючи цей закон, депутати тоді не здогадувалися, що готують собі гідного суперника у започаткованому двома тижнями раніше конституційному марафоні.

Відпочивши з 1978 р. Конституції України вказувалося „Народ здійснює державну владу через Раду народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Раді народних депутатів”. Після запровадження посади Президента в Конституцію було внесено доповнення „Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Неважко зрозуміти, що між цими нормами існувало непримиренне протиріччя. Воно могло бути розв'язане прийняттям нової Конституції з поділом влади на законодавчу і виконавчу.

Починаючи від червня 1991 р. конституційна комісія зайнялася розробкою проекту Основного закону. Вивчалися і використовувалися Конституції багатьох держав, міжнародні конвенції, історичний досвід самої України. У проект були закріплені положення, що містилися в Загальній Декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні і культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону і увійшли в остаточний текст Конституції.

Принципові корективи були внесені в проект після проголошення 24 серпня 1991 р. Акту про незалежність України. Ця доленосна подія змінила багато положень парламентської концепції Конституції. Розбудова правового поля у незалежній дер-

жаві повинна була здійснюватися на власній основі.

Проекти конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях. Було проведено ряд експертиз вітчизняними і зарубіжними правниками. Один з варіантів проекту опублікували, після чого протягом шести місяців відбувалося його обговорення. До конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. У жовтні 1993 р. було оприлюднено черговий, четвертий варіант проекту.

В ході дебатів виявилася непримиренна суперечливість між позиціями Президента України Л.Кравчука і Верховної Ради стосовно проблеми розподілу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Основного закону 1978 р. і відкидала норми про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б з Президента, про регіональне і місцеве самоврядування. Полеміка відбувалася в основному між прихильниками і противниками збереження радянської системи. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою мала б стати Україна — парламентською або президентською?

Восени 1993 р. конституційний процес остаточно загалмувався. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад дві сотні поправок.

Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу Верховної Ради. У вересні 1994 р. почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Кучма і Голова Верховної Ради О.Мороз.

Прагнути зрушити справу з місця Л.Кучма в грудні 1994 р. вніс проект „Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. У ньому містилися конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Проект не міг не порушувати багатьох статей Конституції 1978 р., побудованої як усі попередні радянські конституції, на принципі нероздільності влади. Згідно з цим документом Верховна Рада повинна була віддати Президенту істотну частину владних повноважень, тобто наповнити реальним змістом внесену у Конституцію в 1991 р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави і глави виконавчої влади.

Проходження законопроекту в структурах Верховної Ради відбувалося болісно й уповільнено. У

багатьох депутатів сама ідея обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання і прийняття законів не викликала ентузіазму. Адже законодавча влада абстрактна, тоді як виконавча має повноваження, пов'язані з безпосереднім впливом на кар'єри людей і матеріальні цінності.

І все-таки 18 травня 1995 р. парламент прийняв закон „Про державну владу й місцеве самоврядування”. Згідно з ним Президент ставав одноособиним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він мав очолити й систему місцевих органів державної виконавчої влади. Ідея про місцеву владу у вигляді рад депутатів не пройшла. Органами державної влади від обласного до районного рівня (а також у районах Києва і Севастополя) ставали держадміністрації, главами яких Президент повинен був призначати обраних народом голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету і програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів адміністрацій. Всі інші повноваження передавалися держадміністраціям. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську республіку.

Закон „Про державну владу і місцеве самоврядування” було прийнято простою більшістю голосів. Щоб ввести його в дію, виявилася потрібною конституційна більшість голосів, тобто дві третини. Існуючий партійний склад парламенту робив це неможливою справою. В умовах, що склалися, залишався тільки один варіант мирного розв'язання конфлікту: підписання на період до прийняття нової Конституції конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою в особі більшості її членів.

Переговори про конституційну угоду у Верховній Раді затяглися. В ситуації, що склалася, Л.Кучма 31 травня 1995 р. видав Указ про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові та Верховній Раді. Одночасно він звернувся до українського народу з поясненням цього надзвичайного кроку.

Майже чотирирічний досвід незалежної України, підкреслювалося у зверненні, свідчить, що сучасна деформована державна система — одна з основних перешкод на шляху припинення руйнівних процесів, які призвели до занепаду економіки, інтелектуального і духовного життя, наступу злочинності, зuboжіння великих мас населення. Без пере-

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про прийняття Конституції України та введення її в дію

Верховна Рада України постановляє:

Стаття 1. Прийняти Конституцію України.

Стаття 2. Визнати такою, що втратила чинність, Конституцію (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 року з наступними змінами і доповненнями.

Стаття 3. Визнати таким, що втратив чинність, Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» у зв'язку з прийняттям Конституції України.

Голова Верховної Ради України
О.Мороз

Президент України
Л.Кучма

м.Київ, 28 червня 1996 року

розподілу повноважень між законодавчими і виконавчими органами державної влади, продовжував далі Президент, без створення дійової виконавської вертикалі, без чіткого визначення хто і за що відповідає, ми і далі будемо тупцювати на місці. Оскільки навколо закону про владу розв'язано обудну політичну кампанію, під час якої Президента звинувачували у намаганнях створити авторитарний режим і здійснити антиконституційний переворот, Л. Кучма й вирішив вдатися до народного волевиявлення. Питання в бюлетені опитування громадської думки ставилося рубка кому виборці довіряють — Президенту України або Верховній Раді України?

До опитування справа не дійшла. Гостру кризу влади у червні 1995 р. припинила Конституційна угода, укладена строком на один рік Л. Кучмою і О. Морозом. Під угодою, яка в основному відтворювала положення не прийнятого конституційного більшістю закону „Про державну владу і місцеve самоврядування”, поставили підписи більше половини депутатів. Тимчасово припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. Вважалося, що за рік глаки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. На цей строк обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади.

Винятково важливий етап і нестандартний крок, яким став Конституційний Договір між Верховною Радою і Президентом України, дозволив зберегти керованість започаткувати цілісність державної політики на основі принципу розподілу влади, стимулювати, власне, конституційний процес.

В лютому 1996 р. конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів. Проект розглядався майже три місяці. Відбулося три офіційних читання.

„Яблуком розбрату” серед депутатів стали п'ять пунктів розподілу повноважень між глаками влади, проблема власності, державна символіка, статус російської мови і статус Республіки Крим. У черговий раз конституційний процес зайшов в глухий кут.

В цій ситуації Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували Президенту оголосити референдум про затвердження Основного закону в редакції, винесеній конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту і його переймену-

вання в Народні Збори. Л. Кучма підписав відповідний указ, після чого протистояння з парламентом набуло найгострішого характеру.

Однак політичні діячі України спромоглися переступити для загального добра через власні переконання та амбіції. У парламенті виникла неофіційна депутатська узгоджувальна комісія на чолі з народним депутатом М. Сиротою. На початку травня вона була затверджена Верховною Радою як тимчасова спеціальна депутатська комісія. Долаючи величезні труднощі, комісія узгоджувала думки різних фракцій, партій і течій у кожній спрній статті Конституції.

Загалом копітка робота над проектом Конституції який дстав перепустку в життя, тривала майже два роки. Для цього були потрібні справді титанічн. зусилля, безмежне терпіння, здатність до компромісу, усвідомлена відповідальність за долю країни та народу, за суспільний спокій.

Знаменита „конституційна ніч” (з 27 на 28 червня), протягом якої було утверджено Основний Закон нашої держави, стала наочним втіленням закону переходу кількості в якість. День прийняття Конституції проголошено державним святом.

Значення Конституції для держав і суспільств загальновідоме. А для України, яка перебуває на перехідному етапі свого розвитку, цей основоположний документ має справді доленосну вагу.

З прийняттям Конституції підведено ризику під періодом бездержавності, гарантовано незалежність України. Цим вона остаточно утвердилася у світі.

Визначено базові координати й орієнтири сукупність суспільних цінностей — усе те, що формує політико-економічну систему.

Створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави й суспільства не залежали від політичних орієнтацій партій та окремих діячів.

Вичерпно окреслено відносини держави і громадянина, їх права та взаємні обов'язки, встановлено граничні межі втручання держави у життя суспільства та окремої особи.

Такі принципи, випробувані й збагачені віковою практикою, освячені традиціями і звичаями, лежать в основі загальноновизнаних у світі демократій.

У доповіді з нагоди першої річниці прийняття Конституції Президент України Л. Д. Кучма виклав найбільш вагомий наслідок введення її в дію державне будівництво здійснюється у більш-менш визначених рамках, діяльність державних інститутів та

відносин між ними введено у конституційне русло, у свідомості людей остаточно утвердилася ідея держави, народ перетворюється з об'єкта політики у вищий її суб'єкт, розширюється свобода його дій у політиці та економіці, ми вийшли на новий вектор соціального поступу — від тоталітаризму до демократії, розвиваємося за умов багатоманітних форм господарювання та власності, окреслено контури соціально-економічної структури держави, набули прогнозованого характеру суспільно-політичні процеси, зруйновано ідеологічний фетишизм і закріплено політичний плюралізм, сформоване сприятливе міжнародне середовище для зміцнення безпеки держави і розв'язання внутрішніх проблем.

Головний підсумок полягав у тому, що було завершено період державного становлення, вибудовано каркас держави і закладено основу для реалізації ключової конституційної формули людина — сім'я — суспільство — держава.

До основних положень Конституції відносяться загальні питання щодо засад державного ладу, які визначаються в розділі І. Згідно з ними Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Тобто мова йде про державу, яка за своїми суттєвими ознаками належить до співдружності держав так званого „відкритого суспільства”, гуманістичного за своєю спрямованістю.

Демократичну суть Української держави закріплює й конкретизує стаття 5 Конституції. Вона, поперше, проголошує, що Україна за формою правління є республікою, по-друге, закріплює принцип народовладдя.

Демократизм форм правління в Україні визначається й тим, що державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову і виключно у межах повноважень, які закріплені Конституцією та чинним законодавством за державними органами, що відносяться до зазначених гілок державної влади.

Важливою ознакою демократії є також розвиток в Україні місцевого самоврядування як недержавної форми участі місцевого населення (територіальних громад сіл, селищ та міст) у вирішенні питань місцевого значення, що регулюється спеціальним законом про місцеве самоврядування.

Важливе з точки зору закріплення у країні демократичного режиму затвердження в Конституції принципу політичної економічної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя. Спеціально зазначається, що жодна ідеологія не може визнавати-

ся державою як обов'язкова, захищатися цензурою, яка взагалі забороняється. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої її Конституцією і законами. Заборона політичної діяльності можлива лише у тих випадках коли ця діяльність загрожує національній безпеці, громадському порядку, пов'язана з формуванням та існуванням не передбачених законом військових та інших збройних формувань.

Україна є соціальною державою. У статті 3 Конституції сформульовано принцип, за яким „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність”.

Ці вихідні положення конкретизуються у ряді інших конституційних норм, які відносяться до загальних засад Конституції. Перш за все, закріплюються найбільш сприятливі для населення принципи мовної політики держави, у тому числі для національних меншин, положення, що визначають гуманістичну спрямованість розвитку української нації, її самобутності та культури, а також усіх корінних народів і національних меншин. Соціальний характер Української держави визначає і конституційне регулювання питань, пов'язаних з використанням власності і захистом усіх суб'єктів права власності, закріплення принципу соціальної спрямованості економіки, рівності перед законом усіх суб'єктів права власності, забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, а також здійснення інших соціально значущих заходів.

У Загальних засадах Конституції закріплено характеристику України як правової держави. Стаття 8 проголошує принцип верховенства права і звертає увагу на його дієвість. У цій та інших статтях даного розділу закріплено принципові положення, що є невід'ємними ознаками правової держави найвищої юридичної сили Конституції, обов'язковість відповідності їй усіх інших нормативно-правових актів, що видаються в Україні, пряма дія норм Конституції, можливість безпосередньо, посилаючись на відповідні її норми, захищати свої права у суді, закріплення принципів, за якими ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством, державні й самоврядні органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Як одну з головних ознак правової держави слід

розглядати порядок регулювання, захисту і практичного здійснення прав та свобод людини і громадянина

Серед інших принципово важливих настанов, що містяться у Загальних засадах Конституції України, слід відмітити визначення України як унітарної держави, територія якої є цілісною і недоторканою, встановлення єдиного громадянства, визнання за відповідних умов чинних міжнародних договорів частиною національного законодавства тощо

У Конституції України 1996 року знайшли закріплення принципові положення стосовно захисту прав людини і громадянина, що містяться в основоположних міжнародних документах. Як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН, Україна проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. Крім уже згаданого визнання норм міжнародних договорів частиною національного законодавства України, про це свідчить і стаття 55 Конституції, де записано, що кожен має право, після використання всіх національних засобів правового захисту своїх прав звертатися за захистом своїх прав та свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна

Конституція України закріплює широкий список прав та свобод людини і громадянина, що охоплює усі без винятку права і свободи, які прийнято вважати демократичною світовою спільнотою за відповідні гуманістичні стандарти у цій сфері суспільного і державного життя. Так, до особистих прав людини Конституцією віднесені право на вільний розвиток своєї особистості (ст 23), невід'ємне право на життя (ст 27), право на повагу до людської гідності (ст 28), право на свободу та особисту недоторканість (ст 29), право на недоторканість житла (ст 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст 31), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст 32), право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст 33), право на свободу думки і слова (ст 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст 35)

До політичних прав Конституція відносить право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст 38), право на мирні збори та маніфестації (ст 39), право на звернення (ст 40)

У контексті економічних, соціальних та культурних прав людини і громадянина Конституція передбачає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст 41), право на підприємницьку діяльність (ст 42), право на працю (ст 43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст 47), право на відпочинок (ст 45), право на соціальний захист (ст 46), право на житло (ст 47), право на достатній життєвий рівень (ст 48), право на охорону здоров'я (ст 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст 50), право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї (ст 51,52), право на освіту (ст 53), право на свободу творчої діяльності (ст 54)

У Конституції встановлюються гарантії прав людини і громадянина. До них належить зокрема, право на судовий захист громадянином своїх прав та свобод (ст 55)

Крім судового захисту, Конституція передбачає введення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що також слід розглядати як важливу гарантію захисту і практичної реалізації прав та свобод людини і громадянина в Україні

Захист прав людини в суді визначається й рядом інших конституційних настанов. До них, зокрема, слід віднести положення ст 63, у якій йдеться про право особи на відмову від дачі свідчень щодо себе, членів сім'ї, чи близьких родичів, про право на захист у процесі слідства і судового розгляду справи, про статус засудженого

До інших основних положень Загальних засад Конституції України належать перш за все ті, що стосуються мовної політики. Вони визначають, що державною мовою в Україні є українська, всебічний розвиток і функціонування якої в усіх сферах суспільного життя на всій території України забезпечується державою

Поряд з цим гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин. Держава повинна також сприяти вивченню мов міжнародного спілкування, що є однією з суттєвих ознак відкритості українського суспільства. Конституція та Закон про мови, прийняття якого передбачене Конституцією, гарантують реальне здійснення зазначених принципів

Конституція визначає й основні напрямки у

розвитку етнічної та культурної політики держави. В ній підкреслюється, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури.

Разом з розвитком української культури Конституція закріплює положення, спрямовані на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Термін "корінні народи" не принижує гідності представників інших етносів, що знаходяться в Україні. Навпаки, він підкреслює історичну традицію, пов'язану з проживанням в Україні широкого кола представників російського, кримськотатарського, польського, єврейського та деяких інших етносів.

Важливим є конституційне положення згідно з яким „Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України”.

До принципів і послідовно демократичних слід віднести настанови Загальних засад Конституції, які визначають український народ як суб'єкт права власності на землю, її надра, атмосферне повітря, води та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України. Подібний правовий статус мають також природні ресурси континентального шельфу України, виключної (морської) економічної зони. Від імені народу право власника щодо зазначених об'єктів здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституція спеціально визначає правовий статус власності народу має кожний громадянин.

При цьому відповідні обов'язки покладаються не тільки на конкретного власника, а й на державу, яка покликана забезпечувати захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Закріплюється й принцип рівності усіх суб'єктів права власності перед законом.

У Конституції підкреслюється, що основним національним багатством України є земля, яка перебуває під особливою охороною держави. Право власності на неї гарантується чинним українським законодавством. Воно може набуватися і реалізовуватися окремими громадянами, юридичними особами та державою на підставах і у порядку, визначених законом.

В Україні, яка постраждала від Чорнобильської катастрофи, подолання її наслідків, забезпечення екологічної безпеки, збереження генофонду народу

є обов'язком держави, виконання якого має пріоритетне значення.

Загальні засади Конституції встановлюють також основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності України. Згідно з ними національна безпека пов'язується із захищеністю життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від наявних та можливих внутрішніх та зовнішніх загроз в усіх сферах суспільних відносин. У статті 17 визначаються вихідні положення стосовно захисту суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення економічної та інформаційної безпеки України, встановлюються основи засади щодо діяльності Збройних Сил, а також військових формувань і правоохоронних органів, що забезпечують державну безпеку і захист державного кордону.

Наголошено на тому, що Збройні Сили та інші військові формування не можуть бути використані для обмеження прав та свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності.

Принципове значення мають і норми цієї статті, якими визначено, що на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, а також не допускається розташування іноземних військових баз.

Визначаючи спрямованість зовнішньополітичної діяльності держави, Конституція робить наголос на забезпеченні національних інтересів та безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Завершується визначення Основних засад Конституції описом державних символів України — Державного Прапора, Державного Герба і Державного Гімну.

В Основному Законі визначено конституційні органи України, їх статус, повноважень та обов'язки.

Верховна Рада України, яка складається з 450 народних депутатів, обраних виборцями у виборчих округах, є єдиним органом законодавчої влади в Україні, парламентом держави. Вона обирається на 4 роки, працює у режимі чергових і позачергових сесій. Її повноваження можуть бути припинені Президентом України, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання Верховної Ради не можуть розпочатися.

Організаційними формами парламентської

діяльності є робота постійних комітетів Верховної Ради, тимчасових комісій, що створюються для розгляду окремих питань, партійних фракцій в парламенті, а також позафракційних груп

Уся організація роботи Верховної Ради здійснюється відповідно до вимог Конституції і прийнятого парламентом Регламенту своєї діяльності

Найважливіші повноваження Верховної Ради України закріплені за нею у статтях 85, 92, 111 Конституції Водночас, згідно з принципом розподілу влад, парламент не можна розглядати як найвищий орган державної влади Це стосується не тільки його відношення до інших загальнодержавних інституцій (Президента України, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду та Верховного Суду), а й щодо місцевих рад Конституція 1996 року, на відміну від попередніх, не закріплює принцип єдності представницьких органів усі інші ради визначаються в ній не як місцеві органи державної влади, а як органи місцевого самоврядування Тому вплив парламенту на діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування здійснюється виключно шляхом прийняття законів, які є обов'язковими для всіх суб'єктів на території України

Верховна Рада України виконує ряд функцій щодо створення відповідних органів державного управління Так, вона дає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра, призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Національного банку До її повноважень належить також призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку, Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення

У світлі цих установчих положень слід розглядати і повноваження Верховної Ради щодо призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати, яка здійснює контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради

Президент України визначається Конституцією як глава держави, що виступає від її імені Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод людини і громадянина

Визначення статусу Президента України як глави держави підтверджують особливості і багатофункціональну сутність цієї державної посади Глава держави уособлює державну владу у цілому, він не є одним із суб'єктів розподілу влад Навпаки,

саме глава держави об'єднує всі гілки державної влади, забезпечує спрямованість їхньої діяльності у спільному напрямку Президент здійснює погоджувальну функцію стосовно діяльності різних гілок державної влади, виступає у ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади, забезпечує єдність держави

Президент України обирається громадянами держави на основі загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування строком на 5 років Він повинен бути громадянином України, проживати в Україні перед днем виборів протягом не менше 10 років, мати право голосу, володіти активним виборчим правом, а також державною мовою Президент може займати цю посаду не більш як два строки підряд Він може бути обраний й на третій строк, однак тільки після того, як цю посаду займала інша особа Президентів України забороняється мати інший представницький мандат обіймати посаду в державних чи громадських органах, займатися підприємницькою діяльністю Повноваження новообраного Президента починаються з моменту складання ним присяги народові України, до якої його приводить на урочистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду

Правовою формою керівництва, що його здійснює Президент України, є укази та розпорядження, які він видає

Зазначені вище повноваження Президента України органічно пов'язані з його державним статусом, тому вони не можуть бути делеговані будь-якому державному органу чи посадовій особі

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів Правова база його діяльності — Конституція, закони України та акти, видані Президентом України

Хоча Кабінет Міністрів й очолює усю гілку системи виконавчої влади в державі, згідно з Конституцією він відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді На практиці ця залежність реалізується у тому, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, припиняє його повноваження і приймає рішення про його відставку Крім того, Президент України за поданням Прем'єр-міністра призначає членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій, а також звільняє їх з посад У разі потреби Президент може висловлювати свою позицію щодо вирішення Кабінетом Міністрів питань

принципово ваги, хоча він і не очолює виконавчу владу

Підконтрольність та підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді знаходять своє відображення у тому, що парламент затверджує бюджет, поданий Урядом, приймає рішення про його виконання, схвалення чи відхилення Програми діяльності Уряду, контролює його роботу. На пропозицію не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради вона може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та висловити йому недовіру.

Кабінет Міністрів є вищим державним органом оперативного управління. Його діяльність спрямовується на забезпечення суверенітету та економічної самостійності держави, на активне проведення фінансової, ценової, інвестиційної та податкової політики, забезпечення соціального захисту населення, вирішення актуальних питань розвитку освіти, науки, культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Кабінет Міністрів розробляє загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку та організовує їх здійснення, забезпечує рівні умови щодо розвитку різних форм власності, здійснює необхідні заходи у сфері забезпечення обороноздатності держави, боротьби зі злочинністю, спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади тощо.

Правовою формою діяльності Кабінету Міністрів є постанови — акти колегіального управління, що приймаються на його засіданнях, і розпорядження — як правило, акти одноособового керівництва, видані Прем'єр-міністром або одним з його заступників.

Строк повноважень Кабінету Міністрів пов'язаний зі строком повноважень Президента України. У разі дострокового припинення своїх повноважень Президентом України Кабінет Міністрів може продовжувати свою діяльність до вирішення цього питання новим Президентом.

До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети та інші відомства загальнодержавного рівня. Міністерства у своїй більшості є центральними органами галузевого управління, державні комітети та відомства здійснюють керівництво переважно на міжгалузевій основі.

Уряд діє на основі Закону про Кабінет Міні-

стрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади — на основі Указу Президента України від 12 березня 1996 р. „Про загальне положення про міністерство, інший державний орган державної виконавчої влади”.

Органами державної виконавчої влади на місцях є обласні, районні, а також створені у містах Києві та Севастополі відповідні державні адміністрації, їх голови призначаються Президентом України, а оперативне керівництво місцевими державними адміністраціями здійснює Кабінет Міністрів.

Місцеві державні адміністрації повинні забезпечувати на своїх територіях виконання Конституції, чинних законів, указів та розпоряджень Президента України, інших актів центральних органів виконавчої влади, законність та правопорядок, про додержання прав та свобод громадян і організувати виконання державних та регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, національно-культурного розвитку і задоволення потреб національних меншин, вирішення питань, пов'язаних з прийняттям та виконанням районних та обласних бюджетів здійснювати оперативне управління на місцях.

Місцеві державні адміністрації зобов'язані постійно координувати свою діяльність з відповідними органами місцевого самоврядування, допомагати їм у задоволенні потреб територіальних громад, вирішенні актуальних питань життя місцевого населення.

Ці органи діють на основі Конституції і закону про місцеві державні адміністрації.

З прийняттям Основного Закону утворено якісно нову інституцію у системі державних органів — Конституційний Суд. Його діяльність спрямована на посилення конституційного контролю в усіх без винятку сферах, стабілізацію і зміцнення конституційного ладу, утвердження принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпечення конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України діє на основі положень про нього, закріплених у розділі XII Конституції, Закону України від 16 жовтня 1996 р. „Про Конституційний Суд України” та затвердженого ним регламенту.

Конституційний Суд є окремим, незалежним від судів загальної юрисдикції, єдиним в Україні органом конституційної юрисдикції. Його функція полягає у вирішенні питань про відповідність законів

та інших правових актів Конституції України, а також офіційному тлумаченні Конституції та законів

Суб'єктами звернень до Конституційного Суду можуть бути Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим

Окремі громадяни можуть звертатися до Конституційного Суду не безпосередньо, а через Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, на якого покладено здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина

Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно Президентом України, Верховною Радою та з'їздом суддів України терміном на 9 років без права бути призначеними на повторний термін Голова Конституційного суду обирається самими суддями із свого складу шляхом таємного голосування на трирічний строк без права бути переобраним

Конституція визначає територіальний устрій та органи місцевого самоврядування України

Територіальний устрій ґрунтується на засадах цілості та єдності державної території, поєднання централізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку населених пунктів та регіонів Це конституційне положення впливає з того, що український народ, який проживає на своїй етнічній території, має лише йому властивий світогляд, загальноукраїнську культуру, характерну антропологію, мову, ментальність тощо

Відповідно до статті 133 Конституції систему адміністративно-територіального устрою України складають Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села

До складу України входять Автономна Республіка Крим, Вінницька Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається відповідними законами України

Україна належить до числа держав з високим рівнем урбанізації, що пов'язане в основному з

формуванням на її території широкої мережі міст — 444, де проживає понад 30 млн чол., а також селищ міського типу — 907 (близько 4 млн жителів) Всього в Україні нараховується 30184 населених пункти

На розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави спрямований закріплений в Конституції принцип, яким в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування

Загальне поняття місцевого самоврядування міститься в частині 1 статті 140 Конституції, згідно з якою місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України

Таким чином, первинним суб'єктом місцевого самоврядування Конституція України проголошує не адміністративно-територіальну одиницю, а територіальну громаду як певну спільність громадян, об'єднаних за територіальною ознакою з метою задоволення своїх колективних потреб і запитів, а також для захисту своїх законних прав та інтересів Це означає розширення форм безпосередньої участі територіальних громад — жителів сіл, селищ, міст в Україні — в управлінні місцевими справами

Формами безпосереднього здійснення територіальними громадами сіл, селищ, міст своїх самоврядних повноважень є місцеві вибори та референдуми

Формами безпосередньої участі жителів сіл, селищ, міст у здійсненні окремих повноважень, віднесених до видання місцевого самоврядування, є загальні збори громадян за місцем проживання, що можуть скликатися на рівні будинку, вулиці, кварталу, житлового комплексу, мікрорайону, а також окремих населених пунктів, які не є самостійними адміністративно-територіальними утвореннями Відповідно до частини 6 статті 140 Конституції сільські, селищні та міські ради можуть дозволяти їм створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна

Таким чином, за новою Конституцією основними носіями самоврядних повноважень, головною формою самоорганізації територіальних громад в Україні (як і в переважній більшості демократичних країн) визнаються виборні представницькі органи

Щодо здійснення місцевого самоврядування у містах Києві і Севастополі, то його особливості мають визначатися окремими законами України

Конституційні положення мають винятково важливе значення для удосконалення та зміцнення системи правопорядку. Згідно з Основним Законом правосуддя здійснюється виключно судами, і привласнення їхніх функцій будь-якими іншими органами чи посадовими особами не допускається. Юрисдикція судів поширюється на всі без винятку правовідносини, що виникають у державі, вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється, при розгляді кримінальних справ суд керується загально-визнаним гуманістичним принципом, за яким немає злочину без визнання цього злочину в законі, ніхто не може бути покараним за один злочин декілька разів, обмеження свободи можливе виключно у випадках, безпосередньо вказаних у законі тощо.

Демократичність та гуманістична спрямованість правового порядку в Україні пов'язана з впровадженням у життя ряду інших позитивних за своїм змістом настанов. До них слід віднести конституційні, згідно з якими кожному гарантується право знати свої права і обов'язки, закони та інші нормативні акти не мають зворотної дії в часі крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду, кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Затримання людини може мати місце виключно як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого повинна бути перевірена судом протягом 72 годин. Затримана особа негайно звільняється від утримання під вартою у цей термін, якщо їй не вручено вмотивованого рішення.

Конституція регулює відносини громадянина і державного управління, їх сутність полягає в тому, щоб громадянин мав можливість невідкладно і без зайвих зусиль вирішувати у державному апараті та посадових осіб питання, які його цікавлять.

В Україні немає системи адміністративних судів, які в деяких інших країнах розглядають спірні питання, скарги громадян на органи державного управління та дії посадових осіб цих органів. Разом з тим Конституція передбачає утворення спеціалізованих судів, що дасть змогу позитивно вирішити питання адміністративної юстиції.

Вже зараз в Україні існують конституційні та інші правові підстави для захисту інтересів громадянина в його стосунках з органами державного управління. Конституцією передбачено, що кожний громадянин, який був затриманий правоохоронними органами, має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Кожен має право знайомитися в органах державної влади, місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною таємницею. Громадяни мають конституційне право брати участь в управлінні державними справами, користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Важливою гарантією захисту прав людини і громадянина в їх стосунках з органами і посадовими особами державного управління є конституційне право звернення до суду. Стаття 55 Конституції встановлює, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Крім того, кожен може звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У разі використання громадянином усіх національних засобів захисту своїх прав та свобод він може звернутися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Основним завданням соціальної держави є соціальний захист людини. Хоча у системі права України поки що не має спеціальної галузі соціального права, Конституція і чинне законодавство приділяють захисту цього виду прав та свобод людини велику увагу.

До соціально-економічних прав та свобод людини, що закріплені на рівні Основного Закону, належить право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю і результатами своєї інтелектуальної творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю, право на соціальний захист у випадку втрати працездатності,

втрата годувальника і безробіття. Сюди слід віднести також конституційні права на достатній життєвий рівень, охорону здоров'я тощо. Зазначені права конкретизуються у Кодексі про працю та інших законодавчих актах.

Здійснення правосуддя в Україні відноситься виключно до компетенції судів. Судочинство здійснюється судами загальної юрисдикції, які організуються за принципами територіальності і спеціалізації. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди — наприклад, Вищий арбітражний суд України.

Конституція України забороняє створення будь-яких надзвичайних та особливих судів. Конституція і закони гарантують незалежність і недоторканність суддів.

Судочинство, залежно від характеру судової справи, проводиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства в Україні є законність, рівність учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх переконливості, підтримання державного обвинува-

чення в суді прокурором, забезпечення обвинуваченому права на захист, гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом, обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені й інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

В Україні діє Вища рада юстиції, яка бере участь у призначенні суддів на посади або звільненні їх з посад, виносить рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несутимості, здійснює різні види дисциплінарного провадження стосовно суддів судів різних ступенів.

Ухвалення Конституції знаменувало собою справді доленосний акт, який став етапною вихою в розвитку нашого суспільства й найважливішим підсумком п'ятирічного періоду утвердження державної незалежності України. Важливо і те, що за надзвичайно складних умов підвалини її суверенності було вимуровано без політичних та соціальних потрясінь, у відповідності з волевиявленням народу і загальноприйнятими міжнародно-правовими нормами. За оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, Основний Закон України належить до найбільш демократичних у світі.

Українці за межами України

Розселення українців у сучасному світі

Будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення у сучасному світі умовні. Ця умовність визначається рядом факторів. Є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна. Дані, якими вони оперують, суттєво відрізняються. Ще до недавнього часу українці в деяких країнах Східної Європи (та й у республіках колишнього СРСР) не мали змоги вільно самоідентифікуватися.

Як би то не було, у сьогодишньому світі налічується від 47 до 50 млн українців. Під цим етнонімом ми об'єднуємо як тих українців, які себе так усвідомлюють, так і тих, що лише за своїм етнічним походженням частково чи цілком є українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які мешкають за межами Української держави.

Основна маса українців перебуває на території України. Згідно з переписом населення 1989 р., їх тут налічується 37419053 чол. За межами нашої держави нині мешкають від 10 до 13 млн українців, з них у країнах колишнього Радянського Союзу 7767053. За кількістю українського населення на трьох перших місцях знаходяться Росія (4368872), Казахстан (896240), Молдова (600366 чол.). Далі йдуть Білорусь (291008), Узбекистан (153197), Киргизстан (108027), Латвія (92101), Грузія (52443), Естонія (48271), Литва (44789), Таджикистан (41375), Туркменістан (35578), Азербайджан (32345), Вірменія (8341 чол.).

Українські спільноти у країнах, що виникли на

території Радянського Союзу, формувалися кількома шляхами. Основна маса українців у Росії, наприклад, опинилася внаслідок політики тотальної колективізації сільського господарства, під час здійснення якої велика кількість селян розкуркулювалася й депортувалася за межі України, переважно в Росію. Таким чином, виникли поселення в Башкирії, Сибіру, Алтаї, на Далекому Сході. На Кубані українці з'явилися наприкінці XVIII ст. Багато з них прибули до Казахстану під час кампанії освоєння цілих земель у 50-х рр. Певна кількість українців мігрувала за межі України в зв'язку з вивозом на навчання та роботу, укладанням шлюбів та політико-ідеологічними кампаніями, як-от рекрутування робочої сили у рамках програми розвитку цієї чи іншої частини Радянського Союзу.

Інша частина вихідців з України чи їхніх нащадків перебуває в країнах Європи, Америки та Азії. Їхні спільноти сформувалися тут двома шляхами — внаслідок еміграції (Канада, Сполучені Штати, Великобританія тощо) та на базі автохтонного українського населення у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині. Більш-менш повні дані про кількість осіб українського походження у складі населення зарубіжних країн ми маємо в Канаді, оскільки там у переписах населення зазначається його етнічне походження. Згідно з останнім переписом (1991), у Канаді налічується 529615 чол. У 1981 р. подавалася інша цифра — 754980. Річ у тім, що перша цифра враховує тільки тих, чий етнічний походження зв'язане лише з Україною, а друга — і тих, хто, крім українського походження, вказав ще інше походження. Тобто це ті, хто народився від змішаних шлюбів. Найбільше українців проживають у таких провінціях, як Онтаріо, Альберта, Манітоба, Саскачеван. Українська етнічна група в Канаді формувалася внаслідок трьох великих хвиль еміграції кінця XIX — початок XX ст., міжвоєнні роки, період після 2-ої світової війни.

Таким же чином утворилася українська етнічна група у Сполучених Штатах. Щоправда, перші українські переселенці до США прибули дещо раніше, ніж до Канади. Історія української еміграції у Канаді починається від 1891 р., а у США — з середини 60-х рр. XIX ст. Сьогодні, за підрахунками дослідників української еміграції Сполучених Штатів, у цій країні налічується понад мільйон осіб українського походження. Варто зазначити, що переважна їх більшість як у США, так і в Канаді (понад 85%) — це ті, хто народився у країнах їхнього проживання.

На Американському континенті є ще один значний регіон, де мешкають вихідці з України та їхні нащадки, — Латинська Америка. Аргентина — до 160 тис., Бразилія — близько 100 тис., Парагвай — 8 тис., Уругвай — 6—8 тис. Основна маса їх прибула сюди у міжвоєнний період — близько 150 тис. Українська етнічна група Австралії за своєю історією — наймолодша. Вона сформувалася, в основному, з 1948 по 1952 р., коли сюди прибули українці із таборів для “переміщених осіб”. На кінець 80-х рр. у цій країні нараховувалося близько 34 тис. осіб українського походження.

На Європейському континенті виділяється кілька великих осередків проживання українців: Великобританія (понад 20 тис.), Франція (25—30 тис.), Німеччина (понад 20 тис.), колишня Югославія (40—50 тис.), Польща (500—600 тис.), Чехія та Словаччина (40 тис.), Румунія (близько 120 тис. — інколи подається цифра — 600 тис.).

Крім цих країн, українці мешкають у Скандинавських державах (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія), Китаї, на півночі Африканського континенту. Щоправда, їхня кількість тут незначна, й вони не зорганізовані у сталі громади з чітко вираженою етнокультурною та соціальною структурою.

За сучасними етнологічними теоріями всі українці й особи українського походження складають український етнос, хоча кожний із його складових притаманний різний ступінь етнічної самосвідомості. Однак у термінологічному плані виникають певні складнощі із визначенням (назвою) тих пагонів українського етносу, які у результаті дії різних чинників опинилися поза межами України. Науковці користуються для визначення цього феномена такими термінами “зарубіжні українці” (з конкретизацією країни, наприклад, канадські, австрійські, американські українці тощо), “особи (громадяни) українського походження” (наприклад, американці українського походження), “українці в країні проживання” (в Росії, у Молдові, в Аргентині і т. ін.), “вихідці з України та їхні нащадки” (у першому випадку йдеться про тих, хто народився в Україні, в другому — про тих, хто народився в країні проживання чи емігрував туди з третьої країни, але не народжений в Україні).

При вживанні терміна “австралійці (канадці, американці) українського походження” мається на увазі, що він включає два аспекти: перший фіксує територіальну або громадянську приналежність (мешканець Канади, громадянин Австралії), другий вказує на українське походження

цих громадян. При цьому, як правило, не робиться різниці між тими, хто народився в країні проживання, і безпосередніми вихідцями з України. Усіма перелченими термінами, як правило, послуговуються тоді, коли йдеться про окремих осіб. Якщо мовиться про етнічну спільноту, то переважно використовуються терміни “українська імміграція”, “українська етнічна група” або “українська діаспора”.

На досить адекватне відтворення суті явища може претендувати і термін “українські канадці”, “українські американці”, “українські німці”, “українські австралійці” тощо. Щодо східної діаспори, то такі назви вживаються вкрай рідко, замість них користуються термінами “українці Росії”, “українці Білорусі”, “українці Молдови” і т. ін. У зарубіжній етнологічній літературі широко побутує і такий термін, як “етнічні канадці” (“етнічні американці, австралійці”), за допомогою якого підкреслюється передовсім приналежність до політичних утворень, зокрема до держави, у складі якої, як відомо, співіснують групи різних етносів, з притаманними для кожної з них особливостями культури, побуту і навіть характеру. Отже, вживаючи цей термін, фіксується не просто політична чи громадянська приналежність, але й етнічні ознаки політично-громадянської спільноти.

Близька до цього терміна і назва “українська етнічна група”, котра, до речі, прийнята як у зарубіжних дослідженнях, так і в практиці міжетнічних стосунків, означає все зарубіжне українство, в тому числі й ту його частину, представники якої вже нечітко усвідомлюють себе причетними до українців.

Щодо терміна “українська імміграція”, то тут слід дати пояснення. Українські етнічні групи поза Україною колись дійсно формувалися як іммігрантське населення, але сама імміграція давно вже не є фактором демографічних процесів в українському зарубіжжі. Тому, природно, термін “українська імміграція”, як правило, вживається або для підкреслення іммігрантського походження, або для визначення лише шмигрантської його групи як колишніх вихідців з України, так і сьогоdnішніх.

Останнім часом все більшого поширення набуває синтетичний і в той же час достатньо коректний термін “українська діаспора”.

Природа діаспори неоднозначна: вона пов’язана і з міграцією частини українського населення, і з захопленням сусідніми державами окремих українських земель, і з демографічними процесами, зокрема природним відтворенням іммігрантів. Кла-

сичною формою діаспори є імміграція, котра в середовищі українців розпочалася порівняно давно. Однією з перших масових міграційних хвиль був вплив у Туреччину та країни Західної Європи значної частини українців після поразки під Полтавою (1709), друга — після скасування Гетьманщини та руйнації Запорозької Січі. Саме тоді українське козацтво мусило залишити свою землю і оселитися в Добруджі — землях Туреччини, на Кубані та в районах Тереку, щодо селянських іммігрантів, то вони, в основному, оселялися у Надволжі та Поураллі.

Українські хліборобські колонії, особливо характерні для другої половини XVIII ст., утворювалися далеко від України: переселенці із західного Закарпаття — в Бачці, а згодом і Сремі, із Середньої Наддніпрянщини — у Надволжі Невеликі колонії утворювалися в Будапешті, Римі, Відні, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. спрямування міграційних потоків дещо змінилося: із Західної України масово люди переселялися на Американський континент, із Східної — за Урал і до Азії. Щоправда, частина українців з Галичини та Буковини під впливом російської агітації переселилася до Росії, як і частина галичан під впливом австрійської агітації — до Боснії.

Отже, навколо України створилася своєрідна діаспора — українські автохтони української етнічної території на заході — це Пряшівщина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Буковина, Марморощина, на сході — Берестейщина, Стародубщина, частина Слобожанщини (більшість районів Орловської, Курської, Белгородської та Воронежської обл.), Задонщина та Кубанщина, на півдні молдавська діаспора — Дубосарський, Рибницький, Слободзейський, Григоріопольський та Кам'янський райони. Інша частина української діаспори перебуває у країнах, котрі недотичні з географічної точки зору з Україною.

Українці у США, Канаді, Австралії

Дослідники української еміграції встановили, що першим іммігрантом-українцем на американській землі був А. Гончаренко, колишній священик, заарештований царським урядом за читання революційної літератури. З-під арешту він утік, 1865 р. дістався Америки і оселився у Сан-Франциско. Там Агапій почав видавати

газету "Alaska Herald", яка мала великий вплив на американське громадсько-політичне життя 60—70-х рр. XIX ст. Однак ще довгий час потому він залишався іммігрантом-одинаком.

Початок масової імміграції українських переселенців припадає на 1877 р., коли до США прибула перша група закарпатських селян, завербованих для роботи на шахтах Пенсільванії.

Згідно з архівними даними, прибуття перших українських поселенців до Канади датується 1891 р. Однак останнім часом висловлюється припущення, що вихідці з України прибували до Канади і до 1891 р., головним чином, вони переходили сюди із Сполучених Штатів у пошуках вільних земель, придатних для заняття сільським господарством.

Масова еміграція з українських земель до Північної Америки поділяється на три фази (інколи вживається термін "хвилі"), що, звичайно, пов'язано з чисельністю переселенців:

1) останнє десятиліття XIX ст. — до початку Першої світової війни, 2) початок 20-х рр. XIX ст. — до закінчення Другої світової війни, 3) повоєнна еміграція (1947—1962).

За масштабами перша "хвиля" української еміграції переважає наступні. Скажімо, до США за цей період прибуло від 200 до 300 тис., а в Канаду (1896—1914) переселилося 170 тис. українців. Переважну більшість української імміграції складало збідніле селянство Галичини, Буковини та Закарпаття серед іммігрантів, що прибули до США за період з 1899 по 1910 р., 97,86% були селяни й лише 2,03% кваліфіковані й напівкваліфіковані робітники. Ця обставина зумовлювала трудовий характер переселенського руху жителів названих районів України, які на той час входили до складу Австро-Угорської монархії. Основні причини масової еміграції трудящих за океан обумовлювала загальна економічна відсталість західноукраїнських земель, виснажлива праця, тягар політичного безправ'я й національного гніту, породжували серед українських селян настрої відчаю, який гнав їх з рідної землі.

Іммігранти, які прибували на Американський континент, зустрічалися тут з новою структурою суспільних зв'язків, з новими звичаями й традиціями, що значно відрізнялися від тих, які вони залишили у себе на батьківщині. Для пристосування переселенців-українців до умов економічного, соціального і культурного розвитку суспільства на новому континенті потрібен був певний час. Саме в цей період адаптації перед іммігрантами стала на-

гальна потреба в об'єднанні їх у певну спільність. І однією з головних ознак формування такої спільності було українське походження, яке підкріплялося єдиною мовою, близькістю культури та звичаїв переселенців із різних регіонів України.

Власне, імміграція кінця XIX — початку XX ст із західноукраїнських земель склала основу для формування українських етнічних груп у США і Канаді. Цьому процесові сприяло утворення однорідних поселень українських іммігрантів у американських штатах Нью-Йорк, Пенсільванія та Нью-Джерсі (тут сконцентрувалося близько 77% усіх українців, що прибули до США) та канадських провінцій Альберта, Саскачеван, Манітоба, де поселялося 3/4 всіх переселенців з України. Такий характер розселення українців першої фази визначила можливість їхнього працевлаштування. Саме у названих штатах були зосереджені центри гірничодобувної, металургійної промисловості, будівництва, які потребували значну кількість робочих рук. Ще не повністю освоєні згадані вище провінції Канади надавали можливість зайнятися західноукраїнському селянству звичною для них роботою у сільському господарстві.

В межах новоутворених етнічних поселень українські іммігранти зберегли свою етнічну самобутність, свої культурні та побутові особливості, інакше кажучи, все те, що пов'язувало їх з батьківщиною. Та обставина, що іммігранти зазнавали дискримінації з боку правлячої англосаксонської верхівки, посилювала тенденцію до об'єднання, і, власне, новоутворені етнічні групи виконували своєрідну роль захисту від насильницької асиміляції. Однак опір вимушеній американізації чи канадизації не означав, що вони стали на шлях консервації побуту, звичаїв, моральних цінностей, нагромаджених історичним досвідом на рідних землях.

Вже у перші десятиліття поселення вихідців з України в Канаді і США виникли різного роду організації, що керували громадсько-політичним життям, були об'єднувачими центрами розрізнених загонів українських іммігрантів.

За М. Настасівським, відомим дослідником української імміграції у США церква стала "найпростішою, найрозумлішою і перш необхідною формою організації".

І хоча в кінці XIX — на початку XX ст у Північній Америці виникали інші соціальні інститути українців (запомогові й професійні товариства, жіночі й молодіжні організації), церква продов-

жувала відігравати значну роль у житті українських етнічних груп.

Якщо вона виконувала роль ідеологічного фактора у формуванні українських етнічних груп, то скажемо, запомогові товариства (особливо на перших стадіях) виступали "фундаторами" їхніх матеріальних засад. Створення таких товариств було викликано браком системи соціального забезпечення країн поселення, а в пізніші часи — її неефективністю щодо переселенців. Завдання запомогових товариств полягало у наданні матеріальної допомоги, в орієнтації та пристосуванні до нових умов праці й життя. З часом соціальна роль запомогових товариств стала помітно змінюватися. Коли минула хвиля масової еміграції за океан, відпала і значна частина функцій союзів зустрічі, розміщення іммігрантів, сприяння в отриманні освіти чи набутті фаху.

За кількістю переселенців згадувані періоди значно поступаються першій фазі масової еміграції. Наприклад, під час другої і третьої фаз у США іммігрувало близько 110 тис осіб, а в Канаду — 100 тис. Причому переважна їхня більшість прибула за океан після Другої світової війни, — "переміщені особи". Для кількісного збільшення українських етнічних груп "переміщені особи" не мали вирішального значення в США вони склали лише 7% осіб українського походження, а в Канаді — до 9%. Проте у суспільно-політичному житті їхня роль була помітною.

З прибуттям до США і Канади повоєнної імміграції практично завершується формування українських етнічних груп у цих країнах. Щоправда, іммігранти українського походження прибувають у Північну Америку з інших країн (наприклад, Аргентини, Бразилії, ФРН), але їхня кількість незначна, вони не мають якогось помітного впливу на процеси формування етнічних груп, як і ті, хто поодинокі прибуває з України.

Від самого початку перебування у країнах Північної Америки іммігранти з України вибудовували своє організаційне життя, прагнучи, з одного боку, адаптуватися до місцевих умов, а з іншого — зберегти свою самобутність. Однією з найпопулярніших форм (поза церквою) організаційного життя українців у США стали страхово-запомогові товариства. 1892 р вихідці із Закарпаття, в основному священики, заснували одне з перших таких формувань "Соєдиненіє греко-католицьких руських братств в Северній Америці". Внаслідок внутрішнього розколу та виходу з нього галичан і

присяжчан останні 22 лютого 1894 р утворили "Руський народний союз" з метою надання допомоги потерпілим, хворим, членам сімей загиблих і т.п. Органом Союзу стала газета "Свобода", яка щоденно виходить і понині є найбільшим українським виданням на Заході. З 1914 р організація має назву "Український народний союз" (УНС). Нині він є найбільшою організацією української громади у США й Канаді (центри — Джерсі-Сіті й Торонто). Крім нього, слід згадати Українську народну поміч (Чикаго—Торонто), Український братський союз (Скрентон—Торонто), Союз українців-католиків "Провидіння" (Філадельфія), які й сьогодні здійснюють досить активну ділову і фінансову діяльність.

В останні два-три десятиліття серед українців намітилася тенденція до організаційного оформлення за етнічно-фаховою ознакою. Приміром, 1979 р утворена Світова репрезентація українських інженерів з центром у Філадельфії. У Чикаго з 1977 р діє Світова федерація українських лікарських товариств, основу якої складає Українське лікарське товариство Північної Америки. До речі, нагадаємо, що в 1990 р свій 3-й конгрес СФУЛТ провела в Україні (Київ—Львів), а 4-ий (1994) — у Дніпропетровську. За таким принципом будують свою роботу Об'єднання українських адвокатів США і Канади, Товариства українських правників у США, Конференція центральних українських академічних професійних товариств, Україно-Американська асоціація Університетських професорів.

Ведучи мову про структуру організованого життя українців у Північній Америці, варто пам'ятати, що в Канаді і США діють численні українські банки, багато з яких користуються федеральними гарантіями системи "Певність", "Будучність", "Самопоміч". У США вони діють у Чикаго, Нью-Йорку, Балтиморі, Філадельфії, Детройті, Пассейку, Джерсі-Сіті (усього кілька десятків), у Канаді — це передовсім Торонто, Монреаль, Вінніпег, Оттава, Квебек, Едмонтон, Скарборо, Саскатун.

Власне, у місцях найбільшої концентрації вихідців з України ряд українців та їхніх нащадків займають не останні місця в банківських сферах обох країн. Про їхній рівень свідчить те, що серед них є працівники таких відомих установ, як Чейз Манхеттен банк і Меллон банк, фінансові менеджери і власники кредитних страхових фірм.

Суттєву роль у тому, що українці в Сполучених Штатах та Канаді мають можливість зберігати свою етнічну специфіку, відіграє шкільне навчання

Насамперед — парафіяльні школи при українських церквах, суботні програми, де українська тематика посідає вагоме місце, недільні школи, які, хоч і зосереджені на релігійній просвіті, часто-густо вводять курси української мови, пісні та історії.

Значний позитивний вплив на збереження української етнічності в Америці мають музеї, зокрема Український музей-архів у Клівленді (США), Село-музей спадщини української культури в Альберті (Канада).

Про те, що культурну спадщину українського народу плекають на американській землі, можна переконатись на прикладі діяльності таких місцевих колективів, як хори "Боян", "Прометей", "Славута", "Сурма", "Троянда", "Ватра", "Дніпро", "Молода думка", танцювальні ансамблі "Байда", "Громоваця", "Червона рута", "Україна" (США), художні колективи "Шумка", "Топак", "Трембіта", "Тагілка", "Полтава" (Канада).

З метою забезпечення спадковості у збереженні традицій танцювального мистецтва, в українських громадах створюються дитячі осередки. Так, 1978 р при центрі св. Володимира й Ольги у Чикаго почала діяти школа балету й народного сценічного танцю, яка об'єднує дітей та молодь усіх віросповідань і різних молодіжних організацій (ПЛАСТ, СУМ, ОДУМ). 1985 р в Чикаго була відкрита школа українського балету.

До справи збереження української ідентичності на Американському континенті безпосередньо причетна преса. Такі газети, як "Гомін України", "Канадійський фермер" (Канада), "Свобода", "Америка" (США) та інші є дійовими чинниками існування української діаспори за океаном.

Українська діаспора в Австралії — наймолодша за часом існування українських поселень у зарубіжному світі. За період з кінця 40-х до середини 60-х рр українська етнічна група зросла від кілька сот до 21424 чол. Вони розселені практично у всіх штатах Австралії. Причому більшість (до 97%) мешкає у містах майже 35% українців осіло у штаті Новий Південний Уельс (адм. центр — Сідней), 32,6 — у штаті Вікторія (Мельбурн), 16,7 — у штаті Південна Австралія (Аделаїда), 7,3 — у штаті Західна Австралія (Перт), 5,8 — у штаті Квінсленд (Брісбен), 1,5 — на території федеральної столиці (Канберра).

Організаційне життя українців в Австралії бере свій початок від 1950 р, коли в Мельбурні на з'їзді представників українських громад було засновано Об'єднання українців в Австралії (ОУА), перейме-

новане 1953 р у Союз українських організацій в Австралії (СУОА) Сьогодні він налічує близько 20 організацій У великих містах українські громади мають свої народні доми, при яких діють мистецькі колективи, наприклад, "Боян" у Сідней, "Гомін" — в Аделаїді

Помітними осередками української етнічності в Австралії є суботні школи (на кінець 80-х рр їх тут налічувалося 12), Центр українських студій університету Маквора (Сідней), Відділення українських студій при університеті Монаш у Мельбурні, газети "Вільна думка" (Сідней) та "Церква і життя" (Мельбурн), а також видавництва "Просвіта", "Ластівка" "Українська книга", "Байда букс"

Українці в країнах Південної Америки

Перші українські сліди у Південній Америці пов'язані ще з XVII—XVIII ст з такими прізвищами, як Баделяк, Возняк, Добрий, Дорошенко Початок масової імміграції у Латинську Америку припадає на кінець XIX ст Серед країн, до котрих прибували українці, були передовсім Аргентина та Бразилія

За певними джерелами, у Бразилії (початком імміграції українців у цю країну вважається 1872 р) на зламі XX ст мешкали понад 47 тис українців За період першої хвилі імміграції (1897—1914) в Аргентині поселилося близько 14 тис чол Уяву про умови існування українських переселенців у Південній Америці дає опис поселень у Бразилії у книзі Ю Федоріва "Історія церкви в Україні" Він, зокрема, звертає увагу на те, що ця країна була чи не найтяжчим з усіх місць нового поселення "перших українців" Нерідко іммігранти опинялися тут у мало або зовсім не заселених пустелях, преріях, бразильських пралісах і селві Осідаючи в майже непридатних для нормального життя місцевостях Південної Америки, кожен український переселенець в Аргентині мав право за досить високими цінами придбати до 50 га "червоної землі", а в Бразилії — значно більше Як бачимо, землі вистачало, але починати слід було "з нуля", тобто з щлини, що, втім, не завадило українцям організувати фермерські господарства Часто-густо, однак, вони поповнювали найбільш верстви населення, влаштовувалися на будівництво залізничних колій, промислових підприємств і портів, наймалися батраками на сезонну роботу до власників кавових

плантацій, поміщиків та на тваринницькі ферми, ставали прислугою у місцевої знаті

Друга хвиля української імміграції до Південної Америки припадає на період між Першою і Другою світовими війнами Імміграція цієї хвилі має свої особливості, які відрізняють її від попередньої Звернемо увагу на такі 1) більш широкий соціально-класовий спектр, 2) відбувається якісна еволюція від суто заробітчанської до т зв колонізаторської імміграції, коли значна частина українців прибуває сюди з намірами осісти на тривалий час і освоювати можливості Аргентини та Бразилії, 3) основний потік українських переселенців спрямовується до Аргентини (у попередній хвилі перевага надавалася Бразилії), куди прибувало від 50 до 60 тис чол, 4) помітне збільшення у складі переселенців інтелгенції, високий рівень політичної свідомості (це зумовлювалося наявністю діячів та симпатиків УНР)

Третя хвиля імміграції українців у ці країни належить до перших повоєнних років, а в наступний період туди приїздили хіба що поодинокі українці, й не стільки з України, скільки з інших країн поселення Головна відмінність цього потоку іммігрантів полягає в тому, що до переселення їх штовхали здебільшого політичні причини Власне, імміграція до Південної Америки у цей час була частиною т зв політичної імміграції

Приплив українців до Аргентини і Бразилії загальмувався і врешті-решт припинився внаслідок економічної кризи 1950—1952 рр Більше того, встановлення політичних диктатур у цих країнах призводило до рееміграції, яка відбувалася у двох напрямках США і Канада та Радянський Союз Правда, близько половини з тих, хто приїхав до СРСР, з часом повернулися назад Втрати від рееміграції, надто серед українців Аргентини, були, однак, компенсовані новим притоком іммігрантів у 50—60-і рр переважно з числа тих, хто спочатку осідав в Уругваї і Парагваї До речі, в повоєнний період вихідці з України починають освоювати ці країни, де згодом формуються українські громади

У країнах Південної Америки впродовж більш як столітнього перебування українців їхні громади виникли й розвивалися в окремих містах і провінціях Буенос-Айрес, Місіонес, Чако, Мендока, Формоса, Ріо-Негро (Аргентина), Парана, Санта-Катаріна, Ко-Гранде-до Суль, Манто-Гросо-до Суль (Бразилія) Переважна більшість представників української діаспори у південноамериканських країнах народилася тут — у Бразилії, на-

приклад, понад 90% За релігійною приналежністю (а цей фактор є дуже важливим для громадського життя українців) 50% в Аргентині — католики східного обряду, 30% — православні, кілька відсотків — євангелісти, решта — “байдужі”, у Бразилі 85% — греко-католики, 4% — православні, 300 чол — євангелісти

Перші роки перебування українців в країнах Південної Америки у плані облаштування життя за нових умов були подібними до таких у США й Канаді. Як правило, церква ставала вагомим об'єднуючим фактором, була найважливішою організацією для українських переселенців. Згодом виникали інші, зокрема мистецькі, просвітні тощо. Скажимо, важливим кроком у збереженні етнічної самобутності було утворення 1924 р. в м. Беріссо (Аргентина) українського драмгуртка “Молода громада”, який пізніше трансформувався у товариство “Просвіта”. Крім центральної управи у столиці країни, нині у провінціях Буенос-Айрес, Місьонес, Чако, Мендоса, Кордоба працює 16 його філій. При товаристві діють “рідні школи”, мистецькі колективи, оселя для відпочинку дітей і молоді “Веселка”.

На 20—30-і рр. припадає поява дрібних приватних підприємств і братств, кооперативів в Аргентині та Бразилі. Власники яких підкреслюють своє українське походження й відповідним чином називають ці формування. Тоді ж починається процес об'єднання українців за фаховою приналежністю, що, приміром, мало місце під час заснування Сплки українських інженерів Аргентини (1931). У 20-х рр. продовжували діяти господарсько-економічні українські організації в Бразилі (на 1914 р. їх нараховувалося 32). В 1922 р. в Порту-Унья, а в 1934 р. — в Куріті утворюється “Український союз”, який з 1938 р. називався “Навчальним сільськогосподарським об'єднанням” і став головним культурним центром українського життя в Бразилі.

В Аргентині досить помітну роль відіграють українські кооперативи. Один з них — “Відродження” має філії в Чеко, Місьонесі, інших місцевостях і нараховував свого часу 5 тис. членів. Значним був фінансовий оборот кооперативу “Фортуна” при товаристві “Просвіта”. При православному братстві св. Покрова в Буенос-Айресі діє кооператив “Тризуб”, а по вул. 24-го листопада в столиці розмістився Союз українських купців, промисловців підприємців та дипломованих спеціалістів.

Чимало українських інтелектуалів залишили

політичний слід в історії громадського життя не лише української спільноти, але й суспільств країн проживання взагалі. Це — професори різних аргентинських та бразильських університетів С. Онацький, О. Борушенко, Б. Галайчук, Ю. Полянський, В. Зінько, В. Бурка, І. Вігоринський, художники, архітектори, скульптори О. Клишко, Ю. Шумлінський, Б. Кульдіна, І. Гриценко, В. Цимбалан.

Особливу роль у збереженні української самобутності відіграє у цих країнах жіноцтво. Підтвердженням цьому служать враження канадського дослідника Я. Рудницького, який згадує в цьому контексті пані Іваницьку, яка працює на радіо, проф. Таурідську, пані Середняк, проф. О. Борушенко, поетесу О. Колодій. Чимала заслуга жінок, зокрема, в тому, що 53-й випуск “Бюлетеня” Інституту пам'яті Курітіби був присвячений життю українців у Бразилі.

Українська громада в Бразилі докладає чимало зусиль, щоб продовжити традиції вивчення української мови, а через неї зберегти свою самобутність і шліфувати її у бразильському оточенні. Перспективи рідної мови діячі української спільноти пов'язують з прийняттям конституційного закону, що дозволяє викладати українську мову в державних школах штату Парана, де мешкає основна маса українців Бразилі.

Українці Західної Європи

Українські поселення з'явилися в країнах Європи у давні часи. В Швеції, Німеччині та Франції 1714 р. певний час перебував гетьман П. Орлик зі своїми прихильниками. А в 70-і рр. минулого століття починається хвиля політичної еміграції українців з Російської імперії до країн Західної Європи (М. Драгоманов). Інший потік української еміграції брав початок у Галичині, Буковині та Закарпатті.

Ще один потік еміграції складався з українців, головним чином з Галичини, Буковини та Закарпаття. Власне з тих, хто в кінці XIX ст. виїжджав тимчасово до західноєвропейських країн на заробітки.

Слід відзначити, що виїзд українців на заробітки в ці країни мав досить-таки обмежений характер, коли ми порівнюємо його з масовою еміграцією до США та Канади. Нерідко окремі групи українців, які мали намір емігрувати на заробітки саме в США або Канаду, змушені були че-

рез брак коштів залишатися, принаймні тимчасово, в Західній Європі

Ще до Першої світової війни невеликі групи українських заробітчан поселилися у Великобританії, Бельгії. На цей же період припадає початок сезонної міграції селян із західно-українських земель у Німеччину (до 75 тис. на рік) і в менших розмірах — у Данію.

Чергова, значно численніша порівняно з попередніми періодами, хвиля політичної еміграції з України припадає на 1919—1920 рр. Європейські країни стали притулком для тих жителів України, котрі не прийняли радянської влади (Наддніпрянина), польського окупаційного режиму (Західна Україна). Кістяк української еміграції склали міністри уряду Української Народної Республіки, її службовці, учасники військових формувань. За кордоном залишилися члени дипломатичних місій УНР, зокрема у Франції, Англії, Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції, Норвегії, Фінляндії тощо. Емігрувала також частина діячів науки і культури, студентської молоді.

Найпомітніший за чисельністю осередок еміграції з України сформувався у Франції за даними зарубіжних джерел, кількість українців у цій країні досягала 40—50 тис. чол.

Після закінчення Першої світової війни українські громади формувалися в основному із військовополонених та іммігрантів, які не приймали ідеологію побудови соціалістичного суспільства в Україні. У міжвоєнний період виникли кількатисячні спільноти з українців у Німеччині та Австрії, значно меншими у кількісному відношенні вони були в Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швейцарії тощо.

Подальший процес української імміграції пов'язаний безпосередньо з ходом і наслідками Другої світової війни. Емігранти цього періоду — переважно "переміщені особи".

За даними Центрального представництва української еміграції (Ашафенбург, Німеччина), наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини знаходилося 177 тис. українців, у тому числі в американській зоні — 104 тис., в англійській — 54 тис., у французькій — 19 тис. У трьох західних окупаційних зонах Австрії проживало 29 тис. українців. Близько 15 тис. українців було розташовано у таборах в Італії.

Перша переселенська хвиля із Західної Німеччини припадає на 1946—1947 рр. За цей період виїхало близько 25 тис. чол., у першу чергу в Англію, Бельгію та Францію. Незначна кількість

українців віком до сорока років емігрувала до Бразилії, Венесуели, Австралії і Канади. У наступні два роки спостерігається активізація виїзду українців із Західної Німеччини. Через деякий час їх кількість, що залишилася на її території, стабілізувалася й становила на кінець 50-х рр. 17 тис. осіб.

У 80-і рр. загальна кількість українців та їхніх нащадків у ФРН подавалася зарубіжними авторами в межах 20 тис., із них майже 9 тис., або 44%, проживає у Баварії.

Внаслідок переселення українців з таборів біженців і "переміщених осіб" з найчисельніших українських колоній на Європейському континенті сформувався ще один осередок у Великобританії. Крім учасників дивізії СС "Галичина" (понад 8 тис. осіб), сюди прибуло близько 6 тис. українців із корпусу польського генерала В. Андерса, а також 21—24 тис. із західних окупаційних зон Німеччини та Австрії. Майже 2 тис. українських жінок з Югославії і Польщі одразу ж по війні приїхало до Великобританії у відповідь на шлюбні оголошення Союзу українців Британії. вважає, що кількість українців у цій країні на середину 80-х рр. становила 35 тис. чол.

Другою західноєвропейською державою, де проживає порівняно багаточисельна колонія українських поселенців, залишається Франція. З урахуванням природного приросту та міграційних процесів на середину 50-х рр. вона нараховувала до 40 тис. осіб. Згодом ця цифра дещо зменшилась і стабілізувалася на рівні 25—30 тис.

Певна частина "переміщених осіб" прибула до Бельгії, Швеції, Данії, Нідерландів, що позначилося на кількісному складі української діаспори у цих країнах. Однак за чисельністю ці громади поступаються українським громадам Німеччини, Франції, Великобританії.

Як і в інших регіонах світу, українці, що мешкають у країнах Західної Європи, прагнули згуртування. Українські організації політичного, релігійного, культурного та наукового плану активно діяли у міжвоєнний період. Могутнім поштовхом для розбудови громадського життя українських поселенців на західноєвропейському терені стало прибуття сюди представників універвської еміграції. У Франції, приміром, вони почали концентруватися навколо Української громади, заснованої в Парижі 1924 р. На початку 20-х рр. великою активністю відзначався віденський осередок української еміграції, де, до речі, до 1924 р. перебував М. Грушевський.

У період після Другої світової війни українці в Західній Європі розбудували досить широку мережу нових громадських організацій та установ, ряд з яких до того ж ще й представляє їхні інтереси в зносинах з властями країн поселення. До таких організацій, приміром, належать Український центральний громадський комітет у Франції, Об'єднання українських робітників у Франції, Центральне представництво української еміграції в Німеччині, Союз австрійців українського походження, Координаційна рада українських організацій Австрії, Союз українців у Британії, Об'єднання українців у Великобританії, Союз українців у Бельгії та ін.

Цій же меті підпорядкована й діяльність багатьох жіночих, молодіжних, професійних, культурологічних і просвітницьких організацій, товариств і об'єднань, початки яких були закладені ще в період перебування українців у таборах для біженців і "переміщених осіб". До них слід передусім віднести Сплку української молоді і Пласт, Об'єднання українських жінок, Об'єднання купців і промисловців, Об'єднання лікарів, Об'єднання українських письменників, Об'єднання митців української сцени, Об'єднання українських музик, Союз українських журналістів тощо. Не всі об'єднання й товариства такого роду витримали випробування часом та нелегкими обставинами існування поза межами батьківщини. Але деякі з них, хай і під новими назвами, продовжують діяти й понині в багатьох країнах Західної Європи.

До збереження української етнічності в Західній Європі чимало зусиль докладають художньо-мистецькі колективи, скажімо, "Гомін", "Орлик", "Заграва", "Боян" (Великобританія), "Степ", "Запорожці" (Франція) та преса, як-от "Шлях Перемоги", "Християнський голос" (Німеччина), "Українське слово" (Париж), "Українська думка" (Великобританія).

Українці у Східній і Південно-Східній Європі

Українські етнічні групи в Польщі, Румунії, Угорщині, Чехії та Словаччині належать до автохтонних, або, іншими словами, корінних. На історичних землях, які входять нині до складу цих держав, предки українців проживали споконвіку. У Польщі, приміром, — це Бойківщина, Лемківщина, Підляшшя, Холмщина і Надсяння.

Якщо за точку відліку взяти новітні часи, то до-

ля українського населення у східноєвропейських країнах нерідко складалася досить драматично, а то й трагічно. Так, 1947 р. в результаті здійснення тодішнім польським урядом операції "Вісла" майже 150 тис. українців насильницьким шляхом були виселені з їхніх (південно-східних) земель й розкидані по всіх польських територіях. Мотивувалося це тим, що українське населення становило матеріальну і людську базу Української повстанської армії (УПА).

Відтоді основна маса українського населення живе на західних і особливо північних територіях Польщі — Ольштинському, Гданському, Кошалінському та Вроцлавському воєводствах. Точних даних щодо їхньої кількості немає. За відомостями Об'єднання українців у Польщі (ОУП), там проживає від 250 до 500 тис. Офіційна ж польська статистика подає чисельність українців в межах 150—250.

Основними місцевостями розселення українців у Румунії є Сучавський та Марамуреський повіти, котрі межують відповідно з Чернівецькою і Закарпатською областями України. Крім того, українці в цій державі компактно проживають у Банаті (на південному заході) та Добруджі (на південному сході). До Банату — території нинішньої Румунії, українці потрапили в ході міграційних процесів в Австрійській (потім Австро-Угорській) імперії у XVIII—XIX ст. Це були переселенці із Закарпаття та Галичини. У Добруджі українці з'явилися наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Потрапили вони туди внаслідок переслідування російським царизмом після зруйнування Запорозької Січі.

Надто важко визначити кількість українського населення в Румунії. У джерелах наводяться цифри 50, 70, 100, 120, а то й 800 тис. І це не випадково. Ще донедавна урядова національна політика в Румунії, як, до речі, і в Польщі, базувалася на концепції однаціональної держави, що примушувало етнічні меншини зрікатися рідного кореня.

Щодо Угорщини, то, за неофіційними відомостями, тут налічується приблизно 3 тис. осіб українського походження. Це здебільшого автохтони в північно-східній частині країни, вздовж середньої течії Тиси, а також жителі деяких міст, зокрема Будапешта. Значна кількість українців-русинів протягом століть асимілювалася.

З давніх-давен проживають українці-русини на території Східної Словаччини. І сьогодні місцями їхнього найбільшого скупчення є міста і села цього краю: Гуменне, Бардів, Стара Любовня, Кошице

тощо Традиційним центром українського громадсько-культурного життя є Пряшів, де проживає понад 2 тис українців Загалом на території Словаччини, за офіційною статистикою (1980), проживає понад 39 тис українців, в Чехії — трохи більше 15 тис Слід, однак, зауважити, що, згідно з іншими даними, на території колишньої Чехо-Словаччини налічувалося від 100 до 200 тис українців

Майже 250 років тому з'явилися перші українські поселенці в межах донедавна цілісної ще Югославії Це були вихідці з Пряшівщини та Закарпаття Вони осіли в історичній області Бачка на території, яку тепер займає Воєводина Основним центром їхнього поселення стало с Керестур, яке згодом одержало назву Руський Керестур Переселенцями були переважно карпатські лісоруби і вівчари, котрі прагнули створити власне господарство, але через брак землі не могли цього зробити на батьківщині Характерно, що нащадки вихідців із Закарпаття і нині вважають себе русинами, котрі мають дещо відмінні від решти українців етнолінгвістичні та етнографічні ознаки Пізніші ж переселенці, а ними були, зокрема, селяни із Східної Галичини, без будь-яких застережень пов'язують себе саме з українським походженням За даними перепису населення 1981 р, русинів у республіках Югославії нараховувалося понад 23 тис, а українців — близько 13 тис

Останнім часом помітно активізувалося громадське життя українців у країнах Східної Європи Це сталося насамперед завдяки демократичним перетворенням, які там відбулися Так, у Польщі громадські організації етнічних меншин, у тому числі українські, вийшли з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ Ними тепер опікується відомство культури і мистецтва При польському парламенті діє комісія національних меншин та етнічних груп У цьому контексті слід, зокрема, розглядати засудження в лютому 1990 р на надзвичайному з'їзді Українського суспільно-культурного товариства горезвісної операції "Вісла" З'їзд поклав початок діяльності нової громадської організації — Об'єднання українців у Польщі До нього вийшли особи українського походження незалежно від їхніх політичних поглядів, релігійних вірувань та соціального стану

В інших країнах Східної та Південно-Східної Європи інтереси українського населення представляють і захищають такі організації, як Союз українців у Румунії, Союз русинів-українців у Воєводині тощо Втім, не всі вони переживають нині

крайні часи В Словаччині та колишній Югославії, приміром, на початку 90-х рр знову далися взнаки спроби до розмежування, у тому числі організаційного, між русинами і українцями Щоправда, на середину 90-х рр намітилися тенденції до подолання цих негативних явищ у житті українських громад цього регіону

В країнах Східної та Південно-Східної Європи збереженню української етнічності сприяє діяльність мистецьких колективів (хор "Журавлі" — Польща, танцювальний ансамбль "Пульс" — Словаччина, осередок української культури у Свиднику (Словаччина), а також преса ("Наше слово" — Польща, "Нове життя", "Дукля", "Дружно вперед" — Словаччина, "Український вісник", "Наш голос" — Румунія) У Румунії, здається, вже стає традицією проведення фестивалів української пісні та музики

Українці східної діаспори

Міграцію українців на території, які склали Російську імперію, а згодом — Радянський Союз можна розділити на кілька етапів 1) до XIX ст, 2) кінець XIX — початок XX ст, 3) середина 20 — початок 40-х рр, 4) 40-і — початок 90-х рр

На першому відтинку часу найпомітнішими переміщеннями українців за межі території, яка тепер утворює Українську державу, були такі а) у XV—XVI ст, зокрема у зв'язку з боротьбою між Великим князівством Литовським та Московією за українські землі У цей період на Курщині і Воронежчині оселилися українці з Чернігівщини, б) під час Визвольної війни під проводом Б Хмельницького й після підписання договору 1654 р Вже з другої половини XVII ст у Москві формується українська колонія Варто зазначити, що в цей час має місце такий феномен, як інтелектуальна еміграція в 1645 р до Москви переїхало понад 30 вчених, у 1652 р — 12 співаків, в) XVIII ст відзначалося тим, що до Російської імперії прибували українські козаки (особливо після заборони Катериною II Запорозької Січі) та діячі мистецтва й культури Наприкінці XVIII ст, крім Москви, помітні осідки українства виникають у Центрально-Землеробському районі, Нижньому Поволжі та на Північному Кавказі (у Ставропольській губ, наприклад, частка українців у XIX ст становила 18,6%)

Другий етап характеризується освоєнням нових

місць переселення. Це насамперед Сибір, Далекий Схід, Казахстан та Середня Азія. Впродовж двох десятиліть кількість вихідців із України зростає у названих регіонах на кілька відсотків (наприклад, у Казахстані та Середній Азії з 1,3 до 7,1%).

У наступні етапи особливо помітний слід у переселенських рухах залишили кампанії розкуркулення українського селянства (20—30-і рр.) та депортація учасників боротьби проти радянського режиму на західноукраїнських землях й членів їхніх сімей. На 1 березня 1945 р. з 6 західних областей було виселено близько 18 тис. чол. (члени підпілля ОУН), тих, хто ухилився від служби у Червоній армії — понад 13 тис. (станом на 1 червня 1945). Згодом українці емігрували в різні регіони колишнього Радянського Союзу під час т. зв. кампаній освоєння ширинних земель, російського Нечорнозем'я, Тюмені, у складі робочої сили, яка спрямовувалася, зокрема, в країни Прибалтики після їхнього приєднання до СРСР.

Таким чином, завершилося формування українських поселень на схід, південний схід та північний захід від України. За переписом 1989 р. у 30 містах краях, областях, автономних республіках та автономних округах колишнього СРСР українці становили від 4,7 до 17,5% всього їхнього населення. Цілком очевидно, що, у зв'язку із зростанням етнічної самосвідомості українців за межами України (останнє стимулював процес побудови незалежної Української держави), ці цифри за минулі три роки змінилися, у бік збільшення. За концентрацією українців у Росії та інших колишніх республіках СРСР виділяються такі регіони: Чукотський автономний округ (17,5% від всього населення), Ямало-Ненецький автономний округ (17,5), Кустанайська обл. (17,2), Магаданська обл. (15,8), Республіка Молдова (13,8), Тургайська обл. (12,9), Актюбінська обл. (11,9), Ханті-Мансійський автономний округ (11,7), Павлодарська обл. (10,3), м. Мурманськ (9,2), Тюменська обл. (8,4), Приморський край (8,2), Єврейська автономна обл. (7,4), Якутія (7,1), Казахстан (5,4), м. Рига (5,8), м. Таллінн (4,8).

Зберігати українську етнічність у російськомовному оточенні було непросто, зважаючи на русифікаторську політику Російської імперії, а пізніше Радянського Союзу. Про острівки цієї етнічності можна говорити стосовно 20—30-х рр. Скажімо, на Кубані у 1925 р. було 125 українських шкіл, а в 1926 р. їх працювало понад 600, де навчалися 24 тис. учнів. Вивчати українську мову

можна було й у 3070 українських школах Казахстану (1932). На той час 166 тис. дітей навчалися в українських школах, де працювали понад 2 тис. учителів. До того ж, у цьому регіоні функціонували кілька педагогічних технікумів. Поза межами України на сході у згаданий період виходили кілька українських газет — три в Казахстані та одна в Хабаровську з досить промовистою назвою "Соціалістична перебудова". Для порівняння стану речей з виданням українських газет в інших країнах наведемо такі дані (на 1934) — у світі виходило 609 українських газет, із них в УРСР — 386, на українських землях, що входили до складу Польщі, — 120, на українських землях, що входили до складу Чехо-Словаччини, — 12, на українських землях, що входили до складу Румунії, — 7. Українська еміграція в Європі видавала 48 газет, а українська еміграція в Америці та в Азії — 36.

Власне кажучи, школи та преса були на той час головними чинниками збереження української ідентичності на терені Радянського Союзу, й то лише короткий час. Згодом і вони зникають, єдиним джерелом українськості в російському докльмі залишалася сім'я, де через пісню в побуті плекалися традиції українського народу.

Сьогодні доводиться практично починати з нуля відродження української етнічності на терені колишнього Радянського Союзу. Зовнішні чинники певною мірою сприяють цьому процесові, передовсім йдеться про виникнення нових незалежних держав й початки демократизації суспільств нових країн. Про відродження етнічності українців східної діаспори свідчить діяльність близько 120 їхніх товариств (на жовтень 1994), функціонування 25 недільних шкіл (щоправда, на великих просторах працює лише дві державні українські школи — в Акмолі (Казахстан) та у Ризі, українська етнічність підтримується також завдяки 12 періодичним і неперіодичним газетам, 3 постійним (Таллінн, Нижньовартівськ, Кишинів) та 20 спорадичним радіопередачам. Безумовно, за таких умов не може бути й мови про задоволення потреб етнокультурного розвитку українців, які мешкають у країнах колишнього СРСР. Перспективи в цьому плані залежать від того, наскільки справжні демократи будуть у цих країнах й яким чином Україна зможе захищати права українських етнічних меншин поза її межами.

Українська діаспора та Україна

Характер зв'язків зарубіжних українців з батьківською землею залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів, насамперед від суспільно-політичної ситуації в країнах поселення і в Україні, позицій різних поколінь української діаспори. Та, незважаючи на перипетії історії, українські поселенці в західному світі, зокрема за океаном, завжди прагнули до зріднення з землею, яку полишили перші емігранти і яку не бачила більшість їхніх нащадків. Скажімо, понад 80% канадських українців народжені у Канаді. Це прагнення відбилосся у рухах солідарності й допомоги українському народові. Вони були започатковані ще у перші десятиліття перебування в діаспорі. Так, 1906 р у Вінніпезі під час проведення традиційних щорічних шевченківських свят, які, до речі, мають місце і сьогодні, були зібрані кошти в т зв "Бойовий фонд" і передані землякам "старого краю". Водночас український часопис США "Свобода" розгорнув кампанію щодо збирання коштів для політичних партій Галичини. 1913 р українці в Канаді та США розпочали збір коштів на підтримку українських шкіл Східної Галичини. За короткий час в Канаді було зібрано 5,6 тис доларів, а в Сполучених Штатах — 9,4 тис. В 1908 і 1910 рр по всій Канаді українці започаткували могутню кампанію солідарності з визвольною боротьбою своїх земляків.

Окрема сторінка в літописі українців у США і Канаді — підтримка Лютневої революції 1917 р в Росії та Україні. За тисячі кілометрів, в чужому, не завжди дружньому оточенні, вони з неослабною увагою прислухалися до вісток, що просочувалися через океан, про події 1917 р. Українські поселенці в Канаді та США вірили, що перемога над царизмом відкриє широкі можливості для вільного розвитку українського народу. Цим пояснюється і підтримка ними жовтневого перевороту 1917 р та соціалістичних ідей. Через десятки років стане зрозумілим сподівання зарубіжних українців не справдилися, а тоді більшість з них, мабуть, щиро вірила в те, що соціалізм принесе жадану свободу, незалежність і щастя. Вітаючи визволення українського та інших народів Росії з-під ярма царського самодержавства, вони висловлювали надію, що вільний український народ допоможе трудящим Західної України об'єднатися в єдиній державі.

З новою силою рух солідарності проявився під

час голоду в Росії на початку 20-х рр. Українські робітники і фермери Канади, допомагаючи голодуючим Поволжя, одночасно збирали кошти і для голодуючих України. Для них було зібрано понад 10 тис доларів. Таку ж суму збрали й українці Сполучених Штатів.

Головним регіоном, куди спрямовувалася допомога української діаспори, була, звичайно ж, Західна Україна. Зарубіжні українці з неослабною увагою слідували за національно-визвольною боротьбою своїх земляків. І своїм обов'язком вважали надання їм матеріальної та моральної підтримки. З цією метою 1922 р в Канаді був створений Український робітничо-фермерський комітет за визволення Східної Галичини. Його першою акцією стала кампанія по збиранню коштів для допомоги політ'язням та їхнім родинам.

З особливою силою міжнародна солідарність з народом нашої країни виявилася в роки Великої Вітчизняної війни. Одними з перших у рух солідарності включилися українські канадці, організовуючи комітети допомоги Батьківщині. Українське товариство допомоги Батьківщині (УТДБ) в Канаді було утворено вже 26 червня 1941 р. Його відділення розпочали активну діяльність по всій країні.

Документи свідчать, що в Канаді й США не було жодної акції солідарності, в якій би не брали участь українці, а в багатьох випадках вони виступили їхніми ініціаторами.

Отже, українська діаспора, передусім у Канаді та США, вписала у свою історію яскраві сторінки солідарності з колишньою батьківщиною. В скрутні часи українські іммігранти та їхні нащадки були поруч з народом, від якого пішло їхнє коріння. Знаємо, як вболівали вони за долю України, допомагали на початку ХХ ст, в 20—40-і рр. Про це з захопленням писала радянська преса. Та коли звернутися до вітчизняної наукової літератури і публіцистики 50-х — середини 80-х рр, то в цей період зарубіжні українці нібито й перестали думати про Україну. Щоправда, інколи в нашій пресі все ж таки цитувалися схвальні відгуки про Україну окремих осіб чи представників офіційних делегацій, які відвідували нашу республіку. Водночас замовчувалося те, що в повоєнний період серед української діаспори існував рух солідарності й іншого характеру. Це була солідарність не з країною, а з тими людьми в Україні, які боролися проти тоталітарного режиму й постраждали від нього. Учасниками цього руху, як правило, були представники повоєнної імміграції, які критично ставилися до

“побудови соціалізму” на українській землі й до “успіхів”, досягнутих на цьому шляху

Переломною подією у зв'язках діаспори з Україною стала Чорнобильська катастрофа. Біда болем обізвалася в серцях зарубіжних українців. Вже того ж 1986 р. лтак, споряджений усім необхідним для потерпілих від аварії, взяв курс із США на Москву (на той час ще не існувало прямої авіалінії з Києвом). На жаль, в Україну цей вантаж із столиці колишнього СРСР так і не потрапив.

Проголошення Акта про незалежність України 24 серпня 1991 р. викликало не тільки радісне піднесення в середовищі української діаспори, але й зміщило її надії на те, що цього разу справа побудови самостійної демократичної Української держави буде доведена до кінця. У всіх країнах, де проживають українці та їхні нащадки, цей акт відзначався як найбільше свято. Принципова позиція зарубіжних українців щодо державотворчих процесів в Україні, підтримка діаспорою цих процесів проявилася і під час першого візиту офіційної української делегації на чолі з Л. Кравчуком до Канади та США у вересні 1991 р. Ще напередодні візиту президія секретаріату Світового конгресу вільних українців виступила із спеціальним зверненням, в якому закликала українську спільноту Північної Америки виявити делегації традиційну українську гостинність і належну пошану та визнання за проголошення України незалежною державою.

Окремої уваги заслуговує питання культурних зв'язків діаспори з Україною. Незважаючи на досить гостру боротьбу між різними політичними силами в середовищі зарубіжних українців щодо доцільності чи недоцільності культурних контактів з Радянською Україною, такі контакти практично не припинялися ніколи. Спочатку вони були опосередкованими — через збереження культурної спадщини українського народу, відзначення в країнах поселення визначних дат його історії, популяризацію творів дожовтневих українських письменників і поетів тощо. Починаючи з перших повоєнних років, можна вже говорити про безпосередні культурні зв'язки української громади, зокрема в Канаді, з Україною. 1946 р. в цю країну прибула делегація митців України — народні артисти З. Гайдай, І. Паторжинський, поет А. Малишко. Вони взяли участь у фестивалі української музики, пісні і танцю. У різний час Канаду відвідували заслужений український державний хор ім. Г. Верьовки, заслужений державний академічний ансамбль

танцю ім. П. Вірського, заслужена хорово-капелна “Трембіта”, окремі виконавці з України.

Та довгий час цей зв'язок був, в основному, одностороннім — у напрямку Канади і США. 80-і рр. стали в цьому плані певною мірою переломними. Сьогодні ж ми маємо змогу познайомитися з виступами представників діаспори на українській сцені, їхня майстерність з усією виразністю засвідчує, як можна не лише зберігати національну пісню, танок далеко від землі походження батьків, нерідко в багатосторонній країні, але й плекати, розвивати їх.

Скажімо, велике враження на глядачів справив самодіяльний ансамбль ім. Т. Шевченка з Канади (1989 р.), танцювальний ансамбль “Шумка” з Канади познайомив зі своєю творчістю жителів Києва, Львова, Івано-Франківська, вперше в Україну одержали змогу приїхати відомі у всій Канаді і за її межами, але, на жаль, незнані у нас, торонтські художні колективи жіночий хор “Левада” чоловічий “Оріон”, оркестр “Авангард”, такі широко відомі мистецькі колективи й окремі виконавці з діаспори, як капела бандуристів ім. Т. Шевченка (США), чоловічий хор “Бурлаки” і жіночий “Веснівка” (Канада), окремі виконавці. До речі, концертно-виконавська діяльність капели бандуристів із Сполучених Штатів 1992 р. відзначена Державною премією України ім. Т. Шевченка.

Аналізуючи процес взаємодії української діаспори та етнополітичного ренесансу в Україні, вже сьогодні можна виділити дві групи факторів, що суттєво впливають на її характер. Перша — це ті, що стимулюють цю взаємодію, друга група факторів стримує її. До першої групи варто віднести а) становлення нового мислення у міжнародних відносинах, що відкрило нові канали для безпосередніх контактів між представниками ядра українського етносу та тих його частин, які перебувають за межами України, б) поступова деідеологізація суспільно-економічного життя в Україні, що дозволяє зняти класово-партійні бар'єри у спілкуванні українців з представниками української діаспори. Наслідком попереднього поділу українців у західному світі на “прогресивних” і “реакційних” було те, що контакти з Україною обмежувались першою категорією. “Комуністична” солідарність з режимами у колишніх “соціалістичних” країнах Європи також не дозволяла опікуватися незавидною долею українців, які мешкають у цих державах, оскільки це могло призвести до напруженості у стосунках між ними і Радянським Союзом. Такий підхід на довгий

час позбавив можливості порозуміння між різними частинами українського етносу, в) проведення спільних заходів за участю українців з різних країн світу — їхня роль визначається об'єднанням зусиль етнічно свідомих осіб українського походження у збереженні української етнічності в сучасному світі, що є базою для взаємодії представників різних частин етносу. Особливого значення у цьому контексті набули 1-й Форум української діаспори, який відбувся у серпні 1990 р у Варшаві та Білому Борі (Польща), 1-й Форум представників східної діаспори (Київ, січень 1992) та Всесвітній форум (Київ, серпень 1992).

Серед факторів, які можуть стримати взаємодію української діаспори та етнополітичного ренесансу, вагомими є такі: а) полетнічність населення України. Завважимо, що етнічні спільноти аж ніяк не є перешкодою на шляху взаємодії, однак невіршеність деяких їхніх проблем у рамках українського етнополітичного організму може її стримувати. Цей фактор був би на руку тим силам, котрі не зацікавлені у збереженні безконфліктної ситуації в міжетнічних стосунках в Україні, у розбудові її незалежності й хотіли б стимулювати настрої відновлення імперського центру. Тому, дбаючи про умови етнополітичного ренесансу українців, обов'язково потрібно створювати відповідні умови для ренесансу інших етнічних спільнот. Досвід вирішення проблем у міжетнічних стосунках в демократичних суспільствах може знадобитися у вдосконаленні міжетнічних відносин в Україні. І саме представники діаспори з Канади, Сполучених Штатів, Німеччини, Франції у процесі взаємодії з українцями, а також і з вихідцями з інших меншин можуть поділитися цим досвідом, б) повільність демократичних перетворень, особливо у сфері економіки, в Україні та в інших державах Радянського Союзу, оскільки за таких умов взаємодія реалізується не повністю, в) ідея федеративного устрою України, яка побудована на еkleктичних засадах, де зміщуються етнографічні й економічні ознаки розвитку різних регіонів нашої країни. Вона здатна спричинити обмеження зони взаємодії, в основному, з регіонами колишнього масового переселення українців за океан та чітку регіоналізацію стосунків, до чого можуть призвести концепції особливого

статусу того чи іншого регіону України.

Оцінюючи значення названих вище факторів у взаємодії української діаспори й етнополітичного ренесансу в Україні, варто мати на увазі ще одну обставину, як на наш погляд, досить важливу — співвідношення фаз етнічного відродження для різних частин українського етносу. Найефективнішою взаємодія виявляється тоді, коли ці фази співпадають. У нашому випадку ситуація дещо інша в Україні ми спостерігаємо бурхливий, принаймні порівняно з попередніми періодами, спалах етнічного ренесансу, для українців Південно-Східної Європи цей процес лише розпочався після змін режимів, для частин українського етносу, які знаходяться в полетнічних країнах західного світу, за нашими висновками, пік етнічного ренесансу минає, оскільки він співпадає з етнічним ренесансом, властивим для країн поселення, що з найбільшою силою виявився в 70—на початку 80-х рр. Врахування цієї обставини дозволить уникнути спрощеного, уніфікованого підходу до можливостей об'єднання українців у сучасному світі, передовсім духовного, на етнічній основі.

Важливу роль у цьому плані мають відіграти ті заходи, які здійснює українська держава у рамках своєї етнополітики, зокрема щодо зарубіжних українців. Варто сказати, що сьогодні формується правова база, яка регламентує стосунки держави і української діаспори. Передовсім йдеться про Державну програму "Українська діаспора до 2000 року", яка прийнята у січні 1996 р, та угоди з питань забезпечення прав національних меншин, які Україна підписала з Литвою, Молдовою, а також підготовлені проекти таких угод з Росією, Естонією, Латвією, Казахстаном та іншими країнами Півдню у вирішенні проблем українців є робота трьох міжурядових змішаних комісій з питань національних меншин — українсько-угорська та українсько-словацька, українсько-литовська. Сьогодні йде формування ще двох комісій — українсько-польської, українсько-румунської.

Ці фактори, а також як і 11-й Всесвітній форум українців, котрий відбувся 21-24 серпня 1997 року, стануть вагомим консолідуючим чинником різних глок українського етносу.

Рекомендована
література*

- 1 Апанович О Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі — К, 1993
- 2 Багалій Д. Нарис історії України — К, 1994
- 3 Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953—1985 рр. - Львів, 1992
- 4 Баран В. Україна 1950—1960-х рр. еволюція тоталітарної системи. К, 1996
- 5 Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян — К, 1991
- 6 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. Кн 1-2 — К, 1994
- 7 Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадянському житті України 1884—1939, К, 1995
- 8 Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан — К, 1994
- 9 Борисенко В. Курс української історії. К, 1997
- 10 Брайчевський М. Вступ до історичної науки. Навч. посібник — К, 1995
- 11 Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939) — Ужгород, 1993
- 12 Верстюк В. Махновщина — К, 1992
- 13 Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник — К, 1995
- 14 Винокур О., Трубочанинов С. Давня і середньовічна історія України — К, 1996
- 15 Володарі гетьманської булави. Історичні портрети — К, 1994

* Показчик сь гаданий С В Кульчицьким

- 16 Волковинський В Нестор Махно
Легенди і реальність — К, 1994
- 17 Гарань О Убити дракона. З історії Руху
та нових партій України — К, 1993
- 18 Голобуцький В Запорозьке козацтво
— К, 1994
- 19 Головченко В Від "Самостійності України"
до Союзу визволення України — Харків, 1996
- 20 Голод 1921—1923 років в Україні. Збірн
докум і матеріалів — К, 1993
- 21 Голод в Україні 1946—1947
Документи і матеріали — К, Нью-Йорк, 1996
- 22 Грицак Я Нарис історії України
Формування модерної української нації
XIX-XX століття — К, 1996
- 23 Грушевський М Історія України—Руси
В 11тт, 12кн — К, 1991—1998
- 24 Грушевський М Очерк історії
українського народу — К, 1991
- 25 Гуржій О Українська козацька держава
в другій половині XVIII ст кордони, населення,
право — К, 1996
- 26 Давня історія України Кн 1—2
— К, 1994, 1995
- 27 Даниленко В, Касьянов Г, Кульчицький
С Сталінізм на Україні (20—30-ті роки)
— К, Едмонтон, 1991
- 28 Донцов Д Історія розвитку української
державної ідеї — К, 1991
- 29 Дорошенко Д Нарис історії України
Т1—2 — К, 1991
- 30 Дорошенко Д Огляд української
історіографії — К, 1996
- 31 Етнічний довідник Національні меншини
в Україні К, 1996
- 32 Єсельчик С Пробудження нації
До концепції історії українського національного
руху другої половини XIX ст
Мельбурн, 1994
- 33 Жуковський А, Субтельний О Нарис
історії України — Львів, 1993
- 34 Залізник Л Нариси стародавньої історії
України — К, 1994
- 35 Заставний Ф Українська діаспора
Розселення українців у зарубіжних країнах
— Львів, 1991
- 36 Зинченко А Визволитися вірою
Життя і діяння митрополита Василя Липківського
К, 1997
- 37 Єфименко О Історія України та її народу
— К, 1992
- 38 Ісаєвич Я Україна давня і нова
Народ, релігія, культура Львів, 1996
- 39 Історія Академії наук України
1918—1993 — К, 1994
- 40 Історія України — Львів, 1996
- 41 Історія України Курс лекцій у двох книгах
— К, 1992
- 42 Історія України в особах IX-XVIII ст
— К, 1993
- 43 Історія України в особах XIX-XX ст
— К, 1995
- 44 Історія України в особах
Литовсько-польська доба К, 1997
- 45 Історія українського війська Т1
— Львів, 1992 Т2 — Львів, 1996
- 46 Касьянов Г Незгодні українська
інтелігенція в русі опору 1960—80-х років
— К, 1995
- 47 Касьянов Г Українська інтелігенція
1920-х—30-х років соціальний портрет
та історична доля — К, 1992
- 48 Касьянов Г Українська інтелігенція
на рубежі XIX-XX століть
Соціально-політичний портрет — К, 1993
- 49 Касьянов Г, Даниленко В Сталінізм
і українська інтелігенція (20—30-ті рр)
— К, 1991
- 50 Коваль М В Україна 1939—1945
Маловідомі і непрочитані сторінки історії
— К, 1995
- 51 Когут З Російський централізм і
українська автономія Ликвідація Гетьманщини
(1760—1830) — К, 1996
- 52 Колективізація і голод на Україні
(1929—1933) Збірн докум і матеріалів
— К, 1993
- 53 Конквест Р Жнива скорботи
Радянська колективізація і голодомор
— К, 1993
- 54 Конституційні акти України
1917—1920 — К, 1992
- 55 Коринний Н Н Переяславская земля.
X—первая половина XIII века, К 1992
- 56 Косик В Україна і Німеччина
в другій світовій війні — Париж, Нью-Йорк,
Львів, 1993
- 57 Костомаров М Історія України
в життєписах визначніших її діячів
— К, 1991
- 58 Котляр М Історія України в особах
Давньоруська держава — К, 1996

- 59 Котляр М Ф Русь язичницька
Біля витоків східнослов'янської цивілізації
— К, 1993
- 60 Котляр М, Кульчицький С
Довідник з історії України — К, 1996
- 61 Котляр М, Кульчицький С
Шляхами віків довідник з історії України
— К, 1993
- 62 Котляр М, Смолий В,
Історія в життєписах — К, 1994
- 63 Крип'якевич І Історія України
— Львів, 1992
- 64 Кутуток М Галичина сторінки історії
Нарис суспільно-політичного руху
(XIX ст — 1939) Івано-Франківськ, 1993
- 65 Культура українського народу
Навчальн посібник — К, 1994
- 66 Кульчицький С Комунізм в Україні
перше десятиріччя (1919—1928) — К, 1996
- 67 Кульчицький С Ціна “великого
перелому” — К, 1991
- 68 Кульчицький С В, Коваль М В,
Курносів Ю О Історія України Част 1—2
Для 10-го і 11-го кл середньої школи
— К, 1994
- 69 Леп'яко С Козацькі війни кінця XVI ст.
в Україні Чернівці 1996
- 70 Лисяк-Рудницький І Історичні есе
Т 1—2 — К, 1994
- 71 Литвин В Політична арена України
дійові особи та виконавці — К 1994
- 72 Литвин В М
Україна політика, політики, власть
— К 1997
- 73 Литвин М, Науменко К
Історія галицького стрілецтва — Львів, 1991
- 74 Литвин М Науменко К Історія ЗУНР
— Львів, 1995
- 75 Лихолобова З Г Сталінський тоталітарний
режим та політичні репресії кінця 30-х років
в Україні Донецьк, 1996
- 76 Малик Я Впровадження радянського
режиму в українському селі (1919—1920)
— Львів, 1996
- 77 Малик Я Тоталітаризм в українському
селі Перша спроба впровадження
(жовтень 1917 — березень 1918 рр)
— Львів, 1996
- 78 Морочко В І Українська селянська
кооперація Історико-теоретичний аспект
(1861—1929 рр) К, 1995
- 79 Минуле України відновлені сторінки
— К, 1991
- 80 Мицик Ю Джерела з історії національно-
визвольної війни українського народу середини
XVII ст — Дніпропетровськ, 1996
- 81 Моця О П Населення південноруських
земель IX—XIII ст К, 1993
- 82 Моця О, Ричка В Київська Русь
від язичництва до християнства — К, 1996
- 83 Муковський І Т, Лисенко О Є Звитяга
і жертвність Українці на фронтах другої світової
війни К, 1997
- 84 Нагаєвський І Історія української держави
XX ст — К, 1994
- 85 Наливайко Д Козацька християнська
республіка К, 1992
- 86 Нариси з історії Закарпаття
Т 1—2 Ужгород, 1993, 1995
- 87 Нариси з історії українського
національного руху К, 1994
- 88 Національні відносини в Україні
у XX ст Збірн док і матер — К, 1994
- 89 Нічик В М, Литвинов В Д, Стратій
Я М Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні
К, 1991
- 90 Огінко І Історія українського друкарства
— К, 1994
- 91 Павленко Ю, Храмов Ю Українська
державність у 1917—1919 рр — К 1995
- 92 Павлюк О Боротьба України
за незалежність і політика США (1917—1923)
— К, 1996
- 93 Пащенко В О Держава і православ'я
в Україні 20—30-ті роки XX ст — К, 1993
- 94 Петров В Походження українського
народу — К, 1992
- 95 Підкова І, Шуст Р Довідник з історії
України Ч 1—2 Львів, 1994
- 96 Пиріг Р Я Життя Михайла Грушевського
Останнє десятиліття (1924—1934)
— К, 1993
- 97 Половець В М Кооперативний рух
в Лівобережній Україні (1861—1917 рр)
— Чернівці, 1996
- 98 Полонська-Василенко Н Історія України
— Т 1—2 — К, 1995
- 99 Пристайко В Шаповал Ю
Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД
Трагічне десятиліття 1924—1934 — К, 1996
- 100 Пристайко В, Шаповал Ю Справа
“Співки визволення України” — К, 1995

- 101 Реєнт О. Українська революція — К., 1996
- 102 Рибалка І Історія України Ч 1 — Харків, 1995, Ч 2 — Харків, 1997
- 103 Рубльов О С., Черченко Ю А. Сталинщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20—50-і рр. ХХ ст. — К., 1994.
- 104 Сарбей В Г. Історія України ХІХ — поч. ХХ ст. Для 9-го кл. середньої школи — К., 1994
105. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу — К., 1993
106. Сергєнко Г Я., Смолий В А. Історія України Для 7—9-го кл. середньої школи — К., 1995
107. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції — К., 1993
108. Смолий В., Гуржий О. Як і коли почала формуватися українська нація — К., 1991
109. Смолий В А., Степанков В С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності — К., 1994
110. Смолий В А., Степанков В С. Богдан Хмельницький — К., 1995
111. Смолий В А., Степанков В С. Українська державна ідея — К., 1997
112. Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя — К., 1992
113. Субтельний О. Україна: історія — К., 1993.
114. Терещенко Ю. Україна і європейський світ — К., 1996
115. Толочко А. Князь в Древней Руси. Власть, собственность, идеология — К., 1992
116. Толочко П. Київська Русь. — К., 1996
117. Толочко П П. Летописи Київської Руси. — К., 1994
118. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939—1945) — Львів, 1995.
119. Трошинський В П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище — К., 1994
120. Турченко Ф Г. Новітня історія України. Для 10-го кл. середньої школи — К., 1995
121. Турченко Ф Г., Панченко П П., Тимченко С М. Новітня історія України. Для 11-го кл. середньої школи — К., 1995
122. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства — К., 1994
123. Українська державність у ХХ столітті. — К., 1996
124. Українська ідея. Історичний нарис — К., 1995
125. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали Т 1 — К., 1996, т 2 — К., 1997
126. Українська народність. Нарис соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990
127. Уляновський В., Крижанівський О., Плохий С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. — К., 1994
128. Чмихов М О. Давня культура. Навч. посібник — К., 1994
129. Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918—1939) — Львів, 1993
130. Чорнобильська трагедія. Документи і матеріали — К., 1996
131. Шаповал Ю. Україна 20—50-х років. сторінки ненаписаної історії — К., 1993
132. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. особи, факти, документи — К., 1997
133. Шип Н А. Интеллигенция на Украине (XX ст.) Историко-социологический очерк. — К., 1991.
134. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця ХІV до середини ХVІІ ст. (Волинь і Центральна Україна) — К., 1994
135. Ярош Б О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30—50-ті роки ХХ століття — Луцьк, 1995

Зміст

1. Стародавня доба (докт. іст. наук О.П.Моця).....	5
2. Київська Русь (член-кор. НАН України М.Ф.Котляр)	22
3. Галицько-Волинське князівство (акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич)	50
4. Українські землі у складі Литви та Польщі (канд. істор. наук О.В.Русина)	57
5. Українську національне відродження. Створення козацької держави (акад. НАН України В.А.Смолій, докт. істор. наук В.С.Степанков)	77
6. Ліквідація козацької державності (канд. істор. наук О.І.Гуржій)	114
7. Правобережні та західноукраїнські землі в кінці XVII—XVIII ст. (канд. істор. наук Т.В.Чухліб)	126
8. Під владою Російської та Австрійської імперій (докт. іст. наук В.Г.Сарбей, канд. істор. наук Ф.І.Стеблій)	137
9. Україна в роки першої світової війни (докт. іст. наук В.Ф.Солдатенко)	177
10. Українська революція (докт. іст. наук В.Ф.Верстюк)	184
11. Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях (докт. іст. наук Р.Г.Симоненко)	244
12 ⁷ УРСР в умовах утвердження тоталітарного ладу (докт. іст. наук С.В.Кульчицький)	262
13. Західноукраїнські землі між двома війнами (докт. іст. наук Р.Г.Симоненко)	297
14. Друга світова війна (докт. іст. наук М.В.Коваль)	307
15. Повоєнне десятиріччя (докт. іст. наук Ю.І.Шаповал)*	326
16. Наростання системної кризи тоталітарного ладу (докт. іст. наук Г.В.Касьянов)*	341
17. На шляху до незалежності (докт. іст. наук О.В.Гарань)	360
18. Утвердження незалежної України (докт. іст. наук С.В.Кульчицький)*	368
19. Основні положення Конституції України (докт. іст. наук В.М.Литвин)	393
20. Українці за межами України (член-кор. НАН України В.Б.Євтух)	405

*Ліхтарики про культуру в цих розділах написав докт. іст. наук В.М.Даниленко.

Історія України

Редактор Н.І.Сурич
Комп'ютерний набір і верстка
Даценко Н.В., Даценко А.В.

Оригінал—макет підготовлено до друку
в комп'ютерному центрі Видавничого дому
“Альтернативи”.

Формат 74x100/16. Папір офсетний №1.
Друк офсетний. Обл.-вид арк. 52,14.
Тираж 20000 прим.

Київ, Видавничий дім “Альтернативи”,
252024, Київ—24, вул.
Круглоуніверситетська, 20/1
тел.: (044) 226—3513; 291—1389
тел./факс: (044) 226—3517